
.. Dasabodh by Samartha Ramadas ..

॥ समर्थ रामदासांचा दासबोध ॥

श्री समर्थ रामदास
॥श्री राम समर्थ॥

॥जय जय रघुवीर समर्थ॥

Ashok Basargekar
1423 North Cleveland Street
Orange, California, 92867 - 3707
Tel. No. (714) 639 - 3996

॥ समर्थ रामदासांचा दासबोध - श्रीगणेश आणि शारदा नमन ॥

॥ श्री राम समर्थ ॥
श्री ग्रन्थराज दासबोध
॥ नमन ॥

गणेशः शारदा चैव सद्गुरुः सज्जनस्तथा ।
आराध्यदैवतं गुह्यं सर्वं मे रघुनन्दनः ॥ १ ॥
गणेश शारदा सद्गुरु । संत सज्जन कुलेश्वरू ।
सर्वेहि माझा रघुवीर । सद्गुरुरूपे ॥ २ ॥
माझे आराध्यदैवत । परम गुह्य गुह्यातीत ।
गुह्यपणाची मात । न चले जेथे ॥ ३ ॥
यो जातो मरुदंशजा खितितले संबोधयन् सज्जनान् ।
ग्रन्थं यो रचयन् सुपुण्यजनकं श्रीदासबोधाभिधम् ।
यः कीर्त्या पठनेन सर्वविदुषां स्वांतापहारिः सदा ।
सोऽयं मुक्तिकरः क्षितौ विजयते श्रीरामदासो गुरुः ॥ ४ ॥

मला वाटते अंतरिं त्वां वसावे ।
तुझ्या दासबोधासि त्वां बोधवावे ।
अपत्यापरी पाववी प्रेमग्रासा ।
महाराजया सद्गुरु रामदासा ॥ ५ ॥
ब्रह्मानंदं परमसुखदं केवलं ज्ञानमूर्तिम् ।
द्वन्द्वातीतं गगनसदृशं तत्त्वमस्यादिलक्ष्यम् ।
एकं नित्यं विमलमचलं सर्वधीसाक्षिभूतम् ।
भावातीतं त्रिगुणरहितं सद्गुरुं तं नमामि ॥ ६ ॥
गुरुर्ब्रह्मा गुरुर्विष्णु गुरुर्देवो महेश्वरः ।
गुरुरेकं परं ब्रह्म तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥ ७ ॥
अनेन प्रीयतां देवो भगवाञ्जानकीपतिः ।
श्रीरामचन्द्रः पूर्वेषामस्माकं कुलदैवतम् ॥ ८ ॥
॥ श्रोता वक्ता श्रीराम समर्थ ॥
॥ जय जय रघुवीर समर्थ ॥

॥ श्रीरामसमर्थ ॥

नमस्ते दासबोधाय त्रिपथैक्यस्वरूपिणे ।
यस्य चिंतनमात्रेण कल्याणं च भवेत्सदा ॥
सर्वेऽपि सुखिनः सन्तु । सर्वे सन्तु निरामयाः ।
सर्वे भद्राणि पश्यन्तु । मा कश्चित् दुःखमाप्नुयात् ॥
॥ जय जय रघुवीर समर्थ ॥

भगवान् श्रीमत् प. पू. श्रीधरस्वामिविरचित

॥ श्रीमद्दासबोधतत्त्वस्तवः ॥

‘दासस्त्वं भव रामस्य भवपारं स नेष्यति ’ ।
भवसेतुरिवाभाति दासबोधः प्रबोधयन् ॥ १ ॥
‘सर्वं हि पूरयत्येष श्रीरामो दासवाञ्छितम् ’ ।
चिन्तामणिरिवाभाति दासबोधः प्रबोधयन् ॥ २ ॥
‘सर्वप्रकारं दास्यं रामदास्येन नश्यति ’ ।
स्वातंत्रभाः प्रभातीत्थं दासबोधः प्रबोधयन् ॥ ३ ॥
‘पापं तापं च दैन्यं च रामदास्येन नश्यति ’ ।
इत्येवं बोधयन् भाति दासबोधः प्रबोधयन् ॥ ४ ॥
‘प्रपंचः परमार्थश्च रामदास्येन सिध्यति ’ ।
देहलीदीपवद्भाति दासबोधः प्रबोधयन् ॥ ५ ॥
‘वासनाजालनिर्मोकः रामदास्येन संभवेत् ’ ।
भवाब्धिनौरिवाभाति दासबोधः प्रबोधयन् ॥ ६ ॥
‘स्वाराज्यं च स्वराज्यं च रामदास्येन लभ्यते ’ ।
भातीत्थं बोधयन् नित्यं दासबोधः सुरद्रुमः ॥ ७ ॥
‘श्रीसमर्थसमस्त्वंस्या रामदास्येन पावनः ’ ।
स्पर्शोपल इवाभाति दासबोधः प्रबोधयन् ॥ ८ ॥
‘तवात्मा ब्रह्मरामोऽयं सा त्वमेव त्वमेव सः ’ ।
महावाक्यमिवाभाति दासबोधः प्रबोधयन् ॥ ९ ॥
‘दासोऽपि रामदास्येन रामस्त्वं त्वमृतो भवेः ’ ।
इति प्रबोधयन् भाति दासबोधः प्रबोधयन् ॥ १० ॥
दासबोधश्चिदादित्यो यत्र कुत्रापि वा स्थितः ।
अज्ञानतिमिरं शीघ्रं नाशयन् काशतेऽनिशम् ॥ ११ ॥

॥ इति श्रीमद्दासबोधतत्त्वस्तवः ॥

श्रीधरस्वामी

बुधवार फाल्गुन शु. पौर्णिमा शके १८७९
लोणवळें, दि. ५ मार्च १९५८

Contents

1	दशक पहिला : स्तवननाम	1
1.1	समास पहिला : ग्रंथारंभलक्षण	1
1.2	समास दूसरा : गणेशस्तवन	2
1.3	समास तिसरा : शारदास्तवन	2
1.4	समास चवथा : सद्गुरुस्तवन	3
1.5	समास पांचवा : सत्स्तवन	4
1.6	समास सहावा : श्रोतेजनस्तवन	5
1.7	समास सातवा : कवेश्वरस्तवन	5
1.8	समास आठवा : सभास्तवन	6
1.9	समास नववा : परमार्थस्तवन	7
1.10	समास दहावा : नरदेहस्तवननिरूपण	8
2	दशक दुसरा : मूर्खलक्षणनाम	9
2.1	समास पहिला : मूर्खलक्षण	9
2.2	समास दूसरा : उत्तम लक्षण	11
2.3	समास तिसरा : कुविद्या लक्षण	12
2.4	समास चवथा : भक्ति निरूपण	13
2.5	समास पाचवा : रजोगुण लक्षण	14
2.6	समास सहावा : तमोगुण लक्षण	15
2.7	समास सातवा : सत्त्वगुण लक्षण	16
2.8	समास आठवा : सद्विद्या निरूपण	18
2.9	समास नववा : विरक्त लक्षण	18
2.10	समास दहावा : पढतमूर्ख लक्षण	20
3	दशक तिसरा : स्वगुणपरीक्षानाम	21
3.1	समास पहिला : जन्मदुःख निरूपण	21
3.2	समास दूसरा : स्वगुणपरीक्षा १	22
3.3	समास तिसरा : स्वगुणपरीक्षा २	23
3.4	समास चवथा : स्वगुणपरीक्षा ३	25
3.5	समास पाचवा : स्वगुणपरीक्षा ४	26
3.6	समास सहावा : आध्यात्मिक ताप	27
3.7	समास सातवा : आधिभौतिक ताप	29
3.8	समास आठवा : आधिदैविक ताप	31
3.9	समास नववा : मृत्युनिरूपण	31
3.10	समास दहावा : वैराग्य निरूपण	33
4	दशक चौथा : नवविधा भक्तिनाम	35
4.1	समास पहिला : श्रवणभक्ती	35
4.2	समास दूसरा : किर्तन भक्ति	35
4.3	समास तिसरा : नामस्मरणभक्ति	36
4.4	समास चवथा : पादसेवन भक्ति	37
4.5	समास पाचवा : अर्चनभक्ति	38
4.6	समास सहावा : वंदनभक्ति	38
4.7	समास सातवा : दास्यभक्ति	39
4.8	समास आठवा : सख्यभक्ति	40
4.9	समास नववा : आत्मनिवेदन	41
4.10	समास दहावा : मुक्तिचतुष्टय	41
5	दशक पाचवा : मंत्रांचा	43
5.1	समास पहिला : गुरुनिश्चय	43
5.2	समास दूसरा : गुरुलक्षण	44
5.3	समास तिसरा : शिष्यलक्षण	45
5.4	समास चवथा : उपदेशलक्षण	48
5.5	समास पाचवा : बहुधाज्ञान निरूपण	49

5.6	समास सहावा : शुद्धज्ञान निरूपण	50
5.7	समास सातवा : बद्धलक्षण	51
5.8	समास आठवा : मुमुक्षुलक्षण	53
5.9	समास नववा : साधिकनिरूपण	54
5.10	समास दहावा : सिद्धलक्षण निरूपण	55
6	दशक सहावा : देवशोधन	57
6.1	समास पहिला : देवशोधन	57
6.2	समास दुसरा : ब्रह्मपावननिरूपण	57
6.3	समास तिसरा : मायोद्भवनिरूपण	58
6.4	समास चवथा : ब्रह्मनिरूपण	59
6.5	समास पांचवा : मायाब्रह्मनिरूपण	60
6.6	समास सहावा : सृष्टीकथन	61
6.7	समास सातवा : संगुणभजन	62
6.8	समास आठवा : दृश्यनिरूपण	63
6.9	समास नववा : सारशोधन	65
6.10	समास दहावा : अनुवाच्यनिरूपण	65
7	दशक सातवा : चौदा ब्रह्मांचा	67
7.1	समास पहिला : मंगलाचरण	67
7.2	समास दुसरा : ब्रह्मनिरूपण	69
7.3	समास तिसरा : चतुर्दशब्रह्मनिरूपण	70
7.4	समास चवथा : विमलब्रह्मनिरूपण	71
7.5	समास पांचवा : द्वैतकल्पनानिरसन	72
7.6	समास सहावा : बद्धमुक्तनिरूपण	73
7.7	समास सातवा : साधनप्रतिष्ठाननिरूपण	75
7.8	समास आठवा : श्रवणनिरूपण	77
7.9	समास नववा : श्रवणनिरूपण	78
7.10	समास दहावा : देहान्तनिरूपण	80
8	दशक आठवा : मायोद्भव अथवा चानदशक	81
8.1	समास पहिला : देवदर्शन	81
8.2	समास दुसरा : सूक्ष्मआशंकाननिरूपण	83
8.3	समास तिसरा : सूक्ष्मआशंकाननिरूपण	84
8.4	समास चवथा : सूक्ष्मपंचभूतनिरूपण	86
8.5	समास पांचवा : स्थूलपंचमहाभूतस्वरूपाकाशभेद	87
8.6	समास सहावा : दुश्चीतनिरूपण	89
8.7	समास सातवा : मोक्षलक्षण	90
8.8	समास आठवा : आत्मदर्शन	92
8.9	समास नववा : सिद्धलक्षण	93
8.10	समास दहावा : शून्यत्वनिरसन	95
9	दशक नववा : गुणरूप	97
9.1	समास पहिला : आशंकानाम	97
9.2	समास दुसरा : ब्रह्मनिरूपण	98
9.3	समास तिसरा : निःसंदेह निरूपण	99
9.4	समास चवथा : जाणपणनिरूपण	100
9.5	समास पांचवा : अनुमाननिर्शन	101
9.6	समास सहावा : गुणरूपनिरूपण	102
9.7	समास सातवा : विकल्पनिरूपण	103
9.8	समास आठवा : देहांतनिरूपण	105
9.9	समास नववा : संदेहवारण	105
9.10	समास दहावा : स्थितिनिरूपण	106

10	दशक दहावा : जगज्ज्योतीनाम	108
10.1	समास पहिला : अंतःकरणैकनिरूपण	108
10.2	समास दुसरा : देहआशंकानिरूपण	108
10.3	समास तिसरा : देहआशंकाशोधन	109
10.4	समास चौथा : बीजलक्षण	110
10.5	समास पांचवा : पंचप्रलयनिरूपण	111
10.6	समास सहावा : भ्रमनिरूपण	111
10.7	समास सातवा : सगुणभजन	113
10.8	समास आठवा : प्रचीतनिरूपण	113
10.9	समास नववा : पुरुषप्रकृति	114
10.10	समास दहावा : चळाचळनिरूपण	115
11	दशक अकरावा : भीमदशक	117
11.1	समास पहिला : सिद्धांतनिरूपण	117
11.2	समास दुसरा : चत्वारदेवनिरूपण	118
11.3	समास तिसरा : शिकवण निरूपण	119
11.4	समास चौथा : सारविवेकनिरूपण	120
11.5	समास पांचवा : राजकारण निरूपण	121
11.6	समास सहावा : महंत लक्षण	121
11.7	समास सातवा : चंचळ नदी	122
11.8	समास आठवा : अंतरात्माविवरण	122
11.9	समास नववा : उपदेश निरूपण	123
11.10	समास दहावा : निस्पृह वर्तणूक	124
12	दशक बारावा : विवेकवैराग्य	125
12.1	समास पहिला : विमळ लक्षण	125
12.2	समास दुसरा : प्रत्ययनिरूपण	125
12.3	समास तिसरा : भक्तनिरूपण	126
12.4	समास चौथा : विवेकवैराग्यनिरूपण	127
12.5	समास पांचवा : आत्मनिवेदन	127
12.6	समास सहावा : सृष्टिक्रमनिरूपण	128
12.7	समास सातवा : विषयत्याग	129
12.8	समास आठवा : काळरूपनिरूपण	129
12.9	समास नववा : यत्नशिकवण	130
12.10	समास दहावा : उत्तमपुरुषहिनिरूपण	131
13	दशक तेरावा : नामरूप	132
13.1	समास पहिला : आत्मानात्मविवेक	132
13.2	समास दुसरा : सारासारनिरूपण	133
13.3	समास तिसरा : उभारणीनिरूपण	134
13.4	समास चौथा : प्रलयनिरूपण	134
13.5	समास पांचवा : कहाणीनिरूपण	135
13.6	समास सहावा : लघुबोध	135
13.7	समास सातवा : प्रत्यय विवरण	136
13.8	समास आठवा : कर्ता निरूपण	137
13.9	समास नववा : आत्माविवरण	138
13.10	समास दहावा : शिकवणनिरूपण	139
14	दशक चौदावा : अखंडध्यान	140
14.1	समास पहिला : निस्पृह लक्षणनाम	140
14.2	समास दुसरा : भिक्षानिरूपण	142
14.3	समास तिसरा : कवित्वकला निरूपण	143
14.4	समास चौथा : कीर्तन लक्षण	144
14.5	समास पांचवा : हरिकथा लक्षण	145
14.6	समास सहावा : चातुर्य लक्षण	146

14.7	समास सातवा : युगधर्म निरूपण	147
14.8	समास आठवा : अखंड ध्यान निरूपण	148
14.9	समास नववा : शाश्वत निरूपण	149
14.10	समास दहावा : मायानिरूपण	150
15	दशक पंधरावा : आत्मदशक	151
15.1	समास पहिला : चातुर्य लक्षण	151
15.2	समास दुसरा : निःस्पृह व्याप	151
15.3	समास तिसरा : श्रेष्ठ अतरात्मा	152
15.4	समास चौथा : शाश्वतब्रह्मनिरूपण	153
15.5	समास पांचवा : चंचळ लक्षण	154
15.6	समास सहावा : चातुर्य विवरण	155
15.7	समास सातवा : अधोर्धनिरूपण	155
15.8	समास आठवा : सूक्ष्मजीवनिरूपण	156
15.9	समास नववा : पिंडोत्पत्तिनिरूपण	157
15.10	समास दहावा : सिद्धांतनिरूपण	158
16	दशक सोळावा : सप्ततिन्वय	159
16.1	समास पहिला : वाल्मीकि स्तवननिरूपण	159
16.2	समास दुसरा : सूर्यस्तवननिरूपण	160
16.3	समास तिसरा : पृथ्वीस्तवननिरूपण	160
16.4	समास चौथा : आपनिरूपण	161
16.5	समास पांचवा : अग्निनिरूपण	162
16.6	समास सहावा : वायुस्तवन	163
16.7	समास सातवा : महद्भूतनिरूपण	163
16.8	समास आठवा : आत्मारामनिरूपण	164
16.9	समास नववा : नाना उपासनानिरूपण	165
16.10	समास दहावा : गुणभूतनिरूपण	166
17	दशक सतरावा : प्रकृति पुरुष	167
17.1	समास पहिला : प्रकृतिपुरुषनाम	167
17.2	समास दुसरा : शिवशक्तिनिरूपण	168
17.3	समास तिसरा : श्रवणनिरूपण	169
17.4	समास चौथा : अनुमाननिरसन	169
17.5	समास पांचवा : अज्ञपानिरूपण	170
17.6	समास सहावा : देहात्मनिरूपण	171
17.7	समास सातवा : जगजीवननिरूपण	172
17.8	समास आठवा : तत्त्वनिरसन	172
17.9	समास नववा : तनुचतुष्टयनिरूपण	173
17.10	समास दहावा : टाणपासिद्धलक्षण	174
18	दशक अठरावा : बहुजिनसी	175
18.1	समास पहिला : बहुदेवस्थाननाम	175
18.2	समास दुसरा : सर्वज्ञसंगनिरूपण	175
18.3	समास तिसरा : निस्पृहशिकवण	176
18.4	समास चौथा : देहदुर्लभनिरूपण	177
18.5	समास पांचवा : करटपरीक्षानिरूपण	178
18.6	समास सहावा : उत्तमपुरुषनिरूपण	178
18.7	समास सातवा : जनस्वभावनिरूपण	179
18.8	समास आठवा : अंतर्देवनिरूपण	179
18.9	समास नववा : निद्रानिरूपण	180
18.10	समास दहावा : श्रोताअवलक्षणनिरूपण	181
19	दशक एकोणिसावा : शिकवण	182

19.1	समास पहिला : लेखनक्रियानिरूपण	182
19.2	समास दुसरा : विवरणनिरूपण	183
19.3	समास तिसरा : करंटलक्षणनिरूपण	183
19.4	समास चौथा : सदेवलक्षणनिरूपण	184
19.5	समास पांचवा : देहमान्यणनिरूपण	185
19.6	समास सहावा : बुद्धिवादनिरूपण	186
19.7	समास सातवा : यत्ननिरूपण	186
19.8	समास आठवा : उपाधिलक्षणनिरूपण	187
19.9	समास नववा : राजकारणनिरूपण	188
19.10	समास दहावा : विवेकलक्षणनिरूपण	189
20	दशक विसावा : पूर्णनाम	190
20.1	समास पहिला : पूर्णापूर्णनिरूपण	190
20.2	समास दुसरा : सृष्टीत्रिविधलक्षणनिरूपण	190
20.3	समास तिसरा : सूक्ष्मनामाभिधाननिरूपण	191
20.4	समास चौथा : आत्मानिरूपण	192
20.5	समास पांचवा : चत्वारजिन्नसनिरूपण	193
20.6	समास सहावा : आत्मागुणनिरूपण	193
20.7	समास सातवा : आत्मानिरूपण	194
20.8	समास आठवा : देहेक्षेत्रनिरूपण	195
20.9	समास नववा : सूक्ष्मनिरूपण	196
20.10	समास दहावा : विमलब्रह्मनिरूपण	196

1 दशक पहिला : स्तवननाम

1.1 समास पहिला : ग्रंथारंभलक्षण

॥ श्रीराम ॥

श्रोते पुसती कोण ग्रंथ। काय बोलिलें जी येथ ।
श्रवण केलियानें प्राप्त। काय आहे ॥ १ ॥
ग्रंथा नाम दासबोध। गुरुशिष्यांचा संवाद ।
येथ बोलिला विशद। भक्तिमार्ग ॥ २ ॥
नवविधा भक्ति आणि ग्यान। बोलिलें वैराग्याचें लक्षण ।
बहुधा अध्यात्म निरोपण। निरोपिलें ॥ ३ ॥
भक्तिचेन योगें देव। निश्चयें पावती मानव ।
ऐसा आहे अभिप्राव। ईये ग्रंथीं ॥ ४ ॥
मुख्य भक्तीचा निश्चयो। शुद्ध्यानाचा निश्चयो ।
आत्मस्थितीचा निश्चयो। बोलिला असे ॥ ५ ॥
शुद्ध उपदेशाचा निश्चयो। सायोज्यमुक्तीचा निश्चयो ।
मोक्षप्राप्तीचा निश्चयो। बोलिला असे ॥ ६ ॥
शुद्धस्वरूपाचा निश्चयो। विदेहस्थितीचा निश्चयो ।
अलिप्तपणाचा निश्चयो। बोलिला असे ॥ ७ ॥
मुख्य देवाचा निश्चयो। मुख्य भक्ताचा निश्चयो ।
जीवशिवाचा निश्चयो। बोलिला असे ॥ ८ ॥
मुख्य ब्रह्माचा निश्चयो। नाना मतांचा निश्चयो ।
आपण कोण हा निश्चयो। बोलिला असे ॥ ९ ॥
मुख्य उपासनालक्षण। नाना कवित्वलक्षण ।
नाना चातुर्यलक्षण। बोलिलें असे ॥ १० ॥
मायोद्भवाचें लक्षण। पंचभूतांचे लक्षण ।
कर्ता कोण हें लक्षण। बोलिलें असे ॥ ११ ॥
नाना किंत निवारिले ॥ नाना संशयो छेदिले ।
नाना आशंका फेडिले। नाना प्रश्न ॥ १२ ॥
ऐसें बहुधा निरोपिलें। ग्रंथगर्भी जें बोलिलें ।
तें अवघेचि अनुवादलें। न वचे किं कदा ॥ १३ ॥
तथापि अवघा दासबोध। दशक फोडून केला विशद ।
जे जे दशकींचा अनुवाद। ते ते दशकीं बोलिला ॥ १४ ॥
नाना ग्रंथांच्या समती। उपनिषदें वेदांत श्रुती ।
आणि मुख्य आत्मप्रचीती। शास्त्रेंसहित ॥ १५ ॥
नाना समतीअन्वये। म्हणौनी मिथ्या म्हणतां न ये ।
तथापि हें अनुभवसि ये। प्रत्यक्ष आतां ॥ १६ ॥
मत्सरें यासी मिथ्या म्हणती। तरी अवघेचि ग्रंथ उच्छेदती ।
नाना ग्रंथांच्या समती। भगवद्वाक्यें ॥ १७ ॥
शिवगीता रामगीता। गुरुगीता गर्भगीता ।
उत्तरगीता अवधूतगीता। वेद आणी वेदांत ॥ १८ ॥
भगवद्गीता ब्रह्मगीता। हंसगीता पाण्डवगीता ।
गणेशगीता येमगीता। उपनिषदें भागवत ॥ १९ ॥
इत्यादिक नाना ग्रंथ। समतीस बोलिले येथ ।
भगवद्वाक्ये येथार्थ। निश्चयेंसी ॥ २० ॥

भगवद्बचनीं अविश्वासे। ऐसा कोण पतित असे ।
भगवद्वाक्याविरहित नसे। बोलणे येथीचें ॥ २१ ॥
पूर्णग्रंथ पाहिल्याविण। उगाच ठेवी जो दूषण ।
तो दुरात्मा दुराभिमान। मत्सरें करी ॥ २२ ॥
अभिमानें उठे मत्सर। मत्सरें ये तिरस्कार ।
पुढें क्रोधाचा विकार। प्रबळे बळें ॥ २३ ॥
ऐसा अंतरी नासला। कामक्रोधें खवळला ।
अहंभावे पालटला। प्रत्यक्ष दिसे ॥ २४ ॥
कामक्रोधें लिथाडिला। तो कैसा म्हणावा भला ।
अमृत सेवितांच पावला। मृत्य राहो ॥ २५ ॥
आतां असो हें बोलणें। अधिकारासारिखें घेणें ।
परंतु अभिमान त्यागणें। हें उत्तमोत्तम ॥ २६ ॥
मागां श्रोतीं आक्षेपिलें। जी ये ग्रंथीं काय बोलिलें ।
तें सकळहि निरोपिलें। संकळीत मार्गें ॥ २७ ॥
आतां श्रवण केलियाचें फळ। क्रिया पालटे तत्काळ ।
तुटे संशयाचें मूळ। येकसरां ॥ २८ ॥
मार्ग सांपडे सुगम। न लगे साधन दुर्गम ।
सायोज्यमुक्तीचें वर्म। टांडं पडे ॥ २९ ॥
नासे अचान दुःख भ्रांती। शीघ्रचि येथें ग्यानप्राप्ती ।
ऐसी आहे फळश्रुती। ईये ग्रंथीं ॥ ३० ॥
योगियांचे परम भाग्य। आंगीं बाणे तें वैराग्य ।
चातुर्य कळे यथायोग्य। विवेकेंसहित ॥ ३१ ॥
भ्रांत अवगुणी अवलक्षण। तेंचि होती सुलक्षण ।
धूर्त तार्किक विचक्षण। समयो जाणती ॥ ३२ ॥
आळसी तेचि साक्षपी होती। पापी तेचि प्रस्तावती ।
निंदक तेचि वंदूं लागती। भक्तिमार्गासी ॥ ३३ ॥
बद्धची होती मुमुक्षु। मूर्ख होती अतिदक्ष ।
अभक्तची पावती मोक्ष। भक्तिमार्गें ॥ ३४ ॥
नाना दोष ते नासती। पतित तेचि पावन होती ।
प्राणी पावे उत्तम गती। श्रवणमात्रें ॥ ३५ ॥
नाना धोकें देहबुद्धीचे। नाना किंत सदेहाचे ।
नाना उद्वेग संसाराचे। नासती श्रवणें ॥ ३६ ॥
ऐसी याची फळश्रुती। श्रवणें चुके अधोगती ।
मनास होय विश्रांती। समाधान ॥ ३७ ॥
जयाचा भावार्थ जैसा। तयास लाभ तैसा ।
मत्सर धरी जो पुंसा। तयास तेंचि प्राप्त ॥ ३८ ॥
इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे ग्रंथारंभलक्षणनाम
समास पहिला ॥ १ ॥ १ ॥

1.2 समास दुसरा : गणेशस्तवन

॥ श्रीराम ॥

ॐ नमोजि गणनायेका । सर्व सिद्धिफळदायेका ।
अचानभ्रांतिछेदका । बोधरूपा ॥ १ ॥
माझिये अंतरीं भरावें । सर्वकाळ वास्तव्य करावें ।
मज वागसुंन्यास वदवावें । कृपाकटाक्षेंकरूनी ॥ २ ॥
तुझिये कृपेचेनि बळें । वितुळती भ्रांतीचीं पडळें ।
आणी विश्वभक्षक काळें । दास्यत्व कीजे ॥ ३ ॥
येतां कृपेची निज उडी । विघ्नें कापती बापुडी ।
होऊन जाती देशधडी । नाममात्रें ॥ ४ ॥
म्हणौन नामें विघ्नहर । आम्हां अनाथांचे माहेर ।
आदिकरूनी हरीहर । अमर वंदिती ॥ ५ ॥
वंदूनियां मंगळनिधी । कार्य करितां सर्वसिद्धी ।
आघात अडथाळे उपाधी । बाधूं संकेना ॥ ६ ॥
जयाचें आठवितां ध्यान । वाटे परम समाधान ।
नेत्रीं रिघोनियां मन । पांगुळे सर्वांगी ॥ ७ ॥
सगुण रूपाची टेव । माहा लावण्य लाघव ।
नृत्य करितां सकळ देव । तटस्त होती ॥ ८ ॥
सर्वकाळ मदोन्मत्त । सदा आनंदे डुल्लत ।
हरूषे निर्भर उद्धित । सुप्रसन्नवदनु ॥ ९ ॥
भव्यरूप वितंड । भीममूर्ति माहा प्रचंड ।
विस्तीर्ण मस्तकीं उदंड । सिंधूर चर्चिला ॥ १० ॥
नाना सुगंध परिमळें । थबथबा गळती गंडस्थळें ।
तेथें आलीं षट्पदकुळें । झुंकारशब्दें ॥ ११ ॥
मुडीं व शुंडादंड सरळें । शोभे अभिनव आवाळें ।
लंबित अधर तिक्षण गळे । क्षणक्षणा मंदसत्वी ॥ १२ ॥
चौदा विद्यांचा गोसांवी । हरस्व लोचन ते हिलावी ।
लवलवित फडकावी । फडै फडै कर्णथापा ॥ १३ ॥
रत्नखचित मुगुटीं झळाळ । नाना सुरंग फांकती कीळ ।
कुंडलें तळपती नीळ । वरी जडिले झमकती ॥ १४ ॥
दंत शुभ्र सदृष्ट । रत्नखचित हेमकट्ट ।
तया तळवटीं पत्रें नीट । तळपती लघु लघु ॥ १५ ॥
लवथवित मलपे दोंद । वेष्टित कट्ट नागबंद ।
क्षुद्र घटिका मंद मंद । वाजती झणत्कारें ॥ १६ ॥
चतुर्भुज लंबोदर । कासे कासिला पितांबर ।
फडके दोंदिचा फणीवर । धुधूकार टाकी ॥ १७ ॥
डोलवी मस्तक जिव्हा लाळी । घालून बैसला वेटाळी ।
उभारोनि नाभिकमळीं । टकमकां पाहे ॥ १८ ॥
नाना याति कुशुममाळा । व्याळपरियंत रुळती गळां ।
रत्नजडित हृदयकमळा- । वरी पदक शोभे ॥ १९ ॥

शोभे फरश आणी कमळ । अंकुश तिक्षण तेजाळ ।
येके करीं मोदकगोळ । तयावरी अति प्रीति ॥ २० ॥
नट नाट्य कळा कुंसरी । नाना छंदें नृत्य करी ।
टाळ मृदांग भरोवरी । उपांग हुंकारे ॥ २१ ॥
स्थिरता नाही येक क्षण । चपळविशई अग्रगण ।
साअजिरी मूर्ति सुलक्षण । लावण्यखाणी ॥ २२ ॥
रुणझुणा वाजती नेपुरें । वांकी बोभाटती गजरें ।
घागरियासहित मनोहरें । पाउलें दोनी ॥ २३ ॥
ईश्वरसभेसी आली शोभा । दिव्यांबरांची फांकली प्रभा ।
साहित्यविशई सुल्लभा । अष्टनायका होती ॥ २४ ॥
ऐसा सर्वांगे सुंदरु । सकळ विद्यांचा आगरु ।
त्यासी माझा नमस्कारु । साष्टांग भावें ॥ २५ ॥
ध्यान गणेशाचें वर्णितां । मतिप्रकाश होये भ्रांता ।
गुणानुवाद श्रवण करितां । वोळे सरस्वती ॥ २६ ॥
जयासि ब्रह्मादिक वंदिती । तेथें मानव बापुडे किती ।
असो प्राणी मंदमती । तेहीं गणेश चिंतावा ॥ २७ ॥
जे मूर्ख अवलक्षण । जे कां हीणाहूनि हीण ।
तेचि होती दक्ष प्रविण । सर्वविशई ॥ २८ ॥
ऐसा जो परम समर्थ । पूर्ण करी मनोरथ ।
सप्रचीत भजनस्वार्थ । कल्लौ चंडीविनायेकौ ॥ २९ ॥
ऐसा गणेश मंगळमूर्ती । तो म्यां स्तविला येथामति ।
वांछ्या धरूनि चिंतीं । परमार्थाची ॥ ३० ॥
इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे गणेशस्तवननाम
समास दुसरा ॥ २ ॥ १.२

1.3 समास तिसरा : शारदास्तवन

॥ श्रीराम ॥

आतां वंदीन वेदमाता । श्रीशारदा ब्रह्मसुता ।
शब्दमूल वाग्देवता । माहं माया ॥ १ ॥
जे उठवी शब्दांकुर । वदे वैखरी अपार ।
जे शब्दाचें अभ्यांतर । उकलून दावी ॥ २ ॥
जे योगियांची समाधी । जे धारिष्टांची कृतबुद्धी ।
जे विद्या अविद्या उपाधी । तोडून टाकी ॥ ३ ॥
जे माहापुरुषाची भार्या । अति सलग्न अवस्था तुर्या ।
जयेकरितां महत्कार्या । प्रवर्तले साधु ॥ ४ ॥
जे महंतांची शांती । जे ईश्वराची निज शक्ती ।
जे यानियांची विरक्ती । नैराशशोभा ॥ ५ ॥
जे अनंत ब्रह्माडें घडी । लीळाविनोदेंचि मोडी ।
आपण आदिपुरुषीं दडी । मारून राहे ॥ ६ ॥
जे प्रत्यक्ष पाहातां आडळे । विचार घेतां तरी नाडळे ।
जयेचा पार न कळे । ब्रह्मादिकांसी ॥ ७ ॥

जे सर्व नाटक अंतर्कळा। जाणीव स्फूर्ती निर्मळा ।
 जयेचेनी स्वानंदसोहळा। चानशक्ती ॥ ८ ॥
 जे लावण्यस्वरूपाची शोभा। जे परब्रह्मसूर्याची प्रभा ।
 जे शब्दीं वदोनि उभा। संसार नासी ॥ ९ ॥
 जे मोक्षश्रिया माहांमंगळा। जे सत्रावी जीवनकळा ।
 हे सत्त्वलीळा सुसीतळा। लावण्यखाणी ॥ १० ॥
 जे अवेक्त पुरुषाची वेक्ती। विस्तारें वाढली इच्छाशक्ती ।
 जे कळीकाळाची नियंती। सद्गुरुकृपा ॥ ११ ॥
 जे परमार्थमार्गींचा विचार-। निवडून, दावी सारासार ।
 भवसिंधूचा पैलपार। पाववी शब्दबळें ॥ १२ ॥
 ऐसी बहुवेषें नटली। माया शारदा येकली ।
 सिद्धचि अंतरी संचली। चतुर्विधा प्रकारें ॥ १३ ॥
 तींही वाचा अंतरीं आलें। तें वैखरिया प्रगट केलें ।
 म्हणौन कर्तुत्व जितुकें जालें। तें शारदागुणें ॥ १४ ॥
 जे ब्रह्मादिकांची जननी। हरीहर जयेपासुनी ।
 सृष्टिरचना लोक तिनी। विस्तार जयेचा ॥ १५ ॥
 जे परमार्थांचें मूळ। नांतरी सद्विद्याची केवळ ।
 निवांत निर्मळ निश्चळ। स्वरूपस्थिती ॥ १६ ॥
 जे योगियांचे ध्यानीं। जे साधकांचे चिंतनीं ।
 जे सिद्धांचे अंतःकर्णीं। समाधिरूपें ॥ १७ ॥
 जे निर्गुणाची वोळखण। जे अनुभवाची खूण ।
 जे व्यापकपणें संपूर्ण। सर्वाघटीं ॥ १८ ॥
 शास्त्रें पुराणें वेद श्रुति। अखंड जयेचें स्तवन करिती ।
 नाना रूपीं जयेसी स्तविती। प्राणीमात्र ॥ १९ ॥
 जे वेदशास्त्रांची महिमा। जे निरोपमाची उपमा ।
 जयेकरितां परमात्मा। ऐसें बोलिजे ॥ २० ॥
 नाना विद्या कळा सिद्धी। नाना निश्चयाची बुद्धी ।
 जे सूक्ष्म वस्तूची शुद्धी। चेप्तीमात्र ॥ २१ ॥
 जे हरिभक्तांची निजभक्ती। अंतरनिष्ठांची अंतरस्तिथी ।
 जे जीवन्मुक्तांची मुक्ती। सायोज्यता ते ॥ २२ ॥
 जे अनंत माया वैष्णवी। न कळे नाटक लाघवी ।
 जे थोराथोरासी गोवी। जाणपणें ॥ २३ ॥
 जें जें दृष्टीनें देखिलें। जें जें शब्दें वोळखिलें ।
 जें जें मनास भासलें। तितुकें रूप जयेचें ॥ २४ ॥
 स्तवन भजन भक्ति भाव। मायेवाचून नाहीं ठाव ।
 या वचनाचा अभिप्राव। अनुभवी जाणती ॥ २५ ॥
 म्हणौनी थोराहुनि थोर। जे ईश्वराचा ईश्वर ।
 तयेसी माझा नमस्कार। तदांशेंचि आतां ॥ २६ ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे शारदास्तवननाम
 समास तिसरा ॥ ३ ॥ १.३

1.4 समास चवथा : सद्गुरुस्तवन

॥ श्रीराम ॥

आतां सद्गुरु वर्णवेना। जेथें माया स्पर्शो सकेना ।
 तें स्वरूप मज अचाना। काये कळे ॥ १ ॥
 न कळे न कळे नेति नेति। ऐसें बोलतसे श्रुती ।
 तेथें मज मूर्खाची मती। पवाडेल कोठें ॥ २ ॥
 मज न कळे हा विचार। दुःखीन माझा नमस्कार ।
 गुरुदेवा पैलपार। पाववीं मज ॥ ३ ॥
 होती स्तवनाची दुराशा। तुटला मायेचा भवसा ।
 आतां असाल तैसे असा। सद्गुरु स्वामी ॥ ४ ॥
 मायेच्या बळें करीन स्तवन। ऐसें वांचित होतें मन ।
 माया जाली लज्यायमान। काय करूं ॥ ५ ॥
 नातुडे मुख्य परमात्मा। म्हणौनी करावी लागे प्रतिमा ।
 तैसा मायायोगें महिमा। वर्णीन सद्गुरुचा ॥ ६ ॥
 आपल्या भावासारिखा मनीं। देव आठवावा ध्यानीं ।
 तैसा सद्गुरु हा स्तवनीं। स्तऊं आतां ॥ ७ ॥
 जय जया जि सद्गुरुराजा। विश्वभरा विश्वबीजा ।
 परमपुरुषा मोक्षध्वजा। दीनबंधु ॥ ८ ॥
 तुझीयेन अभयंकरें। अनावर माया हे वोसरे ।
 जैसें सूर्यप्रकाशें अंधारें। पळोन जाये ॥ ९ ॥
 आदित्यें अंधकार निवारे। परंतु मागुतें ब्रह्मांड भरे ।
 नीसी जालियां नंतरें। पुन्हां काळोखें ॥ १० ॥
 तैसा नव्हे स्वामीराव। करी जन्ममृत्य वाव ।
 समूळ अचानाचा ठाव। पुसून टाकी ॥ ११ ॥
 सुवर्णाचें लोहो कांहीं। सर्वथा होणार नाही ।
 तैसा गुरुदास संदेहीं। पडोचि नेणे सर्वथा ॥ १२ ॥
 कां सरिता गंगेसी मिळाली। मिळणी होतां गंगा जली ।
 मग जरी वेगळी केली। तरी होणार नाही सर्वथा ॥ १३ ॥
 परी ते सरिता मिळणीमागें। वाहाळ मानिजेत जगें ।
 तैसा नव्हे शिष्य वेगें। स्वामीच होये ॥ १४ ॥
 परीस आपणा ऐसें करीना। सुवर्णें लोहो पालटेना ।
 उपदेश करी बहुत जना। अंकित सद्गुरुचा ॥ १५ ॥
 शिष्यास गुरुत्व प्राप्त होये। सुवर्णें सुवर्ण करितां न ये ।
 म्हणौनी उपमा न साहे। सद्गुरूसी परिसाची ॥ १६ ॥
 उपमे द्यावा सागर। तरी तो अत्यंतची क्षार ।
 अथवा म्हणों क्षीरसागर। तरी तो नासेल कल्पांती ॥ १७ ॥
 उपमे द्यावा जरी मेरु। तरी तो जड पाषाण कठोर ।
 तैसा नव्हे कीं सद्गुरु। कोमळ दिनाचा ॥ १८ ॥
 उपमे म्हणों गगन। तरी गगनापरीस तें निर्गुण ।
 या कारणें दृष्टांत हीण। सद्गुरूस गगनाचा ॥ १९ ॥

धीरपणें उपमूं जगती । तरी हेहि खचेल कल्पांती ।
 म्हणौन धीरत्वास दृष्टांती । हीण वसुंधरा ॥ २० ॥
 आतां उपमावा गभस्ती । तरी गभस्तीचा प्रकाश किती ।
 शास्त्रें मर्यादा बोलती । सद्गुरु अमर्याद ॥ २१ ॥
 म्हणौनी उपमे उणा दिनकर । सद्गुरुचानप्रकाश थोर ।
 आतां उपमावा फणीवर । तरी तोहि भारवाही ॥ २२ ॥
 आतां उपमे द्यावें जळ । तरी तें काळांतरी आटेल सकळ ।
 सद्गुरुरूप तें निश्चळ । जाणार नाही ॥ २३ ॥
 सद्गुरूसी उपमावे म अमृत । तरी अमर धरिती मृत्युपंथ ।
 सद्गुरुकृपा यथार्थ । अमर करी ॥ २४ ॥
 सद्गुरूसी म्हणावें कल्पतरु । तरी हा कल्पनेतीत विचारु ।
 कल्पवृक्षाचा अंगिकारु । कोण करी ॥ २५ ॥
 चिंता मात्र नाही मनी । कोण पुसे चिंतामणी ।
 कामधेनूचीं दुभणीं । निःकामासी न लगती ॥ २६ ॥
 सद्गुरु म्हणों लक्ष्मीवंत । तरी ते लक्ष्मी नाशिवंत ।
 ज्याचे द्वारीं असे तिष्ठत । मोक्षलक्ष्मी ॥ २७ ॥
 स्वर्गलोक इंद्र संपती । हे काळांतरीं विटंबती ।
 सद्गुरुकृपेची प्राप्ती । काळांतरीं चळेना ॥ २८ ॥
 हरीहर ब्रह्मादिक । नाश पावती सकळिक ।
 सर्वदा अविनाश येक । सद्गुरुपद ॥ २९ ॥
 तयासी उपमा काय द्यावी । नाशिवंत सृष्टी आघवी ।
 पंचभूतिक उठाटेवी । न चले तेथें ॥ ३० ॥
 म्हणौनी सद्गुरु वर्णवेना । हे गे हेचि माझी वर्णना ।
 अंतरस्थितीचिया खुणा । अंतर्निष्ठ जाणती ॥ ३१ ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे सद्गुरुस्तवननाम
 समास चवथा ॥ ४ ॥ १.४

1.5 समास पांचवा : संतस्तवन

॥ श्रीराम ॥

आतां वंदीन सज्जन । जे परमार्थांचें अधिष्ठान ।
 जयांचेनि गुह्यचान । प्रगटे जनीं ॥ १ ॥
 जे वस्तु परम दुल्लभ । जयेचा अलभ्य लाभ ।
 तेंचि होये सुल्लभ । संतसंगेकरूनी ॥ २ ॥
 वस्तु प्रगटचि असे । पाहातां कोणासीच न दिसे ।
 नाना साधनीं सायासें । न पडे ठाई ॥ ३ ॥
 जेथें परिक्षवंत ठकले । नांतरी डोळसचि अंध जाले ।
 पाहात असताअंचि चुकले । निजवस्तूसी ॥ ४ ॥
 हें दीपाचेनि दिसेना । नाना प्रकाशें गवसेना ।
 नेत्रांजनेंहि वसेना । दृष्टीपुढें ॥ ५ ॥
 सोळां कळी पूर्ण शशी । दाखवू शकेना वस्तूसी ।
 तीव्र आदित्य कळारासी । तोहि दाखवीना ॥ ६ ॥

जया सुर्याचेनि प्रकाशें । ऊर्णतंतु तोहि दिसे ।
 नाना सूक्ष्म पदार्थ भासे । अणुरेणादिक ॥ ७ ॥
 चिरलें वाळाग्र तेंहि प्रकासी । परी तो दाखवीना वस्तूसी ।
 तें जयाचेनि साधकांसी । प्राप्त होये ॥ ८ ॥
 जेथें आक्षेप आटले । जेथें प्रेतन प्रस्तावले ।
 जेथें तर्क मंदावले । तर्कितां निजवस्तूसी ।
 वळे विवेकाची वेगडी । पडे शब्दाची बोवडी ।
 जेथें मनाची तांतडी । कामा नये ॥ १० ॥
 जो बोलकेपणें विशेष । सहस्र मुखांचा जो शेष ।
 तोहि सिणला निःशेष । वस्तु न संगवे ॥ ११ ॥
 वेदे प्रकाशिलें सर्वही । वेदविरहित कांहीं नाहीं ।
 तो वेद कोणासही । दाखवूं सकेना ॥ १२ ॥
 तेचि वस्तु संतसंगें । स्वानुभवे कळों लागे ।
 त्याचा महिमा वचनीं सांगे । ऐसा कवणु ॥ १३ ॥
 विचित्र कळा ये मायेची । परी वोळखी न संगवे वस्तूची ।
 मायातीता अनंताची । संत सोये सांगती ॥ १४ ॥
 वस्तूसी वर्णिलें नवचे । तेंचि स्वरूप संतांचें ।
 या कारणे वचनाचें । कार्य नाही ॥ १५ ॥
 संत आनंदाचें स्थळ । संत सुखचि केवळ ।
 नाना संतोषाचें मूळ । ते हे संत ॥ १६ ॥
 संत विश्रांतीची विश्रांती । संत तृप्तीची निजतृप्ती ।
 नांतरी भक्तीची फळश्रुती । ते हे संत ॥ १७ ॥
 संत धर्माचें धर्मक्षेत्र । संत स्वरूपाचें सत्पात्र ।
 नांतरी पुण्याची पवित्र । पुण्यभूमी ॥ १८ ॥
 संत समाधीचें मंदिर । संत विवेकाचें भांडार ।
 नांतरी बोलिजे माहेर । सायोज्यमुक्तीचें ॥ १९ ॥
 संत सत्याचा निश्चयो । संत सार्थकाचा जयो ।
 संतप्राप्तीचा समयो । सिद्धरूप ॥ २० ॥
 मोक्षश्रिया आळंकृत । ऐसे हे संत श्रीमंत ।
 जीव दरिद्री असंख्यात । नृपती केले ॥ २१ ॥
 जे समर्थपणें उदार । जे कां अत्यंत दानशूर ।
 तयांचेनि हा चानविचार । दिधला न वचे ॥ २२ ॥
 माहाराजे चक्रवर्ती । जाले आहेत पुढें होती ।
 परंतु कोणी सायोज्यमुक्ती । देणार नाहीं ॥ २३ ॥
 जें त्रैलोकीं नाही दान । तें करिती संतसज्जन ।
 तयां संतांचें महिमान । काय म्हणौनी वर्णांचें ॥ २४ ॥
 जें त्रैलोक्याहून वेगळें । जें वेदश्रुतीसी नाकळे ।
 तेंचि जयांचेनि वोळे । परब्रह्म अंतरीं ॥ २५ ॥
 ऐसी संतांची महिमा । बोलिजे तितुकी उणी उपमा ।
 जयांचेनि मुख्य परमात्मा । प्रगट होये ॥ २६ ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे संतस्तवननाम
 समास पांचवा ॥ ५ ॥ १.५

1.6 समास सहावा : श्रोतेजनस्तवन

॥ श्रीराम ॥

आतां वंदूं श्रोते जन । भक्त यानी संत सज्जन ।
विरक्त योगी गुणसंपन्न । सत्यवादी ॥ १ ॥
येक सत्वाचे सागर । येक बुद्धीचे आगर ।
येक श्रोते वैरागर । नाना शब्दरत्नांचे ॥ २ ॥
जे नाना अर्थावृत्ताचे भोक्ते । जे प्रसंगी वक्तयाचे वक्ते ।
नाना संशयातें छेदिते । निश्चै पुरुष ॥ ३ ॥
ज्यांची धारणा अपार । जे ईश्वराचे अवतार ।
नांतरी प्रत्यक्ष सुरवर । बैसले जैसे ॥ ४ ॥
किं हे ऋषेश्वरांची मंडळी । शांतस्वरूप सत्वागळी ।
जयांचेनि सभामंडळी । परम शोभा ॥ ५ ॥
हृदई वेदगर्भ विलसे । मुखीं सरस्वती विळासे ।
साहित्य बोलतां जैसे । भासती देवगुरु ॥ ६ ॥
जे पवित्रपणें वैश्वानर । जे स्फूर्तिकिरणाचे दिनकर ।
चातेपणें दृष्टीसमोरे । ब्रह्मांड न ये ॥ ७ ॥
जे अखंड सावधान । जयांस त्रिकाळाचें चान ।
सर्वकाळ निराभिमान । आत्मयानी ॥ ८ ॥
ज्यांचे दृष्टीखालून गेलें । ऐसें कांहींच
नाहीं उरलें ।
पदार्थमात्रांसी लक्षिलें । मनें जयांच्या ॥ ९ ॥
जें जें कांहीं आठवावें । तें तें तयांस पूर्वीच ठावें ।
तेथें काये अनुवादावें । चातेपणेंकरूनी ॥ १० ॥
परंतु हे गुणग्राहिक । म्हणौन बोलतों निःशंक ।
भाग्यपुरुष काये येक । सेवीत नाही ॥ ११ ॥
सदा सेविती दिव्यान्ने । पालटाकारणें आवेट अन्ने ।
तैसीच माझीं वचनें । पराकृते ॥ १२ ॥
आपुले शक्तिनुसार । भावें पुजावा परमेश्वर ।
परंतु पुजूं नये हा विचार । कोठेंचि नाही ॥ १३ ॥
तैसा मी येक वाग्दुर्बळ । श्रोते परमेश्वरचि केवळ ।
यांची पूजा वाचावरळ । करूं पाहे ॥ १४ ॥
वित्पत्ती नाही कळा नाही । चातुर्य नाही प्रबंद नाही ।
भक्ति चान वैराग्य नाही । गौल्यता नाही वचनाची ॥ १५ ॥
ऐसा माझा वाग्विळास । म्हणौन बोलतों सावकाश ।
भावाचा भोक्ता जगदीश । म्हणौनियां ॥ १६ ॥
तुम्ही श्रोते जगदीशमूर्ति । तेथें माझी वित्पत्ती किती ।
बुद्धिहीण अल्पमती । सलगी करितों ॥ १७ ॥
समर्थाचा पुत्र मूर्ख जर्गी । परी सामर्थ्य असे त्याचा आंगी ।
तुम्हां संतांचा सलगी । म्हणौनि करितों ॥ १८ ॥
व्याघ्र सिंह भयानक । देखोनि भयाचकित लोक ।
परी त्यांचीं पिलीं निःशंक । तयांपुढे खेळती ॥ १९ ॥

तैसा मी संतांचा अंकित । तुम्हां संतांपासी बोलत ।
तरी माझी चिंता तुमचे चित्त । वाहेलच कीं ॥ २० ॥
आपलेंची बोले वाउगें । त्याची संपादणी करणें लागे ।
परंतु काहीं सांगणें नलगे । न्यून तें पूर्ण करावें ॥ २१ ॥
हें तों प्रीतीचें लक्षण । स्वभावेची करी मन ।
तैसे तुम्ही संतसज्जन । मायेबाप विश्वाचे ॥ २२ ॥
माझा आशय जाणोनी जीवें । आतां उचित तें करावें ।
पुढें कथेसि अवधान द्यावें । म्हणे दासानुदास ॥ २३ ॥
इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे श्रोतेस्तवननाम
समास सहावा ॥ ६ ॥ १.६

1.7 समास सातवा : कवेश्वरस्तवन

॥ श्रीराम ॥

आतां वंदूं कवेश्वर । शब्दसृष्टीचे ईश्वर ।
नांतरी हे परमेश्वर । वेदावतारी ॥ १ ॥
कीं हे सरस्वतीचें निजस्थान । कीं हे नाना कळांचें जीवन ।
नाना शब्दांचें भुवन । येथार्थ होये ॥ २ ॥
कीं हे पुरुषार्थांचें वैभव । कीं हे जगदीश्वराचें
महत्त्व ।
नाना लाघवें सत्कीर्तीस्तव । निर्माण कवी ॥ ३ ॥
कीं हे शब्दरत्नाचे सागर । कीं हे मुक्तांचे मुक्त सरोवर ।
नाना बुद्धीचे वैरागर । निर्माण जाले ॥ ४ ॥
अध्यात्मग्रंथांची खाणी । कीं हे बोलिके चिंतामणी ।
नाना कामधेनूचीं दुभणीं । वोळतीं श्रोतयांसी ॥ ५ ॥
कीं हे कल्पनेचे कल्पतरु । कीं हे मोक्षाचे मुख्य पडीभरु ।
नाना सायोज्यतेचे विस्तारु । विस्तारले ॥ ६ ॥
कीं हा परलोकींचा निजस्वार्थु । कीं हा योगियांचा
गुप्त पंथु ।
नाना चानियांचा परमार्थु । रूपासि आला ॥ ७ ॥
कीं हे निरंजनाची खूण । कीं हे निर्गुणाची वोळखण ।
मायाविलक्षणाचे लक्षण । ते हे कवी ॥ ८ ॥
कीं हा श्रुतीचा भावगर्भ । कीं हा परमेश्वराचा
अलभ्य लाभ ।
नातरी होये सुल्लभ । निजबोध कविरूपें ॥ ९ ॥
कवि मुमुक्षाचें अंजन । कवि साधकांचें साधन ।
कवि सिद्धांचें समाधान । निश्चयात्मक ॥ १० ॥
कवि स्वधर्माचा आश्रयो । कवि मनाचा मनोजयो ।
कवि धार्मिकाचा विनयो । विनयकर्ते ॥ ११ ॥
कवि वैराग्याचें संरक्षण । कवि भक्तांचें भूषण ।
नाना स्वधर्मरक्षण । ते हे कवी ॥ १२ ॥
कवि प्रेमळांची प्रेमळ स्थिती । कवि ध्यानस्थांची ध्यानमूर्ति ।
कवि उपासकांची वाड कीर्ती । विस्तारली ॥ १३ ॥

नाना साधनांचे मूळ । कवि नाना प्रेल्नांचें फळ ।
 नाना कार्यसिद्धि केवळ । कविचेनि प्रसादे ॥ १४ ॥
 आधीं कवीचा वाग्विळास । तरी मग श्रवणीं तुंबळे रस ।
 कविचेनि मतिप्रकाश । कवित्वास होये ॥ १५ ॥
 कवि वित्पन्नाची योग्यता । कवि सामर्थ्यवंतांची सत्ता ।
 कवि विचक्षणाची कुशळता । नाना प्रकारें ॥ १६ ॥
 कवि कवित्वाचा प्रबंध । कवि नाना धाटी मुद्रा छंद ।
 कवि गद्यपद्यें भेदाभेद । पदत्रासकर्ते ॥ १७ ॥
 कवि सृष्टीचा आळंकार । कवि लक्ष्मीचा शृंगार ।
 सकळ सिद्धींचा निर्धार । ते हे कवी ॥ १८ ॥
 कवि सभेचें मंडण । कवि भाग्याचें भूषण ।
 नाना सुखाचें संरक्षण । ते हे कवी ॥ १९ ॥
 कवि देवांचे रूपकर्ते । कवि ऋषींचें महत्ववर्णिते ।
 नाना शास्त्रांचें सामर्थ्य ते । कवि वाखाणिते ॥ २० ॥
 नस्ता कवीचा व्यापार । तरी कैचा अस्ता जगोद्धार ।
 म्हणौनि कवि हे आधार । सकळ सृष्टीसी ॥ २१ ॥
 नाना विद्या चातृत्व कांहीं । कवेश्वरेंविण तों नाहीं ।
 कवीपासून सर्वही । सर्वचता ॥ २२ ॥
 मागां वाल्मीक व्यासादिक । जाले कवेश्वर अनेक ।
 तयांपासून विवेक । सकळ जनासी ॥ २३ ॥
 पूर्वीं काव्ये होती केलीं । तरीच वित्पत्ती प्राप्त झाली ।
 तेणे पंडिताआंगीं बाणली । परम योग्यता ॥ २४ ॥
 ऐसे पूर्वीं थोर थोर । जाले कवेश्वर अपार ।
 आतां आहेत पुढें होणार । नमन त्यांसी ॥ २५ ॥
 नाना चातुर्यांच्या मूर्ती । किं हे साक्षात् बृहस्पती ।
 वेद श्रुती बोलों म्हणती । ज्यांच्या मुखें ॥ २६ ॥
 परोपकाराकारणें । नाना निश्चय अनुवादणें ॥
 सेखीं बोलीले पूर्णपणें । संशयातीत ॥ २७ ॥
 कीं हे अमृताचे मेघ वोळले । कीं हे नवरसाचे वोघ लोटले ।
 नाना सुखाचे उचंबळले । सरोवर हे ॥ २८ ॥
 कीं हे विवेकनिधीचीं भांडारें । प्रगट जालीं
 मनुष्याकारें ।
 नाना वस्तूचेनि विचारें । कोंदाटले हे ॥ २९ ॥
 कीं हे आदिशक्तीचें ठेवणें । नाना पदार्थास आणी उणें ।
 लाधलें पूर्व सचिताच्या गुणें । विश्वजनासी ॥ ३० ॥
 कीं हे सुखाचीं तारुवें लोटलीं । आक्षे आनंदे उतटलीं ।
 विश्वजनास उपेगा आलीं । नाना प्रयोगाकारणे ॥ ३१ ॥
 कीं हे निरंजनाची संपत्ती । कीं हे विराटाची योगस्थिती ।
 नांतरी भक्तीची फळश्रुती । फळास आली ॥ ३२ ॥
 कीं हा ईश्वराचा पवाड । पाहातां गगनाहून वाड ।
 ब्रह्मांडरचनेहून जाड । कविप्रबंदरचना ॥ ३३ ॥
 आतां असो हा विचार । जगास आधार कवेश्वर ।
 तयांसी माझा नमस्कार । साष्टांग भावें ॥ ३४ ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे कवेश्वरस्तवननाम
 समास सातवा ॥ ७ ॥ १.७

1.8 समास आठवा : सभास्तवन

॥ श्रीराम ॥

अतां वंदूं सकळ सभा । जये सभेसी मुक्ति सुल्लभा ।
 जेथें स्वयें जगदीश उभा । तिष्ठतु भरें ॥ १ ॥
 श्लोक ॥ नाह म वसामि वैकुंठे योगिनां हृदये रवौ ।
 मद्भक्ता यत्र गायन्ति तत्र तिष्ठामि नारद ॥
 नाही वैकुंठीचा ठाई । नाही योगियांचा हृदई ।
 माझे भक्त गाती ठाई ठाई । तेथें मी तिष्ठतु
 नारदा ॥ २ ॥
 याकारणें सभा श्रेष्ठ । भक्त गाती तें वैकुंठ ।
 नामघोषें घडघडाट । जयजयकारें गर्जती ॥ ३ ॥
 प्रेमळ भक्तांचीं गायनें । भगवत्कथा हरिकीर्तनें ।
 वेदव्याख्यान पुराणश्रवणें । जेथें निरंतर ॥ ४ ॥
 परमेश्वराचे गुणानुवाद । नाना निरूपणाचे संवाद ।
 अध्यात्मविद्या भेदाभेद । मथन जेथे ॥ ५ ॥
 नाना समाधानें तृप्ती । नाना आशंका निवृत्ती ।
 चितीं वैसे ध्यानमूर्ति । वाग्विळासें ॥ ६ ॥
 भक्त प्रेमळ भाविक । सभ्य सखोल सात्त्विक ।
 रम्य रसाळ गायक । निष्ठावंत ॥ ७ ॥
 कर्मसीळ आचारसीळ । दानसीळ धर्मसीळ ।
 सुचिस्मंत पुण्यसीळ । अंतरशुद्ध कृपाळु ॥ ८ ॥
 योगी वीतरागी उदास । नेमक निग्रह तापस ।
 विरक्त निस्पृह बहुवस । आरण्यवासी ॥ ९ ॥
 दंडधारी जटाधारी । नाथपंथी मुद्राधारी ।
 येक बाळब्रह्मचारी । योगेश्वर ॥ १० ॥
 पुरश्चरणी आणी तपस्वी । तीर्थवासी आणी मनस्वी ।
 माहायोगी आणी जनस्वी । जनासारिखे ॥ ११ ॥
 सिद्ध साधु आणी साधक । मंत्रयंत्रशोधक ।
 येकनिष्ठ उपासक । गुणग्राही ॥ १२ ॥
 संत सज्जन विद्वज्जन । वेदच शास्त्रच माहाजन ।
 प्रबुद्ध सर्वच समाधान । विमळकर्ते ॥ १३ ॥
 योगी वित्पन्न ऋषेश्वर । धूर्त तार्किक कवेश्वर ।
 मनोजयाचे मुनेश्वर । आणी दिग्वल्की ॥ १४ ॥
 ब्रह्म्यानी आत्म्यानी । तत्त्व्यानी पिंड्यानी ।
 योगाभ्यासी योग्यानी । उदासीन ॥ १५ ॥
 पंडित आणी पुराणिक । विद्वांस आणी वैदिक ।
 भट आणी पाठक । येजुर्वेदी ॥ १६ ॥
 माहाभले माहाश्रोत्री । याचिक आणी आग्नहोत्री ।
 वैद्य आणी पंचाक्षरी । परोपकारकर्ते ॥ १७ ॥
 भूत भविष्य वर्तमान । जयांस त्रिकाळाचें चान ।
 बहुश्रुत निराभिमान । निरापेक्षी ॥ १८ ॥
 शांति क्षमा दयासीळ । पवित्र आणी सत्वसीळ ।
 अंतरशुद्ध चानसीळ । ईश्वरी पुरुष ॥ १९ ॥

ऐसे जे कां सभानायेक । जेथें नित्यानित्यविवेक ।
 त्यांचा महिमा अलोलिक । काय म्हणोनि वर्णावा ॥ २० ॥
 जेथें श्रवणाचा उपाये । आणी परमार्थसमुदाये ।
 तेथें जनासी तरणोपाये । सहजचि होये ॥ २१ ॥
 उत्तम गुणाची मंडळी । सत्वधीर सत्वागळी ।
 नित्य सुखाची नव्हाळी । जेथें वसे ॥ २२ ॥
 विद्यापात्रें कळापात्रें । विशेष गुणांची सत्पात्रें ।
 भगवंताचीं प्रीतिपात्रें । मिळालीं जेथें ॥ २३ ॥
 प्रवृत्ती आणी निवृत्ती । प्रपंची आणी परमार्थी ।
 गृहस्ताश्रमी वानप्रहस्ती । संन्यासादिक ॥ २४ ॥
 वृद्ध तरुण आणी बाळ । पुरुष स्त्रियादिक सकळ ।
 अखंड ध्याती तमाळनीळ । अंतर्यामीं ॥ २५ ॥
 ऐसे परमेश्वराचे जन । त्यांसी माझे अभिवंदन ।
 जयांचेनि समाधान । अकस्मात बाणें ॥ २६ ॥
 ऐसिये सभेचा गजर । तेथें माझा नमस्कार ।
 जेथें नित्य निरंतर । कीर्तन भगवंताचें ॥ २७ ॥
 जेथें भगवंताच्या मूर्ती । तेथें पाविजे उत्तम गती ।
 ऐसा निश्चय बहुतां ग्रंथीं । महंत बोलिले ॥ २८ ॥
 कल्लौ कीर्तन वरिष्ठ । जेथें होय ते सभा श्रेष्ठ ।
 कथाश्रवणें नाना नष्ट । संदेह मावळती ॥ २९ ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे सभास्तवननाम
 समास आठवा ॥ ८ ॥ १.८

1.9 समास नववा : परमार्थस्तवन

॥ श्रीराम ॥

आतां स्तऊं हा परमार्थ । जो साधकांचा निजस्वार्थ ।
 नांतरी समर्थांमध्ये समर्थ । योग हा ॥ १ ॥
 आहे तरी परम सुगम । परी जनासी जाला दुर्गम ।
 कां जयाचें चुकलें वर्म । सत्समागमाकडे ॥ २ ॥
 नाना साधनांचे उधार । हा रोकडा ब्रह्मसाक्षात्कार ।
 वेदशास्त्रीं जें सार । तें अनुभवास ये ॥ ३ ॥
 आहे तरी चहूंकडे । परी अणुमात्र दृष्टी न पडे ।
 उदास परी येकीकडे । पाहातां दिसेना ॥ ४ ॥
 आकाशमार्गी गुप्त पंथ । जाणती योगिये समर्थ ।
 इतरांस हा गुह्यार्थ । सहसा न कळे ॥ ५ ॥
 साराचेंहि निजसार । अखंड अक्षै अपार ।
 नेऊं न सकती तश्कर । कांही केल्या ॥ ६ ॥
 तयास नाही राजभये । अथवा नाही अग्निभये ।
 अथवास्वापदभये । बोलोंच नये ॥ ७ ॥
 परब्रह्म तें हालवेना । अथवा ठावही चुकेना ।
 काळांतरी चळेना । जेथीचा तेथें ॥ ८ ॥

ऐसें तें निज ठेवणें । कदापि पालटों नेणे ।
 अथवा नव्हे आदिक उणें । बहुतां काळें ॥ ९ ॥
 अथवा तें घसवटेना । अथवा अदृश्य होयेना ।
 नांतरी पाहातां दिसेना । गुरुअंजनेविण ॥ १० ॥
 मागां योगिये समर्थ । त्यांचाहि निजस्वार्थ ।
 यासि बोलिजे परमार्थ । परमगुह्य म्हणौनि ॥ ११ ॥
 जेंही शोधून पाहिला । त्यासी अर्थ सांपडला ।
 येरां असोनी अलभ्य जाला । जन्मोजन्मीं ॥ १२ ॥
 अपूर्वता या परमार्थाची । वार्ता नाही जन्ममृत्याची ।
 आणी पदवी सायोज्यतेची । सन्निधचि लाभें ॥ १३ ॥
 माया विवेकें मावळे । सारासारविचार कळे ।
 परब्रह्म तेंहि निवळे । अंतर्यामीं ॥ १४ ॥
 ब्रह्म भासले उदंड । ब्रह्मीं बुडालें ब्रह्मांड ।
 पंचभूतांचें थोतांड । तुच्छ वाटे ॥ १५ ॥
 प्रपंच वाटे लटिका । माया वाटे लापणिका ।
 शुद्ध आत्मा विवेका- । अंतरीं आला ॥ १६ ॥
 ब्रह्मस्थित बाणतां अंतरीं । संदेह गेला ब्रह्मांडाबाहेरीं ।
 दृश्याची जुनी जर्जरी । कुहित जाली ॥ १७ ॥
 ऐसा हा परमार्थ । जो करी त्याचा निजस्वार्थ ।
 आतां या समर्थास समर्थ । किती म्हणौनि म्हणावें ॥ १८ ॥
 या परमार्थाकरितां । ब्रह्मादिकांसि विश्रामता ।
 योगी पावती तन्मयता । परब्रह्मीं ॥ १९ ॥
 परमार्थ सकळांस विसांवा । सिद्ध साधु माहानुभावां ।
 सेखीं सात्विक जड जीवां । सत्संगेंकरूनी ॥ २० ॥
 परमार्थ जन्माचें सार्थक । परमार्थ संसारीं तारक ।
 परमार्थ दाखवी परलोक । धार्मिकासी ॥ २१ ॥
 परमार्थ तापसांसी थार । परमार्थ साधकांसी आधार ।
 परमार्थ दाखवी पार । भवसागराचा ॥ २२ ॥
 परमार्थी तो राज्यधारी । परमार्थ नाही तो भिकारी ।
 या परमार्थाची सरी । कोणास द्यावी ॥ २३ ॥
 अनंत जन्मींचें पुण्य जोडे । तरीच परमार्थ घडे ।
 मुख्य परमात्मा आतुडे । अनुभवासी ॥ २४ ॥
 जेणें परमार्थ वोळखिला । तेणें जन्म सार्थक केला ।
 येर तो पापी जन्मला । कुलक्षयाकारणें ॥ २५ ॥
 असो भगवत्प्राप्तीविण । करी संसाराचा सीण ।
 त्या मूर्खाचें मुखावलोकन । करूंच नये ॥ २६ ॥
 भल्यानें परमार्थी भरावें । शरीर सार्थक करावें ।
 पूर्वजांस उद्धरावें । हरिभक्ती करूनी ॥ २७ ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे परमार्थस्तवननाम
 समास नववा ॥ ९ ॥ १.९

1.10 समास दहावा : नरदेहस्तवननिरूपण

॥ श्रीराम ॥

धन्य धन्य हा नरदेहो । येथील अपूर्वता पाहो ।
जो जो कीजे परमार्थलाहो । तो तो पावे सिद्धीतें ॥ १ ॥
या नरदेहाचेनि लागवेगें । येक लागले भक्तिसंगें ।
येकीं परम वीतरागें । गिरिकंदरें सेविलीं ॥ २ ॥
येक फिरती तिर्थाटणें । येक करिती पुरश्चरणें ।
येक अखंड नामस्मरणें । निष्ठावंत राहिले ॥ ३ ॥
येक तपें करूं लागले । येक योगाभ्यासी माहाभले ।
येक अभ्यासयोगें जाले । वेदशास्त्री वित्पन्न ॥ ४ ॥
येकीं हटनिग्रह केला । देह अत्यंत पीडिला ।
येकीं देह ठाई पाडिला । भावार्थबळें ॥ ५ ॥
येक माहानुभाव विख्यात । येक भक्त जाले ख्यात ।
येक सिद्ध अकस्मात । गगन वोळगती ॥ ६ ॥
येक तेजीं तेजचि जाले । येक जळीं मिळोन गेले ।
येक ते दिसतचि अदृश्य जाले । वायोस्वरूपीं ॥ ७ ॥
येक येकचि बहुधा होती । येक देखतचि निघोनि जाती ।
येक बैसले असतांची भ्रमती । नाना स्थानीं समुद्रीं ॥ ८ ॥
येक भयानकावरी बैसती । एक अचेतनें चालविती ।
येक प्रेतें उठविती । तपोबळेंकरूनी ॥ ९ ॥
येक तेजें मंद करिती । येक जळें आटविती ।
येक वायो निरोधिती । विश्वजनाचा ॥ १० ॥
ऐसे हटनिग्रही कृतबुद्धी । ज्यांस वोळल्या नाना सिद्धी ।
ऐसे सिद्ध लक्षावधी । होऊन गेले ॥ ११ ॥
येक मनोसिद्ध येक वाचासिद्ध । येक अल्पसिद्ध येक सर्वसिद्ध ।
ऐसे नाना प्रकारीचे सिद्ध । विख्यात जाले ॥ १२ ॥
येक नवविधाभक्तिराजपथें । गेले, तरले परलोकींच्या
निजस्वार्थें ।
येक योगी गुप्तपथें । ब्रह्मभुवना पावले ॥ १३ ॥
येक वैकुंठास गेले । येक सत्यलोकीं राहिले ।
येक कैळासीं बैसले । शिवरूप होऊनी ॥ १४ ॥
येक इंद्रलोकीं इंद्र जाले । येक पितृलोकीं मिळाले ।
येक ते उडगणी बैसले । येक ते क्षीरसागरी ॥ १५ ॥
सलोकता समीपता । स्वरूपता सायोज्यता ।
या चत्वार मुक्ती तत्वतां । इच्छा सेऊनि राहिले ॥ १६ ॥
ऐसे सिद्ध साधू संत । स्वहिता प्रवर्तले अनंत ।
ऐसा हा नरदेह विख्यात । काय म्हणौन वर्णावा ॥ १७ ॥
या नरदेहाचेनि आधारे । नाना साधनांचेनि द्वारे ।
मुख्य सारासारविचारे । बहुत सुटले ॥ १८ ॥
या नरदेहाचेनि संमधें । बहुत पावले उत्तम पदें ।
अहंता सांडून स्वानंदे । सुखी जाले ॥ १९ ॥

नरदेही येऊन सकळ । उधरागती पावले केवळ ।
येथें संशयाचें मूळ । खंडोन गेलें ॥ २० ॥
पशुदेही नाही गती । ऐसे सर्वत्र बोलती ।
म्हणौन नरदेहीच प्राप्ती । परलोकाची ॥ २१ ॥
संत महंत ऋषी मुनी । सिद्ध साधू समाधानी ।
भक्त मुक्त ब्रह्मचानी । विरक्त योगी तपस्वी ॥ २२ ॥
तत्त्वचानी योगाभ्यासी । ब्रह्मच्यारी दिगंबर संन्यासी ।
शडदर्शनी तापसी । नरदेहीच जाले ॥ २३ ॥
म्हणौनी नरदेह श्रेष्ठ । नाना देहांमध्ये वरिष्ठ ।
जयाचेनि चुके आरिष्ठ । येमयातनेचें ॥ २४ ॥
नरदेह हा स्वाधेन । सहसा नव्हे पराधेन ।
परंतु हा परोपकारी झिजऊन । कीर्तिरूपें उरवावा ॥ २५ ॥
अश्व वृषभ गाई म्हैसी । नाना पशु स्त्रिया दासी ।
कृपाळूपणें सोडितां त्यांसी । कोणी तरी धरील ॥ २६ ॥
तैसा नव्हे नरदेहो । इच्छा जाव अथवा रहो ।
परी यास कोणी पाहो । बंधन करूं सकेना ॥ २७ ॥
नरदेह पांगुळ असता । तरी तो कार्यास न येता ।
अथवा थोंटा जरी असता । तरी परोपकारास न ये ॥ २८ ॥
नरदेह अंध असिला । तरी तो निपटचि वायां गेला ।
अथवा बधिर जरी असिला । तरी निरूपण नाही ॥ २९ ॥
नरदेह असिला मुका । तरी घेतां न ये आशंका ।
अशक्त रोगी नासका । तरी तो निःकारण ॥ ३० ॥
नरदेह असिला मूर्ख । अथवा फेंपच्या समंधाचें दुःख ।
तरी तो जाणावा निरार्थक । निश्चयेंसीं ॥ ३१ ॥
इतकें हें नस्तां वेग । नरदेह आणी सकळ सांग ।
तेणें धरावा परमार्थमार्ग । लागवेगें ॥ ३२ ॥
सांग नरदेह जोडलें । आणी परमार्थबुद्धि विसलें ।
तें मूर्ख कैसें भ्रमलें । मायाजाळीं ॥ ३३ ॥
मृत्तिका खाणोन घर केलें । तें माझे ऐसें दृढ कल्पिलें ।
परी तें बहुतांचें हें कळलें । नाहीच तयासी ॥ ३४ ॥
मुष्यक म्हणती घर आमुचें । पाली म्हणती घर आमुचें ।
मक्षिका म्हणती घर आमुचें । निश्चयेंसीं ॥ ३५ ॥
कांतण्या म्हणती घर आमुचें । मुंगळे म्हणती घर आमुचें ।
मुंग्या म्हणती घर आमुचें । निश्चयेंसीं ॥ ३६ ॥
विंचू म्हणती आमुचें घर । सर्प म्हणती आमुचें घर ।
झुरळें म्हणती आमुचें घर । निश्चयेंसीं ॥ ३७ ॥
भ्रमर म्हणती आमुचें घर । भिंगोर्या म्हणती आमुचें घर ।
आळीका म्हणती आमुचें घर । काष्ठामधें ॥ ३८ ॥
माजरे म्हणती आमुचें घर । श्वानें म्हणती आमुचें घर ।
मुंगसें म्हणती आमुचें घर । निश्चयेंसीं ॥ ३९ ॥
पुंगळ म्हणती आमुचें घर । वाळव्या म्हणती आमुचें घर ।
पिसुवा म्हणती आमुचें घर । निश्चयेंसीं ॥ ४० ॥
ढेकुण म्हणती आमुचें घर । चांचण्या म्हणती आमुचें घर ।
घुंगडी म्हणती आमुचें घर । निश्चयेंसीं ॥ ४१ ॥
पिसोळे म्हणती आमुचें घर । गांधेले म्हणती आमुचें घर ।
सोट म्हणती आमुचें घर । आणी गोंवी ॥ ४२ ॥

बहुत किड्यांचा जोजार। किती सांगावा विस्तार ।
 समस्त म्हणती आमुचें घर। निश्चयेसी ॥ ४३ ॥
 पशु म्हणती आमुचें घर। दासी म्हणती आमुचें घर ।
 घरीचीं म्हणती आमुचें घर। निश्चयेसीं ॥ ४४ ॥
 पाहुणे म्हणती आमुचें घर। मित्र म्हणती आमुचें घर ।
 ग्रामस्त म्हणती आमुचें घर। निश्चयेसीं ॥ ४५ ॥
 तशकर म्हणती आमुचें घर। राजकी म्हणती आमुचें घर ।
 आग्न म्हणती आमुचें घर। भस्म करूं ॥ ४६ ॥
 समस्त म्हणती घर माझें। हें मूर्खहि म्हणे माझें माझें ।
 सेवट जड जालें बोझें। टाकिला देश ॥ ४७ ॥
 अवधी घरें भंगलीं। गांवांची पांढरी पडिली ।
 मग तें गृही राहिलीं। आरण्यस्वापदे ॥ ४८ ॥
 किडा मुंगी वाळवी मूषक। त्यांचेंच घर हें
 निश्चयात्मक ।
 हें प्राणी बापुडें मूर्ख। निघोन गेलें ॥ ४९ ॥
 ऐसी गृहांची स्थिती। मिथ्या आली आत्मप्रचीती ।
 जन्म दो दिसांची वस्ती। कोठें तरी करावी ॥ ५० ॥
 देह म्हणावें आपुलें। तरी हें बहुतांकारणें निर्मिलें ।
 प्राणीयांच्या माथां घर केलें। वा मस्तकीं भक्षिती ॥ ५१ ॥
 रोमेमुळी किडे भक्षिती। खांडुक जाल्यां किडे पडती ।
 पोटामध्ये जंत होती। प्रत्यक्ष प्राणियांच्या ॥ ५२ ॥
 कीड लागे दांतासी। कीड लागे डोळ्यांसी ।
 कीड लागे कर्णांसी। आणी गोमाशा भरती ॥ ५३ ॥
 गोचिड अशुद्ध सेविती। चामवा मांसांत घुसती ।
 पिसोळे चाऊन पळती। अकस्मात ॥ ५४ ॥
 भोंगें गांधेलें चाविती। गोंबी जळवा अशुद्ध घेती ।
 विंचू सर्प दंश करिती। कानटें फुसीं ॥ ५५ ॥
 जन्मून देह पाळिलें। तें अकस्मात व्याघ्रें नेलें ।
 कां तें लांडगींच भक्षिलें। बळात्कारें ॥ ५६ ॥
 मूषकें मार्जरें दंश करिती। स्वानें अश्वें लोले तोडिती ।
 रीसें मर्कटें मारिती। कासावीस करूनी ॥ ५७ ॥
 उष्टरें डसोन इचलिती। हस्थी चिडून टाकिती ।
 वृषभ टोचून मारिती। अकस्मात ॥ ५८ ॥
 तशकर तडतडां तोडिती। भूतें झडपोन मारिती ।
 असो या देहाची स्थिती। ऐसी असे ॥ ५९ ॥
 ऐसें शरीर बहुतांचें। मूर्ख म्हणे आमुचें ।
 परंतु खाजें जिवांचें। तापत्रें बोलिलें ॥ ६० ॥
 देह परमार्थी लाविलें। तरीच याचें सार्थक जालें ।
 नाही तरी हें वेथची गेलें। नाना आघातें
 मृत्युपंथें ॥ ६१ ॥
 असो जे प्रपंचिक मूर्ख। ते काये जाणती परमार्थसुख ।
 त्या मूर्खांचें लक्षण कांहीं येक। पुढे बोलिलें असे ॥ ६२ ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे नरदेहस्तवननिरूपणनाम
 समास दहावा ॥ १० ॥ १.१०

॥ दशक पहिला समाप्त ॥

2 दशक दुसरा : मूर्खलक्षणनाम

2.1 समास पहिला : मूर्खलक्षण

॥ श्रीराम ॥

ॐ नमोजि गजानना। येकदंता त्रिनयना ।
 कृपादृष्टि भक्तजना अवलोकावें ॥ १ ॥
 तुज नमूं वेदमाते। श्रीशारदे ब्रह्मसुते ।
 अंतरी वसे कृपावेंते। स्फूर्तिरूपें ॥ २ ॥
 वंदून सद्गुरुचरण। करून रघुनाथस्मरण ।
 त्यागार्थ मूर्खलक्षण। बोलिलेल ॥ ३ ॥
 येक मूर्ख येक पढतमूर्ख। उभय लक्षणीं कौतुक ।
 श्रोतीं सादर विवेक। केला पाहिजे ॥ ४ ॥
 पढतमूर्खांचें लक्षण। पुढिले समासीं निरूपण ।
 साअवध होऊनि विचक्षण। परिसोत पुढें ॥ ५ ॥
 आतां प्रस्तुत विचार। लक्षणें सांगतां अपार ।
 परि कांहीं येक तत्पर। होऊन ऐका ॥ ६ ॥
 जे प्रपंचिक जन। जयांस नाही आत्मचान ।
 जे केवळ अचान। त्यांचीं लक्षणें ॥ ७ ॥
 जन्मला जयांचे उदरीं। तयासि जो विरोध करी ।
 सखी मनिली अंतुरी। तो येक मूर्ख ॥ ८ ॥
 सांडून सर्वही गोत। स्त्रीआधेन जीवित ।
 सांगे अंतरीची मात । तो येक मूर्ख ॥ ९ ॥
 परस्त्रीसीं प्रेमा धरी। श्वशुरगृही वास करी ।
 कुळविण कन्या वरी। तो येक मूर्ख ॥ १० ॥
 समर्थावरी अहंता। अंतरी मानी समता ।
 सामर्थ्येविण करी सत्ता। तो येक मूर्ख ॥ ११ ॥
 आपली आपण करी स्तुती। स्वदेशीं भोगी विपत्ति ।
 सांगे वडिलांची कीर्ती। तो येक मूर्ख ॥ १२ ॥
 अकारण हास्य करी। विवेक सांगतां न धरी ।
 जो बहुतांचा वैरी। तो येक मूर्ख ॥ १३ ॥
 आपुलीं धरूनियां दुरी। पराव्यासीं करी मीत्री ।
 परन्यून बोले रात्रीं। तो येक मूर्ख ॥ १४ ॥
 बहुत जागते जन। तयांमध्ये करी शयन ।
 परस्थळीं बहु भोजन-। करी, तो येक मूर्ख ॥ १५ ॥
 मान अथवा अपमान। स्वयें करी परिच्छिन्न ।
 सप्त वेसनीं जयाचें मन। तो येक मूर्ख ॥ १६ ॥
 धरून परावी आस। प्रेतन सांडी सावकास ।
 निसुगाईचा संतोष-। मानी, तो येक मूर्ख ॥ १७ ॥
 घरीं विवेक उमजे। आणि सभेमध्ये लाजे ।
 शब्द बोलतां निर्बुजे। तो येक मूर्ख ॥ १८ ॥
 आपणाहून जो श्रेष्ठ। तयासीं अत्यंत निकट ।
 सिकवेणेचा मानी वीट। तो येक मूर्ख ॥ १९ ॥
 नायेके त्यांसी सिकवी। वडिलांसी जाणीव दावी ।
 जो आरजास गोवी। तो येक मूर्ख ॥ २० ॥

येकायेकीं येकसरा । जाला विषई निलाजिरा ।
 मर्यादा सांडून सैरा- । वर्ते, तो येक मूर्ख ॥ २१ ॥
 औषध न घे असोन वेथा । पथ्य न करी सर्वथा ।
 न मिळे आलिया पदार्था । तो येक मूर्ख ॥ २२ ॥
 संगेविण विदेश करी । वोळखीविण संग धरी ।
 उडी घाली माहापुरी । तो येक मूर्ख ॥ २३ ॥
 आपणास जेथें मान । तेथें अखंड करी गमन ।
 रक्षुं नेणे मानाभिमान । तो येक मूर्ख ॥ २४ ॥
 सेवक जाला लक्ष्मीवंत । तयाचा होय अंकित ।
 सर्वकाळ दुश्चित्त । तो येक मूर्ख ॥ २५ ॥
 विचार न करितां कारण । दंड करी अपराधेविण ।
 स्वल्पासाठीं जो कृपण । तो येक मूर्ख ॥ २६ ॥
 देवलंड पितृलंड । शक्तिवीण करी तोड ।
 ज्याचे मुखीं भंडउभंड । तो येक मूर्ख ॥ २७ ॥
 घरीच्यावरी खाय दाढा । बाहेरी दीन बापुडा ।
 ऐसा जो कां वेड मूढा । तो येक मूर्ख ॥ २८ ॥
 नीच यातीसीं सांगात । परांगनेसीं येकांत ।
 मार्गें जाय खात खात । तो येक मूर्ख ॥ २९ ॥
 स्वयें नेणे परोपकार । उपकाराचा अनोपकार ।
 करी थोडें बोले फार । तो येक मूर्ख ॥ ३० ॥
 तपीळ खादाड आळसी । कुशीळ कुटीळ मानसीं ।
 धारीष्ट नाही जयापासीं । तो येक मूर्ख ॥ ३१ ॥
 विद्या वैभव ना धन । पुरुषार्थ सामर्थ्य ना मान ।
 कोरडाच वाहे अभिमान । तो येक मूर्ख ॥ ३२ ॥
 लंडी लटिका लाबाड । कुकूर्मी कुटीळ निचाड ।
 निद्रा जयाची वाड । तो येक मूर्ख ॥ ३३ ॥
 उंचीं जाऊन वस्त्र नेसे । चौबारां बाहेरी बैसे ।
 सर्वकाळ नग्न दिसे । तो येक मूर्ख ॥ ३४ ॥
 दंत चक्षु आणि घ्राण । पाणी वसन आणि चरण ।
 सर्वकाळ जयाचे मळिण । तो येक मूर्ख ॥ ३५ ॥
 वैधृति आणि वितिपात । नाना कुमुहूर्ते जात ।
 अपशकुनें करी घात । तो येक मूर्ख ॥ ३६ ॥
 क्रोधें अपमानें कुबुद्धि । आपणास आपण वधी ।
 जयास नाही दृढ बुद्धि । तो येक मूर्ख ॥ ३७ ॥
 जिवलगान्स परम खेदी । सुखाचा शब्द तोहि नेदी ।
 नीच जनास वंदी । तो येक मूर्ख ॥ ३८ ॥
 आपणास राखे परोपरी । शरणागतांस अद्धेरी ।
 लक्ष्मीचा भरवसा धरी । तो येक मूर्ख ॥ ३९ ॥
 पुत्र कळत्र आणि दारा । इतुकाचि मानुनियां थारा ।
 विसरोन गेला ईश्वरा । तो येक मूर्ख ॥ ४० ॥
 जैसें जैसें करावें । तैसें तैसें पावाअवें ।
 हे जयास नेणवे । तो येक मूर्ख ॥ ४१ ॥
 पुरुषाचेनि अष्टगुणें । स्त्रियांस ईश्वरी देणें ।
 ऐशा केल्या बहुत जेणें । तो येक मूर्ख ॥ ४२ ॥
 दुर्जनाचेनि बोले । मर्यादा सांडून चाले ।
 दिवसा झांकिले डोळे । तो येक मूर्ख ॥ ४३ ॥

देवद्रोही गुरुद्रोही । मातृद्रोही पितृद्रोही ।
 ब्रह्मद्रोही स्वामीद्रोही । तो येक मूर्ख ॥ ४४ ॥
 परपीडेचें मानी सुख । पससंतोषाचें मानी दुःख ।
 गेले वस्तूचा करी शोक । तो येक मूर्ख ॥ ४५ ॥
 आदरेंविण बोलणें । न पुसतां साअक्ष देणें ।
 निंद्य वस्तु आंगिकारणें । तो येक मूर्ख ॥ ४६ ॥
 तुक तोडून बोले । मार्ग सांडून चाले ।
 कुकूर्मी मित्र केले । तो येक मूर्ख ॥ ४७ ॥
 पत्य राखों नेणें कदा । विनोद करी सर्वदा ।
 हासतां खिजे पेटे द्वंदा । तो येक मूर्ख ॥ ४८ ॥
 होड घाली अवघड । काजेंविण करी बडबड ।
 बोलोचि नेणे मुखजड । तो येक मूर्ख ॥ ४९ ॥
 वस्त्र शास्त्र दोनी नसे । उंचे स्थळीं जाऊन बैसे ।
 जो गोत्रजांस विश्वासे । तो येक मूर्ख ॥ ५० ॥
 तशकरासी वोळखी सांगे । देखिली वस्तु तेचि मागे ।
 आपलें आन्हीत करी रागें । तो येक मूर्ख ॥ ५१ ॥
 हीन जनासीं बरोबरी । बोल बोले सरोत्तरीं ।
 वामहस्ते प्राशन करी । तो येक मूर्ख ॥ ५२ ॥
 समर्थासीं मत्सर धरी । अलभ्य वस्तूचा हेवा करी ।
 घरीचा घरी करी चोरी । तो येक मूर्ख ॥ ५३ ॥
 सांडूनियां जगदीशा । मनुष्याचा मानी भवसा ।
 सार्थकेविण वेंची वयसा । तो येक मूर्ख ॥ ५४ ॥
 संसारदुःखाचेनि गुणें । देवास गाळी देणें ।
 मैत्राचें बोले उणें । तो येक मूर्ख ॥ ५५ ॥
 अल्प अन्याय क्षमा न करी । सर्वकाळ धारकीं धरी ।
 जो विस्वासघात करी । तो येक मूर्ख ॥ ५६ ॥
 समर्थाचे मनीचे तुटे । जयाचेनि सभा विटे ।
 क्षणा बरा क्षणा पालटे । तो येक मूर्ख ॥ ५७ ॥
 बहुतां दिवसांचे सेवक । त्यागून ठेवी आणिक ।
 ज्याची सभा निर्नायेक । तो येक मूर्ख ॥ ५८ ॥
 अनीतीनें द्रव्य जोडी । धर्म नीति न्याय सोडी ।
 संगतीचें मनुष्य तोडी । तो येक मूर्ख ॥ ५९ ॥
 घरीं असोन सुंदरी । जो सदांचा परद्वारी ।
 बहुतांचे उच्छिष्ट अंगिकारी । तो येक मूर्ख ॥ ६० ॥
 आपुलें अर्थ दुसऱ्यापासीं । आणि दुसऱ्याचें अभिळासी ।
 पर्वत करी हीनासी । तो येक मूर्ख ॥ ६१ ॥
 अतिताचा अंत पाहे । कुग्रामामधें राहे ।
 सर्वकाळ चिंता वाहे । तो येक मूर्ख ॥ ६२ ॥
 दोघे बोलत असती जेथें । तिसरा जाऊन बैसे तेथें ।
 डोई खाजवी दोही हातें । तो येक मूर्ख ॥ ६३ ॥
 उदकामधें सांडी गुरळी । पायें पायें कांडोळी ।
 सेवा करी हीन कुळीं । तो येक मूर्ख ॥ ६४ ॥
 स्त्री बाळका सलगी देणें । पिशाच्या सन्निध बैसणें ।
 मयदेविण पाळी सुणें । तो येक मूर्ख ॥ ६५ ॥
 परस्त्रीसीं कळह करी । मुकी वस्तु निघातें मारी ।
 मूर्खाची संगती धरी । तो येक मूर्ख ॥ ६६ ॥

कळह पाहात उभा राहे। तोडविना कौतुक पाहे ।
खरें अस्ता खोटें साहे। तो येक मूर्ख ॥ ६७ ॥
लक्ष्मी आलियावरी। जो मागील वोळखी न धरी ।
देवीं ब्राह्मणीं सत्ता करी। तो येक मूर्ख ॥ ६८ ॥
आपलें काज होये तंवरी। बहुसाल नम्रता धरी ।
पुढीलांचें कार्य न करी। तो येक मूर्ख ॥ ६९ ॥
अक्षरें गाळून वाची। कां तें घाली पदरिचीं ।
नीघा न करी पुस्तकाची। तो येक मूर्ख ॥ ७० ॥
आपण वाचीना कधीं। कोणास वाचावया नेदी ।
बांधोन ठेवी बंदीं। तो येक मूर्ख ॥ ७१ ॥
ऐसीं हें मूर्खलक्षणें। श्रवणें चातुर्य बाणे ।
चीत्त देउनियां शहाणे। ऐकती सदा ॥ ७२ ॥
लक्षणें अपार असती। परी कांहीं येक येथामती ।
त्यागार्थ बोलिलें श्रोतीं। क्षमा केलें पाहिजे ॥ ७३ ॥
उत्तम लक्षणें घ्यावीं। मूर्खलक्षणें त्यागावीं ।
पुढिले समासी आघवीं। निरोपिलीं ॥ ७४ ॥
इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे मूर्खलक्षणनाम
समास पहिला ॥ १ ॥ २१

2.2 समास दुसरा : उत्तम लक्षण

॥ श्रीराम ॥

श्रोतां व्हावें सावधान। आतां सांगतो उत्तम गुण ।
जेणें करितां बाणे खुण। सर्वचपणाची ॥ १ ॥
वाट पुसल्याविण जाऊं नये। फळ वोळखिल्याविण खाऊं नये ।
पडिली वस्तु घेऊं नये। येकायेकी ॥ २ ॥
अति वाद करूं नये। पोटीं कपट धरूं नये ।
शोधल्याविण करूं नये। कुळहीन कांता ॥ ३ ॥
विचारेंविण बोलों नये। विवंचनेविण चालों नये ।
मयादेविण हालों नये। कांहीं येक ॥ ४ ॥
प्रीतीविण रुसों नये। चोरास वोळखी पुसों नये ।
रात्री पंथ क्रमूं नये। येकायेकी ॥ ५ ॥
जनीं आर्जव तोडूं नये। पापद्रव्य जोडूं नये ।
पुण्यमार्ग सोडूं नये। कदाकाळीं ॥ ६ ॥
निंदा द्वेष करूं नये। असत्संग धरूं नये ।
द्रव्यदारा हरूं नये। बळात्कारें ॥ ७ ॥
वक्तयास खोदूं नये। ऐक्यतेसी फोडूं नये ।
विद्याअभ्यास सोडूं नये। कांहीं केल्या ॥ ८ ॥
तोंडाळासि भांडों नये। वाचाळासी तंडों नये ।
संतसंग खंडूं नये। अंतर्यामीं ॥ ९ ॥
अति क्रोध करूं नये। जिवलग्नांस खेदूं नये ।
मनीं वीट मानूं नये। सिकवणेचा ॥ १० ॥
क्षणाक्षणां रुसों नये। लटिका पुरुषार्थ बोलों नये ।

केल्याविण सांगों नये। आपला पराक्रम ॥ ११ ॥
बोलिला बोल विसरों नये। प्रसंगी सामर्थ्य चुकों नये ।
केल्याविण निखदूं नये। पुढिलासि कदा ॥ १२ ॥
आळसें सुख मानूं नये। चाहाडी मनास आणूं नये ।
शोधिलुआविण करूं नये। कार्य कांहीं ॥ १३ ॥
सुखा आंग देऊं नये। प्रेत्न पुरुषें सांडूं नये ।
कष्ट करितां त्रासों नये। निरंतर ॥ १४ ॥
सभेमध्ये लाजों नये। बाष्कळपणें बोलों नये ।
पैज होड घालूं नये। काहीं केल्या ॥ १५ ॥
बहुत चिंता करूं नये। निसुगपणें राहों नये ।
परस्त्रीतें पाहों नये। पापबुद्धी ॥ १६ ॥
कोणाचा उपकार घेऊं नये। घेतला तरी राखों नये ।
परपीडा करूं नये। विस्वासघात ॥ १७ ॥
शोच्येंविण असों नये। मळिण वस्त्र नेसों नये ।
जणारास पुसों नये। कोठें जातोस म्हणौनी ॥ १८ ॥
व्यापकपण सांडूं नये। पराधेन होऊं नये ।
आपलें वोडें घालूं नये। कोणीयेकासी ॥ १९ ॥
पत्रेंविण पर्वत करूं नये। हीनाचें रुण घेऊं नये ।
गोहीविण जाऊं नये। राजद्वारा ॥ २० ॥
लटिकी जाजू घेऊं नये। सभेस लटिकें करूं नये ।
आदर नस्तां बोलों नये। स्वभाविक ॥ २१ ॥
आदखणेपण करूं नये। अन्यायेविण गांजूं नये ।
अवनीतीनें वर्तों नये। आंगबळें ॥ २२ ॥
बहुत अन्न खाऊं नये। बहुत निद्रा करूं नये ।
बहुत दिवस राहूं नये। पिसुणाचेथें ॥ २३ ॥
आपल्याची गोही देऊं नये। आपली कीर्ती वर्णूं नये ।
आपलें आपण हांसों नये। गोष्टी सांगोनी ॥ २४ ॥
धूम्रपान घेऊं नये। उन्मत्त द्रव्य सेवूं नये ।
बहुचकासीं करूं नये। मैत्री कदा ॥ २५ ॥
कामेंविण राहों नये। नीच उत्तर साहों नये ।
आसुदें अन्न सेऊं नये। वडिलांचेहि ॥ २६ ॥
तोंडीं सीवी असों नये। दुसऱ्यास देखोन हांसों नये ।
उणें अंगीं संचारों नये। कुळवंताचे ॥ २७ ॥
देखिली वस्तु चोरूं नये। बहुत कृपण होऊं नये ।
जिवलग्नांसी करूं नये। कळह कदा ॥ २८ ॥
येकाचा घात करूं नये। लटिकी गोही देऊं नये ।
अप्रमाण वर्तों नये। कदाकाळीं ॥ २९ ॥
चाहाडी चोरी धरूं नये। परद्वार करूं नये ।
मागें उणें बोलों नये। कोणीयेकाचें ॥ ३० ॥
समई यावा चुकों नये। सत्वगुण सांडूं नये ।
वैरियांस दंडूं नये। शरण आलियां ॥ ३१ ॥
अल्पधनें माजों नये। हरिभक्तीस लाजों नये ।
मयादेविण चालों नये। पवित्र जनीं ॥ ३२ ॥
मूर्खासीं संमंध पडों नये। अंधारीं हात घालूं नये ।
दुश्चितपणें विसरों नये। वस्तु आपुली ॥ ३३ ॥

स्नानसंध्या सांडूं नये। कुळाचार खंडूं नये ।
 अनाचार मांडूं नये। चुकुरपणें ॥ ३४ ॥
 हरिकथा सांडूं नये। निरूपण तोडूं नये ।
 परमार्थास मोडूं नये। प्रपंचबळें ॥ ३५ ॥
 देवाचा नवस बुडऊं नये। आपला धर्म उडऊं नये ।
 भलते भरीं भरों नये। विचारेविण ॥ ३६ ॥
 निष्ठुरपण धरूं नये। जीवहत्या करूं नये ।
 पाउस देखोन जाऊं नये। अथवा अवकाळीं ॥ ३७ ॥
 सभा देखोन गळों नये। समई उत्तर टळों नये ।
 धिःकारितां चळों नये। धारिष्ट आपुलें ॥ ३८ ॥
 गुरुविरहित असों नये। नीच यातीचा गुरु करूं नये ।
 जिणें शाश्वत मानूं नये। वैभवेसीं ॥ ३९ ॥
 सत्यमार्ग सांडूं नये। असत्य पथें जाऊं नये ।
 कदा अभिमान घेऊं नये। असत्याचा ॥ ४० ॥
 अपकीर्ति ते सांडावी। सद्कीर्ति वाढवावी ।
 विवेकें दृढ धरावी। वाट सत्याची ॥ ४१ ॥
 नेघतां हे उत्तम गुण। तें मनुष्य अवलक्षण ।
 ऐक तयांचे लक्षण। पुढिले समासीं ॥ ४२ ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे उत्तामलक्षणनाम
 समास दुसरा ॥ २ ॥ २.२

2.3 समास तिसरा : कुविद्या लक्षण

॥ श्रीराम ॥

ऐका कुविद्येचीं लक्षणें। अति हीनें कुलक्षणें ।
 त्यागार्थं बोलिलीं ते श्रवणें। त्याग घडे ॥ १ ॥
 ऐका कुविद्येचा प्राणी। जन्मा येऊन केली हानी ।
 सांगिजेल येहीं लक्षणीं। वोळखावा ॥ २ ॥
 कुविद्येचा प्राणी असे। तो कठिण निरूपणें त्रासे ।
 अवगुणाची समृद्धि असे। म्हणौनियां ॥ ३ ॥

श्लोक ॥ दंभो दर्पोऽभिमानश्च क्रोधः पारुष्यमेव च ।
 अचानं चाभिजातस्य पार्थ संपदमासुरीम् ॥

काम क्रोध मद मत्सर। लोभ दंभ तिरस्कार ।
 गर्व ताठा अहंकार। द्वेष विषाद विकल्पी ॥ ४ ॥
 आशा ममता तृष्णा कल्पना। चिंता अहंता कामना भावना ।
 असूय अविज्ञा ईषणा वासना। अतृप्ती लोलंगता ॥ ५ ॥
 इच्छा वांछ्या चिकिच्छा निंदा। आनित्य ग्रामणी मस्ती सदा ।
 जाणीव अवज्ञा विपत्ती आपदा। दुर्वृत्ती दुर्वासना ॥ ६ ॥
 स्पर्धा खटपट आणि चटचट। तर्हे झटपट आणि वटवट ।
 सदा खटपट आणि लटपट। परम वेथा कुविद्या ॥ ७ ॥

कुरूप आणि कुलक्षण। अशक्त आणि दुर्जन ।
 दरिद्री आणि कृपण। आतिशयेंसीं ॥ ८ ॥
 आळसी आणि खादाड। दुर्बळ आणि लाताड ।
 तुटक आणि लाबाड। आतिशयेंसीं ॥ ९ ॥
 मूर्ख आणि तपीळ। वेडें आणि वाचाळ ।
 लटिकें आणि तोंडाळ। आतिशयेंसीं ॥ १० ॥
 नेणे आणि नायके। न ये आणि न सीके ।
 न करी आणि न देखे। अभ्यास दृष्टी ॥ ११ ॥
 अचान आणि अविस्वासी। छळवादी आणि दोषी ।
 अभक्त आणि भक्तांसी। देखों सकेना ॥ १२ ॥
 पापी आणि निंदक। कष्टी आणि घातक ।
 दुःखी आणि हिंसक। आतिशयेंसीं ॥ १३ ॥
 हीन आणि कृत्रिमी। रोगी आणि कुकर्मी ।
 आचंगुल आणि अधर्मी। वासना रमे ॥ १४ ॥
 हीन देह आणि ताठा। अप्रमाण आणि फांटा ।
 बाष्कळ आणि करंटा। विवेक सांगे ॥ १५ ॥
 लंडी आणि उन्मत्त। निकामी आणि डुल्लत ।
 भ्याड आणि बोलत। पराक्रमु ॥ १६ ॥
 कनिष्ठ आणि गर्विष्ठ। नुपरतें आणि नष्ट ।
 द्वेषी आणि भ्रष्ट। आतिशयेंसीं ॥ १७ ॥
 अभिमानी आणि निसंगळ। वोडगस्त आणि खळ ।
 दंभिक आणि अनर्गळ। आतिशयेंसीं ॥ १८ ॥
 वोखटे आणि विकारी। खोटे आणि अनोपकारी ।
 अवलक्षण आणि धिःकारी। प्राणिमात्रांसी ॥ १९ ॥
 अल्पमती आणि वादक। दीनरूप आणि भेदक ।
 सूक्ष्म आणि त्रासक। कुशब्दें करुनि ॥ २० ॥
 कठिणवचनी कर्कशवचनी। कापत्यवचनी सदेहवचनी ।
 दुःखवचनी तीव्रवचनी। क्रूर निष्ठुर दुरात्मा ॥ २१ ॥
 न्यूनवचनी पैशून्यवचनी। अशुभवचनी अनित्यवचनी ।
 द्वेषवचनी अनृत्यवचनी। बाष्कळवचनी धिःकारु ॥ २२ ॥
 कओअटी कुटीळ गाद्याळ। कुट्टें कुचर नव्याळ ।
 कोपी कुधन टवाळ। आतिशयेंसीं ॥ २३ ॥
 तपीळ तामस अविचार। पापी अनर्थी अपस्मार ।
 भूत समंधी संचार। आंगी वसे ॥ २४ ॥
 आत्महत्यारा स्त्रीहत्यारा। गोहत्यारा ब्रह्महत्यारा ।
 मातृहत्यारा पितृहत्यारा। माहापापी पतित ॥ २५ ॥
 उणे कुपात्र कुतर्की। मित्रद्रोही विस्वासघातकी ।
 कृतघ्न तल्पकी नारकी। अतित्याई जल्पक ॥ २६ ॥
 किंत भांडण झगडा कळहो। अधर्म अनराहाटी शोकसंग्रहो ।
 चाहाड वेसनी विग्रहो। निग्रहकर्ता ॥ २७ ॥
 द्राड आपेसी वोंगळ। चाळक चुंबक लच्याळ ।
 स्वार्थी अभिळासी वोढाळ। आदत्त झोड आदखणा ॥ २८ ॥
 शठ शुंभ कातरु। लंड तमुंड सिंतरु ।
 बंड पाषांड तश्करु। अपहारकर्ता ॥ २९ ॥
 धीट सैराट मोकाट। चाट चावट वाजट ।
 थोट उद्धट लंपट। बटवाल कुबुद्धी ॥ ३० ॥

मारेकरी वरपेकरी। दरवडेकरी खाणोरी ।
 मैद भोंदु परद्वारी। भुररेकरी चेटकी ॥ ३१ ॥
 निशंक निलाजिरा कळमंट। टौणपा लौद धट उद्धट ।
 ठस ठोंबस खट नट। जगभांड विकारी ॥ ३२ ॥
 अधीर आळिका अनाचारी। अंध पंगु खोकलेंकरी ।
 थोंटा बधिर दमेकरी। तन्ही ताटा न संडी ॥ ३३ ॥
 विद्याहीन वैभवहीन। कुळहीन लक्ष्मीहीन ।
 शक्तिहीन सामर्थ्यहीन। अदृष्टहीन भिकारी ॥ ३४ ॥
 बळहीन कळाहीन। मुद्राहीन दीक्षाहीन ।
 लक्षणहीन लावण्यहीन। आंगहीन विपारा ॥ ३५ ॥
 युक्तिहीन बुद्धिहीन। आचारहीन विचारहीन ।
 क्रियाहीन सत्वहीन। विवेकहीन संशई ॥ ३६ ॥
 भक्तिहीन भावहीन। चानहीन वैराग्यहीन ।
 शांतिहीन क्षमाहीन। सर्वहीन क्षुल्लकु ॥ ३७ ॥
 समयो नेणे प्रसंग नेणे। प्रेत्न नेणे अभ्यास नेणे ।
 आर्जव नेणे मैत्री नेणे। कांहींच नेणे अभागी ॥ ३८ ॥
 असो ऐसे नाना विकार। कुलक्षणाचें कोठार ।
 ऐसा कुविद्येचा नर। श्रोतीं वोळखावा ॥ ३९ ॥
 ऐसीं कुविद्येचीं लक्षणें। ऐकोनि त्यागचीं करणें ।
 अभिमानां तन्हें भरणें। हें विहित नव्हे ॥ ४० ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे कुविद्यालक्षणनाम
 समास तिसरा ॥ ३ ॥ २.३

2.4 समास चवथा : भक्ति निरूपण

॥ श्रीराम ॥

नाना सुकृताचें फळ। तो हा नरदेह केवळ ।
 त्याहिमधें भाग्य सफळ। तरीच सन्मार्ग लागे ॥ १ ॥
 नरदेहीं विशेष ब्राह्मण। त्याहीवरी संध्यास्नान ।
 सद्वासना भगवद्भजन। घडे पूर्वपुण्यें ॥ २ ॥
 भगवद्भक्ति हे उत्तम। त्याहिवरी सत्समागम ।
 काळ सार्थक हाचि परम। लाभ, जाणावा ॥ ३ ॥
 प्रेमप्रीतीचा सद्भाव। आणि भक्तांचा समुदाव ।
 हरिकथा मोहोत्साव। तेणें प्रेमा दुणावे ॥ ४ ॥
 नरदेहीं आलियां येक। कांही करावें सार्थक ।
 जेणें पाविजे परलोक। परम दुल्लभ जो ॥ ५ ॥
 विधियुक्त ब्रह्मकर्म। अथवा दया दान धर्म ।
 अथवा करणें सुगम। भजन भगवंताचें ॥ ६ ॥
 अनुतापें करावा त्याग। अथवा करणें भक्तियोग ।
 नाही तरी धरणें संग। साधुजनाचा ॥ ७ ॥
 नाना शास्त्रें धांडोळावीं। अथवा तीर्थें तरी करावीं ।
 अथवा पुरश्चरणें बरवीं। पापक्षयाकारणें ॥ ८ ॥
 अथवा कीजे परोपकार। अथवा चानाचा विचार ।

निरूपणीं सारासार। विवेक करणें ॥ ९ ॥
 पाळावी वेदांची आचा। कर्मकांड उपासना ।
 जेणें होइजे चाना-। अधिकारपात्र ॥ १० ॥
 काया वाचा आणी मनें। पत्रें पुष्पें फळें जीवनें ।
 कांहीं तरी येका भजनें। सार्थक करावें ॥ ११ ॥
 जन्मा आलियाचें फळ। कांहीं करावें सफळ ।
 ऐसें न करितां निर्फळ। भूमिभार होये ॥ १२ ॥
 नरदेहाचे उचित। कांहीं करावें आत्महित ।
 येथानुशक्त्या चित्तवित्त। सर्वोत्तमीं लावावें ॥ १३ ॥
 हें कांहींच न धरी जो मनीं। तो मृत्युप्राय वर्ते जनीं ।
 जन्मा येऊन तेणें जननी। वायांच कष्टविली ॥ १४ ॥
 नाहीं संध्या नाहीं स्नान। नाहीं भजन देवतार्चन ।
 नाहीं मंत्र जप ध्यान। मानसपूजा ॥ १५ ॥
 नाहीं भक्ति नाहीं प्रेम। नाहीं निष्ठा नाहीं नेम ।
 नाहीं देव नाहीं धर्म। अतीत अभ्यागत ॥ १६ ॥
 नाहीं सद्बुद्धि नाहीं गुण। नाहीं कथा नाहीं श्रवण ।
 नाहीं अध्यात्मनिरूपण। ऐकिलें कदां ॥ १७ ॥
 नाहीं भल्यांची संगती। नाहीं शुद्ध चित्तवृत्ती ।
 नाहीं कैवल्याची प्राप्ती। मिथ्यामदें ॥ १८ ॥
 नाहीं नीति नाहीं न्याये। नाहीं पुण्याचा उपाये ।
 नाहीं परत्रीची सोये। युक्तायुक्त क्रिया ॥ १९ ॥
 नाहीं विद्या नाहीं वैभव। नाहीं चातुर्याचा भाव ।
 नाहीं कळा नाहीं लाघव। रम्यसरस्वतीचें ॥ २० ॥
 शांती नाहीं क्षमा नाहीं। दीक्षा नाहीं मैत्री नाहीं ।
 शुभाशुभ कांहींच नाहीं। साधनादिक ॥ २१ ॥
 सुचि नाहीं स्वधर्म नाहीं। आचार नाहीं विचार नाहीं ।
 आरत्र नाहीं परत्र नाहीं। मुक्त क्रिया मनाची ॥ २२ ॥
 कर्म नाहीं उपासना नाहीं। चान नाहीं वैराग्य नाहीं ।
 योग नाहीं धारिष्ट नाहीं। कांहीच नाहीं पाहातां ॥ २३ ॥
 उपरती नाहीं त्याग नाहीं। समता नाहीं लक्षण नाहीं ।
 आदर नाहीं प्रीति नाहीं। परमेश्वराची ॥ २४ ॥
 परगुणाचा संतोष नाहीं। परोपकारें सुख नाहीं ।
 हरिभक्तीचा लेश नाहीं। अंतर्दामीं ॥ २५ ॥
 ऐसे प्रकारीचे पाहातां जन। ते जीतचि प्रेतासमान ।
 त्यांसीं न करावें भाषण। पवित्र जनीं ॥ २६ ॥
 पुण्यसामग्रे पुरती। तयासीच घडें भगवद्भक्ती ।
 जें जें जैसें करिती। ते पावती तैसेंचि ॥ २७ ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे भक्तिनिरूपणनाम
 समास चवथा ॥ ४ ॥ २.४

2.5 समास पाचवा : रजोगुण लक्षण

॥ श्रीराम ॥

मुळी देह त्रिगुणाचा । सत्त्वरजतमाचा ।
 त्यामध्ये सत्त्वाचा । उत्तम गुण ॥ १ ॥
 सत्वगुणें भगवद्भक्ती । रजोगुणें पुनरावृत्ती ।
 तमोगुणें अधोगती । पावति प्राणी ॥ २ ॥
 श्लोक ॥ ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः ।
 जघन्यगुणवृत्तिस्था अधो गच्छन्ति तामसाः ॥
 त्यांतहि शुद्ध आणी सबळ । तेहि बोलिजेति सकळ ।
 शुद्ध तेंचि जें निर्मळ । सबळ बाधक जाणावें ॥ ३ ॥
 शुद्धसबळाचें लक्षण । सावध परिसा विचक्षण ।
 शुद्ध तो परमार्थी जाण । सबळ तो संसारिक ॥ ४ ॥
 तयां संसारिकांची स्थिती । देहीं त्रिगुण वर्तती ।
 येक येतां दोनी जाती । निधोनियां ॥ ५ ॥
 रज तम आणी सत्व । येणेंचि चाले जीवित्व ।
 रजोगुणाचें कर्तृत्व । दाखऊं आता ॥ ६ ॥
 रजोगुण येतां शरिरी । वर्तणुक कैसी करी ।
 सावध होऊनी चतुरी । परिसावें ॥ ७ ॥
 माझें घर माझा संसार । देव कैचा आणिला थोर ।
 ऐसा करी जो निर्धार । तो रजोगुण ॥ ८ ॥
 माता पिता आणी कांता । पुत्र सुना आणी दुहिता ।
 इतुकियांची वाहे चिंता । तो रजोगुण ॥ ९ ॥
 बरें खावें बरें जेवावें । बरें ल्यावें बरें नेसावें ।
 दुसर्याचें अभिळाषावें । तो रजोगुण ॥ १० ॥
 कैचा धर्म कैचें दान । कैचा जप कैचें ध्यान ।
 विचारीना पापपुण्य । तो रजोगुण ॥ ११ ॥
 नेणे तीर्थ नेणे व्रत । नेणे अतीत अभ्यागत ।
 अनाचारीं मनोगत । तो रजोगुण ॥ १२ ॥
 धनधान्याचे संचित । मन होये द्रव्यासक्त ।
 अत्यंत कृपण जीवित्व । तो रजोगुण ॥ १३ ॥
 मी तरुण मी सुंदर । मी बलाढ्य मी चतुर ।
 मी सकळांमध्ये थोर- । म्हणे, तो रजोगुण ॥ १४ ॥
 माझा देश माझा गांव । माझा वाडा माझा ठाव ।
 ऐसी मनीं धरी हांव । तो रजोगुण ॥ १५ ॥
 दुसऱ्याचें सर्व जावें । माझेचेंचि बरें असावें ।
 ऐसें आठवे स्वभावे । तो रजोगुण ॥ १६ ॥
 कपट आणी मत्सर । उठे देहीं तिरस्कार ।
 अथवा कामाचा विकार । तो रजोगुण ॥ १७ ॥
 बाळकावरी ममताअ । प्रीतीनें आवडे कांता ।
 लोभ वाटे समस्तां । तो रजोगुण ॥ १८ ॥
 जिवलग्नांची खंती । जेणें काळें वाटे चिती ।

तेणें काळें सीघ्रगती । रजोगुण आला ॥ १९ ॥
 संसाराचे बहुत कष्ट । कैसा होईल सेवट ।
 मनास आठवे संकट । तो रजोगुण ॥ २० ॥
 कां मागें जें जें भोगिलें । तें तें मनीं आठवलें ।
 दुःख अत्यंत वाटलें । तो रजोगुण ॥ २१ ॥
 वैभव देखोनि दृष्टी । आवडी उपजली पोटी ।
 आशागुणें हिंपुटी- । करी, तो रजोगुण ॥ २२ ॥
 जें जें दृष्टी पडिलें । तें तें मनें मागितलें ।
 लभ्य नस्तां दुःख जालें । तो रजोगुण ॥ २३ ॥
 विनोदार्थी भरे मन । शृंगारिक करी गायेन ।
 राग रंग तान मान । तो रजोगुण ॥ २४ ॥
 टवाळी ढवाळी निंदा । सांगणें घडे वेवादा ।
 हास्य विनोद करी सर्वदा । तो रजोगुण ॥ २५ ॥
 आळस उठे प्रबळ । कर्मणुकेचा नाना खेळ ।
 कां उपभोगाचे गोंधळ । तो रजोगुण ॥ २६ ॥
 कळावंत बहुरूपी । नटावलकी साक्षेपी ।
 नाना खेळी दान अर्पी । तो रजोगुण ॥ २७ ॥
 उन्मत्त द्रव्यापरी अति प्रीती । ग्रामज्य आठवे चिती ।
 आवडे नीचाची संगती । तो रजोगुण ॥ २८ ॥
 तश्करविद्या जीवीं उठे । परन्यून बोलावें वाटे ।
 नित्यनेमास मन विटे । तो रजोगुण ॥ २९ ॥
 देवकारणीं लाजाळु । उदरालागीं कष्टाळु ।
 प्रपंची जो स्नेहाळु । तो रजोगुण ॥ ३० ॥
 गोडग्रासीं आळकेपण । अत्यादरें पिंडपोषण ।
 रजोगुणें उपोषण । केलें न वचे ॥ ३१ ॥
 शृंगारिक तें आवडे । भक्ती वैराग्य नावडे ।
 कळालाघवीं पवाडे । तो रजोगुण ॥ ३२ ॥
 नेणोनियां परमात्मा । सकळ पदार्थी प्रेमा ।
 बळात्कारें घाली जन्मा । तो रजोगुण ॥ ३३ ॥
 असो ऐसा रजोगुण । लोभें दावी जन्ममरण ।
 प्रपंची तो सबळ जाण । दारुण दुःख भोगवी ॥ ३४ ॥
 आतां रजोगुण हा सुटेना । संसारिक हें तुटेना ।
 प्रपंची गुंतली वासना । यास उपाय कोण ॥ ३५ ॥
 उपाये येक भगवद्भक्ती । जरी ठाकेना विरक्ती ।
 तरी येथानुशक्ती । भजन करावें ॥ ३६ ॥
 काया वाचा आणी मन । पत्रें पुष्पें फळें जीवनें ।
 ईश्वरी अर्पूनियां मन । सार्थक करावें ॥ ३७ ॥
 येथानुशक्ती दानपुण्य । परी भगवतीं अनन्य ।
 सुखदुःखें परी चिंतन । देवाचेंचि करावें ॥ ३८ ॥
 आदिअंती येक देव । मध्येंचि लाविली माव ।
 म्हणोनियां पूर्ण भाव । भगवतीं असावा ॥ ३९ ॥
 ऐसा सबळ रजोगुण । संक्षेपें केलें कथन ।
 आतां शुद्ध तो तूं जाण । परमार्थिक ॥ ४० ॥
 त्याचे वोळखीचें चिन्ह । सत्वगुणीं असे जाण ।
 तो रजोगुण परिपूर्ण । भजनमूळ ॥ ४१ ॥

ऐसा रजोगुण बोलिला । श्रोतीं मनं अनुमानिला ।
आतां पुढें परिसिला । पाहिजे तमोगुण ॥ ४२ ॥
इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे रजोगुणलक्षणनाम
समास पांचवा ॥ ५ ॥ २.५

2.6 समास सहावा : तमोगुण लक्षण

॥ श्रीराम ॥

मागां बोलिला रजोगुण । क्रियेसहित लक्षण ।
आतां ऐका तमोगुण । तोहि सांगिजेल ॥ १ ॥
संसारीं दुःखसंमंध । प्राप्त होतां उठे खेद ।
कां अद्भुत आला क्रोध । तो तमोगुण ॥ २ ॥
शेरीरीं क्रोध भरतां । नोळखे माता पिता ।
बंधु बहिण कांता । ताडी, तो तमोगुण ॥ ३ ॥
दुसऱ्याचा प्राण घ्यावा । आपला आपण स्वयें द्यावा ।
विसरवी जीवभावा । तो तमोगुण ॥ ४ ॥
भरलें क्रोधाचें काविरें । पिश्याच्यापरी वावरे ।
नाना उपायें नावरे । तो तमोगुण ॥ ५ ॥
आपला आपण शस्त्रपात । पराचा करी घात ।
ऐसा समय वर्तत । तो तमोगुण ॥ ६ ॥
डोळा युध्यचि पाहवें । रण पडिलें तेथें जावें ।
ऐसें घेतलें जीवें । तो तमोगुण ॥ ७ ॥
अखंड भ्रांती पडे । केला निश्चय विघडे ।
अत्यंत निद्रा आवडे । तो तमोगुण ॥ ८ ॥
क्षुधा जयाची वाड । नेणे कडु अथवा गोड ।
अत्यंत जो कां मूढ । तो तमोगुण ॥ ९ ॥
प्रीतिपात्र गेलें मरणें । तयालागीं जीव देणें ।
स्वयें आत्महत्या करणें । तो तमोगुण ॥ १० ॥
किडा मुंगी आणी स्वापद । यांचा करूं आवडे वध ।
अत्यंत जो कृपामंद । तो तमोगुण ॥ ११ ॥
स्त्रीहत्या बाळहत्या । द्रव्यालागीं ब्रह्मत्या ।
करूं आवडे गोहत्या । तो तमोगुण ॥ १२ ॥
विसळाचेनि नेटें । वीष घ्यावेंसें वाटे ।
परवध मनीं उठे । तो तमोगुण ॥ १३ ॥
अंतरी धरुनि कपट । पराचें करी तळपट ।
सदा मस्त सदा उद्धट । तो तमोगुण ॥ १४ ॥
कळह व्हावा ऐसें वाटे । झोबी घ्यावी ऐसें उठे ।
अन्तरी द्वेष प्रगटे । तो तमोगुण ॥ १५ ॥
युध्य देखावें ऐकावें । स्वयें युध्यचि करावें ।
मारावें कीं मरावें । तो तमोगुण ॥ १६ ॥
मत्सरें भक्ति मोडावी । देवाळयें विघडावीं ।
फळतीं झाडें तोडावीं । तो तमोगुण ॥ १७ ॥
सत्कर्म ते नावडती । नाना दोष ते आवडती ।

पापभय नाही चिती । तो तमोगुण ॥ १८ ॥
ब्रह्मवृत्तीचा उच्छेद । जीवमात्रास देणें खेद ।
करूं आवडे अप्रमाद । तो तमोगुण ॥ १९ ॥
आग्नप्रळये शस्त्रप्रळये । भूतप्रळये वीषप्रळये ।
मत्सरें करी जीवक्षये । तो तमोगुण ॥ २० ॥
परपीडेचा संतोष । निष्ठुरपणाचा हव्यास ।
संसाराचा नये त्रास । तो तमोगुण ॥ २१ ॥
भांडण लाऊन द्यावें । स्वयें कौतुक पाहावें ।
कुबुद्धि घेतली जीवें । तो तमोगुण ॥ २२ ॥
प्राप्त जालियां संपत्ती । जीवांस करी यातायाती ।
कळवळा नये चिती । तो तमोगुण ॥ २३ ॥
नावडे भक्ति नावडे भाव । नावडे तीर्थ नावडे देव ।
वेदशास्त्र नलगे सर्व । तो तमोगुण ॥ २४ ॥
स्नानसंध्या नेम नसे । स्वधर्मी भ्रष्टला दिसे ।
अकर्तव्य करीतसे । तो तमोगुण ॥ २५ ॥
जेष्ठ बंधु बाप माये । त्यांचीं वचनें न साहे ।
सीघ्रकोपी निघोन जाये । तो तमोगुण ॥ २६ ॥
उगेंचि खावें उगेंचि असावें । स्तब्ध होऊन बैसावें ।
कांहींच स्मरेना स्वभावें । तो तमोगुण ॥ २७ ॥
चेटकविद्येचा अभ्यास । शस्त्रविद्येचा हव्यास ।
मल्लविद्या व्हावी ज्यास । तो तमोगुण ॥ २८ ॥
केले गळाचे नवस । रडिबेडीचे सायास ।
काष्ठयंत्र छेदी जिव्हेस । तो तमोगुण ॥ २९ ॥
मस्तकीं भदें जाळावें । पोतें आंग हुरपळावें ।
स्वयें शस्त्र टोचून घ्यावें । तो तमोगुण ॥ ३० ॥
देवास सिर वाहावें । कां तें आंग समर्पावें ।
पडणीवरून घालून घ्यावे । तो तमोगुण ॥ ३१ ॥
निग्रह करून धरणें । कां तें टांगून घेणें ।
देवद्वारी जीव देणें । तो तमोगुण ॥ ३२ ॥
निराहार उपोषण । पंचाग्नी धूम्रपान ।
आपणास घ्यावें पुरून । तो तमोगुण ॥ ३३ ॥
सकाम जें का अनुष्ठान । कां तें वायोनिरोधन ।
अथवा राहावें पडोन । तो तमोगुण ॥ ३४ ॥
नखें केश वाढवावे । हस्तचि वर्ते करावे ।
अथवा वागसुन्य व्हावें । तो तमोगुण ॥ ३५ ॥
नाना निग्रहें पिडावें । देहदुःखें चर्फडावें ।
क्रोधें देवांस फोडावें । तो तमोगुण ॥ ३६ ॥
देवाची जो निंदा करी । तो आशाबद्धि अघोरी ।
जो संतसंग न धरी । तो तमोगुण ॥ ३७ ॥
ऐसा हा तमोगुण । सांगतां जो असाधारण ।
परी त्यागार्थ निरूपण । कांहीं येक ॥ ३८ ॥
ऐसें वर्ते तो तमोगुण । परी हा पतनास कारण ।
मोक्षप्राप्तीचें लक्षण । नव्हे येणें ॥ ३९ ॥
केल्या कर्माचें फळ । प्राप्त होईल सकळ ।
जन्म दुःखाचें मूळ । तुटेना कीं ॥ ४० ॥

व्हावया जन्माचें खंडण। पाहिजे तो सत्वगुण ।
 तेंचि असे निरुपण। पुढिले समासी ॥ ४१ ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे तमोगुणलक्षणनाम
 समास सहावा ॥ ६ ॥ २.६

2.7 समास सातवा : सत्त्वगुण लक्षण

॥ श्रीराम ॥

मागां बोलिला तमोगुण। जो दुःखदायक दारुण ।
 आतां ऐका सत्वगुण। परम दुल्लभ ॥ १ ॥
 जो भजनाचा आधार। जो योगियांची थार ।
 जो निरसी संसार। दुःखमूळ जो ॥ २ ॥
 जेणें होये उत्तम गती। मार्ग फुटे भगवंती ।
 जेणें पाविजे मुक्ती। सायोज्यता ते ॥ ३ ॥
 जो भक्तांचा कोंवसा। जो भवार्णवींचा भर्वसा ।
 मोक्षलक्ष्मीची दशा। तो सत्वगुण ॥ ४ ॥
 जो परमार्थाचें मंडण। जो महंतांचें भूषण ।
 रजतमाचें निर्शन। तो सत्वगुण ॥ ५ ॥
 जो परमसुखकारी। जो आनंदाची लहरी ।
 देऊनियां, निवारी-। जन्ममृत्यु ॥ ६ ॥
 जो अज्ञानाचा सेवट। जो पुण्याचें मूळ पीठ ।
 जयाचेनि सांपडे वाट। परलोकाची ॥ ७ ॥
 ऐसा हा सत्वगुण। देहीं उमटतां आपण ।
 तये क्रियेचें लक्षण। ऐसें असे ॥ ८ ॥
 ईश्वरीं प्रेमा अधिक। प्रपंच संपादणे लोकिक ।
 सदा सन्निध विवेक। तो सत्वगुण ॥ ९ ॥
 संसारदुःख विसरवी। भक्तिमार्ग विमळ दावी ।
 भजनक्रिया उपजवी। तो सत्वगुण ॥ १० ॥
 परमार्थाची आवडी। उठे भावार्थाची गोडी ।
 परोपकारी तांतडी। तो सत्वगुण ॥ ११ ॥
 स्नानसंध्या पुण्यसीळ। अभ्यांतरीचा निर्मळ ।
 शरीर वस्त्रें सोज्वळ। तो सत्वगुण ॥ १२ ॥
 येजन आणी याजन। आधेन आणी अध्यापन ।
 स्वयें करी दानपुण्य। तो सत्वगुण ॥ १३ ॥
 निरूपणाची आवडी। जया हरिकथेची गोडी ।
 क्रिया पालटे रोकडी। तो सत्वगुण ॥ १४ ॥
 अश्वदानें गजदानें। गोदानें भूमिदानें ।
 नाना रत्नांचीं दानें-। करी, तो सत्वगुण ॥ १५ ॥
 धनदान वस्त्रदान। अन्नदान उदकदान ।
 करी ब्राह्मणसंतर्पण। तो सत्वगुण ॥ १६ ॥
 कार्तिकस्नानें माघस्नानें। व्रतें उद्यापनं दानें ।
 निःकाम तीर्थें उपोषणे। तो सत्वगुण ॥ १७ ॥
 सहस्रभोजनें लक्षभोजनें। विविध प्रकारींचीं दानें ।

निःकाम करी सत्वगुणें। कामना रजोगुण ॥ १८ ॥
 तीर्थीं अर्पी जो अग्रारें। बांधे वापी सरोवरें ।
 बांधे देवाळयें सिखरें। तो सत्वगुण ॥ १९ ॥
 देवद्वारी पडशाळा। पाईरीया दीपमाळा ।
 वृंदावनें पार पिंपळा-। बांधे, तो सत्वगुण ॥ २० ॥
 लावीं वनें उपवनें। पुष्पवाटिका जीवनें ।
 निववी तापस्यांचीं मनें। तो सत्वगुण ॥ २१ ॥
 संध्यामठ आणि भुयेरीं। पाईरीया नदीतीरीं ।
 भांडारगृहें देवद्वारीं। बांधें, तो सत्वगुण ॥ २२ ॥
 नाना देवांचीं जे स्थानें। तेथें नंदादीप घालणें ।
 वाहे आळंकार भूषणें। तो सत्वगुण ॥ २३ ॥
 जंगट मृदांग टाळ। दमामे नगारे काहळ ।
 नाना वाद्यांचे कल्लोळ। सुस्वरादिक ॥ २४ ॥
 नाना समग्री सुंदर। देवाळई घाली नर ।
 हरिभजनीं जो तत्पर। तो सत्वगुण ॥ २५ ॥
 छेत्रें आणी सुखासनें। दिंड्या पताका निशाणें ।
 वाहे चामरें सूर्यापानें। तो सत्वगुण ॥ २६ ॥
 वृंदावनें तुळसीवनें। रंगमाळा संमार्जनं ।
 ऐसी प्रीति घेतली मनें। तो सत्वगुण ॥ २७ ॥
 सुंदरें नाना उपकर्णें। मंडप चांदवे आसनें ।
 देवाळई समर्पणें। तो सत्वगुण ॥ २८ ॥
 देवाकारणें खाद्य। नाना प्रकारीं नैवेद्य ।
 अपूर्व फळें अर्पी सद्य। तो सत्वगुण ॥ २९ ॥
 ऐसी भक्तीची आवडी। नीच दास्यत्वाची गोडी ।
 स्वयें देवद्वार झाडी। तो सत्वगुण ॥ ३० ॥
 तिथी पर्व मोहोत्साव। तेथें ज्याचा अंतर्भाव ।
 काया वाचा मनें सर्व-। अर्पी, तो सत्वगुण ॥ ३१ ॥
 हरिकथेसी तत्पर। गंधें माळा आणी धुशर ।
 घेऊन उभीं निरंतर। तो सत्वगुण ॥ ३२ ॥
 नर अथवा नारी। येथानुशक्ति सामग्री ।
 घेऊन उभीं देवद्वारीं। तो सत्वगुण ॥ ३३ ॥
 महत्कृत्य सांडून मार्गें। देवास ये लागवेगें ।
 भक्ति निकट आंतरगें। तो सत्वगुण ॥ ३४ ॥
 थोरपण सांडून दुरी। नीच कृत्य आंगीकारी ।
 तिष्ठत उभा देवद्वारीं। तो सत्वगुण ॥ ३५ ॥
 देवालागीं उपोषण। वर्जी तांबोल भोजन ।
 नित्य नेम जप ध्यान-। करी, तो सत्वगुण ॥ ३६ ॥
 शब्द कठीण न बोले। अतिनेमेसी चाले ।
 योगोओ जेणें तोषविले। तो सत्वगुण ॥ ३७ ॥
 सांडूनिया अभिमान। निःकाम करी कीर्तन ।
 श्वेद रोमांच स्फुराण। तो सत्वगुण ॥ ३८ ॥
 अंतरी देवाचें ध्यान। तेणें निडारले नयन ।
 पडे देहाचें विस्मरण। तो सत्वगुण ॥ ३९ ॥
 हरिकथेची अति प्रीति। सर्वथा नये विकृती ।
 आदिक प्रेमा आदिअंतीं। तो सत्वगुण ॥ ४० ॥

मुखी नाम हातीं टाळी । नाचत बोले ब्रीदावळी ।
 घेऊन लावी पायधुळी । तो सत्वगुण ॥ ४१ ॥
 देहाभिमान गळे । विषई वैराग्य प्रबळे ।
 मिथ्या माया ऐसें कळे । तो सत्वगुण ॥ ४२ ॥
 कांहीं करावा उपाये । संसारी गुंतोन काये ।
 उकलवी ऐसें हृदये । तो सत्वगुण ॥ ४३ ॥
 संसारासी त्रासे मन । कांहीं करावें भजन ।
 ऐसें मनीं उठे चान । तो सत्वगुण ॥ ४४ ॥
 असतां आपुले आश्रमीं । अत्यादरें नित्यनेमी ।
 सदा प्रीती लागे रामीं । तो सत्वगुण ॥ ४५ ॥
 सकळांचा आला वीट । परमार्थी जो निकट ।
 आघातीं उपजे धारिष्ट । तो सत्वगुण ॥ ४६ ॥
 सर्वकाळ उदासीन । नाना भोगीं विटे मन ।
 आठवे भगवद्भजन । तो सत्वगुण ॥ ४७ ॥
 पदार्थी न बैसे चित्त । मनीं आठवे भगवंत ।
 ऐसा दृढ भावार्थ । तो सत्वगुण ॥ ४८ ॥
 लोक बोलती विकारी । तरी आदिक प्रेमा धरी ।
 निश्चय बाणे अंतरीं । तो सत्वगुण ॥ ४९ ॥
 अंतरीं स्फूर्ती स्फुरे । सस्वरूपीं तर्क भरे ।
 नष्ट संदेह निवारे । तो सत्वगुण ॥ ५० ॥
 शरीर लावावें कारणीं । साक्षेप उठे अंतःकर्णीं ।
 सत्वगुणाची करणी । ऐसी असे ॥ ५१ ॥
 शांति क्षमा आणि दया । निश्चय उपजे जया ।
 सत्वगुण जाणावा तया । अंतरीं आला ॥ ५२ ॥
 आले अतीत अभ्यागत । जाऊं नेदी जो भुकिस्त ।
 येथानुशक्ती दान देन । तो सत्वगुण ॥ ५३ ॥
 तडितापडी दैन्यवाणें । आले आश्रमाचेनि गुणें ।
 तयालागीं स्थळ देणें । तो सत्वगुण ॥ ५४ ॥
 आश्रमीं अन्नची आपदा । परी विमुख नव्हे कदा ।
 शक्तिनुसार दे सर्वदा । तो सत्वगुण ॥ ५५ ॥
 जेणें जिंकिली रसना । तृप्त जयाची वासना ।
 जयास नाही कामना । तो सत्वगुण ॥ ५६ ॥
 होणार तैसें होत जात । प्रपंची जाला आघात ।
 डळमळिना ज्याचें चित्त । तो सत्वगुण ॥ ५७ ॥
 येका भगवंताकारणें । सर्व सुख सोडिलें जेणें ।
 केलें देहाचें सांडणें । तो सत्वगुण ॥ ५८ ॥
 विषई धावे वासना । परी तो कदा डळमळिना ।
 ज्याचें धारिष्ट चळेना । तो सत्वगुण ॥ ५९ ॥
 देह आपदेनें पीडला । क्षुधे तृषेनें वोसावला ।
 तरी निश्चयो राहिला । तो सत्वगुण ॥ ६० ॥
 श्रवण आणी मनन । निजध्यासें समाधान ।
 शुद्ध जालें आत्मचान । तो सत्वगुण ॥ ६१ ॥
 जयास अहंकार नसे । नैराशता विलसे ।
 जयापासीं कृपा वसे । तो सत्वगुण ॥ ६२ ॥
 सकळांसीं नम्र बोले । मर्यादा धरून चाले ।
 सर्व जन तोषविले । तो सत्वगुण ॥ ६३ ॥

सकळ जनासीं आर्जव । नाहीं विरोधास ठाव ।
 परोपकारी वेची जीव । तो सत्वगुण ॥ ६४ ॥
 आपकार्याहून जीवीं । परकार्यसिद्धी करावी ।
 मरोन कीर्ती उरवावी । तो सत्वगुण ॥ ६५ ॥
 पराव्याचे दोषगुण । दृष्टीस देखे आपण ।
 समुद्राऐसी साठवण । तो सत्वगुण ॥ ६६ ॥
 नीच उत्तर साहाणें । प्रत्योत्तर न देणें ।
 आला क्रोध सावरणें । तो सत्वगुण ॥ ६७ ॥
 अन्यायेंवीण गांजिती । नानापरी पीडा करिती ।
 तितुकेंहि साठवी चितीं । तो सत्वगुण ॥ ६८ ॥
 शरीरें घीस साहाणें । दुर्जनासीं मिळोन जाणें ।
 निंदकास उपकार करणें । हा सत्वगुण ॥ ६९ ॥
 मन भलतीकडे धावें । तें विवेकें आवराअवें ।
 इंद्रियें दमन करावें । तो सत्वगुण ॥ ७० ॥
 सत्क्रिया आचरावी । असत्क्रिया त्यागावी ।
 वाट भक्तीची धरावी । तो सत्वगुण ॥ ७१ ॥
 जया आवडे प्रातःस्नान । आवडे पुराणश्रवण ।
 नाना मंत्रीं देवतार्चन- । करी, तो सत्वगुण ॥ ७२ ॥
 पर्वकाळीं अतिसादर । वसंतपूजेस तत्पर ।
 जयंत्यांची प्रीती थोर । तो सत्वगुण ॥ ७३ ॥
 विदेसिं मेलें मरणें । तयास संस्कार देणें ।
 अथवा सादर होणें । तो सत्वगुण ॥ ७४ ॥
 कोणी येकास मारी । तयास जाऊन वारी ।
 जीव बंधनमुक्त करी । तो सत्वगुण ॥ ७५ ॥
 लिंगें लाहोलीं अभिशेष । नामस्मरणीं विश्वास ।
 देवदर्शनीं अवकाश । तो सत्वगुण ॥ ७६ ॥
 संत देखोनि धावें । परम सुख हेलावे ।
 नमस्कारी सर्वभावें । तो सत्वगुण ॥ ७७ ॥
 संतकृपा होय जयास । तेणें उद्धरिला वंश ।
 तो ईश्वराचा अंश । सत्वगुणें ॥ ७८ ॥
 सन्मार्ग दाखवी जना । जो लावी हरिभजना ।
 चान सिकवी अचाना । तो सत्वगुण ॥ ७९ ॥
 आवडे पुण्य संस्कार । प्रदक्षणा नमस्कार ।
 जया राहे पाठांतर । तो सत्वगुण ॥ ८० ॥
 भक्तीचा हव्यास भारी । ग्रंथसामग्री जो करी ।
 धातुमूर्ति नानापरी । पूजी, तो सत्वगुण ॥ ८१ ॥
 झळफळित उपकर्णें । माळा गवाळी आसनें ।
 पवित्रे सोज्वळें वसनें । तो सत्वगुण ॥ ८२ ॥
 परपीडेचें वाहे दुःख । परसंतोषाचें सुख ।
 वैराग्य देखोन हरिख- । मानी, तो सत्वगुण ॥ ८३ ॥
 परभूषणें भूषण । परदूषणें दूषण ।
 परदुःखें सिणे जाण । तो सत्वगुण ॥ ८४ ॥
 आतां असों हें बहुत । देवीं धर्मीं ज्याचें चित्त ।
 भजे कामनारहित । तो सत्वगुण ॥ ८५ ॥
 ऐसा हा सत्वगुण सात्विक । संसारसागरीं तारक ।
 येणें उपजे विवेक । चानमार्गाचा ॥ ८६ ॥

सत्वगुणें भगवद्भक्ती । सत्वगुणें चानप्राप्ती ।
 सत्वगुणें सायोज्यमुक्ती । पाविजेते ॥ ८७ ॥
 ऐसी सत्वगुणाची स्थिती । स्वल्प बोलिलें येथामती ।
 सावध होऊन श्रोतीं । पुढें अवधान द्यावें ॥ ८८ ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे सत्वगुणनाम
 समास सातवा ॥ ७ ॥ २.७

2.8 समास आठवा : सद्विद्या निरूपण

॥ श्रीराम ॥

ऐका सद्विद्येचीं लक्षणें । परम शुद्ध सुलक्षणें ।
 विचार घेतां बळेंचि बाणें । सद्विद्या आंगीं ॥ १ ॥
 सद्विद्येचा जो पुरुष । तो उत्तमलक्षणी विशेष ।
 त्याचे गुण ऐकतां संतोष । परम वाटे ॥ २ ॥
 भाविक सात्विक प्रेमळ । शांति क्षमा दयासीळ ।
 लीन तत्पर केवळ । अमृतवचनी ॥ ३ ॥
 परम सुंदर आणी चतुर । परम सबळ आणी धीर ।
 परम संपन्न आणी उदार । आतिशयेंसीं ॥ ४ ॥
 परम चाता आणी भक्त । माहा पंडीत आणी विरक्त ।
 माहा तपस्वी आणी शांत । आतिशयेंसीं ॥ ५ ॥
 वक्ता आणी नैराशता । सर्वच आणी सादरता ।
 श्रेष्ठ आणी नम्रता । सर्वत्रांसी ॥ ६ ॥
 राजा आणी धार्मिक । शूर आणी विवेक ।
 तारुण्य आणी नेमक । आतिशयेंसीं ॥ ७ ॥
 वृथाचारी कुळाचारी । युक्ताहारी निर्विकारी ।
 धन्वंतरी परोपकारी । पद्महस्ती ॥ ८ ॥
 कार्यकर्ता निराभिमानी । गायक आणी वैष्णव जनी ।
 वैभव आणी भगवद्भजनी । अत्यादरें ॥ ९ ॥
 तत्वच आणी उदासीन । बहुश्रुत आणी सज्जन ।
 मंत्री आणी सगुण । नीतिवंत ॥ १० ॥
 आधु पवित्र पुण्यसीळ । अंतरशुद्ध धर्मात्मा कृपाळ ।
 कर्मनिष्ठ स्वधर्म निर्मळ । निर्लोभ अनुतापी ॥ ११ ॥
 गोडी आवडी परमार्थप्रीती । सन्मार्ग सत्क्रिया धारणा धृती ।
 श्रुति स्मृती लीळा युक्ति । स्तुती मती परीक्षा ॥ १२ ॥
 दक्ष धूर्त योग्य तार्किक । सत्यसाहित्य नेमक भेदक ।
 कुशळ चपळ चमत्कारिक । नाना प्रकारें ॥ १३ ॥
 आदर सन्मान तार्तम्य जाणें । प्रयोगसमयो प्रसंग जाणें ।
 कार्याकारण चिन्हें जाणें । विचक्षण बोलिका ॥ १४ ॥
 सावध साक्षेपी साधक । आगम निगम शोधक ।
 चानविद्यान बोधक । निश्चयात्मक ॥ १५ ॥
 पुरश्चरणी तीर्थवासी । धृढव्रती कायाक्लेसी ।
 उपासक, निग्रहासी- । करूं जाणें ॥ १६ ॥

सत्यवचनी शुभवचनी । कोमळवचनी येकवचनी ।
 निश्चयवचनी सौख्यवचनी । सर्वकाळ ॥ १७ ॥
 वासनातृप्त सखोल योगी । भव्य सुप्रसन्न वीतरागी ।
 सौम्य सात्विक शुद्धमार्गी । निःकपट निर्वेसनी ॥ १८ ॥
 सुगड संगीत गुणग्राही । अनापेक्षी लोकसंग्रही ।
 आर्जव सख्य सर्वहि । प्राणीमात्रासी ॥ १९ ॥
 द्रव्यसुची दारासुची । न्यायसुची अंतरसुची ।
 प्रवृत्तिसुची निवृत्तिसुची । सर्वसुची निःसंगपणें ॥ २० ॥
 मित्रपणें परहितकारी । वाग्माधुर्य परशोकहारी ।
 सामर्थ्यपणें वेत्रधारी । पुरुषार्थें जगमित्र ॥ २१ ॥
 संशयछेदक विशाळ वक्ता । सकळ क्लृप्त असोनी श्रोता ।
 कथानिरूपणीं शब्दार्था । जाऊंच नेदी ॥ २२ ॥
 वेवादरहित संवादी । संगरहित निरोपाधी ।
 दुराशारहित अक्रोधी । निर्दोष निर्मत्सरी ॥ २३ ॥
 विमळ्यानी निश्चयात्मक । समाधानी आणी भजक ।
 सिद्ध असोनी साधक । साधन रक्षी ॥ २४ ॥
 सुखरूप संतोषरूप । आनंदरूप हास्यरूप ।
 ऐक्यरूप आत्मरूप । सर्वत्रांसी ॥ २५ ॥
 भाग्यवंत जयवंत । रूपवंत गुणवंत ।
 आचारवंत क्रियावंत । विचारवंत स्थिती ॥ २६ ॥
 येशवंत किर्तिवंत । शक्तिवंत सामर्थ्यवंत ।
 वीर्यवंत वरदवंत । सत्यवंत सुकृती ॥ २७ ॥
 विद्यावंत कळावंत । लक्ष्मीवंत लक्षणवंत ।
 कुळवंत सुचिष्मंत । बळवंत दयाळू ॥ २८ ॥
 युक्तिवंत गुणवंत वरिष्ठ । बुद्धिवंत बहुधारिष्ठ ।
 दीक्षावंत सदासंतुष्ट । निस्पृह वीतरागी ॥ २९ ॥
 असो ऐसे उत्तम गुण । हें सद्विद्येचें लक्षण ।
 अभ्यासाया निरूपण । अल्पमात्र बोलिलें ॥ ३० ॥
 रूपलावण्य अभ्यासितां न ये । सहजगुणास न चले उपाये ।
 कांहीं तरी धरावी सोये । अगांतुक गुणाची ॥ ३१ ॥
 ऐसी सद्विद्या बरवी । सर्वत्रांपासी असावी ।
 परी विरक्तपुरुषें अभ्यासवी । अगत्यरूप ॥ ३२ ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे सद्विद्यानिरूपणनाम
 समास आठवा ॥ ८ ॥ २.८

2.9 समास नववा : विरक्त लक्षण

॥ श्रीराम ॥

ऐका विरक्तांची लक्षणें । विरक्तें असावें कोण्या गुणें ।
 जेणें आंगीं सामर्थ्य बाणें । योगियाचें ॥ १ ॥
 जेणें सत्कीर्ति वाढे । जेणें सार्थकता घडे ।
 जेणेंकरितां महिमा चढे । विरक्तांसी ॥ २ ॥

जेणें परमार्थ फावे । जेणें आनंद हेलावे ।
 जेणें विरक्ति दुणावे । विवेकेंसहित ॥ ३ ॥
 जेणें सुख उचंबळे । जेणें सद्विद्या वोळे ।
 जेणें भाग्यश्री प्रबळे । मोक्षेंसहित ॥ ४ ॥
 मनोरथ पूर्ण होती । सकळ कामना पुरती ।
 मुखीं राहे सरस्वती । मधुर बोलावया ॥ ५ ॥
 हे लक्षणें श्रवण कीजे । आणी सदृढ जीवीं धरिजे ।
 तरी मग विख्यात होईजे । भूमंडळीं ॥ ६ ॥
 विरक्तें विवेकें असावें । विरक्तें अध्यात्म वाढवावें ।
 विरक्तें धारिष्ट धरावें । दमनविषई ॥ ७ ॥
 विरक्तें राखावें साधन । विरक्तें लावावें भजन ।
 विरक्तें विशेष ब्रह्मचान । प्रगटवावें ॥ ८ ॥
 विरक्तें भक्ती वाढवावी । विरक्तें शांती दाखवावी ।
 विरक्तें यत्नें करावी । विरक्ती आपुली ॥ ९ ॥
 विरक्तें सदिक्रिया प्रतिष्ठावी । विरक्तें निवृत्ति विस्तारावी ।
 विरक्तें नैराशता धरावी । सदृढ जिवेंसीं ॥ १० ॥
 विरक्तें धर्मस्थापना करावी । विरक्तें नीति आवलंबावी ।
 विरक्तें क्षमा सांभाळावी । अत्यादरेंसी ॥ ११ ॥
 विरक्तें परमार्थ उजळावा । विरक्तें विचार शोधावा ।
 विरक्तें सन्निध ठेवावा । सन्मार्ग सत्वगुण ॥ १२ ॥
 विरक्तें भाविकें सांभाळावीं । विरक्तें प्रेमळें निववावीं ।
 विरक्तें साबडीं नुपेक्षावीं । शरणागतें ॥ १३ ॥
 विरक्तें असावें परम दक्ष । विरक्तें असावें अंतरसाक्ष ।
 विरक्तें वोढावा कैपक्ष । परमार्थाचा ॥ १४ ॥
 विरक्तें अभ्यास करावा । विरक्तें साक्षेप धरावा ।
 विरक्तें वग्नृत्वे उभारावा । मोडला परमार्थ ॥ १५ ॥
 विरक्तें विमळचान बोलावें । विरक्तें वैराग्य स्तवीत जावें ।
 विरक्तें निश्चयाचें करावें । समाधान ॥ १६ ॥
 पर्वें करावीं अचाटें । चालवावी भक्तांची थाटे ।
 नाना वैभवं कचाटें । उपासनामार्ग ॥ १७ ॥
 हरिकीर्तनें करावीं । निरूपणें माजवावीं ।
 भक्तिमार्गे लाजवावीं । निंदक दुर्जनें ॥ १८ ॥
 बहुतांस करावे परोपकार । भलेपणाचा जीर्णोद्धार ।
 पुण्यमार्गाचा विस्तार । बळेंचि करावा ॥ १९ ॥
 स्नान संध्या जप ध्यान । तीर्थयात्रा भगवद्भजन ।
 नित्यनेम पवित्रपण । अंतरशुद्ध असावें ॥ २० ॥
 दृढ निश्चयो धरावा । संसार सुखाचा करावा ।
 विश्वजन उद्धरावा । संसर्गमात्रें ॥ २१ ॥
 विरक्तें असावें धीर । विरक्तें असावें उदार ।
 विरक्तें असावें तत्पर । निरूपणविषई ॥ २२ ॥
 विरक्तें सावध असावें । विरक्तें शुद्ध मार्गे जावें ।
 विरक्तें झिजोन उरवावें । सदकीर्तीसी ॥ २३ ॥
 विरक्तें विरक्त धुंडावे । विरक्तें साधु वोळखावे ।
 विरक्तें मित्र करावे । संत योगी सज्जन ॥ २४ ॥
 विरक्तें करावीं पुरश्चरणें । विरक्तें फिरावीं तीर्थाटणें ।
 विरक्तें करावीं नानास्थानें । परम रमणीय ॥ २५ ॥

विरक्तें उपाधी करावी । आणि उदासवृत्ति न संडावी ।
 दुराशा जडो नेदावी । कोणयेकविषई ॥ २६ ॥
 विरक्तें असावें अंतरनिष्ठ । विरक्तें नसावें क्रियाभ्रष्ट ।
 विरक्तें न व्हावें कनिष्ठ । पराधेनपणें ॥ २७ ॥
 विरक्तें समय जाणावा । विरक्तें प्रसंग वोळखावा ।
 विरक्त चतुर असाअवा । सर्वप्रकारें ॥ २८ ॥
 विरक्तें येकदेसी नसावें । विरक्तें सर्व अभ्यासावें ।
 विरक्तें अवघें जाणावें । ज्याचें त्यापरी ॥ २९ ॥
 हरिकथा निरूपण । सगुणभजन ब्रह्मचान ।
 पिंडचान तत्वचान । सर्व जाणावें ॥ ३० ॥
 कर्ममार्ग उपासनामार्ग । चानमार्ग सिद्धांतमार्ग ।
 प्रवृत्तिमार्ग निवृत्तिमार्ग । सकळ जाणावें ॥ ३१ ॥
 प्रेमळ स्थिती उदास स्थिती । योगस्थिती ध्यानस्थिती ।
 विदेह स्थिती सहज स्थिती । सकळ जाणावें ॥ ३२ ॥
 ध्वनी लक्ष मुद्रा आसनें । मंत्र यंत्र विधी विधानें ।
 नाना मतांचें देखणें । पाहोन सांडावें ॥ ३३ ॥
 विरक्तें असावें जगमित्र । विरक्तें असावें स्वतंत्र ।
 विरक्तें असावें विचित्र । बहुगुणी ॥ ३४ ॥
 विरक्तें असावें विरक्त । विरक्तें असावें हरिभक्त ।
 विरक्तें असावें नित्यमुक्त । अलिप्तपणें ॥ ३५ ॥
 विरक्तें शास्त्रें धांडोळावीं । विरक्तें मते विभांडावीं ।
 विरक्तें मुमुक्षें लावावीं । शुद्धमार्गे ॥ ३६ ॥
 विरक्तें शुद्धमार्ग सांगावा । विरक्तें संशय छेदावा ।
 विरक्तें आपला म्हणावा । विश्वजन ॥ ३७ ॥
 विरक्तें निंदक वंदावें । विरक्तें साधक बोधावे ।
 विरक्तें बद्ध चेववावे- । मुमुक्षुनिरूपणें ॥ ३८ ॥
 विरक्तें उत्तम गुण घ्यावे । विरक्तें अवगुण त्यागावे ।
 नाना अपाय भंगावे । विवेकबळें ॥ ३९ ॥
 ऐसीं हे उत्तम लक्षणें । ऐकावीं येकाग्र मनें ।
 याचा अक्दर न करणें । विरक्त पुरुषें ॥ ४० ॥
 इतुकें बोलिलें स्वभावे । त्यांत मानेल तितुकें घ्यावें ।
 श्रोतीं उदास न करावें । बहु बोलिलें म्हणौनी ॥ ४१ ॥
 परंतु लक्षणें ने घेतां । अवलक्षणें बाष्कळता ।
 तेणें त्यास पढतमूर्खता । येवों पाहे ॥ ४२ ॥
 त्या पढतमूर्खाचें लक्षण । पुढिले समासी निरूपण ।
 बोलिलें असे सावधान- । होऊन आइका ॥ ४३ ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे विरक्तलक्षणनाम
 समास नववा ॥ १ ॥ २९

2.10 समास दहावा : पढतमूर्ख लक्षण

मागां सांगितलीं लक्षणे । मूर्खांआंगी चातुर्य बाणे ।
 आतां ऐका शाहाणे- । असोनि, मूर्ख ॥ १ ॥
 तया नांव पढतमूर्ख । श्रोतीं न मनावें दुःख ।
 अवगुण त्यागितां , सुख- । प्राप्त होये ॥ २ ॥
 बहुश्रुत आणि वित्पन्न । प्रांजळ बोले ब्रह्मचान ।
 दुराशा आणि अभिमान । धरी, तो येक पढतमूर्ख ॥ ३ ॥
 मुक्तक्रिया प्रतिपादी । सगुणभक्ति उछेदी ।
 स्वधर्म आणि साधन निंदी । तो येक पढतमूर्ख ॥ ४ ॥
 आपलेन चातेपणें । सकळांस शब्द ठेवणें ।
 प्राणीमात्राचें पाहे उणें । तो येक पढतमूर्ख ॥ ५ ॥
 शिष्यास अवचा घडे । कां तो संकटी पडे ।
 जयाचेनि शब्दें मन मोडे । तो येक पढतमूर्ख ॥ ६ ॥
 रजोगुणी तमोगुणी । कपटी कुटिल अंतःकर्णी ।
 वैभव देखोन वाखाणी । तो येक पढतमूर्ख ॥ ७ ॥
 समूळ ग्रंथ पाहिल्याविण । उगाच ठेवी जो दूषण ।
 गुण सांगतां अवगुण- । पाहे तो येक पढतमूर्ख ॥ ८ ॥
 लक्षणे ऐकोन मानी वीट । मत्सरें करी खटपट ।
 नीतिन्याय उद्धट । तो येक पढतमूर्ख ॥ ९ ॥
 जाणपणें भरीं भरे । आला क्रोध नावरे ।
 क्रिया शब्दास अंतरे । तो येक पढतमूर्ख ॥ १० ॥
 वक्ता अधिकारेंवीण । वगृत्वाचा करी सीण ।
 वचन जयाचें कठीण । तो येक पढतमूर्ख ॥ ११ ॥
 श्रोता बहुश्रुतपणें । वक्तयास आणी उणें ।
 वाचाळपणाचेनि गुणें । तो येक पढतमूर्ख ॥ १२ ॥
 दोष ठेवी पुढिलासी । तेंचि स्वयें आपणापासी ।
 ऐसें कळेना जयासी । तो येक पढतमूर्ख ॥ १३ ॥
 अभ्यासाचेनि गुणें । सकळ विद्या जाणे ।
 जनास निवऊं नेणें । तो येक पढतमूर्ख ॥ १४ ॥
 हस्त बांधीजे ऊर्णतंतें । लोभें मृत्य भ्रमरातें ।
 ऐसा जो प्रपंची गुंते । तो येक पढतमूर्ख ॥ १५ ॥
 स्त्रियंचा संग धरी । स्त्रियांसी निरूपण करी ।
 निंद्य वस्तु आंगिकारी । तो येक पढतमूर्ख ॥ १६ ॥
 जेणें उणीव ये आंगासी । तेंचि दृढ धरी मानसीं ।
 देहबुद्धि जयापासी । तो येक पढतमूर्ख ॥ १७ ॥
 सांडूनियां श्रीपती । जो करी नरस्तुती ।
 कां दृष्टी पडिल्यांची कीर्ती- । वर्णी, तो येक
 पढतमूर्ख ॥ १८ ॥
 वर्णी स्त्रियांचे आवेव । नाना नाटकें हावभाव ।
 देवा विसरे जो मानव । तो येक पढतमूर्ख ॥ १९ ॥
 भरोन वैभवाचे भरीं । जीवमात्रास तुच्छ करी ।

पाषांडमत थावरी । तो येक पढतमूर्ख ॥ २० ॥
 वित्पन्न आणी वीतरागी । ब्रह्मचानी माहायोगी ।
 भविष्य सांगों लागे जगीं । तो येक पढतमूर्ख ॥ २१ ॥
 श्रवण होतां अभ्यांतरीं । गुणदोषाची चाळणा करी ।
 परभूषणें मत्सरी । तो येक पढतमूर्ख ॥ २२ ॥
 नाहीं भक्तीचें साधन । नाहीं वैराग्य ना भजन ।
 क्रियेविण ब्रह्मचान- । बोले, तो येक पढतमूर्ख ॥ २३ ॥
 न मनी तीर्थ न मनी क्षेत्र । न मनी वेद न मनी शास्त्र ।
 पवित्रकुळीं जो अपवित्र । तो येक पढतमूर्ख ॥ २४ ॥
 आदर देखोनि मन धरी । कीर्तीविण स्तुती करी ।
 सर्वेचि निंदी अनादरी । तो येक पढतमूर्ख ॥ २५ ॥
 मागें येक पुढें येक । ऐसा जयाचा दंडक ।
 बोले येक करी येक । तो येक पढतमूर्ख ॥ २६ ॥
 प्रपंचविशीं सादर । परमार्थी ज्याचा अनादर ।
 जाणपणें घे आधार । तो येक पढतमूर्ख ॥ २७ ॥
 येथार्थ सांडून वचन । जो रक्षून बोले मन ।
 ज्याचें जिणें पराधेन । तो येक पढतमूर्ख ॥ २८ ॥
 सोंग संपाधी वरीवरी । करूं नये तेंचि करी ।
 मार्ग चुकोन भरे भरीं । तो येक पढतमूर्ख ॥ २९ ॥
 रात्रंदिवस करी श्रवण । न संडी आपले अवगुण ।
 स्वहित आपलें आपण । नेणे तो येक पढतमूर्ख ॥ ३० ॥
 निरूपणीं भले भले । श्रोते येऊन बैसले ।
 क्षुद्रें लक्षुनी बोले । तो येक पढतमूर्ख ॥ ३१ ॥
 शिष्य जाला अनधिकारी । आपली अवचा करी ।
 पुन्हां त्याची आशा धरी । तो येक पढतमूर्ख ॥ ३२ ॥
 होत असतां श्रवण । देहास आलें उणेपण ।
 क्रोधें करी चिणचिण । तो येक पढतमूर्ख ॥ ३३ ॥
 भरोन वैभवाचे भरीं । सद्गुरूची उपेक्षा करी ।
 गुरुपरंपरा चोरी । तो येक पढतमूर्ख ॥ ३४ ॥
 चान बोलोन करी स्वार्थ । कृपणा ऐसा सांची अर्थ ।
 अर्थासाठीं लावी परमार्थ । तो येक पढतमूर्ख ॥ ३५ ॥
 वर्तल्यावीण सिकवी । ब्रह्मचान लावणी लावी ।
 पराधेन गोसावी । तो येक पढतमूर्ख ॥ ३६ ॥
 भक्तिमार्ग अवघा मोडे । आपणामध्यें उपंढर पडे ।
 ऐसिये कर्मी पवाडे । तो येक पढतमूर्ख ॥ ३७ ॥
 प्रपंच गेला हातीचा । लेश नाही परमार्थाचा ।
 द्वेषी देवां ब्राह्मणाचा । तो येक पढतमूर्ख ॥ ३८ ॥
 त्यागावया अवगुण । बोलिलें पढतमूर्खाचें लक्षण ।
 विचक्षणें नीउन पूर्ण । क्षमा केलें पाहिजे ॥ ३९ ॥
 परम मूर्खामाजी मूर्ख । जो संसारी मानी सुख ।
 या संसारदुःखा ऐसें दुःख । आणीक नाही ॥ ४० ॥
 तेंचि पुढें निरूपण । जन्मदुःखाचें लक्षण ।
 गर्भवास हा दारुण । पुढें निरोपिला ॥ ४१ ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे पढतमूर्खलक्षणनाम
 ॥ समास दहावा ॥ १० ॥ २.१०
 ॥ दशक दुसरा समाप्त ॥

3 दशक तिसरा : स्वगुणपरीक्षानाम

3.1 समास पहिला : जन्मदुःख निरूपण

॥ श्रीराम ॥

जन्म दुःखाचा अंकुर । जन्म शोकाचा सागर ।
जन्म भयाचा डोंगर । चळेना ऐसा ॥ १ ॥
जन्म कर्माची आटणी । जन्म पातकाची खाणी ।
जन्म काळाची जाचणी । निच नवी ॥ २ ॥
जन्म कुविद्येचें फळ । जन्म लोभाचें कमळ ।
जन्म भ्रांतीचें पडळ । चानहीन ॥ ३ ॥
जन्म जिवासी बंधन । जन्म मृत्यासी कारण ।
जन्म हेंचि अकारण । गथागोवी ॥ ४ ॥
जन्म सुखाचा विसर । जन्म चिंतेचा आगर ।
जन्म वासनाविस्तार । विस्तारला ॥ ५ ॥
जन्म जीवाची आवदसा । जन्म कल्पनेचा ठसा ।
जन्म लांवेचा वळसा । ममतारूप ॥ ६ ॥
जन्म मायेचे मैदावें । जन्म क्रोधाचें विरावें ।
जन्म मोक्षास आडवें । विघ्न आहे ॥ ७ ॥
जन्म जिवाचें मीपण । जन्म अहतेचा गुण ।
जन्म हेंचि विस्मरण । ईश्वराचें ॥ ८ ॥
जन्म विषयांची आवडी । जन्म दुराशेची बेडी ।
जन्म काळाची कांकडी । भक्षिताहे ॥ ९ ॥
जन्म हाचि विषमकाळ । जन्म हेंचि वोखटी वेळ ।
जन्म हा अति कुश्लीळ । नर्कपतन ॥ १० ॥
पाहातां शरीराचें मूळ । या ऐसें नाही अमंगळ ।
रजस्वलेचा जो विटाळ । त्यामध्ये जन्म यासी ॥ ११ ॥
अत्यंत दोष ज्या विटाळा । त्या विटाळाचाचि पुतळा ।
तेथें निर्मळपणाचा सोहळा । केवी घडे ॥ १२ ॥
रजस्वलेचा जो विटाळ । त्याचा आळोन जाला गाळ ।
त्या गळाचेंच केवळ । शरीर हें ॥ १३ ॥
वरी वरी दिसे वैभवाचें । अंतरीं पोतडें नकाचें ।
जैसें झांकणें चर्मकुंडाचें । उघडितांच नये ॥ १४ ॥
कुंड धुतां शुद्ध होतें । यास प्रत्यई धुईजेतें ।
तरी दुर्गंधी देहातें । शुद्धता न ये ॥ १५ ॥
अस्तीपंजर उभविला । सीरानाडीं गुंडाळिला ।
मेदमांसें सरसाविला । सांदोसाअंदीं भरुनी ॥ १६ ॥
अशुद्ध शब्दें शुद्ध नाही । तेंहि भरलें असे देही ।
नाना व्याधी दुःखें तेंहि । अभ्यांतरी वसती ॥ १७ ॥
नकाचें कोटार भरलें । आंतवाहेरी लिडीबिडिलें ।
मूत्रपोतडें जमलें । दुर्गंधीचें ॥ १८ ॥
जंत किडे आणी आंतडी । नाना दुर्गंधीची पोतडी ।
अमुप लवथविती कातडी । कांटाळवाणी ॥ १९ ॥
सर्वांगास सिर प्रमाण । तेथें बळसें वाहे घ्राण ।
उठे घाणी फुटतां श्रवण । ते दुर्गंधी नेघवे ॥ २० ॥

डोळां निघती चिपडें । नाकीं दाटतीं मेकडें ।
प्रातःकाळीं घाणी पडे । मुखीं मळासारिखी ॥ २१ ॥
लाळ थुंका आणी मळ । पीत श्लेष्मा प्रबळ ।
तयास म्हणती मुखकमळ । चंद्रासारिखें ॥ २२ ॥
मुख ऐसें कुश्लीळ दिसे । पोटीं विष्टा भरली असे ।
प्रत्यक्षास प्रमाण नसे । भूमंडळीं ॥ २३ ॥
पोटीं घालितां दिव्यान्न । कांहीं विष्टा कांहीं वमन ।
भागीरथीचें घेतां जीवन । त्याची कोये लघुशंका ॥ २४ ॥
एवं मळ मूत्र आणी वमन । हेंचि देहाचें जीवन ।
येणेंचि देह वाढे जाण । यदर्धी संशय नाही ॥ २५ ॥
पोटीं नस्तां मळ मूत्र वोक । मरोन जाती सकळ लोक ।
जाला राव अथवा रंक । पोटीं विष्टा चुकेना ॥ २६ ॥
निर्मळपणें काढूं जातां । तरी देह पडेल तत्वतां ।
एवं देहाची वेवस्था । ऐसी असे ॥ २७ ॥
ऐसा हा धड असतां । येथाभूत पाहों जातां ।
मग ते दुर्दशा सांगतां । शंका बाधी ॥ २८ ॥
ऐसिये कारागृहीं वस्ती । नवमास बहु विपत्ती ।
नवहि द्वारें निरोधती । वायो कैचा तेथें ॥ २९ ॥
वोका नरकाचे रस झिरपती । ते जटराग्नीस्तव तापती ।
तेणें सर्वहि उकडती । अस्तिमांस ॥ ३० ॥
त्वचेविण गर्भ खोळे । तंव मातेसी होती डोहळे ।
कटवतिक्षणें सर्वांग पोळे । तया बाळकाचें ॥ ३१ ॥
बांधलें चर्माचें मोटाळें । तेथें विष्टेचें पेटाळें ।
रसउपाय वंकनाळें । होत असे ॥ ३२ ॥
विष्टा मूत्र वांती पीत । नाकीं तोंडीं निघती जंत ।
तेणें निर्बुजलें चित्त । आतिशयेंसीं ॥ ३३ ॥
ऐसिये कारागृहीं प्राणी । पडिला अत्यंत दाटणीं ।
कळवळोन म्हणे चक्रपाणी । सोडवीं येथून आतां ॥ ३४ ॥
देवा सोडविसी येथून । तरी मी स्वहित करीन ।
गर्भवास हा चुकवीन । पुन्हां न ये येथें ॥ ३५ ॥
ऐसी दुखवोन प्रतिचा केली । तंव जन्मवेळ पुढें आली ।
माता आक्रंदों लागली । प्रसूतकाळीं ॥ ३६ ॥
नाकीं तोंडीं बैसलें मांस । मस्तकद्वारें सांडी स्वास ।
तेंहि बुजलें निशेष । जन्मकाळीं ॥ ३७ ॥
मस्तकद्वारें तें बुजलें । तेणें चित्त निर्बुजलें ।
प्राणी तळमळूं लागलें । चहूंकडे ॥ ३८ ॥
स्वास उस्वास कोंडला । तेणें प्राणी जाजावला ।
मार्ग दिसेनासा जाला । कासावीस ॥ ३९ ॥
चित्त बहु निर्बुजलें । तेणें आडभरीं भरलें ।
लोक म्हणती आडवें आलें । खांडून काढा ॥ ४० ॥
मग ते खांडून काढती । हस्तपाद छेदून घेती ।
हातां पडिलें तेंचि कापिती । मुख नासिक उदर ॥ ४१ ॥
ऐसे टवके तोडिले । बाळकें प्राण सोडिले ।
मातेनेंही सांडिलें । कळिवर ॥ ४२ ॥
मृत्य पावला आपण । मतेचा घेतला प्राण ।
दुःख भोगिलें दारुण । गर्भवासीं ॥ ४३ ॥

तथापी सुकृतेकरूनी । मार्ग सांपडला योनी ।
 तन्हीं आडकला जाउनी । कंठस्कंदी मागुता ॥ ४४ ॥
 तये संकोचित पंथी । बळेंचि वोढून काढिती ।
 तेणें गुणें प्राण जाती । बाळकाचे ॥ ४५ ॥
 बाळकाचे जातां प्राण । अंती होये विस्मरण ।
 तेणें पूर्वील स्मरण । विसरोन गेला ॥ ४६ ॥
 गर्भी म्हणे सोहं सोहं । बाहेरी पडतां म्हणे कोहं ।
 ऐसा कष्टी जाला बहु । गर्भवासीं ॥ ४७ ॥
 दुःखा वरपडा होता जाला । थोरा कष्टी बाहेरी आला ।
 सवेंच कष्ट विसरला । गर्भवासाचे ॥ ४८ ॥
 सुन्याकार जाली वृत्ती । कांहीं आठवेना चिती ।
 अद्याने पडिली भ्रांती । तेणें सुखचि मानिलें ॥ ४९ ॥
 देह विकार पावलें । सुखदुःखें झळंबळे ।
 असो ऐसें गुंडाळलें । मायाजाळीं ॥ ५० ॥
 ऐसें दुःख गर्भवासीं । होतें प्राणीमात्रांसीं ।
 म्हणोनियां भगवंतासीं । शरण जावें ॥ ५१ ॥
 जो भगवंताचा भक्त । तो जन्मापासून मुक्त ।
 घानबळें बिरक्त । सर्वकाळ ॥ ५२ ॥
 ऐशा गर्भवासीं विपत्ती । निरोपिल्या येथामती ।
 सावध होऊन श्रोतीं । पुढें अवधान द्यावें ॥ ५३ ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे जन्मदुःखनिरूपणनाम
 समास पहिला ॥ १ ॥ ३.१

3.2 समास दुसरा : स्वगुणपरीक्षा १

॥ श्रीराम ॥

संसार हाचि दुःखमूळ । लागती दुःखाचे इंगळ ।
 मागां बोलिली तळमळ । गर्भवासाची ॥ १ ॥
 गर्भवासीं दुःख जालें । तें बाळक विसरलें ।
 पुढें वाढों लागलें । दिवसेंदिवस ॥ २ ॥
 बाळपणीं त्वचा कोंवळी । दुःख होतांचि तळमळी ।
 वाचा नाहीं तये काळीं । सुखदुःख सांगावया ॥ ३ ॥
 देहास कांहीं दुःख जालें । अथवा क्षुधेनें पीडलें ।
 तरी तें परम आक्रंदलें । परी अंतर नेणवे ॥ ४ ॥
 माता कुरवाळी वरी । परी जे पीडा जाली अंतरी ।
 ते मायेसी न कळे अभ्यांतरीं । दुःख होये बाळकासीं ॥ ५ ॥
 मागुतें मागुतें फुंजे रडे । माता बुझावी घेऊन कडे ।
 वेधा नेणती बापुडें । तळमळी जीवीं ॥ ६ ॥
 नानाव्याधीचे उमाळे । तेणें दुःखें आंदोळे ।
 रडे पडे कां पोळे । अग्निसंगें ॥ ७ ॥
 शरीर रक्षितां नये । घडती नाना अपाये ।
 खोडी अधांतरीं होये । आवेवहीन बाळक ॥ ८ ॥
 अथवा अपाय चुकले । पूर्णपुण्य पुढें ठाकलें ।

मातेस ओळखों लागलें । दिवसेंदिवस ॥ ९ ॥
 क्षणभरी मातेस न देखे । तरी आक्रंदें रुदन करी दुःखें ।
 ते समई मातेसारिखें । आणीक कांहिच नाहीं ॥ १० ॥
 आस करून वास पाहे । मातेविण कदा न राहे ।
 वियोग पळमात्र न साहे । स्मरण जालियां नंतरें ॥ ११ ॥
 जरी ब्रह्मादिक देव आले । अथवा लक्ष्मीने अवलोकिलें ।
 तरी न वचे बुझाविलें । आपले मातेवांचुनी ॥ १२ ॥
 कुरूप अथवा कुलक्षण । सकळांहूनि करंटेपण ।
 तरी नाहीं तीसमान । भूमंडळीं कोणी ॥ १३ ॥
 ऐसें तें केविलवाणें । मातेविण दिसे उणें ।
 रागें परतें केलें तिनें । तरी आक्रंदोनी मिठी घाली ॥ १४ ॥
 सुख पावे मातेजवळीं । दुरी करितांचि तळमळी ।
 अतिप्रीति तयेकाळीं । मातेवरी लागली ॥ १५ ॥
 तंव ते मातेस मरण आलें । प्राणी पोरटें जालें ।
 दुःखें झुर्णी लागलें । आई आई म्हणोनी ॥ १६ ॥
 आई पाहातां दिसेना । दीनरूप पाहे जना ।
 आस लागलिसे मना । आई येईल म्हणोनी ॥ १७ ॥
 माता म्हणौन मुख पाहे । तंव ते आपुली माता नव्हे ।
 मग हिंवासलें राहे । दैन्यवाणें ॥ १८ ॥
 मातावियोगें कष्टलें । तेणें मानसीं दुःख जालें ।
 देहहि क्षीणत्व पावलें । आतिशयेंसीं ॥ १९ ॥
 अथवा माताहि वांचली । मायलेंकुरा भेटी जाली ।
 बाळदशा ते राहिली । देवसेंदिवस ॥ २० ॥
 बाळपण जालें उणें । दिवसेंदिवस होये शाहाणें ।
 मग ते मायेचें अत्यंत पेरुणें । होतें, तें राहिलें ॥ २१ ॥
 पुढें लो लागला खेळाचा । कळप मेळविला पोरान्चा ।
 आल्यगेल्या डाय्याचा । आनंद शोक वाहे ॥ २२ ॥
 मायेबापें सिकविती पोटे । तयाचें परम दुःख वाटे ।
 चट लागली न सुटे । संगती लेंकुरांची ॥ २३ ॥
 लेंकुराअंमध्ये खेळतां । नाठवे माता पिता ।
 तंव तेंथेहि अवचिताअ । दुःख पावला ॥ २४ ॥
 पडिले दांत फुटला डोळा । मोडले पाय जाला खुळा ।
 गेला माज अवकळा- । ठाकून आली ॥ २५ ॥
 निघाल्या देवी आणी गोवर । उठलें कपाळ लागला ज्वर ।
 पोटसुळीं निरंतर । वायगोळा ॥ २६ ॥
 लागलीं भूतें जाली झडपणी । जळीच्या मेसको मायेराणी ।
 मुंज्या झोटिंग करणी । म्हैसोबाची ॥ २७ ॥
 वेताळ खंकाळ लागला । ब्रह्मगिन्हो संचरला ।
 नेणों चेडा वोलांडिला । कांहीं कळेना ॥ २८ ॥
 येक म्हणती बीरे देव । येक म्हणती खंडेराव ।
 येक म्हणती सकळ वाव । हा ब्राह्मणसमंध ॥ २९ ॥
 येक म्हणती कोणें केलें । आंगीं देवत घातले ।
 येक म्हणती चुकलें । सटवाईचें ॥ ३० ॥
 येक म्हणती कर्मभोग । आंगीं जडले नाना रोग ।
 वैद्य पंचाक्षरी चांग । बोलाऊन आणिले ॥ ३१ ॥

येक म्हणती हा वांचेना। येक म्हणती हा मरेना ।
 भोग भोगितो यातना। पापास्तव ॥ ३२ ॥
 गर्भदुःख विसरला। तो त्रिविधतापें पोळला ।
 प्राणी बहुत कष्टी जाला। संसारदुःखें ॥ ३३ ॥
 इतुकेंहि चुकोन वांचला। तरी मारमारुं शाहाणा केला ।
 लोकिकीं नेटका जाला। नांव राखे ऐसा ॥ ३४ ॥
 पुढें मायबापीं लोभास्तव। संभ्रमें मांडिला विव्हाव ।
 दाऊनियां सकळ वैभव। नोवरी पाहिली ॥ ३५ ॥
 वऱ्हाडीवैभव दाटलें। देखोन परमसुख वाटले ।
 मन हें रंगोन गेलें। सासुरवाडीकडे ॥ ३६ ॥
 मायबापीं भलतैसैं असावें। परी सासुरवाडीस नेटकें
 जावें ।
 द्रव्य नसेल तरी घ्यावें। रुण कळांतरे ॥ ३७ ॥
 आंतर्भाव ते सासुरवाडीं। मायेबापें राहिलीं बापुडीं ।
 होताती सर्वस्वें कुडकुडीं। तितुकेंच कार्य त्यांचें ॥ ३८ ॥
 नोवरी आलियां घरा। अती हव्यास वाटे वरा ।
 म्हणे मजसारिखा दुसरा। कोणीच नाही ॥ ३९ ॥
 मायबाप बंधु बहिणी। नोवरी न दिसतां वाटे काणी ।
 अत्यंत लोधला पापिणीं। अविद्येनें भुलविला ॥ ४० ॥
 संभोग नस्तां इतुका प्रेमा। योग्य जालिया उलंधी सीमा ।
 प्रीती वाढविती कामा-। करितां प्राणी गुंतला ॥ ४१ ॥
 जरी न देखे क्षण येक डोळां। तरी जीव होय उताविळा ।
 प्रीतीपात्र अंतर्कळा। घेऊन गेली ॥ ४२ ॥
 कोवळे कोवळे शब्द मंजुळ। मर्यादा लज्या मुखकमळ ।
 वक्त्रलोकनें केवळ। ग्रामज्याचे मैदावें ॥ ४३ ॥
 कळवळा येतां सांवरेना। शरीर विकळ आवरेना ।
 अनेत्र वेवसाई क्रमेना। हुरहुर वाटे ॥ ४४ ॥
 वेवसाय करितां बाहेरी। मन लागलेंसे घरीं ।
 क्षणाक्षणां अभ्यांतरीं। स्मरण होये कामिनीचें ॥ ४५ ॥
 तुम्हीं माझिया जिवांतील जीव। म्हणौनी अत्यंत लाघव ।
 दाऊनियां चित्त सर्व। हिरोन घेतलें ॥ ४६ ॥
 मैद सोडरीक काढिती। फांसे घालून प्राण घेती ।
 तैसें आयुष्य गेलियां अंतीं। प्राणीयांस होये ॥ ४७ ॥
 प्रीति कामिनीसी लागली। जरी तयेसी कोणी रागेजली ।
 तरी परम क्षिती वाटली। मानसीं गुप्तरूपे ॥ ४८ ॥
 तये भार्येचेनि कैवारें। मायेबापासीं नीच उत्तरें ।
 बोलोनियां तिरस्कारें। वेगळा निघे ॥ ४९ ॥
 स्त्रीकारणें लाज सांडिली। स्त्रीकारणें सखीं सोडिलीं ।
 स्त्रीकारणें विघडिलीं। सकळहि जिवलगें ॥ ५० ॥
 स्त्रीकारणें देह विकिला। स्त्रीकारणें सेवक जाला ।
 स्त्रीकारणें सांडविला। विवेकासी ॥ ५१ ॥
 स्त्रीकारणें लोलंगता। स्त्रीकारणें अतिनम्रता ।
 स्त्रीकारणें पराधेनता। अंगिकारिली ॥ ५२ ॥
 स्त्रीकारणें लोभी जाला। स्त्रीकारणें धर्म सांडिला ।
 स्त्रीकारणें अंतरला। तीर्थयात्रा स्वधर्म ॥ ५३ ॥
 स्त्रीकारणें सर्वथा कांहीं। शुभाशुभ विचारिलें नाही ।

तनु मनु धनु सर्वही। अनन्यभावे अर्पिलें ॥ ५४ ॥
 स्त्रीकारणें परमार्थ बुडविला। प्राणी स्वहितास नाडला ।
 ईश्वरीं कानकोंडा जाला। स्त्रीकारणें कामबुद्धी ॥ ५५ ॥
 स्त्रीकारणें सोडिली भक्ती। स्त्रीकारणें सोडिली विरक्ती ।
 स्त्रीकारणें सायोज्यमुक्ती। तेहि तुच्छ मानिली ॥ ५६ ॥
 येके स्वियेचेनि गुणें। ब्रह्मांड मानिलें ठेंगणें ।
 जिवलगें तीं पिसुणें। ऐसी वाटलीं ॥ ५७ ॥
 ऐसी अंतरप्रीति जडली। सार्वस्वाची सांडी केली ।
 तंव ते मरोन गेली। अकस्मात ॥ ५८ ॥
 तेणें मनीं शोक वाढला। म्हणे थोर घात जाला ।
 आतां कैचा बुडाला। संसार माझा ॥ ५९ ॥
 जिवलगेंचा सोडिला संग। अवचिता जाला घरभंग ।
 आतां करूं मायात्याग। म्हणे दुःखें ॥ ६० ॥
 स्त्री घेऊन आडवी। ऊर बडवी पोट बडवी ।
 लाज सांडून गौरवी। लोकां देखतां ॥ ६१ ॥
 म्हणे माझें बुडालें घर। आतां न करी हा संसार ।
 दुःखें आक्रंदला थोर। घोर घोषें ॥ ६२ ॥
 तेणें जीव वारयावेघला। सर्वस्वाचा उबग आला ।
 तेणें दुःखें जाला। जोगी कां महात्मा ॥ ६३ ॥
 कां तें निघोन जाणें चुकलें। पुन्हां मागुतें लग्न केलें ।
 तेणें अत्यंतचि मग्न जालें। मन द्वितीय संमंधी ॥ ६४ ॥
 जाला द्वितीय संमंध। सवेंचि मांडिला आनंद ।
 श्रोतीं व्हावें सावध। पुढिले समासी ॥ ६५ ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे स्वगुणपरीक्षानाम
 समास दुसरा ॥ २ ॥ ३.२

3.3 समास तिसरा : स्वगुणपरीक्षा २

॥ श्रीराम ॥

द्वितीय संमंध जाला। दुःख मागील विसरला ।
 सुख मानून राहिला। संसाराचें ॥ १ ॥
 जाला अत्यंत कृपण। पोटें न खाय अन्न ।
 रुक्याकारणें सांडी प्राण। येकसरा ॥ २ ॥
 कदा कल्पांतीं न वेची। सांचिलेंचि पुन्हा सांची ।
 अंतरी असेल कैची। सद्वासना ॥ ३ ॥
 स्वयें धर्म न करी। धर्मकर्त्यासहि वारी ।
 सर्वकाळ निंदा करी। साधुजनाची ॥ ४ ॥
 नेणे तीर्थ नेणे व्रत। नेणे अतित अभ्यागत ।
 मुंगीमुखींचें जें सीत। तेंही वेंचून सांची ॥ ५ ॥
 स्वयें पुण्य करवेना। केलें तरी देखवेना ।
 उपहास्य करी मना-। नये म्हणौनी ॥ ६ ॥
 देवां भक्तांस उच्छेदी। आंगबळें सकळांस खेदी ।
 निष्ठुर शब्दें अंतर भेदी। प्राणीमात्रांचें ॥ ७ ॥

नीति सांडून मागें । अनीतीनें वतों लागे ।
गर्व धरून फुगे । सर्वकाळ ॥ ८ ॥
पूर्वजांस सिंतरिलें । पक्षश्राद्धहि नाही केलें ।
कुळदैवत ठकिलें । कोणेपरी ॥ ९ ॥
आक्षत भरिली भाणा । दुजा ब्राह्मण मेहुणा ।
आला होता पाहुणा । स्त्रियेस मूळ ॥ १० ॥
कदा नावडे हरिकथा । देव नलगे सर्वथा ।
स्नानसंध्या म्हणे वृथा । कासया करावी ॥ ११ ॥
अभिळाषें सांची वित्त । स्वयें करी विस्वासघात ।
मदें मातला उन्मत्त । तारुण्यपणें ॥ १२ ॥
तारुण्य आंगीं भरलें । धारिष्ट न वचे धरिलें ।
करूं नये तेंचि केलें । माहापाप ॥ १३ ॥
स्त्री केली परी धाकुटी । धीर न धरवेचि पोटी ।
विषयलोभें सेवटीं । वोळखी सांडिली ॥ १४ ॥
माये बहिण न विचारी । जाला पापी परद्वारी ।
दंड पावला राजद्वारीं । तर्हीं पालटेना ॥ १५ ॥
परस्त्री देखोनि दृष्टीं । अभिळाष उठे पोटीं ।
अकर्तव्यें हिंपुटी । पुन्हां होये ॥ १६ ॥
ऐसें पाप उदंड केलें । शुभाशुभ नाही उरलें ।
तेणें दोषें दुःख भरलें । अकस्मात आंगीं ॥ १७ ॥
व्याधी भरली सर्वांगीं । प्राणी जाला क्षयरोगी ।
केले दोष आपुले भोगी । सीम्र काळें ॥ १८ ॥
दुःखें सर्वांग फुटलें । नासिक अवघेंचि बैसलें ।
लक्षण जाऊन जालें । कुलक्षण ॥ १९ ॥
देहास क्षीणता आली । नाना वेथा उडवली ।
तारुण्यशक्ती राहिली । खंगला प्राणी ॥ २० ॥
सर्वांगीं लागल्या कळा । देहास आली अवकळा ।
प्राणी कापे चळचळां । शक्ति नाही ॥ २१ ॥
हस्तपादादिक झडले । सर्वांगीं किडे पडिले ।
देखोन थुंकों लागले । लाहानथोर ॥ २२ ॥
जाली विष्टेची सारणी । भोवती उठली वर्ढाणी ।
अत्यंत खंगला प्राणी । जीव न वचे ॥ २३ ॥
आतां मरण दे गा देवा । बहुत कष्ट जाले जीवा ।
जाला नाही नेणों टेवा । पातकाचा ॥ २४ ॥
दुःखें घळघळां रडे । जों जों पाहे आंगाकडे ।
तों तों दैन्यवाणें बापुडें । तळमळी जीवीं ॥ २५ ॥
ऐसे कष्ट जाले बहुत । सकळ जालें वाताहात ।
दरवडा घालून वित्त । चोरटी नेलें ॥ २६ ॥
जालें आरत्र ना परत्र । प्रारब्ध ठाकलें विचित्र ।
आपला आपण मळमूत्र । सेविला दुःखें ॥ २७ ॥
पापसामग्री सरली । देवसेंदिवस वेथा हरली ।
वैद्यें औषधें दिधलीं । उपचार जाला ॥ २८ ॥
मरत मरत वांचला । यास पुन्हां जन्म जाला ।
लोक म्हणती पडिला । माणसांमध्ये ॥ २९ ॥
येरें स्त्री आणिली । बरवी घरवात मांडिली ।
अति स्वार्थबुद्धी धरिली । पुन्हां मागुती ॥ ३० ॥

कांहीं वैभव मेळविलें । पुन्हां सर्वही संचिलें ।
परंतु गृह बुडालें । संतान नाही ॥ ३१ ॥
पुत्र संताअन नस्तां दुःखी । वांज नांव पडिलें लोकिकी ।
तें न फिटे म्हणोनी लेकी । तरी हो आतां ॥ ३२ ॥
म्हणोन नाना सायास । बहुत देवास केले नवस ।
तीर्थें व्रतें उपवास । धरणें पारणें मांडिलें ॥ ३३ ॥
विषयसुख तें राहिले । वांजपणें दुःखी केलें ।
तंव तें कुळदैवत पावलें । जाली वृद्धी ॥ ३४ ॥
त्या लेंकुरावरी अतिप्रीति । दोषेहि क्षण येक न विशंभती ।
कांहीं जाल्या आक्रंदती । दीर्घस्वरें ॥ ३५ ॥
ऐसी ते दुःखिस्ते । पूजित होती नाना दैवतें ।
तंव तेंहि मेलें अवचितें । पूर्व पापेंकरुनी ॥ ३६ ॥
तेणें बहुत दुःख जालें । घरी आरंभें पडिलें ।
म्हणती आम्हांस कां टेणविलें । देवें वांज करुनी ॥ ३७ ॥
आम्हांस द्रव्य काये करावें । तें जावें परी अपत्य व्हावें ।
अपत्यालागी त्यजावें । लागेल सर्व ॥ ३८ ॥
वांजपण संदिसें गेलें । तों मरतवांज नांव पडिलें ।
तें न फिटे कांहीं केलें । तेणें दुःखें आक्रंदती ॥ ३९ ॥
आमुची वेली कां खुटिली । हा हा देवा वृत्ती बुडाली ।
कुळस्वामीण कां क्षोभली । विज्ञाला कुळदीप ॥ ४० ॥
आतां लेंकुराचें मुख देखेन । तरी आनदें राडी चालेन ।
आणी गळही टोंचीन । कुळस्वामिणीपासीं ॥ ४१ ॥
आई भुता करीन तुझा । नांव ठेवीन केरपुंजा ।
वेसणी घालीन, माझा- । मनोरथ पुरवी । ४२ ॥
बहुत देवांस नवस केले । बहुत गोसावी धुंडिले ।
गटगटां गिळिले । सगळे विंचू ॥ ४३ ॥
केले समंधास सायास । राहाणे घातलें बहुवस ।
केळें नारिकेळें ब्राह्मणास । अंब्रदानें दिधली ॥ ४४ ॥
केलीं नाना कवटालें । पुत्रलोभें केलीं ढालें ।
तरी अदृष्ट फिरलें । पुत्र नाही ॥ ४५ ॥
वृक्षाअखालें जाऊन नाहाती । फळतीं झाडें करपती ।
ऐसे नाना दोष करिती । पुत्रलोभाकारणें ॥ ४६ ॥
सोडून सकळ वैभव । त्यांचा वारयावेधला जीव ।
तंव तो पावला खंडेराव । आणी कुळस्वामिणी ॥ ४७ ॥
आतां मनोरथ पुरती । स्त्रीपुरुषें आनंदती ।
सावध होऊन श्रोती । पुढें अवधान द्यावें ॥ ४८ ॥
इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे स्वगुणपरीक्षानाम
समास तिसरा ॥ ३ ॥ ३.३

3.4 समास चवथा : स्वगुणपरीक्षा ३

॥ श्रीराम ॥

लेंकुरें उदंड जालीं। तों ते लक्ष्मी निघोन गेली ।
बापडीं भिकेसी लागलीं। कांहीं खाया मिळेना ॥ १ ॥
लेंकुरें खेळती धाकुटीं। येकें रांगती येकें पोटीं ।
ऐसी घरभरी जाली दाटी। कन्या आणी पुत्रांची ॥ २ ॥
देवसेंदिवसा खर्च वाढला। यावा होता तो खुंटोन गेला ।
कन्या उपवरी जाल्या, त्यांला-। उजवावया द्रव्य नाही ॥ ३ ॥
मायेबापें होतीं संपन्न। त्यांचें उदंड होतें धन ।
तेणें करितां प्रतिष्ठा मान। जनीं जाला होता ॥ ४ ॥
भरम आहे लोकाचारीं। पहिली नांदणूक नाही घरीं ।
देवसेंदिवस अभ्यांतरिं। दरिद्र आलें ॥ ५ ॥
ऐसी घरवात वाढली। खातीं तोंडें मिळालीं ।
तेणें प्राणीयांस लागली। काळजी उद्देगाची ॥ ६ ॥
कन्या उपवरी जाल्या। पुत्रास नोवच्या आल्या ।
आतां उजवणा केल्या। पहिजेत कीं ॥ ७ ॥
जरी मुलें तैसीच राहिलीं। तरी पुन्हां लोकलाज जाली ।
म्हणती कासया व्यालीं। जन्मदारिद्र्यें ॥ ८ ॥
ऐसी लोकलाज होईल। वडिलांचें नांव जाईल ।
आतां रुण कोण देईल। लग्नापुरतें ॥ ९ ॥
मागें रुण ज्याचें घेतलें। त्याचें परतोन नाहीं दिल्लें ।
ऐसें आभाळ कोंसळलें। उद्देगाचें ॥ १० ॥
आपण खातो अन्नासी। अन्न खातें आपणासीं ।
सर्वकाळ मानसीं। चिंतातुर ॥ ११ ॥
पती अवधीच मोडली। वस्तभाव गाहाण पडिली ।
अहा देवा वेळ आली। आतां डिवाळ्याची ॥ १२ ॥
कांहीं केला ताडामोडा। विकिला घरीचा पाडारेडा ।
कांहीं पैका रोकडा। कळांतरें काढिला ॥ १३ ॥
ऐसें रुण घेतलें। लोकिकीं दंभ केलें ।
सकळ म्हणती नांव राखिलें। वडिलांचें ॥ १४ ॥
ऐसें रुण उदंड जालें। रिणाइतीं वेढून घेतलें ।
मग प्रयाण आरंभिलें। विदेशाप्रती ॥ १५ ॥
दोनी वरुषें बुडी मारिली। नीच सेवा अंगीकारिली ।
शरीरें आपदा भोगिली। आतिशयेंसी ॥ १६ ॥
कांहीं मेळविलें विदेशीं। जीव लागला मनुष्यांपासीं ।
मग पुसोनियां स्वामीसी। मुरडता जाला ॥ १७ ॥
तंव तें अत्यंत पीडावलीं। वाट पाहात बैसलीं ।
म्हणती दिवसगती कां लागली। काये कारणें देवा ॥ १८ ॥
आतां आम्ही काये खावें। किती उपवासीं मरावें ।
ऐसियाचे संगतीस देवें। कां पां घातलें आम्हांसी ॥ १९ ॥
ऐसें आपुलें सुख पाहाती। परी त्याचें दुःख नेणती ।

आणी शक्ती गेलियां अंतीं। कोणीच कामा न येती ॥ २० ॥
असो ऐसी वाट पाहतां। दृष्टीं देखिला अवचिता ।
मुलें धावती, ताता। भागलास म्हणौनी ॥ २१ ॥
स्त्री देखोन आनंदली। म्हणे आमुची दैन्यें फिटली ।
तंव येरें दिधली। गांठोडी हातीं ॥ २२ ॥
सकळांस आनंद जाला। म्हणती आमुचा वडील आला ।
तेणें तरी आम्हांला। आंग्या टोप्या आणिल्या ॥ २३ ॥
ऐसा आनंद च्यारी देवस। सर्वेच मांडिली कुसमुस ।
म्हणती हें गेलियां आम्हांस। पुन्हां आपदा लागती ॥ २४ ॥
म्हणौनी आणिलें तें असावें। येणें मागुतें विदेशास जावें ।
आम्ही हें खाऊं न तों यावें। द्रव्य मेळऊन ॥ २५ ॥
ऐसी वासना सकळांची। अवधीं सोईरीं सुखाचीं ।
स्त्री अत्यंत प्रीतीची। तेहि सुखाच लागली ॥ २६ ॥
विदेशीं बहु दगदला। विश्र्वांती घ्यावया आला ।
स्वासहि नाही टाकिला। तों जाणें वोढवलें ॥ २७ ॥
पुढें अपेक्षा जोसियांची। केली विवंचना मुहूर्ताची ।
वृत्ति गुंतली तयाची। जातां प्रशस्त न वटे ॥ २८ ॥
माया मात्रा सिद्ध केली। कांहीं सामग्री बांधली ।
लेंकुरें दृष्टीस पाहिलीं। मार्गस्त जाला ॥ २९ ॥
स्त्रियेस अवलोकिलें। वियोगें दुःख बहुत वाटलें ।
प्रारब्धसूत्र तुकलें। रुणानबंधाचें ॥ ३० ॥
कंठ सद्गदित जाला। न संवरेच गहिवरला ।
लेंकुरा आणी पित्याला। तडातोडी जाली ॥ ३१ ॥
जरी रुणानुबंध असेल। तरी मागुती भेटी होईल ।
नाहीं तरी संगती पुरेल। येचि भेटीनें तुमची ॥ ३२ ॥
ऐसेए बोलोन स्वार होये। मागुता फीरफिरो पाहे ।
वियोगदुःख न साहे। परंतु कांहीं न चले ॥ ३३ ॥
आपुला गांव राहिला मागें। चित्त भ्रमलें संसारउद्देगें ।
दुःखवला प्रपंचसंगें। अभिमानास्तव ॥ ३४ ॥
ते समई माता आठवली। म्हणे म्हणे धन्य ते माउली ।
मजकारणें बहुत कष्टली। परी मी नेणेंचि मूर्ख ॥ ३५ ॥
आजी जरी ते असती। तरी मजला कदा न विशंभती ।
वियोग होतां आक्रंदती। ते पोटागि वेगळीच ॥ ३६ ॥
पुत्र वैभवहीन भिकारी। माता तैसाचि अंगिकारी ।
दगदला देखोन अंतरीं। त्याच्या दुःखें दुःखवे ॥ ३७ ॥
प्रपंच विचारें पाहातां। हें सकळ जोडे न जोडे माता ।
हें शरीर जये करितां। निर्माण जालें ॥ ३८ ॥
लांव तरी ते माया। काय कराविया सहश्र जाया ।
परी भुलोन गेलों वायां। मकरध्वजाचेनी ॥ ३९ ॥
या येका कामाकारणें। जिवलग्नांसिं दूंद घेणें ।
सखीं तींच पिसुणें। ऐसी वाटती ॥ ४० ॥
म्हणौन धन्य धन्य ते प्रपंची जन। जे मायेबापाचें भजन ।
करिती न करिती, मन-। निष्ठुर जिवलग्नांसीं ॥ ४१ ॥
संगती स्त्रीबाळकाची। आहे साठी जन्माची ।
परी मायेबापेए केंचीं। मिळतील पुढें ॥ ४२ ॥

ऐसे पूर्वी होते ऐकिलें। परी ते समई नाही कळलें ।
 मन हे बुडोन गेलें। रतिसुखाचा डोही ॥ ४३ ॥
 हे सखी वाटती परी पिसुणें। मिळाली वैभवाकारणें ।
 रितें जातां लाजिरवाणें। अत्यंत वाटे ॥ ४४ ॥
 आता भलतैसें करावें। परि द्रव्य मेळऊन न्यावें ।
 रितें जातां स्वभावे। दुःख आहे ॥ ४५ ॥
 ऐसी वेवर्धना करी। दुःख वाटलें अंतरी ।
 चिंतेचिये माहापुरी। बुडोन गेला ॥ ४६ ॥
 ऐसा हा देह आपुला। असतांच पराधेन केला ।
 ईश्वरी कानकोडा जाला। कुटुंबकाबाडी ॥ ४७ ॥
 या येका कामासाठी। जन्म गेला आटाटी ।
 वय वेचल्यां सेवटीं। येकलेंचि जावें ॥ ४८ ॥
 ऐसा मनीं प्रस्तावला। क्षण येक उदास जाला ।
 सवेंचि प्राणी झळंबला। मायाजाळें ॥ ४९ ॥
 कन्यापुत्रेणें आठवलीं। मनींहुनि क्षिती वाटली ।
 म्हणे लेंकुरें अंतरलीं। माझीं मज ॥ ५० ॥
 मागील दुःख आठवलें। जें जें होतें प्राप्त जालें ।
 मग रुदन आरंभिलें। दीर्घ स्वरें ॥ ५१ ॥
 आरुण्यरुदन करितां। कोणी नाही बुझाविता ।
 मग होये विचारिता। आअपुले मनीं ॥ ५२ ॥
 आतां कासया रडावें। प्राप्त होतें तें भोगावें ।
 ऐसे बोलोनिया जीवें। धारिष्ट केलें ॥ ५३ ॥
 ऐसा दुःखें दगदला। मग विदेशाप्रती गेला ।
 पुढे प्रसंग वर्तला। तो सावध ऐका ॥ ५४ ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे स्वगुणपरीक्षानाम
 समास चवथा ॥ ४ ॥ ३.४

3.5 समास पाचवा : स्वगुणपरीक्षा ४

॥ श्रीराम ॥

पुढें गेला विदेशासी। प्राणी लागला व्यासंगासी ।
 आपल्या जिवेसी सोसी। नाना श्रम ॥ १ ॥
 ऐसा दुस्तर संसार। करितां कष्टला थोर ।
 पुढें दोनी च्यारी संवत्सर। द्रव्य मेळविलें ॥ २ ॥
 सवेंचि आला देशासी। तों आवर्षण पडिलें देसी ।
 तें गुणें मनुष्यासी। बहुत कष्ट जाले ॥ ३ ॥
 येकांच्या बैसल्या अमृतकळा। येकांस चंद्री लागली डोळां ।
 येकें कांपती चळचळा। दैन्यवाणी ॥ ४ ॥
 येकें दीनरूप बैसली। येकें सुजली येकें मेली ।
 ऐसी कन्यापुत्रे देखिलीं। अकस्मात डोळां ॥ ५ ॥
 तें बहुत दुःखी जाला। देखोनिया उभड आला ।
 प्राणी आक्रंदों लागला। दैन्यवाणा ॥ ६ ॥
 तंव तीं अवधी सावध जालीं। म्हणती बाबा बाबा

जेऊं घाली ।
 अन्नालागीं मिडकलीं। झडा घालिती ॥ ७ ॥
 गांठोडें सोडून पाहाती। हातां पडिलें तेंचि खाती ।
 कांहीं तोंडी कांहीं हातीं। प्राण जाती निघोनी ॥ ८ ॥
 तांतडी तांतडी जेऊं घाली। तों तें जेवितां
 जेवितां कांहीं मेलीं ।
 कांहीं होती धादावलीं। तेंहि मेलीं अजीणें ॥ ९ ॥
 ऐसी बहुतेकें मेलीं। येक दोनी मुलें उरलीं ।
 तेंहि दैन्यवाणीं जालीं। आपलें मातेवांचुनी ॥ १० ॥
 ऐसे आवर्षण आलें। तें घरचि बुडालें ।
 पुढें देसी सुभिक्ष जालें। आतिशयेंसी ॥ ११ ॥
 लेकुरां नाही वाढवितें। अन्न करावें लागे आपुलेन हातें ।
 बहु त्रास घेतला चितें। स्वयंपाकाचा ॥ १२ ॥
 लोकीं भरीस घातलें। पुन्हां मागुतें लग्न केलें ।
 द्रव्य होतें तें वेचलें। लग्नाकारणें ॥ १३ ॥
 पुन्हां विदेशासी गेला। द्रव्य मेळऊन आला ।
 तव घरीं कळहो लागला। सावत्र पुत्रांसी ॥ १४ ॥
 स्त्री जाली न्हातीधुती। पुत्र देखों न सकती ।
 भ्रताराची गेली शक्ती। वृद्ध जाला ॥ १५ ॥
 सदा भांडण पुत्रांचें। कोणी नायकती कोणाचें ।
 वनिता अति प्रीतीचें। प्रीतिपात्र ॥ १६ ॥
 किंत बैसला मनां। येके ठाई पडेना ।
 म्हणोनियां पांचा जणा। मेळविलें ॥ १७ ॥
 पांच जण वाटे करिती। तों ते पुत्र नायेकती ।
 निवाडा नव्हेचि अंतीं-। भांडण लागलें ॥ १८ ॥
 बापलेकां भांडण जालें। लेंकीं बापास मारिलें ।
 तंव ते मातेनें घेतलें। शंखतीर्थ ॥ १९ ॥
 ऐकोनि मेळले लोक। उभे पाहाती कौतुक ।
 म्हणती बापास लेक। कामा आले ॥ २० ॥
 ज्या कारणें केले नवस। ज्या कारणें केले सायास ।
 ते पुत्र पितीयास। मारिती पहा ॥ २१ ॥
 ऐसी आली पापकळी। आश्चर्य मानिलें सकळीं ।
 उभे तोडिती कळी। नगरलोक ॥ २२ ॥
 पुढें बैसोन पांच जण। वाटे केले तत्समान ।
 बापलेकांचें भांडण। तोडिलें तेहीं ॥ २३ ॥
 बापास वेगळें घातलें। कोपट बांधोन दिधलें ।
 मन कांतेचें लागलें। स्वार्थबुद्धी ॥ २४ ॥
 कांता तरुण पुरुष वृद्ध। दोघांस पडिला संमंध ।
 खेद सांडून आनंद। मानिला तेहीं ॥ २५ ॥
 स्त्री सांपडली सुंदर। गुणवंत आणी चतुर ।
 म्हणे माझें भाग्य थोर। वृद्धपणीं ॥ २६ ॥
 ऐसा आनंद मानिला। दुःख सर्वही विसरला ।
 तंव तो गल्बला जाला। परचक्र आलें ॥ २७ ॥
 अकस्मात धाडी आली। कांता बंदीं धरून नेली ।
 वस्तभावही गेली। प्राणीयाची ॥ २८ ॥

तेणें दुःख जालें भारी। दीर्घ स्वरें रुदन करी ।
 मनीं आठवे सुंदरी। गुणवंत ॥ २९ ॥
 तंव तिची वार्ता आली। तुमची कांता भ्रष्टली ।
 ऐकोनियां आंग घाली। पृथ्वीवरी ॥ ३० ॥
 सव्य अपसव्य लोळे। जळें पाझरती डोळे ।
 आठवितां चित्त पोळे। दुःखानळें ॥ ३१ ॥
 द्रव्य होतें मेळविलें। तेंही लग्नास वेचलें ।
 कांतेसिही धरून नेलें। दुराचारी ॥ ३२ ॥
 मजही वृद्धाप्य आलें। लेंकी वेगळें घातलें ।
 अहा देवा वोढवलें। अदृष्ट माझें ॥ ३३ ॥
 द्रव्य नाही कांता नाही। ठाव नाही शक्ति नाही ।
 देवा मज कोणीच नाही। तुजवेगळें ॥ ३४ ॥
 पूर्वी देव नाही पुजिला। वैभव देखोन भुलला ।
 सेखीं प्राणी प्रस्तावला। वृद्धपणीं ॥ ३५ ॥
 देह अत्यंत खंगलें। सर्वांग वाळोन गेलें ।
 वातपीत उसळलें। कंठ दाटला कफें ॥ ३६ ॥
 वळे जिद्धेची बोंबडी। कफें कंठ घडघडी ।
 दुर्गंधी सुटली तोंडीं। नाकीं स्लेष्मा वाहे ॥ ३७ ॥
 मान कापे चळचळां। डोळे गळती भळभळां ।
 वृद्धपणीं अवकळा। ठाकून आली ॥ ३८ ॥
 दंतपाटी उखळली। तेणें बोचरखिंडी पडिली ।
 मुखीं लाळ गळों लागली। दुर्गंधीची ॥ ३९ ॥
 डोळां पाहातां दिसेना। कानीं शब्द ऐकेना ।
 दीर्घ स्वरें बोलवेना। दमा दाटे ॥ ४० ॥
 शक्ती पायांची राहिली। बैसवेना मुरुकुंडी घाली ।
 बृहती वाजों लागली। तोंडाच ऐसी ॥ ४१ ॥
 क्षुधा लागतां आवरेना। अन्न समई मिळेना ।
 मिळालें तरी चावेना। दांत गेले ॥ ४२ ॥
 पित्तें जिरेना अन्न। भक्षीतांच होये वमन ।
 तैशेंचि जाये निघोन। अपानद्वारें ॥ ४३ ॥
 विष्टा मूत्र आणि बळस। भोवता वमनें केला नास ।
 दुरून जातां कोंडे स्वास। विश्वजनाचा ॥ ४४ ॥
 नाना दुःखें नाना व्याधी। वृद्धपणीं चळे बुद्धी ।
 तन्हीं पुरेना आवधी। आयुष्याची ॥ ४५ ॥
 पापण्या भवयाचे केंश। पिकोन झडले निःशेष ।
 सर्वांगी लोंबलें मांस। चिरकुटासारिखें ॥ ४६ ॥
 देह सर्व पाअरिखें जालें। सवंगडे निःशेष राहिले ।
 सकळ प्राणीमात्र बोले। मरेना कां ॥ ४७ ॥
 जें जन्मून पोसलीं। तेंचि फिरोन पडिलीं ।
 अंती विषम वेळ आली। प्राणीयासी ॥ ४८ ॥
 गेलें तारुण्य गेलें बळ। गेलें संसारीचें सळ ।
 वाताहात जालें सकळ। शरीर आणि संपत्ती ॥ ४९ ॥
 जन्मवरी स्वार्थ केला। तितुकाहि वेर्थ गेला ।
 कैसा विषम काळ आला। अंतकाळी ॥ ५० ॥
 सुखाकारणें झुरला। सेखीं दुःखें कष्टी जाला ।
 पुढें मागुता धोका आला। येमयातनेचा ॥ ५१ ॥

जन्म अवघा दुःखमूळ। लागती दुःखाचे इंगळ ।
 म्हणोनियां तत्काळ। स्वहित करावें ॥ ५२ ॥
 असो ऐसें वृद्धपण। सकळांस आहे दारुण ।
 म्हणोनियां शरण। भगवंतास जावें ॥ ५३ ॥
 पुढें वृद्धीस तत्त्वतां। गर्भी प्रस्तावा होता ।
 तोचि आला मागुता। अंतकाळीं ॥ ५४ ॥
 म्हणौनि मागुतें जन्मांतर। प्राप्त मातेचें उदर ।
 संसार हा अति दुस्तर। तोचि ठाकून आला ॥ ५५ ॥
 भगवद्भजनावांचुनी। चुकेना हे जन्मयोनि ।
 तापत्रयांची जाचणी। सांगिजेल पुढे ॥ ५६ ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे स्वगुणपरीक्षानाम
 समास पाचवा ॥ ५ ॥ ३५

3.6 समास सहावा : आध्यात्मिक ताप

॥ श्रीराम ॥

तापत्रयाचें लक्षण। आतां सांगिजेल निरूपण ।
 श्रोतीं करावें श्रवण। यकाग्र होऊनी ॥ १ ॥
 जो तापत्रै पोळला। तो संतसंगें निवाला ।
 आर्तभूत तोषला। पदार्थ जेवी ॥ २ ॥
 क्षुधाक्रांतास मिळे अन्न। तृषाक्रांतास जीवन ।
 बंदीं पडिल्याचें बंधन-। तोडिनां, सुख ॥ ३ ॥
 माहापुरें जाजावला। तो पैलतीरास नेला ।
 कां तो स्वप्नीचा चेडला। स्वप्नदुःखी ॥ ४ ॥
 कोणी येकासी मरण-। येतां, दिलें जीवदान ।
 संकटास निवारण। तोडितां सुख ॥ ५ ॥
 रोगियास औषध। सप्रचित आणि शुद्ध ।
 तयासी होये आनंद। आरोग्य होतां ॥ ६ ॥
 तैसा संसारें दुःखवला। त्रिविधतापें पोळला ।
 तोचि येक अधिकारी जाला। परमार्थासी ॥ ७ ॥
 ते त्रिविध ताप ते कैसे। आतां बोलिजेत तैसे ।
 येविषई येक असे। वाक्याधार ॥ ८ ॥
 श्लोक ॥ देहेन्द्रियप्राणेन सुखं दुःखं च प्राप्यते ।
 इममाध्यात्मिकं तापं जायते दुःक देहिनाम ॥ १ ॥
 सर्वभूतेन संयोगात् सुखं दुःखं च जायते ।
 द्वितीयतापसंतापः सत्यं चैवाधिभौतिकः ॥ २ ॥
 शुभाशुभेन कर्मणा देहांते यमयातना ।
 स्वर्गनरकादिं भोक्तव्यमिदं चैवाधिदैविकम ॥ ३ ॥
 येक ताप आध्यात्मिक। दुजा तो आदिभूतिक ।
 तिसरा आदिदैविक। ताप जाणावा ॥ ९ ॥
 आध्यात्मिक तो कोण। कैसी त्याची वोळखण ।
 आदिभूतिकांचें लक्षण। जाणिजे कैसें ॥ १० ॥

आदिदैविक तो कैसा । कवण तयाची दशा ।
 हेंहि विशद कळे ऐसा । विस्तार कीजे ॥ ११ ॥
 हां जी म्हणोनि वक्ता । जाला कथा विस्तारिता ।
 आध्यात्मिक ताप आतां । सावध ऐका ॥ १२ ॥
 देह इंद्रिय आणी प्राण । यांचेनि योगें आपण ।
 सुखदुःखें सिणे जाण । या नांव आध्यात्मिक ॥ १३ ॥
 देहामधून जें आलें । इंद्रियें प्राणें दुःख जालें ।
 तें आध्यात्मिक बोलिलें । तापत्रई ॥ १४ ॥
 देहामधून काये आलें । प्राणें कोण दुःख जालें ।
 आतां हें विशद केलें । पाहिजे कीं ॥ १५ ॥
 खरुज खवडे पुळिया नारु । नखरुडें मांजऱ्या देवि गोवरु ।
 देहामधील विकारु । या नांव आध्यात्मिक ॥ १६ ॥
 काखमांजरी केशतोड । वोखटें वर्ण काळफोड ।
 व्याधी मूळव्याधी माहाजड । या नांव आध्यात्मिक ॥ १७ ॥
 अंगुळवेडे गालफुगी । कंड लागे वाउगी ।
 हिरडी सुजे भरे बलंगी । या नांव आध्यात्मिक ॥ १८ ॥
 वाउगे फोड उठती । कां ते सुजे आंगकांती ।
 वात आणी तिडका लागती । या नांव आध्यात्मिक ॥ १९ ॥
 नाइटे अंदु गजकर्ण । पेहाचे पोट विस्तीर्ण ।
 बैसलें टाळें फुटती कर्ण । या नांव आध्यात्मिक ॥ २० ॥
 कुष्ट आणि बोला कुष्ट । पंड्यारोग अतिश्रेष्ठ ।
 क्षयरोगाचे कष्ट । या नांव आध्यात्मिक ॥ २१ ॥
 वाटी वटक वायेगोळा । हातीं पाई लागती कळा ।
 भोवंडी लागे वेळोवेळां । या नांव आध्यात्मिक ॥ २२ ॥
 वोलांडा आणी वळ । पोटसुळाची तळमळ ।
 आर्धशिसी उठे कपाळ । या नांव आध्यात्मिक ॥ २३ ॥
 दुःखे माज आणि मान । पुष्टी ग्रीवा आणि वदन ।
 अस्तिसादे दुःखती जाण । या नांव आध्यात्मिक ॥ २४ ॥
 कुळिक तरळ कामिणी । मुरमा सुंठरें माळिणी ।
 विदेसी लागलें पाणी । या नांव आध्यात्मिक ॥ २५ ॥
 जळसोस आणी हिवारें । गिरीविरी आणी अंधारें ।
 ज्वर पाचाव आणी शारें । या नांव आध्यात्मिक ॥ २६ ॥
 शैत्य उष्ण आणी तृषा । क्षुधा निद्रा आणी दिशा ।
 विषयतृष्णेची दुर्दशा । या नांव आध्यात्मिक ॥ २७ ॥
 आळसी मूर्ख आणी अपेसी । भय उडवे मानसी ।
 विसराळु दुश्चित्त आहिर्निशी । या नांव आध्यात्मिक ॥ २८ ॥
 मूत्रकोड आणी परमें । रक्तपिती रक्तपरमे ।
 खडाचढाचेनि श्रमे । या नांव आध्यात्मिक ॥ २९ ॥
 मुरडा हागवण उन्हाळे । दिशा कोंडतां आंदोळे ।
 येक वेथा असोन न कळे । या नांव आध्यात्मिक ॥ ३० ॥
 गांठी ढळली जाले जंत । पडे आंव आणी रक्त ।
 अन्न तैसेचि पडत । या नांव आध्यात्मिक ॥ ३१ ॥
 पोटफुगी आणी तडस । भरला हिर लागला घांस ।
 फोडी लागतां कासावीस । या नांव आध्यात्मिक ॥ ३२ ॥
 उचकी लागली उसित गेला । पीत उसळलें उलाट झाला ।
 खरे पडसा आणी खोंकला । या नांव आध्यात्मिक ॥ ३३ ॥

उसळला दमा आणी धाप । पडजिभ ढासि आणी कफ ।
 मोवाज्वर आणी संताप । या नांव आध्यात्मिक ॥ ३४ ॥
 कोणी सेंदूर घातलाअ । तेणें प्राणी निर्बुजला ।
 घशामध्ये फोड जाला । या नांव आध्यात्मिक ॥ ३५ ॥
 गळसोव्या आणी जीभ झडे । सदा मुखीं दुर्गंधी पडे ।
 दंतहीन लागती किडे । या नांव आध्यात्मिक ॥ ३६ ॥
 जरंडी घोलाणा गंडमाळा । अवचिता स्वयें फुटे डोळा ।
 आपणचि कापी अंगुळा । या नांव आध्यात्मिक ॥ ३७ ॥
 कळा तिडकी लागती । कां ते दंत उन्मळती ।
 अधर जिव्हा रगडती । या नांव आध्यात्मिक ॥ ३८ ॥
 कर्णदुःख नेत्र दुःख । नाना दुःखें घडे शोक ।
 गर्भार्ध आणी नपुश्यक । या नांव आध्यात्मिक ॥ ३९ ॥
 फुलें वडस आणी पडळें । कीड गर्तां रातांधळें ।
 दुश्चित्त भ्रमिष्ट आणी खुळें । या नांव आध्यात्मिक ॥ ४० ॥
 मुकें बधीर राखोंडें । थोटें चळलें आणी वेडें ।
 पांगुळ कुहें आणी पावडे । या नांव आध्यात्मिक ॥ ४१ ॥
 तारसें घुलें काणें कैरें । गारोळें जामुन टाफरें ।
 शडांगुळें गेंगाणें विदरें । या नांव आध्यात्मिक ॥ ४२ ॥
 दांतिरें बोचिरें घानाळ । घ्राणहीन श्रोत्रहीन बरळ ।
 अति कृश अति स्थूळ । या नांव आध्यात्मिक ॥ ४३ ॥
 तोंतरें बोंबडें निर्बळ । रोगी कुरूप कुटीळ ।
 मत्सरी खादाड तपीळ । या नांव आध्यात्मिक ॥ ४४ ॥
 संतापी अनुतापी मत्सरी । कामिक हेवा तिरस्कारी ।
 पापी अवगुणी विकारी । या नांव आध्यात्मिक ॥ ४५ ॥
 उठवणें ताटा करक । आवटळे आणी लचक ।
 सुजी आणी चालक । या नांव आध्यात्मिक ॥ ४६ ॥
 सल आडवें गर्भपात । स्तनगुंते सनपात ।
 संसारकोंडे आपमृत्यु । या नांव आध्यात्मिक ॥ ४७ ॥
 नखविख आणी हिंगुडें । बाष्ट आणी वावडें ।
 उगीच दांतखीळ पडे । या नांव आध्यात्मिक ॥ ४८ ॥
 झडती पातीं सुजती भवया । नेत्रीं होती राज्ञणवडीया ।
 चाळसी लागे प्राणियां । या नांव आध्यात्मिक ॥ ४९ ॥
 वांग तिळ सुरमें लासैं । चामखिळ गलंडे मसैं ।
 चुकुर होइजे मानसैं । या नांव आध्यात्मिक ॥ ५० ॥
 नाना फुग आणी आवाळें । आंगीं दुर्गंधी प्रबळे ।
 चाईचाटी लाळ गळे । या नांव आध्यात्मिक ॥ ५१ ॥
 नाना चिंतेची काजळी । नाना दुःखें चित्त पोळी ।
 व्याधीवांचून तळमळी । या नांव आध्यात्मिक ॥ ५२ ॥
 वृद्धपणीच्या आपदा । नाना रोग होती सदा ।
 देह क्षीण सर्वदा । या नांव आध्यात्मिक ॥ ५३ ॥
 नाना व्याधी नाना दुःखें । नाना भोग नाना खांडकें ।
 प्राणी तळमळी शोकें । या नांव आध्यात्मिक ॥ ५४ ॥
 ऐसा आध्यात्मिक ताप । पूर्वपापाचा संताप ।
 सांगतां सरेना अमूप । दुःखसागर ॥ ५५ ॥
 बहुत काय बोलावें । श्रोतीं सकेतें जाणावें ।
 पुढें बोलिजे स्वभावें । आदिभूतिक ॥ ५६ ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे आध्यात्मिकतापनिरूपणनाम
समास सहावा ॥ ६ ॥ ३.६

3.7 समास सातवा : आधिभौतिक ताप

॥ श्रीराम ॥

मागां जालें निरूपण । आध्यात्मिकाचें लक्षण ।
आतां आदिभूतिक तो कोण । सांगिजेल ॥ १ ॥
श्लोक ॥ सर्वभूतेन संयोगात् सुखं दुःखं च जायते ।
द्वितीयतापसतापः सत्यं चैवाधिभौतिकः ॥
सर्व भूतांचेनि संयोगें । सुखदुःख उपजों लागे ।
ताप होतां मन भंगे । या नांव आदिभूतिक ॥ २ ॥
तरी या आदिभूतिकाचें लक्षण । प्रांजळ करूं निरूपण ।
जेणें अनुभवास ये पूर्ण । वोळखी तापत्रयाची ॥ ३ ॥
ठेंचा लागती मोडती कांटे । विझती शस्त्रांचे धायटे ।
सला सिलका आणी सरांटे । या नांव आदिभूतिक ॥ ४ ॥
अंग्या आणी काचकुहिरी । आवचटा लागे शरीरी ।
गांधील येऊन दंश करी । या नांव आदिभूतिक ॥ ५ ॥
मासी गोमासी मोहळमासी । मुंगी तेलमुंगी डांस दसी ।
सोट जळू लागे यासी । आदिभूतिक बोलिजे ॥ ६ ॥
पिसा पिसोळे चांचण । कुसळें मुंगळे देंकुण ।
विसीफ भोवर गोंचिड जाण । या नांव आदिभूतिक ॥ ७ ॥
गोंबी विंचु आणी विखार । व्याघ्र लाअंडिगे आणी शूकर ।
गौसायळ सामर । या नांव आदिभूतिक ॥ ८ ॥
रानगाई रानम्हैसे । रानशकट्ट आणी रीसें ।
रानहाती लांवपिसें । या नांव आदिभूतिक ॥ ९ ॥
सुसरीनें वोढून नेलें । कां तें आवचितें बुडालें ।
आथवा खळाळीं पडिलें । या नांव आदिभूतिक ॥ १० ॥
नाना विखारें आजगर । नाना मगरें जळचर ।
नाना वनचरें अपार । या नांव आदिभूतिक ॥ ११ ॥
अश्व वृषभ आणी खर । स्वान शूकर जंबुक मार्जार ।
ऐसीं बहुविध क्रूर । या नांव आदिभूतिक ॥ १२ ॥
ऐसीं कर्कशें भयानकें । बहुविध दुःखदायकें ।
दुःखें दारुणें अनेकें । या नांव आदिभूतिक ॥ १३ ॥
भिंती माळवंदे पडती । कडे भुयेरी कोंसळती ।
वृक्ष आंगावरी मोडती । या नांव आदिभूतिक ॥ १४ ॥
कोणी येकाचा श्राप जडे । कोणी येकें केले चेडे ।
आधांतरी होती वेडे । या नांव आदिभूतिक ॥ १५ ॥
कोणी येकें चाळविलें । कोणी येकें भ्रष्टविले ।
कोणी येकें धरून नेलें । या नांव आदिभूतिक ॥ १६ ॥
कोणी येकें दिलें वीष । कोणी येकें लाविले दोष ।
कोणी येकें घातलें पाश । या नांव आदिभूतिक ॥ १७ ॥
अवचिता सेर लागला । नेणो बिबवा चिडला ।

प्राणी धुरें जाजावला । या नांव आदिभूतिक ॥ १८ ॥
इंगळावरी पाय पडे । शिळेखालें हात सांपडे ।
धावतां आडखुळे पडे । या नांव आदिभूतिक ॥ १९ ॥
वापी कूप सरोवर । गर्ता कडा नदीतीर ।
आवचितें पडे शरीर । या नांव आदिभूतिक ॥ २० ॥
दुर्गाखालें कोंसळती । झाडावरून पडती ।
तेणें दुहूखें आक्रंदती । या नांव आदिभूतिक ॥ २१ ॥
सीतें वोठ तरकती । हात पाव टांका फुटती ।
चिखल्या जिव्हाळ्या लागती । या नांव आदिभूतिक ॥ २२ ॥
अशनपानाचिये वेळे । उष्ण रसें जिव्हा पोळे ।
दांत कस्करे आणी हरळे । या नांव आदिभूतिक ॥ २३ ॥
पराधेन बाळपणीं । कुशब्दमारजाचणी ।
अन्नवस्त्रेंवीण आळणी । या नांव आदिभूतिक ॥ २४ ॥
सासुरवास गालोरे । टुणके लासणें चिमोरे ।
आलें रुदन न धरे । या नांव आदिभूतिक ॥ २५ ॥
चुकतां कान पिळ्ळिती । कां तो डोळा हिंग घालिती ।
सर्वकाळ धारकीं धरिती । या नांव आदिभूतिक ॥ २६ ॥
नाना प्रकारीचे मार । दुर्जन मारिती अपार ।
दुरी अंतरे माहेर । या नांव आदिभूतिक ॥ २७ ॥
कर्णनासिक विंधिलें । बळेंचि धरून गोंधिलें ।
खोडी जालिया पोळविलें । या नांव आदिभूतिक ॥ २८ ॥
परचक्रीं धरून नेलें । नीच यातीस दिधलें ।
दुर्दशा होऊन मेलें । या नांव आदिभूतिक ॥ २९ ॥
नाना रोग उडवले । जे आध्यात्मिकीं बोलिले ।
वैद्य पंचाक्षरी आणिले । या नांव आदिभूतिक ॥ ३० ॥
नाना वेथेचें निशंन । व्हावया औषध दारुण ।
बळात्कारें देती जाण । या नांव आदिभूतिक ॥ ३१ ॥
नाना वल्लीचे रस । काडे गर्गोड कर्कश ।
घेतां होये कासावीस । या नांव आदिभूतिक ॥ ३२ ॥
ढाळ आणी उखाळ देती । पथ्य कठीण सांगती ।
अनुपान चुकतां विपत्ती । या नांव आदिभूतिक ॥ ३३ ॥
फाड रक्त फांसणी । गुल्लडागांची जाचणी ।
तेणें दुःखें दुःखवे प्राणी । या नांव आदिभूतिक ॥ ३४ ॥
रुचिक बिबवे घालिती । नाना दुःखें दडपे देती ।
सिरा तोडिती जळा लाविती । या नांव आदिभूतिक ॥ ३५ ॥
बहु रोग बहु औषधें । सांगतां अपारें अगाधें ।
प्राणी दुखवे तेणें खेदें । या नांव आदिभूतिक ॥ ३६ ॥
बोलाविला पंचाक्षरी । धूरमार पीडा करी ।
नाना यातना चतुरीं । आदिभूतिक जाणिजे ॥ ३७ ॥
दरवडे घालूनियां जना । तशकर करिती यातना ।
तेणें दुःख होये मना । या नांव आदिभूतिक ॥ ३८ ॥
अग्नीचेनि ज्वाळें पोळे । तेणें दुःखें प्राणी हरंबळे ।
हानी जालियां विवळे । या नांव आदिभूतिक ॥ ३९ ॥
नाना मंदिरें सुंदरें । नाना रत्नांचीं भांडारें ।
दिव्यांबरें मनोहरें । दग्ध होती ॥ ४० ॥

नाना धान्यें नाना पदार्थ । नाना पशु नाना स्वार्थ ।
 नाना पात्रें नाना अर्थ । मनुष्यें भस्म होती ॥ ४१ ॥
 आग्न लागला सेती । धान्यें बणव्या आणी खडकुती ।
 युक्षदंड जळोन जाती । अकस्मात ॥ ४२ ॥
 ऐसा आग्न लागला । अथवा कोणी लाविला ।
 हानी जाली कां पोळला । या नांव आदिभूतिक ॥ ४३ ॥
 ऐसें सांगतां बहुत । होती वन्हीचे आघात ।
 तेणे दुःखें दुःखे चित्त । या नांव आदिभूतिक ॥ ४४ ॥
 हारपे विसरे आणी सांडे । नासे गाहाळ फुटे पडे ।
 असाध्य होये कोणीकडे । या नांव आदिभूतिक ॥ ४५ ॥
 प्राणी स्थानभ्रष्ट जालें । नाना पशूतें चुकलें ।
 कन्यापुत्र गाहाळले । या नांव आदिभूतिक ॥ ४६ ॥
 तश्कर अथवा दावेदार । आवचितां करिती संव्हार ।
 लुटिती घरें नेती खिल्लार । या नांव आदिभूतिक ॥ ४७ ॥
 नाना धान्यें केळी कापिती । पानमळां मीठ घालिती ।
 ऐसे नाना आघात करिती । या नांव आदिभूतिक ॥ ४८ ॥
 मैद उचले खाणोरी । सुवर्णपंथी भुररेकरी ।
 ठकु सिंतरु वरपेकरी । वरपा घालिती ॥ ४९ ॥
 गठीछोडे द्रव्य सोडिती । नाना आळंकार काढिती ।
 नाना वस्तु मूषक नेती । या नांव आदिभूतिक ॥ ५० ॥
 वीज पडे हिंव पडे । प्राणी प्रजनी सांपडे ।
 कां तो माहापुरी बुडे । या नांव आदिभूतिक ॥ ५१ ॥
 भोवरें वळणें आणी धार । वोसाणें लाटा अपार ।
 वृश्चिक गोंबी आजगर । वाहोन जाती ॥ ५२ ॥
 तयामधें प्राणी सांपडला । खडकी बेटी आडकला ।
 बुडत बुडत वांचला । या नांव आदिभूतिक ॥ ५३ ॥
 मनासारिखा नसे संसार । कुरूप कर्कश स्त्री क्रूर ।
 विधवा कन्या मूर्ख पुत्र । या नांव आदिभूतिक ॥ ५४ ॥
 भूत पिशाच्च लागलें । आंगावरून वारें गेलें ।
 अबद्धमंत्रे प्राणी चळलें । या नांव आदिभूतिक ॥ ५५ ॥
 ब्राह्मणसमंध शरीरी । बहुसाल पीडा करी ।
 शनेश्वराचा धोका धरी । या नांव आदिभूतिक ॥ ५६ ॥
 नाना ग्रहे काळवार । काळतिथी घातचंद्र ।
 काळवेळ घातनक्षत्र । या नांव आदिभूतिक ॥ ५७ ॥
 सिंक पिंगळा आणी पाली । वोखटें होला काक कलाली ।
 चिंता काजळी लागली । या नांव आदिभूतिक ॥ ५८ ॥
 दिवटा सरवदा भाकून गेला । अंतरी धोका लागला ।
 दुःस्वप्नें जाजावला । या नांव आदिभूतिक ॥ ५९ ॥
 भालु भुके स्वान रडे । पाली अंगावरी पडे ।
 नाना चिन्हें चिंता पवाडे । या नांव आदिभूतिक ॥ ६० ॥
 बाहेरी निघतां अपशकून । नाना प्रकारें विच्छिन्न ।
 तेणें गुणें भंगे मन । या नांव आदिभूतिक ॥ ६१ ॥
 प्राणी बंदी सांपडला । यातने वरपडा जाला ।
 नाना दुःखें दुःखवला । या नांव आदिभूतिक ॥ ६२ ॥
 प्राणी राजदंड पावत । जेरबंद चाबुक वेत ।
 दरेमार तळवेमार होत । या नांव आदिभूतिक ॥ ६३ ॥

कोरडे पारंब्या फोक । बहुप्रकारें अनेक ।
 बहुताडिती आदिभूतिक । या नांव बोलिजे ॥ ६४ ॥
 मोघरीमार बुधलेमार । चौखुरून डंगारणेमार ।
 बुक्या गचांड्या गुढघेमार । या नांव आदिभूतिक ॥ ६५ ॥
 लाता तपराखा सेणमार । कानखडे दगडमार ।
 नाना प्रकारीचे मार । या नांव आदिभूतिक ॥ ६६ ॥
 टांगणें टिपच्या पिछोडे । बेडी बुधनाल कोलदंडे ।
 रक्षणनिग्रह चहूंकडे । या नांव आदिभूतिक ॥ ६७ ॥
 नाकवणी चुनवणी । मीठवणी रायवणी ।
 गुळवण्याची जाचणी । या नांव आदिभूतिक ॥ ६८ ॥
 जळामध्यें बुचकळिती । हस्तीपुढें बांधोन टाकिती ।
 हाकिती छळिती यातायाती । या नांव आदिभूतिक ॥ ६९ ॥
 कर्णछेद घ्राणछेद । हस्तछेद पादछेद ।
 जिह्वाछेद अधरछेद । या नांव आदिभूतिक ॥ ७० ॥
 तीरमार सुळीं देती । नेत्र वृषण काढिती ।
 नखोनखीं सुया मारिती । या नांव आदिभूतिक ॥ ७१ ॥
 पारड्यामध्ये घालणें । कां कडेलोट करणें ।
 कां भांड्यामुखें उडवणें । या नांव आदिभूतिक ॥ ७२ ॥
 कानीं खुंटा आदळिती । अपानीं मेखा मारिती ।
 खाल काढून टाकिती । या नांव आदिभूतिक ॥ ७३ ॥
 भोत आणी बोटबोटी । अथवा गळ घालणें कंठी ।
 सांडस लावून आटाटी । या नांव आदिभूतिक ॥ ७४ ॥
 सिसें पाजणें वीष देणें । अथवा सिरछेद करणें ।
 कां पायातळीं घालणें । या नांव आदिभूतिक ॥ ७५ ॥
 सरड मांजरें भरिती । अथवा फांसीं नेऊन देती ।
 नानापरी पीडा करिती । या नांव आदिभूतिक ॥ ७६ ॥
 स्वानप्रळये व्याघ्रप्रळये । भूतप्रळये सुसरीप्रळये ।
 शस्त्रप्रळये विझप्रळये । या नांव आदिभूतिक ॥ ७७ ॥
 सीरा वोढून घेती । टेंभें लाउन भाजिती ।
 ऐशा नाना विपती । या नांव आदिभूतिक ॥ ७८ ॥
 मनुष्यहानी वित्तहानी । वैभवहानी महत्वहानी ।
 पशुहानी पदार्थहानी । या नांव आदिभूतिक ॥ ७९ ॥
 बाळपणीं मरे माता । तारुण्यपणीं मरे कांता ।
 वृद्धपणीं मृत्य सुता । या नांव आदिभूतिक ॥ ८० ॥
 दुःख दारिद्र आणी रुण । विदेशपळणी नागवण ।
 आपदा अनुपत्ति कदान्न । या नांव आदिभूतिक ॥ ८१ ॥
 आकांत वाखाप्रळये । युद्ध्य होतां पराजये ।
 जिवलगान्चा होये क्षये । या नांव आदिभूतिक ॥ ८२ ॥
 कठीण काळ आणी दुष्काळ । साशंक आणी वोखटी वेळ ।
 उद्देग चिंतेचे हळाळ । या नांव आदिभूतिक ॥ ८३ ॥
 घाणा चरखीं सिरकला । चाकाखालें सांपडला ।
 नाना वन्हींत पडिला । या नांव आदिभूतिक ॥ ८४ ॥
 नाना शस्त्रें भेदिला । नाना स्वापदीं भक्षिला ।
 नाना बंदीं पडिला । या नांव आदिभूतिक ॥ ८५ ॥
 नाना कुवासें निर्बुजे । नाना अपमानें लाजे ।
 नाना शोकें प्राणी झिजे । या नांव आदिभूतिक ॥ ८६ ॥

ऐसे सांगतां अपार। आहेत दुःखाचे डोंगर ।
श्रोतीं जाणावा विचार। आदिभूतिकाचा ॥ ८७ ॥
इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे आदिभौतिकतापनिरूपणनाम
समास सातवा ॥ ७ ॥ ३.७

3.8 समास आठवा : आधिदैविक ताप

॥ श्रीराम ॥

मागां बोलिला आध्यात्मिक। त्याउपरीं आदिभूतिक ।
आतां बोलिजेल आदिदैविक। तो सावध ऐका ॥ १ ॥
श्लोकः शुभाशुभेन कर्मणा देहांते यमयातना ।
स्वर्गनरकादिभोक्तव्यमिदं चैवाधिदैविकम् ॥
शुभाशुभ कर्मानं जना। देहांतीं येमयातना ।
स्वर्ग नर्क भोग नाना। या नांव आधिदैविक ॥ २ ॥
नाना दोष नाना पातके। मदांधपणें अविवेके ।
केलीं, परी तें दुःखदायके। येमयातना भोगविती ॥ ३ ॥
आंगबळें द्रव्यबळें। मनुष्यबळें राजबळें ।
नाना सामर्थ्यांचेनि बळें। अकृत्य करिती ॥ ४ ॥
नीती सांडूनियां तत्वतां। करूं नये तेंचि करितां ।
येमयातना भोगितां। जीव जाये ॥ ५ ॥
डोळे झांकून स्वार्थबुद्धीं। नाना अभिळाश कुबुद्धी ।
वृत्ति भूमिसिमा सांधी। द्रव्य दारा पदार्थ ॥ ६ ॥
मातलेपणें उन्मत्त। जीवघात कुटुंबघात ।
अप्रमाण क्रिया करीत। म्हणौन येमयातना ॥ ७ ॥
मर्यादा सांडूनि चालती। ग्रामा दंडी ग्रामाधिपती ।
देशा दंडी देशाधिपती। नीतिन्याय सांडितां ॥ ८ ॥
देशाधिपतीस दंडिता रावो। रायास दंडिता देवो ।
राजा न करितां नीतिन्यावो। म्हणौन येमयातना ॥ ९ ॥
अनीतीनें स्वार्थ पाहे। राजा पापी होऊन राहे ।
राज्याअंतीं नर्क आहे। म्हणौनियां ॥ १० ॥
राजा सांडितां राजनीति। तयास येम गांजिती ।
येम नीति सांडितां धावती। देवगण ॥ ११ ॥
ऐसी मर्यादा लाविली देवें। म्हणौनि नीतीनें वर्तावें ।
नीति न्याय सांडितां भोगावें। येमयातनेसी ॥ १२ ॥
देवें प्रेरिले येम। म्हणौनि आदिदैविक नाम ।
तृतीय ताप दुर्गम। येमयातनेचा ॥ १३ ॥
येमदंड येमयातना। शास्त्रीं बोलिले प्रकार नाना ।
तो भोग कदापि चुकेना। या नांव आदिदैविक ॥ १४ ॥
येमयातनेचे खेद। शास्त्रीं बोलिले विशद ।
शेरीरीं घालून, अप्रमाद-। नाना प्रकारें ॥ १५ ॥
पापपुण्याचीं शरीरे। स्वर्गी असती कळिवरें ।
त्यांत घालून नाना प्रकारें। पापपुण्य भोगविती ॥ १६ ॥
नाना पुण्यें विळास। नाना दोषें यातना कर्कश ।

शास्त्रीं बोलिलें अविश्वास-। मानूंच नये ॥ १७ ॥
वेदाचेनें न चालती। हरिभक्ती न करिती ।
त्यास येमयातना करिती। या नांव आदिदैविक ॥ १८ ॥
अश्लोभ नर्की उदंड जीव। जुनाट किडे करिती रवरव ।
बांधोन टाकिती हातपाव। या नांव आदिदैविक ॥ १९ ॥
उदंड पैस लाहान मुख। कुंभाकार कुंड येक ।
दुर्गंधी उकाडा कुंभपाक। । या नांव आदिदैविक ॥ २० ॥
तप्तभूमिका ताविती। जळत स्थंभ पोटाळविती ।
नाना सांडस लाविती। या नांव आदिदैविक ॥ २१ ॥
येमदंडाचे उदंड मार। यातनेची सामग्री अपार ।
भोग भोगिती पाअपी नर। या नांव आदिदैविक ॥ २२ ॥
पृथ्वीमध्ये मार नाना। त्याहून कठीण येमयातना ।
मरितां उसंतचि असेना। या नांव आदिदैविक ॥ २३ ॥
चौधे चौकडे वोढिती। येक ते झोंकून पाडिती ।
ताणिती मारिती वोढूनि नेती। या नांव आदिदैविक ॥ २४ ॥
उठवेना बसवेना। रडवेना पडवेना ।
यातनेवरी यातना। या नांव आदिदैविक ॥ २५ ॥
आक्रंदे रडे आणि फुजे। धकाधकीनें निर्बुजे ।
झुझुरो पंजर होऊन झिजे। या नांव आदिदैविक ॥ २६ ॥
कर्कश वचनें कर्कश मार। यातनेचे नाना प्रकार ।
त्रास पावती दोषी नर। या नांव आदिदैविक ॥ २७ ॥
मागां बोलिलां राजदंड। त्याहून येमदंड उदंड ।
तेथील यातना प्रचंड। भीमरूप दारुण ॥ २८ ॥
आध्यात्मिक आदिभूतिक। त्याहून विशेष आदिदैविक ।
अल्प सकेतें कांहीयेक। कळावया बोलिलें ॥ २९ ॥
इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे आधिदैविकतापनिरूपणनाम
समास आठवा ॥ ८ ॥ ३.८

3.9 समास नववा : मृत्युनिरूपण

॥ श्रीराम ॥

संसार म्हणिजे सवेंच स्वार। नाही मरणास उधार ।
मापी लागलें शरीर। घडीनें घडी ॥ १ ॥
नित्य काळाची संगती। न कळे होणाराची गती ।
कर्मासारखे प्राणी पडती। नाना देसीं विदेसीं ॥ २ ॥
सरतां संचिताचें शेष। नाही क्षणाचा अवकाश ।
भरतां न भरतां निमिष्य। जाणें लागे ॥ ३ ॥
अवचितें काळाचे म्हणियारे। मारित सुटती येकसरें ।
नेऊन घालिती पुढारें। मृत्युपथे ॥ ४ ॥
होतां मृत्याची आटाटी। कोणी घालूं न सकती पाठीं ।
सर्वत्रांस कुटाकुटी। मागेंपुढें होतसे ॥ ५ ॥
मृत्युकाळ काठी निकी। बैसे बळियाचे मस्तकीं ।
माहाराजे बळिये लोकीं। राहों न सकती ॥ ६ ॥

मृत्यु न म्हणे किं हा क्रूर। मृत्यु न म्हणे हा जुंझार ।
 मृत्यु न म्हणे संग्रामशूर। समरांगणी ॥ ७ ॥
 मृत्यु न म्हणे किं हा कोपी। मृत्यु न म्हणे हा प्रतापी ।
 मृत्यु न म्हणे उग्ररूपी। माहाखळ ॥ ८ ॥
 मृत्यु न म्हणे बलाढ्य। मृत्यु न म्हणे धनाढ्य ।
 मृत्यु न म्हणे आढ्य। सर्व गुणें ॥ ९ ॥
 मृत्यु न म्हणे हा विख्यात। मृत्यु न म्हणे हा श्रीमंत ।
 मृत्यु न म्हणे हा अद्भुत। पराक्रमी ॥ १० ॥
 मृत्यु न म्हणे हा भूपती। मृत्यु न म्हणे हा चक्रवती ।
 मृत्यु न म्हणे हा करामती। कैवाड जाणे ॥ ११ ॥
 मृत्यु न म्हणे हा हयपती। मृत्यु न म्हणे गजपती ।
 मृत्यु न म्हणे नरपती। विख्यात राजा ॥ १२ ॥
 मृत्यु न म्हणे वरिष्ठ जनीं। मृत्यु न म्हणे राजकारणी ।
 मृत्यु न म्हणे वेतनी। वेतनधर्ता ॥ १३ ॥
 मृत्यु न म्हणे देसाई। मृत्यु न म्हणे वेवसाई ।
 मृत्यु न म्हणे ठाई ठाई। पुंड राजे ॥ १४ ॥
 मृत्यु न म्हणे मुद्राधारी। मृत्यु न म्हणे व्यापारी ।
 मृत्यु न म्हणे परनारी। राजकन्या ॥ १५ ॥
 मृत्यु न म्हणे कार्याकारण। मृत्यु न म्हणे वर्णावर्ण ।
 मृत्यु न म्हणे हा ब्राह्मण। कर्मनिष्ठ ॥ १६ ॥
 मृत्यु न म्हणे वित्पन्न। मृत्यु न म्हणे संपन्न ।
 मृत्यु न म्हणे विद्वज्जन। समुदाई ॥ १७ ॥
 मृत्यु न म्हणे हा धूर्त। मृत्यु न म्हणे बहुश्रुत ।
 मृत्यु न म्हणे हा पंडित। माहाभला ॥ १८ ॥
 मृत्यु न म्हणे पुराणिक। मृत्यु न म्हणे हा वैदिक ।
 मृत्यु न म्हणे हा याचिक। अथवा जोसी ॥ १९ ॥
 मृत्यु न म्हणे अग्निहोत्री। मृत्यु न म्हणे हा श्रोत्री ।
 मृत्यु न म्हणे मंत्रयंत्री। पूर्णांगमी ॥ २० ॥
 मृत्यु न म्हणे शास्त्रच। मृत्यु न म्हणे वेदच ।
 मृत्यु न म्हणे सर्वच। सर्व जाणे ॥ २१ ॥
 मृत्यु न म्हणे ब्रह्मत्या। मृत्यु न म्हणे गोहत्या ।
 मृत्यु न म्हणे नाना हत्या। स्त्रीबाळकादिक ॥ २२ ॥
 मृत्यु न म्हणे राग्यानी। मृत्यु न म्हणे ताळ्यानी ।
 मृत्यु न म्हणे तत्व्यानी। तत्ववेत्ता ॥ २३ ॥
 मृत्यु न म्हणे योग्याभ्यासी। मृत्यु न म्हणे संन्यासी ।
 मृत्यु न म्हणे काळासी। वंचू जाणे ॥ २४ ॥
 मृत्यु न म्हणे हा सावध। मृत्यु न म्हणे हा सिद्ध ।
 मृत्यु न म्हणे वैद्य प्रसिद्ध। पंचाक्षरी ॥ २५ ॥
 मृत्यु न म्हणे हा गोसावी। मृत्यु न म्हणे हा तपस्वी ।
 मृत्यु न म्हणे हा मनस्वी। उदासीन। २६ ॥
 मृत्यु न म्हणे ऋषेश्वर। मृत्यु न म्हणे कवेश्वर ।
 मृत्यु न म्हणे दिगंबर। समाधिस्थ ॥ २७ ॥
 मृत्यु न म्हणे हठयोगी। मृत्यु न म्हणे राजयोगी ।
 मृत्यु न म्हणे वीतरागी। निरंतर ॥ २८ ॥
 मृत्यु न म्हणे ब्रह्मच्यारी। मृत्यु न म्हणे जटाधारी ।
 मृत्यु न म्हणे निराहारी। योगेश्वर ॥ २९ ॥

मृत्यु न म्हणे हा संत। मृत्यु न म्हणे हा महंत ।
 मृत्यु न म्हणे हा गुप्त। होत असे ॥ ३० ॥
 मृत्यु न म्हणे हा स्वाधेन। मृत्यु न म्हणे हा पराधेन ।
 सकळ जीवांस प्राशन। मृत्युचि करी ॥ ३१ ॥
 येक मृत्युमार्गी लागले। येकी आर्धपंथ क्रमिले ।
 येक ते सेवटास गेले। वृद्धपणीं ॥ ३२ ॥
 मृत्यु न म्हणे बाळ तारुण्य। मृत्यु न म्हणे सुलक्षण ।
 मृत्यु न म्हणे विचक्षण। बहु बोलिका ॥ ३३ ॥
 मृत्यु न म्हणे हा आधारु। मृत्यु न म्हणे उदार ।
 मृत्यु न म्हणे हा सुंदर। चतुरांग जाणे ॥ ३४ ॥
 मृत्यु न म्हणे पुण्यपुरुष। मृत्यु न म्हणे हरिदास ।
 मृत्यु न म्हणे विशेष। सुकृती नर ॥ ३५ ॥
 आतां असो हें बोलणें। मृत्यापासून सुटिजे कोणें ।
 मागेंपुढें विश्वास जाणें। मृत्युपंथें ॥ ३६ ॥
 च्यारी खाणी च्यारी वाणी। चौऱ्यासी लक्ष जीवयोनी ।
 जन्मा आले तितुके प्राणी। मृत्यु पावती ॥ ३७ ॥
 मृत्याभेणें पळों जातां। तरी मृत्यु सोडिना सर्वथा ।
 मृत्यास न ये चुकवितां। कांहीं केल्या ॥ ३८ ॥
 मृत्यु न म्हणे हा स्वदेसी। मृत्यु न म्हणे हा विदेसी ।
 मृत्यु न म्हणे हा उपवासी। निरंतर ॥ ३९ ॥
 मृत्यु न म्हणे थोर थोर। मृत्यु न म्हणे हरिहर ।
 मृत्यु न म्हणे अवतार। भगवंताचे ॥ ४० ॥
 श्रोतीं कोप न करावा। हा मृत्युलोक सकळांस ठावा ।
 उपजला प्राणी जाईल बरवा। मृत्युपंथें ॥ ४१ ॥
 येथें न मनावा किंत। हा मृत्युलोक विख्यात ।
 प्रगट जाणती समस्त। लहान थोर ॥ ४२ ॥
 तथापी किंत मानिजेल। तरी हा मृत्युलोक नव्हेल ।
 याकारणें नासेल। उपजला प्राणी ॥ ४३ ॥
 ऐसें जाणोनियां जीवें। याचें सार्थकचि करावें ।
 जनीं मरोन उरवावें। कीर्तिरूपें ॥ ४४ ॥
 येरवीं प्राणी लहान थोर। मृत्यु पावती हा निर्धार ।
 बोलिलें हें अन्यथा उत्तर। मानूंची नये ॥ ४५ ॥
 गेले बहुत वैभवाचे। गेले बहुत आयुष्याचे ।
 गेले अगाध महिमेचे। मृत्युपंथें ॥ ४६ ॥
 गेले बहुत पराक्रमी। गेले बहुत कपटकर्मी ।
 गेले बहुत संग्रामी। संग्रामसौर ॥ ४७ ॥
 गेले बहुतां बळांचे। गेले बहुतां काळांचे ।
 गेले बहुतां कुळांचे। कुळवंत राजे ॥ ४८ ॥
 गेले बहुतांचे पाळक। गेले बुद्धीचे चाळक ।
 गेले युक्तीचे तार्किक। तर्कवादी ॥ ४९ ॥
 गेले विद्येचे सागर। गेले बळाचे डोंगर ।
 गेले धनाचे कुबेर। मृत्युपंथें ॥ ५० ॥
 गेले बहुत पुरुषार्थाचे। गेले बहुत विक्रमाचे ।
 गेले बहुत आटोपाचे। कार्यकर्ते ॥ ५१ ॥
 गेले बहुत शस्त्रधारी। गेले बहुत परोपकारी ।
 गेले बहुत नाअनापरी। धर्मरक्षक ॥ ५२ ॥

गेले बहुत प्रतापाचे। गेले बहुत सत्कीर्तीचे ।
 गेले बहुत नीतीचे। नीतिवंत राजे ॥ ५३ ॥
 गेले बहुत मतवादी। गेले बहुत कार्यवादी ।
 गेले बहुत वेवादी। बहुतांपरीचे ॥ ५४ ॥
 गेलीं पंडितांची थाटे। गेलीं शब्दांची कचाटे ।
 गेलीं वादके अचाटे। नाना मते ॥ ५५ ॥
 गेले तापणांचे भार। गेले संन्यासी अपार ।
 गेले विचारकर्ते सार। मृत्युपंथे ॥ ५६ ॥
 गेले बहुत संसारी। गेले बहुत वेषधारी ।
 गेले बहुत नानापरी। नाना छंद करूनी ॥ ५७ ॥
 गेले ब्राह्मणसमुदाये। गेले बहुत आचार्य ।
 गेले बहुत सांगों काये। किती म्हणौनि ॥ ५८ ॥
 असो ऐसे सकळहि गेले। परंतु येकचि राहिले ।
 जे स्वरुपाकार जाले। आत्म्यानी ॥ ५९ ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे मृत्युनिरूपणनाम
 समास नववा ॥ ९ ॥ ३.९

3.10 समास दहावा : वैराग्य निरूपण

॥ श्रीराम ॥

संसार म्हणजे माहापूर। माजीं जळचरे अपार ।
 डंखू धावती विखार। काळसर्प ॥ १ ॥
 आशा ममता देहीं बेडी। सुसरी करिताती तडातोडी ।
 नेऊन दुःखाचे सांकडी-। माजीं घालिती ॥ २ ॥
 अहंकारनक्रे उडविले। नेऊनि पाताळीं बुडविले ।
 तेथुनियां सोडविले। न वचे प्राणी ॥ ३ ॥
 काम प्मगरमिठी सुटेना। तिरस्कार लागला तुटेना ।
 मद मत्सर वोहटेना। भूलि पडिली ॥ ४ ॥
 वासनाधामिणी पडिली गळां। घालून वेंटाळें वमी गरळा ।
 जिह्वा लाळी वेळोवेळां। भयानक ॥ ५ ॥
 माथां प्रपंचाचें वोझें। घेऊन म्हणे माझें माझें ।
 बुडतांही न सोडी, फुजे। कुळाभिमानें ॥ ६ ॥
 पडिलें भ्रांतीचें अंधारें। नागविलें अभिमानचोरें ।
 आलें अहंतेचें काविरें। भूतबाधा ॥ ७ ॥
 बहुतेक आवर्ती पडिले। प्राणी वाहातचि गेले ।
 जेंहि भगवंतासी बोभाईलें। भावार्थबळें ॥ ८ ॥
 देव आपण घालूनि उडी। तयांसी नेलें पैलथडी ।
 येर तें अभाविकें बापुडीं। वाहातचि गेलीं ॥ ९ ॥
 भगवंत भावाचा भुकेला। भावार्थ देखोन भुलला ।
 संकटीं पावे भाविकाला। रक्षितसे ॥ १० ॥
 जयास भगवंत आवडे। तयाचें देवासी सांकडें ।
 संसारदुःख सकळ उडे। निजदासाचें ॥ ११ ॥
 जे अंकित ईश्वराचे। तयांस सोहळे निजसुखाचे ।

धन्य तेचि दैवाचे। भाविक जन ॥ १२ ॥
 जैसा भाव जयापासीं। तैसा दैव तयासी ।
 जाणे भाव अंतरसाक्षी। प्राणीमात्रांचा ॥ १३ ॥
 जरी भाव असिला माईक। तरी देव होये माहा ठक ।
 नवल तयाचें कौतुक। जैशास तैसा ॥ १४ ॥
 जैसें जयाचें भजन। तैसेंची दे समाधान ।
 भाव होतां किंचित न्यून। आपणहि दुरावे ॥ १५ ॥
 दर्पणीं प्रतिबिंब दिसे। जैस्यास तैसें भासे ।
 तयाचें सूत्र असे। आपणाच पासीं ॥ १६ ॥
 जैसें आपण करावें। तैसेंचि तेणें व्हावें ।
 जरी डोळे पसरूनि पाहावें। तरी तेंही टवकारे ॥ १७ ॥
 भृकुटीस घालून मिठी। पाहातां क्रोधें तेंहि उठी ।
 आपण हास्य करितां पोटीं। तेंहि आनंदे ॥ १८ ॥
 जैसा भाव प्रतिबिंबला। तयाचाचि देव जाला ।
 जो जैसें भजे त्याला। तैसाचि वोळे ॥ १९ ॥
 भावें परामार्थाचिया वाटा। वाहाती भक्तीचिया पेंठा ।
 भरला मोक्षाचा चोहाटा। सज्जनसंगें ॥ २० ॥
 भावें भजनीं जे लागले। ते ईश्वरी पावन जाले ।
 भावार्थबळें उद्धरिले। पूर्वज तेही ॥ २१ ॥
 आपण स्वयें तरले। जनासहि उपेगा आले ।
 कीर्तिश्रवणें जाले। अभक्त, भावार्थी ॥ २२ ॥
 धन्य तयांची जननी। जे लागले हरिभजनीं ।
 तेहिंच येक जन्म जनीं। सार्थक केला ॥ २३ ॥
 तयांची वर्णू काय थोरी। जयांचा भगवंत कैवारी ।
 कासे लाऊन उतरी। पार दुःखाचा ॥ २४ ॥
 बहुतां जन्मांचे सेवटीं। जेणें चुके अटाटी ।
 तो हा नरदेह भेटी। करी भगवंतीं ॥ २५ ॥
 म्हणौन धन्य ते भाविक जन। जेंहि जोडिलें हरिनिधान ।
 अनंत जन्मांतरींचें पुण्य। फळासि आलें ॥ २६ ॥
 आयुष्य हेचि रत्नपेटी। माजीं भजनरत्नं गोमटीं ।
 ईश्वरीं अपूनीया लुटी। आनंदाची करावी ॥ २७ ॥
 हरिभक्त वैभवं कनिष्ठ। परी तो ब्रह्मादिकां वरिष्ठ ।
 सदा सर्वदा संतुष्ट। नैराशबोधें ॥ २८ ॥
 धरून ईश्वराची कास। केली संसाराची नैराश ।
 तयां भाविकां जगदीश। सबाह्य सांभाळी ॥ २९ ॥
 जया संसाराचें दुःख। विवेकें वाटे परमसुख ।
 संसारसुखाचेनि पढतमूर्ख। लोधोन पडती ॥ ३० ॥
 जयांचा ईश्वरीं जिह्वाळा। ते भोगिती स्वानंदसोहळा ।
 जयांचा जनावेगळा। ठेवा आक्षै ॥ ३१ ॥
 ते आक्षै सुखें सुखावले। संसारदुःखें विसरले ।
 विषयेरंगी वोरंगले। श्रीरंगरंगी ॥ ३२ ॥
 तयांस फावली नरदेह पेटी। केली ईश्वरेसिं साटी ।
 येरें अभाविकें करंटीं। नरदेह गेला ॥ ३३ ॥
 आवचटें निधान जोडलें। तें कवडिच्या बदल नेलें ।
 तैसें आयुष्य निघोनि गेलें। अभाविकाचें ॥ ३४ ॥

बहुता तपाचा सांठा । तेणें लाधला परीस गोटा ।
 परी तो ठाईचा करंटा । भोगूंच नेणे ॥ ३५ ॥
 तैसा संसारास आला । मायाजाळीं गुंडाळला ।
 अंती येकलाचि गेला । हात झाडुनी ॥ ३६ ॥
 या नरदेहाचेनि संगतीं । बहुत पावले उत्तम गती ।
 येकें बापुडी यातायाती । वरपडी जालीं ॥ ३७ ॥
 या नरदेहाचेनि लागवेगें । सार्थक करावे संतसंगें ।
 नीचयोनीं दुःख मागें । बहुत भोगिलें ॥ ३८ ॥
 कोण समयो येईल कैसा । याचा न कळे किं भर्वसा ।
 जैसे पक्षी दाही दिशा । उडोन जाती ॥ ३९ ॥
 तैसें वैभव हें सकळ । कोण जाणे कैसी वेळ ।
 पुत्रकळत्रादि सकळ । विघडोन जाती ॥ ४० ॥
 पाहिली घडी नव्हे आपुली । वयसा तरी निघोन गेली ।
 देह पडतांच ठेविली- । आहे नीच योनी ॥ ४१ ॥
 स्वान शुकरादिक नीच याती । भोगणें घडे विपत्ती ।
 तेथे कांहीं उत्तम गती । पाविजेत नाहीं ॥ ४२ ॥
 मागा गर्भवासीं आटाटी । भोगितां जालासि रे हिंपुटी ।
 तेथुनियां थोरा कष्टीं । सुटलासि दैवें ॥ ४३ ॥
 दुःख भोगिलें आपुल्या जीवें । तेथें कैचिं होतीं सर्वे ।
 तैचेचि पुढें येकलें जावें । लागेल बापा ॥ ४४ ॥
 कैचि माता कैचा पिता । कैचि बहिण कैचा भ्राता ।
 कैचीं सुहृदें कैची वनिता । पुत्रकळत्रादिक ॥ ४५ ॥
 हे तूं जाण मावेचीं । आवधीं सोइरीं सुखाचीं ।
 हे तुझ्या सुखदुःखाचीं । सांगाती नव्हेती ॥ ४६ ॥
 कैचा प्रपंच कैचे कुळ । कासया होतोसी व्याकुळ ।
 धन कण लक्ष्मी सकळ । जाइजणें ॥ ४७ ॥
 कैचें घर कैचा संसार । कासया करिसी जोजार ।
 जन्मवरी वाहोन भार । सेखीं सांडून जासी ॥ ४८ ॥
 कैचें तारुण्य कैचे वैभव । कैचें सोहळे हावभाव ।
 हें सकळहि जाण माव । माईक माया ॥ ४९ ॥
 येच क्षणीं मरोन जासी । तरी रघुनार्थी अंतरलासी ।
 माझें माझें म्हणतोसी । म्हणौनियां ॥ ५० ॥
 तुवां भोगिल्या पुनरावृत्ती । ऐसीं मायबापें किती ।
 स्त्री कन्या पुत्र होती । लक्षानलक्ष ॥ ५१ ॥
 कर्मयोगें सकळ मिळालीं । येके स्थळीं जन्मास आलीं ।
 तें तुवां आपुलीं मानिलीं । कैसीं रे पढतमूर्खा ॥ ५२ ॥
 तुझें तुज नव्हे शरीर । तेथें इतरांचा कोण विचार ।
 आतां येक भगवंत साचार । धरीं भावार्थबळें ॥ ५३ ॥
 येका दुर्भराकारणें । नाना नीचांची सेवा करणें ।
 नाना स्तुती आणी स्तवनें । मर्यादा धरावी ॥ ५४ ॥
 जो अन्न देतो उदरासी । शरीर विकावें लागे त्यासी ।
 मां जेणें घातलें जन्मासी । त्यासी कैसें विसरावें ॥ ५५ ॥
 अहिर्निशीं ज्या भगवंता । सकळ जिवांची लागली चिंता ।
 मेघ वरुषे जयाची सत्ता । सिंधु मर्यादा धरी ॥ ५६ ॥
 भूमि धरिली धराधरें । प्रगट होईजे दिनकरें ।
 ऐसी सृष्टी सत्तामात्रें । चालवी जो कां ॥ ५७ ॥

ऐसा कृपाळु देवाधिदेव । नेणवे जयाचें लाघव ।
 जो सांभाळी सकळ जीव । कृपाळुपणें ॥ ५८ ॥
 ऐसा सर्वात्मा श्रीराम- । सांडून, धरिती विषयकाम ।
 ते प्राणी दुरात्मे अद्धम । केलें पावती ॥ ५९ ॥
 रामेविण जे जे आस । तितुकी जाणावी नैराश ।
 माझें माझें सावकाश । सीणचि उरे ॥ ६० ॥
 जयास वाटे सीण व्हावा । तेणें विषयो चिंतीत जावा ।
 विषयो न मिळतां जीवा । तगबग सुटे ॥ ६१ ॥
 सांडून राम आनंदघन । ज्याचे मनीं विषयचिंतन ।
 त्यासी कैचें समाधान । लोलंगतासी ॥ ६२ ॥
 जयास वाटे सुखचि असावें । तेणें रघुनाथभजनीं लागावें ।
 स्वजन सकळही त्यागावे । दुःखमूळ जे ॥ ६३ ॥
 जेथें वासना झोंबोन पडे । तेणेंचि अपायें दुःख जडे ।
 म्हणौनि विषयवासना मोडे । तो येक सुखी ॥ ६४ ॥
 विषयजनित जें जें सुख । तेथेंचि होतें परम दुःख ।
 पूर्वीं गोड अंतीं शोक । नेमस्त आहे ॥ ६५ ॥
 गळ गिळितां सुख वाटे । वोढून घेतां घसा फाटे ।
 कां तें बापुडें मृग आपटे । चारा घेऊन पळतां ॥ ६६ ॥
 तैसी विषयसुखाची गोडी । गोड वाटे परी ते कुडी ।
 म्हणौनियां आवडी । रघुनार्थी धरावी । ६७ ॥
 ऐकोनि बोले भाविक । कैसेनि घडे जी सार्थक ।
 सांगा स्वामी येमलोक । चुके जेणें ॥ ६८ ॥
 देवासी वास्तव्य कोठें । तो मज कैसेनि भेटे ।
 दुःखमूळ संसार तुटे । कोणेपरी स्वामी ॥ ६९ ॥
 धडपुडी भगवत्प्राप्ती- । होऊन, चुके अधिगती ।
 ऐसा उपाये कृपामूर्ती । मज दीनास करावा ॥ ७० ॥
 वक्ता म्हणे हो येकभावं । भगवद्भजन करावें ।
 तेणें होईल स्वभावं । समाधान ॥ ७१ ॥
 कैसें करावें भगवद्भजन । कोठें ठेवावें हें मन ।
 भगवद्भजनाचें लक्षण । मज निरोपावें ॥ ७२ ॥
 ऐसा म्लानवदनें बोले । धरिले सदृढ पाऊलें ।
 कंठ सदगदित, गळाले । अश्रुपात दुःखें ॥ ७३ ॥
 देखोन शिष्याची अनन्यता । भावें वोळला सदगुरु दाता ।
 स्वानंद तुंबळेल आतां । पुढिले समासी ॥ ७४ ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे वैराग्यनिरूपणनाम
 समास दहावा ॥ १० ॥ ३.१०

॥ दशक तिसरा समाप्त ॥

4 दशक चौथा : नवविधा भक्तिनाम

4.1 समास पहिला : श्रवणभक्ती

॥ श्रीराम ॥

जयजय जी गणनाथा । तूं विद्यावैभवे समर्था ।
अध्यात्मविद्येच्या परमार्था । मज बोलवावे ॥ १ ॥
नमूं शारदा वेदजननी । सकळ सिद्धि जयेचेनी ।
मानस प्रवर्तले मननीं । स्फूर्तिरूपे ॥ २ ॥
आतां आठऊं सद्गुरु । जो पराचाहि परु ।
जयाचेनि चानविचारु । कळों लागे ॥ ३ ॥
श्रोतेन पुसिलें बरवें । भगवद्भजन कैसें करावें ।
म्हणौनि बोलिलें स्वभावे । ग्रंथांतरी ॥ ४ ॥
सावध होऊन श्रोतेजन । एका नवविधा भजन ।
सत्शास्त्री बोलिले, पावन- । होईजे येणें ॥ ५ ॥
श्लोक ॥ श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम् ।
अर्चनं वंदनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम् ॥
नवविधा भजन बोलिलें । तेंचि पुढें प्रांजळ केले ।
श्रोतीं अवधान दिधले । पाहिजे आतां ॥ ६ ॥
प्रथम भजन ऐसें जाण । हरिकथापुराणश्रवण ।
नाना अध्यात्मनिरूपण । ऐकत जावे ॥ ७ ॥
कर्ममार्ग उपासनामार्ग । चानमार्ग सिद्धांतमार्ग ।
योगमार्ग वैराग्यमार्ग । ऐकत जावे ॥ ८ ॥
नाना व्रतांचे महिमे । नाना तीर्थांचे महिमे ।
नाना दानांचे महिमे । ऐकत जावे ॥ ९ ॥
नाना माहात्म्ये नाना स्थाने । नाना मंत्र नाना साधने ।
नाना तपे पुरश्चरणे । ऐकत जावीं ॥ १० ॥
दुग्धाहारी निराहारी । फळाहारी पर्णाहारी ।
तृणाहारी नानाहारी । कैसे ते ऐकावे ॥ ११ ॥
उष्णवास जळवास । सीतवास आरण्यवास ।
भूगर्भ आणी आकाशवास । कैसे ते ऐकावे ॥ १२ ॥
जपी तपी तामस योगी । नाना निग्रह हटयोगी ।
शाक्तआगम आघोरयोगी । कैसे ते ऐकावे ॥ १३ ॥
नाना मुद्रा नाना आसने । नाना देखणी लक्षस्थाने ।
पिंड्याने तत्वचाने । कैसें तें ऐकावीं ॥ १४ ॥
नाना पिंडांची रचना । नाना भूगोळरचना ।
नाना सृष्टीची रचना । कैसे ते ऐकावी ॥ १५ ॥
चंद्र सूर्य तारामंडळें । ग्रहमंडळें मेघमंडळें ।
येकवीस स्वर्गे सप्त पाताळें । कैसें ते ऐकावीं ॥ १६ ॥
ब्रह्माविष्णुमहेशस्थाने । इन्द्रदेवऋषीस्थाने ।
वायोवरुणकुबेरस्थाने । कैसें ते ऐकावीं ॥ १७ ॥
नव खंडे चौदा भुवने । अष्ट दिग्पाळांची स्थाने ।
नाना वने उपवने गहने । कैसें ते ऐकावीं ॥ १८ ॥

गण गंधर्व विद्याधर । येक्ष किन्नर नारद तुंबर ।
अष्ट नायका संगीतविचार । कैसा तो ऐकावा ॥ १९ ॥
रागचान ताळचान । नृत्यचान वाद्यचान ।
अमृतवेळ प्रसंगचान । कैसें तें ऐकावे ॥ २० ॥
चौदा विद्या चौसष्टी कळा । सामुद्रिक लक्षणें सकळ कळा ।
बत्तीस लक्षणें नाना कळा । कैशा त्या ऐकाव्या ॥ २१ ॥
मंत्र मोहरे तोटके सिद्धी । नाना वल्ली नाना औषधी ।
धातु रसायण बुद्धी । नाडिचानें ऐकावीं ॥ २२ ॥
कोण्या दोषें कोण रोग । कोणा रोगास कोण प्रयोग ।
कोण्या प्रयोगास कोण योग । साधे तो ऐकावा ॥ २३ ॥
रवरवादि कुंभपाक । नाना यातना येमेलोक ।
सुखसुःखादि स्वर्गनर्क । कैसा तो ऐकावा ॥ २४ ॥
कैशा नवविधा भक्ती । कैशा चतुर्विधा मुक्ती ।
कैसी पाविजे उत्तम गती । ऐसें हें ऐकावे ॥ २५ ॥
पिंडब्रह्मांडाची रचना । नाना तत्वविवंचना ।
सारासारविचारणा । कैसी ते ऐकावी ॥ २६ ॥
सायोज्यता मुक्ती कैसी होते । कैसें पाविजे मोक्षाते ।
याकारणें नाना मते । शोधित जावीं ॥ २७ ॥
वेद शास्त्रे आणी पुराणे । माहावाक्याचीं विवरणे ।
तनुशतुष्टयनिर्णने । कैसें ते ऐकावीं ॥ २८ ॥
ऐसें हें अवघेचि ऐकावे । परंतु सार शोधून घ्यावे ।
असार तें जाणोनि त्यागावे । या नांव श्रवणभक्ति ॥ २९ ॥
सगुणाचीं चरित्रे ऐकावीं । कां तें निर्गुण अध्यात्में
शोधावीं ।
श्रवणभक्तीचीं जाणावीं । लक्षणें ऐसीं ॥ ३० ॥
सगुण देवांचीं चरित्रे । निर्गुणाचीं तत्वे यत्रे ।
हे दोनी परम पवित्रे । ऐकत जावीं ॥ ३१ ॥
जयंत्या उपोषणे नाना साधने । मंत्र यंत्र जप ध्याने ।
कीर्ति स्तुती स्तवनें भजनें । नानाविधे ऐकावीं ॥ ३२ ॥
ऐसें श्रवण सगुणाचें । अध्यात्मनिरूपण निर्गुणाचें ।
विभक्ती सांडून भक्तीचें । मूळ शोधावे ॥ ३३ ॥
श्रवणभक्तीचें निरूपण । निरोपिलें असे जाण ।
पुढें कीर्तन भजनाचें लक्षण । बोलिलें असे ॥ ३४ ॥
इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे श्रवणभक्तिनिरूपणनाम
समास पहिला ॥ १ ॥ ४ ॥

4.2 समास दुसरा : कीर्तन भक्ति

॥ श्रीराम ॥

श्रोतीं भगवद्भजन पुसिलें । तें नवविधा प्रकारें बोलिलें ।
त्यांत प्रथम श्रवण निरोपिलें । दुसरें कीर्तन ऐका ॥ १ ॥
सगुण हरिकथा करावी । भगवत्कीर्ती वाढवावी ।
अक्षंड वैखरी वदवावी । येथायोग्य ॥ २ ॥

बहुत करावें पाठांतर । कंठी धरावें ग्रन्थांतर ।
 भगवत्कथा निरंतर । करीत जावी ॥ ३ ॥
 अपुलिया सुखस्वार्था । केलीच करावी हरिकथा ।
 हरिकथेवीण सर्वथा । राहोचि नये ॥ ४ ॥
 नित्य नवा हव्यास धरावा । साक्षेप अत्यंतचि करावा ।
 हरिकीर्तनें भरावा । ब्रह्मगोळ अवघा ॥ ५ ॥
 मनापासून आवडी । जीवापासून अत्यंत गोडी ।
 सदा सर्वदा तांतडी । हरिकीर्तनाची ॥ ६ ॥
 भगवंतास कीर्तन प्रिये । कीर्तनें समाधान होये ।
 बहुत जनासी उपाये । हरिकीर्तनें कलयुगी ॥ ७ ॥
 विविध विचित्रे ध्यानें । वर्णावीं आळंकार भूषणे ।
 ध्यानमूर्ति अंतःकरणे- । लक्ष्मण, कथा करावी ॥ ८ ॥
 येश कीर्ति प्रताप महिमा । आवडीं वर्णावा परमात्मा ।
 जेणे भगवद्भक्तांचा आत्मा । संतुष्ट होये ॥ ९ ॥
 कथा अन्वय लापणिका । नामघोष करताळिका ।
 प्रसंगे बोलाव्या अनेका । धात माता नेमस्त ॥ १० ॥
 ताळ मृदांग हरिकीर्तन । संगीत नृत्य तान मान ।
 नाना कथानुसंधान । तुटोचि नेदावे ॥ ११ ॥
 करुणा कीर्तनाच्या लोटें । कथा करावी घडघडाटें ।
 श्रोतयांची श्रवणपुटे । आनंदे भरावी ॥ १२ ॥
 कंप रोमांच स्फुराणे । प्रेमाश्रुसहित गाणे ।
 देवद्वारी लोटांगणे । नमस्कार घालावे ॥ १३ ॥
 पदे दोहडे श्लोक प्रबंद । धाटी मुद्रा अनेक छंद ।
 बीरभाटिव विनोद । प्रसंगे करावे ॥ १४ ॥
 नाना नवरसिक शृंगारिक । गद्यपद्याचे कौतुक ।
 नाना वचने प्रस्ताविक । शास्त्राधारे बोलावी ॥ १५ ॥
 भक्तिचान वैराग्य लक्षण । नीतिन्यायस्वधर्मरक्षण ।
 साधनमार्ग अध्यात्मनिरूपण । प्रांजळ बोलावे ॥ १६ ॥
 प्रसंगे हरिकथा करावी । सगुणीं सगुणकीर्ति धरावी ।
 निर्गुणप्रसंगे वाढवावी । अध्यात्मविद्या ॥ १७ ॥
 पूर्वपक्ष त्यागून, सिद्धांत- । निरूपण करावे नेमस्त ।
 बहुधा बोलणे अव्यावेस्त । बोलोचि नये ॥ १८ ॥
 करावे वेदपारायेण । सांगावे जनासी पुराण ।
 मायाब्रह्मीचे विवरण । साकल्य वदावे ॥ १९ ॥
 ब्राह्मण्य रक्षावे आदरे । उपासनेचीं भजनद्वारे ।
 गुरुपरंपरा निधरिं । चळोच नेदावी ॥ २० ॥
 करावे वैराग्यरक्षण । रक्षावे चानाचे लक्षण ।
 परम दक्ष विचक्षण । सर्वहि सांभाळी ॥ २१ ॥
 कीर्तन ऐकतां संदेह पडे । सत्य समाधान ते उडे ।
 नीतिन्यायसाधन मोडे । ऐसें न बोलावे ॥ २२ ॥
 सगुणकथा या नांव कीर्तन । अद्वैत म्हणिजे निरूपण ।
 सगुण रक्षून निर्गुण । बोलत जावे ॥ २३ ॥
 असो वक्त्रुत्वाचा अधिकार । अल्पास न घडे सत्योत्तर ।
 वक्ता पाहिजे साचार । अनुभवाचा ॥ २४ ॥
 सकळ रक्षून चान सांगे । जेणे वेदचा न भंगे ।
 उत्तम सन्मार्ग लागे । प्राणीमात्रासी ॥ २५ ॥

असो हें सकळ सांडून । करावे गुणानुवादकीर्तन ।
 या नांव भगवद्भजन । दुसरी भक्ती ॥ २६ ॥
 कीर्तनें माहादोष जाती । कीर्तनें होये उत्तमगती ।
 कीर्तनें भगवत्प्राप्ती । येदर्थी संदेह नाही ॥ २७ ॥
 कीर्तनें वाचा पवित्र । कीर्तनें होये सत्पात्र ।
 हरिकीर्तनें प्राणीमात्र । सुसिळ होती ॥ २८ ॥
 कीर्तनें अवेग्रता घडे । कीर्तनें निश्चये सांपडे ।
 कीर्तनें संदेह बुडे । श्रोतयां वक्तयांचा ॥ २९ ॥
 सदा सर्वदा हरिकीर्तन । ब्रह्मसुत करी आपण ।
 तेणे नारद तोचि नारायेण । बोलिजेत आहे ॥ ३० ॥
 म्हणोनि कीर्तनाचा अगाध महिमा । कीर्तनें संतोषे परमात्मा ।
 सकळ तीर्थे आणी जगदात्मा । हरिकीर्तनीं वसे ॥ ३१ ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे कीर्तनभजननिरूपणनाम
 समास दुसरा ॥ २ ॥ ४.२

4.3 समास तिसरा : नामस्मरणभक्ति

॥ श्रीराम ॥

मागां निरोपिले कीर्तन । जें सकळांस करी पावन ।
 आतां ऐका विष्णोःस्मरण । तिसरी भक्ती ॥ १ ॥
 स्मरण देवाचे करावे । अखंड नाम जपत जावे ।
 नामस्मरणे पावावे । समाधान ॥ २ ॥
 नित्य नेम प्रातःकाळीं । माध्यानकाळीं सायंकाळीं ।
 नामस्मरण सर्वकाळीं । करीत जावे ॥ ३ ॥
 सुख दुःख उद्वेग चिंता । अथवा आनंदरूप असतां ।
 नामस्मरणेविण सर्वथा । राहोचि नये ॥ ४ ॥
 हरुषकाळीं विषमकाळीं । पर्वकाळीं प्रस्तावकाळीं ।
 विश्रांतिकाळीं निद्राकाळीं । नामस्मरण करावे ॥ ५ ॥
 कोडे सांकडे संकट । नाना संसारखटपट ।
 आवस्ता लागतां चटपट । नामस्मरण करावे ॥ ६ ॥
 चालतां बोलतां धंदा करितां । खातां जेवितां सुखी
 होतां ।
 नाना उपभोग भोगितां । नाम विसरों नये ॥ ७ ॥
 संपत्ती अथवा विपत्ती । जैसी पडेल काळगती ।
 नामस्मरणाची स्थिती । सांडूच नये ॥ ८ ॥
 वैभव सामर्थ्य आणी सत्ता । नाना पदार्थ चालतां ।
 उत्कट भाग्यश्री भोगितां । नामस्मरण सांडू नये ॥ ९ ॥
 आधीं आवदसा मग दसा । अथवा दसेउपरी आवदसा ।
 प्रसंग असो भलतैसा । परंतु नाम सोडू नये ॥ १० ॥
 नामें संकटे नासतीं । नामें विघ्नें निवारती ।
 नामस्मरणे पाविजेती । उत्तम पदे ॥ ११ ॥
 भूत पिशाच्च नाना छंद । ब्रह्मगिन्हो ब्राह्मणसमंध ।
 मंत्रचळ नाना खेद । नामनिष्ठे नासती ॥ १२ ॥

नामें विषबाधा हरती । नामें चेडे चेटके नासती ।
नामें होये उत्तम गती । अंतकाळीं ॥ १३ ॥
बाळपणीं तारुण्यकाळीं । कठिणकाळीं वृधाप्यकाळीं ।
सर्वकाळीं अंतकाळीं । नामस्मरण असावें ॥ १४ ॥
नामाचा महिमा जाणे शंकर । जना उपदेसी विश्वेश्वर ।
वाराणसी मुक्तिक्षेत्र । रामनामंकरूनी ॥ १५ ॥
उफरात्या नामासाठीं । वाल्मिक तरला उठाउठी ।
भविष्य वदला शतकोटी । चरित्र रघुनाथाचें ॥ १६ ॥
हरिनामं प्रल्हाद तरला । नाना आघातापासून सुटला ।
नारायेणनामं पावन जाला । अजामेळ ॥ १७ ॥
नामें पाषाण तरले । असंख्यात भक्त उद्धरले ।
माहापापी तेचि जाले । परम पवित्र ॥ १८ ॥
परमेश्वराचीं अनंत नामें । स्मरतां तरिजे नित्यनेमें ।
नामस्मरण करितां, येमें- । बाधिजेना ॥ १९ ॥
सहस्रा नामामधें कोणी येक । म्हणतां होतसे सार्थक ।
नाम स्मरतां पुण्यश्लोक । होईजे स्वयें ॥ २० ॥
कांहींच न करूनि प्राणी । रामनाम जपे वाणी ।
तेणें संतुष्ट चक्रपाणी । भक्तांलागीं सांभाळी ॥ २१ ॥
नाम स्मरे निरंतर । तें जाणावें पुण्यशरीर ।
माहादोषांचे गिरिवर । रामनामं नासती ॥ २२ ॥
अगाध महिमा न वचे वदला । नामें बहुत जन उद्धरला ।
हळहळापासून सुटला । प्रत्यक्ष चंद्रमौळी ॥ २३ ॥
चहुं वर्णा नामाधिकार । नामीं नाहीं लाहानथोर ।
जड मूढ पैलपार । पावती नामें ॥ २४ ॥
म्हणौन नाम अखंड स्मरावें । रूप मनीं आठवावें ।
तिसरी भक्ती स्वभावे । निरोपिली ॥ २५ ॥
इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे नामस्मरणभक्तिनिरूपणनाम
समास तिसरा ॥ ३ ॥ ४.३

4.4 समास चवथा : पादसेवन भक्ति

॥ श्रीराम ॥

मागां जालें निरूपण । नामस्मरणाचें लक्षण ।
आतां ऐका पादसेवन । चौथी भक्ती ॥ १ ॥
पादसेवन तेंचि जाणावें । कायावाचामनोभावे ।
सद्गुरूचे पाय सेवावे । सद्गतिकारणें ॥ २ ॥
या नांव पादसेवन । सद्गुरुपदीं अनन्यपण ।
निरसावया जन्ममरण । यातायाती ॥ ३ ॥
सद्गुरुकृपेविण कांहीं । भवतरणोपाव तों नाहीं ।
याकारणें लवलाहीं । सद्गुरुपाय सेवावे ॥ ४ ॥
सद्गुरु दाखवी सद्गुरु । सकळ सारासारविचार ।
परब्रह्माचा निर्धार । अंतरीं बाणे ॥ ५ ॥

जे वस्तु दृष्टीस दिसेना । आणी मनास तेहि भासेना ।
संगत्यागेंविण ये ना । अनुभवासी ॥ ६ ॥
अनुभव घेतां संगत्याग नसे । संगत्यागें अनुभव न दिसे ।
हें अनुभवी यासीच भासे । येरां गथागोवी ॥ ७ ॥
संगत्याग आणी निवेदन । विदेहस्थिती अलिप्तपण ।
सहजस्थिती उन्मनी विद्यान । हे सप्तहि येकरूप ॥ ८ ॥
याहिवेगळीं नामाभिधानें । समाधानाचीं संकेतवचनें ।
सकळ कांहीं पादसेवनें । उमजों लागे ॥ ९ ॥
वेद वेदगर्भ वेदांत । सिद्ध सिद्धभावगर्भ सिद्धांत ।
अनुभव अनुर्वाच्य धादांत । सत्य वस्तु ॥ १० ॥
बहुधा अनुभवाचीं आंगें । सकळ कळती संतसंगें ।
चौथे भक्तीचे प्रसंगें । गोप्य तें प्रगटे ॥ ११ ॥
प्रगट वसोनि नसे । गोप्य असोनि भासे ।
भासाअभासाहून अनारिसे । गुरुगम्य मार्ग ॥ १२ ॥
मार्ग होये परी अंतरिक्ष । जेथें सर्वहि पूर्वपक्ष ।
पाहों जातां अलक्ष । लक्षवेना ॥ १३ ॥
लक्षें जयासी लक्षावें । ध्यानं जयासी ध्यावें ।
तें गे तेंचि आपण व्हावें । त्रिविधा प्रचिती ॥ १४ ॥
असो हीं अनुभवाचीं द्वारें । कळती सारासारविचारें ।
सत्संगेंकरून सत्योत्तरें । प्रत्ययासि येतीं ॥ १५ ॥
सत्य पाहातां नाही असत्य । असत्य पाहातां नाही सत्य ।
सत्याअसत्याचें कृत्य । पाहाणारापासीं ॥ १६ ॥
पाहाणार पाहाणें जया लागलें । तें तद्रूपत्वे प्राप्त जालें ।
तरी मग जाणावें बाणलें । समाधान ॥ १७ ॥
नाना समाधानें पाहातां । बाणती सद्गुरु करितां ।
सद्गुरुविण सर्वथा । सन्मार्ग नसे ॥ १८ ॥
प्रयोग साधनें सायास । नाना साक्षेपें विद्याअभ्यास ।
अभ्यासें कांहीं गुरुगम्यास । पाविजेत नाहीं ॥ १९ ॥
जें अभ्यासें अभ्यासितां न ये । जें साधनें असाध्य होये ।
तें हें सद्गुरुविण काये । उमजों जाणे ॥ २० ॥
याकारणें चानमार्ग- । कळाया, धरावा सत्संग ।
सत्संगेंविण प्रसंग । बोलोंचि नये ॥ २१ ॥
सेवावे सद्गुरूचे चरण । या नांव पादसेवन ।
चौथे भक्तीचें लक्षण । तें हें निरोपिलें ॥ २२ ॥
देव ब्राह्मण माहानुभाव । सत्पात्र भजनाचे ठाव ।
ऐसिये ठाई सद्भाव । दृढ धरावा ॥ २३ ॥
हें प्रवृत्तीचें बोलणें । बोलिलें रक्षाया कारणें ।
परंतु सद्गुरुपाय सेवणें । या नांव पादसेवन ॥ २४ ॥
पादसेवन चौथी भक्ती । पावन करितसे त्रिजगतीं ।
जयेकरितां सायोज्यमुक्ती । साधकास होये ॥ २५ ॥
म्हणौनि थोराहून थोर । चौथे भक्तीचा निर्धार ।
जयेकरितां पैलपार । बहुत प्राणी पावती ॥ २६ ॥
इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे पादसेवनभक्तिनिरूपणनाम
समास चवथा ॥ ४ ॥ ४.४

4.5 समास पाचवा : अर्चनभक्ति

॥ श्रीराम ॥

मागां जालें निरूपण । चौथे भक्तीचें लक्षण ।
आतां ऐका सावधान । पांचवी भक्ती ॥ १ ॥
पांचवी भक्ती तें आर्चन । आर्चन म्हणिजे देवतार्चन ।
शास्त्रोक्त पूजाविधान । केलें पाहिजे ॥ २ ॥
नाना आसनं उपकर्णे । वस्त्रें आळंकार भूषणें ।
मानसपूजा मूर्तिध्यानें । या नांव पांचवी भक्ती ॥ ३ ॥
देवब्राह्मणअग्नीपूजन । साधुसंतअतीतपूजन ।
इति महानुभाव गाइत्रीपूजन । या नांव पांचवी भक्ती ॥ ४ ॥
धातुपाषाणमृत्तिकापूजन । चित्र लेप सत्पात्रपूजन ।
आपले गृहीचें देवतार्चन । या नांव पांचवी भक्ती ॥ ५ ॥
सीळा सप्तांकित नवांकित । शालिग्राम शकलें चक्रांकित ।
लिंगें सूर्यकांत सोमकांत । बाण तांदळे नर्बदे ॥ ६ ॥
भैरव भगवती मल्लारी । मुंज्या नृसिंह बनशंकरी ।
नाग नाणी नानापरी । पंचायेत्नपूजा ॥ ७ ॥
गणेशशारदाविठलमूर्ती । रंगनाथजगन्नाथतांडवमूर्ती ।
श्रीरंगहनुमंतगरुडमूर्ती । देवतार्चनीं पूजाव्या ॥ ८ ॥
मत्स्यकूर्मवह्नावमूर्ती । नृसिंहवामनभार्गवमूर्ती ।
रामकृष्णहयग्रीवमूर्ती । देवतार्चनीं पूजाव्या ॥ ९ ॥
केशवनारायणमाधवमूर्ती । गोविंदविष्णुमदसूदनमूर्ती ।
त्रिविक्रमवामनश्रीधरमूर्ती । रूषीकेश पद्मनाभि ॥ १० ॥
दामोदरसंकर्षणवासुदेवमूर्ती ।
प्रद्युम्नअनुरधपुरुषोत्तममूर्ती ।
अधोक्षजनारसिंहअच्युतमूर्ती । जनार्दन आणि उपेंद्र ॥ ११ ॥
हरिहरांच्या अनंत मूर्ती । भगवंत जगदात्माजगदीशमूर्ती ।
शिवशक्तीच्या बहुधा मूर्ती । देवतार्चनीं पूजाव्या ॥ १२ ॥
अश्वत्थनारायेण सूर्यनारायेण । लक्ष्मीनारायेण त्रिमल्लनारायेण ।
श्रीहरीनारायण आदिनारायण । शेषशाई परमात्मा ॥ १३ ॥
ऐश्या परमेश्वराच्या मूर्ती । पाहों जातां उदंड असती ।
त्यांचें आर्चन करावें, भक्ती- । पांचवी ऐसेए ॥ १४ ॥
याहि वेगळे कुळधर्म । सोडूं नये अनुक्रम ।
उत्तम अथवा मध्यम । करीत जावें ॥ १५ ॥
जाखमाता मायराणी । बाळा बगुळा मानविणी ।
पूजा मांगिणी जोगिणी । कुळधर्म करावी ॥ १६ ॥
नाना तीर्थाक्षत्रांस जावें । तेथें त्या देवाचें पूजन
करावें ।
नाना उपचारी आर्चावें । परमेश्वरासी ॥ १७ ॥
पंचामृतें गंधाक्षतें । पुष्पें परिमळद्रव्यें बहुतें ।
धूपदीप असंख्यातें । नीरांजनें कर्पूराचीं ॥ १८ ॥
नाना खाद्य नैवेद्य सुंदर । नाना फळें तांबोलप्रकार ।
दक्षणा नाना आळंकार । दिव्यांबरें वनमाळा ॥ १९ ॥
सिबिका छत्रें सुखासनं । माहि मेघडंब्रें सूर्यापानं ।

दिंड्या पताका निशाणें । टाळ घोळ मृदांग ॥ २० ॥
नाना वाद्यें नाना उत्साव । नाना भक्तसमुदाव ।
गाती हरिदास सद्भाव- । लागला भगवंती ॥ २१ ॥
वापी कूप सरोवरें । नाना देवाळयें सिखरें ।
राजांगणें मनोहरें । वृंदावनें भुयरी ॥ २२ ॥
मठ मंड्या धर्मशाळा । देवद्वारी पडशाळा ।
नाना उपकर्णे नक्षत्रमाळा । नाना वस्त्र सामुग्री ॥ २३ ॥
नाना पडदे मंडप चांदोवे । नाना रत्नघोष लोबती बरवे ।
नाना देवाळई समर्पावे । हस्थि घोडे शक्कटें ॥ २४ ॥
आळंकार आणि आळंकारपात्रें । द्रव्य आणि द्रव्यपात्रें ।
अन्नोदक आणि अन्नोदकपात्रें । नाना प्रकारीचीं ॥ २५ ॥
वनें उपवनें पुष्पवाटिका । तापस्यांच्या पर्णकुटिका ।
ऐसी पूजा जगन्नायका । येथासांग समर्पावी ॥ २६ ॥
शुक शारिका मयोरें । बदकें चक्रवाकें चकोरें ।
कोकिळा चितळें सामरें । देवाळई समर्पावी ॥ २७ ॥
सुगंधमृगें आणि मार्जरें । गाई म्हैसी वृषभ वानरें ।
नाना पदार्थ आणि लेंकुरें । देवाळई समर्पावी ॥ २८ ॥
काया वाचा आणि मनं । चित्तें वित्तें जीवें प्राणें ।
सद्भावें भगवंत आर्चनें । या नांव आर्चनभक्ती ॥ २९ ॥
ऐसेचि सद्गुरूचें भजन- । करून, असावें अनन्य ।
या नांव भगवद्भजन । पांचवी भक्ती ॥ ३० ॥
ऐसी पूजा न घडे बरवी । तरी मानसपूजा करावी ।
मानसपूजा अगत्य व्हावी । परमेश्वरासी ॥ ३१ ॥
मनें भगवंतास पूजावें । कल्पून सर्वहि समर्पावें ।
मानसपूजेचें जाणावें । लक्षण ऐसें ॥ ३२ ॥
जें जें आपणांस पाहिजे । तें तें कल्पून वाहिजे ।
येणें प्रकारें कीजे । मानसपूजा ॥ ३३ ॥
इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे आर्चनभक्तिनाम
समास पांचवा ॥ ५ ॥ ४५

4.6 समास सहावा : वंदनभक्ति

॥ श्रीराम ॥

मागां जालें निरूपण । पांचवे भक्तीचें लक्षण ।
आतां ऐका सावधान । साहावी भक्ती ॥ १ ॥
साहावी भक्ती तें वंदन । करावें देवासी नमन ।
संत साधु आणि सज्जन । नमस्कारीत जावे ॥ २ ॥
सूर्यास करावे नमस्कार । देवासि करावे नमस्कार ।
सद्गुरूस करावे नमस्कार । साष्टांग भावें ॥ ३ ॥
साष्टांग नमस्कारास अधिकार । नानाप्रतिमा देव गुरु ।
अन्यत्र नमनाचा विचार । अधिकारें करावा ॥ ४ ॥
छपन्न कोटी वसुमती । मधें विष्णुमूर्ती असती ।
तयांस नमस्कार प्रीती । साष्टांग घालावे ॥ ५ ॥

पशुपति श्रीपति आणी गभस्ती । यांच्या दर्शनं दोष जाती ।
 तैसाचि नमावा मारुती । नित्य नेमे म विशेष ॥ ६ ॥
 श्लोक ॥ शंकरः शेषशायी च मार्तण्डो मारुतिस्तथा ।
 एतेषां दर्शनं पुण्यं नित्यनेमे विशेषतः ॥
 भक्त्यानी आणी वीतरागी । माहानुभाव तापसी योगी ।
 सत्पात्रे देखोनि वेगीं । नमस्कार घालावे ॥ ७ ॥
 वेदच शास्त्रच आणी सर्वच । पंडित पुराणिक आणी विद्वज्जन ।
 याचिक वैदिक पवित्रजन । नमस्कारीत जावे ॥ ८ ॥
 जेथें दिसती विशेष गुण । तें सद्गुरूचें अधिष्ठान ।
 याकारणें तयासी नमन । अत्यादरें करावें ॥ ९ ॥
 गणेश शारदा नाना शक्ती । हरिहरांच्या अवतारमूर्ती ।
 नाना देव सांगों किती । पृथकाकारें ॥ १० ॥
 सर्व देवांस नमस्कारिलें । ते येका भगवंतास पावलें ।
 येदर्धी येक वचन बोलिलें- । आहे, तें ऐका ॥ ११ ॥
 श्लोक ॥ आकाशात्पतितं तोयं यथा गच्छति सागरं ।
 सर्वदेवनमस्कारः केशवं प्रतिगच्छति ॥
 याकारणें सर्व देवांसी । नमस्कारावें अत्यादरेंसी ।
 अधिष्ठान मानितां, देवांसी- । परम सौख्य वाटे ॥ १२ ॥
 देव देवाची अधिष्ठानें । सत्पात्रे सद्गुरूची स्थानें ।
 या कारणें नमस्कार करणें । उभय मार्गी ॥ १३ ॥
 नमस्कारें लीनता घडे । नमस्कारें विकल्प मोडे ।
 नमस्कारें सख्य घडे । नाना सत्पात्रासीं ॥ १४ ॥
 नमस्कारें दोष जाती । नमस्कारें अन्याय क्षमती ।
 नमस्कारें मोडलीं जडतीं । समाधानें ॥ १५ ॥
 सिसापरता नाही दंड । ऐसें बोलती उदंड ।
 याकारणें अखंड । देव भक्त वंदावे ॥ १६ ॥
 नमस्कारें कृपा उचंबळे । नमस्कारें प्रसन्नता प्रवळे ।
 नमस्कारें गुरुदेव वोळे । साधकांवरीं ॥ १७ ॥
 निशेष करितां नमस्कार । नासती दोषांचे गिरिवर ।
 आणी मुख्य परमेश्वर । कृपा करी ॥ १८ ॥
 नमस्कारें पतित पावन । नमस्कारें संतांसी शरण ।
 नमस्कारें जन्ममरण । दुरी दुःहावे ॥ १९ ॥
 परम अन्याय करुनि आला । आणी साष्टांग नमस्कार घातला ।
 तरी तो अन्याये क्षमा केला । पाहिजे श्रेष्ठी ॥ २० ॥
 याकारणें नमस्कारापरतें । आणीक नाही अनुसरतें ।
 नमस्कारें प्राणीयातें । सद्बुद्धि लागे ॥ २१ ॥
 नमस्कारास वेचावें नलगे । नमस्कारास कष्टावें नलगे ।
 नमस्कारास कांहींच नलगे । उपकर्ण सामग्री ॥ २२ ॥
 नमस्कारा ऐसें नाही सोपें । नमस्कार करावा अनन्यरूपें ।
 नाना साधनीं साक्षपें । कासया सिणावें ॥ २३ ॥
 साधक भावें नमस्कार घाली । त्याची चिंता साधूस लागली ।
 सुगम पंथे नेऊन घाली । जेथील तेथें ॥ २४ ॥
 याकारणें नमस्कार श्रेष्ठ । नमस्कारें वोळती वरिष्ठ ।
 येथें सांगितली पष्ट । साहावी भक्ती ॥ २५ ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे वंदनभक्तिनाम
 समास सहावा ॥ ६ ॥ ४.६

4.7 समास सातवा : दास्यभक्ति

॥ श्रीराम ॥

मागां जालें निरूपण । साहवें भक्तीचें लक्षण ।
 आतां ऐका सावधान । सातवी भक्ती ॥ १ ॥
 सातवें भजन तें दास्य जाणावें । पडिलें कार्य तितुकें
 करावें ।
 सदा सन्निधचि असावें । देवद्वारीं ॥ २ ॥
 देवाचें वैभव संभाळावें । न्यूनपूर्ण पडोचि नेदावें ।
 चढतें वाढतें वाढवावें । भजन देवाचें ॥ ३ ॥
 भंगली देवाळयें करावीं । मोडलीं सरोवरें बांधावीं ।
 सोफे धर्मशाळा चालवावीं । नूतनचि कार्यें ॥ ४ ॥
 नाना रचना जीर्ण जर्जर । त्यांचे करावे जीर्णोद्धार ।
 पडिलें कार्य तें सत्वर । चालवित जावें ॥ ५ ॥
 गज रथ तुरंग सिंहासनें । चौकिया सिबिका सुखासनें ।
 मंचक डोल्हारे विमानें । नूतनचि करावीं ॥ ६ ॥
 मेघडब्रें छत्रें चामरें । सूर्यापानें निशाणें अपारें ।
 नित्य नूतन अत्यादरें । सांभाळित जावीं ॥ ७ ॥
 नाना प्रकारचीं यानें । बैसावयाची उत्तम स्थानें ।
 बहुविध सुवर्णासनें । येत्ले करीत जावीं ॥ ८ ॥
 भुवनें कोठड्या पेट्या मांदुसा । रांझण कोहळीं
 घागरी बहुवसा ।
 संपूर्ण द्रव्यांश ऐसा । अति येत्ले करावा ॥ ९ ॥
 भुयेरीं तळघरें आणी विवरें । नाना स्थळें गुप्त द्वारें ।
 अनर्घ्ये वस्तूंचीं भांडारें । येत्ले करीत जावीं ॥ १० ॥
 आळंकार भूषणें दिव्यांबरें । नाना रत्नें मनोहरें ।
 नाना धातु सुवर्णपात्रें । येत्ले करीत जावीं ॥ ११ ॥
 पुष्पवाटिका नाना वनें । नाना तरुवरांचीं बनें ।
 पावतीं करावीं जीवनें । तया वृक्षांसी ॥ १२ ॥
 नाना पशूचिया शाळा । नाना पक्षी चित्रशाळा ।
 नाना वाद्ये नाट्यशाळा । गुणी गायक बहुसाल ॥ १३ ॥
 स्वयंपाकगृहें भोजनशाळा । सामग्रीगृहें धर्मशाळा ।
 निद्रिस्तांकारणें पडशाळा । विशाळ स्थळें ॥ १४ ॥
 नाना परिमळद्रव्यांचीं स्थळें । नाना
 खाद्यफळांचीं स्थळें ।
 नाना रसांचीं नाना स्थळें । येत्ले करीत जावीं ॥ १५ ॥
 नाना वस्तांची नाना स्थानें । भंगलीं करावीं नूतनें ।
 देवाचें वैभव वचनें । किती म्हणौनि बोलावें ॥ १६ ॥
 सर्वां ठाई अतिसादर । आणी दास्यत्वासहि तत्पर ।
 कार्यभागाचा विसर । पडणार नाही ॥ १७ ॥
 जयंत्या पर्वें मोहोत्साव । असंभाव्य चालवी वैभव ।
 जें देखतां स्वर्गांचे देव । तटस्त होती ॥ १८ ॥

ऐसैं वैभव चालवावें । आणी नीच दास्यत्वहि करावें ।
 पडिले प्रसंगी सावध असावें । सर्वकाळ ॥ १९ ॥
 जें जें कांहीं पाहिजे । तें तें तत्काळचि देजे ।
 अत्यंत आवडी कीजे । सकळ सेवा ॥ २० ॥
 चरणक्षालळें स्नानें आचमनें । गंधाक्षतें वसनें भूषणें ।
 आसनें जीवनें नाना सुमनें । धूप दीप नैवेद्य ॥ २१ ॥
 शयनाकारणें उत्तम स्थळें । जळें ठेवावीं सुसीतळें ।
 तांबोल गायनें रसाळें । रागरंगें करावीं ॥ २२ ॥
 परिमळद्रव्यें आणी फुलेएलेए । नाना सुगंधेल तेलें ।
 खाद्य फळें बहुसालें । सन्निधचि असावीं ॥ २३ ॥
 सडे संमार्जनें करावीं । उदकपात्रें उदकें भरावीं ।
 वसनें प्रक्षालून आणावीं । उत्तमोत्तमें ॥ २४ ॥
 सकळांचें करावें पारपत्य । आलयाचें करावें आतित्य ।
 ऐसी हे जाणावी सत्य । सातवी भक्ती ॥ २५ ॥
 वचनें बोलावीं करुणेचीं । नाना प्रकारें स्तुतीचीं ।
 अंतरें निवतीं सकळांचीं । ऐसैं वदावें ॥ २६ ॥
 ऐसी हे सातवी भक्ती । निरोपिली येथामती ।
 प्रत्यक्ष न घडे तरी चितीं । मानसपूजा करावी ॥ २७ ॥
 ऐसैं दास्य करावें देवाचें । येणेंचि प्रकारें सद्गुरूचें ।
 प्रत्यक्ष न घडे तरी मानसपूजेचें । करित जावें ॥ २८ ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे दास्यभक्तिनाम
 समास सातवा ॥ ७ ॥ ४.७

4.8 समास आठवा : सख्यभक्ति

॥ श्रीराम ॥

मागां जालें निरूपण । सातवे भक्तीचें लक्षण ।
 आतां ऐका सावधान । आठवी भक्ती ॥ १ ॥
 देवासी परम सख्य करावें । प्रेम प्रीतीनें बांधावें ।
 आठवे भक्तीचें जाणावें । लक्षण ऐसैं ॥ २ ॥
 देवास जयाची अत्यंत प्रीती । आपण वर्तावें तें तें रीती ।
 येणें करितां भगवंतीं । सख्य घडे नेमस्त ॥ ३ ॥
 भक्ति भाव आणी भजन । निरूपण आणी कथाकीर्तन ।
 प्रेमळ भक्तांचें गायन । आवडे देवा ॥ ४ ॥
 आपण तैसेंचि वर्तावें । आपणासि तेंच आवडावें ।
 मनासारिखें होतां स्वभावें । सख्य घडे नेमस्त ॥ ५ ॥
 देवाच्या सख्यत्वाकारणें । आपलें सौख्य सोडून देणें ।
 अनन्यभावं जीवें प्राणें । शरीर तेंहि वेंचावें ॥ ६ ॥
 सांडून आपली संसारवेथा । करित जावी देवाची चिंता ।
 निरूपण कीर्तन कथा वार्ता । देवाच्याचि सांगाव्या ॥ ७ ॥
 देवाच्या सख्यत्वासाठीं । पडाव्या जिवलग्वांसी तुटी ।
 सर्व अपावें, सेवटीं- । प्राण तोहि वेचावा ॥ ८ ॥
 आपुलें आवघेंचि जावें । परी देवासी सख्य राहावें ।

ऐसी प्रीती जिवें भावें । भगवंतीं लागावी ॥ ९ ॥
 देव म्हणिजे आपुला प्राण । प्राणासी न करावें निर्वाण ।
 परम प्रीतीचें लक्षण । तें हें ऐसैं असे ॥ १० ॥
 ऐसैं परम सख्य धरितां । देवास लागे भक्ताची चिंता ।
 पांडव लाखाजोहरीं जळतां । विवरद्वारें काढिले ॥ ११ ॥
 देव सख्यत्वं राहे आपणासी । तें तों वर्म आपणाचि पासी ।
 आपण वचनें बोलावीं जैसी । तैसीं येती पडसादें ॥ १२ ॥
 आपण असतां अनन्यभावं । देव तत्काळचि पावे ।
 आपण त्रास घेतां जीवें । देवहि त्रासे ॥ १३ ॥
 श्लोक ॥ ये यथा मां प्रपद्यंते तांस्तथैव भजाम्यहम् ।
 जैसैं जयाचे भजन । तैसाचि देवहि आपण ।
 म्हणौन हें आवघें जाण । आपणाचि पासीं ॥ १४ ॥
 आपुल्या मनासारिखें न घडे । तें तें गुणें निष्ठा मोडे ।
 तरी गोष्टी आपणांकडे । सहजचि आली ॥ १५ ॥
 मेघ चातकावरी वोळेना । तरी चातक पालटेना ।
 चंद्र वेळेसि उगवेना । तन्ही चकोर अनन्य ॥ १६ ॥
 ऐसैं असावें सख्यत्व । विवेकें धरावें सत्व ।
 भगवंतावरील ममत्व । सांडूचि नये ॥ १७ ॥
 सखा मानावा भगवंत । माता पिता गण गोत ।
 विद्या लक्ष्मी धन वित्त । सकळ परमात्मा ॥ १८ ॥
 देवावेगळें कोणीं नाहीं । ऐसैं बोलती सर्वहि ।
 परंतु त्यांची निष्ठा कांहीं । तैसीच नसे ॥ १९ ॥
 म्हणौनी ऐसैं न करावें । सख्य तरी खरेंचि करावें ।
 अंतरीं सदृढ धरावें । परमेश्वरासी ॥ २० ॥
 आपुलिया मनोगताकारणें । देवावरी क्रोधास येणें ।
 ऐसीं नव्हेत किं लक्षणें । सख्यभक्तीचीं ॥ २१ ॥
 देवाचें जें मनोगत । तेंचि आपुलें उचित ।
 इच्छेसाठीं भगवंत । अंतरूं नये कीं ॥ २२ ॥
 देवाचे इच्छेनें वर्तावें । देव करील तें मानावें ।
 मग सहजचि स्वभावें । कृपाळु देव ॥ २३ ॥
 पाहातां देवाचे कृपेसी । मातेची कृपा कायेसी ।
 माता वधी बाळकासी । विपत्तिकाळीं ॥ २४ ॥
 देवें भक्त कोण वधिला । कधीं देखिला ना ऐकिला ।
 शरणागतांस देव जाला । वज्रपंजरु ॥ २५ ॥
 देव भक्तांचा कैवारी । देव पतितासि तारी ।
 देव होये साहाकारी । अनाथांचा ॥ २६ ॥
 देव अनाथांचा कैपक्षी । नाना संकटांपासून रक्षी ।
 धांविन्नला अंतरसाक्षी । गजेंद्राकारणें ॥ २७ ॥
 देव कृपेचा सागरु । देव करुणेचा जळधरु ।
 देवासि भक्तांचा विसरु । पडणार नाहीं ॥ २८ ॥
 देव प्रीती राखों जाणे । देवासी करावें साजणें ।
 जिवलगें आवधीं पिसुणें । कामा न येती ॥ २९ ॥
 सख्य देवाचें तुटेना । प्रीति देवाची विटेना ।
 देव कदा पालटेना । शरणागतांसी ॥ ३० ॥
 म्हणौनि सख्य देवासी करावें । हितगुज तयासी सांगावें ।
 आठवे भक्तीचें जाणावें । लक्षण ऐसैं ॥ ३१ ॥

जैसा देव तैसा गुरु। शास्त्रीं बोलिला हा विचारु ।
 म्हणौन सख्यत्वाचा प्रकारु। सद्गुरूसीं असावा ॥ ३२ ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे सख्यभक्तिनाम
 समास आठवा ॥ ८ ॥ ४.८

4.9 समास नववा : आत्मनिवेदन

॥ श्रीराम ॥

मागां जालें निरूपण। आठवे भक्तीचें लक्षण ।
 आतां ऐका सावधान। भक्ति नवमी ॥ १ ॥
 नवमी निवेदन जाणावें। आत्मनिवेदन करावें ।
 तेंहि सांगिजेल स्वभावें। प्रांजळ करुनि ॥ २ ॥
 ऐका निवेदनाचें लक्षण। देवाअसि वाहावें आपण ।
 करावें तत्त्वविवरण। म्हणिजे कळे ॥ ३ ॥
 मी भक्त ऐसें म्हणावें। आणी विभक्तपणेंचि भजावें ।
 हें आवधेंचि जाणावें। विलक्षण ॥ ४ ॥
 लक्षण असोन विलक्षण। चान असोन अचान ।
 भक्त असोन विभक्तपण। तें हें ऐसें ॥ ५ ॥
 भक्त म्हणिजे विभक्त नव्हे। आणी विभक्त म्हणिजे भक्त नव्हे ।
 विचारेंविण कांहींच नव्हे। समाधान ॥ ६ ॥
 तस्मात् विचार करावा। देव कोण तो वोळखावा ।
 आपला आपण शोध घ्यावा। अंतर्दामी ॥ ७ ॥
 मी कोण ऐसा निवाडा। पाहों जातां तत्वज्ञाडा ।
 विचार करितां उघडा। आपण नाही ॥ ८ ॥
 तत्त्वं तत्व जेव्हां सरे। तेव्हां आपण कैचा उरे ।
 आत्मनिवेदन येणेंप्रकारें। सहजचि जालें ॥ ९ ॥
 तत्त्वरूप सकळ भासे। विवेक पाहातां निरसे ।
 प्रकृतिनिरासें आत्मा असे। आपण कैचा ॥ १० ॥
 येक मुख्य परमेश्वरु। दुसरी प्रकृति जगदाकारु ।
 तिसरा आपण कैचा चोरु। आणिला मधें ॥ ११ ॥
 ऐसें हें सिद्धचि असतां। नाथिली लागे देहअहंता ।
 परंतु विचारें पाहों जातां। कांहींच नसे ॥ १२ ॥
 पाहातां तत्त्वविवेचना। पिंडब्रह्मांडतत्त्वचरना ।
 विश्वाकारें वेक्ती, नाना-। तत्त्वं विस्तारलीं ॥ १३ ॥
 तत्त्वं साक्षत्वं वोसरतीं। साक्षत्व नुरे आत्मप्रचिती ।
 आत्मा असे आदिअंतीं। आपण कैचा ॥ १४ ॥
 आत्मा एक स्वानंदघन। आणी अहमात्मा हें वचन ।
 तरी मग आपण कैचा भिन्न। उरला तेथें ॥ १५ ॥
 सोहं हंसा हें उत्तर। याचें पाहावें अर्थांतर ।
 पाहातां आत्मयाचा विचार। आपण कैचा तेथें ॥ १६ ॥
 आत्मा निर्गुण निरंजन। तयासी असावें अनन्य ।
 अनन्य म्हणिजे नाही अन्य। आपण कैचा तेथें ॥ १७ ॥
 आत्मा म्हणिजे तो अद्वैत। जेथें नाही द्वैताद्वैत ।

तेथें मीपणाचा हेत। उरल कैचा ॥ १८ ॥
 आत्मा पूर्णत्वं परिपूर्ण। जेथें नाही गुणागुण ।
 निखळ निर्गुणी आपण। कोण कैचा ॥ १९ ॥
 त्वंपद तत्पद असिपद। निरसुनि सकळ भेदाभेद ।
 वस्तु ठाईची अभेद। आपण कैचा ॥ २० ॥
 निरसितां जीवशिवउपाधी। जीवशिवचि कैचे आधी ।
 स्वरूपीं होतां दृढबुद्धि। आपण कैचा ॥ २१ ॥
 आपण मिथ्या, साच देव। देव भक्त अनन्यभाव ।
 या वचनाचा अभिप्राव। अनुभवी जाणती ॥ २२ ॥
 या नांव आत्मनिवेदन। घानियाचें समाधान ।
 नवमे भक्तीचे लक्षण। निरोपिलें ॥ २३ ॥
 पंचभूतांमध्ये आकाश। सकळ देवांमधें जगदीश ।
 नवविधा भक्तीमध्ये विशेष। भक्ति नवमी ॥ २४ ॥
 नवमी भक्ती आत्मनिवेदन। न होतां न चुके जन्ममरण ।
 हें वचन सत्य, प्रमाण-। अन्यथा नव्हे ॥ २५ ॥
 ऐसी हे नवविधा भक्ती। केल्यां पाविजे सायोज्यमुक्ती ।
 सायोज्यमुक्तीस कल्पांतीं। चळण नाही ॥ २६ ॥
 तिहीं मुक्तीस आहे चळण। सायोज्यमुक्ती अचळ जाण ।
 त्रैलोक्यास होतां निर्वाण। सायोज्यमुक्ती चळेना ॥ २७ ॥
 आवधीया चत्वार मुक्ती। वेदशास्त्रें बोलती ।
 तयांमध्ये तीन नासती। चौथी ते अविनाश ॥ २८ ॥
 पहिली मुक्ती ते स्वलोकता। दुसरी ते समीपता ।
 तिसरी ते स्वरूपता। चौथी सायोज्यमुक्ती ॥ २९ ॥
 ऐसिया चत्वार मुक्ती। भगवद्भजनें प्राणी पावती ।
 हेंचि निरूपण प्रांजळ श्रोतीं। सावध पुढें परिसावें ॥ ३० ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे आत्मनिवेदनभक्तिनाम
 समास नववा ॥ ९ ॥ ४.९

4.10 समास दहावा : मुक्तिचतुष्टय

॥ श्रीराम ॥

मुळीं ब्रह्म निराकार। तेथें स्फूर्तिरूप अहंकार ।
 तो पंचभूतांचा विचार। चानदशकीं बोलिला ॥ १ ॥
 तो अहंकार वायोरूप। तयावरी तेजाचें स्वरूप ।
 तया तेजाच्या आधारे आप। आवर्णोदक दाटलें ॥ २ ॥
 तया आवर्णोदकाच्या आधारे। धरा धरिली फणिवरें ।
 वरती छपन्न कोटी विस्तारें। वसुंधरा हे ॥ ३ ॥
 इयेवरी परिघ सप्त सागर। मध्य मेरू माहां थोर ।
 अष्ट दिग्पाळ तो परिवार। अंतरे वेष्टित राहिला ॥ ४ ॥
 तो सुवर्णाचा माहा मेरू। पृथ्वीस तयाचा आधार ।
 चौरुआसी सहस्र विस्तारु। रुंदी तयाची ॥ ५ ॥
 उंच तरी मयादिवेगळा। भूमिमधें सहस्र सोळा ।
 तया भोवता वेष्टित पाळा। लोकालोक पर्वताचा ॥ ६ ॥

तया ऐलिकडे हिमाचळ । जेथें पांडव गळाले सकळ ।
 धर्म आणी तमाळनीळ । पुढें गेले ॥ ७ ॥
 जेथें जावया मार्ग नाही । मार्गी पसरले माहा अही ।
 सितसुखें सुखावले ते ही । पर्वतरूप भासती ॥ ८ ॥
 तया ऐलिकडे सेवटीं जाण । बद्रिकाश्रम बद्रिनारायण ।
 तेथें माहां तापसी, निर्वाण- । देहत्यागार्थ जाती ॥ ९ ॥
 तया ऐलिकडे बद्रिकेदार । पाहोन येती लहानथोर ।
 ऐसा हा अवघा विस्तार । मेरुपर्वताचा ॥ १० ॥
 तया मेरुपर्वतापाठारीं । तीन श्रृंगे विषमहारी ।
 परिवारें राहिले तयावरी । ब्रह्मा विष्णु महेश ॥ ११ ॥
 ब्रह्मश्रृंग तो पर्वताचा । विष्णुश्रृंग तो मर्गजाचा ।
 शिवश्रृंग तो स्फटिकाचा । कैळास नाम त्याचें ॥ १२ ॥
 वैकुंठ नाम विष्णुश्रृंगाचें । सत्यलोक नाम
 ब्रह्मश्रृंगाचें ।
 अमरावती इंद्राचें । स्थळ खालतें ॥ १३ ॥
 तेथें गण गंधर्व लोकपाळ । तेतिस कोटी देव सकळ ।
 चौदा लोक, सुवर्णाचळ- । वेष्टित राहिले ॥ १४ ॥
 तेथें कामधेनूचीं खिलारें । कल्पतरूचीं बनें अपारें ।
 अमृताचीं सरोवरे । ठाई ठाई उचंबळतीं ॥ १५ ॥
 तेथें उदंड चिंतामणी । हिरे परिसांचियां खाणी ।
 तेथें सुवर्णमये धरणी । लखलखायमान ॥ १६ ॥
 परम रमणीये फांकती किळा । नव्वरत्नाचिया पाषाणसिळा ।
 तेथें अखंड हरुषवेळा । आनंदमये ॥ १७ ॥
 तेथें अमृतांचीं भोजनें । दिव्य गंधें दिव्य सुमनें ।
 अष्ट नायका गंधर्वगायनें । निरंतर ॥ १८ ॥
 तेथें तारुण्य वीसरेना । रोगव्याधीहि असेना ।
 वृधाप्य आणी मरण येना । कदाकाळीं ॥ १९ ॥
 तेथें येकाहूनि येक सुंदर । तेथें येकाहूनि येक चतुर ।
 धीर उदार आणी शूर । मयादिवेगळे ॥ २० ॥
 तेथें दिव्यदेह ज्योतिरूपें । विद्युल्यतेसारिखीं स्वरूपें ।
 तेथें येश कीर्ति प्रतापें । सिमा सांडिली ॥ २१ ॥
 ऐसें तें स्वर्गभुवन । सकळ देवांचें वस्तें स्थान ।
 तयां स्थळाचें महिमान । बोलिजे तितुकें थोडें ॥ २२ ॥
 येथें ज्या देवाचें भजन करावें । तेथें ते देवलोकीं
 राहावें ।
 स्वलोकता मुक्तीचें जाणावें । लक्षण ऐसें ॥ २३ ॥
 लोकीं राहावें ते स्वलोकता । समीप असावें ते समीपता ।
 स्वरूपचि व्हावें ते स्वरूपता- । तिसरी मुक्ती ॥ २४ ॥
 देवस्वरूप जाला देही । श्रीवत्स कौस्तुभ लक्ष्मी नाही ।
 स्वरूपतेचें लक्षण पाहीं । ऐसें असे ॥ २५ ॥
 सुकृत आहे तों भोगिती । सुकृत सरतांच ढकलून देती ।
 आपण देव ते असती । जैसे तैसे ॥ २६ ॥
 म्हणौनि तिनी मुक्ति नासिवंत । सायोज्यमुक्ती ते शाश्वत ।
 तेहि निरोपिजेल सावचित्त । ऐक आतां ॥ २७ ॥
 ब्रह्मांड नासेल कल्पांतीं । पर्वतासहित जळेल क्षिती ।
 तेव्हां अवघेच देव जाती । मां मुक्ति कैंच्या तेथें ॥ २८ ॥

तेव्हां निर्गुण परमात्मा निश्चळ । निर्गुण भक्ती तेहि अचळ ।
 सायोज्यमुक्ती ते केवळ । जाणिजे ऐसी ॥ २९ ॥
 निर्गुणीं अनन्य असतां । तेणें होये सायोज्यता ।
 सायोज्यता म्हणिजे स्वरूपता- । निर्गुण भक्ती ॥ ३० ॥
 सगुण भक्ती ते चळे । निर्गुण भक्ती ते न चळे ।
 हें अवघें प्रांजळ कळे । सद्गुरु केलियां ॥ ३१ ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे मुक्तिचतुष्टयेनाम
 समास दहावा ॥ १० ॥ ४.१०
 ॥ दशक चौथा समाप्त ॥

5 दशक पाचवा : मंत्रांचा

5.1 समास पहिला : गुरुनिश्चय

॥ श्रीराम ॥

जय जज जी सद्गुरु पूर्णकामा । परमपुरुषा आत्मयारामा ।
अनुर्वाच्य तुमचा महिमा । वर्णिला न वचे ॥ १ ॥
जें वेदांस सांकडें । जें शब्दासि कानडें ।
तें सत्शिष्यास रोकडें । अलभ्य लाभे ॥ २ ॥
जें योगियांचें निजवर्म । जें शंकराचें निजधाम ।
जें विश्रांतीचें निजविश्राम । परम गुह्य अगाध ॥ ३ ॥
तें ब्रह्म तुमचेनि योगें । स्वयें आपणचि होईजे आंगें ।
दुर्घट संसाराचेनि पांगें । पांगिजेना सर्वथा ॥ ४ ॥
आतां स्वामिचेनि लडिवाळपणें । गुरुशिष्यांचीं लक्षणें ।
सांगिजेती तेणें प्रमाणें - । मुमुक्षें शरण जावें ॥ ५ ॥
गुरु तों सकळांसी ब्राह्मण । जन्हीं तो जाला क्रियाहीन ।
तरी तयासीच शरण । अनन्यभावं असावें ॥ ६ ॥
अहो या ब्राह्मणाकारणें । अवतार घेतला नारायेणें ।
विष्णूनें श्रीवत्स मिरविणें । तेथें इतर ते किती ॥ ७ ॥
ब्राह्मणवचनें प्रमाण । होती शूद्रांचे ब्राह्मण ।
धातुपाषाणीं देवपण । ब्राह्मणचेनि मंत्रें ॥ ८ ॥
मुजीबंधनेविरहित । तो शूद्रचि निभ्रांत ।
द्विजन्मी म्हणोनि सतंत । द्विज ऐसें नाम त्याचें ॥ ९ ॥
सकळांसि पूज्य ब्राह्मण । हे मुख्य वेदाज्ञा प्रमाण ।
वेदविरहित तें अप्रमाण । अप्रिये भगवंता ॥ १० ॥
ब्राह्मणीं योग याग व्रतें दानें । ब्राह्मणीं सकळ
तीर्थाटणें ।
कर्ममार्ग ब्राह्मणाविणें । होणार नाही ॥ ११ ॥
ब्राह्मण वेद मूर्तिमंत । ब्राह्मण तोचि भगवंत ।
पूर्ण होती मनोरथ । विप्रवाक्येंकरूनी ॥ १२ ॥
ब्राह्मणपूजनें शुद्ध वृत्ती- । होऊन, जडे भगवंती ।
ब्राह्मणतीर्थें उत्तम गती । पावती प्राणी ॥ १३ ॥
लक्षभोजनीं पूज्य ब्राह्मण । आन यातिसि पुसे कोण ।
परी भगवंतासि भाव प्रमाण । येरा चाड नाही ॥ १४ ॥
असो ब्राह्मणा सुरवर वंदिती । तेथें मानव बापुडें किती ।
जरी ब्राह्मण मूढमती । तरी तो जगद्वंद्य ॥ १५ ॥
अंत्येज शब्दज्ञाता बरवा । परी तो नेऊन कायेए करावा ।
ब्राह्मणासन्निध पुजावा । हें तों न घडे कीं ॥ १६ ॥
जें जनावेगळें केलें । तें वेदें अद्देरिलें ।
म्हणोनि तयासि नाम ठेविलें । पाषांडमत ॥ १७ ॥
असो जे हरिहरदास । तयास ब्राह्मणीं विस्वास ।
ब्राह्मणभजनें बहुतांस । पावन केलें ॥ १८ ॥

ब्राह्मणें पाविजे देवाधिदेवा । तरी किमर्थ सद्गुरु करावा ।
ऐसें म्हणाल तरी निजठेवा । सद्गुरुविण नाही ॥ १९ ॥
स्वधर्मकर्मीं म पूज्य ब्राह्मण । परी ज्ञान नव्हे सद्गुरुविण ।
ब्रह्मज्ञान नस्तां सीण । जन्ममृत्य चुकेना ॥ २० ॥
सद्गुरुविण ज्ञान कांहीं । सर्वथा होणार नाही ।
अज्ञान प्राणी प्रवाहीं । वाहातचि गेले ॥ २१ ॥
ज्ञानविरहित जें जें केलें । तें तें जन्मासि मूळ जालें ।
म्हणोनि सद्गुरूचीं पाऊलें । सुधृढ धरावीं ॥ २२ ॥
जयास वाटे देव पाहावा । तेणें सत्संग धरावा ।
सत्संगेविण देवाधिदेवा । पाविजेत नाही ॥ २३ ॥
नाना साधनें बापुडीं । सद्गुरुविण करिती वेडीं ।
गुरुकृपेविण कुडकुडीं । वेर्थचि होती ॥ २४ ॥
कार्तिकस्नानें माघस्नानें । व्रतें उद्यापनें दानें ।
गोरांजनें धूम्रपानें । साधिती पंचाग्नी ॥ २५ ॥
हरिकथा पुराणश्रवण । आदरें करिती निरूपण ।
सर्व तीर्थें परम कठिण । फिरती प्राणी ॥ २६ ॥
झळफळित देवतार्चनें । स्नानें संध्या दर्भासनें ।
टिळे माळा गोपीचंदनें । ठसे श्रीमुद्रांचे ॥ २७ ॥
अर्घ्यपात्रें संपुष्ट गोकर्णे । मंत्रयंत्रांचीं तांब्रपणें ।
नाना प्रकारीचीं उपकर्णे । साहित्यशोभा ॥ २८ ॥
घंटा घणघणा वाजती । स्तोत्रें स्तवनें आणी स्तुती ।
आसनें मुद्रा ध्यानें करिती । प्रदक्षणा नमस्कार ॥ २९ ॥
पंचायेत्न पूजा केली । मृत्तिकेचीं लिंगें लाखोली ।
बेलें नारिकेळें भरिती । संपूर्ण सांग पूजा ॥ ३० ॥
उपोषणें निष्ठा नेम । परम सायासीं केलें कर्म ।
फळचि पावती, वर्म- । चुकले प्राणी ॥ ३१ ॥
येज्ञादिकें कर्म केलीं । हृदई फळाशा कल्पिली ।
आपले इच्छेनें घेतली । सूति जन्मांची ॥ ३२ ॥
करूनि नाना सायास । केला चौदा विद्यांचा अभ्यास ।
रिद्धि सिद्धि सावकास । वोळल्या जरी ॥ ३३ ॥
तरी सद्गुरुकृपेविरहित । सर्वथा न घडे स्वहित ।
येमेपुरीचा अनर्थ । चुकेना येणें ॥ ३४ ॥
जंव नाही ज्ञानप्राप्ती । तंव चुकेना यातायाती ।
गुरुकृपेविण अधोगती । गर्भवास चुकेना ॥ ३५ ॥
ध्यान धारणा मुद्रा आसन । भक्ती भाव आणी भजन ।
सकळहि फोल ब्रह्मज्ञान - । जंव तें प्राप्त नाही ॥ ३६ ॥
सद्गुरुकृपा न जोडे । आणी भलतीचकडे वावडे ।
जैसें आंधळें चाचरोन पडे । गारी आणी गडधरां ॥ ३७ ॥
जैसें नेत्री घालितां अंजन । पडे दृष्टीस निधान ।
तैसें सद्गुरुवचनें ज्ञान- । प्रकाश होये ॥ ३८ ॥
सद्गुरुविण जन्म निर्फळ । सद्गुरुविण दुःख सकळ ।
सद्गुरुविण तळमळ । जाणार नाही ॥ ३९ ॥
सद्गुरुचेनि अभयकरें । प्रगट होईजे ईश्वरें ।
संसारदुःखें अपारें । नासोन जाती ॥ ४० ॥
मागें जाले थोर थोर । संत महंत मुनेश्वर ।
तयांसहि ज्ञानविज्ञानविचार । सद्गुरुचेनी ॥ ४१ ॥

श्रीरामकृष्ण आदिकरुनी । अतितत्पर गुरुभजनी ।
सिद्ध साधु आणी संतजनी । गुरुदास्य केलें ॥ ४२ ॥
सकळ सृष्टीचे चाळक । हरिहरब्रह्मादिक ।
तेहि सद्गुपदीं रंक । महत्वा न चढेती ॥ ४३ ॥
असो जयासि मोक्ष व्हावा । तेणें सद्गुरु करावा ।
सद्गुरुविण मोक्ष पावावा । हें कल्पातीं न घडे ॥ ४४ ॥
आतां सद्गुरु ते कैसे । नव्हेति इतरां गुरु ऐसे ।
जयांचे कृपेनें प्रकाशे । शुद्ध ज्ञान ॥ ४५ ॥
त्या सद्गुरूची वोळखण । पुढिले समासीं निरूपण ।
बोलिलें असे श्रोतीं श्रवण । अनुक्रमें करावें ॥ ४६ ॥
इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे गुरुनिश्चयेनाम
समास पहिला ॥ १ ॥ ५ ॥

5.2 समास दुसरा : गुरुलक्षण

॥ श्रीराम ॥

जे करामती दाखविती । तेहि गुरु म्हणिजेती ।
परंतु सद्गुरु नव्हेती । मोक्षदाते ॥ १ ॥
सभामोहन भुररी चेटके । साबरमंत्र कौटालें अनेके ।
नाना चमत्कार कौतुके । असंभाव्य सांगती ॥ २ ॥
सांगती औषधीप्रयोग । कां सुवर्णधातूचा मार्ग ।
दृष्टिवंधनें लागवेग । अभिळाषाचा ॥ ३ ॥
साहित संगीत रागज्ञान । गीत नृत्य तान मान ।
नाना वाद्यें सिकविती जन । तेहि येक गुरु ॥ ४ ॥
विद्या सिकविती पंचाक्षरी । ताडेतोडे नानापरी ।
कां पोट भरे जयावरी । ते विद्या सिकविती ॥ ५ ॥
जो यातीचा जो व्यापार । सिकविती भरावया उदर ।
तेहि गुरु परी साचार- । सद्गुरु नव्हेती ॥ ६ ॥
आपली माता आणी पिता । तेहि गुरुचि तत्वतां ।
परी पैलापार पावविता । तो सद्गुरु वेगळा ॥ ७ ॥
गाईत्रीमंत्राचा इचारू । सांगे तो साचार कुळगुरु ।
परी ज्ञानेविण पैलपारु । पाविजेत नाही ॥ ८ ॥
जो ब्रह्मज्ञान उपदेसी । अज्ञानअंधारें निरसी ।
जीवात्मयां परमात्मयांसी । ऐक्यता करी ॥ ९ ॥
विघडले देव आणी भक्त । जीवशिवपणें द्वैत ।
तया देवभक्तां येकांत- । करी, तो सद्गुरु ॥ १० ॥
भवव्याघ्रें घालूनि उडी । गोवत्सास तडातोडी ।
केली, देखोनि सीघ्र सोडी । तो सद्गुरु जाणावा ॥ ११ ॥
प्राणी मायाजाळीं पडिलें । संसारदुःखें दुःखवलें ।
ऐसें जेणें मुक्त केलें । तो सद्गुरु जाणावा ॥ १२ ॥
वासनानदीमाहांपुरी । प्राणी बुडतां ग्लांती करी ।
तेथें उडी घालूनि तारी । तो सद्गुरु जाणावा ॥ १३ ॥

गर्भवास अति सांकडी । इच्छाबंधनाची बेडी ।
ज्ञान देऊन सीघ्र सोडी । तो सद्गुरु स्वामी ॥ १४ ॥
फोडूनि शब्दाचें अंतर । वस्तु दाखवी निजसार ।
तोचि गुरु माहेर । अनाथाचें ॥ १५ ॥
जीव येकदेसी बापुडें । तयास ब्रह्मचि करी रोकडें ।
फेडी संसारसांकडे । वचनमात्रें ॥ १६ ॥
जें वेदांचे अभ्यांतरीं । तें काढून अपत्यापरी ।
शिष्यश्रवणीं कवळ भरी । उद्गारवचनें ॥ १७ ॥
वेद शास्त्र माहानुभाव । पाहातां येकचि अनुभव ।
तोचि येक गुरुराव । ऐक्यरूपें ॥ १८ ॥
संदेह निःशेष जाळी ॥ स्वधर्म आदरें प्रतिपाळी ।
वेदविरहित टवाळी । करूंच नेणे ॥ १९ ॥
जें जें मन अंगिकारी । तें तें स्वयें मुक्त करी ।
तो गुरु नव्हे, भिकारी- । झडे आला ॥ २० ॥
शिष्यास न लविती साधन । न करविती इंद्रियेंदमन ।
ऐसे गुरु आडक्याचे तीन । मिळाले तरी त्यजावे ॥ २१ ॥
जो कोणी ज्ञान बोधी । समूळ अविद्या छेदी ।
इंद्रियेंदमन प्रतिपादी । तो सद्गुरु जाणावा ॥ २२ ॥
येक द्रव्याचे विकिले । येक शिष्याचे आखिले ।
अतिदुराशेनें केले । दीनरूप ॥ २३ ॥
जें जें रुचे शिष्यामनीं । तैसीच करी मनधरणी ।
ऐसी कामना पापिणी । पडली गळां । २४ ॥
जो गुरु भीडसारु । तो अद्धमाहून अद्धम थोरु ।
चोरटा मंद पामरु । द्रव्यभोंदु ॥ २५ ॥
जैसा वैद्य दुराचारी । केली सर्वस्वें बोहरी ।
आणी सेखीं भीड करी । घातघेणा ॥ २६ ॥
तैसा गुरु नसावा । जेणें अंतर पडे देवा ।
भीड करूनियां, गोवा- । घाली बंधनाचा ॥ २७ ॥
जेथें शुद्ध ब्रह्मज्ञान । आणी स्थूळ क्रियेचें साधन ।
तोचि सद्गुरु निधान । दाखवी डोळां ॥ २८ ॥
देखणें दाखविती आदरें । मंत्र फु म्किती कर्णद्वारें ।
इतुकेंच ज्ञान, तें पामरें- । अंतरलीं भगवंता ॥ २९ ॥
बाणे तिहीची खूण । तोचि गुरु सुलक्षण ।
तेथेंचि रिघावें शरण । अत्यादरें मुमुक्षें ॥ ३० ॥
अद्वैतनिरूपणीं अगाध वक्ता । परी विषई लोलंगता ।
ऐसिया गुरुचेनि सार्थकता । होणार नाही ॥ ३१ ॥
जैसा निरूपणसमयो । तैसेचि मनहि करी वायो ।
कृतबुद्धीचा जयो । जालाच नाही ॥ ३२ ॥
निरूपणीं सामर्थ्य सिद्धी । श्रवण होतां दुराशा बाधी ।
नाना चमत्कारें बुद्धी । दंडळू लागे ॥ ३३ ॥
पूर्वीं ज्ञाते विरक्त भक्त । तयांसि सादृश्य भगवंत ।
आणी सामर्थ्यहि अद्भुत । सिद्धीचेनि योगें ॥ ३४ ॥
ऐसें तयांचें सामर्थ्य । आमुचें ज्ञानचि नुसदें वर्ध ।
ऐसा सामर्थ्याचा स्वार्थ । अंतरीं वसे ॥ ३५ ॥
निशेष दुराशा तुटे । तरीच भगवंत भेटे ।
दुराशा धरिती ते वोखटे । शब्दज्ञाते कामिक ॥ ३६ ॥

बहुत ज्ञातीं नागवलीं । कामनेनें वेडीं केलीं ।
 कामना इच्छितांच मेलीं । बापुडीं मूर्खें ॥ ३७ ॥
 निशेष कामनारहित । ऐसा तो विरुळा संत ।
 अवघ्यावेगळें मत । अक्षै ज्याचें ॥ ३८ ॥
 अक्षै ठेवा सकळांचा । परी पांगडा फिटेना शरीराचा ।
 तेणें मार्ग ईश्वराचा । चुकोनि जाती ॥ ३९ ॥
 सिद्धि आणी सामर्थ्य जालें । सामर्थ्ये देहास महत्त्व आलें ।
 तेणें वेंचाड वळकावलें । देहबुद्धीचें ॥ ४० ॥
 सांडूनि अक्षै सुख । सामर्थ्य इच्छिती ते मूर्ख ।
 कामनेसारखें दुःख । आणीक कांहींच नाही ॥ ४१ ॥
 ईश्वरेंविण जे कामना । तेणेएचि गुणें नाना यातना ।
 पावती, होती पतना- । वरपडे प्राणी ॥ ४२ ॥
 होतां शरीरासी अंत । सामर्थ्यहि निघोन जात ।
 सेखीं अंतरला भगवंत । कामनागुणें ॥ ४३ ॥
 म्हणोनि निःकामताविचारु । दृढबुद्धीचा निर्धारु ।
 तोचि सद्गुरु पैलपारु । पाववी भवाचा ॥ ४४ ॥
 मुख्य सद्गुरूचें लक्षण । आधीं पाहिजे विमळ ज्ञान ।
 निश्चयाचें समाधान । स्वरूपस्थिती ॥ ४५ ॥
 याहीवरी वैराग्य प्रबळ । वृत्ति उदास केवळ ।
 विशेष आचारें निर्मळ । स्वधर्मविषई ॥ ४६ ॥
 याहिवरी अध्यात्मश्रवण । हरिकथा निरूपण ।
 जेथें परमार्थविवरण । निरंतर ॥ ४७ ॥
 जेथें सारासारविचार । तेथें होये जगोद्धार ।
 नवविधा भक्तीचा आधार । बहुता जनासी ॥ ४८ ॥
 म्हणोनि नवविधा भजन । जेथें प्रतिष्ठलें साधन ।
 हें सद्गुरूचें लक्षण । श्रोतीं वोळखावें ॥ ४९ ॥
 अंतरी शुद्ध ब्रह्मज्ञान । बाह्य निष्ठेचें भजन ।
 तेथें बहु भक्त जन । विश्रान्ति पावती ॥ ५० ॥
 नाही उपासनेचा आधार । तो परमार्थ निराधार ।
 कर्मविण अनाचार । भ्रष्ट होती ॥ ५१ ॥
 म्हणोनि ज्ञान वैराग्य आणि भजन । स्वधर्मकर्म आणि साधन ।
 कथा निरूपण श्रवण मनन । नीति न्याये मर्यादा ॥ ५२ ॥
 यामधें येक उणें असे । तेणें तें विलक्षण दिसे ।
 म्हणौन सर्वहि विलसे । सद्गुरुपासीं ॥ ५३ ॥
 तो बहुतांचें पाळणकर्ता । त्यास बहुतांची असे चिंता ।
 नाना साधनें समर्था । सद्गुरुपासीं ॥ ५४ ॥
 साधनेंविण परमार्थ प्रतिष्ठे । तो मागुतां सवेंच भ्रष्टे ।
 याकारणे दुरीद्रष्टे । माहानुभाव ॥ ५५ ॥
 आचार उपासना सोडिती । ते भ्रष्ट अभक्त दिसती ।
 जळो तयांची महंती । कोण पुसे ॥ ५६ ॥
 कर्म उपासनेचा अभाव । तेथें भकाधेसि जाला ठाव ।
 तो कानकोडा समुदाव । प्रपंची हांसती ॥ ५७ ॥
 नीच यातीचा गुरु । तोही कानकोड विचारु ।
 ब्रह्मसभेस जैसा चोरु । तैसा दडे ॥ ५८ ॥
 ब्रह्मसभे देखतां । त्याचें तीर्थ नये घेतां ।
 अथवा प्रसाद सेवितां । प्राश्चित पडे ॥ ५९ ॥

तीर्थप्रसादाची सांडी केली । तेथें नीचता दिसोन आली ।
 गुरुभक्ति ते सटवली । येकायेकी ॥ ६० ॥
 गुरुची मर्यादा राखतां । ब्राह्मण क्षोभती तत्त्वतां ।
 तेथें ब्राह्मण्य रक्षूं जातां । गुरुक्षोभ घडे ॥ ६१ ॥
 ऐसीं सांकडीं दोहींकडे । तेथें प्रस्तावा घडे ।
 नीच यातीस गुरुत्व न घडे । याकारणें ॥ ६२ ॥
 तथापि आवडी घेतली जीवें । तरी आपणचि भ्रष्टावें ।
 बहुत जनांसी भ्रष्टावें । हें तों दूषणचि कीं ॥ ६३ ॥
 आतां असो हा विचारु । स्वयातीचा पाहिजे गुरु ।
 नाही तरी भ्रष्टाकारु । नेमस्त घडे ॥ ६४ ॥
 जे जे कांहीं उत्तम गुण ॥ तें तें सद्गुरूचें लक्षण ।
 तथापि संगों वोळखण । होये जेणें ॥ ६५ ॥
 येक गुरु येक मंत्रगुरु । येक यंत्रगुरु येक तांत्रगुरु ।
 येक वस्तादगुरु येक राजगुरु । म्हणती जनीं ॥ ६६ ॥
 येक कुळगुरु येक मानिला गुरु । येक विद्यागुरु येक कुविद्यागुरु ।
 येक असद्गुरु येक यातिगुरु । दंडकर्ते ॥ ६७ ॥
 येक मातागुरु येक पितागुरु । येक राजागुरु येक देवगुरु ।
 येक बोलिजे जगद्गुरु । सकळकळा ॥ ६८ ॥
 ऐसे हे सत्रा गुरु । याहिवेगळे आणीक गुरु ।
 ऐक तयांचा विचारु । सांगिजेल ॥ ६९ ॥
 येक स्वप्नगुरु येक दीक्षागुरु । येक म्हणती प्रतिमागुरु ।
 येक म्हणती स्वयें गुरु । आपला आपण ॥ ७० ॥
 जे जे यातीचा जो व्यापारु । ते ते त्याचे तितुके गुरु ।
 याचा पाहातां विचारु । उदंड आहे ॥ ७१ ॥
 असो ऐसे उदंड गुरु । नाना मतांचा विचारु ।
 परी जो मोक्षदाता सद्गुरु । तो वेगळाचि असे ॥ ७२ ॥
 नाना सद्विद्येचे गुण । याहिवरी कृपाळूपण ।
 हें सद्गुरूचें लक्षण । जाणिजे श्रोतीं ॥ ७३ ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे गुरुलक्षणनाम
 समास दुसरा ॥ २ ॥ ५२

5.3 समास तिसरा : शिष्यलक्षण

॥ श्रीराम ॥

माअगां सद्गुरूचें लक्षण । विशद केलें निरूपण ।
 आतां सच्छिष्याची वोळखण । सावध ऐका ॥ १ ॥
 सद्गुरुविण सच्छिष्य । तो वायां जाय निशेष ।
 कां सच्छिष्येविण विशेष । सद्गुरु सिणे ॥ २ ॥
 उत्तमभूमि शोधिली शुद्ध । तेथें बीज पेरिलें किडखाद ।
 कां तें उत्तम बीज परी समंध । खडकेंसि पडिला ॥ ३ ॥
 तैसा सच्छिष्य तें सत्पात्र । परंतु गुरु सांगे मंत्र तंत्र ।
 तेथें अरत्र ना परत्र । कांहिच नाही ॥ ४ ॥

अथवा गुरु पूर्ण कृपा करी। परी शिष्य अनाधिकारी ।
 भाअग्यपुरुषाचा भिकारी। पुत्र जैसा ॥ ५ ॥
 तैसें येकाविण येक। होत असे निरार्थक ।
 परलोकींचें सार्थक। तें दुःहावे ॥ ६ ॥
 म्हणौनि सद्गुरु आणी सच्छिष्य। तेथें न लगती सायास ।
 त्यां उभयतांचा हव्यास। पुरे येकसरा ॥ ७ ॥
 सुभूमि आणी उत्तम कण। उगवेना प्रजन्येविण ।
 तैसें अध्यात्मनिरूपण। नस्तां होये ॥ ८ ॥
 सेत पेरिलें आणी उगवलें। परंतु निगेविण गेलें ।
 साधनेंविण तैसें जालें। साधकांसी ॥ ९ ॥
 जंवरी पीक आपणास भोगे। तंवरी अवघेंचि करणें लागे ।
 पीक आलियाहि, उगे-। राहोंचि नये ॥ १० ॥
 तैसें आत्मज्ञान जालें। परी साधन पाहिजे केलें ।
 येक वेळ उदंड जेविलें। तन्हीं सामग्री पाहिजे ॥ ११ ॥
 म्हणौनि साधन अभ्यास आणी सद्गुगु। सच्छिष्य आणी
 सच्छास्त्रविचार ।
 सत्कर्म सद्वासना, पारु-। पाववी भवाचा ॥ १२ ॥
 सद्गुपासना सत्कर्म। सत्क्रिया आणी स्वधर्म ।
 सत्संग आणी नित्य नेम। निरंतर ॥ १३ ॥
 ऐसें हें अवघेंचि मिळे। तरीच विमळ ज्ञान निवळे ।
 नाही तरी पाषांड संचरे बळें। समुदाई ॥ १४ ॥
 येथें शब्द नाही शिष्यासी। हें अवघें सद्गुरुपासी ।
 सद्गुरु पालटी अवगुणासी। नाना येत्नें करूनी ॥ १५ ॥
 सद्गुरुचेनि असच्छिष्य पालटे। परंतु सच्छिष्यें
 असद्गुरु न पालटे ।
 कां जें थोरपण तुटे। म्हणौनिया ॥ १६ ॥
 याकरणें सद्गुरु पाहिजे। तरीच सन्मार्ग लाहिजे ।
 नाहिं तरी होईजे। पाषांडा वरपडे ॥ १७ ॥
 येथें सद्गुरुचि कारण। येर सर्व निःकारण ।
 तथापि सांगो वोळखण। सच्छिष्याची ॥ १८ ॥
 मुख्य सच्छिष्याचें लक्षण। सद्गुरुवचनी विश्वास पूर्ण ।
 अनन्यभावे शरण। त्या नांव सच्छिष्य ॥ १९ ॥
 शिष्य पाहिजे निर्मळ। शिष्य पाहिजे आचारसीळ ।
 शिष्य पाहिजे केवळ। विरक्त अनुतापी ॥ २० ॥
 शिष्य पाहिजे निष्ठावंत। शिष्य पाहिजे सुचिष्मंत ।
 शिष्य पाहिजे नेमस्त। सर्वप्रकारी ॥ २१ ॥
 शिष्य पाहिजे साक्षपी विशेष। शिष्य पाहिजे परम दक्ष ।
 शिष्य पाहिजे अलक्ष। लक्षी ऐसा ॥ २२ ॥
 शिष्य पाहिजे अति धीर। शिष्य पाहिजे अति उदार ।
 शिष्य पाहिजे अति तत्पर। परमार्थविषई ॥ २३ ॥
 शिष्य पाहिजे परोपकारी। शिष्य पाहिजे निर्मत्सरी ।
 शिष्य पाहिजे अर्थांतरी। प्रवेशकर्ता ॥ २४ ॥
 शिष्य पाहिजे परम शुद्ध। शिष्य पाहिजे परम सावध ।
 शिष्य पाहिजे अगाध। उत्तम गुणांचा ॥ २५ ॥
 शिष्य पाहिजे प्रज्ञावंत। शिष्य पाहिजे प्रेमळ भक्त ।
 शिष्य पाहिजे नीतिवंत। मयादिचा ॥ २६ ॥

शिष्य पाहिजे युक्तिवंत। शिष्य पाहिजे बुद्धिवंत ।
 शिष्य पाहिजे संतासंत। विचार घेता ॥ २७ ॥
 शिष्य पाहिजे धारिष्टाचा। शिष्य पाहिजे दृढ व्रताचा ।
 शिष्य पाहिजे उत्तम कुळीचा। पुण्यसीळ ॥ २८ ॥
 शिष्य असावा सात्विक। शिष्य असावा भजक ।
 शिष्य असावा साधक। साधनकर्ता ॥ २९ ॥
 शिष्य असावा विश्वासी। शिष्य असावा कायाक्लेशी ।
 शिष्य असावा परमार्थासी। वाढऊं जाणे ॥ ३० ॥
 शिष्य असावा स्वतंत्र। शिष्य असावा जगमित्र ।
 शिष्य असावा सत्पात्र। सर्व गुणें ॥ ३१ ॥
 शिष्य असावा सद्द्विचेचा। शिष्य असावा सद्भावाचा ।
 शिष्य असावा अंतरीचा। परमशुद्ध ॥ ३२ ॥
 शिष्य नसावा अविवेकी। शिष्य नसावा गर्भसुखी ।
 शिष्य असावा संसारदुःखी। संतप्त देही ॥ ३३ ॥
 जो संसारदुःखें दुःखवला। जो त्रिविधतापें पोळला ।
 तोचि अधिकारी जाला। परमार्थविषीं ॥ ३४ ॥
 बहु दुःख भोगिलें जेणें। तयासीच परमार्थ बाणे ।
 संसारदुःखाचेनि गुणें। वैराग्य उपजे ॥ ३५ ॥
 ज्या संसाराचा त्रास। तयासीच उपजे विश्वास ।
 विश्वासबळें दृढ कास। धरिली सद्गुरुची ॥ ३६ ॥
 अविस्वासें कास सोडिली। ऐसी बहुतेक भवीं बुडालीं ।
 नाना जळचरीं तोडिलीं। मध्येचि सुखदुःखें ॥ ३७ ॥
 याकारणें दृढ विश्वास। तोचि जाणावा सच्छिष्य ।
 मोक्षाधिकारी विशेष। आग्रगण्यु ॥ ३८ ॥
 जो सद्गुरुवचनें निवाला। तो सयोज्यतेचा आखिला ।
 सांसारसंगे पांगिला। न वचे कदा ॥ ३९ ॥
 सद्गुरुहून देव मोठा। ज्यास वाटे तो करंटा ।
 सुटला वैभवाचा फांटा। सामर्थ्यपिसें ॥ ४० ॥
 सद्गुरुस्वरूप तें संत। आणी देवांस मांडेल कल्पान्त ।
 तेथें कैचें उरेल सामर्थ्य। हरिहरांचें ॥ ४१ ॥
 म्हणौनि सद्गुरुसामर्थ्य आधीक। जेथें आटती ब्रह्मादिक ।
 अल्पबुद्धी मानवी रंक। तयांसि हें कळेना ॥ ४२ ॥
 गुरुदेवांस बराबरी-। करी तो शिष्य दुराचारी ।
 भ्रांति बैसली अभ्यांतरीं। सिद्धांत नेणवे ॥ ४३ ॥
 देव मनिषीं भाविला। मंत्रीं देवपणासि आला ।
 सद्गुरु न वचे कल्पिला। ईश्वराचेनि ॥ ४४ ॥
 म्हणौनि सद्गुरु पूर्णपणें। देवाहून आधीक कोटिगुणें ।
 ज्यासि वर्णितां भांडणें। वेदशास्त्रीं लागलीं ॥ ४५ ॥
 असो सद्गुरूपदापुढें। दुजें कांहीच न चढे ।
 देवसामर्थ्य तें केवढें। मायाजनित ॥ ४६ ॥
 अहो सद्गुरुकृपा ज्यासी। सामर्थ्य न चले तयापासीं ।
 ज्ञानबळें वैभवासी। तृणतुच्छ केलें ॥ ४७ ॥
 अहो सद्गुरुकृपेचेनि बळें। अपरोक्षज्ञानाचेनि उसाळें ।
 मायेसहित ब्रह्मांड सगळें। दृष्टीस न ये ॥ ४८ ॥
 ऐसें सच्छिष्याचें वैभव। सद्गुरुवचनीं दृढ भाव ।
 तेणें गुणें देवराव। स्वयेचि होती ॥ ४९ ॥

अंतरी अनुतापें तापले। तेणें अंतर शुद्ध जालें ।
 पुढें सद्गुरुवचनें निवाले। सच्छिष्य ऐसे ॥ ५० ॥
 लागतां सद्गुरुवचनपथें। जालें ब्रह्मांड पालथें ।
 तरी जयाच्या शुद्ध भावार्थें। पालट न धरजे ॥ ५१ ॥
 शरण सद्गुरूस गेले। सच्छिष्य ऐसे निवडले ।
 क्रियापालटें जाले। पावन ईश्वरीं ॥ ५२ ॥
 ऐसा सद्भाव अंतरीं। तेचि मुक्तीचे वाटेकरी ।
 येर माईक वेषधारी। असच्छिष्य ॥ ५३ ॥
 वाटे विषयांचे सुख। परमार्थ संपादणे लौकिक ।
 देखोवेखीं पढतमूर्ख। शरण गेले ॥ ५४ ॥
 जाली विषई वृत्ति अनावर। दृढ धरिला संसार ।
 परमार्थचर्चेचा विचार। मळिण झाला ॥ ५५ ॥
 मोड घेतला परमार्थाचा। हव्यास धरिला प्रपंचाचा ।
 भार वाहिला कुटुंबाचा। काबाडी जाला ॥ ५६ ॥
 मानिला प्रपंची आनंद। केला परमार्थी विनोद ।
 भ्रांत मूढ मतिमंद। लोधला कामीं ॥ ५७ ॥
 सूकर पूजिलें विलेपनें। म्हैसा मर्दिला चंदनें ।
 तैसा विषई ब्रह्मज्ञानें। विवेकें बोधिला ॥ ५८ ॥
 रासभ उकिरडां लोळे। तयासि परिमळसोहळे ।
 उलूक अंधारीं पळे। तया केवी हंसपंगती ॥ ५९ ॥
 तैसा विषयदारींचा बराडी। घाली अधःपतनीं उडी ।
 तयास भगवंत आवडी। सत्संग कैंचा ॥ ६० ॥
 वर्ती करून दांताळीं। स्वानपुत्र हाडें चगळी ।
 तैसा विषई तळमळी। विषयसुखाकारणे ॥ ६१ ॥
 तया स्वानमुखी परमात्र। कीं मर्कटास सिंहासन ।
 तैसें विषयशक्तां ज्ञान। जिरेल कैंचें ॥ ६२ ॥
 रासभें राखतां जन्म गेला। तो पंडितांमध्ये प्रतिष्ठला ।
 न वचे, तैसा आअशक्ताला। परमार्थ नाही ॥ ६३ ॥
 मिळाला राजहंसांचा मेळा। तेथें आला डोंबकावळा ।
 लक्षून विष्टेचा गोळा। हंस म्हणवी ॥ ६४ ॥
 तैसे सज्जनाचे संगती। विषई सज्जन म्हणविती ।
 विषय आमेट्य चितीं। गोळा लक्षिला ॥ ६५ ॥
 काखे घेऊनियां दारा। म्हणे मज संन्यासी करा ।
 तैसा विषई सैरावैरा। ज्ञान बडवडी ॥ ६६ ॥
 असो ऐसे पढतमूर्ख। ते काय जाणती अद्वैतसुख ।
 नारकी प्राणी नर्क। भोगिती स्वइच्छा ॥ ६७ ॥
 वैषेची करील सेवा। तो कैसा मंत्री म्हणावा ।
 तैसा विषयदास मानावा। भक्तराज केवी ॥ ६८ ॥
 तैसे विषई बापुडे। त्यांस ज्ञान कोणीकडे ।
 वाचाळ शाब्दिक बडवडे। वरपडे जाले ॥ ६९ ॥
 ऐसे शिष्य परम नष्ट। कनिष्ठांमधें कनिष्ठ ।
 हीन अविवेकी आणी दृष्ट। खळ खोटे दुर्जन ॥ ७० ॥
 ऐसे जे पापरूप। दीर्घदोषी वज्रलेप ।
 तयांस प्राञ्चीत, अनुताप-। उडवतां ॥ ७१ ॥
 तेंहि पुन्हां शरण जावें। सद्गुरूस संतोषवावें ।
 कृपादृष्टी जालियां व्हावें। पुन्हां शुद्ध ॥ ७२ ॥

स्वामीद्रोह जया घडे। तो यावश्चंद्र नरकीं पडे ।
 तयास उपावचि न घडे। स्वामी तुष्टल्यावांचुनी ॥ ७३ ॥
 स्मशानवैराग्य आलें। म्हणोन लोटांगण घातलें ।
 तेणें गुणें उपतिष्ठले-। नाहीं ज्ञान। ७४ ॥
 भाव आणिला जायाचा। मंत्र घेतला गुरूचा ।
 शिष्य जाला दो दिसांचा। मंत्राकारणें ॥ ७५ ॥
 ऐसे केले गुरु उदंड। शब्द सिकला पाषांड ।
 जाला तोंडाळ तर्मुंड। माहापाषांडी ॥ ७६ ॥
 घडी येक रडे आणी पडे। घडी येक वैराग्य चढे ।
 घडी येक अहंभाव जडे। ज्ञातेपणाचा ॥ ७७ ॥
 घडी येक विस्वास धरी। सवेंच घडि येक गुर्गुरी ।
 ऐसे नाना छंद करी। पिसाट जैसा ॥ ७८ ॥
 काम क्रोध मद मत्सर। लोभ मोह नाना विकार ।
 अभिमान कापट्य तिरस्कार। हृदई नांदती ॥ ७९ ॥
 अहंकार आणी देहपांग। अनाचार आणी विषयसंग ।
 संसार प्रपंच उद्वेग। अंतरीं वसे ॥ ८० ॥
 दीर्घसूत्री कृतघ्न पापी। कुकर्मी कुतर्की विकल्पी ।
 अभक्त अभाव सीघ्रकोपी। निष्ठुर परघातक ॥ ८१ ॥
 हृदयेसुन्य आणी आळसी। अविवेकी आणी अविस्वासी ।
 अधीर अविचार, सदेहासी-। दृढ धर्ता ॥ ८२ ॥
 आशा ममता तृष्णा कल्पना। कुबुद्धी दुर्वृत्ति दुर्वासना ।
 अल्पबुद्धि विषयकामना। हृदई वसे ॥ ८३ ॥
 ईषणा असूया तिरस्कारें। निंदेसि प्रवर्ते आदरें ।
 देहाभिमानें हुंबरे। जाणपणें ॥ ८४ ॥
 क्षुधा तृष्णा आवरेना। निद्रा सहसा धरेना ।
 कुटुंबचिंता वोसरेना। भ्रांति पडिली ॥ ८५ ॥
 शाब्दिक बोले उदंड वाचा। लेश नाहीं वैराग्याचा ।
 अनुताप धारिष्ट साधनाचा। मार्ग न धरी ॥ ८६ ॥
 भक्ति विरक्ति ना शांती। सद्गुरु लीनता ना दांती ।
 कृपा दया ना तृप्ती। सुबुद्धि असेच ना ॥ ८७ ॥
 कायाक्लेसीं शेरीरहीन। धर्मविषई परम कृपण ।
 क्रिया पालटेना कठिण। हृदये जयाचें ॥ ८८ ॥
 आर्जव नाहीं जनासी। जो अप्रिये सज्जनासी ।
 जयाचे जिवीं आहिणेंसी। परन्यून वसे ॥ ८९ ॥
 सदा सर्वकाळ लटिका। बोले माईक लापणिका ।
 क्रिया विचार पाहतां, येका। वचनीं सत्य नाहीं ॥ ९० ॥
 परपीडेविषई तत्पर। जैसे विंचु आणि विखार ।
 तैसा कुशब्दें जिव्हार। भेदी सकळांचें ॥ ९१ ॥
 आपले झांकी अवगुण। पुढिलांस बोले कठिण ।
 मिथ्या गुणदोषेविण। गुणदोष लावी ॥ ९२ ॥
 स्वयें पापात्मा अंतरी। पुढिलाचि कणव न करी ।
 जैसा हिंसक दुराचारी। परदुःखें शिणेना ॥ ९३ ॥
 दुःख पराव्याचें नेणती। दुर्जन गांजिले चि गांजिती ।
 श्रम पावतां आनंदती। आपुले मनीं ॥ ९४ ॥
 स्वदुःखें झुरे अंतरीं। आणी परदुःखें हास्य करी ।
 तयास प्राप्त येमपुरी। राजदूत ताडिती ॥ ९५ ॥

असो ऐसें मदांध बापुडें। तयांसि भगवंत कैचा जोडे ।
जयांस सुबुद्धि नावडे। पूर्वपातकेकरूनी ॥ ९६ ॥
तयास देहाचा अंती। गात्रें क्षीणता पावती ।
जिवलगें वोसंडिती। जाणवेल तेव्हां ॥ ९७ ॥
असो ऐसे गुणावेगळे। ते सच्छिष्य आगळे ।
दृढभावार्थें सोहळे। भोगिती स्वानंदाचे ॥ ९८ ॥
जये स्थळी विकल्प जागे। कुळाभिमान पाठी लागे ।
ते प्राणी प्रपंचसंगें। हिंपुटी होती ॥ ९९ ॥
जेणेंकरितां दुःख जालें। तेंचि मनीं दृढ धरिलें ।
तेणें गुणें प्राप्त जालें। पुन्हां दुःख ॥ १०० ॥
संसारसंगें सुख जालें। ऐसें देखिलें ना ऐकिलें ।
ऐसें जाणोन अनहित केलें। ते दुःखी होती स्वयें ॥ १०१ ॥
संसारी सुख मानिती। ते प्राणी मूढमती ।
जाणोन डोळे झांकिती। पढतमूर्ख ॥ १०२ ॥
प्रपंच सुखें करावा। परी कांहीं परमार्थ वाढवावा ।
परमार्थ अवघाचि बुडवावा। हें विहित नव्हे ॥ १०३ ॥
मागां जालें निरूपण। गुरुशिष्यांची वोळखण ।
आतां उपदेशाचें लक्षण। सांगिजेल ॥ १०४ ॥
इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे शिष्यलक्षणनाम
समास तिसरा ॥ ३ ॥ ५.३

5.4 समास चवथा : उपदेशलक्षण

॥ श्रीराम ॥

एका उपदेशाचीं लक्षणें। बहुविधें कोण कोणें ।
सांगतां तें असाधारणें। परी कांहीं येक सांगों ॥ १ ॥
बहुत मंत्र उपदेशिती। कोणी नाम मात्र सांगती ।
येक ते जप करविती। वोंकाराचा ॥ २ ॥
शिवमंत्र भवानीमंत्र। विष्णुमंत्र माहालक्ष्मीमंत्र ।
अवधूतमंत्र गणेशमंत्र। मार्तंडमंत्र सांगती ॥ ३ ॥
मच्छकूर्मवन्हावमंत्र। नृसिंहमंत्र वामनमंत्र ।
भार्गवमंत्र रघुनाथमंत्र। कृष्णमंत्र सांगती ॥ ४ ॥
भैरवमंत्र मल्लारिमंत्र। हनुमंतमंत्र येक्षिणीमंत्र ।
नारायेणमंत्र पांडुरंगमंत्र। अघोरमंत्र सांगती ॥ ५ ॥
शेषमंत्र गरुडमंत्र। वायोमन्त्र वेताळमंत्र ।
झोटिंगमंत्र बहुधा मंत्र। किती म्हणौनि सांगावे ॥ ६ ॥
बाळामंत्र बगुळामंत्र। काळिमंत्र कंकाळिमंत्र ।
बटुकमंत्र नाना मंत्र। नाना शक्तीचे ॥ ७ ॥
पृथकाकारें स्वतंत्र। जितुके देव तितुके मंत्र ।
सोपे अवघड विचित्र। खेचर दारुण बीजाचे ॥ ८ ॥
पाहों जातां पृथ्वीवरी। देवांची गणना कोण करी ।
तितुके मंत्र वैखरी। किती म्हणौनि वदवावी ॥ ९ ॥

असंख्यात मंत्रमाळा। येकाहूनि येक आगळा ।
विचित्र मायेची कळा। कोण जाणे ॥ १० ॥
कित्येक मंत्रां भूतें जाती। कित्येक मंत्रां वेथा नासती ।
कित्येक मंत्रां उतरती। सितें विंचू विखार ॥ ११ ॥
ऐसे नाना परीचे मंत्रां। उपदेशिती कर्णपात्री ।
जप ध्यान पूजा यंत्रां। विधानयुक्त सांगती ॥ १२ ॥
येक शिव शिव सांगती। येक हरि हरि म्हणविती ।
येक उपदेशिती। विठल विठल म्हणोनी ॥ १३ ॥
येक सांगती कृष्ण कृष्ण। येक सांगती विष्ण विष्ण ।
येक नारायण नारायण। म्हणौन उपदेशिती ॥ १४ ॥
येक म्हणती अच्युत अच्युत। येक म्हणती अनंत अनंत ।
येक सांगती दत्त दत्त। म्हणत जावें ॥ १५ ॥
येक सांगती राम राम। येक सांगती ॐ ॐ म ।
येक म्हणती मेघशाम। बहुतां नामीं स्मरावा ॥ १६ ॥
येक सांगती गुरु गुरु। येक म्हणती परमेश्वरु ।
येक म्हणती विघ्नहरु। चिंतीत जावा ॥ १७ ॥
येक सांगती शामराज। येक सांगती गरुडध्वज ।
येक सांगती अधोक्षज। म्हणत जावें ॥ १८ ॥
येक सांगती देव देव। येक म्हणती केशव केशव ।
येक म्हणती भार्गव भार्गव। म्हणत जावें ॥ १९ ॥
येक विश्वनाथ म्हणविती। येक मल्लारि सांगती ।
येक ते जप करविती। तुकाई तुकाई म्हणौनी ॥ २० ॥
हें म्हणौनी सांगावें। शिवशक्तीचीं अनंत नावें ।
इच्छेसारिखीं स्वभावें। उपदेशिती ॥ २१ ॥
येक सांगती मुद्रा च्यारी। खेचरी भूचरी चाचरी अगोचरी ।
येक आसनं परोपरी। उपदेशिती ॥ २२ ॥
येक दाखविती देखणी। येक अनुहातध्वनी ।
येक गुरु पिंडज्ञानी। पिंडज्ञान सांगती ॥ २३ ॥
येक संगती कर्ममार्ग। येक उपासनामार्ग ।
येक सांगती अष्टांग योग। नाना चक्रे ॥ २४ ॥
येक तपें सांगती। येक अजपाअ निरोपिती ।
येक तत्त्वे विस्तारिती , तत्वज्ञानी ॥ २५ ॥
येक सांगती सगुण। येक निरोपिती निर्गुण ।
येक उपदेशिती तीर्थाटण। फिरावें म्हणौनी ॥ २६ ॥
येक माहावाक्यें सांगती। त्यांचा जप करावा म्हणती ।
येक उपदेश करिती। सर्व ब्रह्म म्हणोनी ॥ २७ ॥
येक शाक्तमार्ग सांगती। येक मुक्तमार्ग प्रतिष्ठिती ।
येक इंद्रियें पूजन करविती। येका भावें ॥ २८ ॥
येक सांगती वशीकर्ण। स्तंबन मोहन उच्चाटण ।
नाना चेटके आपण। स्वयें निरोपिती ॥ २९ ॥
ऐसी उपदेशांची स्थिती। पुरे आतां सांगों किती ।
ऐसे हे उपदेश असती। असंख्यात ३० ॥
ऐसे उपदेश अनेक। परी ज्ञानेविण निरार्थक ।
येविषई असे येक। भगवद्वचन ॥ ३१ ॥
श्लोक ॥ नानाशास्त्रं पठेल्लोको नाना दैवतपूजनम ।
आत्मज्ञानं विना पार्थ सर्वकर्म निरर्थकम ॥

शैवशाक्तागमाद्या ये अन्ये च बहवो मताः ।
अपभ्रंशसमास्तेऽपि जीवानां भ्रांतचेतसाम् ॥
न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिदमुत्तमम् ॥

याकारणं ज्ञानासमान । पवित्र उत्तम न दिसे अन्न ।
म्हणौन आधी आत्मज्ञान । साधिलें पाहिजे ॥ ३२ ॥
सकळ उपदेशीं विशेष । आत्मज्ञानाचा उपदेश ।
येविषई जगदीश । बहुतां टाई बोलिला ॥ ३३ ॥
श्लोक ॥ यस्य कस्य च वर्णस्य ज्ञानं देहे प्रतिष्ठितम् ।
तस्य दासस्य दासोहं भवे जन्मनि जन्मनि ॥
आत्मज्ञानाचा महिमा । नेणे चतुर्मुख ब्रह्मा ।
प्राणी बापुडा जीवात्मा । काये जाणे ॥ ३४ ॥
सकळ तीर्थांची संगती । स्नानदानाची फळश्रुती ।
त्याहून ज्ञानाची स्थिती । विशेष कोटिगुणें ॥ ३५ ॥
श्लोकः ॥ पृथिव्यां यानि तीर्थानि स्नानदानेषु यत्फलम् ।
तत्फलं कोटिगुणितं ब्रह्मज्ञानसमोपमम् ॥
म्हणौनि जें आत्मज्ञान । तें गहनाहून गहन ।
ऐक त्याचें लक्षण । सांगिजेल ॥ ३६ ॥
इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे उपदेशनाम
समास चवथा ॥ ४ ॥ ५.४

5.5 समास पाचवा : बहुधाज्ञान निरूपण

॥ श्रीराम ॥

जंव तें ज्ञान नाहीं प्रांजळ । तंव सर्व कांहीं निर्फळ ।
ज्ञानरहित तळमळ । जाणार नाहीं ॥ १ ॥
ज्ञान म्हणतां वाटे भस्म । काये रे वा असेल वर्म ।
म्हणौनि हा अनुक्रम । सांगिजेल आतां ॥ २ ॥
भूत भविष्य वर्तमान । ठाऊकें आहे परिच्छिन्न ।
यासीहि म्हणिजेत ज्ञान । परी तें ज्ञान नव्हे ॥ ३ ॥
बहुत केलें विद्यापठण । संगीतशास्त्र रागज्ञान ।
वैदिक शास्त्र वेदाधेन । हेंहि ज्ञान नव्हे ॥ ४ ॥
नाना वेवसायाचें ज्ञान । नाना दिक्षेचें ज्ञान ।
नाना परीक्षेचें ज्ञान । हें ज्ञान नव्हे ॥ ५ ॥
नाना वनितांची परीक्षा । नाना मनुष्यांची परीक्षा ।
नाना नरांची परीक्षा । हें ज्ञान नव्हे ॥ ६ ॥
नाना अश्यांची परीक्षा । नाना गजांची परीक्षा ।
नाना स्वापदांची परीक्षा । हें ज्ञान नव्हे ॥ ७ ॥
नाना पशूंची परीक्षा । नाना पक्षांची परीक्षा ।
नाना भूतांची परीक्षा । हें ज्ञान नव्हे ॥ ८ ॥
नाना यानांची परीक्षा । नाना वस्त्रांची परीक्षा ।
नाना शस्त्रांची परीक्षा । हें ज्ञान नव्हे ॥ ९ ॥
नाना धातूंची परीक्षा । नाना नाण्यांची परीक्षा ।
नाना रत्नांची परीक्षा । हें ज्ञान नव्हे ॥ १० ॥

नाना पाषाण परीक्षा । नाना काष्ठांची परीक्षा ।
नाना वाद्यांची परीक्षा । हें ज्ञान नव्हे ॥ ११ ॥
नाना भूमींची परीक्षा । नाना जळांची परीक्षा ।
नाना सतेज परीक्षा । हें ज्ञान नव्हे ॥ १२ ॥
नाना रसांची परीक्षा । नाना बीजांची परीक्षा ।
नाना अंकुर परीक्षा । हें ज्ञान नव्हे ॥ १३ ॥
नाना पुष्पांची परीक्षा । नाना फळांची परीक्षा ।
नाना वल्लींची परीक्षा । हें ज्ञान नव्हे ॥ १४ ॥
नाना दुःखांची परीक्षा । नाना रोगांची परीक्षा ।
नाना चिन्हांची परीक्षा । हें ज्ञान नव्हे ॥ १५ ॥
नाना मंत्रांची परीक्षा । नाना यंत्रांची परीक्षा ।
नाना मूर्तींची परीक्षा । हें ज्ञान नव्हे ॥ १६ ॥
नाना क्षत्रांची परीक्षा । नाना गृहांची परीक्षा ।
नाना पात्रांची परीक्षा । हें ज्ञान नव्हे ॥ १७ ॥
नाना होणार परीक्षा । नाना समयांची परीक्षा ।
नाना तर्कांची परीक्षा । हें ज्ञान नव्हे ॥ १८ ॥
नाना अनुमान परीक्षा । नाना नेमस्त परीक्षा ।
नाना प्रकार परीक्षा । हें ज्ञान नव्हे ॥ १९ ॥
नाना विद्येची परीक्षा । नाना कळेची परीक्षा ।
नाना चातुर्य परीक्षा । हें ज्ञान नव्हे ॥ २० ॥
नाना शब्दांची परीक्षा । नाना अर्थांची परीक्षा ।
नाना भाषांची परीक्षा । हें ज्ञान नव्हे ॥ २१ ॥
नाना स्वरांची परीक्षा । नाना वर्णांची परीक्षा ।
नाना लेखनपरीक्षा । हें ज्ञान नव्हे ॥ २२ ॥
नाना मतांची परीक्षा । नाना ज्ञानांची परीक्षा ।
नाना वृत्तींची परीक्षा । हें ज्ञान नव्हे ॥ २३ ॥
नाना रूपांची परीक्षा । नाना रसनेची परीक्षा ।
नाना सुगंधपरीक्षा । हें ज्ञान नव्हे ॥ २४ ॥
नाना सृष्टींची परीक्षा । नाना विस्तारपरीक्षा ।
नाना पदार्थपरीक्षा । हें ज्ञान नव्हे ॥ २५ ॥
नेमकेचि बोलणें । तत्काळचि प्रतिवचन देणें ।
सीम्रचि कवित्व करणें । हें ज्ञान नव्हे ॥ २६ ॥
नेत्रपालवी नादकळा । करपालवी भेदकळा ।
स्वरपालवी संकेतकळा । हें ज्ञान नव्हे ॥ २७ ॥
काव्यकुशळ संगीतकळा । गीत प्रबंद नृत्यकळा ।
सभाच्यातुर्य शब्दकळा । हें ज्ञान नव्हे ॥ २८ ॥
वग्विळास मोहनकळा । रम्य रसाळ गायनकळा ।
हास्य विनोद कामकळा । हें ज्ञान नव्हे ॥ २९ ॥
नाना लाघवें चित्रकळा । नाना वाद्यें संगीतकळा ।
नाना प्रकारें विचित्र कळा । हें ज्ञान नव्हे ॥ ३० ॥
आदिकरुनि चौसष्टि कळा । याहि वेगळ्या नाना कळा ।
चौदा विद्या सिद्धि सकळा । हें ज्ञान नव्हे ॥ ३१ ॥
असो सकळ कळाप्रवीण । विद्यामात्र परिपूर्ण ।
तरी ते कौशल्यता, परी ज्ञान- । म्हणोंचि नये ॥ ३२ ॥
हें ज्ञान होयेसें भासे । परंतु मुख्य ज्ञान तें अनारिसें ।
जेथें प्रकृतीचें पिसें । समूळ वाव ॥ ३३ ॥

जाणावें दुसऱ्यांचें जीवीचें । हे ज्ञान वाटे साचें ।
 परंतु हें आत्मज्ञानाचें । लक्षण नव्हे ॥ ३४ ॥
 माहानुभाव माहाभला । मानसपूजा करितां चुकला ।
 कोणी येकें पाचारिला । ऐसें नव्हे म्हणोनी ॥ ३५ ॥
 ऐसी जाणे अंतरस्थिती । त्यासि परम ज्ञाता म्हणती ।
 परंतु जेणें मोक्षप्राप्ती । तें हें ज्ञान नव्हे ॥ ३६ ॥
 बहुत प्रकारांची ज्ञानें । सांगों जातां असाधारणें ।
 सायोज्यप्राप्ती होये जेणें । तें ज्ञान वेगळें ॥ ३७ ॥
 तरी तें कैसें आहे ज्ञान । समाधानाचें लक्षण ।
 ऐसें हें विशद करून । मज निरोपावें ॥ ३८ ॥
 ऐसें शुद्ध ज्ञान पुसिलें । तें पुढिले समासी निरोपिलें ।
 श्रोतां अवधान दिधलें । पाहिजे पुढें ॥ ३९ ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे बहुधाज्ञाननाम
 समास पंचवा ॥ ५ ॥ ५.५

5.6 समास सहावा : शुद्धज्ञान निरूपण

॥ श्रीराम ॥

एक ज्ञानाचें लक्षण । ज्ञान म्हणजे आत्मज्ञान ।
 पाहावें आपणासि आपण । या नांव ज्ञान ॥ १ ॥
 मुख्य देवास जाणावें । सत्य स्वरूप वोळखावें ।
 नित्यानित्य विचारावें । या नांव ज्ञान ॥ २ ॥
 जेथें दृश्य प्रकृति सरे । पंचभूतिक वोसरे ।
 समूळ द्वैत निवारे । या नांव ज्ञान ॥ ३ ॥
 मनबुद्धि अगोचर । न चले तर्काचा विचार ।
 उल्लेख परेहुनि पर । या नांव ज्ञान ॥ ४ ॥
 जेथें नाही दृश्यमान । जेथें जाणीव हें अज्ञान ।
 विमळ शुद्ध स्वरूपज्ञान । यासि बोलिजे ॥ ५ ॥
 सर्वसाक्षी अवस्ता तुर्या । ज्ञान ऐसें म्हणती त्या ।
 परी तें जाणजे वायां । पदार्थज्ञान ॥ ६ ॥
 दृश्य पदार्थ जाणजे । त्यास पदार्थज्ञान बोलिजे ।
 शुद्ध स्वरूप जाणजे । या नांव स्वरूपज्ञान ॥ ७ ॥
 जेथें सर्वचि नाहीं ठाईचें । तेथें सर्वसाक्षत्व
 कैचें ।
 म्हणौनि शुद्ध ज्ञान तुर्येचें । मानूचि नये ॥ ८ ॥
 ज्ञान म्हणजे अद्वैत । तुर्या प्रत्यक्ष द्वैत ।
 म्हणौनि शुद्ध ज्ञान सतंत । वेगळेंचि असे ॥ ९ ॥
 एक शुद्ध ज्ञानाचें लक्षण । शुद्ध स्वरूपचि आपण ।
 या नांव शुद्ध स्वरूपज्ञान । जाणजे श्रोती ॥ १० ॥
 माहावाक्यउपदेश भला । परी त्याचा जप नाही बोलिला ।
 तेथीचा तो विचारचि केला । पाहिजे साधकें ॥ ११ ॥
 माहावाक्य उपदेशसार । परी घेतला पाहिजे विचार ।
 त्याच्या जपें, अंधकार- । न फिटे भ्रांतीचा ॥ १२ ॥

माहावाक्याचा अर्थ घेतां । आपण वस्तुचि तत्वतां ।
 त्याचा जप करितां वृथा । सीणचि होये ॥ १३ ॥
 माहावाक्याचें विवरण । हें मुख्य ज्ञानाचें लक्षण ।
 शुद्ध लक्ष्याचें आपण । वस्तुच आहे ॥ १४ ॥
 आपला आपणासि लाभ । हें ज्ञान परम दुल्लभ ।
 जें आदिअंती स्वयंभ । स्वरूपचि स्वयें ॥ १५ ॥
 जेथून हें सर्व ही प्रगटे । आणि सकळही जेथें आटे ।
 तें ज्ञान जालियां फिटे । भ्रांति बंधनाची ॥ १६ ॥
 मते आणि मतांतरे । जेथें होती निर्विकारे ।
 अतिसूक्ष्म विचारे । पाहातां ऐक्य ॥ १७ ॥
 जे या चराचराचें मूळ । शुद्ध स्वरूप निर्मळ ।
 या नांव ज्ञान केवळ । वेदांतमते ॥ १८ ॥
 शोधितां आपलें मूळ स्थान । सहजचि उडे अज्ञान ।
 या नांव म्हणजे ब्रह्मज्ञान । मोक्षदायेक ॥ १९ ॥
 आपणासि वोळखों जातां । आंगी बाणे सर्वज्ञता ।
 तेणें येकदेसी वार्ता । निशेष उडे ॥ २० ॥
 मी कोण ऐसा हेत- । धरून, पाहातां देहातीत ।
 आवलोकितां नेमस्त । स्वरूपचि होये ॥ २१ ॥
 असो पूर्वी थोर थोर । जेणें ज्ञानें पैलपार- ।
 पावले, ते साचार । ऐक आतां ॥ २२ ॥
 व्यास वसिष्ठ माहामुनी । शुक नारद समाधानी ।
 जनकादिक माहाज्ञानी । येणेचि ज्ञानें ॥ २३ ॥
 वामदेवादिक योगेश्वर । वाल्मीक अत्रि ऋषेश्वर ।
 शोनिकादि अध्यात्मसार । वेदांतमते ॥ २४ ॥
 सनकादिक मुख्यकरूनी । आदिनाथ मीन गोरक्षमुनी ।
 आणीक बोलतां वचनी । अगाध असती ॥ २५ ॥
 सिद्ध मुनी माहानुभाव । सकळांचा जो अंतर्भाव ।
 जेणें सुखें माहादेव । डुल्लत सदा ॥ २६ ॥
 जें वेदशास्त्रांचें सार । सिद्धांत धादांत विचार ।
 ज्याची प्राप्ती भाग्यानुसार । भाविकांस होये ॥ २७ ॥
 साधु संत आणी सज्जन । भूत भविष्य वर्तमान ।
 सर्वत्रांचें गुह्य ज्ञान । तें संगिजेल आतां ॥ २८ ॥
 तीर्थें व्रतें तपें दानें । जें न जोडे धूम्रपानें ।
 पंचाग्नी गोरांजनें । जें प्राप्त नव्हे ॥ २९ ॥
 सकळ साधनाचें फळ । ज्ञानाची सिगचि केवळ ।
 जेणें संशयाचें मूळ । निशेष तुटे ॥ ३० ॥
 छपन्न भाषा तितुके ग्रंथ । आदिकरून वेदांत ।
 या इतुकियांचा गहनार्थ । येकचि आहे ॥ ३१ ॥
 जें नेणवे पुराणी । जेथें सिणल्या वेदवाणी ।
 तेंचि आतां येचि क्षणीं । बोधीन गुरुकृपें ॥ ३२ ॥
 पाहिलें नस्तां संस्कृतीं । रीग नाही मन्हाष्ट ग्रंथीं ।
 हृदई वसल्या कृपामुतीं । सद्गुरु स्वामी ॥ ३३ ॥
 आतां नलगे संस्कृत । अथवा ग्रंथ प्राकृत ।
 माझा स्वामी कृपेसहित । हृदई वसे ॥ ३४ ॥
 न करितां वेदाभ्यास । अथवा श्रवणसायास ।
 प्रेतनेविण सौरस । सद्गुरुकृपा ॥ ३५ ॥

ग्रंथ मात्र मन्हाष्ट । त्याहून संस्कृत श्रेष्ठ ।
 त्या संस्कृतामधें पष्ट । थोर तो वेदांत ॥ ३६ ॥
 त्या वेदांतापरतें कांहीं । सर्वथा श्रेष्ठ नाही ।
 जेथें वेदगर्भ सर्वही । प्रगटजाला ॥ ३७ ॥
 असो ऐसा जो वेदांत । त्या वेदांताचाहि मथितार्थ ।
 अतिगहन जो परमार्थ । तो तूं ऐक आतां ॥ ३८ ॥
 अरे गहनाचेंही गहन । तें तूं जाण सद्गुरुवचन ।
 सद्गुरुवचनें समाधान । नेमस्त आहे ॥ ३९ ॥
 सद्गुरुवचन तोचि वेदांत । सद्गुरुवचन तोचि सिद्धांत ।
 सद्गुरुवचन तोचि धादांत । सप्रचीत आतां ॥ ४० ॥
 जें अत्यंत गहन । माझ्या स्वामीचें वचन ।
 जेणें माझे समाधान । अत्यंत जालें ॥ ४१ ॥
 तें हें माझें जीवीचें गुज । मी सांगै न म्हणतो तुज ।
 जरी अवधान देसी मज ॥ तरी आतां येच क्षणीं ॥ ४२ ॥
 शिष्य म्लान्वदनें बोले । धरिले सद्गुरु पाउले ।
 मग बोलों आरंभिलें । गुरुदेवें ॥ ४३ ॥
 अहं ब्रह्मास्मि माहावाक्य । येथीचा अर्थ अतर्क्य ।
 तोही सांगतो, ऐक्य- । गुरुशिष्य जेथें ॥ ४४ ॥
 ऐक शिष्या येथीचें वर्म । स्वयें तूचि आहेसि ब्रह्म ।
 ये विषई सदेह भ्रम । धरूचि नको ॥ ४५ ॥
 नवविधा प्रकारें भजन । त्यांत मुख्य तें आत्मनिवेदन ।
 तें समग्र प्रकारें कथन । कीजेल आतां ॥ ४६ ॥
 निर्माण पंचभूतें यीयें । कल्पांतीं नासतीं येथान्वयें ।
 प्रकृति पुरुष जीयें । तेही ब्रह्म होती ॥ ४७ ॥
 दृश्य पदार्थ आटतां । आपणहि नुरे तत्वतां ।
 ऐक्यरूपें ऐक्यता । मुळींच आहे ॥ ४८ ॥
 सृष्टीची नाही वार्ता । तेथें मुळींच ऐक्यता ।
 पिंड ब्रह्मांड पाहों जातां । दिसेल कोठें ॥ ४९ ॥
 ज्ञानवन्ही प्रगटे । तेणें दृश्य केर आटे ।
 तदाकारें मूळ तुटे । भिन्नत्वाचें ॥ ५० ॥
 मिथ्यत्वे वृत्ति फिरे । तों दृश्य असतांच वोसरे ।
 सहजचि येणें प्रकारें । जालें आत्मनिवेदन ॥ ५१ ॥
 असो गुरुचे ठाई अनन्यता । तरी तुज कायेसी रे चिंता ।
 वेगळेंपणें अभक्ता । उरोंचि नको ॥ ५२ ॥
 आतां हेंचि दृढीकर्ण- । व्हावया, करी सद्गुरुभजन ।
 सद्गुरुभजनें समाधान । नेमस्त आहे ॥ ५३ ॥
 या नांव शिष्या आत्मज्ञान । येणें पाविजे समाधान ।
 भवभयाचें बंधन । समूळ मिथ्या ॥ ५४ ॥
 देह मी वाटे ज्या नरा । तो जाणावा आत्महत्यारा ।
 देहाभिमानें येरझारा । भोगिल्याच भोगी ॥ ५५ ॥
 असो चहू देहावेगळा । जन्मकर्मासी निराळा ।
 सकळ आबाळगोबळा । सबाह्य तूं ॥ ५६ ॥
 कोणासीच नाही बंधन । भ्रांतिस्तव भुलले जन ।
 दृढ घेतला देहाभिमान । म्हणौनियां ॥ ५७ ॥
 शिष्या येकांतीं बैसावें । स्वरूपीं विश्रांतीस जावें ।
 तेणें गुणें दृढावे । परमार्थ हा ॥ ५८ ॥

अखंड घडे श्रवणमनन । तरीच पाविजे समाधान ।
 पूर्ण जालियां ब्रह्मज्ञान । वैराग्य भरे आंगीं ॥ ५९ ॥
 शिष्या मुक्तपणें अनर्गळ । करिसीं इंद्रियें बाष्कळ ।
 तेणें तुझी तळमळ । जाणार नाही ॥ ६० ॥
 विषई वैराग्य उपजलें । तयासीच पूर्ण ज्ञान जालें ।
 मणी टाकितांचि लाधलें । राज्य जेवीं ॥ ६१ ॥
 मणी होतां सीगटाचा । लोभ धरूनिया तयाचा ।
 मूर्खपणें राज्याचा । अद्वेरे केला ॥ ६२ ॥
 ऐक शिष्या सावधान । आतां भविष्य मी सांगेन ।
 ज्या पुरुषास जें ध्यान । तयासि तेंचि प्राप्त ॥ ६३ ॥
 म्हणोनि जे अविद्या । सांडून धरावी सुविद्या ।
 तेणें गुणें जगद्वद्या । पाविजे सीध ॥ ६४ ॥
 सन्यपाताचेनि दुःखें । भयानक दृष्टीस देखे ।
 औषध घेतांचि सुखें । आनंद पावे ॥ ६५ ॥
 तैसें अज्ञानसन्यपातें । मिथ्या दृष्टीस दिसतें ।
 ज्ञानऔषध घेतां तें । मुळींच नाही ॥ ६६ ॥
 मिथ्या स्वप्नें वोसणाला । तो जागृतीस आणिला ।
 तेणें पूर्वदशा पावला । निर्भय जे ॥ ६७ ॥
 मिथ्याच परी सत्य वाटलें । तेणें गुणें दुःख जालें ।
 मिथ्या आणी निरसलें । हें तों घडेना ॥ ६८ ॥
 मिथ्या आहे जागृतासी । परी वेदा लाविलें निद्रिस्तांसी ।
 जागा जालियां तयासी । भयेंचि नाही ॥ ६९ ॥
 परी अविद्याझोप येते भरे । भरे सर्वांगी कारिरे ।
 पूर्ण जागृती श्रवणद्वारे- । मननें करावी ॥ ७० ॥
 जागृतीची वोळखण । ऐक तयाचें लक्षण ।
 जो विषई विरक्त पूर्ण । अंतरापासुनी ॥ ७१ ॥
 जेणें विरक्तीस न यावें । तो साधक ऐसें जाणावें ।
 तेणें साधन करावें । थोरीव सांडुनी ॥ ७२ ॥
 साधन न मने जयाला । तो सिद्धपणे बद्ध जाला ।
 त्याहूनि मुमुक्ष भला । ज्ञानाधिकारी ॥ ७३ ॥
 तंव शिष्ये केला प्रश्न । कैसें बद्धमुमुक्षाचें लक्षण ।
 साधक सिद्ध वोळखण । कैसी जाणावी ॥ ७४ ॥
 याचें उत्तर श्रोतयांसी । दिधलें पुढिलीये समासीं ।
 सावध श्रोतीं कथेसी । अवधान द्यावें ॥ ७५ ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे शुद्धज्ञाननिरूपणनाम
 समास सहावा ॥ ६ ॥ ५.६

5.7 समास सातवा : बद्धलक्षण

॥ श्रीराम ॥

सृष्टी जे कां चराचर । जीव दाटले अपार ।
 परी ते अवघे चत्वार । बोलिजेती ॥ १ ॥

ऐक तयांचें लक्षण । चत्वार ते कोण कोण ।
 बद्ध मुमुक्षु साधक जाण । चौथा सिद्ध ॥ २ ॥
 यां चौघां विरहित कांहीं । सचराचरीं पांचवा नाही ।
 आतां असो हें सर्वही । विशद करूं ॥ ३ ॥
 बद्ध म्हणजे तो कोण । कैसें मुमुक्षाचें लक्षण ।
 साधकसिद्धवोळखण । कैसें जाणावी ॥ ४ ॥
 श्रोतीं व्हावें सावध । प्रस्तुत ऐका बद्ध ।
 मुमुक्षु साधक आणि सिद्ध । पुढें निरोपिले ॥ ५ ॥
 आतां बद्ध तो जाणजे ऐसा । अंधारीचा अंध जैसा ।
 चक्षुविण दाही दिशा । सुन्याकार ॥ ६ ॥
 भक्त ज्ञाते तापसी । योगी वीतरागी संन्यासी ।
 पुढें देखतां दृष्टीसी । येणार नाही ॥ ७ ॥
 न दिसे नेणे कर्माकर्म । न दिसे नेणे धर्माधर्म ।
 न दिसे नेणे सुगम । परमार्थपंथ ॥ ८ ॥
 तयास न दिसे सच्छास्त्र । सत्संगति सत्पात्र ।
 सन्मार्ग जो कां पवित्र । तो ही न दिसे ॥ ९ ॥
 न कळे सारासार विचार । न कळे स्वधर्म आचार ।
 न कळे कैसा परोपकार । दानपुण्य ॥ १० ॥
 नाही पोटी भूतदया । नाही सुचिष्मंत काया ।
 नाही जनासि निववावया । वचन मृद ॥ ११ ॥
 न कळे भक्ति न कळे ज्ञान । न कळे वैराग्य न कळे ध्यान ।
 न कळे मोक्ष न कळे साधन । या नांव बद्ध ॥ १२ ॥
 न कळे देव निश्चयात्मक । न कळे संतांचा विवेक ।
 न कळे मायेचें कौतुक । या नांव बद्ध ॥ १३ ॥
 न कळे परमार्थाची खूण । न कळे अध्यात्मनिरूपण ।
 न कळे आपणासि आपण । या नांव बद्ध ॥ १४ ॥
 न कळे जीवाचें जन्ममूळ । न कळे साधनाचें फळ ।
 न कळे तत्वतां केवळ । या नांव बद्ध ॥ १५ ॥
 न कळे कैसें तें बंधन । न कळे मुक्तीचें लक्षण ।
 न कळे वस्तु विलक्षण । या नांव बद्ध ॥ १६ ॥
 न कळे शास्त्रार्थ बोलिला । न कळे निजस्वार्थ आपुला ।
 न कळे संकल्पें बांधला । या नांव बद्ध ॥ १७ ॥
 जयासि नाही आत्मज्ञान । हें मुख्य बद्धाचें लक्षण ।
 तीर्थ व्रत दान पुण्य । कांहींच नाही ॥ १८ ॥
 दया नाही करुणा नाही । आर्जव नाही मित्रि नाही ।
 शांति नाही क्षमा नाही । या नांव बद्ध ॥ १९ ॥
 जें ज्ञानविशिं उणें । तेथें कैची ज्ञानाची लक्षणें ।
 बहुसाल कुलक्षणें । या नांव बद्ध ॥ २० ॥
 नाना प्रकारीचे दोष- । करितां, वाटे परम संतोष ।
 बाष्कळपणाचा हव्यास । या नांव बद्ध ॥ २१ ॥
 बहु काम बहु क्रोध । बहु गर्व बहु मद ।
 बहु द्वंद बहु खेद । या नांव बद्ध ॥ २२ ॥
 बहु दर्प बहु दंभ । बहु विषये बहु लोभ ।
 बहु कर्कश बहु अशुभ । या नांव बद्ध ॥ २३ ॥
 बहु ग्रामणी बहु मत्सर । बहु असूया तिरस्कार ।
 बहु पापी बहु विकार । या नांव बद्ध ॥ २४ ॥

बहु अभिमान बहु ताटा । बहु अहंकार बहु फांटा ।
 बहु कुकर्माचा सांठा । या नांव बद्ध ॥ २५ ॥
 बहु कापत्य वादवेवाद । बहु कुतर्क भेदाभेद ।
 बहु कूडर कृपामंद । या नांव बद्ध ॥ २६ ॥
 बहु निंदा बहु द्वेष । बहु अधर्म बहु अभिळाष ।
 बहु प्रकारीचे दोष । या नांव बद्ध ॥ २७ ॥
 बहु भ्रष्ट अनाचार । बहु नष्ट येकंकार ।
 बहु आनित्य अविचार । या नांव बद्ध ॥ २८ ॥
 बहु निष्ठुर बहु घातकी । बहु हत्यारा बहु पातकी ।
 तपीळ कुविद्या अनेकी । या नांव बद्ध ॥ २९ ॥
 बहु दुराशा बहु स्वार्थी । बहु कळह बहु अनर्थी ।
 बहु डाईक दुर्मती । या नांव बद्ध ॥ ३० ॥
 बहु कल्पना बहु कामना । बहु तृष्णा बहु वासना ।
 बहु ममता बहु भावना । या नांव बद्ध ॥ ३१ ॥
 बहु विकल्पी बहु विषादी । बहु मूर्ख बहु समंधी ।
 बहु प्रपंची बहु उपाधी । या नांव बद्ध ॥ ३२ ॥
 बहु वाचाळ बहु पाषंडी । बहु दुर्जन बहु थोतांडी ।
 बहु पैशून्य बहु खोडी । या नांव बद्ध ॥ ३३ ॥
 बहु अभाव बहु भ्रम । बहु भ्रांति बहु तम ।
 बहु विक्षेप बहु विराम । या नांव बद्ध ॥ ३४ ॥
 बहु कृपण बहु खंदस्ती । बहु आदखणा बहु मस्ती ।
 बहु असत्क्रिया व्यस्ती । या नांव बद्ध ॥ ३५ ॥
 परमार्थविषई अज्ञान । प्रपंचाचें उदंड ज्ञान ।
 नेणे स्वयें समाधान । या नांव बद्ध ॥ ३६ ॥
 परमार्थाचा अनादर । प्रपंचाचा अत्यादर ।
 संसारभार जोजार । या नांव बद्ध ॥ ३७ ॥
 सत्संगाची नाही गोडी । संतनिदेची आवडी ।
 देहेबुद्धीची घातली बेडी । या नांव बद्ध ॥ ३८ ॥
 हातीं द्रव्याची जपमाळ । कांताध्यान सर्वकाळ ।
 सत्संगाचा दुष्काळ । या नांव बद्ध ॥ ३९ ॥
 नेत्रीं द्रव्य दारा पाहावी । श्रवणीं द्रव्य दारा ऐकावी ।
 चिंतनीं द्रव्य दारा चिंतावी । या नांव बद्ध ॥ ४० ॥
 काया वाचा आणि मन । चित्त वित्त जीव प्राण ।
 द्रव्यदारेचें करी भजन । या नांव बद्ध ॥ ४१ ॥
 इंद्रियें करून निश्चळ । चंचळ होऊं नेदी पळ ।
 द्रव्यदारेसि लावी सकळ । या नांव बद्ध ॥ ४२ ॥
 द्रव्य दारा तेचि तीर्थ । द्रव्य दारा तोचि परमार्थ ।
 द्रव्य दारा सकळ स्वार्थ । म्हणे तो बद्ध ॥ ४३ ॥
 वेथं जाऊं नेदी काळ । संसारचिंता सर्वकाळ ।
 कथा वार्ता तेचि सकळ । या नांव बद्ध ॥ ४४ ॥
 नाना चिंता नाना उद्वेग । नाना दुःखाचे संसर्ग ।
 करी परमार्थाचा त्याग । या नांव बद्ध ॥ ४५ ॥
 घटिका पळ निमिष्यभरी । दुष्घीत नव्हतां अंतरी ।
 सर्वकाळ ध्यान करी । द्रव्यदाराप्रपंचाचें ॥ ४६ ॥
 तीर्थ यात्रा दान पुण्य । भक्ति कथा निरूपण ।
 मंत्र पूजा जप ध्यान । सर्वही द्रव्य दारा ॥ ४७ ॥

जागृति स्वप्न रात्रि दिवस । ऐसा लागला विषयेध्यास ।
 नाही क्षणाचा अवकाश । या नांव बद्ध ॥ ४८ ॥
 ऐसें बद्धाचें लक्षण । मुमुक्षुपणीं पालटे जाण ।
 ऐक तेही वोळखण । पुढिलीये समासी ॥ ४९ ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे बद्धलक्षणनाम
 समास सातवा ॥ ७ ॥ ५.७

5.8 समास आठवा : मुमुक्षुलक्षण

॥ श्रीराम ॥

संसारमदाचेनि गुणें । नाना हीनें कुलक्षणें ।
 जयाचेनि मुखावलोकनें । दोषचि लागे ॥ १ ॥
 ऐसा प्रणी जो कां बद्ध । संसारीं वर्ततां अबद्ध ।
 तायस प्राप्त जाला खेद । काळांतरीं ॥ २ ॥
 संसारदुःखें दुखवला । त्रिविधतापें पोळला ।
 निरूपणें प्रस्तावला । अंतर्यामीं ॥ ३ ॥
 जाला प्रपंची उदास । मनें घेतला विषयत्रास ।
 म्हणे आतां पुरे सोस । संसारींचा ॥ ४ ॥
 प्रपंच जाईल सकळ । येथील श्रम तो निर्फळ ।
 आतां कांहीं आपुला काळ । सार्थक करूं ॥ ५ ॥
 ऐसी बुद्धि प्रस्तावली । पोटीं आवस्ता लागली ।
 म्हणे माझी वयसा गेली । वेथंचि आवधी ॥ ६ ॥
 पूर्वीं नाना दोष केले । ते अवघेचि आठवले ।
 पुढें येउनि उभे ठेले । अंतर्यामीं ॥ ७ ॥
 आठवे येमाची यातना । तेंपें भयेचि वाटे मना ।
 नाही पापासि गणना । म्हणौनियां ॥ ८ ॥
 नाही पुण्याचा विचार । जाले पापाचे डोंगर ।
 आतां दुस्तर हा संसार । कैसा तरों ॥ ९ ॥
 आपले दोष आच्छादिले । भल्यांस गुणदोष लाविले ।
 देवा म्यां वेथंचि निंदिले । संत साधु सज्जन ॥ १० ॥
 निंदे ऐसे नाही दोष । तें मज घडले की विशेष ।
 माझे अवगुणीं आकाश । बुडों पाहे ॥ ११ ॥
 नाही वोळखिले संत । नाही अर्चिला भगवंत ।
 नाही अतित अभ्यागत । संतुष्ट केले ॥ १२ ॥
 पूर्व पाप वोढवले । मज कांहींच नाही घडले ।
 मन अढाटीं पडिलें । सर्वकाळ ॥ १३ ॥
 नाही कष्टविलें शेरीर । नाही केला परोपकार ।
 नाही रक्षिला आचार । काममदें ॥ १४ ॥
 भक्तिमाता हे बुडविली । शांति विश्रांति मोडिली ।
 मूर्खपणें म्यां विघडिली । सद्बुद्धि सद्वासना ॥ १५ ॥
 आतां कैसें घडे सार्थक । दोष केले निरार्थक ।
 पाहों जातां विवेक । उरला नाही ॥ १६ ॥

कोण उपाये करावा । कैसा परलोक पावावा ।
 कोण्या गुणें देवाधिदेवा । पाविजेल ॥ १७ ॥
 नाही सद्भाव उपजला । अवघा लोकिक संपादिला ।
 दंभ वरपंगें केला । खटाटोप कर्माचा ॥ १८ ॥
 कीर्तन केलें पोटासाठीं । देव मांडिले हाटवटीं ।
 आहा देवा बुद्धि खोटी । माझी मीच जाणें ॥ १९ ॥
 पोटीं धरुनि अभिमान । शब्दीं बोले निराभिमान ।
 अंतरीं वांछुनियां धन । ध्यानस्त जालों ॥ २० ॥
 वित्पत्तीनें लोक भोंदिले । पोटासाठीं संत निंदिले ।
 माझे पोटीं दोष भरले । नाना प्रकारींचे ॥ २१ ॥
 सत्य तेंचि उच्छेदिलें । मिथ्य तेंचि प्रतिपादलें ।
 ऐसें नाना कर्म केलें । उदरभराकारणें ॥ २२ ॥
 ऐसा पोटीं प्रस्तावला । निरूपणें पालटला ।
 तोचि मुमुक्षु बोलिला । ग्रंथांतरीं ॥ २३ ॥
 पुण्यमार्ग पोटीं धरी । सत्संगाची वांछा करी ।
 विरक्त जाला संसारीं । या नांव मुमुक्षु ॥ २४ ॥
 गेले राजे चक्रवर्ती । माझे वैभव तें किती ।
 म्हणे धरूं सत्संगती । या नांव मुमुक्षु ॥ २५ ॥
 आपुले अवगुण देखे । विरक्तबळें वोळखे ।
 आपणासि निंदी दुःखें । या नांव मुमुक्षु ॥ २६ ॥
 म्हणे मी काये अनोपकारी । म्हणे मी काय दंभधारी ।
 म्हणे मी काये अनाचारी । या नांव मुमुक्षु ॥ २७ ॥
 म्हणे मी पतित चांडाळ । म्हणे मी दुराचारी खळ ।
 म्हणे मी पापी केवळ । या नांव मुमुक्षु ॥ २८ ॥
 म्हणे मी अभक्त दुर्जन । म्हणे मी हीनाहूनि हीन ।
 म्हणे मी जन्मलो पाषाण । या नांव मुमुक्षु ॥ २९ ॥
 म्हणे मी दुराभिमानी । म्हणे मी तपीळ जनीं ।
 म्हणे मी नाना वेसनी । या नांव मुमुक्षु ॥ ३० ॥
 म्हणे मी आळसी आंगचोर । म्हणे मी कपटी कातर ।
 म्हणे मी मूर्ख अविचार । या नांव मुमुक्षु ॥ ३१ ॥
 म्हणे मी निकामी वाचाळ । म्हणे मी पाषांडी तोंडाळ ।
 म्हणे मी कुबुद्धि कुटीळ । या नांव मुमुक्षु ॥ ३२ ॥
 म्हणे मी कांहींच नेणे । म्हणे मी सकळाहूनि उणें ।
 आपलीं वर्णी कुलक्षणें । या नांव मुमुक्षु ॥ ३३ ॥
 म्हणे मी अनाधिकारी । म्हणे मी कुञ्चिळ अघोरी ।
 म्हणे मी नीच नानापरी । या नांव मुमुक्षु ॥ ३४ ॥
 म्हणे मी काये आपस्वार्थी । म्हणे मी काये अनर्थी ।
 म्हणे मी नव्हे परमार्थी । या नांव मुमुक्षु ॥ ३५ ॥
 म्हणे मी अवगुणाची रासी । म्हणे मी वेथ आलों जन्मासी ।
 म्हणे मी भार जालों भूमीसी । या नांव मुमुक्षु ॥ ३६ ॥
 आपणास निंदी सावकास । पोटीं संसाराचा त्रास ।
 धरी सत्संगाचा हव्यास । या नांव मुमुक्षु ॥ ३७ ॥
 नाना तीर्थे धुंडाळिलीं । शमदमादि साधनें केलीं ।
 नाना ग्रंथांतरें पाहिलीं । शोधूनियां ॥ ३८ ॥
 तेंपें नव्हे समाधान । वाटे अवघाच अनुमान ।
 म्हणे रिघों संतांस शरण । या नांव मुमुक्षु ॥ ३९ ॥

देहाभिमान कुळाभिमान । द्रव्याभिमान नानाभिमान ।
सांडूनि, संतचरणीं अनन्य- । या नांव मुमुक्ष ॥ ४० ॥
अहंता सांडूनि दूरी । आपणास निंदी नानापरी ।
मोक्षाची अपेक्षा करी । या नांव मुमुक्ष ॥ ४१ ॥
ज्याचें थोरपण लाजे । जो परमार्थाकारणें झिजे ।
संतापाई विश्वास उपजे । या नांव मुमुक्ष ॥ ४२ ॥
स्वार्थ सांडून प्रपंचाचा । हव्यास धरिला परमार्थाचा ।
अंकित होईन सज्जनाचा । म्हणे तो मुमुक्ष ॥ ४३ ॥
ऐसा मुमुक्ष जाणजे । संकेतचिन्हें वोळखिजे ।
पुढें श्रोतीं अवधान दीजे । साधकलक्षणीं ॥ ४४ ॥
इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे मुमुक्षलक्षणनाम
समास आठवा ॥ ८ ॥ ५.८

5.9 समास नववा : साधकरूपण

॥ श्रीराम ॥

मागां मुमुक्षाचें लक्षण । संकेतें केलें कथन ।
आतां परिसा सावधान । साधक तो कैसा ॥ १ ॥
अवगुणाचा करूनि त्याग । जेणें धरिला संतसंग ।
तयासि बोलिजे मग । साधक ऐसा ॥ २ ॥
जो संतांसि शरण गेला । संतजनीं आश्वासिला ।
मग तो साधक बोलिला । ग्रन्थांतरीं ॥ ३ ॥
उपदेशिलें आत्मज्ञान । तुटलें संसारबंधन ।
दृढतेकारणें करी साधन । या नांव साधक ॥ ४ ॥
धरी श्रवणाची आवडी । अद्वैतनिरूपणाची गोडी ।
मननें अर्थांतर काढी । या नांव साधक ॥ ५ ॥
होतां सारासार विचार । ऐके होऊनि तत्पर ।
संदेह छेडूनि, दृढोत्तर- । आत्मज्ञान पाहे ॥ ६ ॥
नाना संदेहनिवृत्ती- । व्हावया, धरी सत्संगती ।
आत्मशास्त्रगुरुप्रचीती । ऐक्यतेसी आणी ॥ ७ ॥
देहबुद्धि विवेकें वारी । आत्मबुद्धि सदृढ धरी ।
श्रवण मन केलेंचि करी । या नांव साधक ॥ ८ ॥
विसंचूनि दृश्यभान । दृढ धरी आत्मज्ञान ।
विचारें राखे समाधान । या नांव साधक ॥ ९ ॥
तोडूनि द्वैताची उपाधी । अद्वैत वस्तु साधनें साधी ।
लावी ऐक्यतेची समाधी । या नांव साधक ॥ १० ॥
आत्मज्ञान जीर्ण जर्जर । त्याचा करी जीर्णोद्धार ।
विवेकें पावे पैलपार । या नांव साधक ॥ ११ ॥
उत्तमें साधूचीं लक्षणें । आंगिकारी निरूपणें ।
बळेंचि स्वरूपाकार होणें । या नांव साधक ॥ १२ ॥
असत्क्रिया ते सोडिली । आणी सत्क्रिया ते वाढविली ।
स्वरूपस्थिती बळावली । या नांव साधक ॥ १३ ॥

अवगुण त्यागी दिवसेंदिवस । करी उत्तम गुणाचा अभ्यास ।
स्वरूपीं लावी निजध्यास । या नांव साधक ॥ १४ ॥
दृढ निश्चयाचेनि बळें । दृश्य असतांच नाडले ।
सदा स्वरूपीं मिसळे । या नांव साधक ॥ १५ ॥
प्रत्यक्ष माया अलक्ष करी । अलक्ष वस्तु लक्षी अंतरीं ।
आत्मस्थितीची धारणा धरी । या नांव साधक ॥ १६ ॥
जें या जनासि चोरलें । मनास न वचे अनुमानलें ।
तेंचि जेणें दृढ केलें । या नांव साधक ॥ १७ ॥
जें बोलतांचि वाचा धरी । जें पाहातांचि अंध करी ।
तें साधी नाना परी । या नांव साधक ॥ १८ ॥
जें साधू जाता साधवेना । जें लक्षू जातां लक्षवेना ।
तेंचि अनुभवे आणी मना । या नांव साधक ॥ १९ ॥
जेथें मनचि मावळे । जेथे तर्कचि पांगुळे ।
तेंचि अनुभवा आणी बळें । या नांव साधक ॥ २० ॥
स्वानुभवाचेनि योगें । वस्तु साधी लागवेगें ।
तेंचि वस्तु होये आंगें । या नांव साधक ॥ २१ ॥
अनुभवाचीं आंगें जाणे । योगियांचे खुणे बाणे ।
कांहींच नहोन असणें । या नांव साधक ॥ २२ ॥
परती सारून उपाधी । असाध्य वस्तु साधनें साधी ।
स्वरूपीं करी दृढ बुद्धी । या नांव साधक ॥ २३ ॥
देवाभक्ताचें मूळ । शोधून पाहे सकळ ।
साध्यचि होये तत्काळ । या नांव साधक ॥ २४ ॥
विवेकबळें गुप्त जाला । आपेंआप मावळला ।
दिसतो, परी देखिला । नाहीच कोणीं ॥ २५ ॥
मीपण मागें सांडिलें । स्वयें आपणास धुंडिलें ।
तुर्येसहि वोलांडिलें । या नांव साधक ॥ २६ ॥
पुढें उन्मनीचा सेवटीं । आपली आपण अखंड भेटी ।
अखंड अनुभवीं ज्याची दृष्टी । या नांव साधक ॥ २७ ॥
द्वैताचा तटका तोडिला । भासाचा भास मोडिला ।
देहीं असोनि विदेह जाला । या नांव साधक ॥ २८ ॥
जयास अखंड स्वरूपस्थिती । नाही देहाची अहंकृती ।
सकळ संदेहनिवृत्ती । या नांव साधक ॥ २९ ॥
पंचभूतांचा विस्तार । जयासि वाटे स्वप्नाकार ।
निर्गुणीं जयाचा निर्धार । या नांव साधक ॥ ३० ॥
स्वप्नीं भये जें वाटले । तें जागृतास नाही आले ।
सकळ मिथ्या निर्धारिलें । या नांव साधक ॥ ३१ ॥
मायेचें जें प्रत्यक्षपण । जनास वाटे हें प्रमाण ।
स्वानुभवे अप्रमाण । साधके केलें ॥ ३२ ॥
निद्रा सांडूनि चेइरा जाला । तो स्वप्नभयापासून सुटला ।
माया सांडून तैसा गेला । साधक स्वरूपीं ॥ ३३ ॥
ऐसि अंतरस्थिती बाणली । बाह्य निस्पृहता अवलंबिली ।
संसारउपाधी त्यागिली । या नांव साधक ॥ ३४ ॥
कामापासून सुटला । क्रोधापासून पळाला ।
मद मत्सर सांडिला । येकीकडे ॥ ३५ ॥
कुळाभिमानासि सांडिलें । लोकलाजेस लाजविलें ।
परमार्थास माजविलें । विरक्तिबळें ॥ ३६ ॥

अविद्येपासूनि फडकला । प्रपञ्चापासूनि निष्टला ।
 लोभाचे हातींचा गेला । अकस्मात् ॥ ३७ ॥
 थोरपणासि पाडिलें । वैभवासि लाथाडिलें ।
 महत्वासि झिंजाडिलें । विरक्तिबळें ॥ ३८ ॥
 भेदाचा मडगा मोडिला । अहंकार झोडूनि पाडिला ।
 पाई धरूनि आपटिला । सदेहशत्रू ॥ ३९ ॥
 विकल्पाचा केला वधू । थापें मारिला भवसिंधू ।
 सकळ भूतांचा विरोधू । तोडूनि टाकिला ॥ ४० ॥
 भवभयासि भडकाविलें । काळाचें टांगें मोडिलें ।
 मस्तक हाणोनि फोडिलें । जन्ममृत्याचें ॥ ४१ ॥
 देह समंथावरी लोटला । संकल्पावरी उटावला ।
 कल्पनेचा घात केला । अकस्मात् ॥ ४२ ॥
 अपधाकासि ताडिलें । लिंगदेहासि विभाडिलें ।
 पाषांडासि पछाडिलें । विवेकबळें ॥ ४३ ॥
 गर्वावरी गर्व केला । स्वार्थ अनर्थी घातला ।
 अनर्थ तोही निर्दाळिला । नीतिन्यायें ॥ ४४ ॥
 मोहासि मध्येचि तोडिलें । दुःखासि दुःधडचि केलें ।
 शोकासि खंडून सांडिलें । एकीकडे ॥ ४५ ॥
 द्वेष केला देशधडी । अभावाची घेतली नरडी ।
 धाकें उदर तडाडी । कुतर्काचे ॥ ४६ ॥
 यानें विवेक माजला । तेणें निश्चयो बळावला ।
 अवगुणांचा संव्हार केला । वैराग्यबळें ॥ ४७ ॥
 अधर्मास स्वधर्म लुटिलें । कुकर्मासि सत्कर्म झुगटिलें ।
 लांटून वाटा लाविलें । विचारें अविचारासी ॥ ४८ ॥
 तिरस्कार तो चिरडिला । द्वेष खिरडूनि सांडिला ।
 विषाद अविषादें घातला । पायांतळीं ॥ ४९ ॥
 कोपावरी घालणें घातलें । कापत्य अन्तरीं कुटिलें ।
 सख्य आपुलें मानिलें । विश्वजनीं ॥ ५० ॥
 प्रवृत्तीचा केला त्याग । सुहृदांचा सोडिला संग ।
 निवृत्तिपथें चानयोग । साधिता जाहला ॥ ५१ ॥
 विषयमैदासि संतरिलें । कुविद्येसी वेढा लाविलें ।
 आपणास सोडविलें । आप्ततस्करांपासूनी ॥ ५२ ॥
 पराधीनतेवरी कोपला । ममतेवरी संतापला ।
 दुराशेचा त्याग केला । येकायेकीं ॥ ५३ ॥
 स्वरूपीं घातलें मना । यातनेसि केली यातना ।
 साक्षेप आणि प्रेतना । प्रतिष्ठिलें ॥ ५४ ॥
 अभ्यासाचा संग धरिला । साक्षपासरिसा निघाला ।
 प्रेत सांगातीं घेतला । साधनपथें ॥ ५५ ॥
 सावध दक्ष तो साधक । पाहे नित्यानित्यविवेक ।
 संग त्यागूनि एक । सत्संग धरी ॥ ५६ ॥
 बळेंचि सारिला संसार । विवेकें टाकिला जोजार ।
 शुद्धाचारें अनाचार । भ्रष्टविला ॥ ५७ ॥
 विसरास विसरला । आळसाचा आळस केला ।
 सावध नाहीं दुश्चित्त झाला । दुश्चित्तपणासी ॥ ५८ ॥
 आतां असो हें बोलणें । अवगुण सांडी निरूपणें ।
 तो साधक ऐसा येणें- । प्रमाणें बुझावा ॥ ५९ ॥

बळेंचि अवघा त्याग कीजे । म्हणोनि साधक बोलिजे ।
 आतां सिद्ध तोचि जाणिजे । पुढिले समासीं ॥ ६० ॥
 येथें संशयो उटिला । निस्पृह तोचि साधक जाहला ।
 त्याग न घडे संसारिकाला । तरि तो साधक नव्हे कीं ॥ ६१ ॥
 ऐसें श्रोतयाचें उत्तर । त्याचें कैसें प्रत्युत्तर ।
 पुढिले समासीं तत्पर । होऊनि एका ॥ ६२ ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
 साधकलक्षणनिरूपण नाम समास नववा ॥ ९ ॥ ५.९

5.10 समास दहावा : सिद्धलक्षण निरूपण

॥ श्रीराम ॥

मागां बोलिला संसारिक । त्यागेंविण नव्हे कीं साधक ।
 एका याचा विवेक । ऐसा असे ॥ १ ॥
 सन्मार्ग तोचि जीवीं धरणें । अन्मार्गाचा त्याग करणें ।
 संसारिका त्याग येणें । प्रकारें ऐसा ॥ २ ॥
 कुबुद्धित्यागेंविण कांहीं । सुबुद्धि लागणार नाहीं ।
 संसारिकां त्याग पाहीं । ऐसा असे ॥ ३ ॥
 प्रपंची वीट मानिला । मनें विषयेत्याग केला ।
 तरीच पुढें अवलंबिला । परमार्थमार्ग ॥ ४ ॥
 त्याग घडे अभावाचा । त्याग घडे संशयाचा ।
 त्याग घडे अचानाचा । शनै शनै ॥ ५ ॥
 ऐसा सूक्ष्म अंतर्त्याग । उभयतांस घडे सांग ।
 निस्पृहास बाह्य त्याग । विशेष आहे ॥ ६ ॥
 संसारिका ठाई ठाई । बाह्य त्याग घडे कांहीं ।
 नित्य नेम श्रवण नाहीं । त्यागेंविण ॥ ७ ॥
 फिटली आशंका स्वभावे । त्यागेंविण साधक नव्हे ।
 पुढें कथेचा अन्वय । सावध एका ॥ ८ ॥
 मागां झालें निरूपण । साधकाची ओळखण ।
 आतां सांगिजेल खूण । सिद्धलक्षणाची ॥ ९ ॥
 साधु वस्तु होऊनि ठेला । संशयें ब्रह्मांडाबाहेरी गेला ।
 निश्चयें चळेना ऐसा झाला । या नांव सिद्ध ॥ १० ॥
 बद्धपणाचे अवगुण । मुमुक्षुपणीं नाहीं जाण ।
 मुमुक्षुपणाचें लक्षण । साधकपणीं नाहीं ॥ ११ ॥
 साधकासि सदेहवृत्ति । पुढें होतसे निवृत्ती ।
 या कारणें निःसंदेह श्रोतीं । साधु वोळखावा ॥ १२ ॥
 संशयरहित ज्ञान । तेंचि साधूचें लक्षण ।
 सिद्धाआंगीं संशयो हीन । लागेल कैसा ॥ १३ ॥
 कर्ममार्ग संशयें भरला । साधनीं संशय कालवला ।
 सर्वामध्ये संशयो भरला । साधु तो निःसंदेह ॥ १४ ॥
 संशयाचें चान खोटें । संशयाचें वैराग्य पोरटें ।
 संशयाचें भजन वोखटें । निर्फळ होय ॥ १५ ॥

व्यर्थ संशयाचा देव । व्यर्थ संशयाचा भाव ।
 व्यर्थ संशयाचा स्वभाव । सर्व कांही ॥ १६ ॥
 व्यर्थ संशयाचें व्रत । व्यर्थ संशयाचें तीर्थ ।
 व्यर्थ संशयाचा परमार्थ । निश्चयेंवीण ॥ १७ ॥
 व्यर्थ संशयाची भक्ती । व्यर्थ संशयाची प्रीती ।
 व्यर्थ संशयाची संगती । संशयो वाढवी ॥ १८ ॥
 व्यर्थ संशयाचें जिणें । व्यर्थ संशयाचें धरणें ।
 व्यर्थ संशयाचें करणें । सर्व कांहीं ॥ १९ ॥
 व्यर्थ संशयाची पोथी । व्यर्थ संशयाची व्युत्पत्ती ।
 व्यर्थ संशयाची गती । निश्चयेंविण ॥ २० ॥
 व्यर्थ संशयाचा दक्ष । व्यर्थ संशयाचा पक्ष ।
 व्यर्थ संशयाचा मोक्ष । होणार नाही ॥ २१ ॥
 व्यर्थ संशयाचा संत । व्यर्थ संशयाचा पंडित ।
 व्यर्थ संशयाचा बहुश्रुत । निश्चयेंविण ॥ २२ ॥
 व्यर्थ संशयाची श्रेष्ठता । व्यर्थ संशयाची व्युत्पन्नता ।
 व्यर्थ संशयाचा चाता । निश्चयेंविण ॥ २३ ॥
 निश्चयेंविण सर्व कांहीं । अणुमात्र तें प्रमाण नाही ।
 व्यर्थचि पडिले प्रवाहीं । संदेहाचे ॥ २४ ॥
 निश्चयेंविण जें बोलणें । तें अवघेंचि कंटाळवाणें ।
 बाष्कळ बोलिजे वाचाळपणें । निरर्थक ॥ २५ ॥
 असो निश्चयेंविण जे वल्गना । ते अवघीच विटंबना ।
 संशयें काहीं समाधाना । उरी नाही ॥ २६ ॥
 म्हणोनि संदेहरहित चान । निश्चयाचें समाधान ।
 तेंचि सिद्धाचें लक्षण । निश्चयेंसी ॥ २७ ॥
 तंव श्रोता करी प्रश्न । निश्चय करावा कवण ।
 मुख्य निश्चयाचें लक्षण । मज निरूपावें ॥ २८ ॥
 ऐक निश्चय तो ऐसा । मुख्य देव आहे कैसा ।
 नाना देवांचा वळसा । करूंचि नये ॥ २९ ॥
 जेणें निर्मिलें सचराचर । त्याचा करावा विचार ।
 शुद्ध विवेकें परमेश्वर । ओळखावा ॥ ३० ॥
 मुख्य देव तो कोण । भक्तांचें कैसें लक्षण ।
 असत्य सांडून वोळखण । सत्याची धरावी ॥ ३१ ॥
 आपुल्या देवास वोळखावें । मग मी कोण हें पहावें ।
 संग त्यागून रहावें । वस्तुरूप ॥ ३२ ॥
 तोडावा बंधनाचा संशयो । करावा मोक्षाचा निश्चयो ।
 पहावा भूतांचा अन्वयो । वितिरेकेंसी ॥ ३३ ॥
 पूर्वपक्षें सिद्धांत । पहावा प्रकृतीचा अंत ।
 मग पावावा निवांत । निश्चयो देवाचा ॥ ३४ ॥
 देहाचेनि योगें संशयो । करी समाधानाचा क्षयो ।
 चळों नेदावा निश्चयो । आत्मत्वाचा ॥ ३५ ॥
 सिद्ध असतां आत्मचान । संदेह वाढवी देहाभिमान ।
 याकारणें समाधान । आत्मनिश्चयें राखावें ॥ ३६ ॥
 आठवतां देहबुद्धी । उडे विवेकाची शुद्धी ।
 याकारणें आत्मबुद्धी । सदृढ करावी ॥ ३७ ॥
 आत्मबुद्धी निश्चयाची । तेचि दशा मोक्षश्रीची ।
 अहमात्मा हें कधीची । विसरों नये ॥ ३८ ॥

निरोपिलें निश्चयाचें लक्षण । परी हें न कळे सत्संगेंविण ।
 संतांसी गेलिया शरण । संशये तुटती ॥ ३९ ॥
 आतां असो हें बोलणें । ऐका सिद्धाचीं लक्षणें ।
 मुख्य निःसंदेहपणें । सिद्ध बोलिजे ॥ ४० ॥
 सिद्धस्वरूपी नाही देहो । तेथें कैचा हो संदेहो ।
 याकारणें सिद्ध पाहो । निःसंदेही ॥ ४१ ॥
 देहसमंथाचेनि गुणें । लक्षणासि काये उणें ।
 देहातीतांचीं लक्षणें । काय म्हणोनि सांगावीं ॥ ४२ ॥
 जें लक्षवेना चक्षुंसी । त्याचीं लक्षणें सांगावीं कैसीं ।
 निर्मळ वस्तु सिद्ध त्यासी । लक्षणें कैसीं ॥ ४३ ॥
 लक्षणें म्हणिजे केवळ गुण । वस्तु ठाईची निर्गुण ।
 तेंचि सिद्धाचें लक्षण । वस्तुरूप ॥ ४४ ॥
 तथापि चानदशकी बोलिलें । म्हणोनि वक्तृत्व आटोपिलें ।
 न्यून पूर्ण क्षमा केलें । पाहिजे श्रोतीं ॥ ४५ ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
 सिद्धलक्षणनिरूपणनाम समास दहावा ॥ १० ॥ ५.१०
 ॥ दशक पाचवा समाप्त ॥

6 दशक सहावा : देवशोधन

6.1 समास पहिला : देवशोधन

॥ श्रीराम ॥

चित्त सुचित करावें। बोलिलें तें जीवी धरावें ।
सावध होऊन बैसावें। निमिष एक ॥ १ ॥
कोणी एके ग्रामीं अथवा देशीं। राहणें आहे आपणासी ।
न भेटतां तेथिल्या प्रभूसी। सौख्य कैचें ॥ २ ॥
म्हणौनि ज्यास जेथें राहणें। तेणें त्या प्रभूची भेटी घेणें ।
म्हणजे होय श्लाघ्यवाणें। सर्व कांहीं ॥ ३ ॥
प्रभूची भेटी न घेतां। तेथें कैची मान्यता ।
आपुलें महत्व जातां। वेळ नाही ॥ ४ ॥
म्हणौनि रायापासूनि रंक। कोणी एक तरी नायक ।
त्यास भेटणें हा विवेक। विवेकी जाणती ॥ ५ ॥
त्यास न भेटतां त्याचे नगरीं। राहतां धरितील बेगारी ।
तेथें न करितां चोरी। अंगीं लागे ॥ ६ ॥
याकारणें जो शहाणा। तेणें प्रभूसी भेटावें जाणा ।
ऐसें न करितां दैन्यवाणा। संसार त्याचा ॥ ७ ॥
ग्रामीं थोर ग्रामाधिपती। त्याहूनि थोर देशाधिपती ।
देशाधिपतीहूनि नृपती। थोर जाणावा ॥ ८ ॥
राष्ट्राचा प्रभु तो राजा। बहुराष्ट्र तो महाराजा ।
महाराजांचाही राजा। तो चक्रवर्ती ॥ ९ ॥
एक नरपती एक गजपती। एक हयपती एक भूपती ।
सकळांमध्ये चक्रवर्ती। थोर राजा ॥ १० ॥
असो ऐशिया समस्तां। एक ब्रह्मा निर्माणकर्ता ।
त्या ब्रह्म्यासही निर्मिता। कोण आहे ॥ ११ ॥
ब्रह्मा विष्णु आणि हर। त्यांसी निर्मिता तोचि थोर ।
तो ओळखावा परमेश्वर। नाना यत्नें ॥ १२ ॥
तो देव ठायीं पडेना। तरी यमयातना चुकेना ।
ब्रह्माण्डनायका चोजवेना। हें बरें नव्हे ॥ १३ ॥
जेणें संसारी घातलें। अवघें ब्रह्माण्ड निर्माण केलें ।
त्यासी नाही ओळखिलें। तोचि पतित ॥ १४ ॥
म्हणौनि देव ओळखावा। जन्म सार्थकचि करावा ।
न कळे तरी सत्संग धरावा। म्हणजे कळे ॥ १५ ॥
जो जाणेल भगवंत। तया नांव बोलिजे संत ।
जो शाश्वत आणि अशाश्वत। निवाडा करी ॥ १६ ॥
चळेना ढळेना देव। ऐसा ज्याचा अंतर्भाव ।
तोचि जाणजे महानुभाव। तोचि साधू ॥ १७ ॥
जो जनांमध्ये वागे। परी जनावेगळी गोष्टी सांगे ।
ज्याचे अंतरीं चान जागे। तोचि साधू ॥ १८ ॥
जाणजे परमात्मा निर्गुण। त्यासींच म्हणावें चान ।
त्यावेगळें तें अचान। सर्व कांहीं ॥ १९ ॥

पोट भरावयाकारणें। नाना विद्या अभ्यास करणें ।
त्यास चान म्हणती परी तेणें। सार्थक नव्हे ॥ २० ॥
देव ओळखावा एक। तेचि चान तें सार्थक ।
येर अवघेचि निरर्थक। पोटविद्या ॥ २१ ॥
जन्मवरी पोट भरिलें। देहाचें संरक्षण केलें ।
पुढें अवघेचि व्यर्थ गेलें। अंतकाळीं ॥ २२ ॥
एवं पोट भरावयाची विद्या। तियेसी म्हणों नये सद्विद्या ।
सर्वव्यापक वस्तु सद्या। पाविजे तें चान ॥ २३ ॥
ऐसें जयापाशीं चान। तोचि जाणावा सज्जन ।
तयापासीं समाधान। पुशिलें पाहिजे ॥ २४ ॥
अचानास भेटतां अचान। तेथें कैचें सांपडेल चान ।
करंद्यास करंद्याचें दर्शन। होतां भाग्य कैचें ॥ २५ ॥
रोग्यापाशीं रोगी गेला। तेथें कैचें आरोग्य त्याला ।
निर्वळापाशीं निर्वळाला। पाठी कैची ॥ २६ ॥
पिशाच्यापाशीं पिशाच गेलें। तेथें कोण सार्थक झालें ।
उन्मत्तास उन्मत्त भेटलें। त्यास उमजवी कवणू ॥ २७ ॥
भिकान्यापाशीं मागतां भिक्षा। दीक्षाहीनापाशीं
मागतां दीक्षा ।
उजेड पाहतां कृष्णपक्षा। पाविजे कैचा ॥ २८ ॥
अबद्धापाशीं गेला अबद्ध। तो कैसेनि होईल सुबद्ध ।
बद्धास भेटतां बद्ध। सिद्ध नव्हे ॥ २९ ॥
देह्यापाशीं गेला देही। तो कैसेनि होईल विदेही ।
म्हणौनि चात्यावांचूनि नाहीं। चानमार्ग ॥ ३० ॥
याकारणें चाता पहावा। त्याचा अनुग्रह घ्यावा ।
सारासारविचारें जीवा। मोक्ष प्राप्त ॥ ३१ ॥
हरि ॐ तत्सत्। इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
षष्ठदशके देवशोधननिरूपणं नाम प्रथमः समासः ॥ १ ॥ ६.१
जय जय रघुवीर समर्थ ॥

6.2 समास दुसरा : ब्रह्मपावननिरूपण

श्रीराम ॥

एका उपदेशाचीं लक्षणें। सायुज्यप्राप्ति होय जेणें ।
नाना मतांचें पेखणें। कामा नये सर्वथा ॥ १ ॥
ब्रह्मचानावीण उपदेश। तो म्हणों नये विशेष ।
धान्येविण जैसें भूस। खातां नये ॥ २ ॥
नाना काबाड बडविलें। नातरी तक्रचि घुसळिलें ।
अथवा धुवणचि सेविलें। सावकाश ॥ ३ ॥
नाना साली भक्षिल्या। अथवा चोडत्या चोखिल्या ।
खोबरें सांडून खादल्या। नरोट्या जैशा ॥ ४ ॥
तैसें ब्रह्मचानाविण। नाना उपदेशांचा शीण ।
सार सांडून असार कोण। शहाणा सेवी ॥ ५ ॥

आतां ब्रह्म जें कां निर्गुण । तेंचि केलें निरूपण ।
 सुचित करावें अंतःकरण । श्रोतेजनीं ॥ ६ ॥
 सकळ सृष्टीची रचना । तें हें पंचभौतिक जाणा ।
 परंतु हें तगेना । सर्वकाळ ॥ ७ ॥
 आदि अंतीं ब्रह्म निर्गुण । तेचि शाश्वताची खूण ।
 येर पंचभौतिक सगुण । नाशवंत ॥ ८ ॥
 येरवीं हीं पाहतां भूतें । देव कैसें म्हणावें त्यातें ।
 भूत म्हणतां मनुष्यांतें । विषाद वाटे ॥ ९ ॥
 मा तो जगन्नाथ परमात्मा । त्यासि आणि भूतउपमा ।
 ज्याचा कळेना महिमा । ब्रह्मादिकांसी ॥ १० ॥
 भूतां ऐसा जगदीश । म्हणतां उत्पन्न होतो दोष ।
 याकारणें महापुरुष । सर्व जाणती ॥ ११ ॥
 पृथ्वी आप तेज वायु आकाश । यां सबाह्य जगदीश ।
 पंचभूतांस आहे नाश । आत्मा अविनाशरूपी ॥ १२ ॥
 जें जें रूप आणि नाम । तो तो अवघाच भ्रम ।
 नामरूपातीत वर्म । अनुभवं जाणावें ॥ १३ ॥
 पंचभूतें आणि त्रिगुण । ऐशी अष्टधा प्रकृति जाण ।
 अष्टधा प्रकृतीस नामाभिधान । दृश्य ऐसें ॥ १४ ॥
 तें हें दृश्य नाशिवंत । ऐसें वेद श्रुति बोलत ।
 निर्गुण ब्रह्म शाश्वत । जाणती घानी ॥ १५ ॥
 जें शस्त्रें तोडितां तुटेना । जें पावकें जाळितां जळेना ।
 जें कालवितां कालवेना । आपेंकरूनी ॥ १६ ॥
 जें वायूचेनि उडेना । जें पडेना ना झडेना ।
 जें घडेना ना दडेना । परब्रह्म तें ॥ १७ ॥
 ज्यासि वर्णचि नसे । जें सर्वांहूनि अनारिसें ।
 परंतु असतचि असे । सर्वकाळ ॥ १८ ॥
 दिसेना तरी काय झालें । परंतु सर्वत्र संचलें ।
 सूक्ष्मचि कोंदाटलें । जेथें तेथें ॥ १९ ॥
 दृष्टीस लागली सवे । जें दिसेल तेंचि पहावें ।
 परंतु गुज तें जाणावें । गौप्य आहे ॥ २० ॥
 प्रगट तें जाणावें असार । आणि गुप्त तें जाणावें सार ।
 सद्गुरुमुखें हा विचार । उमजों लागे ॥ २१ ॥
 उमजेना तें उमजावें । दिसेना तें पहावें ।
 जें कळेना तें जाणावें । विवेकबळें ॥ २२ ॥
 गुप्त तेंचि प्रगटवावें । असाध्य तेंचि साधावें ।
 कानडेंचि अभ्यासावें । सावकाश ॥ २३ ॥
 वेद विरंचि आणि शेष । जेथें शिणले निःशेष ।
 तेंचि साधावें विशेष । परब्रह्म तें ॥ २४ ॥
 तरी तें कवणें परी साधावें । तेंचि बोलिलें स्वभावं ।
 अध्यात्मश्रवणें पावावें । परब्रह्म तें ॥ २५ ॥
 पृथ्वी नव्हे आप नव्हे । तेज नव्हे वायु नव्हे ।
 वर्णव्यक्ति ऐसें नव्हे । अव्यक्त तें ॥ २६ ॥
 तयास म्हणावें देव । वरकड लोकांचा स्वभाव ।
 जितुके गांव तितुके देव । जनांकारणें ॥ २७ ॥
 ऐसा देवाचा निश्चयो झाला । देव निर्गुण प्रत्यया आला ।
 आतां आपणचि आपला । शोध घ्यावा ॥ २८ ॥

माझें शरीर ऐसें म्हणतो । तरी तो जाण देहावेगळाचि तो ।
 मन माझें ऐसें जाणतो । तरी तो मनही नव्हे ॥ २९ ॥
 पाहतां देहाचा विचार । अवघा तत्त्वांचा विस्तार ।
 तत्त्वं तत्त्व झाडितां सार । आत्माचि उरे ॥ ३० ॥
 आपणासि ठावचि नाही । तेथें पाहणें नलगे कांहीं ।
 तत्त्वं ठायींच्या ठायीं । विभागूनि गेलीं ॥ ३१ ॥
 बांधली आहे तों गांठोडी । जो कोणी विचारें सोडी ।
 विचार पाहतां गांठोडी । आढळेना ॥ ३२ ॥
 तत्त्वांचें गांठोडें शरीर । याचा पाहतां विचार ।
 एक आत्मा निरंतर । आपण नाही ॥ ३३ ॥
 आपणासि ठावचि नाही । जन्म मृत्यु कैचे काई ।
 पाहतां वस्तूच्या ठायीं । पाप पुण्य नसे ॥ ३४ ॥
 पाप पुण्य यमयातना । हें निर्गुणीं तों असेना ।
 आपण तोचि तरी जन्ममरणा । ठावो कैचा ॥ ३५ ॥
 देहबुद्धीनें बांधला । तो विवेकें मोकळा केला ।
 देहातीत होतां पावला । मोक्षपद ॥ ३६ ॥
 झालें जन्माचें सार्थक । निर्गुण आत्मा आपण एक ।
 परंतु हा विवेक । पाहिलाचि पहावा ॥ ३७ ॥
 जागें होतां स्वप्न सरे । विवेक पाहतां दृश्य ओसरे ।
 स्वरूपानुसंधानें तरे । प्राणिमात्र ॥ ३८ ॥
 आपणास निवेदावें । आपण विवेकें नुरावें ।
 आत्मनिवेदन जाणावें । याचें नांव ॥ ३९ ॥
 आधीं अध्यात्मश्रवण । मग सद्गुरुपादसेवन ।
 पुढें आत्मनिवेदन । सद्गुरुप्रसादें ॥ ४० ॥
 आत्मनिवेदनाउपरी । निखळ वस्तु निरंतरी ।
 आपण आत्मा हा अंतरी । बोध जाहला ॥ ४१ ॥
 त्या ब्रह्मबोधें ब्रह्मचि झाला । संसारखेद तो उडाला ।
 देह प्रारब्धी टाकिला । सावकाश ॥ ४२ ॥
 यासि म्हणिजे आत्मचान । येणें पाविजे समाधान ।
 परब्रह्मीं अभिन्न । भक्तचि जाहला ॥ ४३ ॥
 आतां होणार तें होईना कां । आणि जाणार तें जाईना कां ।
 तुटली मनांतील आशंका । जन्ममृत्यूची ॥ ४४ ॥
 संसारीं पुंडावें चुकलें । देवां भक्तां ऐक्य झालें ।
 मुख्य देवासि ओळखिलें । सत्संगेंकरूनी ॥ ४५ ॥
 हरिः ॐ तत्सत इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे षष्ठदशके
 ब्रह्मप्रतिपादननिरूपणं नाम द्वितीयः समासः ॥ २ ॥ ६.२

6.3 समास तिसरा : मायोद्भवनिरूपण

श्रीराम ॥

निर्गुण आत्मा तो निश्चळ । जैसे आकाश अंतराळ ।
 घन दाट निर्मळ निश्चळ । सदोदित ॥ १ ॥

जें खंडलेंचि नाही अखंड । जें उदंडाहूनि उदंड ।
 जें गगनाहूनि वाड । अति सूक्ष्म ॥ २ ॥
 जें दिसेना ना भासेना । जें उपजेना ना नासेना ।
 जें येईना ना जाईना । परब्रह्म तें ॥ ३ ॥
 जें चळेना ना ढळेना । जें तुटेना ना फुटेना ।
 जें रचेना ना खचेना । परब्रह्म तें ॥ ४ ॥
 जें सन्मुखचि सर्वकाळ । जें निष्कलंक आणि निखळ ।
 सर्वांतर आकाश पाताळ । व्यापूनि असे ॥ ५ ॥
 अविनाश तें ब्रह्म निर्गुण । नासे तें माया सगुण ।
 सगुण आणि निर्गुण । कालवलें ॥ ६ ॥
 या कर्दमाचा विचार । करूं जाणती योगीश्वर ।
 जैसे क्षीर आणि नीर । राजहंस निवडिती ॥ ७ ॥
 जड सकळ पंचभौतिक । त्यामध्ये आत्मा व्यापक ।
 तो नित्यानित्यविवेक । पाहतां कळे ॥ ८ ॥
 उंसामधील घेईजे रस । येर तें सांडिजे बाकस ।
 तैसा जगामध्ये जगदीश । विवेकें ओळखावा ॥ ९ ॥
 रस नाशवंत पातळ । आत्मा शाश्वत निश्चळ ।
 रस अपूर्ण आत्मा केवळ । परिपूर्ण जाणावा ॥ १० ॥
 आत्म्यासारखें एक असावें । मग तें दृष्टांतासि द्यावें ।
 दृष्टांतमिसे समजावें । कैसें तरी ॥ ११ ॥
 ऐशी आत्मस्थिति संचली । तेथें माया कैशी झाली ।
 जैशी आकाशी वाहिली । झुळूक वायूची ॥ १२ ॥
 वायूपासून तेज झालें । तेजापासून आप निपजलें ।
 आपापासून आकारलें । भूमंडळ ॥ १३ ॥
 भूमंडळापासून उत्पत्ती । जीव नेणों झाले किती ।
 परंतु ब्रह्म आदि अंती । व्यापून आहे ॥ १४ ॥
 जें जें काहीं निर्माण झालें । तें तें अवघेंचि नासलें ।
 परी मुळीं ब्रह्म तें संचलें । जैसे तैसें ॥ १५ ॥
 घटापूर्वी आकाश असे । घटामध्येही आकाश भासे ।
 घट फुटतां न नासे । आकाश जैसें ॥ १६ ॥
 तैसें परब्रह्म केवळ । अचळ आणि अढळ ।
 मध्यें होत जात सकळ । सचराचर ॥ १७ ॥
 जें जें काहीं निर्माण झालें । तें तें आधीं ब्रह्म
 व्यापिलें ।
 सर्व नासतां उरलें । अविनाश ब्रह्म ॥ १८ ॥
 ऐसें ब्रह्म अविनाश । तें सेविती चाते पुरुष ।
 तत्त्वनिरसनें आपणास । आपण लाभे ॥ १९ ॥
 तत्त्वं तत्त्व मेळविलें । त्यासि देह ऐसें नाम ठेविलें ।
 तें जाणते पुरुषीं शोधिलें । तत्त्वं तत्त्व ॥ २० ॥
 तत्त्वझाडा निःशेष होतां । तेथें निमाली देहअहंता ।
 निर्गुण ब्रह्मी ऐक्यता । विवेकें जाहली ॥ २१ ॥
 विवेकें देहाकडे पाहिलें । तों तत्त्वं तत्त्व ओसरलें ।
 आपण काहीं नाही आलें । प्रत्ययासी ॥ २२ ॥
 आपला आपण शोध घेतां । आपुली तों मायिक वार्ता ।
 तत्त्वांतीं उरलें तत्त्वता । निर्गुण ब्रह्म ॥ २३ ॥

आपणाविण निर्गुण ब्रह्म । हेंचि निवेदनाचें वर्म ।
 तत्त्वासरिसा गेला भ्रम । मीतूणणाचा ॥ २४ ॥
 मीपण पाहतां आढळेना । निर्गुण ब्रह्म तें चळेना ।
 आपण तेंचि परी कळेना । सद्गुरुविण ॥ २५ ॥
 सारासार अवघें शोधिलें । तों असार तें निघून गेलें ।
 पुढें सार तें उरलें । निर्गुण ब्रह्म ॥ २६ ॥
 आधीं ब्रह्म निरूपिलें । तेंचि सकळामध्यें व्यापिलें ।
 सकळ अवघेंचि नासलें । उरलें तें केवळ ब्रह्म ॥ २७ ॥
 होतां विवेकें संहार । तेथें निवडे सारासार ।
 आपला आपणासि विचार । ठायीं पडे ॥ २८ ॥
 आपण कल्पिलें मीपण । मीपण शोधितां नुरे जाण ।
 मीपण गेलिया निर्गुण । आत्माचि स्वयें ॥ २९ ॥
 झालिया तत्त्वांचें निरसन । निर्गुण आत्माचि आपण ।
 कां दाखवावें मीपण । तत्त्वनिरसनाउपरी ॥ ३० ॥
 तत्त्वांमध्यें मीपण गेलें । तरी निर्गुण सहजचि उरलें ।
 सोहंभावे प्रत्यया आलें । आत्मनिवेदन ॥ ३१ ॥
 आत्मनिवेदन होतां । देवभक्तांस ऐक्यता ।
 साचार भक्त विभक्तता । सांडूनि जाहला ॥ ३२ ॥
 निर्गुणासि नाही जन्ममरण । निर्गुणासि नाही पाप पुण्य ।
 निर्गुणीं अनन्य होतां आपण । मुक्त जाहला ॥ ३३ ॥
 तत्त्वीं वेटाळूनि घेतला । प्राणी संशयें गुंडाळला ।
 आपणास आपण भुलला । कोहं म्हणे ॥ ३४ ॥
 तत्त्वीं गुंतला म्हणे कोहं । विवेकें पाहतां म्हणे सोहं ।
 अनन्य होतां अहं सोहं । मावळलीं ॥ ३५ ॥
 याउपरि उर्वरित । तेंचि स्वरूप संत ।
 देहीं असोनि देहातीत । जाणिजे ऐसा ॥ ३६ ॥
 सदेहवृत्ति ते न भंगे । म्हणोनि बोलिलेंच बोलावें लागे ॥
 आम्हासि हें घडलें प्रसंगें । श्रोतीं क्षमा केली
 पाहिजे ॥ ३७ ॥
 हरिः अतत्सत इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे षष्ठदशके
 मायोद्भवनिरूपणं नाम तृतीयः समासः ॥ ३ ॥ ६.३

6.4 समास चवथा : ब्रह्मनिरूपण

श्रीराम ॥
 कृतयुग सत्रा लक्ष अठ्ठावीस सहस्र । त्रेतायुग बारा
 लक्ष श्राणव सहस्र ।
 द्वापरयुग आठ लक्ष चौसष्ट सहस्र । आतां कलियुग ऐका ॥ १ ॥
 कलियुग चार लक्ष बत्तीस सहस्र । चतुर्युगें त्रेचाळीस
 लक्ष वीस सहस्र ।
 ऐशीं चतुर्युगें सहस्र । तो ब्रह्मयाचा एक दिवस ॥ २ ॥
 ऐसे ब्रह्मे सहस्र देखा । तेव्हां विष्णूची एक घटिका ।
 विष्णू सहस्र होतां ऐका । पळ एक ईश्वराचें ॥ ३ ॥

ईश्वर जाय सहस्र वेळ । तें शक्तीचें अर्ध पळ ।
 ऐशी संख्या बोलिली सकळ । शास्त्रांतरी ॥ ४ ॥
 चतुर्युगसहस्राणि दिनमेकपितामहम् ।
 पितामहसहस्राणि विष्णोर्घटिकमेव च ॥
 विष्णोरेकः सहस्राणि पलमेकं महेश्वरम् ।
 महेश्वरसहस्राणि शक्तेरर्धं पलं भवेत् ॥
 ऐशा अनन्त शक्ती होती । अनंत रचना होती जाती ।
 तरी अखंड खंडेना स्थिति । परब्रह्माची ॥ ५ ॥
 परब्रह्मासि कैची स्थिती । परी ही बोलावयाची रीती ।
 वेदश्रुती नेति नेति म्हणती । परब्रह्मी ॥ ६ ॥
 चार सहस्र सातशें साठी । इतुकी कलियुगाची राहाटी ।
 उरल्या कलियुगाची गोष्टी । ऐसी असे ॥ ७ ॥
 चार लक्ष सत्तावीस सहस्र । दोनशें चाळीस संवत्सर ।
 पुढें अन्योन्य वर्णसंकर । होणार आहे ॥ ८ ॥
 ऐसें रचलें चराचर । येथें एकाहूनि एक थोर ।
 पाहतां येथींचा विचार । अंत न लगे ॥ ९ ॥
 एक म्हणती विष्णु थोर । एक म्हणती रुद्र थोर ।
 एक म्हणती शक्ति थोर । सकळांमध्ये ॥ १० ॥
 ऐसे आपुलालेपरी बोलती । परंतु अवघेचि नासेल कल्पांती ।
 यदृष्टं तन्नष्टं हें श्रुति । बोलतसे ॥ ११ ॥
 आपुलाली उपासना । अभिमान लागला जनां ।
 याचा निश्चयो निवडेना । साधुविण ॥ १२ ॥
 साधु निश्चयो करिती एक । आत्मा सर्वत्र व्यापक ।
 येर हें अवघेचि मायिक । चराचर ॥ १३ ॥
 चित्रीं लिहिली सेना । त्यांत कोण थोर कोण साना ।
 हें कां तुम्ही विचाराना । आपुलें ठायीं ॥ १४ ॥
 स्वप्नी उदंड देखिलें । लहान थोरही कल्पिलें ।
 परंतु जागें झालिया झालें । कैसें पहा ॥ १५ ॥
 पाहतां जागृतीचा विचार । कैचें लहान कैचें थोर ।
 झाला अवघाचि विचार । स्वप्नरचनेचा ॥ १६ ॥
 अवघाचि मायिक विचार । कैचें लहान कैचें थोर ।
 लहानथोराचा हा निर्धार । जाणती चानी ॥ १७ ॥
 जो जन्मास प्राणी आला । तो मी थोर म्हणतचि मेला ।
 परी याचा विचार पाहिला । पाहिजे श्रेष्ठी ॥ १८ ॥
 ज्यां झाले आत्मचान । तेचि थोर महाजन ।
 वेद शास्त्रें पुराण । साधु संत बोलिले ॥ १९ ॥
 एवं सकळांमध्ये थोर । तो एकचि परमेश्वर ।
 तयामध्ये हरिहर । होती जाती ॥ २० ॥
 तो निर्गुण निराकार । तेथें नाही उत्पत्ति स्थिति संहार ।
 स्थानमानांचा विचार । ऐलिकडे ॥ २१ ॥
 नांव रूप स्थान मान । हा तो अवघाचि अनुमान ।
 तथापि होईल निदान । ब्रह्मप्रळयीं ॥ २२ ॥
 ब्रह्म प्रळयावेगळें । ब्रह्म नामरूपावेगळें ।
 ब्रह्म कोणा एक्या काळें । जैसें तैसें ॥ २३ ॥
 करिती ब्रह्मनिरूपण । जाणती ब्रह्म संपूर्ण ।
 तेचि जाणावे ब्राह्मण । ब्रह्मविद ॥ २४ ॥

हरिः ॐ तत्सत इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
 षष्ठदशके ब्रह्मनिरूपणं नाम चतुर्थः समासः ॥ ४ ॥ ६.४

6.5 समास पांचवा : मायाब्रह्मनिरूपण

श्रीराम ॥
 श्रोते पुसती ऐसें । मायाब्रह्म तें कैसें ।
 श्रोत्या वक्त्याचे मिषें । निरूपण ऐका ॥ १ ॥
 ब्रह्म निर्गुण निराकार । माया सगुण साकार ।
 ब्रह्मासि नाही पारावार । मायेसि आहे ॥ २ ॥
 ब्रह्म निर्मळ निश्चळ । माया चंचळ चपळ ।
 ब्रह्म निरुपाधि केवळ । माया उपाधिरूप ॥ ३ ॥
 माया दिसे ब्रह्म दिसेना । माया भासे ब्रह्म भासेना ।
 माया नासे ब्रह्म नासेना । कल्पांतकाळीं ॥ ४ ॥
 माया रचे ब्रह्म रचेना । माया खचे ब्रह्म खचेना ।
 माया रुचे ब्रह्म रुचेना । अद्यानासी ॥ ५ ॥
 माया उपजे ब्रह्म उपजेना । माया मरे ब्रह्म मरेना ।
 माया धरे ब्रह्म धरेना । धारणेसी ॥ ६ ॥
 माया फुटे ब्रह्म फुटेना । माया तुटे ब्रह्म तुटेना ।
 माया विटे ब्रह्म विटेना । अविट तें ॥ ७ ॥
 माया विकारी ब्रह्म निर्विकारी । माया सर्व करी ब्रह्म
 कांहींच न करी ।
 माया नाना रूपें धरी । ब्रह्म तें अरूप ॥ ८ ॥
 माया पंचभौतिक अनेक । ब्रह्म तें शाश्वत एक ।
 मायाब्रह्माचा विवेक । विवेकी जाणती ॥ ९ ॥
 माया लहान ब्रह्म थोर । माया असार ब्रह्म सार ।
 माया अति पारावार । ब्रह्मासि नाही ॥ १० ॥
 सकळ माया विस्तारली । ब्रह्मस्थिति आच्छादिली ।
 परी ते निवडून घेतली । साधुजनीं ॥ ११ ॥
 गोंडाळ सांडून नीर घेइजे । नीर सांडून क्षीर सेविजे ।
 माया सांडून अनुभविजे । परब्रह्म तैसें ॥ १२ ॥
 ब्रह्म आकाशा ऐसें निवळ । माया वसुंधरा डहुळ ।
 ब्रह्म सूक्ष्म केवळ । माया स्थूलरूप ॥ १३ ॥
 ब्रह्म तें अप्रत्यक्ष असे । माया ते प्रत्यक्ष दिसे ।
 ब्रह्म तें समचि असे । माया ते विषमरूप ॥ १४ ॥
 माया लक्ष्य ब्रह्म अलक्ष्य । माया साक्ष ब्रह्म असाक्ष ।
 मायेमध्ये दोन्ही पक्ष । ब्रह्मी पक्षचि नाही ॥ १५ ॥
 माया पूर्वपक्ष ब्रह्म सिद्धांत । माया असत ब्रह्म सत् ।
 ब्रह्मासि नाही करणें हित । मायेसि आहे ॥ १६ ॥
 ब्रह्म अखंड घनदाट । माया पंचभौतिक पोंचट ।
 ब्रह्म तें निरंतर निघोट । माया ते जुनी जर्जरी ॥ १७ ॥
 माया घडे ब्रह्म घडेना । माया पडे ब्रह्म पडेना ।
 माया विघडे ब्रह्म विघडेना । जैसें तैसें ॥ १८ ॥

ब्रह्म असतचि असे। माया निरसितांच निरसे ।
 ब्रह्मास कल्पांत नसे। मायेसि असे ॥ १९ ॥
 माया कठिण ब्रह्म कोमळ। माया अल्प ब्रह्म विशाळ ।
 माया नसे सर्वकाळ। ब्रह्मचि असे ॥ २० ॥
 वस्तु नव्हे बोलिजे ऐशी। माया जैशी बोलिजे तैशी ।
 काळ पावेना वस्तूसी। मायेसी झडपी ॥ २१ ॥
 नाना रूप नाना रंग। तितुका मायेचा प्रसंग ।
 माया भंगे ब्रह्म अभंग। जैसें तैसें ॥ २२ ॥
 आतां असो हा विस्तार। चालत जाते सचराचर ।
 तितुकी माया परमेश्वर। सबाह्य अभ्यंतरी ॥ २३ ॥
 सकळ उपार्धीवेगळा। तो परमात्मा निराळा ।
 जळीं असोन नातळे जळा। आकाश जैसें ॥ २४ ॥
 मायाब्रह्मांचें विवरण। करितां चुके जन्ममरण ।
 संतांसि गेलिया शरण। मोक्ष लाभे ॥ २५ ॥
 अरे या संतांचा महिमा। बोलावया नाही सीमा ।
 जयांचेनि जगदात्मा। अंतरीच होय ॥ २६ ॥
 हरिःतत्सत इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
 षष्ठदशके मायाब्रह्मनिरूपणं नाम पंचमः समासः ॥ ५ ॥ ६५
 जय जय रघुवीर समर्थ ॥

6.6 समास सहावा : सृष्टीकथन

श्रीराम ॥
 सृष्टीपूर्वीच ब्रह्म असे। तेथे सृष्टि मुळीच नसे ।
 आतां सृष्टि दिसत असे। ते सत्य कीं मिथ्या ॥ १ ॥
 तुम्ही सर्वच गोसावी। माझी आशंका फेडावी ।
 ऐसा श्रोता विनवी। वक्तयासी ॥ २ ॥
 आतां ऐका प्रत्युत्तर। कथेसि व्हावे तत्पर ।
 वक्ता सर्वच उदार। बोलता जाहला ॥ ३ ॥
 जीवभूतः सनातनः। ऐसें गीतेचें वचन ।
 येणें वाक्यें सत्यपण। सृष्टीस आले ॥ ४ ॥
 यदृष्टं तन्नष्टं येणेंसु। वाक्यें सृष्टि मिथ्यापणें ।
 सत्य मिथ्या ऐसें कोणें। निवडावे ॥ ५ ॥
 सत्य म्हणों तरी नासे। मिथ्या म्हणों तरी दिसे ।
 आतां जैसें आहे तैसें। बोलिजेल ॥ ६ ॥
 सृष्टीमध्ये बहु जन। अचान आणि सचान ।
 म्हणोनियां समाधान। होत नाही ॥ ७ ॥
 ऐका अचानाचें मत। सृष्टि आहे ते शाश्वत ।
 देव धर्म तीर्थ व्रत। सत्यचि आहे ॥ ८ ॥
 बोले सर्वचांचा राजा। मूर्खस्य प्रतिमापूजा ।
 ब्रह्मप्रळयाच्या पैजा। घालूं पाहे ॥ ९ ॥
 तंव बोले तो अचान। तरी कां करिसी संध्या स्नान ।
 गुरुभजन तीर्थाटन। कासया करावे ॥ १० ॥

तीर्थे तीर्थे निर्मलं ब्रह्मवृन्दम् । वृन्दे वृन्दे
 तत्त्वचिन्तानुवादः ।
 वादे वादे जायते तत्त्वबोधः। बोधे बोधे भासते चन्द्रचूडः ॥ १ ॥
 ऐसें चन्द्रचूडाचें वचन। सद्गुरूचें उपासन ।
 गुरुगीतानिरूपण। बोलिलें हरे ॥ ११ ॥
 गुरुसि कैसें भजावे। आधीं तयासि ओळखावे ।
 त्याचें समाधान घ्यावे। विवेकें स्वये ॥ १२ ॥
 ब्रह्मानन्दं परमसुखदं केवलं चानमूर्तिम द्वन्द्वातीतं
 गगनसदृशं तत्त्वमस्यादिलक्ष्यम् ।
 एकं नित्यं विमलमचलं सर्वधीसाक्षिभूतम भावातीतं
 त्रिगुणरहितं सद्गुरुं तं नमामि ॥ १ ॥
 गुरुगीतेचें वचन। ऐसें सद्गुरूचें ध्यान ।
 तेथे सृष्टि मिथ्या भान। उरल केचें ॥ १३ ॥
 ऐसें सचान बोलिला। सद्गुरु तो ओळखिला ।
 सृष्टि मिथ्या ऐसा केला। निश्चितार्थ ॥ १४ ॥
 श्रोता ऐसें न मानी कदा। अधिक उठिला विवादा ।
 म्हणे कैसा रे गोविंदा। अचान म्हणतोसी ॥ १५ ॥
 जीवभूतः सनातनः। ऐसें गीतेचें वचन ।
 तयासि तूं अचान। म्हणतोसि कैसा ॥ १६ ॥
 ऐसा श्रोता आक्षेप करी। विषाद मानिला अंतरी ।
 याचें प्रत्युत्तर चतुरीं। सावध परिसावे ॥ १७ ॥
 गीतेत बोलिला गोविंद। त्याचा न कळे तुज भेद ।
 म्हणोनियां व्यर्थ खेद। वाहतोसि ॥ १८ ॥
 अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां। माझी विभूती पिंपळ। म्हणोनि
 बोलिला गोपाळ ।
 वृक्ष तोडितां तत्काळ। तुटत आहे ॥ १९ ॥
 नैनं छिंदति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ।
 न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः ॥ १ ॥
 शस्त्रांचेनि तुटेना। अग्नीचेनि जळेना ।
 उदकामध्यें कालवेना। स्वरूप माझे ॥ २० ॥
 पिंपळ तुटे शस्त्रानें। पिंपळ जळे पावकानें ।
 पिंपळ कालवे उदकानें। नाशवंत ॥ २१ ॥
 तुटे जळे बुडे उडे। आतां ऐक्य कैसें घडे ।
 म्हणोनि हें उजेडे। सद्गुरुमुखें ॥ २२ ॥
 इन्द्रियाणां मनश्चास्मि । कृष्ण म्हणे मन तो मी ।
 तरी कां आवरावी ऊर्मी। चंचळ मनाची ॥ २३ ॥
 ऐसें कृष्ण कां बोलिला। साधनमार्ग दाखविला ।
 खडे मांडूनि शिकविला। ओनामा जेवीं ॥ २४ ॥
 ऐसा आहे वाक्यभेद। सर्व जाणे तो गोविंद ।
 देहबुद्धीचा विवाद। कामा नये ॥ २५ ॥
 वेद शास्त्र श्रुति स्मृती। तेथे वाक्यभेद पडती ।
 ते सर्वही निवडती। सद्गुरूचेनि वचनें ॥ २६ ॥
 वेदशास्त्रांचें भांडण। शस्त्रें तोडी ऐसा कोण ।
 हें निवडेना साधुविण। कदा कल्पांतीं ॥ २७ ॥
 पूर्वपक्ष आणि सिद्धांत। शास्त्रीं बोलिला सकेत ।
 याचा होय निश्चितार्थ। साधुमुखें ॥ २८ ॥

येह्वीं वादाचीं उत्तरे । एकाहूनि एक थोरें ।
 बोलूं जातां अपारें । वेदशास्त्रे ॥ २९ ॥
 म्हणोनि वादविवाद । सांडूनि कीजे संवाद ।
 तेणें होय ब्रह्मानंद । स्वानुभवं ॥ ३० ॥
 एके कल्पनेचे पोटी । होती जाती अनंत सृष्टी ।
 तया सृष्टीची गोष्टी । साच केवीं ॥ ३१ ॥
 कल्पनेचा केला देव । तेथें झाला दृढ भाव ।
 देवालागीं येतां खेव । भक्त दुःखें दुखवला ॥ ३२ ॥
 पाषाणाचा देव केला । एके दिवशीं भंगोनि गेला ।
 तेणें भक्त दुखवला । रडे पडे आक्रंदे ॥ ३३ ॥
 देव हारपला घरीं । एक देव नेला चोरीं ।
 एक देव दुराचारीं । फोडिला बळें ॥ ३४ ॥
 एक देव जापाणिला । एक देव उदकीं टाकिला ।
 एक देव नेऊन घातला । पायांतळीं ॥ ३५ ॥
 काय सांगों तीर्थमहिमा । मोडोनि गेला दुरात्मा ।
 थोर सत्त्व होतें तें मा । काय जाहलें कळेना ॥ ३६ ॥
 देव घडिला सोनारीं । देव ओतिला ओतारीं ।
 एक देव घडिला पाथरीं । पाषाणाचा ॥ ३७ ॥
 नर्मदा गंडिकातीरीं । देव पडिले लक्षवरी ।
 त्यांची संख्या कोण करी । असंख्यात गोटे ॥ ३८ ॥
 चक्रतीर्थीं चक्रांकित । देव असती असंख्यात ।
 नाही मनीं निश्चितार्थ । एक देव ॥ ३९ ॥
 बाण तांदळे ताम्रनाणें । स्फटिक देव्हारां पूजणें ।
 ऐसे देव कोण जाणे । खरे कीं खोटे ॥ ४० ॥
 देव रेशिमाचा केला । तोही तुटोनियां गेला ।
 आतां नवा नेम धरिला । मृत्तिकेच्या लिंगाचा ॥ ४१ ॥
 आमचा देव बहु सत्य । आम्हांस आकांतीं पावत ।
 पूर्ण करी मनोरथ । सर्वकाळ ॥ ४२ ॥
 आतां याचें सत्त्व गेलें । प्राप्त होतें तें झालें ।
 प्राक्तन नवचे पालटिलें । ईश्वराचेनि ॥ ४३ ॥
 धातु पाषाण मृत्तिका । चित्रलेप काष्ठ देखा ।
 तेथें देव कैंचा मूर्खा । भ्रांति पडिली ॥ ४४ ॥
 हे आपुलाली कल्पना । प्राक्तना-ऐशीं फळें जाणा ।
 परी त्या देवाच्या खुणा । वेगळ्याचि ॥ ४५ ॥
 नानाशास्त्रविदो लोका नानादैवतपूजकाः ।
 आत्मचानं विना पार्थ सर्वकर्म निरर्थकम् ॥ १ ॥
 म्हणोनि हें माया भ्रमणें । सृष्टि मिथ्या कोटिगुणें ।
 वेद शास्त्रे पुराणें । ऐशींच बोलती ॥ ४६ ॥
 साधु संत महानुभाव । त्यांचा ऐसाचि अनुभव ।
 पंचभूतातीत देव । सृष्टि मिथ्या ॥ ४७ ॥
 सृष्टीपूर्वीं सृष्टि चालतां । सृष्टि अवघी संहारतां ।
 शाश्वत देव तत्त्वतां । आदि अंतीं ॥ ४८ ॥
 ऐसा सर्वांचा निश्चयो । यदर्थां नाही संशयो ।
 व्यतिरेक आणि अन्वयो । कल्पनारूप ॥ ४९ ॥
 एके कल्पनेचे पोटीं । बोलिजेती अष्ट सृष्टि ।
 तये सृष्टीची गोष्टी । सावध ऐका ॥ ५० ॥

एक कल्पनेची सृष्टी । दुसरी शाब्दिक सृष्टी ।
 तिसरी प्रत्यक्ष सृष्टी । जाणती सर्व ॥ ५१ ॥
 चौथी चित्रलेप सृष्टी । पांचवी स्वप्नसृष्टी ।
 साहावी गंधर्वसृष्टी । ज्वरसृष्टी सातवी ॥ ५२ ॥
 आठवी दृष्टिबंधन । ऐशा अष्ट सृष्टि जाण ।
 यांमध्ये श्रेष्ठ कोण । सत्य मानावी ॥ ५३ ॥
 म्हणोन सृष्टी नाशवंत । जाणती संत महंत ।
 सगुण भजावा निश्चित । निश्चयालागीं ॥ ५४ ॥
 सगुणाचेनि आधारें । निर्गुण पाविजे निर्धारें ।
 सारासारविचारें । संतसंगें ॥ ५५ ॥
 आतां असो हें बहुत । संतसंगें केलें नेमस्त ।
 येरवीं चित्त दुश्चित । संशयीं पडे ॥ ५६ ॥
 तंव शिष्यें आक्षेपिलें । सृष्टी मिथ्या ऐसें कळलें ।
 परी हें दृश्य अवघें नाथिलें । तरी दिसतें कां ॥ ५७ ॥
 दृश्य प्रत्यक्ष दिसतें । म्हणोनि सत्यचि वाटतें ।
 यासि काय करावें तें । सांगा स्वामी ॥ ५८ ॥
 याचें प्रत्युत्तर भलें । पुढिले समासी बोलिलें ।
 श्रोतीं श्रवण केलें । पाहिजे पुढें ॥ ५९ ॥
 एवं सृष्टि मिथ्या जाण । जाणोनि रक्षावें सगुण ।
 ऐशी हे अनुभवाची खूण । अनुभवी जाणती ॥ ६० ॥
 हरि ॐ तत्सत इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
 षष्ठदशके सृष्टिकथानिरूपणं नाम षष्ठः समासः ॥ ६ ॥ ६.६

6.7 समास सातवा : सगुणभजन

श्रीराम ॥
 यानें दृश्य मिथ्या झालें । तरी कां पाहिजे भजन केलें ।
 तेणें काय प्राप्त झालें । हें मज निरूपावें ॥ १ ॥
 यानाहून थोर असेना । तरी कां पाहिजे उपासना ।
 उपासनेनें जनां । काय प्राप्त ॥ २ ॥
 मुख्य सार तें निर्गुण । तेथें दिसेचिना सगुण ।
 भजन केलियाचा गुण । मज निरूपावा ॥ ३ ॥
 जें प्रत्यक्ष नाशवंत । त्यासि भजावें किंनिमित्त ।
 सत्य सांडून असत्य । कोणें भजावें ॥ ४ ॥
 असत्याचा प्रत्ययो आला । तरी मग नेम कां लागला ।
 सत्य सांडून गलबला । कासया करावा ॥ ५ ॥
 निर्गुणानें मोक्ष होतो । प्रत्यक्ष प्रत्यय येतो ।
 सगुण काय देऊं पाहतो । सांगा स्वामी ॥ ६ ॥
 सगुण नाशवंत ऐसें सांगतां । पुनः भजन करावें
 म्हणतां ।
 तरी कासयासाठीं आतां । भजन करूं ॥ ७ ॥
 स्वामीचे भिडेनें बोलवेना । येह्वीं हें कांहींच मानेना ।
 साध्यचि झालिया साधना । कां प्रवर्तविं ॥ ८ ॥

ऐसे श्रोतयाचें बोलणें । शब्द बोले निर्बुजलेपणें ।
 याचें उत्तर ऐकणें । म्हणे वक्ता ॥ ९ ॥
 सद्गुरु वचन प्रतिपालन । हेंचि मुख्य परमार्थाचें लक्षण ।
 वचनभंग करितां विलक्षण । सहजचि जाहलें ॥ १० ॥
 म्हणोनि आचेसि वंदावें । सगुण भजन मानावें ।
 श्रोता म्हणे हें देवें । कां प्रयोजिलें ॥ ११ ॥
 काय मानिला उपकार । कोण झाला साक्षात्कार ।
 किंवा प्रारब्धाचें अक्षर । पुसिलें देवें ॥ १२ ॥
 होणार हें तों पालटेना । भजनें काय करावें जना ।
 हें तों पाहतां अनुमाना । कांहींच न ये ॥ १३ ॥
 स्वामीची आचा प्रमाण । कोण करील अप्रमाण ।
 परंतु याचा काय गुण । मज निरूपावा ॥ १४ ॥
 वक्ता म्हणे सावधपणें । सांग चानाची लक्षणें ।
 तुज कांहीं लागे करणें । किंवा नाही ॥ १५ ॥
 करणें लागे भोजन । करणें लागे उदकप्राशन ।
 मळमूत्रत्यागलक्षण । तेंही सुटेना ॥ १६ ॥
 जनाचें समाधान राखावें । आपुलें पारिखें ओळखावें ।
 आणि भजनचि मोडावें । हें कोण चान ॥ १७ ॥
 चान विवेकें मिथ्या झालें । परंतु अवघें नाही टाकिलें ।
 तरी मग भजनेंचि काय केलें । सांग बापा ॥ १८ ॥
 साहेबास लोटांगणी जावें । नीचासारिखें व्हावें ।
 आणि देवास न मानावें । हें कोण चान ॥ १९ ॥
 हरि हर ब्रह्मादिक । हे जयाचे आचाधारक ।
 तूं एक मानवी रंक । भजसि ना तरी काय गेलें ॥ २० ॥
 आमुचे कुळीं रघुनाथ । रघुनाथ आमुचा परमार्थ ।
 जो समर्थाचाही समर्थ । देवां सोडविता ॥ २१ ॥
 त्याचे आम्ही सेवकजन । सेवा करितां झाले चान ।
 तेथें अभाव धरितां पतन । पाविजेल की ॥ २२ ॥
 सद्गुरु सांगती सारासार । त्यास कैसें म्हणावें असार ।
 तुज काय सांगणें विचार । शाहाणे जाणती ॥ २३ ॥
 समर्थाचे मनींचें तुटे । तेंचि जाणावें अदृष्ट खोटें ।
 राज्यपदापासून करटें । चेलें जैसें ॥ २४ ॥
 मी थोर वाटे मनीं । तो नव्हे ब्रह्मचानी ।
 विचार पाहतां देहाभिमानी । प्रत्यक्ष दिसे ॥ २५ ॥
 वस्तु भजन करीना । न करीं ऐसेंही म्हणेना ।
 तरी जाणावी ती कल्पना । दडोन राहिली ॥ २६ ॥
 ना तें चान ना तें भजन । उगाचि आला देहाभिमान ।
 तेथें नाही की अनुमान । प्रत्ययो तुझा ॥ २७ ॥
 तरी आतां ऐसें न करावें । रघुनाथभजनीं लागावें ।
 तेणेंचि चान बोलावें । चळेना ऐसें ॥ २८ ॥
 करी दुर्जनांचा संहार । भक्तजनांचा आधार ।
 ऐसा हा चमत्कार । रोकडा चाले ॥ २९ ॥
 मनीं धरावें तें होतें । विघ्न अवघेंचि नासोनि जातें ।
 कृपा केलिया रघुनाथें । प्रचीति येते ॥ ३० ॥
 रघुनाथभजनें चान झालें । रघुनाथभजनें महत्व वाढलें ।
 म्हणोनि तुवां केलें । पाहिजे आधीं ॥ ३१ ॥

हें तों आहे सप्रचीत । आणि तुज वाटेना प्रचित ।
 साक्षात्कारें नेमस्त । प्रत्ययो करावा ॥ ३२ ॥
 रघुनाथ स्मरोन कार्य करावें । तें तत्काळचि सिद्धि पावे ।
 कर्ता राम हें असावें । अभ्यंतरीं ॥ ३३ ॥
 कर्ता राम मी नव्हे आपण । ऐसें सगुण निवेदन ।
 निर्गुणीं तें अनन्य । निर्गुणचि होइजे ॥ ३४ ॥
 मी कर्ता ऐसें म्हणतां । कांहींच घडेना सर्वथा ।
 प्रतीत पाहसी तरी आतां । शीघ्रचि आहे ॥ ३५ ॥
 मी कर्ता ऐसें म्हणसी । तेणें तूं कष्टी होसी ।
 राम कर्ता म्हणतां पावसी । यश कीर्ति प्रताप ॥ ३६ ॥
 एके भावनेसाठीं । देवासि पडे तुटी ।
 कां ते होय कृपादृष्टी । देव कर्ताभावितां ॥ ३७ ॥
 आपण आहे दो दिवसांचा । आणि देव बहुतां काळांचा ।
 आपण थोडे ओळखीचा । देवास त्रैलोक्य जाणे ॥ ३८ ॥
 याकारणें रघुनाथ भजन । त्यासि मानिती बहुत जन ।
 ब्रह्मादिक आदिकरून । रामभजनीं तत्पर ॥ ३९ ॥
 चानबळें उपासना । अम्ही भक्त जरी मानूं ना ।
 तरी या दोषाचिया पतना । पावों अभक्तपणें ॥ ४० ॥
 देव उपेक्षी थोरपणें । तरी मग त्याचें तोचि जाणे ।
 अप्रमाण तें श्लाघ्यवाणें । नव्हेचि की श्रेष्ठा ॥ ४१ ॥
 देहास लागली उपासना । आपण विवेकें उरेना ।
 ऐशी स्थिति सज्जना । अंतरींची ॥ ४२ ॥
 सकळ मिथ्या होऊन जातें । हें रामभजनें कळों येतें ।
 दृश्य चानियांचें मते । स्वप्न जैसें ॥ ४३ ॥
 मिथ्या स्वप्नविचचना । तैशी हे सृष्टिरचना ।
 दृश्य मिथ्या साधुजनां । कळों आलें ॥ ४४ ॥
 आक्षेप झाला श्रोतयांसी । मिथ्या तरी दिसतें कां आम्हासीं ।
 याचें उत्तर पुढिलें समासीं । बोलिलें असे ॥ ४५ ॥
 हरि ॐ तत्सत इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
 षष्ठदशके सगुणभजननिरूपणं नाम सप्तमः समासः ॥ ७ ॥ ६.७

6.8 समास आठवा : दृश्यनिरूपण

श्रीराम ॥
 मागां श्रोतीं पुसिलें होतें । दृश्य मिथ्या तरी कां दिसतें ।
 त्याचें उत्तर बोलिजेल तें । सावधान एका ॥ १ ॥
 देखिलें तें सत्यचि मानावें । हें चात्याचें देखणें नव्हे ।
 जड मूढ अचान जीवें । हें सत्य मानिजे ॥ २ ॥
 एका देखिल्यासाठीं । लटिक्या कराव्या ग्रंथकोटी ।
 संतमहंतांच्या गोष्टी । त्याही मिथ्या मानाव्या ॥ ३ ॥
 माझें दिसतें हेंचि खरें । तेथें चालेना दुसरें ।
 ऐशिया संशयाच्या भरें । भरोचि नये ॥ ४ ॥

मृगें देखिलें मृगजळ । तेथें धावे तें बरळ ।
 जळ नव्हे मिथ्या सकळ । त्या पशूसि कोणें म्हणावें ॥ ५ ॥
 रात्रौ स्वप्न देखिलें । बहुत द्रव्य सांपडलें ।
 बहुत जनांसि वेव्हारिलें । तें खरें कैसेनि मानावें ॥ ६ ॥
 कुशळ चित्तारी विचित्र । तेणें निर्माण केलें चित्र ।
 देखतां उठे प्रीति मात्र । परंतु तेथें मृत्तिका ॥ ७ ॥
 नाना वनिता हस्ती घोडे । रात्रौ देखतां मन बुडे ।
 दिवसा पाहतां कातडें । कंटाळवाणें ॥ ८ ॥
 काष्टी पाषाणी पुतळ्या । नाना प्रकारें निर्मित्या ।
 परम सुंदर वाटल्या । परंतु तेथें पाषाण ॥ ९ ॥
 नाना गोपुरीं पुतळ्या असती । वक्रांगें वक्रदृष्टीं पाहती ।
 लाघव देखता भरे वृत्ती । परंतु तेथें त्रिभाग ॥ १० ॥
 खेळतां नेटके दशावतारी । तेथें येती सुंदर नारी ।
 नेत्र मोडिती कळाकुसरीं । परी ते अवघे धटिंगण ॥ ११ ॥
 सृष्टि बहुरंगी असत्य । बहुरूपाचें हें कृत्य ।
 तुज वाटे दृश्य सत्य । परी हे जाण अविद्या ॥ १२ ॥
 मिथ्या साचासारिखें देखिलें । परी तें पाहिजे विचारिलें ।
 दृष्टि तरळतां भासलें । तें साच कैसें मानावें ॥ १३ ॥
 वरी पाहतां पालथें आकाश । उदकीं पाहतां उताणें आकाश ।
 मध्यें चांदण्याचाही प्रकाश । परी तें अवघें मिथ्या ॥ १४ ॥
 नृपतीनें चित्तारी आणिले । ज्याचे त्या ऐसे पुतळे केले ।
 पाहतां तेचि ऐसे गमले । परी ते अवघे मायिक ॥ १५ ॥
 नेत्रीं कांहीं बाहुली नसे । जेव्हां जें पहावें तेव्हां तें भासे ।
 डोळां प्रतिबिंब दिसे । तें साच कैसेनी ॥ १६ ॥
 जितुके बुडबुडे उठती । तितुक्यांमध्ये रूपें दिसती ।
 क्षणामध्ये फुटोनि जाती । रूपें मिथ्या ॥ १७ ॥
 लघुदर्पणें दोनी चारी होतीं । तितुकीं मुखें प्रतिबिंबती ।
 परी तीं मिथ्या आदिअंतीं । एकचि मुख ॥ १८ ॥
 नदीतीरीं भार जातां । दुसरा भार दिसे पालथा ।
 कां पडसादाचा अवचितां । गजर उठे ॥ १९ ॥
 वापी सरोवरांचें नीर । तेथें पशु पक्षी नर वानर ।
 नाना पत्रें वृक्ष विस्तार । दिसे दोहीं सवां ॥ २० ॥
 एक शस्त्र झाडूं जातां । दोन दिसती तत्त्वतां ।
 नाना तंतु टणत्कारितां । द्विधा भासती ॥ २१ ॥
 कां ते दर्पणाचे मंदिरीं । बैसली सभा दिसे दुसरी ।
 बहुत दीपांचिये हारीं । बहुत छाया दिसती ॥ २२ ॥
 ऐसें हें बहुविध भासे । साचासारिखें दिसे ।
 परी हें सत्य म्हणोन कैसें । विश्वासावें ॥ २३ ॥
 माया मिथ्या बाजीगिरी । दिसे साचाचिये परी ।
 परी हे जाणत्यानें खरी । मानूंचि नये ॥ २४ ॥
 लटिकें साचा ऐसे भावावें । तरी मग पारखी कासया असावें ।
 एवं ये अविद्येचे गोवें । ऐसेचि असती ॥ २५ ॥
 मनुष्यांची बाजीगिरी । बहुत जनां वाटे खरी ।
 शेवट पाहतां निर्धारी । मिथ्या होय ॥ २६ ॥
 तैशीच माव राक्षसांची । देवांसही वाटे साची ।
 पंचवटिकेसि मृगाची । पाठी घेतली रामें ॥ २७ ॥

पूर्वकाया पालटिती । एकाचेचि बहुत होती ।
 रक्तबिंदी जन्मती । रजनीचर ॥ २८ ॥
 नाना पदार्थ फळेंचि झाले । द्वारकेमध्ये प्रवेशले ।
 कृष्णें दैत्य किती वधिले । कपटरूपी ॥ २९ ॥
 कैसें कपट रावणाचें । शिर केलें मावेचें ।
 काळनेमीच्या आश्रमाचें । अपूर्व कैसें ॥ ३० ॥
 नाना दैत्य कपटमती । जे देवांसही नाटोपती ।
 मग निर्माण होऊन शक्ती । संहार केला ॥ ३१ ॥
 ऐसी राक्षसांची माव । जाणों न शकती देव ।
 कपटविद्येचें लाघव । अघटित ज्यांचें ॥ ३२ ॥
 मनुष्यांची बाजीगिरी । राक्षसांची वोडंबरी ।
 भगवंताची नानापरी । विचित्र माया ॥ ३३ ॥
 हे साचासारिखीच देइसे । विचारितांचि निरसे ।
 मिथ्याच परी आभासे । निरंतर ॥ ३४ ॥
 साच म्हणावी तरी हे नासे । मिथ्या म्हणावी तरी हे दिसे ।
 दोहीं पदार्थी अविश्वासे । सांगतां मन ॥ ३५ ॥
 परंतु हें नव्हे साचार । मायेचा मिथ्या विचार ।
 दिसतें हें स्वप्नाकार । जाण वापा ॥ ३६ ॥
 तथापि असो तुजला । भासचि सत्य वाटला ।
 तरी तेथें चुका पडिला । ऐक वापा ॥ ३७ ॥
 दृश्यभास अविद्यात्मक । तुझाही देह तदात्मक ।
 म्हणोनि हा विवेक । तेथें संचरला ॥ ३८ ॥
 दृष्टीनें दृश्य देखिलें । मन भासावरी बैसलें ।
 परी तें लिंगदेह झालें । अविद्यात्मक ॥ ३९ ॥
 अविद्येनें अविद्या देखिली । म्हणोन गोष्टी विश्वासली ।
 तुझी काया अवधी संचली । अविद्येची ॥ ४० ॥
 तेचि काया मी आपण । हें देहबुद्धीचें लक्षण ।
 येणेंकरितां झालें प्रमाण । दृश्य अवघें ॥ ४१ ॥
 इकडे सत्य मानिला देह । तिकडे दृश्य सत्य हा निर्वाह ।
 दोहीमध्ये हा सदेह । पैसावला बळें ॥ ४२ ॥
 देहबुद्धी केली बळकट । आणि ब्रह्म पाहों गेला धीट ।
 तों दृश्यानें रोधिली वाट । परब्रह्माची ॥ ४३ ॥
 तेथें साच मानिलें दृश्याला । निश्चयचि बाणोनि गेला ।
 पहा हो केवढा चुका पडिला । अकस्मात ॥ ४४ ॥
 आतां असो हें बोलणें । ब्रह्म न पाविजे मीपणें ।
 देहबुद्धीची लक्षणें । दृश्य भाविती ॥ ४५ ॥
 अस्थीच्या देहीं मांसाचा गोळा । पाहेन म्हणे ब्रह्मीचा सोहळा ।
 तो चाता नव्हे आंधळा । केवळ मूर्ख ॥ ४६ ॥
 दृष्टीस दिसे मनास भासे । तितुकें काळांतरीं नासे ।
 म्हणोनि दृश्यातीत असे । परब्रह्म तें ॥ ४७ ॥
 परब्रह्म तें शाश्वत । माया तेचि अशाश्वत ।
 ऐसा बोलिला निश्चितार्थ । नानाशास्त्रीं ॥ ४८ ॥
 आतां पुढें निरूपण । देहबुद्धीचें लक्षण ।
 चुका पडिला तो कोण । बोलिलें असे ॥ ४९ ॥
 मी कोण हें जाणावें । मीपण त्यागून अनन्य व्हावें ।
 मग समाधान तें स्वभावे । अंगीं बाणे ॥ ५० ॥

हरिः ॐ तत्सत इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
षष्ठदशके दृश्यनिरसनं नाम अष्टमः समासः ॥ ८ ॥ ६.८

श्री रघुवीर समर्थ ॥

6.9 समास नववा : सारशोधन

श्रीराम ॥

गुप्त आहे उदंड धन। काय जाणती सेवकजन ।
तयांस आहे तें चान। बाह्याकाराचें ॥ १ ॥
गुप्त ठेविले उदंड अर्थ। आणि प्रगट दिसती पदार्थ ।
शहाणे शोधित स्वार्थ। अंतरी असे ॥ २ ॥
तैसें दृश्य हें मायिक। पाहत असती सकळ लोक ।
परी जयांस ठाउका विवेक। ते अंतर जाणती ॥ ३ ॥
द्रव्य ठेऊन जळ सोडिलें। लोक म्हणती सरोवर भरलें ।
तयाचें अभ्यंतर कळलें। समर्थ जनांसी ॥ ४ ॥
तैसे चाते जे समर्थ। तिहीं ओळखिला परमार्थ ।
इतर ते करिती स्वार्थ। दृश्य पदार्थांचा ॥ ५ ॥
काबाडी वाहती काबाड। श्रेष्ठ भोगिती रत्नें जाड ।
हें जयांचें त्यांस गोड। कर्मयोगें ॥ ६ ॥
एक काष्ठस्वार्थ करिती। एक शुभा एकवटिती ।
तैसे नव्हत कीं नृपती। सारभोक्ते ॥ ७ ॥
जयांस आहे विचार। ते सुखासनीं झाले स्वार ।
इतर ते जवळील भार। वाहतचि मेले ॥ ८ ॥
एक दिव्यान्नं भक्षिती। एक विष्टा सावडिती ।
आपण वर्तल्याचा घेती। साभिमान ॥ ९ ॥
सार सेविजे श्रेष्ठीं। असार घेइजे वृथापुष्टीं ।
सारासाराची गोष्टी। सचान जाणती ॥ १० ॥
गुप्त परिस चिंतामणी। प्रगट खडे काचमणी ।
गुप्त हेम रत्नखाणी। प्रगट पाषाण मृत्तिका ॥ ११ ॥
अव्हाशंख अव्हावेल। गुप्त वनस्पती अमूल्य ।
एरंड धोत्रे बहुसाल। प्रगट शिंपी ॥ १२ ॥
कोटें दिसेना कल्पतरू। उदंड शेरांचा विस्तरू ।
पाहतां नाहीं मैलागरू। बोरी बाभळी उदंड ॥ १३ ॥
कामधेनु जाणजे इंद्रें। सृष्टीत उदंड खिल्लारें ।
महझाग्य भोगिजे नृपवरें। इतरां कर्मानुसार ॥ १४ ॥
नाना व्यापार करिती जन। अवघेच म्हणती सकांचन ।
परंतु कुबेराचें महिमान। कोणासीच न ये ॥ १५ ॥
तैसा चानी योगीश्वर। गुप्तार्थलाभाचा ईश्वर ।
इतर ते पोटाचे किंकर। नाना मते धुंडिती ॥ १६ ॥
तस्मात् सार तें दिसेना। आणि असार तें दिसे जनां ।
सारासारविवंचना। साधु जाणती ॥ १७ ॥
दिसेना जें गुप्त धन। तयास करणें लागे अंजन ।
गुप्त परमात्मा सज्जन। संगतीं शोधावा ॥ १९ ॥

रायाचें सान्निध्य होतां। सहजचि लाभे श्रीमंतता ।
तैसा हा सत्संग धरितां। सद्दस्तु लाभे ॥ २० ॥
सद्दस्तुस लाभे सद्दस्तु। अव्यवस्थासि अव्यवस्थु ।
पाहतां प्रशस्तासि प्रशस्तु। विचार लाभे ॥ २१ ॥
म्हणोनि हें दृश्यजात। अवघें आहे अशाश्वत ।
परमात्मा अच्युत अनंत। तो या दृष्यावेगळा ॥ २२ ॥
दृष्यावेगळा दृश्याअन्तरीं। सर्वात्मा तो चराचरीं ।
विचार पाहतां अंतरीं। निश्चयो बाणे ॥ २३ ॥
संसारत्याग न करितां। प्रपंचउपाधि न सांडितां ।
जनांमध्ये सार्थकता। विचारेचि होय ॥ २४ ॥
हें प्रचीतीचें बोलणें। विवेकें प्रचीत बाणे ।
प्रचीत पाहतील ते शहाणे। अन्यथा नव्हे ॥ २५ ॥
प्रचीत आणि अनुमान। उधार आणि रोकडें धन ।
मानसपूजा प्रत्यक्ष दर्शन। यास महदंतर ॥ २६ ॥
पुढें जन्मांतरीं होणार। हा तो अवघाच उधार ।
तैसें नव्हे सारासार। तत्काळ लभे ॥ २७ ॥
तत्काळचि लाभ होतो। प्राणी संसारीं सुटतो ।
संशय अवघाचि तुटतो। जन्ममरणांचा ॥ २८ ॥
याचि जन्में येणेंचि काळें। संसारीं होइजे निराळें ।
मोक्ष पाविजे निश्चळें। स्वरूपाकारें ॥ २९ ॥
ये गोष्टीस करी अनुमान। तो शीघ्रचि पावेल पतन ।
मिथ्या वदेल त्यास आण। उपासनेची ॥ ३० ॥
हें यथार्थचि आहे बोलणें। विवेकें शीघ्रचि मुक्त होणें ।
असोनि कांहीच नसणें। जनांमध्ये ॥ ३१ ॥
देवपद आहे निर्गुण। देवपदीं अनन्यपण ।
हाचि अर्थ पाहतां पूर्ण। समाधान बाणे ॥ ३२ ॥
देहीच विदेह होणें। करून कांहीच न करणें ।
जीवन्मुक्तांची लक्षणें। जीवन्मुक्त जाणती ॥ ३३ ॥
येरवीं हें खरें न वाटे। अनुमानेंचि संदेह वाटे ।
संदेहाचें मूळ तुटे। सद्गुरुवचनें ॥ ३४ ॥
हरि ॐ तत्सत इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
षष्ठदशके सारशोधननिरूपणं नाम नवमः समासः ॥ ९ ॥ ६.९

6.10 समास दहावा : अनुर्वाच्यनिरूपण

श्रीराम ॥

समाधान पुसतां कांहीं। म्हणती बोलिजे ऐसें नाही ।
तरी तें कैसें आहे सर्वही। मज निरूपाचें ॥ १ ॥
मुक्यानें गूळ खादला। गोडी न ये सांगायाला ।
याचा अभिप्रायो मजला। निरूपण कीजे ॥ २ ॥
अनुभवही पुसों जातां। म्हणती न ये कीं सांगतां ।
तरी कोणापाशीं पुसों आतां। समाधान ॥ ३ ॥

जे ते अगम्य सांगती । न ये माझिया प्रचीती ।
 विचार बैसे माझे चिती । ऐसें करावें ॥ ४ ॥
 ऐसें श्रोतयाचें उत्तर । याचें कैसें प्रत्युत्तर ।
 निरूपिजेल तत्पर । होऊन ऐका ॥ ५ ॥
 जें समाधानाचें स्थळ । की तो अनुभवचि केवळ ।
 तेंचि स्वरूप प्रांजळ । बोलून दाऊं ॥ ६ ॥
 जें बोलास आकळेना । बोलिल्याविणही कळेना ।
 जयास कल्पितां कल्पना । हिंपुटी होय ॥ ७ ॥
 तें जाणाचें परब्रह्म । जें वेदांचें गुह्य परम ।
 धरितां संत समागम । सर्वही कळे ॥ ८ ॥
 तेंचि आतां सांगिजेल । जें समाधान सखोल ।
 ऐक अनुभवाचे बोल । अनिर्वाच्य वस्तु ॥ ९ ॥
 सांगतां न ये तें सांगणें । गोडी कळावया गूळ देणें ।
 ऐसें हें सद्गुरुविणें । होणार नाही ॥ १० ॥
 सद्गुरुकृपा कळे त्यासी । जो शोधील आपणासी ।
 पुढें कळेल अनुभवासी । आपेंआप वस्तु ॥ ११ ॥
 दृढ करूनियां बुद्धि । आधीं घ्यावी आपुली शुद्धी ।
 तेणें लागे समाधी । अकस्मात ॥ १२ ॥
 आपुलें मूळ बरें शोधितां । आपुली तों मायिक वार्ता ।
 पुढें वस्तूच तत्त्वतां । समाधान ॥ १३ ॥
 आत्मा आहे सर्वसाक्षी । हें बोलिजे पूर्वपक्षीं ।
 जो कोणी सिद्धांत लक्षी । तोचि साधु ॥ १४ ॥
 सिद्धांत वस्तु लक्ष्णं जातां । सर्वसाक्षिणी ते अवस्था ।
 आत्मा त्याहून परता । अवस्थातीत ॥ १५ ॥
 पदार्थचान जेव्हां सरे । द्रष्टा द्रष्टेपणें नुरे ।
 ते समयीं फुंज उतरे । मीपणाचा ॥ १६ ॥
 जेथें मुरालें मीपण । तेचि अनुभवाची खूण ।
 अनिर्वाच्य समाधान । याकारणें बोलिजे ॥ १७ ॥
 अत्यंत विचाराचे बोल । तरी ते मायिकचि फोल ।
 शब्द सबाह्य सखोल । अर्थचि अवघा ॥ १८ ॥
 शब्दाकरितां कळे अर्थ । अर्थ पाहतां शब्द व्यर्थ ।
 शब्द सांगें तें यथार्थ । परी आपण मिथ्या ॥ १९ ॥
 शब्दाकरितां वस्तु भासे । वस्तु पाहतां शब्द नासे ।
 शब्द फोल अर्थ असे । घनदाटपणें ॥ २० ॥
 भूसाकरितां धान्य निपजे । धान्य घेऊन भूस टाकिजे ।
 तैसा भूस शब्द जाणिजे । अर्थ धान्य ॥ २१ ॥
 पोंचटामध्ये घनवट । घनवटीं उडे पोंचट ।
 तैसा शब्द हा फलकट । परब्रह्मीं ॥ २२ ॥
 शब्द बोलूनि राहे । अर्थ शब्दापूर्वीच आहे ।
 याकारणें न साहे । उपमा तया अर्थासी ॥ २३ ॥
 भूस सांडून कण घ्यावा । तैसा वाच्यांश त्यजावा ।
 कण लक्ष्यांश लक्षावा । शुद्ध स्वानुभवे ॥ २४ ॥
 दृश्यावेगळें बोलिजे । त्यास वाच्यांश म्हणिजे ।
 त्याचा अर्थ तो जाणिजे । शुद्ध लक्ष्यांश ॥ २५ ॥
 ऐसा जो शुद्ध लक्ष्यांश । तोचि जाणावा पूर्वपक्ष ।
 स्वानुभव तो अलक्ष्य । लक्षिला न वचे ॥ २६ ॥

जेथें गाळून सांडिलें नभा । जो अनुभवाचा गाभा ।
 ऐसा तोही उभा । कल्पित केला ॥ २७ ॥
 मिथ्या कल्पनेपासून झाला । खरेंपण कैसें असेल त्याला ।
 म्हणोनि तेथें अनुभवाला । ठावचि नाही ॥ २८ ॥
 दुजेविण अनुभव । हें बोलणेंचि तों वाव ।
 याकारणें नाही ठाव । अनुभवासी ॥ २९ ॥
 अनुभवे त्रिपुटी उपजे । अद्वैतीं द्वैतचि लाजे ।
 म्हणोनियां बोलणें साजे । अनिर्वाच्य ॥ ३० ॥
 दिवसरजनीचें परिमित । करावया मूळ आदित्य ।
 तो आदित्य गेलिया उर्वरित । त्यासि काय म्हणावें ॥ ३१ ॥
 शब्द मौनाचा विचार । व्हावया मूळ ओंकार ।
 तो ओंकार गेलिया उच्चार । कैसा करावा ॥ ३२ ॥
 अनुभव आणि अनुभविता । सकळ ये मायेचि करितां ।
 ते माया मुळींच नसतां । त्यास काय म्हणावें ॥ ३३ ॥
 वस्तु एक आपण एक । ऐशी असती वेगळीक ।
 तरी अनुभवाचा विवेक । बोलों येता मुखें ॥ ३४ ॥
 वेगळेपणाची माता । ते लटकी वंध्येची सुता ।
 म्हणूनियां अभिन्नता । मुळींच आहे ॥ ३५ ॥
 अजन्मा होता निजला । तेणें स्वप्नीं स्वप्न देखिला ।
 सद्गुरूसी शरण गेला । संसारदुःखें ॥ ३६ ॥
 सद्गुरुकृपेस्तव । झाला संसार वाव ।
 चान झालिया ठाव । पुसे अचानाचा ॥ ३७ ॥
 आहे तितुकें नाही झालें । नाही नाहीपणें निमालें ।
 आहे नाही जाऊन उरलें । नसोन कांहीं ॥ ३८ ॥
 शून्यत्वातीत शुद्ध चान । तेणें झालें समाधान ।
 ऐक्यरूपें अभिन्न । सहजस्थिति ॥ ३९ ॥
 अद्वैतनिरूपण होतां । निमाली द्वैताची वार्ता ।
 चानचर्चा बोलों जातां । जागृति आली ॥ ४० ॥
 श्रोतीं व्हावें सावधान । अर्थी घालावें मन ।
 खुणे पावतां समाधान । अंतरीं कळे ॥ ४१ ॥
 तेणें जितुकें चान कथिलें । तितुकें स्वप्नावारीं गेलें ।
 अनिर्वाच्य सुख उरलें । शब्दातीत ॥ ४२ ॥
 तेथें शब्देंविण ऐक्यता । अनुभव ना अनुभविता ।
 ऐसा निवांत तो मागुता । जागृती आला ॥ ४३ ॥
 तेणें स्वप्नीं स्वप्न देखिला । जागा होऊन जागृतीस आला ।
 तेथें तर्क कुठित जाहला । अंत न लगे ॥ ४४ ॥
 या निरूपणाचें मूळ । केलेंच करूं प्रांजळ ।
 तेणें अंतरीं निवळ । समाधान कळे ॥ ४५ ॥
 तंव शिष्ये विनविलें । जी हें आतां निरूपिलें ।
 तरी पाहिजे बोलिलें । मागुतें स्वामी ॥ ४६ ॥
 मज कळाया कारण । केलेंच करावें निरूपण ।
 तेथील जे का निजखूण । ते मज अनुभवावी ॥ ४७ ॥
 अजन्मा तो सांगा कवण । तेणें देखिला कैसा स्वप्न ।
 येथें कैसें निरूपण । बोलिलें आहे ॥ ४८ ॥
 जाणोनि शिष्याचा आदर । स्वामी देती प्रत्युत्तर ।
 तेंचि आतां अति तत्पर । श्रोतीं येथें परिसावें ॥ ४९ ॥

ऐक शिष्या सावधान । अजन्मा तो तूंचि जण ।
 तुवां देखिला स्वप्नीं स्वप्न । तोही आतां सांगतो ॥ ५० ॥
 स्वप्नीं स्वप्नाचा विचार । तो तूं जाण हा संसार ।
 तेथें तुवां सारासार । विचार केला ॥ ५१ ॥
 रिघोनि सद्गुरूसी शरण । काढून शुद्ध निरूपण ।
 याची करिसी उणखूण । प्रत्यक्ष आतां ॥ ५२ ॥
 याचाचि घेतां अनुभव । बोलणें तितुकें होतें वाव ।
 निवांत विश्रांतीचा ठाव । ते तूं जाण जागृती ॥ ५३ ॥
 यानगोष्टीचा गलबला । सरोन अर्थ प्रगटला ।
 याचा विचार घेतां आला । अंतरीं अनुभव ॥ ५४ ॥
 तुज वाटे हे जागृती । मज झाली अनुभवप्राप्ती ।
 या नांव केवळ भ्रांती । फिटलीच नाही ॥ ५५ ॥
 अनुभव अनुभवीं विराला । अनुभवेविण अनुभव आला ।
 हाही स्वप्नींचा चेइला । नाहीस बापा ॥ ५६ ॥
 जागा झालिया स्वप्नऊर्मी । स्वप्नीं म्हणसी अजन्मा तो मी ।
 जागेपणीं स्वप्नऊर्मी । गेलीच नाही ॥ ५७ ॥
 स्वप्नीं वाटे जागेपण । तैशी अनुभवाची खूण ।
 आली परी तें सत्य स्वप्न । भ्रमरूप ॥ ५८ ॥
 जागृति यापैलीकडे । तें सांगणें केवीं घडे ।
 जेथें धारणाचि मोडे । विवेकाची ॥ ५९ ॥
 म्हणोनि तें समाधान । बोलतांचि न ये ऐसें जाण ।
 निःशब्दाची ऐशी खूण । ओळखावी ॥ ६० ॥
 ऐसें आहे समाधान । बोलतांच न ये जाण ।
 इतुकेनें बाणली खूण । निःशब्दाची ॥ ६१ ॥
 हरिः ॐ तत्सत इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
 षष्ठदशके अनिर्वाच्यनिरूपणं नाम दशमः समासः ॥ १० ॥ ६.१०
 जय जय रघुवीर समर्थ ॥
 ॥ दशक सहावा समाप्त ॥

7 दशक सातवा : चौदा ब्रह्मांचा

7.1 समास पहिला : मंगलाचरण

॥ श्रीराम ॥

विद्यावंतांचा पूर्वजु । गजानन एकद्विजु ।
 त्रिनयन चतुर्भुजु । परशुपाणि ॥ १ ॥
 कुबेरापासून अर्थ । वेदांपासून परमार्थ ।
 लक्ष्मीपासून समर्थ । भाग्यासी आले ॥ २ ॥
 तैशी मंगळमूर्ती आद्या । तियेपासून झाल्या सकळ विद्या ।
 तेणें कवि लाघवगद्या । सत्पात्रें जाहलीं ॥ ३ ॥
 जैशीं समर्थांचीं लेकुरें । नाना अलंकारी सुंदरें ।
 मूळपुरुषाचेनि द्वारें । तैसे कवी ॥ ४ ॥
 नमूं ऐशिया गणेंद्रा । विद्याप्रकाशपूर्णचंद्रा ।
 जयाचेनि बोधसमुद्रा । भरतें दाटे बळें ॥ ५ ॥
 जो कर्तृत्वास आरंभ । मूळपुरुष मूळारंभ ।
 जो परात्पर स्वयंभ । आदि अंतीं ॥ ६ ॥
 तयापासून प्रमदा । इच्छाकुमारी शारदा ।
 आदित्यापासून गोदा । मृगजळ वाहे ॥ ७ ॥
 जे मिथ्या म्हणतांच गोवी । मायिकपणें लाघवी ।
 वक्तयास वेढा लावी । वेगळेपणें ॥ ८ ॥
 जे द्वैताची जननी । कीं ते अद्वैताची खाणी ।
 मूळमाया गवसणी । अनंत ब्रह्मांडांची ॥ ९ ॥
 कीं ते अवडंबरी वल्ली । अनंत ब्रह्मांडें लगडली ।
 मूळपुरुषाची माउली । दुहितारूपें ॥ १० ॥
 वंदूं ऐशी वेदमाता । आदिपुरुषाची जे सत्ता ।
 आतां आठवीन समर्था । सद्गुरूसी ॥ ११ ॥
 जयाचेनि कृपादृष्टी । होय आनंदाची वृष्टी ।
 तेणें गुणें सर्व सृष्टी । आनंदमय ॥ १२ ॥
 कीं तो आनंदाचा जनक । सायुज्यमुक्तीचा नायक ।
 कैवल्यपददायक । अनाथबन्धू ॥ १३ ॥
 मुमुक्षुचातकीं सुस्वर । करुणां पाहिजे अंबर ।
 वोळे कृपेचा जलधर । साधकांवरी ॥ १४ ॥
 कीं तें भवार्णवींचें तारूं । बोधें पाववी पैलपारूं ।
 महाआवर्ती आधारूं । भाविकांसी ॥ १५ ॥
 कीं तो काळाचा नियंता । नाना संकटीं सोडविता ।
 कीं ते भाविकाची माता । परम स्नेहाळ ॥ १६ ॥
 कीं तो परत्रींचा आधारूं । कीं तो विश्रांतीचा थारूं ।
 नातरी सुखाचें माहेरूं । सुखरूप ॥ १७ ॥
 ऐसा सद्गुरु पूर्णपणीं । तुटे भेदाची कडसणी ।
 देहेंविण लोटांगणीं । तया प्रभुसी ॥ १८ ॥
 साधु संत आणि सज्जन । वंदूनियां श्रोतेजन ।
 आतां कथानुसंधान । सावध ऐका ॥ १९ ॥

संसार हाचि दीर्घ स्वप्न । लोभें वोसणती जन ।
 माझी कांता माझे धन । कन्या पुत्र माझे ॥ २० ॥
 चानसूर्य मावळला । तेणें प्रकाश लोपला ।
 अंधकारें पूर्ण झाला । ब्रह्मगोळ अवघा ॥ २१ ॥
 नाही सत्वाचें चांदणें । कांहीं मार्ग दिसे जेणें ।
 सर्व भ्रांतीचेनि गुणें । आपेंआप न दिसे ॥ २२ ॥
 देहबुद्धिअहंकारे । निजले घोरती घोरे ।
 दुःखें आक्रंदती थोरे । विषयसुखाकारणें ॥ २३ ॥
 निजले असतांचि मेले । पुनः उपजतांच निजले ।
 ऐसे आले आणि गेले । बहुत लोक ॥ २४ ॥
 निदसुरेपणेंचि सैरावैरा । बहुती केल्या येरझारा ।
 नेणोनियां परमेश्वरा । भोगिले कष्ट ॥ २५ ॥
 त्या कष्टांचें निरसन । व्हावया पाहिजे आत्मचान ।
 म्हणोनि हें निरूपण । अध्यात्मग्रंथी ॥ २६ ॥
 सकळ विद्यामध्ये सार । अध्यात्मविद्येचा विचार ।
 दशमाध्यायीं शाङ्गधर । भगवद्गीतेंत बोलिला ॥ २७ ॥
 अध्यात्मविद्या विद्यानां वादः प्रवदतामहम् ॥
 याकारणें अद्वैतग्रंथ । अध्यात्मविद्येचा परमार्थ ।
 पावावया तोचि समर्थ । जो सर्वांगें श्रोता ॥ २८ ॥
 जयाचें चंचळ हृदय । तेणें ग्रंथ सोडूंचि नये ।
 सोडितां अलभ्य होय । अर्थ येथींचा ॥ २९ ॥
 जयास जोडला परमार्थ । तेणें पहावा हा ग्रंथ ।
 अर्थ शोधितां परमार्थ । निश्चयो बाणे ॥ ३० ॥
 जयास नाही परमार्थ । तयास न कळे येथींचा अर्थ ।
 नेत्रेविण निधानस्वार्थ । अंधास न कळे ॥ ३१ ॥
 एक म्हणती मराठें काये । हें तों भल्यानें ऐकों नये ।
 तीं मूर्खें नेणती सोयें । अर्थान्वयांची ॥ ३२ ॥
 लोहाची मांदूस केली । नाना रत्नें सांठविलीं ।
 तीं अभाग्यानें त्यागिलीं । लोखंड म्हणोनि ॥ ३३ ॥
 तैशी भाषा प्राकृत । अर्थ वेदांत आणि सिद्धांत ।
 नेणोनि त्यागिती भ्रांत । मंदबुद्धीस्तव ॥ ३४ ॥
 अहाच सांपडतां धन । त्याग करणें मूर्खपण ।
 द्रव्य घ्यावें सांठवण । पाहोचि नये ॥ ३५ ॥
 परिस देखिला अंगणीं । मार्गी सांपडला चिंतामणी ।
 अह्ना वेल महागुणी । कूपामध्ये ॥ ३६ ॥
 तैसें प्राकृती अद्वैत । सुगम आणि सप्रचीत ।
 अध्यात्म लाभे अकस्मात । तरी अवश्य घ्यावें ॥ ३७ ॥
 न करितां व्युत्पत्तीचा श्रम । सकळ शास्त्रार्थ होय सुगम ।
 सत्समागमाचें वर्म । तें हें ऐसें असे ॥ ३८ ॥
 जें व्युत्पत्तीनें न कळे । तें सत्समागमें कळे ।
 सकळ शास्त्रार्थ आकळे । स्वानुभवासी ॥ ३९ ॥
 म्हणोनि कारण सत्समागम । तेथें नलगे व्युत्पत्तिश्रम ।
 जन्मसार्थकाचें वर्म । वेगळेंचि असे ॥ ४० ॥
 भाषाभेदाश्च वर्तन्ते अर्थ एको न संशयः ।
 पात्रद्वये यथा खाद्यं स्वादभेदो न विद्यते ॥ १ ॥

भाषापालटें कांहीं । अर्थ वाया जात नाही ।
 कार्यसिद्धि ते सर्वही । अर्थाचपासीं ॥ ४१ ॥
 तथापि प्राकृताकरितां । संस्कृताची सार्थकता ।
 येह्द्वी त्या गुप्तार्था । कोण जाणे ॥ ४२ ॥
 आतां असो हें बोलणें । भाषा त्यागून अर्थ घेणें ।
 उत्तम घेऊन त्याग करणें । सालीटरफलांचा ॥ ४३ ॥
 अर्थ सार भाषा पोंचट । अभिमानें करवी खटपट ।
 नाना अहतेनें वाट । रोधिली मोक्षाची ॥ ४४ ॥
 शोध घेतां लक्ष्यांशाचा । तेथें आधीं वाच्यांश केंचा ।
 अगाध महिमा भगवंताचा । कळला पाहिजे ॥ ४५ ॥
 मुकेपणाचें बोलणें । हें जयाचें तोचि जाणें ।
 स्वानुभवाचिये खुणें । स्वानुभवी पाहिजे ॥ ४६ ॥
 अर्थ जाणे अध्यात्माचा । ऐसा श्रोता मिळेल केंचा ।
 जयासि बोलतां वाचेचा । हव्यासचि पुरे ॥ ४७ ॥
 परीक्षावंतापुढें रत्न । ठेवितां होय समाधान ।
 तैसें चानियापुढें चान । बोलावें वाटे ॥ ४८ ॥
 मायाजाळें दुश्चित होय । तें निरूपणें कामा नये ।
 संसारिका कळे काय । अर्थ येथींचा ॥ ४९ ॥
 व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनंदन ।
 बहुशाखा ह्यनंताश्च बुद्ध्योऽव्यवसायिनाम् ॥ १ ॥
 व्यवसायी जो मळिण । त्यासि न कळे निरूपण ।
 येथें पाहिजे सावधपण । अतिशयेंसीं ॥ ५० ॥
 नाना रत्नें नाना नाणीं । दुश्चितपणें घेतां हानी ।
 परीक्षा नेणतां प्राणी । ठकला तेथें ॥ ५१ ॥
 तैसें निरूपणीं जाणा । आहाच पाहतां कळेना ।
 मराठेंचि उमजेना । कांहीं केल्या ॥ ५२ ॥
 जेथें निरूपणाचे बोल । आणि अनुभवाची ओल ।
 ते संस्कृतापरी सखोल । अध्यात्मश्रवण ॥ ५३ ॥
 माया ब्रह्म वोळखावें । तयास अध्यात्म म्हणावें ।
 तरी तें मायेचें जाणावें । स्वरूप आधीं ॥ ५४ ॥
 माया सगुण साकार । माया सर्व विकार ।
 माया जाणिजे विस्तार । पंचभूतांचा ॥ ५५ ॥
 माया दृश्य दृष्टीस दिसे । मायाभास मनास भासे ।
 माया क्षणभंगुर नासे । विवेकें पाहतां ॥ ५६ ॥
 माया अनेक विश्वरूप । माया विष्णूचें स्वरूप ।
 मायेची सीमा अमूप । बोलिजे तितुकी थोडी ॥ ५७ ॥
 माया बहुरूप बहुरंग । माया ईश्वराचा संग ।
 माया पाहतां अभंग । अखिल वाटे ॥ ५८ ॥
 माया सृष्टीची रचना । माया आपली कल्पना ।
 माया तोडितां तुटेना । चानेविण ॥ ५९ ॥
 ऐशी माया निरूपिली । स्वल्प सकेतें बोलिली ।
 पुढें वृत्ति सावध केली । पाहिजे श्रोतीं ॥ ६० ॥
 पुढें ब्रह्मनिरूपण । निरूपिलें ब्रह्मचान ।
 जेणें तुटे मायाभान । एकसरें ॥ ६१ ॥
 हरिः ॐ तत्सत इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
 सप्तमदशके मंगलाचरणनिरूपणं नाम प्रथमः समासः ॥ १ ॥ ७ ॥

7.2 समास दुसरा : ब्रह्मनिरूपण

श्रीराम ॥

ब्रह्म निर्गुण निराकार । ब्रह्म निःसंग निराकार ।
 ब्रह्मास नाही पारावार । बोलती साधू ॥ १ ॥
 ब्रह्म सर्वास व्यापक । ब्रह्म अनेकी एक ।
 ब्रह्म शाश्वत हा विवेक । बोलिला शास्त्री ॥ २ ॥
 ब्रह्म अच्युत अनंत । ब्रह्म सदोदित संत ।
 ब्रह्म कल्पनेरहित । निर्विकल्प ॥ ३ ॥
 ब्रह्म दृश्यावेगळें । ब्रह्म शून्यत्वानिराळें ।
 ब्रह्म इन्द्रियांच्या मेळें । चोजवेना ॥ ४ ॥
 ब्रह्म दृष्टीस दिसेना । ब्रह्म मूर्खास असेना ।
 ब्रह्म सद्गुरुविण येडना । अनुभवासी ॥ ५ ॥
 ब्रह्म सकळांहूनि थोर । ब्रह्मा ऐसें नाही सार ।
 ब्रह्म सूक्ष्म अगोचर । ब्रह्मादिकांसी ॥ ६ ॥
 ब्रह्म शब्दी ऐसें तैसें । बोलिजे त्याहूनि अनारिसें ।
 परी तें श्रवणअभ्यासें । पाविजे ब्रह्म ॥ ७ ॥
 ब्रह्मास नामें अनंत । परी तें ब्रह्म नामातीत ।
 ब्रह्मास हे दृष्टांत । देतां न शोभती ॥ ८ ॥
 ब्रह्मासारिखें दुसरें । पाहतां काय आहे खरें ।
 ब्रह्मी दृष्टांतउत्तरें । कदा न साहती ॥ ९ ॥
 यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह ॥
 जेथें वाचा निवर्तती । मनास नाही ब्रह्मप्राप्ती ।
 ऐसें बोलिती श्रुती । सिद्धांतवचन ॥ १० ॥
 कल्पनारूप मन पाहीं । ब्रह्मीं कल्पनाचि नाही ।
 म्हणोनि हें वाक्य कांहीं । अन्यथा नव्हे ॥ ११ ॥
 आतां मनासि जें अप्राप्त । तें कैसेनि होईल प्राप्त ।
 ऐसें म्हणाल तरी कृत्य । सद्गुरुविण नाही ॥ १२ ॥
 भांडारगृहें भरलीं । परी असती आडकलीं ।
 हातास न येतां किल्ली । सर्वही अप्राप्त ॥ १३ ॥
 तरी ते किल्ली कवण । मज करावी निरूपण ।
 ऐसी श्रोता पुसे खूण । वक्तयासी ॥ १४ ॥
 सद्गुरुकृपा तेचि किल्ली । जेणें बुद्धी प्रकाशली ।
 द्वैतकपाटें उघडलीं । एकसरां ॥ १५ ॥
 तेथें सुख असे वाड । नाही मनासी पवाड ।
 मनविण कैवाड । साधनांचा ॥ १६ ॥
 त्याची मनाविण प्राप्ती । कीं वासनेविण तृप्ती ।
 तेथें न चले व्युत्पत्ती । कल्पनेची ॥ १७ ॥
 तें परेहुनी पर । मनबुद्धिअगोचर ।
 संग सोडितां सत्वर । पाविजे तें ॥ १८ ॥
 संग सोडावा आपुला । मग पहावें तयाला ।
 अनुभवी तो या बोला । सुखावेल गा ॥ १९ ॥

आपण म्हणजे मीपण । मीपण म्हणजे जीवपण ।
 जीवपण म्हणजे अचान । संग जडला ॥ २० ॥
 सोडितां तया संगीसी । ऐक्य होय निःसंगीसी ।
 कल्पनेविण प्राप्तीसी । अधिकार ऐसा ॥ २१ ॥
 मी कोण ऐसें नेणजे । तया नांव अचान बोलिजे ।
 अचान गेलिया पाविजे । परब्रह्म तें ॥ २२ ॥
 देहबुद्धीचें थोरपण । परब्रह्मीं न चले जाण ।
 तेथें होतसे निर्वाण । अहंभावासी ॥ २३ ॥
 ऊंच नीच नाही परी । रायारंका एकच सरी ।
 झाला पुरुष अथवा नारी । तरी एकचि पद ॥ २४ ॥
 ब्राह्मणांचें ब्रह्म तें सोंवळें । शूद्रांचें ब्रह्म तें ओंवळें ।
 ऐसें वेगळें आगळें । तेथें असेचिना ॥ २५ ॥
 ऊंच ब्रह्म तें रायासी । नीच ब्रह्म तें परिवारासी ।
 ऐसा भेद तयापाशीं । मुळींच नाही ॥ २६ ॥
 सकळांस मिळोन ब्रह्म एक । तेथें नाही अनेक ।
 रंक अथवा ब्रह्मादिक । तेथेंचि जाती ॥ २७ ॥
 स्वर्ग मृत्यु आणि पाताळ । तिहीं लोकींचे चाते सकळ ।
 सकळांसि मिळोनि एकचि स्थळ । विश्र्वातीचें ॥ २८ ॥
 गुरुशिष्यां एकचि पद । तेथें नाही भेदाभेद ।
 परी या देहाचा संबंध । तोडिला पाहिजे ॥ २९ ॥
 देहबुद्धीच्या अंती । सकळांसि एकचि प्राप्ती ।
 एक ब्रह्म द्वितीयं नास्ति । हें श्रुतीचें वचन ॥ ३० ॥
 साधु दिसती वेगळाले । परी ते स्वस्वरूपी मिळाले ।
 अवघे मिळोनि एकचि झाले । देहातीत वस्तु ॥ ३१ ॥
 ब्रह्म नाही नवें जुनें । ब्रह्म नाही अधिक उणें ।
 उणें भावील तें सुणें । देहबुद्धीचें ॥ ३२ ॥
 देहबुद्धीचा संशयो । करी समाधानाचा क्षयो ।
 चुके समाधानसमयो । देहबुद्धियोगें ॥ ३३ ॥
 देहाचें जें थोरपण । तेचि देहबुद्धीचें लक्षण ।
 मिथ्या जाणोन विचक्षण । निंदिती देह ॥ ३४ ॥
 देह पावे जंवरी मरण । तंवरी धरी देहाभिमान ।
 पुन्हा दाखवी पुनरागमन । देहबुद्धि मागुती ॥ ३५ ॥
 देहाचेनि थोरपणें । समाधानासि आणिलें उणें ।
 देह पडेल कोण्या गुणें । हेंही कळेना ॥ ३६ ॥
 हित आहे देहातीत । म्हणोनि निरूपिती संत ।
 देहबुद्धीनें अनहित । हो)ऊंचि लागे ॥ ३७ ॥
 सामर्थ्यबळें देहबुद्धि । योगियांस तेही बाधी ।
 देहबुद्धीची उपाधी । पैसावों लागे ॥ ३८ ॥
 म्हणोनि देहबुद्धि झडे । तरीच परमार्थ घडे ।
 देहबुद्धीनें विघडे । ऐक्यता ब्रह्मींची ॥ ३९ ॥
 विवेक वस्तूकडे ओढी । देहबुद्धि तेथूनि पाडी ।
 अहंता लावूनि निवडी । वेगळेपणें ॥ ४० ॥
 विचक्षणें याकारणें । देहबुद्धि त्यजावी श्रवणें ।
 सत्य ब्रह्मीं साचारपणें । मिळोन जावें ॥ ४१ ॥
 सत्य ब्रह्म तें कवण । ऐसा श्रोता करी प्रश्न ।
 प्रत्युत्तर दे आपण । वक्ता श्रोतयासी ॥ ४२ ॥

म्हणे ब्रह्म एकचि असे। परी तें बहुविध भासे ।
 अनुभव देही अनारिसे। नाना मती ॥ ४३ ॥
 जें जें जया अनुभवलें। तेंचि तयासी मानलें ।
 तेथेचि त्याचें विश्वासलें। अंतःकरण ॥ ४४ ॥
 ब्रह्म नामरूपातीत। असोनि नामें बहुत ।
 निर्मळ निश्चळ निवांत। निजानन्द ॥ ४५ ॥
 अरूप अलक्ष अगोचर। अच्युत अनंत अपरंपार ।
 अदृश्य अतर्क्य अपार। ऐशी नामें ॥ ४६ ॥
 नादरूप ज्योतिरूप। चैतन्यरूप सत्तारूप ।
 स्वस्वरूप साक्षरूप। ऐशी नामें ॥ ४७ ॥
 शून्य आणि सनातन। सर्वेश्वर आणि सर्वच ।
 सर्वात्मा जगज्जीवन। ऐशी नामें ॥ ४८ ॥
 सहज आणि सदोदित। शुद्ध बुद्ध सर्वातीत ।
 शाश्वत आणि शब्दातीत। ऐशी नामें ॥ ४९ ॥
 विशाल विस्तीर्ण विश्वंभर। विमळ वस्तु व्योमाकार ।
 आत्मा परमात्मा परमेश्वर। ऐशी नामें ॥ ५० ॥
 परमात्मा चानघन। एकरूप पुरातन ।
 चिद्रूप चिन्मात्र जाण। नामें अनाम्याचीं ॥ ५१ ॥
 ऐशी नामें असंख्यात। परी तो परेश नामातीत ।
 त्याचा करावया निश्चितार्थ। ठेविलीं नामें ॥ ५२ ॥
 तो विश्रांतीचा विश्राम। आदिपुरुष आत्माराम ।
 तें एकचि परब्रह्म। दुसरें नाही ॥ ५३ ॥
 तेंचि कळावयाकारणें। चौदा ब्रह्मांची लक्षणें ।
 सांगिजेती तेणें श्रवणें। निश्चयो बाणे ॥ ५४ ॥
 खोटें निवडितां एकसरें। उरलें तें जाणिजे खरें ।
 चौदा ब्रह्म शास्त्राधारे। बोलिजेती ॥ ५५ ॥
 हरि ॐ तत्सत इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
 सप्तमदशके ब्रह्मनिरूपणं नाम द्वितीयः समासः ॥ २ ॥ ७.२

7.3 समास तिसरा : चतुर्दशब्रह्मनिरूपण

श्रीराम ॥

श्रोतां व्हावें सावधान। आतां सांगतो ब्रह्मचान ।
 जेणें होये समाधान। साधकांचें ॥ १ ॥
 रत्न साधाया कारणें। मृत्तिका लागे एकवटणें ।
 चौदा ब्रह्मांची लक्षणें। जाणिजे तैसी ॥ २ ॥
 पदार्थेविण संकेत। द्वैतावेगळा दृष्टांत ।
 पूर्वपक्षेविण सिद्धांत। बोलतांचि नये ॥ ३ ॥
 आधीं मिथ्या उभारावें। मग तें ओळखोन सांडावें ।
 पुढें सत्य तें स्वभावं। अंतरीं बाणे ॥ ४ ॥
 म्हणोन चौदा ब्रह्मांचा संकेत। बोलिला कळावया सिद्धांत ।
 येथें श्रोतीं सावचित्त। क्षण एक असावें ॥ ५ ॥
 पहिलें तें शब्दब्रह्म। दुजें ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म ।

तिसरें खंब्रह्म। बोलिली श्रुती ॥ ६ ॥
 चौथें जाण सर्वब्रह्म। पांचवें चैतन्यब्रह्म ।
 सहावें सत्ताब्रह्म। साक्षिब्रह्म सातवें ॥ ७ ॥
 आठवें सगुणब्रह्म। नववें निर्गुण ब्रह्म ।
 दहावें वाच्यब्रह्म। जाणावें पै ॥ ८ ॥
 अनुभव तें अकरावें। आनंदब्रह्म तें बारावें ।
 तदाकार तें तेरावें। चौदावें अनिर्वाच्य ॥ ९ ॥
 ऐशी हीं चौदा ब्रह्म। यांचीं निरूपिलीं नामें ।
 आतां स्वरूपांचीं वर्म। सकेतें दावूं ॥ १० ॥
 अनुभवेविण भ्रम। या नां शब्दब्रह्म ।
 आतां ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म। तें एकाक्षर ॥ ११ ॥
 खं शब्दें आकाशब्रह्म। महदाकाश व्यापक ब्रह्म ।
 आतां बोलिजेल सूक्ष्म ब्रह्म। सर्वब्रह्म ॥ १२ ॥
 पंचभूतांचें कुवाडें। जें जें तत्त्व दृष्टीस पडे ।
 तें तें ब्रह्मचि रोकडें। बोलिजेत आहे ॥ १३ ॥
 या नांव सर्वब्रह्म। श्रुतिआश्रयाचें वर्म ।
 आतां चैतन्यब्रह्म। बोलिजेल ॥ १४ ॥
 पंचभूतादि मायेतें। चैतन्यचि चेतवितें ।
 म्हणोनियां चैतन्यातें। चैतन्यब्रह्म बोलिजे ॥ १५ ॥
 चैतन्यास ज्याची सत्ता। तें सत्ताब्रह्म तत्त्वतां ।
 तये सत्तेस जाणता। या नांव साक्षिब्रह्म ॥ १६ ॥
 साक्षित्व जयापासूनी। तेंही आकळिलें गुणीं ।
 सगुणब्रह्म हे वाणी। तयासि वदे ॥ १७ ॥
 जेथें नाही गुणवार्ता। तें निर्गुणब्रह्म तत्त्वतां ।
 वाच्यब्रह्म तेंही आतां। बोलिजेल ॥ १८ ॥
 या नांव अनुभवब्रह्म। आनंदवृत्तीचा धर्म ।
 परंतु याचेंही वर्म। बोलवेना ॥ १९ ॥
 ऐसें हें ब्रह्म आनंद। तदाकार तें अभेद ।
 अनिर्वाच्य संवाद। तुटोनि गेला ॥ २० ॥
 ऐशी हीं चौदा ब्रह्म। निरूपिलीं अनुक्रमें ।
 साधकें पाहतां भ्रमें। बाधिजेना ॥ २१ ॥
 ब्रह्म जाणावें शाश्वत। माया तेचि अशाश्वत ।
 चौदा ब्रह्मांचा सिद्धांत। होईल आतां ॥ २२ ॥
 शब्दब्रह्म तें शाब्दिक। अनुभवेविण मायिक ।
 शाश्वताचा विवेक। तेथें नाही ॥ २३ ॥
 जेथें क्षर ना अक्षर। तेथें कैचें ओमित्येकाक्षर ।
 शाश्वताचा विचार। तेथें न दिसे ॥ २४ ॥
 खंब्रह्म ऐसें वचन। तरी शून्यातें नाशी चान ।
 शाश्वताचें अधिष्ठान। तेथें न दिसे ॥ २५ ॥
 सर्वत्रांस होतो अंत। हें तों प्रगटचि दिसत ।
 प्रलय बोलिला निश्चित। वेदांतशास्त्रीं ॥ २६ ॥
 ब्रह्मप्रलय मांडेल जेथें। भूतान्वय कैचा तेथें ।
 म्हणोनिअ सर्वब्रह्मातें। नाश आहे ॥ २७ ॥
 अचळासी आणी चळण। निर्गुणास लावितां गुण ।
 आकारास विचक्षण। मानीतना ॥ २८ ॥

जें निर्माण पंचभूत । तें प्रत्यक्ष नाशवंत ।
 सर्वब्रह्म हे मात । घडे केंवीं ॥ ३० ॥
 असो आतां हें बहुत । सर्वब्रह्म नाशवंत ।
 वेगळेपणास अंत । पाहणें कैचें ॥ ३१ ॥
 आतां जयास चेतवावें । तेंचि मायिक स्वभावें ।
 तेथें चैतन्याच्या नावें । नाश आला ॥ ३२ ॥
 परिवारेंविण सत्ता । ते सत्ता नव्हे तत्त्वतां ।
 पदार्थेंविण साक्षता । तेही मिथ्या ॥ ३३ ॥
 सगुणास नाश आहे । प्रत्यक्षास प्रमाण काये ।
 सगुणब्रह्म निश्चयें । नाशवंत ॥ ३४ ॥
 निर्गुण ऐसें जें नांव । त्या नांवास केंचा ठाव ।
 गुणेंवीण गौरव । येईल कैचें ॥ ३५ ॥
 माया जैसें मृगजळ । ऐसें बोलती सकळ ।
 कां तें कल्पनेचें आभाळ । नाथिलेंचि ॥ ३६ ॥
 ग्रामो नास्ति कुतः सीमा । जन्मेंविण जीवात्मा ।
 अद्वैतासी उपमा । द्वैताची असे ॥ ३७ ॥
 मायेविरहित सत्ता । पदार्थाविण जाणता ।
 अविद्येविण चैतन्यता । कोणास आली ॥ ३८ ॥
 सत्ता चैतन्यता साक्षी । सर्वही गुणांचिये पाशीं ।
 ठायीचें निर्गुण त्यासीं । गुण कैचें ॥ ३९ ॥
 ऐसें जें गुणरहित । तेथें नामाचा संकेत ।
 तोचि जाणावा अशाश्र्वत । निश्चयेंसी ॥ ४० ॥
 निर्गुण ब्रह्मासी संकेतें । नामें ठेविलीं बहुतें ।
 तें वाच्यब्रह्म त्यातें । नाश आहे ॥ ४१ ॥
 आनंदाचा अनुभव । हाही वृत्तीचाच भाव ।
 तदाकारीं ठाव । वृत्तीस नाही ॥ ४२ ॥
 अनिर्वाच्य याकारणें । संकेतवृत्तीच्या गुणें ।
 तया संकेतास उणें । निवृत्तीनें आणिलें ॥ ४३ ॥
 अनिर्वाच्य ते निवृत्ती । तेचि उन्मनीची स्थिती ।
 निरुपाधि विश्र्वाती । योगियांची ॥ ४४ ॥
 वस्तु जे कां निरुपाधी । तेचि सहज समाधी ।
 जेणें तुटे आधिव्याधी । भवदुःखाची ॥ ४५ ॥
 जो उपाधीचा अंत । तोचि जाणावा सिद्धांत ।
 सिद्धांत आणि वेदांत । धादांत आत्मा ॥ ४६ ॥
 असो ऐसें जें शाश्र्वत ब्रह्म । जेथें नाही मायाभ्रम ।
 अनुभवी जाणे वर्म । स्वानुभवे ॥ ४७ ॥
 आपुलेनि अनुभवे । कल्पनेसि मोडावे ।
 मग सुकाळी पडावे । अनुभवाचे ॥ ४८ ॥
 निर्विकल्पासि कल्पावे । कल्पना मोडे स्वभावे ।
 मग नसोनि असावे । कल्पकोटी ॥ ४९ ॥
 कल्पनेचें एक बरें । मोहरितांच मोहरे ।
 स्वरूपीं घालितां भरे । निर्विकल्पी ॥ ५० ॥
 निर्विकल्पास कल्पितां । कल्पनेचि नुरे वार्ता ।
 निःसंगास भेटों जातां । निःसंग होइजे ॥ ५१ ॥
 पदार्था ऐसें ब्रह्म नव्हे । मा तें हातीं धरुनि द्यावें ।
 असो हें अनुभवावे । सद्गुरुमुखें ॥ ५२ ॥

पुढें कथेच्या अन्वयें । केलाचि करूं निश्चये ।
 जेणें अनुभवास ये । केवळ ब्रह्म ॥ ५३ ॥
 हरि ॐ तत्सत इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
 सप्तमदशके चतुर्दशब्रह्मनिरूपणं नाम तृतीयः समासः ॥ ३ ॥ ७.३

7.4 समास चवथा : विमलब्रह्मनिरूपण

श्रीराम ॥

ब्रह्म नभाहूनि निर्मळ । पाहतां तैसेंचि पोकळ ।
 अरूप आणि विशाळ । मर्यादेवेगळें ॥ १ ॥
 एकवीस स्वर्गे सप्त पाताळ । मिळोन एक ब्रह्मगोळ ।
 ऐसें अनंत तें निर्मळ । व्यापून असे ॥ २ ॥
 अनंत ब्रह्मांडांखालतें । अनंत ब्रह्मांडांवरुतें ।
 तेणेंविण स्थळ रितें । अणुमात्र नाही ॥ ३ ॥
 जळीं स्थळीं काठीं पाषाणीं । ऐशी वदे लोकवाणी ।
 तेणेंविण रिता प्राणी । एकही नाही ॥ ४ ॥
 जळचरां जैसें जळ । बाह्य अभ्यंतरीं निखळ ।
 तैसें ब्रह्म हें केवळ । जीवमात्रासी ॥ ५ ॥
 जळावेगळा ठाव आहे । ब्रह्माबाहेरी जातां न ये ।
 म्हणोनि उपमा न साहे । जळाची तया ॥ ६ ॥
 आकाशाबाहेरी पळों जातां । पुढें आकाशचि तत्त्वतां ।
 तैसा तया अनंता । अंतचि नाही ॥ ७ ॥
 परी जें अखंड भेटलें । सर्वांगास लिगडिलें ।
 अति निकट परी चोरलें । सकळांसि जें ॥ ८ ॥
 तयामध्येंचि असिजे । परी तयासी नेणिजे ।
 उपजे भास नुपजे । परब्रह्म तें ॥ ९ ॥
 आकाशामध्यें आभाळ । तेणें आकाश वाटे डहुळ ।
 परी तें मिथ्या निवळ । आकाशचि असे ॥ १० ॥
 नेहार देतां आकाशीं । चक्रे दिसती डोळ्यांसी ।
 तैसें दृश्य चानियांसी । मिथ्यारूप ॥ ११ ॥
 मिथ्याचि परी आभासे । निद्रितांसी स्वप्न जैसें ।
 जागा झालिया आपैसें । बुझों लागे ॥ १२ ॥
 तैसें आपुलेनि अनुभवे । चानें जागृतीस यावें ।
 मग मायिक स्वभावे । कळों लागे ॥ १३ ॥
 आतां असो हें कुवाडें । जें ब्रह्मांडापैलीकडे ।
 तेंचि आतां निवाडें । उमजोन दावूं ॥ १४ ॥
 ब्रह्म ब्रह्मांडी कालवलें । पदार्थमात्रासि व्यापून ठेलें ।
 सर्वांमध्ये विस्तारलें । अंशमात्रें ॥ १५ ॥
 ब्रह्मामध्यें सृष्टी भासे । सृष्टीमध्ये ब्रह्म असे ।
 अनुभव घेतां आभासे । अंशमात्रें ॥ १६ ॥
 अंशमात्रें सृष्टीभीतरीं । बाहेरी मर्यादा कोण करी ।
 सगळें ब्रह्म ब्रह्मांडोदरीं । माईल कैसें ॥ १७ ॥

अमृतीमध्ये आकाश । सगळें सांठवतां प्रयास ।
 म्हणोन तयाचा अंश । बोलिजे तो ॥ १८ ॥
 ब्रह्म तैसें कालवलें । परी तें नाही हालवलें ।
 सर्वांत परी संचलें । संचलेपणें ॥ १९ ॥
 पंचभूती असे मिश्रित । परंतु तें पंचभूतातीत ।
 पंकी आकाशीं अलिप्त । असोनि जैसें ॥ २० ॥
 ब्रह्मास दृष्टांत न घडे । बुझावया देणें घडे ।
 परी दृष्टांतीं साहित्य पडे । विचारितां आकाश ॥ २१ ॥
 खंब्रह्म ऐशी श्रुती । गगनसदृशं हे स्मृती ।
 म्हणोन ब्रह्मास दृष्टांतीं । आकाश घडे ॥ २२ ॥
 काळिमा नसतां पितळ । मग तें सोनेचि केवळ ।
 शून्यत्व नसतां निर्मळ । आकाश ब्रह्म ॥ २३ ॥
 म्हणोन ब्रह्म जैसें गगन । आणि माया जैसा पवन ।
 आढळे परी दर्शन । नव्हे त्याचें ॥ २४ ॥
 शब्दसृष्टीची रचना । होत जात क्षणक्षणां ।
 परंतु ते स्थिरावेना । वायूच ऐसी ॥ २५ ॥
 असो ऐशी माया मायिक । शाश्वत तें ब्रह्म एक ।
 पाहों जातां अनेक । व्यापून असे ॥ २६ ॥
 पृथ्वीसि भेदूनि आहे । परी तें ब्रह्म कठिण नव्हे ।
 दुजी उपमा न साहे । तया मृदुत्वासी ॥ २७ ॥
 पृथ्वीहूनि मृदु जळ । जळाहूनि तो अनळ ।
 अनळाहूनि कोमळ । वायु जाणावा ॥ २८ ॥
 वायूहूनि तें गगन । अत्यंतचि मृदु जाण ।
 गगनाहूनि मृदु पूर्ण । ब्रह्म जाणावें ॥ २९ ॥
 वज्रास असे भेदिलें । परी मृदुत्व नाही गेलें ।
 उपमेरहित संचलें । कठिण ना मृदु ॥ ३० ॥
 पृथ्वीमध्ये व्यापून असे । पृथ्वी नासे तें न नासे ।
 जळ शोषे तें न शोषे । जळीं असोनी ॥ ३१ ॥
 तेजीं असे परी जळेना । पवनीं असे तरी चळेना ।
 गगनीं असे परी कळेना । परब्रह्म तें ॥ ३२ ॥
 शरीरीं अवघें व्यापलें । परी तें नाही आढळलें ।
 जवळीच दुरावलें । नवल कैसें ॥ ३३ ॥
 सन्मुखचि चहूंकडे । तयामध्ये पाहणें घडे ।
 बाह्याभ्यंतरीं रोकडें । सिद्धचि आहे ॥ ३४ ॥
 तयामध्येचि आपण । आपणां सबाह्य तें जाण ।
 दृश्या वेगळी खूण । गगनासारिखी ॥ ३५ ॥
 कांहीं नाहीसें वाटलें । तेथेचि तें कोंदाटलें ।
 जैसें न दिसें आपुलें । आपणासि धन ॥ ३६ ॥
 जो जो पदार्थ दृष्टीस पडे । तें त्या पदार्था पैलीकडे ।
 अनुभवे हें कुवाडें । उकलावें ॥ ३७ ॥
 मागें पुढें आकाश । पदार्थेविण जो पैस ।
 पृथ्वीविण भकाश । एकरूप ॥ ३८ ॥
 जें जें रूप आणि नाम । तो तो नाथिलाचि भ्रम ।
 नामरूपातीत वर्म । अनुभवी जाणती ॥ ३९ ॥
 नभीं धूम्राचे डोंगर । उचलती थोर थोर ।
 तैसें दावी वोडंबर । मायादेवी ॥ ४० ॥

ऐशी माया अशाश्वत । ब्रह्म जाणावें शाश्वत ।
 सर्वांठारीं सदोदित । भरलें असे ॥ ४१ ॥
 पोथी वाचूं जातां पाहे । मातृकामध्ये भरलें आहे ।
 नेत्रीं रिघोनियां राहे । मृदुपणें ॥ ४२ ॥
 श्रवणें शब्द ऐकतां । मनें विचार पाहतां ।
 मना सबाह्य तत्त्वतां । परब्रह्म तें ॥ ४३ ॥
 चरणीं चालतां मार्गीं । जें आडळे सर्वांगीं ।
 करें घेतां वस्तुलागीं । आडवें ब्रह्म ॥ ४४ ॥
 असो इंद्रियसमुदाव । तयामध्ये वर्ते सर्व ।
 जाणों जातां मोडे हांव । इंद्रियांची ॥ ४५ ॥
 जें जवळीच असे । पाहों जातां न दिसे ।
 न दिसोन वसे । कांहीं एक ॥ ४६ ॥
 जें अनुभवेचि जाणावें । सृष्टीचेनि अभावे ।
 आपुलेनि स्वानुभवे । पाविजे ब्रह्म ॥ ४७ ॥
 चानदृष्टीचें देखणें । चर्मदृष्टी पाहों नेणे ।
 अंतरवृत्तीचिये खुणे । अंतरवृत्ति साक्ष ॥ ४८ ॥
 जाणे ब्रह्म जाणे माया । जाणे अनुभवाच्या ठाया ।
 ते येक जाणावी तुर्या । सर्वसाक्षिणी ॥ ४९ ॥
 साक्षत्व वृत्तीचें कारण । उन्नमी ते निवृत्ति जाण ।
 जेथें विरे जाणपण । विद्यान तें ॥ ५० ॥
 जेथें अचान सरे । चान तेंही नुरे ।
 विद्यानवृत्ति मुरे । परब्रह्मीं ॥ ५१ ॥
 ऐसें ब्रह्म शाश्वत । जेथें कल्पनेसी अंत ।
 योगिजना एकांत । अनुभवे जाणावा ॥ ५२ ॥
 हरि ॐ तत्सत इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
 सप्तमदशके विमलब्रह्मनिरूपणं नाम चतुर्थः समासः ॥ ४ ॥ ७.४

7.5 समास पांचवा : द्वैतकल्पनानिरसन

श्रीराम ॥
 केवळब्रह्म जें बोलिलें । तें अनुभवास आलें ।
 आणि मायेचेहि लागलें । अनुसंधान ॥ १ ॥
 ब्रह्म अंतरीं प्रकाशे । आणि मायाही प्रत्यक्ष दिसे ।
 आतां हें द्वैत निरसे । कवणेपरी ॥ २ ॥
 तरी आतां सावधान । एकाग्र करूनियां मन ।
 मायाब्रह्म हें कवण । जाणताहे ॥ ३ ॥
 सत्य ब्रह्माचा संकल्प । मिथ्या मायेचा विकल्प ।
 ऐशिया द्वैताचा जल्प । मनचि करी ॥ ४ ॥
 जाणे ब्रह्म जाणे माया । ते येक जाणावी तुर्या ।
 सर्व जाणे म्हणोनियां । सर्वसाक्षिणी ॥ ५ ॥
 ऐक तुर्येचें लक्षण । जेथें सर्व जाणपण ।
 सर्वचि नाही कवण । जाणेल गा ॥ ६ ॥

संकल्पविकल्पाची सृष्टी । जाली मनाचियें पोटी ।
 तें मनचि मिथ्या शेवटीं । साक्षी कवणु ॥ ७ ॥
 साक्षत्व चैतन्यत्वसत्ता । हे गुण ब्रह्माचिया माथां ।
 आरोपले जाण वृथा । मायागुणें ॥ ८ ॥
 घटामटाचेनि गुणें । त्रिविधा आकाश हें बोलणें ।
 मायेचेनि खरेंपणें । गुण ब्रह्मी ॥ ९ ॥
 जंव खरेपण मायेसी । तंवचि साक्षित्व ब्रह्मासी ।
 मायेअविद्येचे निरासीं । द्वैत कैचें ॥ १० ॥
 म्हणोनि सर्वसाक्षी मन । तेंचि जालिया उन्मन ।
 मग तुर्यारूप घान । तें मावळोन गेलें ॥ ११ ॥
 जयास द्वैत भासलें । तें मन उन्मन झालें ।
 द्वैताद्वैतांचें तुटलें । अनुसंधान ॥ १२ ॥
 एवं द्वैत आणि अद्वैत । होये वृत्तीचा संकेत ।
 वृत्ति झालिया निर्वृत्त । द्वैत कैचें ॥ १३ ॥
 वृत्तिरहित जें घान । तेंचि पूर्ण समाधान ।
 जेथें तुटे अनुसंधान । मायाब्रह्मींचें ॥ १४ ॥
 मायाब्रह्म ऐसा हेत । मनें कल्पिला संकेत ।
 ब्रह्म कल्पनेरहित । जाणती घानी ॥ १५ ॥
 जें मनबुद्धिअगोचर । जें कल्पनेहून पर ।
 तें अनुभवितां साचार । द्वैत कैचें ॥ १६ ॥
 द्वैत पाहतां ब्रह्म नसे । ब्रह्म पाहतां द्वैत नासे ।
 द्वैताद्वैत भासे । कल्पनेसी ॥ १७ ॥
 कल्पना माया निवारी । कल्पना ब्रह्म थावरी ।
 संशय धरी आणि वारी । तेही कल्पना ॥ १८ ॥
 कल्पना करी बंधन । कल्पना दे समाधान ।
 ब्रह्मी लावी अनुसंधान । तेही कल्पना ॥ १९ ॥
 कल्पना द्वैताची माता । कल्पनाचि यत्ति तत्त्वता ।
 बद्धता आणि मुक्तता । कल्पनागुणें ॥ २० ॥
 कल्पना अंतरीं सबळ । नसते दावी ब्रह्मगोळ ।
 क्षण एक ते निर्मळ । स्वरूप कल्पी ॥ २१ ॥
 क्षण एक धोका वाहे । क्षण एक स्थिर राहे ।
 क्षण एक पाहे । विस्मित होउनी ॥ २२ ॥
 क्षण एकांत उमजे । क्षण एक निर्बुजे ।
 नाना विकार करिजे । ते कल्पना जाणावी ॥ २३ ॥
 कल्पना जन्माचें मूळ । कल्पना भक्तीचें फळ ।
 कल्पना तेचि केवळ । मोक्षदात्री ॥ २४ ॥
 असो ऐशी हे कल्पना । साधनें दे समाधाना ।
 येव्ही हे पतना । मूळच कीं ॥ २५ ॥
 म्हणोनि सर्वांचें मूळ । ते हे कल्पनाचि केवळ ।
 इचें केलिया निर्मूळ । ब्रह्मप्राप्ती ॥ २६ ॥
 श्रवण आणि मनन । निजध्यासें समाधान ।
 मिथ्या कल्पनेचें भान । उडोनि जाय ॥ २७ ॥
 शुद्ध ब्रह्माचा निश्चय । करी कल्पनेचा जय ।
 निश्चितार्थें संशय । तुटोनि जाय ॥ २८ ॥
 मिथ्या कल्पनेचें कोडें । कैसें राहे साचापुढें ।
 जैसें सूर्याचेनि उजेडें । नासे तम ॥ २९ ॥

तैसें घानाचेनि प्रकाशें । मिथ्या कल्पना हे नासे ।
 मग हें तुटे आपैसें । द्वैतानुसंधान ॥ ३० ॥
 कल्पनेनें कल्पना उडे । जैसा मृगें मृग सांपडे ।
 कां शरें शर आतुडे । आकाशमार्गी ॥ ३१ ॥
 शुद्ध कल्पनेचें बळ । झालिया नासे शबल ।
 हेंचि वचन प्रजळ । सावध ऐका ॥ ३२ ॥
 शुद्ध कल्पनेची खूण । स्वयें कल्पिजे निर्गुण ।
 स्वस्वरूपीं विस्मरण । पडोचि नेदी ॥ ३३ ॥
 सदा स्वरूपानुसंधान । करी द्वैताचें निरसन ।
 अद्वैतनिश्चयाचें घान । तेचि शुद्ध कल्पना ॥ ३४ ॥
 अद्वैत कल्पी ते शुद्ध । द्वैत कल्पी ते अशुद्ध ।
 अशुद्ध तेंचि प्रसिद्ध । शबल जाणावें ॥ ३५ ॥
 शुद्ध कल्पनेचा अर्थ । अद्वैताचा निश्चितार्थ ।
 आणि शबल ते व्यर्थ । द्वैत कल्पी ॥ ३६ ॥
 अद्वैतकल्पना प्रकाशे । तेच क्षणीं द्वैत नासे ।
 द्वैतासरिसी निरसे । शबलकल्पना ॥ ३७ ॥
 कल्पनेनें कल्पना सरे । ऐसें जाणावें चतुरें ।
 शबल गेलियानंतरें । उरली ती शुद्ध ॥ ३८ ॥
 शुद्ध कल्पनेचें रूप । तेंचि कल्पी स्वरूप ।
 स्वरूप कल्पितां तद्रूप । होय आपण ॥ ३९ ॥
 कल्पनेसी मिथ्यत्व आले । सहजचि तद्रूप झालें ।
 आत्मनिश्चयें नाशिलें । कल्पनेसी ॥ ४० ॥
 जेचि क्षणीं निश्चय चळे । तेचि क्षणीं द्वैत उफाळे ।
 जैसा अस्तमानीं प्रबळे । अंधकार ॥ ४१ ॥
 तैसें घान होतां मलिन । अघान प्रबळे जाण ।
 याकारणें श्रवण । अखंड असावें ॥ ४२ ॥
 आतां असो हें बोलणें जालें । आशंका फेडूं येका बोलें ।
 जयास द्वैत भासलें । तें तूं नव्हेसी सर्वथा ॥ ४३ ॥
 मागील आशंका फिटली । इतुकेन ही कथा संपली ।
 पुढें वृत्ति सावध केली । पाहिजे श्रोतीं ॥ ४४ ॥
 हरिःॐ तत्सत इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
 सप्तमदशके द्वैतकल्पनानिरसननिरूपणं नाम पंचमः
 समासः ॥ ५ ॥ ७.५

7.6 समास सहावा : बद्धमुक्तनिरूपण

श्रीराम ॥

अद्वैतब्रह्म निरूपिलें । जें कल्पनेरहित संचलें ।
 क्षणएक तदाकार केलें । मज या निरूपणें ॥ १ ॥
 परी म्यां तदाकार व्हावें । ब्रह्मचि होऊन असावें ।
 पुनः संसारास न यावें । चंचळपणें सर्वथा ॥ २ ॥
 कल्पनारहित जें सुख । तेथें नाही संसारदुःख ।
 म्हणोनि तेंचि एक । होऊन असावें ॥ ३ ॥

ब्रह्मचि होइजे श्रवणें । पुन्हां वृत्तिवरी लागे येणें ।
 ऐसें सदा येणें जाणें । चुकेना कीं ॥ ४ ॥
 मनं अंतरिक्षीं जावें । क्षणएक ब्रह्मचि व्हावें ।
 पुन्हां तेथून कोसळावें । वृत्तिवरी मागुती ॥ ५ ॥
 प्रत्यावृत्ति सैरावैरा । किती करूं येरजारा ।
 पायीं लावूनियां दोरा । कीटक जैसा ॥ ६ ॥
 उपदेशकाळीं तदाकार । होतां पडे हें शरीर ।
 अथवा नेणें आपपर । ऐसें झालें पाहिजे ॥ ७ ॥
 ऐसें नसतां जें बोलणें । तेंचि वाटे लाजिरवाणें ।
 ब्रह्म होऊन संसार करणें । हेंही विपरीत दिसे ॥ ८ ॥
 जो स्वयें ब्रह्मचि झाला । तो मागुता कैसा आला ।
 ऐसें चान माझें मजला । प्रशस्त न वाटे ॥ ९ ॥
 ब्रह्मचि होऊन जावें । कां तें संसारीच असावें ।
 दोहीकडे भरंगळावें । किती म्हणोनि ॥ १० ॥
 निरूपणीं चान प्रबळे । उठोन जातां तें मावळे ।
 मागुता काम क्रोध खवळे । ब्रह्मरूपासी ॥ ११ ॥
 ऐसा कैसा ब्रह्म झाला । दोहीकडे अंतरला ।
 वोडगस्तपणेंचि गेला । संसार त्याचा ॥ १२ ॥
 घेतां ब्रह्मसुखाची गोडी । संसारिक मार्गें वोढी ।
 संसार करितां आवडी । ब्रह्मीं उपजे मागुती ॥ १३ ॥
 ब्रह्मसुख नेलें संसारें । संसार गेला चानद्वारें ।
 दोही अपुरीं पुरें । एकही नाही ॥ १४ ॥
 याकारणें माझें चित्त । चंचळ झालें दुश्चित्त ।
 काय करणें निश्चितार्थ । एकही नाही ॥ १५ ॥
 ऐसा श्रोता करी विनंती । आतां रहावें कोणे रीतीं ।
 म्हणे अखंड माझी मती । ब्रह्माकार नाही ॥ १६ ॥
 आतां याचें प्रत्युत्तर । वक्ता देईल सुंदर ।
 श्रोतीं व्हावें निरुत्तर । क्षण एक आतां ॥ १७ ॥
 ब्रह्मचि होऊन जे पडले । तेचि मुक्तिपदास गेले ।
 येर ते काय बुडाले । व्यासादिक ॥ १८ ॥
 श्रोता विनंती करी पुढती । शुक मुक्तो वामदेवो वा हे श्रुती ।
 दोघेचि मुक्त आदिअंतीं । बोलत असे ॥ १९ ॥
 वेदें बद्ध केले सर्व । मुक्त शुक वामदेव ।
 वेदवचनीं अभाव । कैसा धरावा ॥ २० ॥
 ऐसा श्रोता वेदाधारे । देता झाला प्रत्युत्तरें ।
 दोघेचि मुक्त अत्यादरें । प्रतिपाद्य केले ॥ २१ ॥
 वक्ता बोले याउपरी । दोघेचि मुक्त सृष्टीवरी ।
 ऐसें बोलतां उरी । कोणास आहे ॥ २२ ॥
 बहु ऋषि बहु मुनी । सिद्ध योगी आत्मचानी ।
 झाले पुरुष समाधानी । असंख्यात ॥ २३ ॥
 प्रन्हादनारदपराशरपुंडरीक-

व्यासांबरीषशुकशौनकभीष्मदाल्भ्यान् ।
 रुक्मांगदारुणवसिष्ठविभीषणादीन
 पुण्यानिमान्परमभागवतान्स्मरामि ॥ १ ॥
 कविर्हरिरंतरिक्षः प्रबुद्धः पिप्पलायनः ।
 आविर्होत्रोऽथ दृमिलश्चमसः करभाजनः ॥ २ ॥

यांहीवेगळे थोर थोर । ब्रह्मा विष्णु महेश्वर ।
 आदिकरून दिगंबर । विदेहादिक ॥ २४ ॥
 शुक वामदेव मुक्त झाले । येर हे अवघेच बुडाले ।
 या वचनें विश्वासले । ते पढतमूर्ख ॥ २५ ॥
 तरी वेद कैसा बोलिला । तो काय तुम्हीं मिथ्या केला ।
 ऐकोन वक्ता देता झाला । प्रत्युत्तर ॥ २६ ॥
 वेद बोलिला पूर्वपक्ष । मूर्ख तेथेंचि लावी लक्ष ।
 साधु आणि व्युत्पन्न दक्ष । त्यांस हें न माने ॥ २७ ॥
 तथापि हें जरी मानलें । तरी वेदसामर्थ्य बुडालें ।
 वेदाचेनि उद्धरिलें । न वचे कोणा ॥ २८ ॥
 वेदाअंगीं सामर्थ्य नसे । तरी या वेदासि कोण पुसे ।
 म्हणोनि वेदीं सामर्थ्य असे । जन उद्धरावया ॥ २९ ॥
 वेदाक्षर घडे ज्यासी । तो बोलिजे पुण्यराशी ।
 म्हणोनि वेदीं सामर्थ्यासी । काय उणें ॥ ३० ॥
 वेद शास्त्र पुराण । भाग्यें झालिया श्रवण ।
 तेणें होइजे पावन । हें बोलती साधु ॥ ३१ ॥
 श्लोक अथवा श्लोकार्थ । नाही तरी श्लोकपाद ।
 श्रवण होतां एक शब्द । नाना दोष जाती ॥ ३२ ॥
 वेद शास्त्रीं पुराणीं । ऐशा वाक्यांच्या आयणीं ।
 अगाध महिमा व्यासवाणी । वदोनि गेली ॥ ३३ ॥
 एकाक्षर होतां श्रवण । तात्काळचि होइजे पावन ।
 ऐसें ग्रंथाचें महिमान । ठायीं ठायीं बोलिलें ॥ ३४ ॥
 दोहीवेगळा तिजा नुद्धरे । तरी महिमा कैचा उरे ।
 असो हें जाणिजे चतुरें । येरां गाथागोवी ॥ ३५ ॥
 वेद शास्त्रें पुराणें । कैशीं होती अप्रमाणें ।
 दोघावांचूनि तिसरा कोणें । उद्धरावा ॥ ३६ ॥
 म्हणसी काष्ठ होऊनि पडिला । तोचि एक मुक्त झाला ।
 शुक तोही अनुवादला । नाना निरूपणें ॥ ३७ ॥
 शुक मुक्त ऐसें वचन । वेद बोलिला हें प्रमाण ।
 परी तो नव्हता अचेतन । ब्रह्माकार ॥ ३८ ॥
 अचेतन ब्रह्माकार । असता शुक योगीश्वर ।
 तरी सारासार विचार । बोलणें न घडे ॥ ३९ ॥
 जो ब्रह्माकार झाला । तो काष्ठ होऊन पडिला ।
 शुक भागवत बोलिला । परीक्षितीपुढें ॥ ४० ॥
 निरूपण हें सारासार । बोलिला पाहिजे विचार ।
 धांडोळावें चराचर । दृष्टांताकारणें ॥ ४१ ॥
 क्षण एक ब्रह्मचि व्हावें । क्षण एक दृश्य धांडोळावें ।
 नाना दृष्टांतीं संपादावें । वक्तृत्वासी ॥ ४२ ॥
 असो भागवतनिरूपण । शुक बोलिला आपण ।
 तथा अंगीं बद्धपण । लावूं नये कीं ॥ ४३ ॥
 म्हणोनि बोलतां चालतां । निचेष्टित पडिलें नसतां ।
 मुक्ति लाभे सायुज्यता । सद्गुरुबोधें ॥ ४४ ॥
 येक मुक्त एक नित्यमुक्त । एक जाणावे जीवन्मुक्त ।
 येक योगी विदेहमुक्त । समाधानी ॥ ४५ ॥
 सचेतन ते जीवन्मुक्त । अचेतन ते विदेहमुक्त ।
 दोहीवेगळे नित्यमुक्त । योगेश्वर जाणावे ॥ ४६ ॥

स्वरूपबोधें स्तब्धता । ते जाणावी तटस्थता ।
तटस्थता आणि स्तब्धता । हा देहसंबंध ॥ ४७ ॥
येथें अनुभवासीच कारण । येर सर्व निष्कारण ।
तृप्ति पावावी आपण । आपुल्या स्वानुभवे ॥ ४८ ॥
कंठमर्याद जेविला । त्यास म्हणती भुकेला ।
तेणें शब्दें जाजावला । हें तों घडेना ॥ ४९ ॥
स्वरूपीं नाहीं देह । तेथें कायसा संदेह ।
बद्ध मुक्त ऐसा भाव । विदेहाचकडे ॥ ५० ॥
देहबुद्धी धरून चिंतीं । मुक्त ब्रह्मादिक नव्हेती ।
तेथें शुकाची कोण गती । मुक्तपणाची ॥ ५१ ॥
मुक्तपण हेंचि बद्ध । मुक्त बद्ध हें अबद्ध ।
स्वस्वरूप स्वतःसिद्ध । बद्ध ना मुक्त ॥ ५२ ॥
मुक्तपणाची पोटीं शिळा । बांधतां जाइजे पाताळा ।
देहबुद्धीची अर्गळा । स्वरूपीं न संटे ॥ ५३ ॥
मीपणापासून सुटला । तोचि एक मुक्त जाहला ।
मुका अथवा बोलिला । तरी तो मुक्त ॥ ५४ ॥
जयास बांधावें तें वाव । तेथें कैंचा मुक्तभाव ।
पाहों जातां सकळ वाव । गुणवार्ता ॥ ५५ ॥
बद्धो मुक्त इति व्याख्या गुणतो न मे वस्तुतः ।
गुणस्य मायामूलत्वान्न मे मोक्षो न बंधनम् ॥ १ ॥
तत्त्वचाता परमशुद्ध । तयासि नाहीं मुक्त बद्ध ।
मुक्त बद्ध हा विनोद । मायागुणें ॥ ५६ ॥
जेथें नाम रूप हें सरे । तेथें मुक्तपण कैंचें उरे ।
मुक्त बद्ध हें विसरे । विसरपणेंशीं ॥ ५७ ॥
बद्ध मुक्त झाला कोण । ऐसा श्रोता करी प्रश्न ।
बाधक जाणावें मीपण । धर्त्यास बाधी ॥ ५८ ॥
एवं हा अवघा भ्रम । अहंतेचा जाण भ्रम ।
मायातीत जो विश्राम । सेविला नाहीं ॥ ५९ ॥
असो बद्धता आणि मुक्तता । आली कल्पनेच्या माथां ।
ते कल्पना तरी तत्त्वतां । साच आहे ॥ ६० ॥
म्हणोनि हें मृगजळ । माया नाथिलें आभाळ ।
स्वप्न मिथ्या तात्काळ । जागृतीस होय ॥ ६१ ॥
स्वप्नीं बद्ध मुक्त झाला । तो जागृतीस नाहीं आला ।
कैंचा कोण काय झाला । कांहीं कळेना ॥ ६२ ॥
म्हणोन मुक्त विश्वजन । जयांस झालें आत्मचान ।
शुद्धचानें मुक्तपण । समूळ वाव ॥ ६३ ॥
बद्ध मुक्त हा संदेह । धरी कल्पनेचा देह ।
साधु सदा निःसंदेह । देहातीत वस्तु ॥ ६४ ॥
आतां असो हें पुढती । पुढें रहावें कोणें रीतीं ।
तेंचि निरूपण श्रोतीं । सावध परिसावें ॥ ६५ ॥
हरि ॐ तत्सत इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
सप्तमदशके बद्धमुक्तनिरूपणं नाम षष्ठः समासः ॥ ६ ॥ ७.६

7.7 समास सातवा : साधनप्रतिष्ठानिरूपण

श्रीराम ॥

वस्तूसि जरी कल्पावें । तरी ते निर्विकल्प स्वभावें ।
तेथें कल्पनेच्या नावें । शून्याकार ॥ १ ॥
तथापि कल्पू जातां । न ये कल्पनेच्या हाता ।
ओळखी ठायीं न पडे चित्ता । भ्रंश पडे ॥ २ ॥
कांहीं दृष्टीस न दिसे । मनास तेही न भासे ।
न भासे न दिसे । कैसें ओळखावें ॥ ३ ॥
पाहों जातां निराकार । मनासि पडे शून्याकार ।
कल्पू जातां अंधकार । भरला वाटे ॥ ४ ॥
कल्पू जातां वाटे काळें । परी ते काळें ना पिवळें ।
आरक्त निळें ना ढवळें । वर्णरहित ॥ ५ ॥
जयास वर्णव्यक्ति नसे । भासाहूनि अनारिसें ।
रूपचि नाहीं कैसें । ओळखावें ॥ ६ ॥
न दिसतां ओळखण । किती धरावी आपण ।
हें तों भ्रमासीच कारण । होत असे ॥ ७ ॥
जो निर्गुण गुणातीत । जो अदृश्य अव्यक्त ।
जो अचिंत्य चिंतनातीत । परमपुरुष ॥ ८ ॥
अचिंत्याव्यक्तरूपाय निर्गुणाय गुणात्मने ।
समस्तजगदाधारमूर्तये ब्रह्मणे नमः ॥ १ ॥
अचिंत्य तें चिंतावें । अव्यक्तास आठवावें ।
निर्गुणास ओळखावें । कोणेपरी ॥ ९ ॥
जें दृष्टीसचि न पडे । जें मनासही नातुडे ।
तया कैसें पाहणें घडे । निर्गुणासी ॥ १० ॥
असंगाचा संग धरणें । निरवलंबीं वास करणें ।
निःशब्दासी अनुवादणें । कोणेपरी ॥ ११ ॥
अचिंत्यासि चिंतू जातां । निर्विकल्पासि कल्पितां ।
अद्वैताचें ध्यान करितां । द्वैतचि उठे ॥ १२ ॥
आतां ध्यानचि सांडावें । अनुसंधान तें मोडावें ।
तरी मागुतें पडावें । महासंशयीं ॥ १३ ॥
द्वैताच्या भेणें अंतरीं । वस्तु न पाहिजे तरी ।
तेणें समाधाना उरी । कदा असेचिना ॥ १४ ॥
सवे लावितां सवे पडे । सवे पडतां वस्तु आतुडे ।
नित्यानित्यविचारें घडे । समाधान ॥ १५ ॥
वस्तु चिंतितां द्वैत उपजे । सोडी करितां कांहींच नुमजे ।
शून्यत्वे संदेही पडिजे । विवेकविण ॥ १६ ॥
म्हणोनि विवेक धरावा । चानें प्रपंच सारावा ।
अहंभाव ओसरावा । परी तो ओसरेना ॥ १७ ॥
परब्रह्म तें अद्वैत । कल्पितांच उठे द्वैत ।
तेथें हेतु आणि दृष्टांत । कांहींच न चले ॥ १८ ॥
तें आठवितां विसरिजे । कां तें विसरोन आठविजे ।
जाणोनियां नेणजे । परब्रह्म तें ॥ १९ ॥

त्यास न भेटतां होय भेटी। भेटों जातां पडे तुटी ।
 ऐसी हे नवल गोष्टी। मुकेपणाची ॥ २० ॥
 तें साधूं जातां साधवेना। नातरी सोडितां सुटेना ।
 लागला संबंध तुटेना। निरंतर ॥ २१ ॥
 तें असतचि सदा असे। नातरी पाहतां दुराशे ।
 न पाहतां प्रकाशे। जेथें तेथें ॥ २२ ॥
 जेथें अपाय तेथें उपाय। आणि उपाय तोचि अपाय ।
 हें अनुभवेविण काय। उमजों जाणे ॥ २३ ॥
 तें नुमजतांचि उमजे। उमजोन कांहींच नुमजे ।
 तें वृत्तिविण पाविजे। निवृत्तिपद ॥ २४ ॥
 तें ध्यानीं धरितां नये। चिंतनीं चिंतावें तें काये ।
 मनामध्ये न समाये। परब्रह्म तें ॥ २५ ॥
 त्यास उपमे द्यावें जळ। तरी तें निर्मळ निश्चळ ।
 विश्व बुडालें सकळ। परी तें कोरडेंचि असे ॥ २६ ॥
 नव्हे प्रकाशासारखें। अथवा नव्हे काळोखें ।
 आतां तें कासयासारखें। सांगावें हो ॥ २७ ॥
 ऐसें ब्रह्म निरंजन। कदा नव्हे दृश्यमान ।
 लावावें तें अनुसंधान। कोणे परी ॥ २८ ॥
 अनुसंधान लावूं जातां। कांहीं नाहीं वाटे आतां ।
 नेणे मनाचिये माथां। सदेह वाजे ॥ २९ ॥
 लटिकेंचि काय पहावें। कोटें जाऊन रहावें ।
 अभाव घेतला जीवें। सत्यस्वरूपाचा ॥ ३० ॥
 अभावचि म्हणों सत्य। तरी वेद शास्त्रें कैसें मिथ्य ।
 आणि व्यासादिकांचें कृत्य। वाउगें नव्हे ॥ ३१ ॥
 म्हणोनि मिथ्या म्हणतां नये। बहुत यानाचे उपाय ।
 बहुतीं निर्मितीं तें काय। मिथ्या म्हणावें ॥ ३२ ॥
 अद्वैतयानाचा उपदेश। गुरुगीता तो महेश ।
 सांगतां होय पार्वतीस। महायान ॥ ३३ ॥
 अवधूत गीता केली। गोरक्षास निरूपिली ।
 ते अवधूतगीता बोलिली। यानमार्ग ॥ ३४ ॥
 विष्णु होऊन राजहंस। विधीस केला उपदेश ।
 ते हंसगीता जगदीश। बोलिला स्वमुखें ॥ ३५ ॥
 ब्रह्मा नारदातें उपदेशित। चतुःश्लोकी भागवत ।
 पुढें व्यासमुखें बहुत। विस्तारलें ॥ ३६ ॥
 वासिष्ठसार वसिष्ठ ऋषी। सांगता झाला रघुनाथासी ।
 कृष्ण सांगे अर्जुनासी। सप्तश्लोकी गीता ॥ ३७ ॥
 ऐसें सांगावें तें किती। बहुत ऋषि बोलिले बहुतीं ।
 अद्वैतयान आदि अंतीं। सत्यचि असे ॥ ३८ ॥
 म्हणोन मिथ्या आत्मयान। म्हणतां पाविजे पतन ।
 प्रचेरहित ते जन। तयांस हें कळेना ॥ ३९ ॥
 जेथें शेषाची प्रचा मंदली। श्रुतीस मौनमुद्रा पडिली ।
 जाणपणें न वचे वदली। स्वरूपस्थिती ॥ ४० ॥
 आपणास नुमजे बरवें। म्हणोनि मिथ्या कैसें करावें ।
 नातरी सुदृढ धरावें। सद्गुरुमुखें ॥ ४१ ॥
 मिथ्या तेंचि सत्य झालें। सत्य असोनि मिथ्या केलें ।
 सदेहसागरीं बुडालें। अकस्मात मन ॥ ४२ ॥

मनास कल्पायाची सवे। मनें कल्पिलें तें नव्हे ।
 तेणें गुणें सदेह धावे। मीपणाचेनि पंथें ॥ ४३ ॥
 तरी तो पंथचि मोडावा। मग परमात्मा जोडावा ।
 समूळ सदेह तोडावा। साधूचेनि संगतीं ॥ ४४ ॥
 मीपण शस्त्रें तुटेना। मीपण फोडितां फुटेना ।
 मीपण सोडितां सुटेना। कांहीं केल्या ॥ ४५ ॥
 मीपणें वस्तु नाकळे। मीपणें भक्ति मावळे ।
 मीपणें शक्ति गळे। वैराग्याची ॥ ४६ ॥
 मीपणें प्रपंच न घडे। मीपणें परमार्थ बुडे ।
 मीपणें सकळही उडे। यश कीर्ति प्रताप ॥ ४७ ॥
 मीपणें मैत्री तुटे। मीपणें प्रीति आटे ।
 मीपणें लिगटे। अभिमान अंगीं ॥ ४८ ॥
 मीपणें विकल्प उटे। मीपणें कलह सुटे ।
 मीपणें संमोह फुटे। ऐक्यतेचा ॥ ४९ ॥
 मीपण कोणासीच न साहे। तें भगवंतीं कैसेनि साहे ।
 म्हणून मीपण सांडून राहे। तोचि समाधानी ॥ ५० ॥
 मीपण कैसें त्यागावें। ब्रह्म कैसें अनुभवावें ।
 समाधान कैसें पावावें। निःसंगपणें ॥ ५१ ॥
 आणिक एक समाधान। मीपणेंविण साधन ।
 करूं जाणे तोचि धन्य। समाधानी ॥ ५२ ॥
 मी ब्रह्मचि झालों स्वतां। साधन करील कोण आतां ।
 ऐसें मनीं कल्पूं जातां। कल्पनाचि उठे ॥ ५३ ॥
 ब्रह्मीं कल्पना न साहे। तेचि तेथें उभी राहे ।
 तयेसी शोधूनि पाहे। तोचि साधु ॥ ५४ ॥
 निर्विकल्पासि कल्पावें। परी कल्पिलें तें आपण न व्हावें ।
 मीपणास त्यागावें। येणें रीतीं ॥ ५५ ॥
 ब्रह्मविद्येच्या लपणीं। कांहींच न व्हावें असोनी ।
 दक्ष आणि समाधानी। तोचि हें जाणें ॥ ५६ ॥
 जयास आपण कल्पावें। तेंचि आपण स्वभावें ।
 येथें कल्पनेच्या नावें। शून्य आलें ॥ ५७ ॥
 पदींहून चळों नये। करावे साधनउपाये ।
 तरीच सांपडे सोये। अलिप्तपणाची ॥ ५८ ॥
 राजा राजपदीं असतां। उगीच चाले सर्व सत्ता ।
 साध्यचि होऊन तत्त्वतां। साधन करावें ॥ ५९ ॥
 साधन आलें देहाच्या माथां। आपण देह नव्हे सर्वथा ।
 ऐसा करून अकर्ता। सहजचि आहे ॥ ६० ॥
 देह आपण ऐसें कल्पावें। तरीच साधन त्यागावें ।
 देहातीत असतां स्वभावें। देह कैंचा ॥ ६१ ॥
 ना तें साधन ना तें देह। आपण आपला निःसदेह ।
 देहींच असोन विदेह। स्थिति ऐशी ॥ ६२ ॥
 साधनेंविण ब्रह्म होतां। लागों पाहे देहममता ।
 आळस प्रबळे तत्त्वतां। ब्रह्मयानमिसें ॥ ६३ ॥
 परमार्थमिसें अर्थ जागे। ध्यानमिसें निद्रा लागे ।
 मुक्तिमिसें दोष भोगे। अनर्गळता ॥ ६४ ॥
 निरूपणमिसें निंदा घडे। संवादमिसें विवाद पडे ।
 उपाधिमिसें येऊन जडे। अभिमान अंगीं ॥ ६५ ॥

तैसा ब्रह्मचानमिसें । आळस अंतरीं प्रवेशे ।
 म्हणे साधनाचें पिसें । काय करावें ॥ ६७ ॥
 किं करोमि क्व गच्छामि किं गृह्णामि त्यजामि किम् ।
 आत्मना पूरितं सर्वं महाकल्पांबुना यथा ॥ १ ॥
 वचन आधारीं लाविलें । जैसें शस्त्र फिरविलें ।
 स्वतां हाणोनि घेतलें । जयापरी ॥ ६८ ॥
 तैसा उपायाचा अपाय । विपरीतपणें स्वहित जाय ।
 साधन सोडितां होय । मुक्तपणें बद्ध ॥ ६९ ॥
 साधन करितांच सिद्धपण । हातींचें जाईल निघोन ।
 तेणेंगुणें साधन । करूंच नावडे ॥ ७० ॥
 लोक म्हणती हा साधक । हेचि लज्जा वाटे एक ।
 साधन करिती ब्रह्मादिक । हें ठाउकें नाहीं ॥ ७१ ॥
 आतां असो हे अविद्या । अभ्याससारिणी विद्या ।
 अभ्यासें पाविजे आद्या । पूर्ण ब्रह्म ॥ ७२ ॥
 अभ्यास करावा कवण । ऐसा श्रोता करी प्रश्न ।
 परमार्थाचें साधन । बोलिलें पाहिजे ॥ ७३ ॥
 याचें उत्तर श्रोतयासी । दिहलें पुढियलें समासीं ।
 निरूपिलें साधनासी । परमार्थाच्या ॥ ७४ ॥
 हरि ॐ तत्सत इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
 सप्तमदशके साधनप्रतिष्ठानिरूपणं नाम सप्तमः समासः ॥ ७ ॥ ७.७

7.8 समास आठवा : श्रवणनिरूपण

श्रीराम ॥

एक परमार्थाचें साधन । जेणें होय समाधान ।
 तें तूं जाण गा श्रवण । निश्चयेसीं ॥ १ ॥
 श्रवणें आतुडे भक्ती । श्रवणें उडवे विरक्ती ।
 श्रवणें तुटे आसक्ती । विषयांची ॥ २ ॥
 श्रवणें घडे चित्तशुद्धी । श्रवणें होय दृढ बुद्धी ।
 श्रवणें तुटे उपाधी । अभिमानाची ॥ ३ ॥
 श्रवणें निश्चयो घडे । श्रवणें ममता मोडे ।
 श्रवणें अंतरीं जोडे । समाधान ॥ ४ ॥
 श्रवणें आशंका फिटे । श्रवणें संशयो तुटे ।
 श्रवण होतां पालटे । पूर्वगुण आपुला ॥ ५ ॥
 श्रवणें आवरे मन । श्रवणें घडे समाधान ।
 श्रवणें तुटे बंधन । देहबुद्धीचें ॥ ६ ॥
 श्रवणें मीपण जाय । श्रवणें धोका न ये ।
 श्रवणें नाना अपाय । भस्म होती ॥ ७ ॥
 श्रवणें होय कार्यसिद्धि । श्रवणें लागे समाधी ।
 श्रवणें घडे सर्वसिद्धी । समाधानाची ॥ ८ ॥
 सत्संगावरी श्रवण । तेणें कळे निरूपण ।
 श्रवणें हो)इजे आपण । तदाकार ॥ ९ ॥

श्रवणें प्रबोध वाढे । श्रवणें प्रचा चढे ।
 श्रवणें विषयांचे ओढे । तुटोनि जाती ॥ १० ॥
 श्रवणें विचार कळे । श्रवणें चान हें प्रबळे ।
 श्रवणें वस्तु निवळे । साधकांसी ॥ ११ ॥
 श्रवणें सद्बुद्धि लागे । श्रवणें विवेक जागे ।
 श्रवणें मन हें मागे । भगवंतासी ॥ १२ ॥
 श्रवणें कुसंग तुटे । श्रवणें काम ओहटे ।
 श्रवणें धोका आटे । एकसरां ॥ १३ ॥
 श्रवणें मोह नासे । श्रवणें स्फूर्ति प्रकाशे ।
 श्रवणें सद्वस्तु भासे । निश्चयात्मक ॥ १४ ॥
 श्रवणें होय उत्तम गती । श्रवणें आतुडे शांती ।
 श्रवणें पाविजे निवृत्ती । अचळपद ॥ १५ ॥
 श्रवणा-ऐसें सार नाहीं । श्रवणें घडे सर्व कांहीं ।
 भवनदीच्या प्रवाहीं । तरणोपाय श्रवणें ॥ १६ ॥
 श्रवण भजनाचा आरंभ । श्रवण सर्वीं सर्वांरंभ ।
 श्रवणें होय स्वयंभ । सर्व कांहीं ॥ १७ ॥
 प्रवृत्ति अथवा निवृत्ति । श्रवणेंविण न घडे प्राप्ती ।
 हे तों सकळांस प्रचीती । प्रत्यक्ष आहे ॥ १८ ॥
 ऐकिल्याविण कळेना । हें ठाउकें आहे जनां ।
 त्याकारणें मूळ प्रयत्ना । श्रवण आधीं ॥ १९ ॥
 जें जन्मी ऐकिलेंचि नाहीं । तेथें पडिजे संदेहीं ।
 म्हणोनिया दुजें कांहीं । साम्यता न घडे ॥ २० ॥
 बहुत साधनें पाहतां । श्रवणास न घडे साम्यता ।
 श्रवणेंविण तत्त्वता । कार्य न चले ॥ २१ ॥
 न देखतां दिनकर । पडे अवघा अंधकार ।
 श्रवणेंविण प्रकार । तैसा होय ॥ २२ ॥
 कैशी नवविधा भक्ती । कैशी चतुर्विधा मुक्ती ।
 कैशी आहे सहजस्थिती । हें श्रवणेंविण न कळे ॥ २३ ॥
 न कळे षड्गर्माचरण । न कळे कैसें पुरश्चरण ।
 न कळे कैसें उपासन । विधियुक्त ॥ २४ ॥
 नाना व्रतें नाना दानें । नाना तपें नाना साधनें ।
 नाना योग तीर्थाटणें । श्रवणेंविण न कळती ॥ २५ ॥
 नाना विद्या पिंडचान । नाना तत्त्वांचें शोधन ।
 नाना कळा ब्रह्मचान । श्रवणेंविण न कळे ॥ २६ ॥
 अठरा भार वनस्पती । एक्या जळें प्रबळती ।
 एक्या रसें उत्पत्ती । सकळ जीवांची ॥ २७ ॥
 सकळ जीवांस एक पृथ्वी । सकळ जीवांस एक रवी ।
 सकळ जीवांस वर्तवी । एक वायु ॥ २८ ॥
 सकळ जीवांस एक पैस । जयास बोलिजे आकाश ।
 सकळ जीवांचा वास । एक परब्रह्मी ॥ २९ ॥
 तैसें सकळ जीवांस मिळोन । सार एकचि साधन ।
 तें हें जाण श्रवण । प्राणिमात्रांसीं ॥ ३० ॥
 नाना देश भाषा मते । भूमंडळीं असंख्याते ।
 सर्वांस श्रवणापरतें । साधनचि नाहीं ॥ ३१ ॥
 श्रवणें घडे उपरती । बद्धाचे मुमुक्षु होती ।
 मुमुक्षुचे साधक अती । नेमेंसिं चालती ॥ ३२ ॥

साधकांचे होति सिद्ध। अंगी बाणतां प्रबोध ।
 हें तों आहे प्रसिद्ध। सकळांस ठाउकें ॥ ३३ ॥
 टायींचे खळ चांडाळ। तेचि होती पुण्यशीळ ।
 ऐसा गुण तात्काळ। श्रवणाचा ॥ ३४ ॥
 जो दुर्बुद्धि दुरात्मा। तोचि होय पुण्यात्मा ।
 अगाध श्रवणाचा महिमा। बोलिला न वचे ॥ ३५ ॥
 तीर्थत्रतांची फळश्रुती। पुढें होणार सांगती ।
 तैसें नव्हे हातींच्या हातीं। सप्रचीत श्रवणें ॥ ३६ ॥
 नाना रोग नाना व्याधी। तत्काळ तोडिजे औषधी ।
 तैशी आहे श्रवणसिद्धी। अनुभवी जाणती ॥ ३७ ॥
 श्रवणाचा विचार कळे। तरीच भाग्यश्री प्रबळे ।
 मुख्य परमात्मा आकळे। स्वानुभवासी ॥ ३८ ॥
 या नांव जाणावें मनन। अर्थालागीं सावधान ।
 निदिध्यासें समाधान। होत असे ॥ ३९ ॥
 बोलिल्याचा अर्थ कळे। तरीच समाधान निवळे ।
 अकस्मात अंतरीं वोळे। निःसंदेह ॥ ४० ॥
 संदेह जन्माचें मूळ। तें श्रवणें होय निर्मूळ ।
 पुढें सहजचि प्रांजळ। समाधान ॥ ४१ ॥
 जेथें नाहीं श्रवण मनन। तेथें कैचें समाधान ।
 मुक्तपणाचें बंधन। जडलें पायीं ॥ ४२ ॥
 मुमुक्षु साधक अथवा सिद्ध। श्रवणेंविण तो बद्ध ।
 श्रवणमननें शुद्ध। चित्तवृत्ति होय ॥ ४३ ॥
 जेथें नाहीं नित्य श्रवण। तें जाणावें विलक्षण ।
 तेथें साधकें एक क्षण। क्रमूं नये सर्वथा ॥ ४४ ॥
 जेथें नाहीं श्रवणस्वार्थ। तेथें कैचा हो परमार्थ ।
 मागें केलें तितुकें व्यर्थ। श्रवणेंविण होय ॥ ४५ ॥
 तस्मात श्रवण करावें। साधन मनीं धरावें ।
 नित्य नेमें तरावें। संसारसागरी ॥ ४६ ॥
 सेविलेंचि सेवावें अन्न। घेतलेंचि घ्यावें जीवन ।
 तैसें श्रवण मनन। केलेंचि करावें ॥ ४७ ॥
 श्रवणाचा अनादर। आळस करी जो नर ।
 त्याचा होय अपहार। स्वहिताविषयीं ॥ ४८ ॥
 आळसाचें संरक्षण। परमार्थाची बुडवण ।
 याकारणें नित्य श्रवण। केलेंचि पाहिजे ॥ ४९ ॥
 आतां श्रवण कैसें करावें। कोण्या ग्रंथास पाहावें ।
 पुढिलिये समासीं आघवें। सांगिजेल ॥ ५० ॥
 हरि ॐ तत्सत इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
 सप्तमदशके श्रवणनिरूपणं नाम अष्टमः समासः ॥ ८ ॥ ७.८

7.9 समास नववा : श्रवणनिरूपण

श्रीराम ॥

आतां श्रवण कैसें करावें। तेही सांगिजेल स्वभावे ।
 श्रोतीं अवधान द्यावें। एकचित्तें ॥ १ ॥
 एक वक्तृत्व श्रवणीं पडे। तेणें झालें समाधान मोडे ।
 केला निश्चयो विघडे। अकस्मात ॥ २ ॥
 तें वक्तृत्व त्यागावें। जें मायिक स्वभावे ।
 तेथें निश्चयाच्या नांवें। शून्याकार ॥ ३ ॥
 एक्या ग्रंथें निश्चयो केला। तो दुजयानें उडविला ।
 तेणें संशयचि वाढला। जन्मवरी ॥ ४ ॥
 जेथें संशय तुटती। होय आशंका निवृत्ती ।
 अद्वैतग्रंथ परमार्थी। श्रवण करावे ॥ ५ ॥
 जो मोक्षाचा अधिकारी। तो परमार्थपंथ धरी ।
 प्रीति लागली अंतरीं। अद्वैतग्रंथाची ॥ ६ ॥
 जेणें सांडिला इहलोक। जो परलोकींचा साधक ।
 तेणें पाहावा विवेक। अद्वैतशास्त्रीं ॥ ७ ॥
 जयास पाहिजे अद्वैत। तयापुढें ठेवितां द्वैत ।
 तेणें क्षोभलें उठे चित्त। तया श्रोतयांचें ॥ ८ ॥
 आवडीसारिखें मिळे। तेणें सुखचि उचंबळे ।
 नाहीं तरी कंटाळे। मानस ऐकतां ॥ ९ ॥
 ज्याची उपासना जैसी। त्यासि प्रीति वाढे तैसी ।
 तेथें वर्णितां दुजयासी। प्रशस्त न वाटे ॥ १० ॥
 प्रीतीचें लक्षण ऐसें। अंतरीं उठे अनायासें ।
 पाणी पाणवाटें जैसें। आपणचि धावे ॥ ११ ॥
 तैसा जो आत्म्यानी नर। तयास नावडे इतर ।
 तेथें पाहिजे सारासार-। विचारणा ते ॥ १२ ॥
 जेथें कुळदेवी भगवती। तेथें पाहिजे सप्तशती ।
 इतर देवांची स्तुती। कामा न ये सर्वथा ॥ १३ ॥
 घेतां अनंताच्या व्रता। तेथें नलगे भगवद्गीता ।
 साधुजनांसि वार्ता। फळाशेचि नाहीं ॥ १४ ॥
 वीरकंकण घालितां नाकीं। परी तें शोभा पावेना कीं ।
 जेथील तेथें आणिकीं। कामा न ये सर्वथा ॥ १५ ॥
 नाना माहात्म्यें बोलिलीं। जेथील तेथें वंद्य झालीं ।
 विपरीत करून वाचिलीं। तरी तें विलक्षण ॥ १६ ॥
 मल्हारीमाहात्म्य द्वारकेसी। द्वारकामाहात्म्य नेलें काशीसी ।
 काशीमाहात्म्य व्यंकटेशीं। शोभा न पावे ॥ १७ ॥
 ऐसें सांगतां असे वाड। परी जेथील तेथेंचि गोड ।
 तैसी चानियांस चाड। अद्वैतग्रंथाची ॥ १८ ॥
 योगियांपुढे राहाण। परीक्षावंतापुढें पाषाण ।
 पंडितापुढें डफगाण। शोभा न पावे ॥ १९ ॥

वेदचापुढें जती । निस्पृहापुढें फळश्रुति ।
 चानियापुढें पोथी । कोकशास्त्राचची ॥ २० ॥
 ब्रह्मचर्यापुढें नाचणी । रासक्रीडा निरूपणी ।
 राजहंसापुढें पाणी । ठेविलें जैसैं ॥ २१ ॥
 तैसैं अंतर्निष्ठापुढें । ठेविलें शृंगारी टीपडें ।
 तें तयाचें कैंसैं घडे । समाधान ॥ २२ ॥
 रायास रंकाची आशा । तक्र सांगणें पीयूषा ।
 संन्याशास वोवसा । उच्छिष्टचांडाळीचा ॥ २३ ॥
 कर्मनिष्ठा वशीकरण । पंचाक्षरीया निरूपण ।
 तें भंगे अंतःकरण । सहजचि त्याचें ॥ २४ ॥
 तैसे पारमार्थिक जन । तयांस नसतां आत्मचान ।
 ग्रंथ वाचितां समाधान । होणार नाही ॥ २५ ॥
 आतां असो हें बोलणें । ज्यास स्वहित करणें ।
 तें सदा विवरणें । अद्वैतग्रंथी ॥ २६ ॥
 आत्मचानी एकचित्त । तें पाहणें अद्वैत ।
 एकांत स्थळीं निवांत । समाधान ॥ २७ ॥
 बहुत प्रकारें पाहतां । ग्रंथ नाही अद्वैतापरता ।
 परमार्थास तत्वतां । तारूच कीं ॥ २८ ॥
 इतर जे प्रापंचिक । हास्य विनोद नवरसिक ।
 हित नव्हे तें पुस्तक । परमार्थासी ॥ २९ ॥
 जेणें परमार्थ वाढे । अंगी अनुताप चढे ।
 भक्तिसाधन आवडे । त्या नांव ग्रंथ ॥ ३० ॥
 जो ऐकतांच गर्व गळे । कां ते भ्रांतीच मावळे ।
 नातरी एकसरी वोळे । मन भगवंती ॥ ३१ ॥
 जेणें होय उपरती । अवगुण अवघे पालटती ।
 जेणें चुके अधोगती । त्या नांव ग्रंथ ॥ ३२ ॥
 जेणें धारिष्ट चढे । जेणें परोपकार घडे ।
 जेणें विषयवासना मोडे । त्या नांव ग्रंथ ॥ ३३ ॥
 जेणें ग्रंथ परत्र साधन । जेणें ग्रंथें होय चान ।
 जेणें होइजे पावन । त्या नांव ग्रंथ ॥ ३४ ॥
 ग्रंथ बहुत असती । नाना विधानें फळश्रुती ।
 जेथें नुपजे विरक्ती भक्ति । तो ग्रंथचि नव्हे ॥ ३५ ॥
 मोक्षेविण फळश्रुती । ते दुराशेची पोथी ।
 ऐकतां ऐकतां पुढती । दुराशाच वाढे ॥ ३६ ॥
 श्रवणी लोभ उपजेल जेथें । विवेक कैचा असेल तेथें ।
 बैसली दुराशेचीं भूतें । तयां अधोगती ॥ ३७ ॥
 ऐकोनीच फळश्रुती । पुढें तरी पावों म्हणती ।
 तयां जन्म अधोगती । सहजचि जाहली ॥ ३८ ॥
 नाना फळें पक्षी खाती । तेंचि तयां होय तृप्ती ।
 परी त्या चकोराचे चितीं । अमृत वसे ॥ ३९ ॥
 तैसैं संसारी मनुष्य । पाहे संसाराची वास ।
 परी जे भगवंताचे अंश । ते भगवंत इच्छती ॥ ४० ॥
 चानियास पाहिजे चन । भजकास पाहिजे भजन ।
 साधकास पाहिजे साधन । इच्छेसारिखें ॥ ४१ ॥
 परमार्थास पाहिजे परमार्थ । स्वार्थास पाहिजे स्वार्थ ।
 कृपणास पाहिजे अर्थ । मनापासूनी ॥ ४२ ॥

योगियास पाहिजे योग । भोगियास पाहिजे भोग ।
 रोगियास पाहिजे रोग- । हरती मात्रा ॥ ४३ ॥
 कवीस पाहिजे प्रबंध । तार्किकास पाहिजे तर्कवाद ।
 भाविकास संवाद । गोड वाटे ॥ ४४ ॥
 पंडितास पाहिजे व्युत्पत्ती । विद्वानास अध्ययनप्रीती ।
 कलावंतास आवडती । नाना कळा ॥ ४५ ॥
 हरिदासांस आवडे कीर्तन । शुचिर्भूतांस संध्यास्नान ।
 कर्मनिष्ठांस विधिविधान । पाहिजे तें ॥ ४६ ॥
 प्रेमळास पाहिजे करुणा । दक्षता पाहिजे विचक्षणा ।
 चातुर्य पाहे शहाणा । आदरेंसी ॥ ४७ ॥
 भक्त पाहे मूर्तिध्यान । संगीत पाहे तालचान ।
 रागचानी तानमान । मूर्च्छना पाहे ॥ ४८ ॥
 योगाभ्यासी पिंडचान । तत्त्वचानी तत्त्वचान ।
 नाडीचानी मात्राचान । पाहतसे ॥ ४९ ॥
 कामिक पाहे कोकशास्त्र । चेटकी पाहे चेटकीमंत्र ।
 यंत्री पाहे नाना यंत्र । आदरेंसी ॥ ५० ॥
 टवाळासि आवडे विनोद । उन्मतास नाना छंद ।
 तामसास प्रमाद । गोड वाटे ॥ ५१ ॥
 मूर्ख होय नादलुब्धी । निंदक पाहे उणी संधी ।
 पापी पाहे पापबुद्धी । लावून अंगी ॥ ५२ ॥
 एकां पाहिजे रसाळ । एकां पाहिजे पाल्हाळ ।
 एकां पाहिजे केवळ । साबडी भक्ती ॥ ५३ ॥
 आगमी पाहे आगम । शूर पाहे संग्राम ।
 एक पाहती नाना धर्म । इच्छेसारिखे ॥ ५४ ॥
 मुक्त पाहे मुक्तलीला । सर्वच पाहे सर्वचकळा ।
 ज्योतिषी भविष्य पिंगळा । वर्णू पाहे ॥ ५५ ॥
 ऐसैं सांगावें तें किती । आवडीसारिखें ऐकती ।
 नाना पुस्तकें वाचिती । सर्वकाळ ॥ ५६ ॥
 परी परत्रसाधनेविण । म्हणों नये तें श्रवण ।
 जेथें नाही आत्मचान । तया नांव करमणूक ॥ ५७ ॥
 गोडीविण गोडपण । नाकेंविण सुलक्षण ।
 चानेविण निरूपण । बोलोचि नये ॥ ५८ ॥
 आतां असो हें बहुत । ऐकावा परमार्थ ग्रंथ ।
 परमार्थग्रंथेविण व्यर्थ । गाथागोवी ॥ ५९ ॥
 म्हणोनि नित्यानित्यविचार । जेथें बोलिला सारासार ।
 तोचि ग्रंथ पैलपार । पाववी विवेकें ॥ ६० ॥
 हरि ॐ तत्सत इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
 सप्तमदशके श्रवणनिरूपणं नाम नवमः समासः ॥ ९ ॥ ७.९

7.10 समास दहावा : देहान्तनिरूपण

श्रीराम ॥

मिथ्या तेंचि झालें सत्य । सत्य तेंचि झालें असत्य ।
 मायाविभ्रमाचें कृत्य । ऐसें असे पाहतां ॥ १ ॥
 सत्य कळावयाकारणें । बोलिलीं नाना निरूपणें ।
 तरी उठेना धरणें । असत्याचें ॥ २ ॥
 असत्य अंतरीं बिंबलें । न सांगतां तें दृढ झालें ।
 सत्य असोन हरपलें । जेथील तेथें ॥ ३ ॥
 वेद शास्त्रें पुराणें सांगती । सत्याचा निश्चयो करिती ।
 तरि न ये आत्मप्रचीती । सत्य स्वरूप ॥ ४ ॥
 सत्य असोन आच्छादलें । मिथ्या असोन सत्य झालें ।
 ऐसें विपरीत वर्तलें । देखतदेखतां ॥ ५ ॥
 ऐसी मायेची करणी । कळों आली तत्क्षणीं ।
 संतसंगें निरूपणीं । विचार घेतां ॥ ६ ॥
 मागां झालें निरूपण । देखिलें आपणासि आपण ।
 तेणें बाणली खूण । परमार्थाची ॥ ७ ॥
 तेणें समाधान झालें । चित्त चैतन्यीं मिळालें ।
 निजस्वरूपें ओळखिलें । निजवस्तूसी ॥ ८ ॥
 प्रारब्धें टाकिला देहो । बोधें फिटला संदेहो ।
 आतांचि पडो अथवा राहो । मिथ्या कलेवर ॥ ९ ॥
 चानियांचें जें शरीर । तें मिथ्यत्वेन निर्विकार ।
 जेथें पडे तेचि सार । पुण्यभूमी ॥ १० ॥
 साधुदर्शनें पावन तीर्थ । पुरती त्यांचे मनोरथ ।
 साधू न येतां जिणें व्यर्थ । तथा पुण्यक्षेत्रांचें ॥ ११ ॥
 पुण्यनदीचें जें तीर । तेथें पडावें हें शरीर ।
 हा इतर जनांचा विचार । साधु तोचि नित्यमुक्त ॥ १२ ॥
 उत्तरायण तें उत्तम । दक्षिणायन तें अधम ।
 हा संदेही वसे भ्रम । साधु तो निःसंदेही ॥ १३ ॥
 शुक्लपक्ष उत्तरायण । गृही दीप दिवामरण ।
 अंती रहावें स्मरण । गतीकारणें ॥ १४ ॥
 इतुकें नलगे योगियासी । तो जितचि मुक्त पुण्यराशी ।
 तिलांजली पापपुण्यासी । दिधली तेणें ॥ १५ ॥
 देहाचा अंत बरा झाला । देह सुखरूप गेला ।
 त्यास म्हणती धन्य झाला । अद्यान जन ॥ १६ ॥
 जनांचें विपरीत मत । अंती भेटतो भगवंत ।
 ऐसें कल्पून घात । करिती आपुला स्वयें ॥ १७ ॥
 जितां सार्थक नाहीं केलें । व्यर्थ आयुष्य निघोन गेलें ।
 मुळीं धान्यचि नाहीं पेरिलें । तें उगवेल कैचें ॥ १८ ॥
 जरी केलें ईश्वरभजन । तरी तो होइजे पावन ।
 जैसें वेव्हारितां धन । राशी माथां लाभे ॥ १९ ॥
 दिधल्याविण पाविजेना । पेरिल्याविण उगवेना ।

ऐसें हें वाक्य जनां । ठाउकेचि आहे ॥ २० ॥
 न करितां सेवेच्या व्यापारा । स्वामीस म्हणे कोटें मुशारा ।
 तैसें अंती अभक्त नरा । स्वहित न घडे ॥ २१ ॥
 जितां नाहीं भगवद्भक्ती । मेल्या कैची होईल मुक्ती ।
 असो जे जे ऐसें करिती । ते ते पावती तैसंचि ॥ २२ ॥
 एवं न करितां भगवद्भजन । अंती न होइजे पावन ।
 जरी आलें बरवें मरण । तरी भक्तिविण अधोगती ॥ २३ ॥
 म्हणोन साअधूनें आपुलें । जीत असतांच सार्थक केलें ।
 शरीर कारणीं लागलें । धन्य त्याचें ॥ २४ ॥
 जे कां जीवन्मुक्त घानी । त्यांचें शरीर पडो रानीं ।
 अथवा पडो स्मशानीं । तरी ते धन्य झाले ॥ २५ ॥
 साधूंचा देह खितपला । अथवा श्वानादिकीं भक्षिला ।
 हें प्रशस्त न वाटे जनांला । मंदबुद्धीस्तव ॥ २६ ॥
 अंत बरा नव्हेचि म्हणोन । कष्टी होती इतर जन ।
 परी ते बापुडे अद्यान । नेणती वर्म ॥ २७ ॥
 जो जन्मलाचि नाहीं ठायींचा । त्यास मृत्यु येईल कैचा ।
 विवेकबळें जन्ममृत्यूचा । घोट भरिला जेणें ॥ २८ ॥
 स्वरूपानुसंधानबळें । सगळीच माया नाडळे ।
 तथाचा पार न कळे । ब्रह्मादिकांसी ॥ २९ ॥
 तो जित असतांचि मेला । मरणास मारून जियाला ।
 जन्म मृत्यु न स्मरे त्याला । विवेकबळें ॥ ३० ॥
 तो जनीं दिसतो परी वेगळा । वर्ततां भासे निराळा ।
 दृश्य पदार्थ त्या निर्मळा । स्पर्शालाचि नाहीं ॥ ३१ ॥
 असो ऐसे साधु जन । त्यांचें घडलिया भजन ।
 तेणें भजनें पावन । इतर जन होती ॥ ३२ ॥
 सद्गुरूचा जो अंकित साधक । तेणें केलाच करावा विवेक ।
 विवेक केलिया तर्क । फुटे निरूपणीं ॥ ३३ ॥
 हेंचि साधकासी निरवणें । अद्वैत प्रांजळ निरूपणें ।
 तुमचेंहि समाधान बाणे । साधूच ऐसें ॥ ३४ ॥
 जो संतांसी शरण गेला । तो संतचि होऊन ठेला ।
 इतर जनां उपयोगा आला । कृपाळुपणें ॥ ३५ ॥
 ऐसें संतांचें महिमान । संतसंगें होतें चान ।
 सत्संगापरतें साधन । आणिक नाहीं ॥ ३६ ॥
 गुरुभजनाचेनि आधारें । निरूपणाचेनि विचारें ।
 क्रियाशुद्ध निर्धारें । पाविजे पद ॥ ३७ ॥
 परमार्थांचें जन्मस्थान । तेंचि सद्गुरूचें भजन ।
 सद्गुरुभजनें समाधान । अकस्मात बाणे ॥ ३८ ॥
 देह मिथ्या जाणोनि जीवें । याचें सार्थकचि करावें ।
 भजनभावे तोषवावें । चित्त सद्गुरूचें ॥ ३९ ॥
 शरणागताची वाहे चिंता । तो एक सद्गुरु दाता ।
 जैसें बाळका वाढवी माता । नाना यत्नेकरुनी ॥ ४० ॥
 यस्य देवे पराभक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ॥
 म्हणोनि सद्गुरूचें भजन । जयास घडे तोचि धन्य ।
 सद्गुरुवीण समाधान । आणिक नाहीं ॥ ४१ ॥
 सरली शब्दाची खटपट । आला ग्रंथाचा शेवट ।
 येथें सांगितलें स्पष्ट । सद्गुरुभजन ॥ ४२ ॥

सद्गुरुभजनापरतें कांहीं । मोक्षदायक दुसरें नाही ।
 जयांस न मने तिहीं । अवलोकावी गुरुगीता ॥ ४३ ॥
 तेथें निरूपिलें बरवें । पार्वतीप्रति सदाशिवें ।
 याकारणें सज्ञावें । सद्गुरुचरण सेवावे ॥ ४४ ॥
 जो ये ग्रंथींचा विवेक । विवंचून पाहे साधक ।
 तयास सांपडे एक । निश्चयो चानाचा ॥ ४५ ॥
 ज्या ग्रंथीं बोलिलें अद्वैत । तो म्हणूं नये प्राकृत ।
 सत्य जाणावा वेदांत । अर्थाविषयीं ॥ ४६ ॥
 प्राकृते वेदांत कळे । सकळ शास्त्रीं पाहतां मिळे ।
 आणि समाधान निवळे । अंतर्दामीं ॥ ४७ ॥
 तें प्राकृत म्हणों नये । जेथें चानाचा उपाय ।
 मूर्खांसि हें कळे काय । मर्कटा नारिकेळ जैसें ॥ ४८ ॥
 आतां असो हें बोलणें । अधिकारपरत्वे घेणें ।
 शिंपीमधील मुक्त उणें । म्हणों नये ॥ ४९ ॥
 जेथें नेति नेति म्हणती श्रुती । तेथें न चले भाषाव्युत्पत्ती ।
 परब्रह्म आदि अंतीं । अनिर्वाच्य ॥ ५० ॥
 हरि ॐ तत्सत इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
 सप्तमदशके देहातीतनिरूपणं नाम दशमः समासः ॥ १० ॥ ७.१०
 जय जय रघुवीर समर्थ ॥
 ॥ दशक सातवा समाप्त ॥

8 दशक आठवा : मायोद्भव अथवा चानदशक

8.1 समास पहिला : देवदर्शन

॥ श्रीराम ॥

श्रोतीं व्हावें सावध । विमळ ज्ञान बाळबोध ।
 गुरुशिष्यांचा संवाद । अति सुगम परियेसा ॥ १ ॥
 नाना शास्त्रें धांडोळितां । आयुष्य पुरेना सर्वथा ।
 अंतरी संशयाची वेथा । वाढोचि लागे ॥ २ ॥
 नाना तीर्थें थोरथोरें । सृष्टिमध्यें अपारें ।
 सुगमं दुर्गमं दुष्करें । पुण्यदायकें ॥ ३ ॥
 ऐसीं तीर्थें सर्वहि करी । ऐसा कोण रे संसारी ।
 फिरों जातां जन्मवरी । आयुष्य पुरेना ॥ ४ ॥
 नाना तपें नाना दानें । नाना योग नाना साधनें ।
 हें सर्वहि देवाकारणें । करिजेत आहे ॥ ५ ॥
 पावावया देवाधिदेवा । बहुविध श्रम करावा ।
 तेणें देव ठाई पाडावा । हें सर्वमत ॥ ६ ॥
 पावावया भगवंतातें । नाना पंथ नाना मते ।
 तया देवाचें स्वरूप तें । कैसे आहे ॥ ७ ॥
 बहुत देव सृष्टीवरी । त्यांची गनना कोण करी ।
 येक देव कोणेपरी । ठाई पडेना ॥ ८ ॥
 बहुविध उपासना । ज्याची जेथें पुरे कामना ।
 तो तेथेंचि राहिला मना । सदृढ करुनि ॥ ९ ॥
 बहु देव बहु भक्त । इच्छा जाले आसक्त ।
 बहु ऋषी बहु मत । वेगळालें ॥ १० ॥
 बहु निवडितां निवडेना । येक निश्चय घडेना ।
 शास्त्रें भांडती पडेना । निश्चय ठाई ॥ ११ ॥
 बहुत शास्त्रीं बहुत भेद । मतांमतांस विरोध ।
 ऐसा करितां वेवाद । बहुत गेले ॥ १२ ॥
 सहस्त्रामधें कोणी येक । पाहे देवाचा विवेक ।
 परी त्या देवाचें कौतुक । ठाई न पडे ॥ १३ ॥
 थाई न पडे कैसें म्हणतां । तेथें लागली अहंता ।
 देव राहिला परता । अहंतागुणें ॥ १४ ॥
 आतां असो हें बोलणें । नाना योग ज्याकारणें ।
 तो देव कोण्या गुणें । ठाई पडे ॥ १५ ॥
 देव कोणासी म्हणावें । कैसें तयासी जाणावें ।
 तेंचि बोलणें स्वभावे । बोलिजेल ॥ १६ ॥
 जेणें केले चराचर । केले सृष्ट्यादि व्यापार ।
 सर्वकर्ता निरंतर । नाम ज्याचें ॥ १७ ॥
 तेणें केल्या मेघमाळा । चंद्रबिंबीं अमृतकळा ।
 तेज दिधलें रविमंडळा । जया देवें ॥ १८ ॥
 ज्याची मर्यादा सागरा । जेणें स्थापिलें फणिवरा ।
 ज्याचेनि गुणें तारा । अंतरिक्ष ॥ १९ ॥

च्यारी खाणी च्यारी वाणी। चौऱ्यासि लक्ष जीवयोनी ।
 जेणें निर्मिले लोक तिनी। तया नाव देव ॥ २० ॥
 ब्रह्मा विष्णु आणी हर। हे जयाचे अवतार ।
 तोचि देव हा निर्धार। निश्चयेसीं ॥ २१ ॥
 देव्हाराचा उठोनि देव। करूं नेणे सर्व जीव ।
 तयाचेनि ब्रह्मकटाव। निर्मिला न वचे ॥ २२ ॥
 ठाई ठाई देव असती। तेहिं केली नाही क्षिती ।
 चंद्र सूर्य तारा जीमूती। तयांचेनि नव्हे ॥ २३ ॥
 सर्वकर्ता तोचि देव। पाहों जातां निरावेव ।
 ज्याची कळा लीळा लाघव। नेणती ब्रह्मादिक ॥ २४ ॥
 येथें आशंका उठिली। ते पुढिलीये समासी फीटली ।
 आतां वृत्ती सावध केली। पाहिजे श्रोतीं ॥ २५ ॥
 पैस अवकाश आकाश। कांहींच नाही जें भकास ।
 तये निर्मळी वायोस। जन्म जाला ॥ २६ ॥
 वायोपासून जाला वन्ही। वन्हीपासुनी जालें पाणी ।
 ऐसी जयाची करणी। अघटित घडली ॥ २७ ॥
 उदकापासून सृष्टि जाली। स्तभेविण उभारली ।
 ऐसी विचित्र कळा केली। त्या नाव देव ॥ २८ ॥
 देवें निर्मिली हे क्षिती। तीचे पोटीं पाषाण होती ।
 तयासचि देव म्हणती। विवेकहीन ॥ २९ ॥
 जो सृष्टिनिर्माणकर्ता। तो ये सृष्टीपुर्वी होता ।
 मग हे तयाची सत्ता। निर्माण जाली ॥ ३० ॥
 कुल्लाळ पात्रापुर्वी आहे। पात्रें कांहीं कुल्लाळ नव्हे ।
 तैसा देव पूर्वीच आहे। पाषाण नव्हे सर्वथा ॥ ३१ ॥
 मृत्तिकेचें श्रेण्य केलें। कर्तें वेगळे राहिले ।
 कार्यकारण येक केलें। तरी होणार नाही ॥ ३२ ॥
 तथापि होईल पंचभूतिक। निर्गुण नव्हे कांहीं येक ।
 कार्याकारणाचा विवेक। भूतांपरता नाही ॥ ३३ ॥
 अवधी सृष्टि जो कर्ता। तो ते सृष्टीहूनि पर्ता ।
 तेथें संशयाची वार्ता। काढूचि नये ॥ ३४ ॥
 खांसूत्रीची बाहुली। जेणें पुरुषें नाचविली ।
 तोचि बाहुली हे बोली। घडे केवी ॥ ३५ ॥
 छायामंडपीची सेना। सृष्टिसारिखीच रचना ।
 सूत्रें चाळी परी तो नाना। वेक्ति नव्हे ॥ ३६ ॥
 तैसा सृष्टिकर्ता देव। परी तो नव्हे सृष्टिभाव ।
 जेणें केले नाना जीव। तो जीव कैसेनी ॥ ३७ ॥
 जें जें जया करणें पडे। तें तें तो हें कैसें घडे ।
 म्हणोनि वायांचि बापुडे। संदेहीं पडती ॥ ३८ ॥
 सृष्टि ऐसेचि स्वभावे। गोपुर निर्मिलें बरवें ।
 परी तो गोपुर कर्ता नव्हे। निश्चयेसीं ॥ ३९ ॥
 तैसें जग निर्मिलें जेणें। तो वेगळा पूर्णपणें ।
 येक म्हणती मूर्खपणें। जग तोचि जगदीश ॥ ४० ॥
 एवं जगदीश तो वेगळा। जग निर्माण त्याची कळा ।
 तो सर्वांमधें परी निराळा। असोन सर्वी ॥ ४१ ॥
 म्हणोनि भूतांचा कर्दमु। यासी अलिप्त आत्मारामु ।
 अविद्यागुणें मायाभ्रमु। सत्यचि वाटे ॥ ४२ ॥

मायोपाधी जगडंबर। आहे सर्वहि साचार ।
 ऐसा हा विपरीत विचार। कोठेंचि नाही ॥ ४३ ॥
 म्हणोनि जग मिथ्या साच आत्मा। सर्वांपर जो परमात्मा ।
 अंतर्बाह्य अंतरात्मा। व्यापूनि असे ॥ ४४ ॥
 तयास म्हणावें देव। येर हें अवघेंचि वाव ।
 ऐसा आहे अंतर्भाव। वेदांतीचा ॥ ४५ ॥
 पदार्थवस्तु नासिवंत। हें तों अनुभवास येत ।
 याकारणें भगवंत। पदार्थावेगळा ॥ ४६ ॥
 देव विमळ आणी अचळ। शास्त्रें बोलती सकळ ।
 तया निश्चळास चंचळ। म्हणों नये सर्वथा ॥ ४७ ॥
 देव आला देव गेला। देव उपजला देव मेला ।
 ऐसें बोलतां दुरिताला। काय उणें ॥ ४८ ॥
 जन्म मरणाची वार्ता। देवास लागेना सर्वथा ।
 देव अमर ज्याची सत्ता। त्यासी मृत्यु कैसेनी ॥ ४९ ॥
 उपजणें आणी मरणें। येणें जाणें दुःख भोगणें ।
 हें त्या देवाचें करणें। तो कारण वेगळा ॥ ५० ॥
 अंतःकरण पंचप्राण। बहुतत्वीं पिंडज्ञान ।
 यां सर्वास आहे चळण। म्हणोनि देव नव्हेती ॥ ५१ ॥
 येवं कल्पनेरहित। तया नाव भगवंत ।
 देवपणाची मात। तेथें नाही ॥ ५२ ॥
 तव शिष्यें आक्षेपिलें। तरी कैसें ब्रह्मांड केलें ।
 कर्तेपण कारण पडिलें। कार्यामधें ॥ ५३ ॥
 द्रष्टेपणें द्रष्टा दृश्यीं। जैसा पडे अनायासीं ।
 कर्तेपणे निर्गुणासी। गुण तैसे ॥ ५४ ॥
 ब्रह्मांडकर्ता कवण। कैसें त्याची वोळखण ।
 देव सगुण किं निर्गुण। मह निरोपावा ॥ ५५ ॥
 येक म्हणती त्या ब्रह्मातें। इच्छामात्रें सृष्टिकर्ते ।
 सृष्टिकर्ते त्यापतें। कोण आहे ॥ ५६ ॥
 आतां असो हे बहु बोली। सकळ माया कोटून जाली ।
 ते हे आतां निरोपिली। पाहिजे स्वामी ॥ ५७ ॥
 ऐसें ऐकोनि वचन। वक्ता म्हणे सावधान ।
 पुढिले समासीं निरूपण। सांगिजेल ॥ ५८ ॥
 ब्रह्मीं माया कैसे जाली। पुढें असे निरोपिली ।
 श्रोतीं वृत्ति सावध केली। पाहिजे आतां ॥ ५९ ॥
 पुढें हेंचि निरूपण। विशद केले श्रवण ।
 जेणें होय समाधान। साधकांचें ॥ ६० ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
 देवदर्शननाम समास पहिला ॥ १ ॥ ८.१

8.2 समास दुसरा : सूक्ष्मआशंकानिरूपण

॥ श्रीराम ॥

मागां श्रोती आक्षेपिलें । तें पाहिजे निरोपिलें ।
निरावेवीं कैसें जालें । चराचर ॥ १ ॥
याचें ऐसें प्रतिवचन । ब्रह्म जें कां सनातन ।
तेथें माया मिथ्याभान । विवर्तरूप भावे ॥ २ ॥
आदि येक परब्रह्म । नित्यमुक्त अक्रिय परम ।
तेथें अव्याकृत सूक्ष्म । जाली मूळमाया ॥ ३ ॥

॥ श्लोक ॥

आद्यमेकं परब्रह्म नित्यमुक्तमविक्रियम ।
तस्य माया समावेशो जीवमव्याकृतात्मकम् ॥

आशंका ॥ येक ब्रह्मा निराकार । मुक्त अक्रिये निर्विकार ।
तेथें माया वोडंबर । कोटून आली ॥ ४ ॥
ब्रह्म अखंड निर्गुण । तेथें इच्छा धरी कोण ।
निर्गुणीं सगुणेंविण । इच्छा नाही ॥ ५ ॥
मुळीं असेचिना सगुण । म्हणोनि नामें निर्गुण ।
तेथें जालें सगुण । कोणेपरी ॥ ६ ॥
निर्गुणचि गुणा आलें । ऐसें जरी अनुवादलें ।
लागों पाहे येणें बोलें । मूर्खपण ॥ ७ ॥
येक म्हणती निरावेव । करून अकर्ता तो देव ।
त्याची लीळा बापुडे जीव । काये जाणती ॥ ८ ॥
येक म्हणती तो परमात्मा । कोण जाणे त्याचा महिमा ।
प्राणी बापुडा जीवात्मा । काये जाणे ॥ ९ ॥
उगाच महिमा सांगती । शास्त्रार्थ अवघा लोपिती ।
बळेंचि निर्गुणास म्हणती । करुनि अकर्ता ॥ १० ॥
मुळीं नाही कर्तव्यता । कोण करून अकर्ता ।
कर्ता अकर्ता हे वार्ता । समूळ मिथ्या ॥ ११ ॥
जें ठाईचें निर्गुण । तेथें कैचें कर्तेपण ।
तरी हे इच्छा धरी कोण । सृष्टिरचाव्याची ॥ १२ ॥
इच्छा परमेश्वराची । ऐसी युक्ती बहुतेकांची ।
परी त्या निर्गुणास इच्छा कैची । हें कळेना ॥ १३ ॥
तरी हे इतुकें कोणें केलें । किंवा आपणचि जालें ।
देवेंविण उभारलें । कोणेपरी ॥ १४ ॥
देवेंविण जालें सर्व । मग देवास कैचा ठाव ।
येथें देवाचा अभाव । दिसोन आला ॥ १५ ॥
देव म्हणे सृष्टिकर्ता । तरी येवं पाहे सगुणता ।
निर्गुणपणाची वार्ता । देवाची बुडाली ॥ १६ ॥

देव ठाईचा निर्गुण । तरी सृष्टिकर्ता कोण ।
कर्तेपणाचें सगुण । नासिवंत ॥ १७ ॥
येथें पडिले विचार । कैसें जालें सचराचर ।
माया म्हणों स्वतंतर तरी हेंहि विपरीत दिसे ॥ १८ ॥
माया कोणी नाही केली । हे आपणचि विस्तारली ।
ऐसें बोलतां बुडाली । देवाची वार्ता ॥ १९ ॥
देव निर्गुण स्वतसिद्ध । त्यासी मायेसि काये समंध ।
ऐसें बोलतां विरुद्ध । दिसोन आलें ॥ २० ॥
सकळ कांहीं कर्तव्यता । आली मायेच्याचि माथां
तरी भक्तांस उद्धरिता । देव नाही कीं ॥ २१ ॥
देवेंविण नुस्ती माया । कोण नेईल विलया ।
आम्हां भक्तां सांभाळया । कोणीच नाही ॥ २२ ॥
म्हणोनि माया स्वतंतर । ऐसा न घडे की विचार ।
मायेस निर्मिता सर्वेश्वर । तो येकचि आहे ॥ २३ ॥
तरी तो कैसा आहे ईश्वर । मायेचा कैसा विचार ।
तरी हें आतां सविस्तर । बोलिलें पाहिजे ॥ २४ ॥
श्रोतां व्हावें सावधान । येकाग्र करुनियां मन ।
आतां कथानुसंधान । सावध ऐका ॥ २५ ॥
येके आशकेचा भाव । जनीं वेगळाले अनुभव ।
तेहि बोलिजेती सर्व । येथानुक्रमें ॥ २६ ॥
येक म्हणती देवें केली । म्हणोनि हे विस्तारली ।
देवास इच्छा नस्ती जाली । तरी हे माया कैची ॥ २७ ॥
येक म्हणती देव निर्गुण । तेथें इच्छा करी कोण ।
माया मिथ्या हे आपण । जालीच नाही ॥ २८ ॥
येक म्हणती प्रत्यक्ष दिसे । तयेसी नाही म्हणतां कैसें ।
माया हे अनादि असे । शक्ती ईश्वराची ॥ २९ ॥
येक म्हणती साच असे । तरी हे ज्ञानें कैसी निरसे ।
साचासारिखीच दिसे । परी हे मिथ्या ॥ ३० ॥
येक म्हणती मिथ्या स्वभावें । तरी साधन कासया करावें ।
भक्तिसाधन बोलिलें देवें । मायात्यागाकारणें ॥ ३१ ॥
येक म्हणती मिथ्या दिसतें । भयें अज्ञानसन्धेपातें ।
साधन औषधही घेईजेतें । परी तें दृश्य मिथ्या ॥ ३२ ॥
अनंत साधनें बोलिलीं । नाना मतें भांवावलीं ।
तरी माया न वचे त्यागिली । मिथ्या कैसी म्हणावी ॥ ३३ ॥
मिथ्या बोले योगवाणी । मिथ्या वेदशास्त्रीं पुराणीं ।
मिथ्या नाना निरूपणीं । बोलिली माया ॥ ३४ ॥
माया मिथ्या म्हणतां गेली । हे वार्ता नाही ऐकिली ।
मिथ्या म्हणतांच लागली । समागमें ॥ ३५ ॥
जयाचे अंतरी ज्ञान । नाही वोळखिले सज्जन ।
तयास मिथ्याभिमान । सत्यचि वाटे ॥ ३६ ॥
जेणें जैसा निश्चये केला । तयासी तैसाचि फळला ।
पाहे तोचि दिसे बिंबला । तैसी माया ॥ ३७ ॥
येक म्हणती माया कैची । आहे ते सर्व ब्रह्मचि ।
थिजल्या विघुरल्या घृताची । ऐक्यता न मोडे ॥ ३८ ॥
थिजलें आणी विघुरलें । हें स्वरूपीं नाही बोलिलें ।
साहित्य भंगलें येणें बोलें । म्हणती येक ॥ ३९ ॥

येक म्हणती सर्व ब्रह्म । हें न कळे जयास वर्म ।
 तयाचें अंतरीचा भ्रम । गेलाच नाही ॥ ४० ॥
 येक म्हणती येकचि देव । तेथें कैचें आणिलें सर्व ।
 सर्व ब्रह्म हें अपूर्व । आश्चर्य वाटे ॥ ४१ ॥
 येक म्हणती येकचि खरें । आनुहि नाही दुसरें ।
 सर्व ब्रह्म येणें प्रकारें । सहजचि जालें ॥ ४२ ॥
 सर्व मिथ्या येकसरें । उरलें तेंचि ब्रह्म खरें ।
 ऐसी वाक्यें शास्त्राधारें । बोलती येक ॥ ४३ ॥
 आळंकार आणी सुवर्ण । तेथें नाही भिन्नपण ।
 आटाआटी वेथ सीण । म्हणती येक ॥ ४४ ॥
 हीन उपमा येकदेसी । कैसी साहेल वस्तुसी ।
 वर्णवेक्ती अव्यक्तासी । साम्यता न घडे ॥ ४५ ॥
 सुवर्णी दृष्टी घालितां । मुळीच आहे वेक्तता ।
 आळंकार सोनें पाहतां सोनेंचि असे ॥ ४६ ॥
 मुळी सोनेंचि हें वेक्त । जड येकदेसी पीत ।
 पूर्णास अपूर्णाचा दृष्टांत । केवीं घडे ॥ ४७ ॥
 दृष्टांत तितुका येकदेसी । देणें घडे कळायासी ।
 सिंधु आणी लहरीसी । भिन्नत्व कैचें ॥ ४८ ॥
 उत्तम मधेम कनिष्ठ । येका दृष्टांतें कळे पष्ट ।
 येका दृष्टांतें नष्ट । संदेह वाटे ॥ ४९ ॥
 कैचा सिंधु कैची लहरी । अचळास चळाची सरी ।
 साचा ऐसी वोडंबरी । मानूच नये ॥ ५० ॥
 वोडंबरी हे कल्पना । नाना भास दाखवी जना ।
 येरवी हे जाणा । ब्रह्मचि असे ॥ ५१ ॥
 ऐसा वाद येकमेकां । लागतां राहिली आशंका ।
 तेचि आतां पुढें ऐका । सावध होऊनी ॥ ५२ ॥
 माया मिथ्या कळों आली । परी ते ब्रह्मी कैसी जाली ।
 म्हणावी ते निर्गुणें केली । तरी ते मुळीच मिथ्या ॥ ५३ ॥
 मिथ्या शब्दीं काहींच नाही । तेथें केलें कोणें काई ।
 करणें निर्गुणाचा ठाई । हेंहि अघटित ॥ ५४ ॥
 कर्ता ठाईचा अरूप । केलें तेंहि मिथ्यारूप ।
 तथापी फेडूं आक्षेप । श्रोतयांचा ॥ ५५ ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
 सूक्ष्मआशंकानिरूपण समास दुसरा ॥ २ ॥ ८.२

8.3 समास तिसरा : सूक्ष्मआशंकानिरूपण

॥ श्रीराम ॥

अरे जे जालेंचि नाही । त्याची वार्ता पुससी काई ।
 तथापि सांगों जेणें काहीं । संशय नुरे ॥ १ ॥
 दोरीकरितां भुजंग । जळाकरितां तरंग ।
 मार्तंडाकरितां चांग । मृगजळ वाहे ॥ २ ॥
 कल्पेनिकरितां स्वप्न दिसे । सिंपीकरितां रुपें भासे ।

जळाकरितां गार वसे । निमिष्य येक ॥ ३ ॥
 मातीकरितां भिंती जाली । सिन्धुकरितां लहरी आली ।
 तिळाकरितां पुतळी । दिसों लागे ॥ ४ ॥
 सोन्याकरितां अळंकार । तंतुकरितां जालें चीर ।
 कासवाकरितां विस्तार । हातापायांचा ॥ ५ ॥
 तूप होतें तरी थिजलें । तरीकरितां मीठ जालें ।
 बिंबाकरितां बिंबलें । प्रतिबिंब ॥ ६ ॥
 पृथ्वीकरितां जालें झाड । झाडाकरितां छाया वाड ।
 धातुकरितां पवाड । उंच नीच वर्णाचा ॥ ७ ॥
 आतां असो हा दृष्टांत । अद्वैतास कैचें द्वैत ।
 द्वैतेंविण अद्वैत । बोलतांच न ये ॥ ८ ॥
 भासाकरितां भास भासे । दृश्याकरितां अदृश्य दिसे ।
 अदृश्यास उपमा नसे । म्हणोनि निरोपम ॥ ९ ॥
 कल्पेनेविरहित हेत । दृश्यावेगळा दृष्टांत ।
 द्वैतावेगळें द्वैत । कैसें जालें ॥ १० ॥
 विचित्र भगवंताची करणी । वर्णवेना सहस्त्रफणी ।
 तेणें केली उभवणी । अनंत ब्रह्मांडाची ॥ ११ ॥
 परमात्मा परमेश्वरु । सर्वकर्ता जो ईश्वरु ।
 तयापासूनि विस्तारु । सकळ जाला ॥ १२ ॥
 ऐसी अनंत नामें धरी । अनंत शक्ती निर्माण करी ।
 तोचि जाणावा चतुरी । मूळपुरुष ॥ १३ ॥
 त्या मूळपुरुषाची वोळखण । ते मूळमायाचि आपण ।
 सकळ कांहीं कर्तेपण । तेथेंचि आलें ॥ १४ ॥

॥ श्लोक ॥

कार्यकारण कर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते ॥

हे उघड बोलतां न ये । मोडों पाहातो उपाये ।
 येरवीं हें पाहतां काय । साच आहे ॥ १५ ॥
 देवापासून सकळ जालें । हें सर्वास मानलें ।
 परी त्या देवास वोळखिलें । पाहिजे कीं ॥ १६ ॥
 सिद्धांचे जें निरूपण । जें साधकांस न मने जाण ।
 पक्व नाही अंतःकर्ण । म्हणोनियां ॥ १७ ॥
 अविद्यागुणें बोलिजे जीव । मायागुणें बोलिजे शिव ।
 मूळमाया गुणें देव । बोलिजेतो ॥ १८ ॥
 म्हणौनि कारण मूळमाया । अनंत शक्ती धरावया ।
 तेथीचा अर्थ जाणावया । अनुभवी पाहिजे ॥ १९ ॥
 मूळमाया तोचि मूळपुरुष । तोचि सर्वांचा ईश ।
 अनंतनामी जगदीश । तयासीचि बोलिजे ॥ २० ॥
 अवधी माया विस्तारली । परी हे निशेष नाथिली ।
 ऐसिया वचनाची खोली । विरुळा जाणे ॥ २१ ॥
 ऐसें अनुवाच्य बोलिजे । परी हें स्वानुभवे जाणिजे ।
 संतसंगेविण नुमजे । कांही केल्यां ॥ २२ ॥
 माया तोचि मूळपुरुष । साधकां न मने हें निशेष ।
 परी अनंतनामी जगदीश । कोणास म्हणावें ॥ २३ ॥

नामरूप माये लागलें । तरी हें बोलणें नीटचि जालें ।
 येथें श्रोतीं अनुमानिलें । कासयासी ॥ २४ ॥
 आतां असो हे सकळ बोली । मागील आशंका राहिली ।
 निराकारीं कैसी जाली । मूळमाया ॥ २५ ॥
 दृष्टीबंधन मिथ्या सकळ । परी तो कैसा जाला खेळ ।
 हेंचि आतां अवघें निवळ । करून दाऊं ॥ २६ ॥
 आकाश असतां निश्चळ । मधें वायो जाला चंचळ ।
 तैसी जाणावी केवळ । मूळमाया ॥ २७ ॥
 रूप वायोचें जालें । तेंणें आकाश भंगलें ।
 ऐसें हें सत्य मानलें । नवचे किं कदा ॥ २८ ॥
 तैसी मूळमाया जाली । आणी निर्गुणता संचली ।
 येणें दृष्टांतें तुटली । मागील आशंका ॥ २९ ॥
 वायु नव्हता पुरातन । तैसी मूळमाया जाण ।
 साच म्हणतां पुन्हा लीन । होतसे ॥ ३० ॥
 वायो रूपें कैसा आहे । तैसी मूळमाया पाहें ।
 भासे परी तें न लाहे । रूप तयेचें ॥ ३१ ॥
 वायो सत्य म्हणो जातां । परी तो न ये दाखवितां ।
 तयाकडे पाहों जातां । धुळीच दिसे ॥ ३२ ॥
 तैसी मूळमाया भासे । भासी परी ते न दिसे ।
 पुढें विस्तारली असे । माया अविद्या ॥ ३३ ॥
 जैसें वायोचेनि योगें । दृश्य उडे गगनमार्गें ।
 मूळमायेच्या संयोगें । तैसें जग ॥ ३४ ॥
 गगनीं आभाळ नाथिलें । अकस्मात उडवले ।
 मायेचेनि गुणें जालें । तैसें जग ॥ ३५ ॥
 नाथिलेंचि गगन नव्हतें । अकस्मात आलें तेथें ।
 तैसें दृश्य जालें येथें । तैसियापरी ॥ ३६ ॥
 परी त्या आभाळाकरितां । गगनाची गेली निश्चळता ।
 वाटे परी ते तत्वता । तैसीच आहे ॥ ३७ ॥
 तैसें मायेकरितां निर्गुण । वाटे जालें सगुण ।
 परी तें पाहतां संपूर्ण । जैसें तैसें ॥ ३८ ॥
 आभाळ आले आणि गेलें । तरी गगन तें संचलें ।
 तैसें गुणा नाही आलें । निर्गुण ब्रह्म ॥ ३९ ॥
 नभ माथा लागलें दिसे । परी तें जैसें तैसें असे ।
 तैसें जाणावें विश्वासें । निर्गुण ब्रह्म ॥ ४० ॥
 ऊर्ध्व पाहातां आकाश । निळिमा दिसे सावकास ।
 परि तो जाणिजे मिथ्याभास । भासलासे ॥ ४१ ॥
 आकाश पालथें घातलें । चहूंकडे आटोपलें ।
 वाटे विश्वास कोंडिले । परी तें मोकळेचि असे ॥ ४२ ॥
 पर्वतीं निळा रंग दिसे । परी तो तया लागला नसे ।
 अलिप्त जाणावे तैसें । निर्गुण ब्रह्म ॥ ४३ ॥
 रथ धावतां पृथ्वी चंचळ । वाटे परी ते असे निश्चळ ।
 तैसें परब्रह्म केवळ । निर्गुण जाणावें ॥ ४४ ॥
 आभाळाकरितां मयंक । वाटे धावतो निशंक ।
 परी तें अवघें माईक । आभाळ चळे ॥ ४५ ॥
 झळे अथवा अग्निज्वाळ । तेंणें कपित दिसे अंत्राळ ।
 वाटे परी तें निश्चळ । जैसें तैसें ॥ ४६ ॥

तैसें स्वरूप हें संचलें । असतां वाटे गुणा आलें ।
 ऐसें कल्पनेसि गमलें । परी ते मिथ्या ॥ ४७ ॥
 दृष्टिवंधनाचा खेळ । तैसी माया हे चंचळ ।
 वस्तु शाश्वत निश्चळ । जैसी तैसी ॥ ४८ ॥
 ऐसी वस्तु निरावेव । माया दाखवी अवेव ।
 ईचा ऐसा स्वभाव । नाथिलीच हे ॥ ४९ ॥
 माया पाहातां मुळीं नसे । परी हे साचा ऐसी भासे ।
 उडवे आणि निरसे । आभाळ जैसें ॥ ५० ॥
 ऐसी माया उडवली । वस्तु निर्गुण संचली ।
 अहं ऐसी स्फुर्ति जाली । तेचि माया ॥ ५१ ॥
 गुणमायेचे पवाडे । निर्गुणीं हें कांहींच न घडे ।
 परी हें घडे आणी मोडे । सस्वरूपीं ॥ ५२ ॥
 जैसी दृष्टी तरळली । तेंणें सेनाच भासली ।
 पाहातां आकाशींच जाली । परी ते मिथ्या ॥ ५३ ॥
 मिथ्या मायेचा खेळ । उडव बोलिला सकळ ।
 नानातत्वांचा पाल्हाळ । सांडूनियां ॥ ५४ ॥
 तत्त्वे मुळींच आहेती । वोंकार वायोची गती ।
 तेथीचा अर्थ जाणती । दक्ष ज्ञानी ॥ ५५ ॥
 मूळमायेचे चळण । तेंचि वायोचें लक्षण ।
 सूक्ष्म तत्त्वे तेंचि जाण । जडत्वा पावलीं ॥ ५६ ॥
 ऐसीं पंचमाहाभूतें । पूर्वीं होती अवेक्ते ।
 पुढें जालीं वेक्ते । सृष्टिरचनेसी ॥ ५७ ॥
 मूळमायेचें लक्षण । तेंचि पंचभूतिक जाण ।
 त्याची पाहें वोळखण । सूक्ष्मदृष्टीं ॥ ५८ ॥
 आकाश वायोविण । इच्छाशब्द करी कोण ।
 इच्छाशक्ती तेचि जाण । तेजस्वरूप ॥ ५९ ॥
 मृदपण तेचि जळ । जडत्व पृथ्वी केवळ ।
 ऐसी मूळमाया सकळ । पंचभूतिक जाणावी ॥ ६० ॥
 येक येक भूतांपोटीं । पंचभूतांची राहाटी ।
 सर्व कळे सूक्ष्मदृष्टी । घालून पाहातां ॥ ६१ ॥
 पुढें जडत्वास आलीं । तरी असतीं कालवलीं ।
 ऐसी माया विस्तारली । पंचभूतिक ॥ ६२ ॥
 मूळमाया पाहातां मुळीं । अथवा अविद्या भूमंडळीं ।
 स्वर्ग्य मृत्य पाताळीं । पांचचि भूतें ॥ ६३ ॥

॥ श्लोक ॥

स्वर्गे मृत्यौ पाताले वा यत्किंचित्सचराचरं ।
 सर्वपंचभूतकं राम षष्ठं किंचिन्न दृश्यते ॥

सत्य स्वरूप आदिअंतीं । मध्यें पंचभूतें वर्तती ।
 पंचभूतिक जाणिजे श्रोतीं । मूळमाया ॥ ६४ ॥
 येथें उठिली आशंका । सावध होऊन ऐका ।
 पंचभूतें जालीं येका । तमोगुणापासुनी ॥ ६५ ॥
 मूळमाया गुणापरती । तेथें भूतें कैचि होती ।
 ऐसी आशंका हे श्रोतीं । घेतली असे ॥ ६६ ॥

ऐसें श्रोती आक्षेपिलें । संशयास उभें केलें ।
याचें उत्तर दिधलें । पुढिले समासी ॥ ६७ ॥
इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
सूक्ष्मआशंकांनाम समास तिसरा ॥ ३ ॥ ८.३

8.4 समास चवथा : सूक्ष्मपंचभूतैरूपण

॥ श्रीराम ॥

मागील आशकेचें मूळ । आतां होईल प्रांजळ ।
वृत्ति करावी निवळ । निमिष्य येक ॥ १ ॥
ब्रह्मीं मूळमाया जाली । तिच्या पोटा माया आली ।
मग ते गुणा प्रसवली । म्हणौनि गुणक्षोभिणी ॥ २ ॥
पुढें तिजपासाव कोण । सत्वरजतमोगुण ।
तमोगुणापासून निर्माण । जाली पंचभूतें ॥ ३ ॥
ऐसीं भूतें उडवलीं । पुढें तत्वं विस्तारलीं ।
एवं तमोगुणापासून जालीं । पंचमाहाभूतें ॥ ४ ॥
मूळमाया गुणापरती । तेथें भूतें कैचीं होती ।
ऐसी आशंका हे श्रोतीं । घेतली मागां ॥ ५ ॥
आणिक येक येके भूतीं । पंचभूतें असती ।
ते हि आतां कैसी स्थिती । प्रांजळ करूं ॥ ६ ॥
सूक्ष्मदृष्टीचें कौतुक । मूळमाया पंचभूतिक ।
श्रोतीं विमळ विवेक । केला पाहिजे ॥ ७ ॥
आधीं भूतें तीं जाणावीं । रूपें कैसीं वोळखावी ।
मग तें शोधून पाहावीं । सूक्ष्मदृष्टीं ॥ ८ ॥
वोळखी नाही अंतरी । ते वोळखावी कोणेपरी ।
म्हणोनि भूतांची वोळखी चतुरीं । नावेक परिसावी ॥ ९ ॥
जें जें जड आणी कठिण । तें तें पृथ्वीचें लक्षण ।
मृद आणी वोलेपण । तितुकें आप ॥ १० ॥
जें जें उष्ण आणी सतेज । तें तें जाणावें पै तेज ।
आतां वायोहि सहज । निरोपिजेल ॥ ११ ॥
चैतन्य आणी चंचळ । तो हा वायोचि केवळ ।
सून्य आकाश निश्चळ । आकाश जाणावें ॥ १२ ॥
ऐसीं पंचमाहाभूतें । वोळखी धरावी संकेतें ।
आतां येकीं पांच भूतें । सावध ऐका ॥ १३ ॥
जें त्रिगुणाहूनि पर । त्याचा सूक्ष्म विचार ।
यालागीं अति तत्पर । होऊन ऐका ॥ १४ ॥
सूक्ष्म आकाशीं कैसी पृथ्वी । तेचि आधीं निरोपावी ।
येथें धारणा धरावी । श्रोतेजनीं ॥ १५ ॥
आकाश म्हणजे अवकाश सून्य । सून्य म्हणजे तें अज्ञान ।
अज्ञान म्हणजे जडत्व जाण । तेचि पृथ्वी ॥ १६ ॥
आकाश स्वयें आहे मृद । तेचि आप स्वतसिद्ध ।
आतां तेज तेंहि विशद । करून दाऊं ॥ १७ ॥

अज्ञानें भासला भास । तोचि तेजाचा प्रकाश ।
आतां वायो सावकाश । साकल्य सांगों ॥ १८ ॥
वायु आकाश नाही भेद । आकाशाइतुका असे स्तब्ध ।
तथापी आकाशीं जो निरोध । तोचि वायो ॥ १९ ॥
आकाशीं आकाश मिसळलें । हें तों नलगे किं बोलिलें ।
येणें प्रकारें निरोपिलें । आकाश पंचभूत ॥ २० ॥
वायोमध्ये पंचभूतें । तेंहि ऐका येकचित्तें ।
बोलिजेती ते समस्तें । येथान्वयें ॥ २१ ॥
हळु फूल तरी जड । हळु वारा तरी निबिड ।
वायो लागतां कडाड । मोडती झाडें ॥ २२ ॥
तोलेंविण झाड मोडे । ऐसें हें कहिंच न घडे ।
तोल तोचि तये जडे । पृथ्वीचा अंश ॥ २३ ॥
येथें श्रोते आशंका घेती । तेथें कैचीं झाडें होती ।
झाडें नव्हतीं तरी शक्ती । कठिणरूप आहे ॥ २४ ॥
वन्हीस्फुलींग लाहान । कांहीं तन्ही असे उष्ण ।
तैसें सुक्ष्मीं जडपण । सूक्ष्मरूपें ॥ २५ ॥
मृदपण तेंचि आप । भास तेजाचें स्वरूप ।
वायो तेथें चंचळरूप । सहजचि आहे ॥ २६ ॥
सकळांस मिळोन आकाश । सहजचि आहे अवकाश ।
पंचभूतांचे अंश । वायोमध्ये निरोपिले ॥ २७ ॥
आतां तेजाचें लक्षण । भासलेपण तें कठीण ।
तेजीं ऐसी वोळखण । पृथ्वीयेची ॥ २८ ॥
भासला भास वाटे मृद । तेजीं आप तेचि प्रसिद्ध ।
तेजीं तेज स्वतसिद्ध । सांगणेंचि नलगे ॥ २९ ॥
तेजीं वायो तो चंचळ । तेजीं आकाश निश्चळ ।
तेजीं पंचभूतें सकळ । निरोपिलीं ॥ ३० ॥
आतां आपाचें लक्षण । आप तेंचि जें मृदपण ।
मृदपण तें कठिण । तेचि पृथ्वी ॥ ३१ ॥
आपीं आप सहजचि असे । तेज मृदपणें भासे ।
वायो स्तब्धपणें दिसे । मृदत्वाआंगी ॥ ३२ ॥
आकाश न लगे सांगावें । तें व्यापकचि स्वभावं ।
आपीं पंचभूतांची नावं । सूक्ष्म निरोपिलीं ॥ ३३ ॥
आतां पृथ्वीचें लक्षण । कठीण पृथ्वी आपण ।
कठिणत्वीं मृदपण । तेंचि आप ॥ ३४ ॥
कठिणत्वाचा जो भास । तोचि तेजाचा प्रकाश ।
कठिणत्वीं निरोधांश । तोचि वायो ॥ ३५ ॥
आकाश सकळांस व्यापक । हा तों प्रगटचि विवेक ।
आकाशींच कांहीं येक । भास भासे ॥ ३६ ॥
आकाश तोडितां तुटेना । आकाश फोडितां फुटेना ।
आकाश परतें होयेना । तिळमात्र ॥ ३७ ॥
असो आतां पृथ्वीअंत । दाविला भूतांचा संकेत ।
येक भूतीं पंचभूत । तेंहि निरोपिलें ॥ ३८ ॥
परी हें आहाच पाहातां नातुडे । बळेंचि पोटीं संदेह पडे ।
भ्रांतिरूपें अहंता चढे । अकस्मात ॥ ३९ ॥
सूक्ष्मदृष्टीनें पाहातां । वायोचि वाटे तत्वता ।
सूक्ष्म वायो शोधूं जातां । पंचभूतें दिसती ॥ ४० ॥

एवं पंचभूतिक पवन । तेचि मूळमाया जाण ।
 माया आणी सूक्ष्म त्रिगुण । तेहि पंचभूतिक ॥ ४१ ॥
 भूतें गुण मेळविजे । त्यासी अष्टधा बोलिजे ।
 पंचभूतिक जाणिजे । अष्टधा प्रकृति ॥ ४२ ॥
 शोधून पाहिल्यावीण । संदेह धरणें मूर्खपण ।
 याची पाहावी वोळखण । सूक्ष्मदृष्टी ॥ ४३ ॥
 गुणापासुनि भूतें । पावलीं पष्ट दशेतें ।
 जडत्वा येऊन समस्तें । तत्त्वं जालीं ॥ ४४ ॥
 पुढें तत्त्वविवंचना । पिंडब्रह्मांड तत्त्वरचना ।
 बोलिली असे ते जना । प्रगटचि आहे ॥ ४५ ॥
 हा भूतकर्दम बोलिला । सूक्ष्म संकेतें दाविला ।
 ब्रह्मगोळ उभारला । तत्पूर्वीं ॥ ४६ ॥
 या ब्रह्मांडापैलिकडिल गोष्टी । जें जाली नव्हती सृष्टी ।
 मूळमाया सूक्ष्मदृष्टीं । वोळखावी ॥ ४७ ॥
 सप्तकंचुक प्रचंड । जालें नव्हतें ब्रह्मांड ।
 मायेअविद्येचें बंड । ऐलिकडे ॥ ४८ ॥
 ब्रह्मा विष्णु महेश्वर । हा ऐलिकडिल विचार ।
 पृथ्वी मेरु सप्त सागर । ऐलिकडे ॥ ४९ ॥
 नाना लोक नाना स्थानें । चन्द्र सूर्य तारांगणें ।
 सप्त द्वीपें चौदा भुवनें । ऐलिकडे ॥ ५० ॥
 शेष कूर्म सप्त पाताळ । येकविस स्वर्गें अष्ट दिग्पाळ ।
 तेतिस कोटि देव सकळ । ऐलिकडे ॥ ५१ ॥
 बारा आदित्य । अक्रा रुद्र । नव नाग सप्त ऋषेश्वर ।
 नाना देवांचे अवतार । ऐलिकडे ॥ ५२ ॥
 मेघ मनु चक्रवती । नाना जीवांची उत्पत्ति ।
 आतां असो सांगों किती । विस्तार हा ॥ ५३ ॥
 सकळ विस्ताराचें मूळ । ते मूळ मायाच केवळ ।
 मागां निरोपिली सकळ । पंचभूतिक ॥ ५४ ॥
 सूक्ष्मभूतें जे बोलिलीं । तेचि पुढें जडत्वा आलीं ।
 ते सकळहि बोलिलीं । पुढिले समासीं ॥ ५५ ॥
 पंचभूतें पृथकाकारें । पुढें निरोपिलीं विस्तारें ।
 वोळखीकारणें अत्यादरें । श्रोतीं श्रवण करावीं ॥ ५६ ॥
 पंचभूतिक ब्रह्मगोळ । जेणें कळे हा प्रांजळ ।
 दृश्य सांडून केवळ । वस्तुच पाविजे ॥ ५७ ॥
 माहाद्वार वोलांडावें । मग देवदर्शन घ्यावें ।
 तैसें दृश्य हे । सांडावें । जाणोनियां ॥ ५८ ॥
 म्हणोनि दृश्याचा पोटीं । आहे पंचभूतांची दाटी ।
 येकपणें पडिली मिठी । दृश्य पंचभूतां ॥ ५९ ॥
 एवं पंचभूतांचेचि दृश्य । सृष्टी रचली सावकास ।
 श्रोतीं करून अवकाश । श्रवण करावें ॥ ६० ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
 सूक्ष्मपंचभूतैरुपणनाम समास चवथा ॥ ४ ॥ ८.४

8.5

समास पांचवा : स्थूलपंचमहाभूतैस्वरूपाकाशभेद

॥ श्रीराम ॥

केवळ मूर्ख तें नेणे । म्हणोन घडलें सांगणे ।
 पंचभूतांचीं लक्षणें । विशद करुनि ॥ १ ॥
 पंचभूतांचा कर्दम जाला । आतां न वचे वेगळा केला ।
 परंतु कांहीं येक वेगळाला । करून दाऊं ॥ २ ॥
 पर्वत पाषाण शिळा शिखरें । नाना वर्णें लहान थोरें ।
 खडे गुडे बहुत प्रकारें । जाणिजे पृथ्वी ॥ ३ ॥
 नाना रंगांची मृत्तिका । नाना स्थळोस्थळीं जे कां ।
 वाळुकें वाळु अनेका । मिळोन पृथ्वी ॥ ४ ॥
 पुरें पट्टणें मनोहरें । नाना मंदिरें दामोदरें ।
 नाना देवाळयें शिखरें । मिळोन पृथ्वी ॥ ५ ॥
 सप्त द्वीपावती पृथ्वी । काये म्हणोनि सांगावी ।
 नव खडे मिळोन जाणावी । वसुंधरा ॥ ६ ॥
 नाना देव नाना नृपती । नाना भाषा नाना रिती ।
 लक्ष चौऱ्यासी उत्पत्ती । मिळोन पृथ्वी ॥ ७ ॥
 नाना उद्वसें जें वनें । नाना तरुवरांचीं बनें ।
 गिरीकंदरें नाना स्थानें । मिळोन पृथ्वी ॥ ८ ॥
 नाना रचना केली देवीं । जे जे निर्मिली मानवी ।
 सकळ मिळोन पृथ्वी । जाणिजे श्रोतीं ॥ ९ ॥
 नाना धातु सुवर्णादिक । नाना रत्नें जे अनेक ।
 नाना काष्ठवृक्षादिक । मिळोन पृथ्वी ॥ १० ॥
 आतां असो हें बहुवस । जडांश आणी कठिणांश ।
 सकळ पृथ्वी हा विश्वास । मानिला पाहिजे ॥ ११ ॥
 बोलिलें पृथ्वीचे रूप । आतां सांगिजेल आप ।
 श्रोतीं वोळखावें रूप । सावध होऊनी ॥ १२ ॥
 वापी कूप सरोवर । नाना सरितांचें जें नीर ।
 मेघ आणी सप्त सागर । मिळोन आप ॥ १३ ॥
 ॥ श्लोकार्थं र क्षारक्षीरसुरासर्पिर्दधि इक्षुर्जलं तथा ॥
 क्षारसमुद्र दिसताहे । सकळ जन दृष्टीस पाहे ।
 जेथें लवण होताहे । तोचि क्षारसिंधु ॥ १४ ॥
 येक दुधाचा सागर । त्या नाव क्षीरसागर ।
 देवें दिधला निरंतर । उपमन्यासी ॥ १५ ॥
 येक समुद्र मद्याचा । येक जाणावा घृताचा ।
 येक निखळ दह्याचा । समुद्र असे ॥ १६ ॥
 येक उसाच्या रसाचा । येक तो शुद्ध जळाचा ।
 ऐसा सातां समुद्राचा । वेढा पृथ्वीयेसी ॥ १७ ॥
 एवं भूमंडळीचें जळ । नाना स्थळींचें सकळ ।
 मिळोन अवघें केवळ । आप जाणावें ॥ १८ ॥
 पृथ्वीगर्भी कितीयेक । पृथ्वीतळीं आवर्णोदक ।
 तिहीं लोकीचें उदक । मिळोन आप ॥ १९ ॥

नाना वल्ली बहुवस । नाना तरुवरांचे रस ।
 मधु पारा अमृत विष । मिळोन आप ॥ २० ॥
 नाना रस स्नेहादिक । याहि वेगळे अनेक ।
 जगावेगळे अवश्यक । आप बोलिजे ॥ २१ ॥
 सारद्र आणि सीतळ । जळासारखें पातळ ।
 शुक्लीत शोणीत मूत्र लाळ । आप बोलिजे ॥ २२ ॥
 आप संकेतें जाणावें । पातळ बोलें वोळखावें ।
 मृद सीतळ स्वभावे । आप बोलिजे ॥ २३ ॥
 जाला आपाचा संकेत । पातळ मृद गुळगुळित ।
 स्वेद श्लेष्मा अश्रु समस्त । आप जाणावें ॥ २४ ॥
 तेज ऐका सावधपणें । चंद्र सूर्य तारांगणें ।
 दिव्य देह सतेजपणें । तेज बोलिजे ॥ २५ ॥
 वन्ही मेधीं विद्युल्यता । वन्ही सृष्टी संव्हारिता ।
 वन्ही सागरा जाळिता । वडवानळ ॥ २६ ॥
 वन्ही शंकराचे नेत्रींचा । वन्ही काळाचे क्षुधेचा ।
 वन्ही परीष भूगोळाचा । तेज बोलिजे ॥ २७ ॥
 जें जें प्रकाश रूप । तें तें तेजाचें स्वरूप ।
 शोषक उष्णादि आरोप । तेज जाणावे ॥ २८ ॥
 वायो जाणावा चंचळ । चैतन्य चेतवी केवळ ।
 बोलणें चालणें सकळ । वायुमुळें ॥ २९ ॥
 हाले डोले तितुका पवन । कांहीं न चले पवनेविण ।
 सृष्टी चाळाय़ा कारण । मूळ तो वायो ॥ ३० ॥
 चळण वळण आणि प्रासारण । निरोध आणि अकोचन ।
 सकळ जाणावा पवन , चंचळरूपी ॥ ३१ ॥
 प्राण अपान आणि व्यान । चौथा उदान आणि समान ।
 नाग कुर्म कर्कश जाण । देवदत्त धनंजये ॥ ३२ ॥
 जितुके कांहीं होतें चळण । तितुके वायोचें लक्षण ।
 चंद्र सूर्य तारांगण । वायोचि धर्ता ॥ ३३ ॥
 आकाश जाणावें पोकळ । निर्मळ आणि निश्चळ ।
 अवकाशरूप सकळ । आकाश जाणावें ॥ ३४ ॥
 आकाश सकळांस व्यापक । आकाश अनेकीं येक ।
 आकाशामध्ये कौतुक । चहू भूतांचे ॥ ३५ ॥
 आकाशा ऐसें नाही सार । आकाश सकळांहून थोर ।
 पाहातां आकाशाचा विचार । स्वरूपासारखा ॥ ३६ ॥
 तव शिष्ये केला आक्षेप । दोहीचें सारखेंचि रूप ।
 तरी आकाशचि स्वरूप । कां म्हणो नये ॥ ३७ ॥
 आकाश स्वरूपा कोण भेद । पाहातां दिसेती अभेद ।
 आकाश वस्तुच स्वतसिद्ध । कां न म्हणावी ॥ ३८ ॥
 वस्तु अचळ अदळ । वस्तु निर्मळ निश्चळ ।
 तैसेंचि आकाश केवळ । वस्तुसारखें ॥ ३९ ॥
 ऐकोनि वक्ता बोले वचन । वस्तु निर्गुण पुरातन ।
 आकाशाआंगी सप्त गुण । शास्त्रीं निरोपिलें ॥ ४० ॥
 काम क्रोध शोक मोहो । भय अज्ञान सुन्यत्व पाहो ।
 ऐसा सप्तविध स्वभाव । आकाशाचा ॥ ४१ ॥
 ऐसें शात्राकारें बोलिलें । म्हणोनि आकाश भूत जालें ।
 स्वरूप निर्विकार संचलें । उपमेरहित ॥ ४२ ॥

काचबंदि आणि जळ । सारिखेंच वाटे सकळ ।
 परी येक काच येक जळ । शाहाणे जाणती ॥ ४३ ॥
 रुवामधें स्फटिक पडिला । लोकीं तद्रूप देखिला ।
 तें कपाळमोक्ष जाला । कापुस न करी ॥ ४४ ॥
 तदुलामधें श्वेत खडे । तंदुलासारखें वांकुडे ।
 चाऊं जाता दांत पडे । तेव्हां कळे ॥ ४५ ॥
 त्रिभागामधें खडा असे । त्रिभागासारखाच भासे ।
 शोभूं जातां वेगळा दिसे । कठिणपणें ॥ ४६ ॥
 गुळासारखा गुळदगड । परी तो कठिण निचाड ।
 नागकांडी आणि वेखंड । येक म्हणो नये ॥ ४७ ॥
 सोनें आणि सोनपितळ । येकचि वाटती केवळ ।
 परी पितळेंसी मिळतां ज्वाळ । काळिमा चढे ॥ ४८ ॥
 असो हे हीन दृष्टांत । आकाश म्हणिजे केवळ भूत ।
 तें भूत आणि अनंत । येक कैसे ॥ ४९ ॥
 वस्तुसी वर्णचि नसे । आकाश शामवर्ण असे ।
 दोहींस साम्यता कैसे । करिती विचक्षण ॥ ५० ॥
 श्रोते म्हणती कैचें रूप । आकाश ठाईचे अरूप ।
 आकाश वस्तुच तद्रूप । भेद नाही ॥ ५१ ॥
 चहू भूतांस नाश आहे । आकाश कैसें नासताहे ।
 आकाशास न साहे । वर्ण वेक्ती विकार ॥ ५२ ॥
 आकाश अचळ दिसतें । त्याचें काये नासो पाहातें ।
 पाहातां आमुचेनि मते । आकाश शाश्वत ॥ ५३ ॥
 ऐसे ऐकोन वचन । वक्ता बोले प्रतिवचन ।
 ऐक आतां लक्षण । आकाशाचें ॥ ५४ ॥
 आकाश तमापासून जालें । म्हणोन काम क्रोधें वेष्टिलें ।
 अज्ञान सुन्यत्व बोलिलें । नाम तयाचें ॥ ५५ ॥
 अज्ञानें कामक्रोधादिक । मोहो भये आणि शोक ।
 हा अज्ञानाचा विवेक । आकाशागुणें ॥ ५६ ॥
 नास्तिक नकारवचन । तें सुन्याचें लक्षण ।
 तयास म्हणती ह्रुदयसुन्य । अज्ञान प्राणी ॥ ५७ ॥
 आकाश स्तब्धपणें सुन्य । सुन्य म्हणिजे तें अज्ञान ।
 अज्ञान म्हणिजे कठिण । रूप तयाचें ॥ ५८ ॥
 कठिण सुन्य विकारवंत । तयास कैसें म्हणावें संत ।
 मनास वाटे हें तद्वत । आहाच दृष्टी ॥ ५९ ॥
 अज्ञान कालवले आकाशी । तया कर्दमा ज्ञान नासी ।
 म्हणोनिया आकाशासी । नाश आहे ॥ ६० ॥
 तैसें आकाश आणि स्वरूप । पाहातां वाटती येकरूप ।
 परी दोहींमधें विक्षेप । सुन्यत्वाचा ॥ ६१ ॥
 आहाच पाहातां कल्पेनिसी । सारिखेंच वाटे निश्चयेसी ।
 परी आकाश स्वरूपासी । भेद नाही ॥ ६२ ॥
 उन्मनी आणि सुषुप्ति अवस्ता । सारिखेंच वाटे तत्वता ।
 परी विवंचून पाहो जातां । भेद आहे ॥ ६३ ॥
 खोटें खन्यासारखें भाविती । परी परीक्षवंत निवडिती ।
 कां कुरंगें देखोन भुलती । मृगजळासी ॥ ६४ ॥
 आतां असो हा दृष्टांत । बोलिला कळाय़ा संकेत ।
 म्हणोनि भूत आणि अनंत । येक नव्हेती ॥ ६५ ॥

आकाश वेगळेपणें पाहावें । स्वरूपीं स्वरूपचि व्हावें ।
 वस्तुचें पाहाणें स्वभावं । ऐसे असे ॥ ६६ ॥
 येथें आशंका फिटली । सदेहवृत्ती मावळली ।
 भिन्नपणें नवचे अनुभवली । स्वरूपस्थिती ॥ ६७ ॥
 आकाश अनुभवा येतें । स्वरूप अनुभवापरतें ।
 म्हणोनियां आकाशातें । साम्यता न घडे ॥ ६८ ॥
 दुग्धासारिखा जळंश । निवडुं जाणती राजहंस ।
 तैसें स्वरूप आणी आकाश । संत जाणती ॥ ६९ ॥
 सकळ माया गथागोवी । संतसंगें हें उगवावी ।
 पाविजे मोक्षाची पदवी । सत्समागमें ॥ ७० ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
 स्थूलपंचमहाभूतस्वरूपाकाशभेदोनाम समास पांचवा ॥ ५ ॥ ८.५

8.6 समास सहावा : दुश्चीतनिरूपण

॥ श्रीराम ॥

श्रोता विनवी वक्तयासी । सत्संगाची महिमा कैसी ।
 मोक्ष लाभे कितां दिवसीं । हें मज निरोपावें ॥ १ ॥
 धरितां साधूची संगती । कितां दिवसां होते मुक्ती ।
 हा निश्चय कृपामुर्ती । मज दिनास करावा ॥ २ ॥
 मुक्ती लाभे तत्क्षणीं । विश्वासतां निरूपणीं ।
 दुश्चितपणीं हानी । होतसे ॥ ३ ॥
 सुचितपणें दुश्चीत । मन होतें अकस्मात ।
 त्यास करावें निवांत । कोणे परीं ॥ ४ ॥
 मनाच्या तोडून वोढी । श्रवणीं बैसावें आवडीं ।
 सावधपणें घडीनें घडी । काळ सार्थक करावा ॥ ५ ॥
 अर्थ प्रमेय ग्रंथांतरी । शोधून घ्यावें अभ्यांतरी ।
 दुश्चितपण आलें तरी । पुन्हां श्रवण करावें ॥ ६ ॥
 अर्थांतर पाहिल्यावीण । उगेंचि करी जो श्रवण ।
 तो श्रोता नव्हे पाषाण । मनुष्यवेषें ॥ ७ ॥
 येथें श्रोते मानितील सीण । आम्हांस केलें पाषाण ।
 तरी पाषाणाचें लक्षण । सावध ऐका ॥ ८ ॥
 वांकुडा तिकडा फोडिला । पाषाण घडून नीट केला ।
 दुसरे वेळेसी पाहिला । तरी तो तैसाचि असे ॥ ९ ॥
 टांकीनें खपली फोडिली । ते मागुती नाहीं जडली ।
 मनुष्याची कुबुद्धि झाडिली । तरी ते पुन्हा लागे ॥ १० ॥
 सांगतां अवगुण गेला । पुन्हा मागुतां जडला ।
 याकरणें माहांभला । पाषाणगोटा ॥ ११ ॥
 ज्याचा अवगुण झडेना । तो पाषाणाहून उणा ।
 पाषाण आगळा जाणा । कोटिगुणें ॥ १२ ॥
 कोटिगुणें कैसा पाषाण । त्याचेंहि ऐका लक्षण ।
 श्रोतीं करावें श्रवण । सावध होऊनी ॥ १३ ॥

माणीक मोतीं प्रवाळ । पाचि वैडुर्य वज्रनीळ ।
 गोमेदमणी परिस केवळ । पाषाण बोलिजे ॥ १४ ॥
 याहि वेगळे बहुत । सूर्यकांत सोमकांत ।
 नाना मोहरे सप्रचित । औषधाकारणें ॥ १५ ॥
 याहि वेगळे पाषाण भले । नाना तीर्थीं जे लागले ।
 वापी कूप सेखीं जाले । हरिहरमुर्ती ॥ १६ ॥
 याचा पाहातं विचार । पाषाणा ऐसें नाहीं सार ।
 मनुष्य तें काये पामर । पाषाणापुढें ॥ १७ ॥
 तरी तो ऐसा नव्हे तो पाषाण । जो अपवित्र निःकारण ।
 तयासातिखा देह जाण । दुश्चीत अभक्तांचा ॥ १८ ॥
 आतां असो हें बोलणें । घात होतो दुश्चीतपणें ।
 दुश्चीतपणाचेनि गुणें । प्रपंच ना परमार्थ ॥ १९ ॥
 दुश्चीतपणें कार्य नासे । दुश्चीतपणें चिंता वसे ।
 दुश्चीतपणें स्मरण नसे । क्षण येक पाहातां ॥ २० ॥
 दुश्चीतपणें शत्रुजिणें । दुश्चीतपणें जन्ममरणें ।
 दुश्चीतपणाचेनि गुणें । हानी होय ॥ २१ ॥
 दुश्चीतपणें नव्हे साधन । दुश्चीतपणें न घडे भजन ।
 दुश्चीतपणें नव्हे ज्ञान । साधकांसी ॥ २२ ॥
 दुश्चीतपणें नये निश्चयो । दुश्चीतपणें न घडे जयो ।
 दुश्चीतपणें होये क्षयो । आपुल्या स्वहिताचा ॥ २३ ॥
 दुश्चीतपणें न घडे श्रवण । दुश्चीतपणें न घडे विवरण ।
 दुश्चीतपणें निरूपण । हातींचे जाये ॥ २४ ॥
 दुश्चीत बैसलाचि दिसे । परी तो असतचि नसे ।
 चंचळ चक्रीं पडिलें असे । मानस तयाचें ॥ २५ ॥
 वेडें पिशाच्य निरंतर । अंध मुके आणी बधिर ।
 तैसा जाणावा संसार । दुश्चीत प्राणियांचा ॥ २६ ॥
 सावध असोन उमजेना । श्रवण असोन ऐकेना ।
 ज्ञान असोन कळेना । सारासारविचार ॥ २७ ॥
 ऐसा जो दुश्चीत आळसी । परलोक कैचा त्यासी ।
 जयाचे जिवीं अहर्निशीं । आळस वसे ॥ २८ ॥
 दुश्चीतपणापासुनि सुटला । तरी तो सर्वेच आळस आला ।
 आळसाहातीं प्राणीयांला । उसंतचि नाहीं ॥ २९ ॥
 आळसें राहिला विचार । आळसें बुडाला आचार ।
 आळसे नव्हे पाटांतर । कांहीं केल्यां ॥ ३० ॥
 आळसें घडेना श्रवण । आळसें नव्हे निरूपण ।
 आळसें परमार्थाची खूण । मळिण जाली ॥ ३१ ॥
 आळसें नित्यनेम राहिला । आळसें अभ्यास बुडाला ।
 आळसें आळस वाढला । असंभाव्य ॥ ३२ ॥
 आळसें गेली धारणा धृती । आळसें मळिण जाली वृत्ती ।
 आळसें विवेकाची गती । मंद जाली ॥ ३३ ॥
 आळसें निद्रा वाढली । आळसें वासना विस्तारली ।
 आळसें सुन्याकार जाली । सद्बुद्धि निश्चयाची ॥ ३४ ॥
 दुश्चीतपणासवें आळस । आळसें निद्राविळास ।
 निद्राविळासें केवळ नास । आयुष्याचा ॥ ३५ ॥
 निद्रा आळस दुश्चीतपण । हेंचि मूर्खाचें लक्षण ।
 येणेंकरिता निरूपण । उमजेचिना ॥ ३६ ॥

हें तिन्ही लक्षणें जेथें। विवेक केंचा असेल तेथें ।
 अज्ञानास यापरतें। सुखचि नाही ॥ ३७ ॥
 क्षुधां लागतांच जेविला। जेऊन उठतां आळस आला ।
 आळस येतां निजेला। सावकास ॥ ३८ ॥
 निजोन उठतांच दुश्चीत। कदा नाही सावचित ।
 तेथें कैचें आत्महित। निरूपणी ॥ ३९ ॥
 मर्कटापासीं दिल्लें रत्न। पिशाच्याहातीं निधान ।
 दुश्चीतापुढें निरूपण। तयापरी होये ॥ ४० ॥
 आतां असो हे उपपत्ती। आशकेची कोण गती ।
 कितां दिवसाइं होते मुक्ती। सज्जनाचेनि संगें ॥ ४१ ॥
 ऐका याचें प्रत्योत्तर। कथेंसि व्हावें निरोत्तर ।
 संतसंगाचा विचार। ऐसा असे ॥ ४२ ॥
 लोहो परियेसी लागला। थेंबुटा सागरी मिळाला ।
 गंगे सरिते संगम जाला। तत्क्षणीं ॥ ४३ ॥
 सावध साक्षपी आणी दक्ष। तयास तत्काळचि मोक्ष ।
 इतरांस तें अलक्ष। लक्षिलें नवचे ॥ ४४ ॥
 येथें शिष्यप्रज्ञाच केवळ। प्रज्ञावंतां नलगे वेळे ।
 अनन्यास तत्काळ। मोक्ष लाभे ॥ ४५ ॥
 प्रज्ञावंत आणी अनन्य। तयास नलगे येक क्षण ।
 अनन्य भावार्थेविण। प्रज्ञा खोटी ॥ ४६ ॥
 प्रज्ञेविण अर्थ न कळे। विश्वासेंविण वस्तु ना कळे ।
 प्रज्ञाविश्वासें गळे। देहाभिमान ॥ ४७ ॥
 देहाभिमानाचे अंतीं। सहजचि वस्तुप्राप्ती ।
 सत्संगें सद्गती। विलंबचि नाही ॥ ४८ ॥
 सावध साक्षपी विशेष। प्रज्ञावंत आणी विश्वास ।
 तयास साधनीं सायास। करणेंचि नलगे ॥ ४९ ॥
 इतर भाविक साबडे। तयांसहि साधनें मोक्ष जोडे ।
 साधुसंगें तत्काळ उडे। विवेकदृष्टी ॥ ५० ॥
 परी तें साधन मोडुं नये। निरूपणाचा उपाये ।
 निरूपणें लागे सोय। सर्वत्रांसी ॥ ५१ ॥
 आतां मोक्ष आहे कैसा। कैसी स्वरूपाची दशा ।
 त्याचे प्राप्तीचा भवसा। सत्संगें केवी ॥ ५२ ॥
 ऐसें निरूपण प्रांजळ। पुढें बोलिलें असे सकळ ।
 श्रोतीं होऊनियां निश्चळ। अवधान द्यावें ॥ ५३ ॥
 अवगुण त्यागावयाकारणें। न्यायनिष्ठुर लागे बोलणें ।
 श्रोतीं कोप न धरणें। ऐसिया वचनाचा ॥ ५४ ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
 दुश्चीतनिरूपणनाम समास सहावा ॥ ६ ॥ ८.६

8.7 समास सातवा : मोक्षलक्षण

॥ श्रीराम ॥

मागां श्रोतयांचा पक्ष। कितां दिवसां होतो मोक्ष ।
 तेचि कथा श्रोते दक्ष। होऊन ऐका ॥ १ ॥
 मोक्षास कैसें जाणावें। मोक्ष कोणास म्हणावें ।
 संतसंगें पावावें। मोक्षास कैसें ॥ २ ॥
 तरी बद्ध म्हणिजे बांधला। आणि मोक्ष म्हणिजे मोकळा जाला ।
 तो संतसंगें कैसा लाधला। तेचि ऐका ॥ ३ ॥
 प्राणी संकल्पें बांधला। जीवपणें बद्ध जाला ।
 तो विवेकें मुक्त केला। साधुजनीं ॥ ४ ॥
 मी जीव ऐसा संकल्प। दृढ धरितां गेले कल्प ।
 तेणें प्राणी जाला अल्प। देहबुद्धीचा ॥ ५ ॥
 मी जीव मज बंधन। मज आहे जन्ममरण ।
 केल्या कर्माचें फळ आपण। भोगीन आतां ॥ ६ ॥
 पापाचें फळ तें दुःख। आणी पुण्याचें फळ तें सुख ।
 पापपुण्य अवश्यक। भोगणें लागे ॥ ७ ॥
 पापपुण्य भोग सुटेना। आणी गर्भवासहि तुटेना ।
 ऐसी जयाची कल्पना। दृढ जाली ॥ ८ ॥
 तया नाव बांधला। जीवपणें बद्ध जाला ।
 जैसा स्वयें बांधोन कोसला। मृत्यु पावे ॥ ९ ॥
 तैसा प्राणी तो अज्ञान। नेणें भगवंताचें ज्ञान ।
 म्हणे माझें जन्ममरण। सुटेचिना ॥ १० ॥
 आतां कांहीं दान करूं। पुढिलया जन्मास आधारु ।
 तेणें सुखरूप संसारु। होईल माझा ॥ ११ ॥
 पूर्वी दान नाही केलें। म्हणोन दरिद्र प्राप्त जालें ।
 आतां तरी कांहीं केलें। पाहिजे की ॥ १२ ॥
 म्हणौनी दिलें वस्त्र जुनें। आणी येक तांत्र नाणें ।
 म्हणे आतां कोटिगुणें। पावेन पुढें ॥ १३ ॥
 कुशावतीं कुरुक्षेत्रीं। महिमा ऐकोन दान करी ।
 आशा धरिली अभ्यांतीं। कोटिगुणांची ॥ १४ ॥
 रुका आडका दान केला। अतितास टुकडा घातला ।
 म्हणे माझा ढीग जाला। कोटि टुकडांचा ॥ १५ ॥
 तो मी खाईन पुढिलिये जन्मीं। ऐसें कल्पी अंतर्यामी ।
 वासना गुंतली जन्मकर्मीं। प्राणीयांची ॥ १६ ॥
 आतां मी जें देईन। तें पुढिले जन्मीं पावेन ।
 ऐसें कल्पी तो अज्ञान। बद्ध जाणावा ॥ १७ ॥
 बहुतां जन्माचे अंतीं। होये नरदेहाची प्राप्ती ।
 येथें न होतां ज्ञानें सद्गती। गर्भवस चुकेना ॥ १८ ॥
 गर्भवास नरदेहीं घडे। ऐसें हें सर्वथा न घडे ।
 अकस्मात भोगणें पडे। पुन्हा नीच योनी ॥ १९ ॥
 ऐसा निश्चयो शास्त्रांतरीं। बहुतीं केला बहुतांपरीं ।

नरदेह संसारीं । परम दुल्लभ असे ॥ २० ॥
पापपुण्य समता घडे । तरीच नरदेह जोडे ।
येरवीं हा जन्म न घडे । हें व्यासवचन भागवतीं ॥ २१ ॥

॥ श्लोक ॥

नरदेहमाद्यं सुलभं सुदुर्लभं । प्लवं सुकल्पं गुरुकर्णधारं ।
मायानुकुलेन नभस्वतेरितं । पुमान्भवाब्धिं न तरेत्स आत्महा ॥

नरदेह दुल्लभ । अल्प संकल्पाचा लाभ ।
गुरु कर्णधारी स्वयंभ । सुख पाववी ॥ २२ ॥
दैव अनुकुळ नव्हे जया । स्वयें पापी तो प्राणीया ।
भवब्धी न तरवे तया । आत्महत्यारा बोलिजे ॥ २३ ॥
ज्ञानेविण प्राणीयांसी । जन्ममृत्य लक्ष चौथ्यासी ।
तितुक्या आत्महत्या त्यासी । म्हणोन आत्महत्यारा ॥ २४ ॥
नरदेहीं ज्ञानेविण । कदा न चुके जन्ममरण ।
भोगणें लागती दारुण । नाना नीच योनी ॥ २५ ॥
रीस मर्कट श्वान सूकर । अश्व वृषभ म्हैसा खर ।
काक कुकूट जंबुक मार्जार । सरड बेडुक मक्षिका ॥ २६ ॥
इत्यादिक नीच योनी । ज्ञान नस्तां भोगणें जनीं ।
आशा धरी मुख प्राणी ॥ पुढिलिया जन्माची ॥ २७ ॥
हा नरदेह पडतां । तोंचि पाविजे मागुतां ।
ऐसा विश्वास धरिजां । लाज नाही ॥ २८ ॥
कोण पुण्याच संग्रहोओ । जे पुन्हा पाविजे नरदेहो ।
दुराशा धरिली पाहो । पुढिलिया जन्माची ॥ २९ ॥
ऐसा मुख अज्ञान जन । केलें संकल्पें बंधन ।
शत्रु आपणासि आपण । होऊन ठेला ॥ ३० ॥

॥ श्लोक ॥

आत्मैव ह्यात्मनो बंधुरात्मैव रिपुरात्मनः ।

ऐसे संकल्पाचें बंधन । संतसंगे तुटे जाण ।
ऐक तयाचें लक्षण । सांगिजेल ॥ ३१ ॥
पांचा भूतांचें शरीर । निर्माण जालें सचराचर ।
प्रकृतिस्वभावे जगदाकार । वर्तो लागे ॥ ३२ ॥
देह अवस्ता अभिमान । स्थाने भोग मात्रा गुण ।
शक्ती आदिकरुन लक्षण । चौपुटी तत्वांचें ॥ ३३ ॥
ऐसी पिंडब्रह्मांड रचना । विस्तारें वाढली कल्पना ।
निर्धारितां तत्वज्ञाना । मतें भांबावलीं ॥ ३४ ॥
नाना मतीं नाना भेद । भेदे वाढती वेवाद ।
परी तो ऐक्यतेचा संवाद । साधु जाणती ॥ ३५ ॥
तया संवादाचे लक्षण । पंचभूतिक देह जाण ।
त्या देहामधें कारण । आत्मा वोळखावा ॥ ३६ ॥
देह अंती नासोन जाये । त्यास आत्मा म्हणों नये ।
नाना तत्वांचा समुदाय । देहामधें आला ॥ ३७ ॥

अंतःकर्ण प्राणादिक । विषये इंद्रियें दशक ।
हा सूक्ष्माच विवेक । बोलिला शास्त्री ॥ ३८ ॥
घेतां सूक्ष्माची शुद्धी । भिन्न अंतःकरण मन बुद्धी ।
नाना तत्वांचे उपाधी । वेगळा आत्मा ॥ ३९ ॥
स्थूळ सूक्ष्म कारण । माहाकारण विराट हिरण्य ।
अव्याकृत मूळप्रकृति जाण । ऐसे अष्टदेह ॥ ४० ॥
च्यारी पिंडी च्यारी ब्रह्मांडीं । ऐसी अष्टदेहाची प्रौढी ।
प्रकृती पुरुषांची वाढी । दशदेह बोलिजे ॥ ४१ ॥
ऐसें तत्वांचे लक्षण । आत्मा साक्षी विलक्षण ।
कार्य कर्ता कारण । दृश्या तयाचें ॥ ४२ ॥
जीवशिव पिंडब्रह्मांड । मायेअविद्येचें बंड ।
हें सांगता असे उदंड । परी आत्मा तो वेगळा ॥ ४३ ॥
पाहों जातां आत्मे च्यारी । त्यांचे लक्षण अवधारीं ।
हें जाणोनि अभ्यांतरीं । सदृढ धरावें ॥ ४४ ॥
एक जीवात्मा दुसरा शिवात्मा । तिसरा परमात्मा जो विश्वात्मा ।
चौथा जाणिजे निर्मळात्मा । ऐसे च्यारी आत्मे ॥ ४५ ॥
भेद उंच नीच भासती । परी च्यारी एकचि असती ।
येविषीं दृष्टांत संमती । सावध ऐका ॥ ४६ ॥
घटाकाश मटाकाश । महदाकाश चिदाकाश ।
अवघे मिळोन आकाश । येकचि असे ॥ ४७ ॥
तैसा जीवात्मा आणि शिवात्मा । परमात्मा आणी निर्मळाता ।
अवघा मिळोन आत्मा । येकचि असे ॥ ४८ ॥
घटी व्यापक जें आकाश । तया नाव घटाकाश ।
पिंडी व्यापक ब्रह्मांश । त्यास जीवात्मा बोलिजे ॥ ४९ ॥
मठी व्यापक जें आकाश । तया नाव मटाकाश ।
तैसा ब्रह्मांडीं जो ब्रह्मांश । त्यास शिवात्मा बोलिजे ॥ ५० ॥
मठाबाहेरील आकाश । तया नाव महदाकाश ।
ब्रह्मांडाबाहेरील ब्रह्मांश । त्यास परमात्मा बोलिजे ॥ ५१ ॥
उपधिवेगळें आकाश । तया नाव चिदाकाश ।
तैसा निर्मळात्मा परेश । तो उपधिवेगळा ॥ ५२ ॥
उपाधियोगें वाटे भिन्न । परी तें आकाश अभिन्न ।
तैसा अत्मा स्वानंदघन । येकचि असे ॥ ५३ ॥
दृश्या सबाह्य अंतरीं । सूक्ष्मात्मा निरंतरीं ।
त्याचि वर्णावया थोरी । शेष समर्थ नव्हे ॥ ५४ ॥
ऐसे आत्म्याचें लक्षण । जाणतां नाही जीवपण ।
उपाधी शोधतां अभिन्न । मुळींच आहे ॥ ५५ ॥
जीवपणें येकदेसी । अहंकारें जन्म सोसी ।
विवेक पाहतां प्राणीयांसी । जन्म कैचा ॥ ५६ ॥
जन्ममृत्यापासून सुटला । या नाव जाणिजे मोक्ष जाला ।
तत्वे शोधितां पावला । तत्वता वस्तु ॥ ५७ ॥
तेचि वस्तु ते आपण । हें माहावाक्याचें लक्षण ।
साधु करीती निरूपण । आपुलेन मुखें ॥ ५८ ॥
जेचि क्षणी अनुग्रह केला । तेचि क्षणी मोक्ष जाला ।
बंधन कांहीं आत्मयाला । बोलोंचि नये ॥ ५९ ॥
आतां आशंका फिटली । संदेहवृत्ती मावळली ।
संतसंगें तत्काळ जाली । मोक्षपदवी ॥ ६० ॥

स्वप्नामधे जो बांधला । तो जागृतीने मोकळा केला ।
 ज्ञानविवेके प्राणीयाला । मोक्षप्राप्ती ॥ ६१ ॥
 अज्ञाननिसीचा अंती । संकल्पदुःखें नासती ।
 तेणें गुणें होये प्राप्ती । तत्काळ मोक्षाची ॥ ६२ ॥
 तोडावया स्वप्नबंधन । नलगे आणिक साधन ।
 तयास प्रेत्न जागृतीवीण । बोलोंचि नये ॥ ६३ ॥
 तैसा संकल्पें बांधला जीव । त्यास आणिक नाही उपाव ।
 विवेक पाहतां वाव । बंधन होये ॥ ६४ ॥
 विवेक पाहिल्याविण । जो जो उपाव तो तो सीण ।
 विवेक पाहतां आपण । आत्माच असे ॥ ६५ ॥
 आत्मयाचा ठाई काहीं । बद्ध मोक्ष दोनी नाही ।
 जन्ममृत्यु हें सर्वहि । आत्मत्वीं न घडे ॥ ६६ ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
 मोक्षलक्षणनाम समास सातवा ॥ ७ ॥ ८.७

8.8 समास आठवा : आत्मदर्शन

॥ श्रीराम ॥

मागां जाले निरूपण । परमात्मा तो तूंचि जाण ।
 तया परमात्मयाचें लक्षण । तें हें ऐसें असे ॥ १ ॥
 जन्म नाही मृत्यु नाही । येणें नाही जाणें नाही ।
 बद्ध मोक्ष दोनी नाही । परमात्मयासी ॥ २ ॥
 परमात्मा निर्गुण निराकार । परमात्मा अनंत अपार ।
 परमात्मा नित्य निरंतर । जैसा तैसा ॥ ३ ॥
 परमात्मा सर्वास व्यापक । परमात्मा अनेकीं एक ।
 परमात्मयाचा विवेक । अतर्क्य आहे ॥ ४ ॥
 ऐसी परमात्मयाची स्थिती । बोलताती वेद श्रुती ।
 परमात्मा पाविजे भक्ती । येथें संशय नाही ॥ ५ ॥
 तये भक्तीचें लक्षण । भक्ती नवविधा भजन ।
 नवविधा भजनें पावन । बहु भक्त जाले ॥ ६ ॥
 तया नवविधामध्ये सार । आत्मनिवेदन थोर ।
 तयेचा करावा विचार । स्वानुभवे स्वये ॥ ७ ॥
 आपुलिया स्वानुभवे । आपणास निवेदावे ।
 आत्मनिवेदन जाणावे । ऐसें असे ॥ ८ ॥
 महत्पूजेचा अंती । देवास मस्तक वाहाती ।
 तैसी आहे निकट भक्ती । आत्मनिवेदनाची ॥ ९ ॥
 आपणांस निवेदिती । ऐसे भक्त थोडे असती ।
 तयांस परमात्मा मुक्ती । तत्काळ देतो ॥ १० ॥
 आपणांस कैसें निवेदावे । कोठें जाऊन पडावे ।
 किंवा मस्तक तोडावे । देवापुढें ॥ ११ ॥
 ऐसें ऐकोन बोलणें । वक्ता वदे सर्वज्ञपणें ।
 श्रोतां सावधान होणें । येकाग्र चित्तें ॥ १२ ॥

आत्मनिवेदनाचें लक्षण । आधीं पाहावें मी कोण ।
 मग परमात्मा निर्गुण । तो वोळखावा ॥ १३ ॥
 देवभक्ताचें शोधन । करितां होतें आत्मनिवेदन ।
 देव आहे पुरातन । भक्त पाहे ॥ १४ ॥
 देवास वोळखों जातां । तेथें जाली तद्रूपता ।
 देवभक्तविभक्तता । मुळीच नाही ॥ १५ ॥
 विभक्त नाही म्हणोन भक्त । बद्ध नाही म्हणोन मुक्त ।
 अयुक्त नाही बोलणें युक्त । शास्त्राधारें ॥ १६ ॥
 देवाभक्ताचें पाहातां मूळ । होये भेदाचें निर्मूळ ।
 येक परमात्मा सकळ । दृश्यावेगळा ॥ १७ ॥
 तयासि होतां मिळणी । उरी नाही दुजेपणीं ।
 देवभक्त हे कडसणी । निरसोन गेली ॥ १८ ॥
 आत्मनिवेदनाचे अंती । जे कां घडली अभेदभक्ती ।
 तये नाव सायोज्यमुक्ती । सत्य जाणावी ॥ १९ ॥
 जो संतांस शरण गेला । अद्वैतनिरूपणें बोधला ।
 मग जरी वेगळा केला । तरी होणार नाही ॥ २० ॥
 नदीं मिळाली सागरीं । ते निवडावी कोणेपरी ।
 लोहो सोनें होतां माघारी । काळिमा न ये ॥ २१ ॥
 तैसा भगवंतीं मिळाला । तो नवचे वेगळा केला ।
 देव भक्त आपण जाला । विभक्त नव्हे ॥ २२ ॥
 देव भक्त दोनी येक । ज्यासी कळला विवेक ।
 साधुजनीं मोक्षदायेक । तोचि जाणावा ॥ २३ ॥
 आतां असो हें बोलणें । देव पाहावा भक्तपणें ।
 तेणें त्यांचें ऐश्वर्य बाणे । तत्काळ आंगीं ॥ २४ ॥
 देहचि होऊन राहिजे । तेणें देहदुःख साहिजे ।
 देहातीत होतां पाविजे । परब्रह्म तें ॥ २५ ॥
 देहातीत कैसें होणें । कैसें परब्रह्म पावणें ।
 ऐश्वर्याची लक्षणें । कवण सांगिजे ॥ २६ ॥
 ऐसें श्रोतां आक्षेपिलें । याचे उत्तर काये बोलिलें ।
 तेंचि आतां निरोपिलें । सावध ऐका ॥ २७ ॥
 देहातीत वस्तु आहे । तें तू परब्रह्म पाहें ।
 देहसंग हा न साहे । तुज विदेहासी ॥ २८ ॥
 ज्याची बुद्धी होये ऐसी । वेद वर्णिती तयासी ।
 शोधितां नाना शास्त्रांसी । न पडे ठाई ॥ २९ ॥
 ऐश्वर्य ऐसें तत्वता । बाणें देहबुद्धि सोडितां
 देह मी ऐसें भावितां । अधोगती ॥ ३० ॥
 याकारणें साधुवचन । मानूं नये अप्रमाण ।
 मिथ्या मानितां दूषण । लागों पाहे ॥ ३१ ॥
 साधुवचन तें कैसें । काये धरावें विश्वासें ।
 येक वेळ स्वामी ऐसें । मज निरोपावें ॥ ३२ ॥
 सोहं आत्मा स्वानदधन । अजन्मा तो तूंचि जाण ।
 हेंचि साधूचें वचन । सदृढ धरावें ॥ ३३ ॥
 महावाक्याचें अंतर । तुंचि ब्रह्म निरंतर ।
 ऐसिया वचनाचा विसर । पडोंचि नये ॥ ३४ ॥
 देहासि होईल अंत । मग मी पावेन अनंत ।
 ऐसें बोलणें निभ्रंत । मानूंचि नये ॥ ३५ ॥

येक मुख् ऐसें म्हणती । माया नासेल कल्पांती ।
 मग आम्हांस ब्रह्मप्राप्ती । येरवीं नाही ॥ ३६ ॥
 मायेसी होईल कल्पांत । अथवा देहासी येईल अंत ।
 तेव्हां पावेन निवांत । परब्रह्म मी ॥ ३७ ॥
 हें बोलणें अप्रमाण । ऐसें नव्हे समाधान ।
 समाधानाचें लक्षण । वेगळेंचि असे ॥ ३८ ॥
 शैन्य अवघेंचि मरावें । मग राज्यपद प्राप्त व्हावें ।
 शैन्य अस्तांचि राज्य करावें । हें कळेना ॥ ३९ ॥
 माया असोनिच नाही । देह असतांच विदेही ।
 ऐसें समाधान कांहीं । वोळखावें ॥ ४० ॥
 राज्यपद हातासी आलें । मग परिवारें काय केलें ।
 परिवारा देखतां राज्य गेलें । हें तों घडेना ॥ ४१ ॥
 प्राप्त जालियां आत्मज्ञान । तैसें दृश्य देहभान ।
 दृष्टी पडतां समाधान । जाणार नाही ॥ ४२ ॥
 मार्गी मूळी सर्पाकार । देखतां भये आलें थोर ।
 कळतां तेथील विचार । मग मारणें काये ॥ ४३ ॥
 तैसी माया भयानक । विचार पाहातां माईक ।
 मग तयेचा धाक । कायसा धरावा ॥ ४४ ॥
 देखतां मृगजळाचे पूर । म्हणे कैसा पावों पैलपार ।
 कळतां तेथीचा विचार । सांकडें कैचें ॥ ४५ ॥
 देखतां स्वप्न भयानक । स्वप्नीं वाटे परम धाक ।
 जागृती आलीयां साशंक । कासया व्हावें ॥ ४६ ॥
 तथापी माया कल्पनेसी दिसे । आपण कल्पनेतीत असे ।
 तेथें उद्वेग काईसे । निर्विकल्पासी ॥ ४७ ॥
 अंती मतीं तेचि गती । ऐसें सर्वत्र बोलती ।
 तुझा अंतीं तुझी प्राप्ती । सहजचि जाली ॥ ४८ ॥
 चौदहाचा अंत । आणी जन्म मुळाचा प्रांत ।
 अंतांप्रांतासी अलिप्त । तो तुं आत्मा ॥ ४९ ॥
 जयासी ऐसी आहे मती । तयास ज्ञानें आत्मगती ।
 गती आणी अवगती । वेगळाचि तो ॥ ५० ॥
 मति खुंटली वेदांची । तेथें गती आणी अवगती कैची ।
 आत्मशास्त्रगुरुप्रचिती । ऐक्यता आली ॥ ५१ ॥
 जीवपणाची फिटली भ्रांती । वस्तु आली आत्मप्रचिती ।
 प्राणी पावला उत्तमगती । सद्गुरुबोधें ॥ ५२ ॥
 सद्गुरुबोध जेव्हां जाला । चौदहांस अंत आला ।
 तेणें निजध्यास लागला । सस्वरूपीं ॥ ५३ ॥
 तेणें निजध्यासें प्राणी । धेयचि जाला निर्वाणी ।
 सायोज्यमुक्तीचा धनी । होऊन बैसला ॥ ५४ ॥
 दृश्य पदार्थ वोसरतां । आवघा आत्माचि तत्वता ।
 नेहटून विचारें पहातां । दृश्य मुळींच नाही ॥ ५५ ॥
 मिथ्या मिथ्यत्वे पाहिलें । मिथ्यापणें अनुभवा आलें ।
 श्रोतीं पाहिजे ऐकिलें । या नाव मोक्ष ॥ ५६ ॥
 सद्गुरुवचन हृदई धरी । तोचि मोक्षाचा अधिकारी ।
 श्रवण मनन केलेंचि करी । अत्यादरें ॥ ५७ ॥
 जेथें आटती दोन्ही पक्ष । तेथें लक्ष ना अलक्ष ।
 या नाव जाणिजे मोक्ष । नेमस्त आत्मा ॥ ५८ ॥

जेथें ध्यान धारणा सरे । कल्पना निर्विकल्पीं मुरे ।
 केवळ ज्ञेप्तिमात्र उरे । सूक्ष्म ब्रह्म ॥ ५९ ॥
 भवमृगजळ आटलें । लटिकें बंधन सुटलें ।
 अजन्म्यास मुक्त केलें । जन्मदुःखापासुनी ॥ ६० ॥
 निःसंगाची संगव्याधी । विदेहाची देहबुद्धी ।
 विवेकें तोडिली उपाधी । निःप्रपंचाची ॥ ६१ ॥
 अद्वैताचें तोडिलें द्वैत । येकांतास दिला एकांत ।
 अनंतास दिला अंत । अनंताचा ॥ ६२ ॥
 जागृतीस चेवविलें । चेईन्यास सावध केलें ।
 निजबोधास प्रबोधिलें । आत्मज्ञान ॥ ६३ ॥
 अमृतास केलें अमर । मोक्षास मुक्तीचें घर ।
 संयोगास निरंतर । योग केला ॥ ६४ ॥
 निर्गुणास निर्गुण केलें । सार्थकाचें सार्थक जालें ।
 बहुतां दिवसां भेटलें । आपणासि आपण ॥ ६५ ॥
 तुटला द्वैताचा पडदा । अभेदें तोडिलें भेदा ।
 भूतपंचकाची बाधा । निरसोन गेली ॥ ६६ ॥
 जालें साधनाचें फळ । निश्चळास केलें निश्चळ ।
 निर्मळाचा गेला मळ । विवेकबळें ॥ ६७ ॥
 होतें सन्निध चुकलें । ज्याचें त्यास प्राप्त जालें ।
 आपण देखतां फिटलें । जन्मदुःख ॥ ६८ ॥
 दुष्टस्वप्नें जाजावला । ब्रह्मण नीच याती पावला ।
 आपणांसी आपण सांपडला । जागेपणें ॥ ६९ ॥
 ऐसें जयास जालें ज्ञान । तया पुरुषाचें लक्षण ।
 पुढिले समासीं निरूपण । बोलिलें असे ॥ ७० ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
 आत्मदर्शननाम समास आठवा ॥ ८ ॥ ८.८

8.9 समास नववा : सिद्धलक्षण

॥ श्रीराम ॥

अंतरी गेलीयां अमृत । बाह्या काया लखलखित ।
 अंतरस्थिति बाणतां संत । लक्षणें कैसीं ॥ १ ॥
 जालें आत्मज्ञान बरवें । हे कैसेनि पां जाणावें ।
 म्हणौनि बोलिलीं स्वभावे । साधुलक्षणें ॥ २ ॥
 ऐक सिद्धांचे लक्षण । सिद्ध म्हणिजे स्वरूप जाण ।
 तेथें पाहातां वेगळेपण । मुळीच नाही ॥ ३ ॥
 स्वरूप होऊन राहिजे । तया नाव सिद्ध बोलिजे ।
 सिद्धस्वरूपींच साजे । सिद्धपण ॥ ४ ॥
 वेदशास्त्रीं जें प्रसिद्ध । सस्वरूप स्वतसिद्ध ।
 तयासिच बोलिजे सिद्ध । अन्यथा न घडे ॥ ५ ॥
 तथापी बोलों काहीं येक । साधकास कळाया विवेक ।
 सिद्धलक्षणाचें कौतुक । तें हें ऐसें असे ॥ ६ ॥

अंतरस्थित स्वरूप जाली । पुढें काया कैसी वर्तली ।
 जैसी स्वप्नीची नाथिली । स्वप्नरचना ॥ ७ ॥
 तथापि सिद्धांचें लक्षण । कांहीं करूं निरूपण ।
 जेणें बाणे अंतर्खूण । परमार्थाची ॥ ८ ॥
 सदा स्वरूपानुसंधान । हें मुख्य साधूंचें लक्षण ।
 जनीं असोन आपण । जनावेगळा ॥ ९ ॥
 स्वरूपीं दृष्टी पडतां । तुटोन गेली संसारचिंता ।
 पुढें लागली ममता । निरूपणाची ॥ १० ॥
 हें साधकाचें लक्षण । परी सिद्धाआंगीं असे जाण ।
 सिद्धलक्षण साधकेंविण । बोलोंच नये ॥ ११ ॥
 बाह्य साधकाचें परी । आणि स्वरूपाकार अंतरी ।
 सिद्धलक्षण चतुरीं । जाणिजे ऐसें ॥ १२ ॥
 संदेहरहीत साधन । तेचि सिद्धांचे लक्षण ।
 अंतर्बाह्य समाधान । चळेना ऐसें ॥ १३ ॥
 अचळ जाली अंतरस्थिती । तेथें चळणास कैची गती ।
 स्वरूपीं लागतां वृत्ती । स्वरूपचि जाली ॥ १४ ॥
 मग तो चळतांच अचळ । चंचळपणें निश्चळ ।
 निश्चळ असोन चंचळ । देह त्याचा ॥ १५ ॥
 स्वरूपीं स्वरूपचि जाला । मग तो पडोनिच राहिला ।
 अथवा उठोनि पळाला । तरी चळेना ॥ १६ ॥
 येथें कारण अंतरस्थिती । अंतरीच पाहिजे निवृत्ती ।
 अंतर लागलें भगवंतीं । तोचि साधु ॥ १७ ॥
 बाह्य भलतैसैं असावे । परी अंतर स्वरूपीं लागावें ।
 लक्षणे दिसती स्वभावे । साधुआंगीं ॥ १८ ॥
 राजीं वैसतां अवलिळा । आंगीं बाणे राजकळा ।
 स्वरूपीं लागतां जिव्हाळा । लक्षणे बाणती ॥ १९ ॥
 येरव्ही अभ्यास करितां । हाता न चढती सर्वथा ।
 स्वरूपीं राहावें तत्त्वतां । स्वरूप होउनी ॥ २० ॥
 अभ्यासाचा मुगुटमणी । वृत्ती राहावी निर्गुणीं ।
 संतसंगें निरूपणीं । स्थिती बाणे ॥ २१ ॥
 ऐसीं लक्षणें बरवीं । स्वरूपाकारें अभ्यासावीं ।
 स्वरूप सोडितां गोसावी । भांवावती ॥ २२ ॥
 आतां असो हें बोलणें । ऐका साधूची लक्षणें ।
 जेणें समाधान बाणे । साधकाआंगीं ॥ २३ ॥
 स्वरूपीं भरतां कल्पना । तेथें कैची उरेल कामना ।
 म्हणौनियां सधुजना । कामचि नाही ॥ २४ ॥
 कल्पिला विषयो हातींचा जावा । तेणें गुणें क्रोध यावा ।
 साधुजनाचा अक्षै ठेवा । जाणार नाही ॥ २५ ॥
 म्हणोनि ते क्रोधरहित । जाणती स्वरूप संत ।
 नासिवंत हे पदार्थ । सांडुनिया ॥ २६ ॥
 जेथें नाही दुसरी परी । क्रोध यावा कोणावरी ।
 क्रोधरहित चराचरी । साधुजन वर्तती ॥ २७ ॥
 आपुला आपण स्वानंद । कोणावरी करावा मद ।
 याकारणें वादवेवाद । तुटोन गेला ॥ २८ ॥
 साधु स्वरूप निर्विकार । तेथें कैचा तिरस्कार ।
 आपला आपण मत्सर । कोणावरी करावा ॥ २९ ॥

साधु वस्तु अनायासे । याकारणें मत्सर नसे ।
 मदमत्सराचें पिसें । साधुसी नाही ॥ ३० ॥
 साधु स्वरूप स्वयंभ । तेथें कैचा असेल दंभ ।
 जेथें द्वैताचा आरंभ जालाच नाही ॥ ३१ ॥
 जेणें दृष्य केलें विसंच । तयास कैचा हो प्रपंच ।
 याकारणें निःप्रपंच । साधु जाणावा ॥ ३२ ॥
 अवघें ब्रह्मांड त्याचे घर । पंचभूतिक हा जोजार ।
 मिथ्या जाणोन सत्वर । त्याग केला ॥ ३३ ॥
 याकारणें लोभ नसे । साधु सदा निर्लोभ असे ।
 जयाची वासना समरसे । शुद्धस्वरूपीं ॥ ३४ ॥
 आपुला आपण आघवा । स्वार्थ कोणाचा करावा ।
 म्हणोनि साधु तो जाणावा । शोकरहित ॥ ३५ ॥
 दृष्य सांडुन नासिवंत । स्वरूप सेविलें शाश्वत ।
 याकारणें शोकरहित । साधु जाणावा ॥ ३६ ॥
 शोकें दुखवावी वृत्ती । तरी ते जाहली निवृत्ती ।
 म्हणोनि साधु आदिअंतीं । शोकरहीत ॥ ३७ ॥
 मोहें झळबावें मन । तरी तें जाहालें उन्मन ।
 याकारणें साधुजन । मोहातीत ॥ ३८ ॥
 सधु वस्तु अद्वये । तेथें वाटेल भये ।
 परब्रह्म तें निर्भये । तोचि साधु ॥ ३९ ॥
 याकारणें भयातीत । साधु निर्भय निवांत ।
 सकळांस मांडेल अंत । साधु अनंतरूपी ॥ ४० ॥
 सत्यस्वरूपें अमर जाला । भये कैचें वाटेल त्याला ।
 याकारणें साधुजनाला । भयेचि नाही ॥ ४१ ॥
 जेथें नाही द्वंद्वभेद । आपला आपण अभेद ।
 तेथें कैचा उटेल खेद । देहबुद्धीचा ॥ ४२ ॥
 बुद्धिनें नेमिलें निर्गुणा । त्यास कोणीच नेईना ।
 याकारणें साधुजना । खेदचि नाही ॥ ४३ ॥
 आपण एकला ठाईचा । स्वार्थ करावा कोणाचा ।
 दृष्य नसतां स्वार्थाचा । ठावचि नाही ॥ ४४ ॥
 साधु आपणचि येक । तेथें कैचा दुःखशोक ।
 दुजेविण अविवेक । येणार नाही ॥ ४५ ॥
 आशा धरितां परमार्थाची । दुराशा तुटली स्वार्थाची ।
 म्हणोनि नैराशता साधूची । वोळखण ॥ ४६ ॥
 मृदपणें जैसे गगन । तैसैं साधुचें लक्षण ।
 याकरणें साधुवचन । कठीण नाही ॥ ४७ ॥
 स्वरूपाचा संयोगी । स्वरूपचि जाला योगी ।
 याकरणें वीतरागी । निरंतर ॥ ४८ ॥
 स्थिती बाणतां स्वरूपाची । चिंता सोडीली देहाची ।
 याकरणें होणाराची । चिंता नसे ॥ ४९ ॥
 स्वरूपीं लागतां बुद्धी । तुटे अवधी उपाधी ।
 याकारणें निरोपाधी । साधुजन ॥ ५० ॥
 साधु स्वरूपींच राहे । तेथें संगचि न साहे ।
 म्हणोनि साधु तो न पाहे । मानापमान ॥ ५१ ॥
 अलक्षास लावी लक्ष । म्हणोनि साधु परम दक्ष ।
 वोढूं जाणती कैपक्ष । परमार्थाचा ॥ ५२ ॥

स्वरूपीं न साहे मळ । म्हणोनि साधु तो निर्मळ ।
साधु स्वरूपचि केवळ । म्हणोनियां ॥ ५३ ॥
सकळ धर्मांमधें धर्म । स्वरूपीं राहाणें हा स्वधर्म ।
हेंचि जाणें मुख्य वर्म । साधुलक्षणाचें ॥ ५४ ॥
धरीतां साधुची संगती । आपषाच लागे स्वरूपस्थिती ।
स्वरूपस्थितीनें बाणती । लक्षणें आंगीं ॥ ५५ ॥
ऐसीं साधुचीं लक्षणें । आंगीं बाणती निरूपणें ।
परंतु स्वरूपीं राहाणें । निरंतर ॥ ५६ ॥
निरंतर स्वरूपीं साहातां । स्वरूपचि होईजे तत्त्वतां ।
मग लक्षणें आंगीं बाणतां । वेळ नाही ॥ ५७ ॥
स्वरूपीं राहिल्यां मती । अवगुण अवघेचि साडती ।
परंतु यासी सत्संगती । निरूपण पाहिजे ॥ ५८ ॥
सकळ सृष्टीचा ठाई । अनुभव येकचि नाही ।
तो बोलिजेल सर्वहि । पुढिले समासीं ॥ ५९ ॥
कोणें स्थितीनें राहाती । कैसा अनुभव पाहाती ।
रामदास म्हणे श्रोतीं । अवधान देणें ॥ ६० ॥
इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
सिद्धलक्षणनाम समास नववा ॥ ९ ॥ ८.९

8.10 समास दहावा : शून्यत्वनिरसन

॥ श्रीराम ॥

जनाचे अनुभव पुसतां । कळहो उठिल अवचिता ।
हा कथाकल्लोळ श्रोतां । कौतुकें ऐकावा ॥ १ ॥
येक म्हणती हा संसार । करितां पाविजे पैलपार ।
आपला नव्हे कीं जोजारु । जीव देवाचे ॥ २ ॥
येक म्हणती हें न घडे । लोभ येऊन आंगीं जडे ।
पोटस्तें करणें घडे । सेवा कुटुंबाची ॥ ३ ॥
येक म्हणती स्वभावे । संसार करावा सुखें नावें ।
कांहीं दान पुण्य करावें । सद्गतीकारणें ॥ ४ ॥
येक म्हणती संसार खोटा । वैराग्यें घ्यावा देशवटा ।
येणें स्वर्गलोकींच्या वाटा । मोकळ्या होती ॥ ५ ॥
येक म्हणती कोठें जावें । वेथचि कासया हिंडावें ।
आपुलें आश्रमी असावें । आश्रमधर्म करूनी ॥ ६ ॥
येक म्हणती कैचा धर्म । अवघा होतसे अधर्म ।
ये संसारीं नाना कर्म । करणें लागे ॥ ७ ॥
येक म्हणती बहुतांपरी । वासना असावी वरी ।
येणेंचि तरिजे संसारीं । अनायासें ॥ ८ ॥
येक म्हणती कारण भाव । भावेंचि पाविजे देव ।
येर हें अवघेचि वाव । गथागोवी ॥ ९ ॥
येक म्हणती वडिलें जीवीं । अवधीं देवचि मानावीं ।
मायेबापें पूजीत जावीं । येकाभावे ॥ १० ॥

येक म्हणती देवब्राह्मण । त्यांचें करावें पूजन ।
मायेबाप नारायेण । विश्वजनाचा ॥ ११ ॥
येक म्हणती शास्त्र पाहावें । तेथें निरोपिलें देवें ।
तेणें प्रमाणेंचि जावें । परलोकासी ॥ १२ ॥
येक म्हणती अहो जना । शास्त्र पाहातां पुरवेना ।
याकारणें साधुजना । शरण जावें ॥ १३ ॥
येक म्हणती सांडा गोठी । वायांचि करिता चाउटी ।
सर्वास कारण पोटीं । भूतदया असावी ॥ १४ ॥
येक म्हणती येकचि बरवें । आपुल्या आचारें असावें ।
अंतकाळीं नाम घ्यावें । सर्वोत्तमाचें ॥ १५ ॥
येक म्हणती पुण्य असेल । तरीच नाम येईल ।
नाहीं तरी भुली पडेल । अंतकाळीं ॥ १६ ॥
येक म्हणती जीत असावे । तंवचि सार्थक करावें ।
येक म्हणती फिरावें । तीर्थाटण ॥ १७ ॥
येक म्हणती हे अटाटी । पाणीपाषाणाची भेटी ।
चुबकळ्या मारितां हिंपुटी । कासाविस व्हावें ॥ १८ ॥
येक म्हणती सांडी वाचाळी । अगाध महिमा भूमंडळीं ।
दर्शनमात्रें होय होळी । माहापातकाची ॥ १९ ॥
येक म्हणती तीर्थ स्वभावे । कारण मन अवरारें ।
येक म्हणती कीर्तन करावें । सावकास ॥ २० ॥
येक म्हणती योग बरवा । मुख्य तोचि आधीं साधावा ।
देहो अमरचि करावा । अकस्मात ॥ २१ ॥
येक म्हणती ऐसें काये । काळवंचना करूं नये ।
येक म्हणती धरावी सोये । भक्तिमार्गाची ॥ २२ ॥
येक म्हणती ज्ञान बरवें । येक म्हणती साधन करावें ।
येक म्हणती मुक्त असावें । निरंतर ॥ २३ ॥
येक म्हणती अनर्गळा । धरीं पापाचा कंटाळा ।
येक म्हणती रे मोकळा । मार्ग आमूचा ॥ २४ ॥
येक म्हणती हें विशेष । करूं नये निंदा द्वेष ।
येक म्हणती सावकास । दुष्टसंग त्यागावा ॥ २५ ॥
येक म्हणती ज्याचें खावें । त्या सन्मुखचि मरावें ।
तेणें तत्काळचि पावावें । मोक्षपद ॥ २६ ॥
येक म्हणती सांडा गोठी । आधीं पाहिजे ते रोटी ।
मग करावी चाउटी । सावकास ॥ २७ ॥
येक म्हणती पाउस असावा । मग सकळ योग बरवा ।
कारण दुष्काळ न पडावा । म्हणिजे बरें ॥ २८ ॥
येक म्हणती तपोनिधी । होतां वोळती सकळ सिद्धी ।
येक म्हणती रे आधीं । इंद्रपद साधावें ॥ २९ ॥
येक म्हणती आगम पाहावा । वेताळ प्रसन्न करून घ्यावा ।
तेणें पाविजे देवा । स्वर्गलोकीं ॥ ३० ॥
येक म्हणती अघोरमंत्र । तेणें होईजे स्वतंत्र ।
श्रीहरी जयेचा कळत्र । तेचि वोळे ॥ ३१ ॥
ती लागले सर्व धर्म । तेथें कैचें क्रियाकर्म ।
येक म्हणती कुकर्म । तिच्या मंदे ॥ ३२ ॥
येक म्हणती येक साक्षप । करावा मृत्यंजयाचा जप ।
तेणें गुणें सर्व संकल्प । सिद्धीतें पावती ॥ ३३ ॥

येक म्हणती बट्टु भैरव । तेणें पाविजे वैभव ।
 येक म्हणती झोटिंग सर्व । पुर्वितसे ॥ ३४ ॥
 येक म्हणती काळी कंकाळी । येक म्हणती भद्रकाळी ।
 येक म्हणती उचिष्ट चांडाळी । साहें करावी ॥ ३५ ॥
 येक म्हणती विघ्नहर । येक म्हणती भोळा शंकर ।
 येक म्हणती सत्वर । पावे भगवती ॥ ३६ ॥
 येक म्हणती मल्लारी । सत्वरचि सभाग्य करी ।
 येक म्हणती माहा बरी । भक्ति वेंकटेशाची ॥ ३७ ॥
 येक म्हणती पूर्व ठेवा । येक म्हणती प्रेत्न करावा ।
 येक म्हणती भार घालावा । देवाच वरी ॥ ३८ ॥
 येक म्हणती देव कैचा । अंतचि पाहातो भल्यांचा ।
 येक म्हणती हा युगाचा । युगधर्म ॥ ३९ ॥
 येक आश्चर्य मानिती । येक विस्मयो करिती ।
 येक कंटाळोन म्हणती । काये होईल तें पाहावें ॥ ४० ॥
 ऐसे प्रपंचिक जन । लक्षणें सांगतां गहन ।
 परंतु कांहीं येक चिन्ह । अल्पमात्र बोलिलों ॥ ४१ ॥
 आतां असो हा स्वभाव । ज्ञात्यांचा कैसा अनुभव ।
 तोहि सांगिजेल सर्व । सावध ऐका ॥ ४२ ॥
 येक म्हणती करावी भक्ती । श्रीहरी देईल सद्गती ।
 येक म्हणती ब्रह्मप्राप्ती । कर्मचि होये ॥ ४३ ॥
 येक म्हणती भोग सुटेना । जन्ममरण हें तुटेना ।
 येक म्हणती उर्मी नाना । अज्ञानाच्या ॥ ४४ ॥
 येक म्हणती सर्व ब्रह्म । तेथें कैचें क्रियाकर्म ।
 येक म्हणती हा अधर्म । बोलींचि नये ॥ ४५ ॥
 येक म्हणती सर्व नासें । उरलें तेंचि ब्रह्म असे ।
 येक म्हणती ऐसें नसे । समाधान ॥ ४६ ॥
 सर्वब्रह्म केवळ ब्रह्म । दोनी पूर्वपक्षाचे भ्रम ।
 अनुभवाचें वेगळें वर्म । म्हणती येक ॥ ४७ ॥
 येक म्हणती हें न घडे । अनुर्वाच्य वस्तु घडे ।
 जें बोलतां मोन्य पडे । वेदशास्त्रांसी ॥ ४८ ॥
 तव श्रोता अनुवादला । म्हणे निश्चये कोण केला ।
 सिद्धांतमते अनुभवाला । उरी कैची ॥ ४९ ॥
 अनुभव देहीं वेगळाले । हें पूर्वीच बोलिले ।
 आतां कांहीं येक केले । नवचे की ॥ ५० ॥
 येक साक्षत्वे वर्तती । साक्षी वेगळाचि म्हणती ।
 आपण दृष्टा ऐसी स्थिती । स्वानुभवाची ॥ ५१ ॥
 दृश्यापासून द्रष्टा वेगळा । ऐसी अलिप्तपणाची कळा ।
 आपण साक्षत्वे निराळा । स्वानुभवे ॥ ५२ ॥
 सकळ पदार्थ जाणतां । तो पदार्थाहून पर्ता ।
 देहीं असोनी अलिप्तता । सहजचि जाली ॥ ५३ ॥
 येक ऐसें स्वानुभवं । म्हणती साक्षत्वे वर्तावें ।
 दृश्य असोनि वेगळें व्हावें । द्रष्टेपणें ॥ ५४ ॥
 येक म्हणती नाही भेद । वस्तु ठाईची अभेद ।
 तेथें कैचा मतिमंद द्रष्टा आणिला ॥ ५५ ॥
 अवघी साकरचि स्वभावं । तेथें कडु काय निवडावें ।
 द्रष्टा कैचा स्वानुभवं । अवघेंचि ब्रह्म ॥ ५६ ॥

प्रपंच परब्रह्म अभेद । भेदवादी मानिती भेद ।
 परी हा आत्मा स्वानंद । आकारला ॥ ५७ ॥
 विघुरलें तुप थिजलें । तैसें निर्गुणचि गुणा आलें ।
 तेथें काय वेगळें केलें । द्रष्टेपणें ॥ ५८ ॥
 म्हणौनि द्रष्टा आणी दृश्य । अवघा येकचि जगदीश ।
 द्रष्टेपणाचे सायास । कासयासी ॥ ५९ ॥
 ब्रह्मचि आकारलें सर्व । ऐसा येकांचा अनुभव ।
 ऐसे हे दोनी स्वभाव । निरोपिले ॥ ६० ॥
 अवघा आत्मा आकाराअ । आपण भिन्न कैचा उरला ।
 दुसरा अनुभव बोलिला । ऐसियापरी ॥ ६१ ॥
 ऐक तिसरा अनुभव । प्रपंच सारूनियां सर्व ।
 कांहीं नाही तोचि देव । ऐसें म्हणती ॥ ६२ ॥
 दृश्य अवघें वेगळें केलें । केवळ अदृश्यचि उरलें ।
 तेंचि ब्रह्म अनुभविलें । म्हणती येक ॥ ६३ ॥
 परी तें ब्रह्म म्हणों नये । उपायासारिखा अपाये ।
 सुन्यत्वास ब्रह्म काये । म्हणों येईल ॥ ६४ ॥
 दृश्य अवघें वोलांडिलें । अदृश्य सुन्यत्वीं पडिलें ।
 ब्रह्म म्हणौनि मुरडलें । तेथुनिच मागे ॥ ६५ ॥
 इकडे दृश्य तिकडे देव । मध्यें सुन्यत्वाचा ठाव ।
 तयास मंदबुद्धिस्तव । प्राणी ब्रह्म म्हणे ॥ ६६ ॥
 रायास नाही वोळखिलें । सेवकास रावसें कल्पिलें ।
 परी तें अवघें वेर्थ गेलें । राजा देखतां ॥ ६७ ॥
 तैसें सुन्यत्व कल्पिलें ब्रह्म । पुढें देखतां परब्रह्म ।
 सुन्यत्वचा अवघा भ्रम । तुटोन गेला ॥ ६८ ॥
 परी हा सूक्ष्म आडताळा । वारी विवेकें वेगळा ।
 जैसें दुग्ध घेऊन जळा । राजहंस सांडी ॥ ६९ ॥
 आधीं दृश्या सोडिलें । मग सुन्यत्व वोलांडिलें ।
 मूळमायेपरतें देखिलें । परब्रह्म ॥ ७० ॥
 वेगळेपणें पाहाणें घडे । तेणें वृत्ति सुन्यत्वीं पडे ।
 पोटी संदेह पवाडे । सुन्यत्वाचा ॥ ७१ ॥
 भिन्नपणें अनुभविलें । तयास सुन्य ऐसें बोलिलें ।
 वस्तु लक्षितां अभिन्न जालें । पाहिजे आधीं ॥ ७२ ॥
 वस्तु आपणचि होणें । ऐसें वस्तुचें पाहाणें ।
 निश्चयेंसी भिन्नपणें । सुन्यत्व लाभे ॥ ७३ ॥
 याकारणें सुन्य कांहीं । परब्रह्म होणार नाही ।
 वस्तुरूप होऊन पाही । स्वानुभवं ॥ ७४ ॥
 आपण वस्तु सिद्धचि आहे । मन मी ऐसें कल्पूं नये ।
 साधु सांगती उपाये । तूचि आत्मा ॥ ७५ ॥
 मन मी ऐसें नाथिलें । संती नाही निरोपिलें ।
 मानावें कोणाच्या बोलें । मन मी ऐसें ॥ ७६ ॥
 संतवचनीं ठेवितां भावे । तोचि शुद्ध स्वानुभव ।
 मनाचा तैसाच स्वभाव । आपण वस्तु ॥ ७७ ॥
 जयाचा घ्यावा अनुभव । तोचि आपण निरावेव ।
 आपुला घेती अनुभव । विश्वजन ॥ ७८ ॥
 लोभी धन साधूं गेले । तंव ते लोभी धनचि जाले ।
 मग भाग्यपुरुषीं भोगिलें । सावकास ॥ ७९ ॥

तैसैं देहबुद्धी सोडितां । साधकास जालें तत्वता ।
 अनुभवाची मुख्य वार्ता । ते हे ऐसी ॥ ८० ॥
 आपण वस्तु मुळीं येक । ऐसा ज्ञानाचा विवेक ।
 येथून हा ज्ञानदशक । संपूर्ण जाला ॥ ८१ ॥
 आत्मज्ञान निरोपिलें । येथामतीनें बोलिलें ।
 न्यूनपर्ण क्षमा केलें । पाहिजे श्रोतीं ॥ ८२ ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
 सुन्यत्वनिर्णनाम समास दहावा ॥ १० ॥ ८.१०
 ॥ दशक आठवा समाप्त ॥

9 दशक नववा : गुणरूप

9.1 समास पहिला : आशंकांनाम

॥ श्रीराम ॥

निराकार म्हणजे काये । निराधार म्हणजे काये ।
 निर्विकल्प म्हणजे काये । निरोपावें ॥ १ ॥
 निराकार म्हणजे आकार नाही । निराधार म्हणजे आधार नाही ।
 निर्विकल्प म्हणजे कल्पना नाही । परब्रह्मासी ॥ २ ॥
 निरामय म्हणजे काये । निराभास म्हणजे काये ।
 निरावेव म्हणजे काये । मज निरोपावें ॥ ३ ॥
 निरामय म्हणजे जळमये नाही । निराभास म्हणजे भासचि नाही ।
 निरावेव म्हणजे अवेव नाही । परब्रह्मासी ॥ ४ ॥
 निःप्रपंच म्हणजे काये । निःकळक म्हणजे काये ।
 निरोपाधी म्हणजे काये । मज निरोपावें ॥ ५ ॥
 निःप्रपंच म्हणजे प्रपंच नाही । निःकळक म्हणजे कळक नाही ।
 निरोपाधी म्हणजे उपाधी नाही । परब्रह्मासी ॥ ६ ॥
 निरोपम्य म्हणजे काये । निरालंब म्हणजे काये ।
 निरापेक्षा म्हणजे काये । मज निरोपावें ॥ ७ ॥
 निरोपम्य म्हणजे उपमा नाही । निरालंब म्हणजे अवलंबन नाही ।
 निरापेक्षा म्हणजे अपेक्षा नाही । परब्रह्मासी ॥ ८ ॥
 निरंजन म्हणजे काये । निरंतर म्हणजे काये ।
 निर्गुण म्हणजे काये । मज निरोपावें ॥ ९ ॥
 निरंजन म्हणजे जनचि नाही । निरंतर म्हणजे अंतर नाही ।
 निर्गुण म्हणजे गुणचि नाही । परब्रह्मासी ॥ १० ॥
 निःसंग म्हणजे काये । निर्मळ म्हणजे काये ।
 निश्चळ म्हणजे काये । मज निरोपावें ॥ ११ ॥
 निःसंग म्हणजे संगचि नाही । निर्मळ म्हणजे मळचि नाही ।
 निश्चळ म्हणजे चळण नाही । परब्रह्मासी ॥ १२ ॥
 निशब्द म्हणजे काये । निर्दोष म्हणजे काये ।
 निवृत्ती म्हणजे काये । मज निरोपावें ॥ १३ ॥
 निशब्द म्हणजे शब्दचि नाही । निर्दोष म्हणजे दोषचि नाही ।
 निवृत्ति म्हणजे वृत्तिचि नाही । परब्रह्मासी ॥ १४ ॥
 निःकाम म्हणजे काये । निर्लेप म्हणजे काये ।
 निःकर्म म्हणजे काये । मज निरोपावें ॥ १५ ॥
 निःकाम म्हणजे कामचि नाही । निर्लेप म्हणजे लेपचि नाही ।
 निःकर्म म्हणजे कर्मचि नाही । परब्रह्मासी ॥ १६ ॥
 अनाम्य म्हणजे काये । अजन्मा म्हणजे काये ।
 अप्रत्यक्ष म्हणजे काये । मज निरोपावें ॥ १७ ॥
 अनाम्य म्हणजे नामचि नाही । अजन्मा म्हणजे जन्मचि नाही ।
 अप्रत्यक्ष म्हणजे प्रत्यक्ष नाही । परब्रह्मासी ॥ १८ ॥
 अगणित म्हणजे काये । अकर्तव्य म्हणजे काये ।
 अक्षे म्हणजे काये । मज निरोपावें ॥ १९ ॥

अगणित म्हणजे गणित नाही। अकर्तव्य म्हणजे कर्तव्यता नाही।
 अक्षै म्हणजे क्षयचि नाही। परब्रह्मासी ॥ २० ॥
 अरूप म्हणजे काये। अलक्ष म्हणजे काये ।
 अनंत म्हणजे काये। मज निरोपावे ॥ २१ ॥
 अरूप म्हणजे रूपचि नाही। अलक्ष म्हणजे लक्षत नाही ।
 अनंत म्हणजे अंतचि नाही। परब्रह्मासी ॥ २२ ॥
 अपार म्हणजे काये। अढळ म्हणजे काये ।
 अतर्क्य म्हणजे काये। मज निरोओपावे ॥ २३ ॥
 अपार म्हणजे पारचि नाही। अढळ म्हणजे ढळचि नाही ।
 अतर्क्य म्हणजे तर्कत नाही। परब्रह्म तें ॥ २४ ॥
 अद्वैत म्हणजे काये। अदृश्य म्हणजे काये ।
 अच्युत म्हणजे काये। मज निरोपावे ॥ २५ ॥
 अद्वैत म्हणजे द्वैतचि नाही। अदृश्य म्हणजे दृश्यचि नाही ।
 अच्युत म्हणजे चेतव नाही। परब्रह्म तें ॥ २६ ॥
 अछेद म्हणजे काये। अदाह्य म्हणजे काये ।
 अक्लेद म्हणजे काये। मज निरोपावे ॥ २७ ॥
 अछेद म्हणजे छेदेना। अदाह्य म्हणजे जळेना ।
 अक्लेद म्हणजे कालवेना। परब्रह्म तें ॥ २८ ॥
 परब्रह्म म्हणजे सकळांपरतें। तयास पाहातां आपणचि तें ।
 हें कळे अनुभवमते। सद्गुरु केलियां ॥ २९ ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
 आशंकानाम समास पहिला ॥ १ ॥ ९ ॥

9.2 समास दुसरा : ब्रह्मनिरूपण

॥ श्रीराम ॥

जें जें कांहीं साकार दिसे। तें तें कल्पांती नासे ।
 स्वरूप तें असतचि असे। सर्वकाळ ॥ १ ॥
 जें सकळांमधें सार। मिथ्या नव्हे तें साचार ।
 जें कां नित्य निरंतर। संचले असे ॥ २ ॥
 तें भगवंताचें निजरूप। त्यासि बोलिजे स्वरूप ।
 याहि वेगळे अमूप। नामें तयाचीं ॥ ३ ॥
 त्यास नामाचा सकेत। कळावया हा दृष्टांत ।
 परी तें स्वरूप नामातीत। असतचि असे ॥ ४ ॥
 दृश्यसबाह्य संचलें। परी तें विश्वास चोरले ।
 जवळिच नाहीसें जालें। असतचि कैसें ॥ ५ ॥
 ऐसा ऐकोनियां देव। उठे दृष्टीचा भाव ।
 पाहों जातां दिसे सर्व। दृश्यचि आवघें ॥ ६ ॥
 दृष्टीचा विषयो दृश्य। तोचि जालिया सादृश्य ।
 तेणें दृष्टी पावे संतोष। परी तें देखणें नव्हे ॥ ७ ॥
 दृष्टीस दिसे तें नासे। येतद्विषई श्रुति असे ।
 म्हणौन जें दृष्टीस दिसे। तें स्वरूप नव्हे ॥ ८ ॥

स्वरूप तें निराभास। आणी दृश्य भासलें साभास ।
 भासास बोलिलें नास। वेदांतशास्त्री ॥ ९ ॥
 आणी पाहातां दृश्यचि भासे। वस्तु दृश्यावेगळी असे ।
 स्वान्भवे पाहातां दिसे। तें दृश्यासबाह्य ॥ १० ॥
 जें निराभास निर्गुण। त्याची काये सांगावी खूण ।
 परी तें स्वरूप जाण। सन्निधचि असें ॥ ११ ॥
 जैसा आकाशी भासला भास। आणी सकळांमध्ये आकाश ।
 तैसा जाणिजे जगदीश। सबाह्य अभ्यांतरी ॥ १२ ॥
 उदकामधें परी भिजेना। पृथ्वीमधें परी झिजेना ।
 वन्हीमधें परी सिजेना। स्वरूप देवाचें ॥ १३ ॥
 तें रेंद्यामधें परी बुडेना। तें वायोमधें परी उडेना ।
 सुवर्णी असे परी घडेना। सुवर्णासारिखें ॥ १४ ॥
 ऐसें जें संचलें सर्वदा। परी ते आकळेना कदा ।
 अभेदामार्जी वाढवी भेदा। ते हे अहंता ॥ १५ ॥
 तिच्या स्वरूपाची खूण। सांगों कांहीं वोळखण ।
 अहंतेचें निरूपण। सावध ऐका ॥ १६ ॥
 जे स्वरूपाकडे पावे। अनुभवासवें झेंपावे ।
 अनुभवाचे शब्द आघवे। बोलोन दावी ॥ १७ ॥
 म्हणे आतां मीच स्वरूप। तेंचि अहंतेचें रूप ।
 निराकारी आपे आप। वेगळी पडे ॥ १८ ॥
 स्वयें मीच आहे ब्रह्म। ऐसा अहंतेचा भ्रम ।
 ऐसियें सूक्ष्मी सूक्ष्म। पाहातां दिसे ॥ १९ ॥
 कल्पना आकळी हेत। वस्तु कल्पनातीत ।
 म्हणौन नाकळे अंत। अनंताचा ॥ २० ॥
 अन्वये आणि वीतरेक। हा शब्द कोणीयेक ।
 निशब्दाच अंतरविवेक। शोधिला पाहिजे ॥ २१ ॥
 आधीं घेईजे वाच्यंश। मग वोळखिजे लक्ष्यांश ।
 लक्ष्यांशीं पाहातां वाच्यांश। असेल कैचा ॥ २२ ॥
 सर्वब्रह्म आणी विमळब्रह्म। हा वाच्यांशाचा अनुक्रम ।
 शोधितां लक्ष्यांशाचें वर्म। वाच्यांश नसे ॥ २३ ॥
 सर्व विमळ दोनी पक्ष। वाच्यांशीं आटती प्रत्यक्ष ।
 लक्ष्यांशी लावीता लक्ष। पक्षपात घडे ॥ २४ ॥
 हें लक्ष्यांशें अनुभवणें। येथें नाही वाच्यांश बोलणे ।
 मुख्य अनुभवाचे खुणे। वाचारंभ कैचा ॥ २५ ॥
 परा पश्यती मधेमां वैखरी। जेथें वोसरती च्यारी ।
 तेथें शब्द कळाकुंसरी। कोण काज ॥ २६ ॥
 शब्द बोलतां सवेच नासे। तेथें शाश्वतता कोठें असे ।
 प्रत्यक्षास प्रमाण नसे। बरें पाहा। २७ ॥
 शब्द प्रत्यक्ष नासिवंत। म्हणोन घडे पक्षपात ।
 सर्व विमळ ऐसा हेत। अनुभवीं नाहीं ॥ २८ ॥
 ऐक अनुभवाचें लक्षण। अनुभव म्हणजे अनन्य जाण ।
 ऐक अनन्याचें लक्षण। ऐसें असे ॥ २९ ॥
 अनन्य म्हणजे अन्य नसे। आत्मनिवेदन जैसें ।
 संगभंगें असतचि असे। आत्मा आत्मपणें ॥ ३० ॥
 आत्म्यास नाही आत्मपण। हेंचि निःसंगाचें लक्षण ।
 हें वाच्यांशें बोलिले जाण। कळावया कारणें ॥ ३१ ॥

येरवीं लक्ष्यांश तो वाच्यांशें। सांगिजेल हें घडे कैसें ।
 वाक्य विवरणें अपैसैं। कळों लागे ॥ ३२ ॥
 करावें तत्वविवरण। शोधावें ब्रह्म निर्गुण ।
 पाहावें आपणास आपण। म्हणिजे कळे ॥ ३३ ॥
 हें न बोलतांच विवरिजे। विवरोन विरोन राहिजे ।
 मग अबोलणेंचि साजे। माहापुरुषीं ॥ ३४ ॥
 शब्दचि निशब्द होती। श्रुति नेति नेति नेति म्हणती ।
 हें तों आलें आत्मप्रचिती। प्रत्यक्ष आतां ॥ ३५ ॥
 प्रचित आलियां अनुमान। हा तों प्रत्यक्ष दुराभिमान ।
 तरी आतां मी अज्ञान। मज कांहींच न कळे ॥ ३६ ॥
 मी लटिका माझें बोलणें लटिकें। मी लटिका माझें चालणें लटिकें ।
 मी माझें अवघेंचि लटिकें। काल्पनिक ॥ ३७ ॥
 मज मुळींच नाही ठाव। माझे बोलणें अवघेंचि वाव ।
 हा प्रकृतीचा स्वभाव। प्रकृती लटिकी ॥ ३८ ॥
 प्रकृती आणी पुरुष। यां दोहींस जेथें निरास ।
 तें मीपण विशेष। हें केवि घडे ॥ ३९ ॥
 जेथें सर्व हि अशेष जालें। तेथें विशेष केंचे आलें ।
 मी मौनी म्हणतां भंगलें। मौन्य जैसें ॥ ४० ॥
 आतां मौन्य न भंगावें। करून कांहींच न करावें ।
 असोन निशेष नसावें। विवेकवळें ॥ ४१ ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
 ब्रह्मनिरूपणनाम समास दुसरा ॥ २ ॥ १.२

9.3 समास तिसरा : निःसंदेह निरूपण

॥ श्रीराम ॥

श्रोतीं केला अनुमान। ऐसें कैसें ब्रह्मज्ञान ।
 कांहींच नाही असोन। हें केवि घडे ॥ १ ॥
 सकळ करून अकर्ता। सकळ भोगून अभोक्ता ।
 सकळांमधें अलिप्तता। येईल कैसें ॥ २ ॥
 तथापि तुम्ही म्हणतां। योगी भोगून अभोक्ता ।
 स्वर्गनरकहि आतां। येणेंचि न्याये ॥ ३ ॥
 जन्म मृत्यु भोगिलेच भोगी। परी तो भोगून अभोक्ता योगी ।
 यातना हि तयालागीं। येणेंचि पाडें ॥ ४ ॥
 कुटून नाही कुटिला। रडोन नाही रडला ।
 कुथोन नाही कुंथिला। योगेश्वर ॥ ५ ॥
 जन्म नसोन घातला। पतित नसोन जाला ।
 यातना नसोन पावला। नानापरी ॥ ६ ॥
 ऐसा श्रोतयांचा अनुमान। श्रोतीं घेतलें आडरान ।
 आतां याचें समाधान। केलें पाहिजे ॥ ७ ॥
 वक्ता म्हणे सावध व्हावें। तुम्ही बोलतां बरवें ।
 परी हें तुमच्याच अनुभवें। तुम्हास घडे ॥ ८ ॥

ज्याचा अनुभव जैसा। तो तो बोलतो तैसा ।
 संपदेविण हो धिवसा। तो निरार्थक ॥ ९ ॥
 नाही ज्ञानाची संपदा। अज्ञानदारिद्र्यें आपदा ।
 भोगिल्याच भोगी सदा। शब्दज्ञानें ॥ १० ॥
 योगी वोळखावा योगेश्वरें। ज्ञानी वोळखावा ज्ञानेश्वरें ।
 माहाचतुर तो चतुरें। वोळखावा ॥ ११ ॥
 अनुभवी अनुभवियास कळे। अलिप्त अलिप्तपणें निवळें ।
 विदेहाचा देहभाव गळे। विदेही देखतां ॥ १२ ॥
 बद्धासारिखा सिद्ध। आणी सिद्धासारिखा बद्ध ।
 येक भावील तो अबद्ध। म्हणावाच नलगे ॥ १३ ॥
 झडपला तो देहधारी। आणी देहधारक पंचाक्षरी ।
 परंतु दोघां येकसरी। कैसी द्यावी ॥ १४ ॥
 तैसा अज्ञान पतित। आणी ज्ञानी जीवन्मुक्त ।
 दोघे समान मानील तो युक्त। कैसा म्हणावा ॥ १५ ॥
 आतां असो हे दृष्टांत। प्रचित बोलों कांहीं हेत ।
 येथें श्रोतीं सावचित्त। क्षणयेक व्हावें ॥ १६ ॥
 जो जो ज्ञानें गुप्त जाला। जो विवेकें विराला ।
 जोअनन्यपणें उरला। नाहीच कांहीं ॥ १७ ॥
 तयास कैसें गवसावें। शोधूं जातां तोचि व्हावें ।
 तोचि होतां म्हणावें। नलगे कांहीं ॥ १८ ॥
 देहीं पाहातां देसिना। तत्वे शोधितां भासेना ।
 ब्रह्म आहे निवडेना। कांहीं केल्यां ॥ १९ ॥
 दिसतो तरी देहधारी। परी कांहींच नाही अंतरीं ।
 तयास पाहातां वरिवरी। कळेल कैसा ॥ २० ॥
 कळाया शोधावें अंतर। तंव तो नित्य निरंतर ।
 जयास धुंडितां विकार। निर्विकार होती ॥ २१ ॥
 तो परमात्मा केवळ। तयास नाही मायामळ ।
 अखंड हेतूचा विटाळ। जालाच नाही ॥ २२ ॥
 ऐसा जो योगीराज। तो आत्मा सहर्जी सहज ।
 पूर्णब्रह्म वेदबीज। देहाकारें कळेना ॥ २३ ॥
 देह भावितां देहचि दिसे। परी अंतर अनारिसें असे ।
 तयास शोधितां नसे। जन्म मरण ॥ २४ ॥
 जयास जन्ममरण व्हावें। तें तो नव्हेचि स्वभावें ।
 नाहीच तें आणावें। कोटून केंचें ॥ २५ ॥
 निर्गुणास जन्म कल्पिला। अथवा निर्गुण उडविला ।
 तरी उडाला आणी जन्मला। आपला आपण ॥ २६ ॥
 माध्यांनीं थुंकितां सूर्यावरी। तो थुंका पडेल आपणांच वरी ।
 दुसऱ्यास चिंतितां अंतरीं। आपणास घडे ॥ २७ ॥
 समर्थ रायाचे महिमान। जाणतां होते समाधान ।
 परंतु भुंकों लागलें स्वान। तरी तें स्वानचि आहे ॥ २८ ॥
 ज्ञानी तो सत्यस्वरूप। अज्ञान देखे मनुष्यरूप ।
 भावासारिखा फळदूप। देव तैसा ॥ २९ ॥
 देव निराकार निर्गुण। लोक भाविती पाषाण ।
 पाषाण फुटतो निर्गुण। फुटेल कैसा ॥ ३० ॥
 देव सदोदित संचला। लोकीं बहुविध केला ।
 परंतु बहुविध जाला। हें तों घडेना ॥ ३१ ॥

तैसा साधु आत्मज्ञानी । बोधें पूर्ण समाधानी ।
विवेकें आत्मनिवेदनी । आत्मरूपी ॥ ३२ ॥
जळोन काष्ठाचा आकार । अग्नि दिसे काष्ठाकार ।
परी काष्ठ होईल हा विचार । बोलोंच नये ॥ ३३ ॥
कर्पूर असे तों जळतां दिसे । तैसा ज्ञानीदेह भासे ।
तयास जन्मवितां कैसें । कर्दळीउदरी ॥ ३४ ॥
बीज भाजलें उगवेना । वस्त्र जळालें उकलेना ।
वोघ निवडितां निवडेना । गंगेमधें ॥ ३५ ॥
वोघ गंगेमागें दिसे । गंगा येकदेसी असे ।
साधु कांहींच न भासे । आणी आत्मा सर्वगत ॥ ३६ ॥
सुवर्ण नव्हे लोखंड । साधूस जन्म थोतांड ।
अज्ञान प्राणी जडमूढ । तयास हें उमजेचिना ॥ ३७ ॥
अंधास कांहींच न दिसे । तरी ते लोक आंधळे कैसे ।
सन्नपातें बरळतसे । सन्नपाती ॥ ३८ ॥
जो स्वप्नामधें भ्याला । तो स्वप्नभयें वोसणाला ।
तें भये जागत्याला । केवि लागे ॥ ३९ ॥
मुळी सर्पाकार देखिली । येक भ्याला येकें वोळखिली ।
दोघांची अवस्था लेखिली । सारिखीच कैसी ॥ ४० ॥
हतीं धरितां हि डसेना । हें येकास भासेना ।
तरी ते त्याची कल्पना । तयासीच बाधी ॥ ४१ ॥
विंचु सर्प डसला । तेणें तोचि जाकळला ।
तयाचेनि लोक जाला । कासावीस कैसा ॥ ४२ ॥
आतां तुटला अनुमान । ज्ञानियास कळे ज्ञान ।
अज्ञानास जन्ममरण । चुकेचिना ॥ ४३ ॥
येका जाणण्यासाठी । लोक पडिले अटाटीं ।
नेणपणें हिंपुटी होती । जन्ममृत्यें ॥ ४४ ॥
तेंचि कथानुसंधान । पुढें केलें परिच्छिन्न ।
सावधान सावधान । म्हणे वक्ता ॥ ४५ ॥
इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
निःसंदेहरूपणनाम समास तिसरा ॥ ३ ॥ ९३

9.4 समास चवथा : जाणपणनिरूपण

॥ श्रीराम ॥

पृथ्वीमधें लोक सकळ । येक संपन्न येक दुर्बळ ।
येक निर्मळ येक वोंगळ । काय निमित्त्य ॥ १ ॥
कित्येक राजे नांदती । कित्येक दरिद्र भोगिती ।
कितीयेकांची उत्तम स्थिती । कित्येक अधमोद्धम ॥ २ ॥
ऐसें काय निमित्त्य जालें । हें मज पाहिजे निरोपिलें ।
याचे उत्तर ऐकिलें । पाहिजे श्रोतीं ॥ ३ ॥
हे सकळ गुणापासीं गती । सगुण भाग्यश्री भोगिती ।
अवगुणास दरिद्रप्राप्ती । येदर्थी संदेह नाही ॥ ४ ॥

जो जो जेथें उपजला । तो ते वेवसाई उमजला ।
तयास लोक म्हणती भला । कार्यकर्ता ॥ ५ ॥
जाणता तो कार्य करी । नेणतां कांहींच न करी ।
जाणता तो पोट भरी । नेणता भीक मागे ॥ ६ ॥
हें तों प्रकटचि असे । जनीं पाहातां प्रत्यक्ष दिसे ।
विद्येवीण करंटा वसे । विद्या तो भाग्यवंत ॥ ७ ॥
आपुली विद्या न सिकसी । तरी काये भीक मागसी ।
जेथें तेथें बुद्धी ऐसी । वडिलें सांगती ॥ ८ ॥
वडिल आहे करंटा । आणी समर्थ होये धाकुटा ।
कां जे विद्येनें मोटा । म्हणोनिया ॥ ९ ॥
विद्या नाही बुद्धी नाही । विवेक नाही साक्षेप नाही ।
कुशळता नाही व्याप नाही । म्हणौन प्राणी करंटा ॥ १० ॥
इतुकें हि जेथें वसे । तेथें वैभवास उणें नसे ।
वैभव सांडितां अपैसें । पाठीं लागे ॥ ११ ॥
वडिल समर्थ धाकुटा भिकारी । ऐका याची कैसी परी ।
वडिला ऐसा व्याप न करी । म्हणोनियां ॥ १२ ॥
जैसी विद्या तैसी हांव । जैसा व्याप तैसें वैभव ।
तोलासारिखा हावभाव । लोक करिती ॥ १३ ॥
विद्या नसे वैभव नसे । तेथें निर्मळ केंचा असे ।
करंटेपणें वोखटा दिसे । वोंगळ आणी विकारी ॥ १४ ॥
पशु पक्षी गुणवंत । त्यास कृपा करी समर्थ ।
गुण नस्तां जिणें वेर्थ । प्राणीमात्राचें ॥ १५ ॥
गुण नाही गौरव नाही । सामर्थ्य नाही महत्व नाही ।
कुशळता नाही तर्क नाही । प्राणीमात्रासी ॥ १६ ॥
याकारणें उत्तम गुण । तेंचि भाग्याचें लक्षण ।
लक्षणेवीण अवलक्षण । सहजचि जालें ॥ १७ ॥
जनामधें तो जाणता । त्यास आहे मान्यता ।
कोणी येक विद्या असतां । महत्व पावे ॥ १८ ॥
प्रपंच अथवा परमार्थ । जाणता तोचि समर्थ ।
नेणता जाणिजे वेर्थ । निःकारण ॥ १९ ॥
नेणतां विंचु सर्प डसे । नेणतां जीवघात असे ।
नेणतां कार्य नासे । कोणी येक ॥ २० ॥
नेणतां प्राणी संतरे । नेणपणें तऱ्हे भरे ।
नेणपणे ठके विसरे । पदार्थ कांहीं ॥ २१ ॥
नेणतां वैरी जिकिती । नेणतां अपाई पडती ।
नेणतां संव्हारती घडती । जीवनास ॥ २२ ॥
आपुले स्वहित न कळे जना । तेणें भोगिती यातना ।
ज्ञान नेणतां अज्ञाना । अधोगती ॥ २३ ॥
मायाब्रह्म जीवशिव । सारासार भावाभाव ।
जाटिल्यासाठीं होतें वाव । जन्ममरण ॥ २४ ॥
कोण कर्ता निश्चयेसीं । बद्ध मोक्ष तो कोणासी ।
ऐसें जाणतां प्राणीयासी । सुटिकां घडे ॥ २५ ॥
जाणिजे देव निर्गुण । जाणिजे मी तो कोण ।
जाणिजे अनन्यलक्षण । म्हणिजे मुक्त ॥ २६ ॥
जितुकें जाणोन सांडिलें । तितुकें दृश्य बोलांडिलें ।
जाणत्यास जाणतां तुटलें । मूळ मीपणाचें ॥ २७ ॥

न जाणतां कोटीवरी । साधनें केलीं परोपरी ।
 तरी मोक्षास अधिकारी । होणार नाही ॥ २८ ॥
 मायाब्रह्म वोळखावें । आपणास आपण जाणावें
 इतुक्यासाठीं स्वभावे । चुके जन्म ॥ २९ ॥
 जाणतां समर्थांचें अंतर । प्रसंगें वर्ते तदनंतर ।
 भाग्य वैभव अपार । तेणेचि पावे ॥ ३० ॥
 म्हणौन जाणणें नव्हे सामान्य । जाणतां होईजे सर्वमान्य ।
 कांहींच नेणतां अमान्य । सर्वत्र करिती ॥ ३१ ॥
 पदार्थ देखोन भूत भावी । नेणतें झडपोन प्राण ठेवी ।
 मिथ्या आहे उठाठेवी । जाणते जाणती ॥ ३२ ॥
 जाणत्यास कळे वर्म । नेणत्याचें खोटें कर्म ।
 सकळ कांहीं धर्माधर्म । जाणतां कळे ॥ ३३ ॥
 नेणत्यास येमयातना । जाणत्यास कांहींच लागेना ।
 सकळ जाणोन विवंचना । करी तो मुक्त ॥ ३४ ॥
 नेणतां कांहीं राजकारण । अपमान करून घेती प्राण ।
 नेणतां कठीण वर्तमान । समस्तांस होये ॥ ३५ ॥
 म्हणोनियां नेणणें खोटें । नेणते प्राणी करंटे ।
 जाणतां विवरतां तुटे । जन्ममरण ॥ ३६ ॥
 म्हणोन अलक्ष करूं नये । जाणणें हाचि उपाये ।
 जाणतां सापडें सोये । परलोकाची ॥ ३७ ॥
 जाणणें सकळांस प्रमाण । मूर्खांस वाटे अप्रमाण ।
 परंतु अलिप्तपणाची खूण । जाणतां कळे ॥ ३८ ॥
 येक जाणणें करून परतें । कोण सोडी प्राणीयातें ।
 कोणी येक कार्य जें तें । जाटिल्याविण न कळे ॥ ३९ ॥
 जाणणें म्हणजे स्मरण । नेणणें म्हणजे विस्मरण ।
 दोहीमधें कोण प्रमाण । शाहाणे जाणती ॥ ४० ॥
 जाणते लोक ते शाहाणे । नेणते वेडे दैन्यवाणे ।
 विज्ञान तेहि जाणपणें । कळो आलें ॥ ४१ ॥
 जेथें जाणपण खुंटलें । तेथें बोलणें हि तुटलें ।
 हेतुरहित जालें । समाधान ॥ ४२ ॥
 श्रोतें म्हणती हें प्रमाण । जालें परम समाधान ।
 परी पिंडब्रह्मांड ऐक्यलक्षण । मज निरोपावें ॥ ४३ ॥
 ब्रह्मांडीं तेंचि पिंडीं असे । बहुत बोलती ऐसें ।
 परंतु याचा प्रत्यय विलसे । ऐसें केलें पाहिजे ॥ ४४ ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
 जाणपणनिरूपणनाम समास चौथा ॥ ४ ॥ १.४

9.5 समास पांचवा : अनुमाननिर्शन

॥ श्रीराम ॥

पिंडासारिखी ब्रह्मांडरचना । नये आमुच्या अनुमाना ।
 प्रचित पाहातां नाना । मते भांबावती ॥ १ ॥

जें पिंडीं तेंचि ब्रह्मांडीं । ऐसी बोलावयाचि प्रौढी ।
 हें वचन घडिनें घडी । तत्वज्ञ बोलती ॥ २ ॥
 पिंड ब्रह्मांड येक राहाटी । ऐसी लोकांची लोकधाटी ।
 परी प्रत्ययाचे परीपाटी । तगों न सके ॥ ३ ॥
 स्थूळ सूक्ष्म कारण माहाकारण । हे च्यारी पिंडींचे देह जाण ।
 विराट हिरण्य अव्याकृत मूळप्रकृती हे खूण । ब्रह्मांडींची ॥ ४ ॥
 हे शास्त्राधाटी जाणावी । परी प्रचित कैसी आणावी ।
 प्रचित पाहातां गथागोवी । होत आहे ॥ ५ ॥
 पिंडी आहे अंतःकरण । तरी ब्रह्मांडीं विष्णु जाण ।
 पिंडी बोलिजेतें मन । तरी ब्रह्मांडीं चंद्रमा ॥ ६ ॥
 पिंडी बुद्धी ऐसें बोलिजे । तरी ब्रह्मांडीं ब्रह्मा ऐसें जाणिजे ।
 पिंडी चित्त ब्रह्मांडीं वोळखिजे । नारायेणु ॥ ७ ॥
 पिंडी बोलिजे अहंकार । ब्रह्मांडीं रुद्र हा निर्धार ।
 ऐसा बोलिला विचार । शास्त्रांतरीं ॥ ८ ॥
 तरी कोण विष्णूचें अंतःकर्ण । चंद्राचें कैसें मन ।
 ब्रह्मयाचे बुद्धीलक्षण । मज निरोपावें ॥ ९ ॥
 नारायणाचें कैसें चित्त । रुद्रअहंकाराचा हेत ।
 हा विचार पाहोन नेमस्त । मज निरोपावा ॥ १० ॥
 प्रचितनिश्चयापुढें अनुमान । जैसे सिंहापुढें आलें स्वान ।
 खऱ्यापुढें खोटें प्रमाण । होईल कैसें ॥ ११ ॥
 परी यास पारखी पाहिजे । पारखीनें निश्चय लाहिजे ।
 परिक्षा नस्तां राहिजे । अनुमानसंशई ॥ १२ ॥
 विष्णु चंद्र आणी ब्रह्मा । नारायेण आणी रुद्रनामा ।
 यां पाचांची अंतःकर्णपंचकें आम्हा । स्वामी निरोपावीं ॥ १३ ॥
 येथें प्रचित हें प्रमाण । नलगे शास्त्राचा अनुमान ।
 अथवा शास्त्री तरी पाहोन । प्रत्ययो आणावा ॥ १४ ॥
 प्रचितीवीण जें बोलणें । तें अवघेचि कंटाळवाणें ।
 तोंड पसरून जैसें सुणें । रडोन गेलें ॥ १५ ॥
 तेथें काये हो ऐकावें । आणी काये शोधून पाहावें ।
 जेथें प्रत्यायाच्या नावें । सुन्याकार ॥ १६ ॥
 आवघे आंधळेचि मिळाले । तेथें डोळसाचें काय चाले ।
 अनुभवाचे नेत्र गेले । तेथें अंधकार ॥ १७ ॥
 नाही दुग्ध नाही पाणी । केली विष्टेची सारणी ।
 तेथें निवडावयाचे धनी । ते एक डोंबकावळे ॥ १८ ॥
 आपुले इच्छेनें बोलिलें । पिंडाऐसे ब्रह्मांड कल्पिले ।
 परी तें प्रचितीस आलें । कोण्या प्रकारें ॥ १९ ॥
 म्हणोन हा अवघाच अनुमान । अवघे कल्पनेचें रान ।
 भलीं न घ्यावें आडरान । तश्करीं घ्यावें ॥ २० ॥
 कल्पून निर्मिले मंत्र । देव ते कल्पनामात्र ।
 देव नाही स्वतंत्र । मंत्राधेन ॥ २१ ॥
 येथें न बोलतां जाणावें । बोलणें विवेका आणावें ।
 आंधळें पाउलीं वोळखावें । विचक्षणें ॥ २२ ॥
 जयास जैसें भासलें । तेणें तैसें कवित्व केलें ।
 परी हें पाहिजे निवडिलें । प्रचितीनें ॥ २३ ॥
 ब्रह्मयानें सकळ निर्मिलें । ब्रह्मयास कोणें निर्माण केलें ।
 विष्णूनें विश्व पाळिलें । विष्णूस पाळिता कवणु ॥ २४ ॥

रुद्र विश्वसंहारकर्ता । परी कोण रुद्रास संहारिता ।
कोण काळाचा नियंता । कळला पाहिजे ॥ २५ ॥
याचा कळेना विचार । तों अवघा अंधकार ।
म्हणोनियां सारासार । विचार करणें ॥ २६ ॥
ब्रह्मांड स्वभावेचि जालें । परंतु हें पिंडाकार कल्पिलें ।
कल्पिलें परी प्रत्यया आलें । नाही कदा ॥ २७ ॥
पाहातां ब्रह्मांडाची प्रचिती । कित्येक संशय उठती ।
हें कल्पनिक श्रोतीं । नेमस्त जाणावें ॥ २८ ॥
पिंडासारिखी ब्रह्मांडरचना । कोण आणितो अनुमाना ।
ब्रह्मांडी पदार्थ नाना । ते पिंडीं कैचे ॥ २९ ॥
औटकोटी भुतावळी । औटकोटी तीर्थावळी ।
औटकोटी मंत्रावळी । पिंडीं कोठें ॥ ३० ॥
तेतीस कोटी सुरवर । अद्यांसि सहस्र ऋषेश्वर ।
नवकोटी कात्यायेणीचा विचार । पिंडीं कोठें ॥ ३१ ॥
च्यामुंडा छप्पन्न कोटी । कित्येक जीव कोट्यानुकोटी ।
चौन्यासी लक्ष योनींची दाटी । पिंडीं कोठें ॥ ३२ ॥
ब्रह्मांडी पदार्थ निर्माण जाले । पृथकाकारें वेगळाले ।
तेहि तितुके निरोपिले । पाहिजेत पिंडीं ॥ ३३ ॥
जितुक्या औषधी तितुकीं फळे । नाना प्रकारी रसाळें ।
नाना बीजें धान्यें सकळें । पिंडीं निरोपावीं ॥ ३४ ॥
हें सांगतां पुरवेना । तरी उगेंचि बोलावेना ।
बोलिलें न येतां अनुमाना । लाजिरवाणें ॥ ३५ ॥
तरी हें निरोपिलें नवचे । फुकट बोलतां काय वेचे ।
याकारणें अनुमानाचें । कार्य नाही ॥ ३६ ॥
पांच भूतें ते ब्रह्मांडीं । आणि पांचचि वर्तती पिंडीं ।
याची पाहावी रोकडी । प्रचित आतां ॥ ३७ ॥
पांचा भूतांचे ब्रह्मांड । आणि पंचभूतिक हें पिंड ।
यावेगळें तें उदंड । अनुमानज्ञान ॥ ३८ ॥
जितुकें अनुमानाचें बोलणें । तितुकें वमनप्राये त्यागणें ।
निश्चयात्मक तेंचि बोलणें । प्रत्ययाचें ॥ ३९ ॥
जेंचि पिंडीं तेंचि ब्रह्मांडीं । प्रचित नाही कीं रोकडी ।
पंचभूतांची तांतडी । दोहीकडे ॥ ४० ॥
म्हणोनि देहींचें थानमान । हा तों अवघाचि अनुमान ।
आतां येक समाधान । मुख्य तें कैसें ॥ ४१ ॥
इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
अनुमाननिर्णयनाम समास पांचवा ॥ ५ ॥ १.५

9.6 समास सहावा : गुणरूपनिरूपण

॥ श्रीराम ॥

आकाश जैसे निराकार । तैसा ब्रह्माचा विचार ।
तेथें वायोचा विकार । तैसी मूळमाया ॥ १ ॥

हें दासबोधीं असे बोलिलें । ज्ञानदशकीं प्रांजळ केलें ।
मूळमायेंत दाखविलें । पंचभूतिक ॥ २ ॥
तेथें जाणीव तो सत्वगुण । मध्य तो रजोगुण ।
नेणीव तमोगुण । जाणजे श्रोतीं ॥ ३ ॥
म्हणाल तेथें कैची जाणीव । तरी ऐका याचा अभिप्राव ।
पिंडीं माहाकारण देहीं सर्व । साक्षिणी अवस्था ॥ ४ ॥
तैसी मूळप्रकृती ब्रह्मांडींचें । देह माहाकारण साचें ।
म्हणोन तेथेंजाणीवेचें । अधिष्ठान आलें ॥ ५ ॥
असो मूळमायेभीतरीं । गुप्त त्रिगुण वास करी ।
पष्ट होती संधी चतुरीं । जाणावी गुणक्षोभिणी ॥ ६ ॥
जैस तृणाचा पोटराकळा । पुढें उकलोन होये मोकळा ।
तैसी मूळमाया अवलीळा । गुण प्रसवली ॥ ७ ॥
मूळमाया वायोस्वरूप । ऐक गुणक्षोभिणीचें रूप ।
गुणविकार होतांचि अल्प । गुणक्षोभिणी बोलिजे ॥ ८ ॥
पुढें जाणीव मध्यस्त नेणीव । मिश्रित चालिला स्वभाव ।
तेथें मातृकास ठाव । शब्द जाला ॥ ९ ॥
तो शब्दगुण आकाशीचा । ऐसा अभिप्राव येथीचा ।
शब्देचि वेदशास्त्रांचा । आकार जाला ॥ १० ॥
पंचभूतें त्रिगुणाकार । अवघा वायोचा विकार ।
जाणीवनेणीवेचा विचार । वायोचि करितां ॥ ११ ॥
वायो नस्तां कैची जाणीव । जाणीव नस्तां कैची नेणीव ।
जाणीवनेणीवेस ठाव । वायोगुणें ॥ १२ ॥
जेथें मुळीच नाही चळण । तेथें कैचें जाणीवलक्षण ।
म्हणोनि वायोचा गुण । नेमस्त जाणावा ॥ १३ ॥
येकापासून येक जालें । हें येक उगेंचि दिसोन आलें ।
स्वरूप मुळीच भासलें । त्रिगुणभूतांचें ॥ १४ ॥
ऐसा हा मुळीचा कर्दमु । पुढें पष्टतेचा अनुक्रमु ।
सांगतां येकापासून येक उगमु । हें हि खरें ॥ १५ ॥
वायोच कर्दम बोलिला । तयापासून अग्नि जाला ।
तोहि पाहातां देखिला । कर्दमुचि ॥ १६ ॥
अग्निपासून जालें आप । तेंहि कर्दमस्वरूप ।
आपापासून पृथ्वीचें रूप । तेंहि कर्दमरूपी ॥ १७ ॥
येथें आशंका उठिली । भूतांस जाणीव कोठें देखिली ।
तरी भूतांत जाणीव हे ऐकिली । नाही वार्ता ॥ १८ ॥
जाणीव म्हणजे जाणतें चळण । तेंचि वायोचें लक्षण ।
वायोआंगी सकळ गुण । मागां निरोपिलें ॥ १९ ॥
म्हणोन जाणीवनेणीवमिश्रीत । अवघें चालिलें पंचभूत ।
म्हणोनियां भूतांत । जाणीव असे ॥ २० ॥
कोठें दिसे कोठें न दिसे । परी तें भूतीं व्यापून असे ।
तिक्षण बुद्धी करितां भासे । स्थूल सूक्ष्म ॥ २१ ॥
पंचभूतें आकारली । भूतीं भूतें कालवलीं ।
तरी पाहातं भासलीं । येक स्थूल येक सूक्ष्म ॥ २२ ॥
निरोधवायो न भासे । तैसी जणीव न दिसे ।
न दिसे परी ते असे । भूतरूपें ॥ २३ ॥
काष्ठीं अग्नी दिसेना । निरोधवायो भासेना ।
जणीव तैसी लक्षेना । येकायेकीं ॥ २४ ॥

भूतें वेगळालीं दिसती । पाहातां येकचि भासती ।
 बहुत धूर्तपणें प्रचिती । वोळखावी ॥ २५ ॥
 ब्रह्मापासून मूळमाया । मूळमायेपासून गुणमाया ।
 गुणमायेपासून तया । गुणास जन्म ॥ २६ ॥
 गुणापासूनियां भूतें पावली । पष्ट दशेतें ।
 ऐसीयांचीं रूपें समस्तें । निरोपिलीं ॥ २७ ॥
 आकाश गुणापासून जालें । हें कदापी नाही घडलें ।
 शब्दगुणास कल्पिलें । आकाश वायां ॥ २८ ॥
 येक सांगतां येकचि भावी । उगीच करी गथागोवी ।
 तया वेड्याची उगवी । कोणें करावी ॥ २९ ॥
 सिकविल्यां हि कळेना । उमजविल्यां हि उमजेना ।
 दृष्टांतेंहि तर्केना । मंदरूप ॥ ३० ॥
 भूतांहून भूत थोर । हा हि दाविला विचार ।
 परी भूतांवडिल स्वतंत्र । कोण आहे ॥ ३१ ॥
 जेथें मूळमाया पंचभूतिक । तेथें काये राहिला विवेक ।
 मूळमायेपरतें येक । निर्गुणब्रह्म ॥ ३२ ॥
 ब्रह्मीं मूळमाया जाली । तिची लीळा परीक्षिली ।
 तंव ने निखळ वोतली । भूतेंत्रिगुणांची ॥ ३३ ॥
 भूतें विकारवंत चत्वार । आकाश पाहातां निर्विकार ।
 आकाश भूत हा विचार । उपाधीकरितां ॥ ३४ ॥
 पिंडी व्यापक म्हणोन जीव । ब्रह्मांडी व्यापक म्हणोन शिव ।
 तैसाच हाहि अभिप्राव । आकाशाचा ॥ ३५ ॥
 उपाधीमचें सापडलें । सूक्ष्म पाहातां भासलें ।
 इतुक्यासाठीं आकाश जालें । भूतरूप ॥ ३६ ॥
 आकाश अवकाश तो भकास । परब्रह्म तें निराभास ।
 उपाधी नस्ता जें आकाश । तेंचि ब्रह्म ॥ ३७ ॥
 जाणीव नेणीव मध्यमान । हेंचि गुणाचें प्रमाण ।
 येथें निरोपिलें त्रिगुण । रूपेंसहित ॥ ३८ ॥
 प्रकृती पावली विस्तारातें । पुढे येकाचें येकचि होतें ।
 विकारवंतचि तयातें । नेम कैचा ॥ ३९ ॥
 काळें पांढरें मेळवितां । पारवें होतें तत्वता ।
 काळें पिवळें मेळवितां । हिरवें होये ॥ ४० ॥
 ऐसें रंग नानापरी । मेळवितां पालट धरी ।
 तैसें दृश्य हें विकारी । विकारवंत ॥ ४१ ॥
 येका जीवनें नाना रंग । उमटों लागती तरंग ।
 पालटाचा लागवेग । किती म्हणोन पाहावा ॥ ४२ ॥
 येका उदकाचे विकार । पाहातां दिसती अपार ।
 पांचा भूतांचे विस्तार । चौऱ्यासी लक्ष योनी ॥ ४३ ॥
 नाना देहाचें बीज उदक । उदकापासून सकळ लोक ।
 किडा मुंगी स्वापदादिक । उदकेचि होयें ॥ ४४ ॥
 शुक्लीत शोणीत म्हणजे नीर । त्या नीराचें हें शरीर ।
 नखें दंत अस्तिमात्र । उदकाच्या होती ॥ ४५ ॥
 मुळ्यांचे बारीक पागोरे । तेंपें पंथें उदक भरे ।
 त्या उदकेचि विस्तारे । वृक्षमात्र ॥ ४६ ॥
 अंबवृक्ष मोहरा आले । अवघे उदकाकरितां जाले ।
 फळीं फुलीं लगडले । सावकास ॥ ४७ ॥

खोड फोडून अंबे पाहातां । तेथें दिसेना सर्वथा ।
 खांद्या फोडून फळें पाहातां । बोलीं सालें ॥ ४८ ॥
 मुळापासून सेवटवरी । फळ नाही तदनंतरीं ।
 जळरूप फळ चतुरीं । विवेकें जाणावें ॥ ४९ ॥
 तेंचि जळ सेंड्या चढे । तेव्हां वृक्षमात्र लगडे ।
 येकाचें येकचि घडे । येणें प्रकारें ॥ ५० ॥
 पत्रें पुष्पें फळें भेद । किती करावा अनुवाद ।
 सूक्ष्म दृष्टीनें विशद । होत आहे ॥ ५१ ॥
 भूतांचे विकार सांगों किती । क्षणक्षणा पालटती ।
 येकाचे येकचि होती ॥ नाना वर्ण ॥ ५२ ॥
 त्रिगुणभूतांची लटपट । पाहों जातां हे खटपट ।
 बहुरूप बहु पालट । किती म्हणोन सांगावा ॥ ५३ ॥
 ये प्रकृतीचा निरास । विवेकें वारावा सावकास ।
 मग परमात्मा परेश । अनन्यभावं भजावा ॥ ५४ ॥
 इथि श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे गुणरूपनिरूपणनाम समास सहावा

9.7 समास सातवा : विकल्पनिरूपण

॥ श्रीराम ॥

आधी स्थूळ आहे येक । तरी मग अंतःकरण पंचक ।
 जाणतेपणाचा विवेक । स्थूळाकरितां ॥ १ ॥
 तैसेंचि ब्रह्मांडेवीण कांहीं । मूळमायेसि जाणीव नाही ।
 स्थूळाच्या आधारें सर्व हि । कार्य चाले ॥ २ ॥
 तें स्थूळचि नस्तां निर्माण । कोठें राहिल अंतःकर्ण ।
 ऐसा श्रोतीं केला प्रश्न । याचें उत्तर ऐका ॥ ३ ॥
 कोसले अथवा कांटेघरें । नाना पृष्ठिभागीं चालती घरें ।
 जीव करिती लहानथोरें । शक्तीनुसार ॥ ४ ॥
 शंख सिंपी घुला कवडें । आधी त्याचें घर घडे ।
 किंवा आधी निर्माण किडे । हें विचारावें ॥ ५ ॥
 आधी प्राणी ते होती । मग घरें निर्माण करिती ।
 हे तों प्रत्यक्ष प्रचिती । सांगणें नलगे ॥ ६ ॥
 तैसें आधी सूक्ष्म जाण । मग स्थूळ होतें निर्माण ।
 येणें दृष्टांतें प्रश्न । फिटला श्रोतयांचा ॥ ७ ॥
 तव श्रोता पुसे आणीक । जी आठवलें कांहीं येक ।
 जन्ममृत्युचा विवेक । मज निरोपावा ॥ ८ ॥
 कोण जन्मास घालितें । आणी मागुता कोण जन्म घेतें ।
 हें प्रत्यया कैसें येतें । कोण्या प्रकारें ॥ ९ ॥
 ब्रह्मा जन्मास घालितो । विष्णु प्रतिपाळ करितो ।
 रुद्र अवघें संव्हारितो । ऐसें बोलती ॥ १० ॥
 तरीं हें प्रवृत्तीचें बोलणें । प्रत्ययास आणी उणें ।
 प्रत्यय पाहातां श्लाघ्यवाणें । होणार नाही ॥ ११ ॥
 ब्रह्मास कोणें जन्मास घातलें । विष्णूस कोणें प्रतिपाळिलें ।
 रुद्रास कोणें संव्हारिलें । माहाप्रळई ॥ १२ ॥

म्हणौनि हा सृष्टीभाव । अवघा मायेचा स्वभाव ।
 कर्ता म्हणों निर्गुण देव । तरी तो निर्विकारी ॥ १३ ॥
 म्हणावें माया जन्मास घाली । तरी हे आपणचि विस्तारली ।
 आणी विचारितां थारली । हें हि घडेना ॥ १४ ॥
 आतां जन्मतो तो कोण । कैसी त्याची वोळखण ।
 आणी संचिताचें लक्षण । तेंहि निरोपावें ॥ १५ ॥
 पुण्याचें कैसें रूप । आणी पापाचें कैसें स्वरूप ।
 याहि शब्दाच आक्षेप । कोण कर्ता ॥ १६ ॥
 हें कांहींच न ये अनुमाना । म्हणती जन्म घेते वासना ।
 परी ते पाहातां दिसेना । ना धरितां न ये ॥ १७ ॥
 वासना कामना आणी कल्पना । हेतु भावना मति नाना ।
 ऐशा अनंत वृत्ती जाणा । अंतःकर्णपंचकाच्या ॥ १८ ॥
 असो हें अवघें जाणीव यंत्र । जाणीव म्हणजे स्मरणमात्र ।
 त्या स्मरणास जन्मसूत्र । कैसें लागे ॥ १९ ॥
 देहो निर्माण पांचा भूतांचा । वायो चाळक तयाचा ।
 जाणणें हा मनाचा । मनोभाव ॥ २० ॥
 ऐसें हें सहजचि घडलें । तत्वांचें गुंथाडें जालें ।
 कोणास कोणे जन्मविलें । कोण्या प्रकारें ॥ २१ ॥
 तरी हें पाहातां दिसेना । म्हणोन जन्मचि असेना ।
 उपजला प्राणी येना । मागुता जन्मा ॥ २२ ॥
 कोणासीच जन्म नाही । तरी संतसंगें केलें काई ।
 ऐसा अभिप्राव सर्वहि । श्रोतयांचा । २३ ॥
 पुर्वी स्मरण ना विस्मरण । मधेचि हें जालें स्मरण ।
 अंतर्यामी अंतःकर्ण । जाणती कळा ॥ २४ ॥
 सावध आहे तो स्मरण । विकळ होतां विस्मरण ।
 विस्मरण पडतां मरण । पावती प्राणी ॥ २५ ॥
 स्मरण विस्मरण राहिलें । मग देहास मरण आलें ।
 पुढें जन्मास घातलें । कोणास कोणें ॥ २६ ॥
 म्हणोनी जन्मचि असेना । आणी यातना हि दिसेना ।
 अवघी वेर्थचि कल्पना । बळावली ॥ २७ ॥
 म्हणौन जन्मचि नाही कोणासी । श्रोतयांची आशंका ऐसी ।
 मरोन गेलें तें जन्मासी । मागुतें न ये ॥ २८ ॥
 वाळलें काष्ठ हिरवळेना । पडिलें फळ तें पुन्हां लागेना ।
 तैसें पडिलें शरीर येना । जन्मास मागुतें ॥ २९ ॥
 मडकें अवचितें फुटलें । फुटलें तें फुटोनिच गेलें ।
 तैसेंचि पुन्हां जन्मलें । नाही मनुष्य ॥ ३० ॥
 येथें अज्ञान आणी सज्ञान । सारिखेच जाले समान ।
 ऐसा बळावला अनुमान । श्रोतयांसी ॥ ३१ ॥
 वक्ता म्हणे हो ऐका । अवघें पाषांड करूं नका ।
 अनुमान असेल तरी विवेका । अवलोकावें ॥ ३२ ॥
 प्रेत्नेवीण कार्य जालें । जेविल्यावीण पोट भरलें ।
 ज्ञानेवीण मुक्त जालें । हें तों घडेना ॥ ३३ ॥
 स्वयें आपण जेविला । त्यास वाटे लोक धाला ।
 परंतु हें समस्तांला । घडले पाहिजे ॥ ३४ ॥
 पोहणें सिकला तो तरेल । पोहणें नेणें तो बुडेल ।
 येथें हि अनुमान करील । ऐसा कवणु ॥ ३५ ॥

तैसें जयास ज्ञान जालें । ते ते तितुकेच तरले ।
 ज्याचें बंधनचि तुटलें । तोचि मुक्त ॥ ३६ ॥
 मोकळा म्हणे नाही बंधन । आणी प्रत्यक्ष बंदी पडिले जन ।
 त्याचें कैसें समाधान । तें तुम्ही पाहा ॥ ३७ ॥
 नेणे दुसऱ्याची तळमळ । तें मनुष्य परदुःखसीतळ ।
 तैसाच हाहि केवळ । अनुभव जाणावा ॥ ३८ ॥
 जयास आत्मज्ञान जालें । तत्वे तत्व विवंचिलें ।
 खुणेसी पावतांच बाणलें । समाधान ॥ ३९ ॥
 ज्ञानें चुके जन्ममरण । सगट बोलणें अप्रमाण ।
 वेदशास्त्र आणी पुराण । मग कासयासी ॥ ४० ॥
 वेदशास्त्रविचारबोली । माहानुभावांची मंडळी ।
 भूमंडळी लोक सकळी । हें मानीतना ॥ ४१ ॥
 अवघें होतां अप्रमाण । मग आपलेंच काय प्रमाण ।
 म्हणोन जेथें आत्मज्ञान । तोचि मुक्त ॥ ४२ ॥
 अवघे च मुक्त पाहातां नर । हाहि ज्ञाचा उद्धार ।
 ज्ञानेविण तो उद्धार । होओणार नाही ॥ ४३ ॥
 आत्मज्ञान कळों आले । म्हणोन दृश्य मिथ्या जालें ।
 परंतु वेदा लाविलें । सकळास येणें ॥ ४४ ॥
 आतां प्रश्न हा फिटला । ज्ञानी ज्ञानें मुक्त जाला ।
 अज्ञान तो बांधला । आपले कल्पनेनें ॥ ४५ ॥
 विज्ञानासारिखें अज्ञान । आणी मुक्तासारिखें बंधन ।
 निश्चयासारिखा अनुमान । मानूचि नये ॥ ४६ ॥
 बंधन म्हणजे कांहींच नाही । परी वेदा लाविलें सर्व हि ।
 यास उपावचि नाही । कळल्यावांचुनी ॥ ४७ ॥
 कांहींच नाही आणी बाधी । हेंचि नवल पाहा आधीं ।
 मिथ्या जाणजेना बद्धि । म्हणोन बद्ध ॥ ४८ ॥
 भोळा भाव सिद्धी जाव । हा उधाराचा उपाव ।
 रोकडा मोक्षाचा अभिप्राव । विवेकें जाणावा ॥ ४९ ॥
 प्राणी व्हावया मोकळा । आधी पाहिजे जाणीवकळा ।
 सकळ जाणतां निराळा । सहजचि होये ॥ ५० ॥
 कांहींच नेणजे तें अज्ञान । सकळ जाणजे तें ज्ञान ।
 जाणिव राहातां विज्ञान । स्वयेंचि आत्मा ॥ ५१ ॥
 अमृत सेऊन अमर जाला । तो म्हणे मृत्यु कैसा येतो जनाला ।
 तैसा विवेकी म्हणे बद्दाला । जन्म तो कैसा ॥ ५२ ॥
 जाणता म्हणे जनातें । तुम्हांस भूत कैसे झडपितें ।
 तुम्हास वीष कैसे चढतें । निर्विष म्हणे ॥ ५३ ॥
 आधी बद्धासारिकें व्हावें । मग हें नलगेचि पुसावें ।
 विवेक दूरी ठेऊन पाहावें । लक्षण बद्धाचें ॥ ५४ ॥
 निजेल्यास चेईला तो । म्हणे हा कां रे वोसणातो ।
 अनुभव पाहाणेंचि आहे तो । तरी मग निजोन पाहावा ॥ ५५ ॥
 ज्ञात्याची उगवली वृत्ती । बद्धाऐसी न पडेल गुंती ।
 भुकेल्याची अनुभवप्राप्ती । धाल्यास नाही ॥ ५६ ॥
 इतुकेन आशंका तुटली । ज्ञानें मोक्षप्राप्ती जाली ।
 विवेक पाहातां बाणली । अंतरस्थिती ॥ ५७ ॥
 इथि श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे विकल्पनिरसननाम समास सातवा

9.8 समास आठवा : देहांतनिरूपण

॥ श्रीराम ॥

ज्ञाता सुटला ज्ञानमते । परंतु जन्म कैसा बद्धते ।
बद्धाचें काये जन्मते । अंतकाळीं ॥ १ ॥
बद्ध प्राणी मरोन गेले । तेथें कांहींच नाही उरलें ।
जाणिवेचे विस्मरण जालें । मरणापूर्वी ॥ २ ॥
ऐसी घेतली आशंका । याचें उत्तर ऐका ।
आतां दुष्टीत होऊं नका । म्हणे वक्ता ॥ ३ ॥
पंचप्राण स्थळें सोडिती । प्राणरूप वासनावृत्ती ।
वासनामिश्रित प्राण जाती । देह सोडुनिया ॥ ४ ॥
वायोसरिसी वासना गेली । ते वायोरूपेंच राहिली ।
पुन्हां जन्म घेऊन आली । हेतुपरत्वे ॥ ५ ॥
कित्येक प्राणी निःशेष मरती । पुन्हां मागुते जीव येती ।
ढकलून दिल्लें तें दुखवती । हस्तपादादिक ॥ ६ ॥
सर्पदृष्टी जालियां वरी । तीं दिवसां उठवी धन्वंतरी ।
तेव्हां ते माघारी । वासना येते कीं ॥ ७ ॥
कित्येक सेवें होऊन पडती । कित्येक तयांस उठविती ।
येमलोकीहून आणित्ती । माघारे प्राणी ॥ ८ ॥
कित्येक पुर्वी श्रापिले । ते शापें देह पावले ।
उश्रापकाळीं पुन्हां आले । पूर्वदेही ॥ ९ ॥
कित्येकीं बहु जन्म घेतले । कित्येक परकाया प्रवेशले ।
ऐसे आले आणी गेले । बहुत लोक ॥ १० ॥
फुंकल्यासरिसा वायो गेला । तेथें वायोसून निर्माण जाला ।
म्हणोन वायोरूप वासनेला । जन्म आहे ॥ ११ ॥
मनाच्या वृत्ती नाना । त्यांत जन्म घेते वासना ।
वासना पाहातां दिसेना । परंतु आहे ॥ १२ ॥
वासना जाणजे जाणिवहेत । जाणीव मुळींचा मूळतंत ।
मूळमायेत असे मिश्रित । कारणरूपें ॥ १३ ॥
कारणरूप आहे ब्रह्मांडी । कार्यरूपें वर्ते पिंडी ।
अनुमानितां तांतडी । अनुमानेना ॥ १४ ॥
परंतु आहे सूक्ष्मरूप । जैसे वायोचे स्वरूप ।
सकळ देव वायोरूप । आणी भूतसृष्टि ॥ १५ ॥
वायोमधें विकार नाना । वायो पाहातां तरी दिसेना ।
तैसी जाणीववासना । अति सूक्ष्म ॥ १६ ॥
त्रिगुण आणी पंचभूतें । हे वायोमध्यें मिश्रिते ।
अनुमानेना म्हणोन त्यातें । मिथ्या म्हणों नये ॥ १७ ॥
सहज वायो चाले । तरी सुगंध दुर्गंध कळों आले ।
उष्ण सीतळ तप्त निवाले । प्रत्यक्ष प्राणी ॥ १८ ॥
वायोचेनि मेघ वोळती । वायोचेनि नक्षत्रें चालती ।
सकळ सृष्टीची वर्तती गती । सकळ तो वायो ॥ १९ ॥
वायोरूपें देवतें भूतें । आंगीं भरती अकस्मातें ।
वीध केलियां प्रेतें । सावध होती ॥ २० ॥
वारें निराळें न बोले । देहामधें भरोन डोले ।

आळी घेऊन जन्मा आले । कित्येक प्राणी ॥ २१ ॥
राहाणें ब्रह्मणसमंध जाती । राहाणें ठेवणीं सांपडती ।
नाना गुंतले उगवती । प्रत्यक्ष राहाणें ॥ २२ ॥
ऐसा वायोचा विकार । येवंचे कळेना विस्तार ।
सकळ कांहीं चराचर । वायोमुळें ॥ २३ ॥
वायो स्तब्धरूपें सृष्टीधर्ता । वायो चंचळरूपें सृष्टीकर्ता ।
न कळे तरी विचारीं प्रवर्ता । म्हणजे कळे ॥ २४ ॥
मुळापासून सेवटवरी । वायोचि सकळ कांहीं करी ।
वायोवेगळें कर्तुत्व चतुरीं मज निरोपावें ॥ २५ ॥
जाणीवरूप मूळमाया । जाणीव जाते आपल्या ठाया ।
गुप्त प्रगट होऊनियां । विश्वीं वर्ते ॥ २६ ॥
कोठें गुप्त कोठें प्रगटे । जैसें जीवन उफाळे आटे ।
पुढें मागुता वोघ लोटे । भूमंडळीं ॥ २७ ॥
तैसाच वायोमधें जाणीवप्रकार । उमटे आटे निरंतर ।
कोठें विकारें कोठें समीर । उगाच वाजे ॥ २८ ॥
वारीं आंगावरून जाती । तें हातपाये वाळती ।
वारां वाजतां करपती । आलीं पिकें ॥ २९ ॥
नाना रोगांचीं नाना वारीं । पीडा करिती पृथ्वीवरी ।
वीज कडाडी अंबरी । वायोमुळें ॥ ३० ॥
वायोकरितां रागोद्धार । कळे वोळखीचा निर्धार ।
दीप लागे मेघ पडे हा चमत्कार । रागोद्दारीं ॥ ३१ ॥
वायो फुकितां भुली पडती । वायो फुकितां खांडकें करपती ।
वायोकरितां चालती । नाना मंत्र ॥ ३२ ॥
मंत्रें देव प्रगटती । मंत्रें भूतें अखरकित्ती ।
बाजीगरी वोडंबरी करिती । मंत्रसामर्थ्यें ॥ ३३ ॥
राक्षसांची मावरचना । ते हे देवांदिकां कळेना ।
विचित्र सामर्थ्यें नाना । स्तंबनमोहनादिकें ॥ ३४ ॥
धडचि पिसें करावें । पिसेंच उमजवावें ।
नाना विकार सांगावे । कित्ती म्हणोनी ॥ ३५ ॥
मंत्रीं संग्राम देवाचा । मंत्रीं साभिमान ऋषीचा ।
महिमा मंत्रसामर्थ्याचा । कोण जाणे ॥ ३६ ॥
मंत्रीं पक्षी आटोपिती । मूशकें स्वापदें बांधती ।
मंत्रीं माहसर्प खिळिती । आणी धनलाभ ॥ ३७ ॥
आतां असो हा प्रश्न जाला । बद्धाचा जन्म प्रत्यया आला ।
मागील प्रश्न फिटला । श्रोतयाचा ॥ ३८ ॥
इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
देहांतनिरूपणनाम समास आठवा ॥ ८ ॥ १.८

9.9 समास नववा : संदेहवारण

॥ श्रीराम ॥

ब्रह्म वारितां वारेना । ब्रह्म सारितां सारेना ।
ब्रह्म कांहीं वोसरेना । येकीकडे ॥ १ ॥

ब्रह्म भेदितां भेदेना । ब्रह्म छेदितां छेदेना ।
 ब्रह्म परते होयेना । केलें तरी ॥ २ ॥
 ब्रह्म खडेना अखंड । ब्रह्मीं नाही दुसरें बंड ।
 तरी कैसें हें ब्रह्मांड । सिरकलें मधें ॥ ३ ॥
 पर्वत पाषाण सिळा सिखरें । नाना स्थळें स्थळांतरें ।
 भूगोळरचना कोण्या प्रकारें । जालीं परब्रह्मीं ॥ ४ ॥
 भूगोळ आहे ब्रह्मामधें । ब्रह्म आहे भूगोळामधें ।
 पाहातं येक येकामधें । प्रत्यक्ष दिसे ॥ ५ ॥
 ब्रह्मीं भूगोळें पैस केला । आणि भूगोळहि ब्रह्मं भेदिला ।
 विचार पाहातां प्रत्यय आला । प्रत्यक्ष आतां ॥ ६ ॥
 ब्रह्मं ब्रह्मांड भेदिलें । हें तों पाहतां नीटचि जालें ।
 परी ब्रह्मास ब्रह्मांडें भेदिलें । हें विपरीत दिसे ॥ ७ ॥
 भेदिलें नाही म्हणावें । तरी ब्रह्मीं ब्रह्मांड स्वभावें ।
 हें सकळांस अनुभवं । दिसत आहे ॥ ८ ॥
 तरी हें आतां कैसें जालें । विचारून पाहिजे बोलिलें ।
 ऐसें श्रोतीं आक्षेपिलें । आक्षेपवचन ॥ ९ ॥
 आतां याचें प्रत्युत्तर । सावध ऐका निरोत्तर ।
 येथें पडिले किं विचार । संदेहाचे ॥ १० ॥
 ब्रह्मांड नाही म्हणो तरी दिसे । आणि दिसे म्हणो तरी नासे ।
 आतां हें समजती कैसें । श्रोतेजन ॥ ११ ॥
 तंव श्रोते जाले उद्धित । आहों म्हणती सावचित्त ।
 प्रसंगें बोलों उचित । प्रत्युत्तर ॥ १२ ॥
 आकाशीं दीपास लाविलें । दीपें आकाश परतें केलें ।
 हें तों घडेना पाहिलें । पाहिजे श्रोतीं ॥ १३ ॥
 आप तेज अथवा पवन । सारूं न सकती गगन ।
 गगन पाहातां सघन । चळेल कैसें ॥ १४ ॥
 अथवा कठीण जाली मेदनी । तरी गगनं केली चाळणी ।
 पृथ्वीचें सर्वांग भेदनी राहिलें गगन ॥ १५ ॥
 याची प्रचित्त ऐसी असे । जें जडत्वा आलें तितुकें नासे ।
 आकाश जैसें तैसें असे । चळणार नाही ॥ १६ ॥
 वेगळेपण पाहावें । तयास आकाश म्हणावें ।
 अभिन्न होतां स्वभावें । आकाश ब्रह्म ॥ १७ ॥
 तस्मात् आकाश चळेना । भेद गगनाचा कळेना ।
 भासलें ब्रह्म तयास जाणा । आकाश म्हणावें ॥ १८ ॥
 निर्गुण ब्रह्मसें भासलें । कल्पू जातां अनुमानलें ।
 म्हणोन आकाश बोलिलें । कल्पनेसाठीं ॥ १९ ॥
 कल्पनेसि भासे भास । तितुकें जाणावें आकाश ।
 परब्रह्म निराभास । निर्विकल्प ॥ २० ॥
 पंचभूतांमधें वास । म्हणौन बोलिजे आकाश ।
 भूतांतरीं जो ब्रह्मांश । तेंचि गगन ॥ २१ ॥
 प्रत्यक्ष होते जातें । अचळ कैसें म्हणावें त्यातें ।
 म्हणओनियां गगनातें । भेदिलें नाही ॥ २२ ॥
 पृथ्वी विरोन उरे जीवन । जीवन नस्तां उरे अग्न ।
 अग्न विझतां उरे पवन । तोहि नसे ॥ २३ ॥
 मिथ्या आलें आणि गेलें । तेणें खरें तें भंगलें ।
 ऐसें हें प्रचितीस आलें । कोणेंपरी ॥ २४ ॥

भ्रमें प्रत्यक्ष दिसतें । विचार पाहतां काय तेथें ।
 भ्रममूळ या जगाअतें । खरें कैसें म्हणावें ॥ २५ ॥
 भ्रम शोधितां कांहींच नाही । तेथें भेदिलें कोणें काई ।
 भ्रमें भेदिलें म्हणतां ठाई । भ्रमचि मिथ्या ॥ २६ ॥
 भ्रमाचें रूप मिथ्या जालें । मग सुखें म्हणावें भेदिलें ।
 मूळीं लटिकें त्यानं केलें । तेंहि तैसें ॥ २७ ॥
 लटिक्यानें उदंड केलें । तरी आमूचें काय गेलें ।
 केलें म्हणतांच नाथिलें । शाहाणे जाणती ॥ २८ ॥
 सागरामधें खसखस । तैसें परब्रह्मीं दृश्य ।
 मतिसारिखा मतिप्रकाश । अंतरीं वाढे ॥ २९ ॥
 मती करितां विशाळ । कवळो लागे अंतराळ ।
 पाहातां भासे ब्रह्मगोळ । कवीठ जैसें ॥ ३० ॥
 वृत्ति त्याहून विशाळ । करितां ब्रह्मांड बद्रिफळ ।
 ब्रह्माकार होतां केवळ । कांहींच नाही ॥ ३१ ॥
 आपण विवेकें विशाळला । मयादिवेगळा जाला ।
 मग ब्रह्मगोळ देखिला । वटबीजन्माये ॥ ३२ ॥
 होतां त्याहून विस्तीर्ण । वटबीज कोटिप्रमाण ।
 आपण होतां परिपूर्ण । कांहींच नाही ॥ ३३ ॥
 आपण भ्रमें लाहानाळला । केवळ देहधारी जाला ।
 तरी मग ब्रह्मांड त्याला । कवळेल कैसें ॥ ३४ ॥
 वृत्ती ऐसी वाढवावी । पसरून नाहीच करावी ।
 पूर्णब्रह्मास पुरववी । चहूंकडे ॥ ३५ ॥
 जंव येक सुवर्ण आणितां । तेणें ब्रह्मांड मढवितां ।
 कैसे होईल तें तत्वतां । बरें पाहा ॥ ३६ ॥
 वस्तु वृत्तिस कवळे । तेणें वृत्ति फाटोन वितुळे ।
 निर्गुण आत्माच निवळे । जैसा तैसा ॥ ३७ ॥
 येथें फिटली आशंका । श्रोते हो संदेह धरूं नका ।
 अनुमान असेल तरी विवेका । अवलोकावें ॥ ३८ ॥
 विवेकें तुटें अनुमान । विवेकें होये समाधान ।
 विवेकें आत्मनिवेदन । मोक्ष लाभे ॥ ३९ ॥
 केली मोक्षाची उपेक्षा । विवेकें सारिलें पूर्वपक्षा ।
 सिद्धांत आत्मा प्रत्यक्षा । प्रमाण न लगे ॥ ४० ॥
 हे प्रचितीचीं उत्तरें । कळती सारासारविचारें ।
 मननध्यासें साक्षात्कारें । पावन होईजे ॥ ४१ ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
 संदेहवारणनाम समास नववा ॥ ९ ॥ ९.९

9.10 समास दहावा : स्थितिनिरूपण

॥ श्रीराम ॥

देउळामधें जगन्नायेक । आणि देवळावरी बैसला काक ।
 परी तो देवाहुन अधिक । म्हणों नये कीं ॥ १ ॥

सभा बैसली राजद्वारीं । आणी मर्कट गेलें स्तंभावरी ।
 परी तें सभेहून श्रेष्ठ चतुरीं । कैसे मानावें ॥ २ ॥
 ब्रह्मण स्नान करून गेले । आणी बक तैसेचि बैसले ।
 परी ते ब्रह्मणपरीस भले । कैसे मानावे ॥ ३ ॥
 ब्रह्मणामधें कोणी नेमस्त । कोणी जाले अव्यावेस्त ।
 आणी स्वान सदा ध्यानस्त । परी तें उत्तम नव्हे ॥ ४ ॥
 ब्राह्मण लक्षमुद्रा नेणें । मार्जर लक्षविषई शाहाणें ।
 परी ब्रह्मणापरीस विशेष कोणें । म्हणावें तयासी ॥ ५ ॥
 ब्रह्मण पाहे भेदाभेद । मक्षिका सर्वांस अभेद ।
 परी तीस जाला ज्ञानबोध । हें तों न घडे कीं ॥ ६ ॥
 उंच वस्त्रें नीच ल्याला । आणी समर्थ उघडाच बैसला ।
 परी तो आहे परिक्षिला । परीक्षवतीं ॥ ७ ॥
 बाह्याकार केला अधिक । परी तो अवघा लोकिक ।
 येथें पाहिजे मुख्य येक । अंतरनिष्ठा ॥ ८ ॥
 लोकिक बरा संपादिला । परी अंतरीं सावध नाही जाला ।
 मुख्य देवास चुकला । तो आत्मघातकी ॥ ९ ॥
 देवास भजतां देवलोक । पित्रांस भजतां पित्रलोक ।
 भूतांस भजतां भूतलोक । पाविजेतो ॥ १० ॥
 जेणें जयास भजावें । तेणें त्या लोकासी जावें ।
 निर्गुणीं भजतां व्हावें । निर्गुणचि स्वयें ॥ ११ ॥
 निर्गुणाचें कैसें भजन । निर्गुणीं असावें अनन्य ।
 अनन्य होतां होईजे धन्य । निश्चयेसीं ॥ १२ ॥
 सकळ केलियाचें सार्थक । देव वोळखावा येक ।
 आपण कोण हा विवेक । पाहिला पाहिजे ॥ १३ ॥
 देव पाहातां निराकार । आपला तो माईक विचार ।
 सोहं आत्मा हा निर्धार । बाणोन गेला ॥ १४ ॥
 आतां अनुमान तो काई । वस्तु आहे वस्तुचा ठाई ।
 देहभाव कांहींच नाही । धांडोळितां ॥ १५ ॥
 सिद्धास आणी साधन । हा तों अवघाच अनुमान ।
 मुक्तास आणी बंधन । आडळेना ॥ १६ ॥
 साधनें जें कांहीं साधावें । तें तों आपणचि स्वभावें ।
 आतां साधकाच्या नावें । सुन्याकार ॥ १७ ॥
 कुल्लाळ पावला राजपदवी । आतां रासभें कासया राखावी ।
 कुल्लाळपणाची उठाटेवी । कासया पाहिजे ॥ १८ ॥
 तैसा अवघा वृत्तीभाव । नाना साधनांचा उपाव ।
 साध्य जालियां कैचा ठाव । साधनांसी ॥ १९ ॥
 साधनें काये साधावें । नेमें काये फळ घ्यावें ।
 आपण वस्तु भरंगळावें । कासयासी ॥ २० ॥
 देह तरी पांचा भूतांचा । जीव तरी अंश ब्रह्मींचा ।
 परमात्मा तरी अनन्याचा । ठाव पाहा ॥ २१ ॥
 उगेंचि पाहातां मीपण दिसे । शोध घेतां कांहींच नसे ।
 तत्वे तत्व निरसे । पुढें निखळ आत्मा ॥ २२ ॥
 आत्मा आहे आत्मपणें । जीव आहे जीवपणें ।
 माया आहे मायापणें । विस्तारली ॥ २३ ॥
 ऐसें अवघेंचि आहे । आणी आपण हि कोणीयेक आहे ।
 हें सकळ शोधून पाहे । तोचि ज्ञानी ॥ २४ ॥

शोधूं जाणें सकळांसी । परी पाहों नेणे आपणासी ।
 ऐक ज्ञानी येकदेसी । वृत्तिरूपें ॥ २५ ॥
 तें वृत्तिरूप जरी पाहिलें । तरी मग कांहींच नाही राहिलें ।
 प्रकृतिनिरासें अवघेंचि गेलें । विकारवंत ॥ २६ ॥
 उरलें तें निखळ निर्गुण । विवंचितां तेंचि आपण ।
 ऐसी हे परमार्थाची खूण । अगाध आहे ॥ २७ ॥
 फळ येक आपण येक । ऐसा नाही हा विवेक ।
 फळाचें फळ कोणीयेक । स्वयेंचि होईजे ॥ २८ ॥
 रंक होता राजा जाला । वरें पाहातां प्रत्यय आला ।
 रंकपणाचा गल्बला । रंकी करावा ॥ २९ ॥
 वेद शास्त्रें पुराणें । नाना साधनें निरूपणें ।
 सिद्ध साधु ज्याकारणें । नाना सायास करिती ॥ ३० ॥
 तें ब्रह्मरूप आपणचि आणें । सारासारविचारप्रसंगें ।
 करणें न करणें वाउगें । कांहींच नाही ॥ ३१ ॥
 रंक राजआज्ञासि भ्यालें । तेंचि पुढें राजा जालें ।
 मग तें भयेचि उडालें । रंकपणासरिसें ॥ ३२ ॥
 वेदें वेदाज्ञेनें चालावें सच्छास्त्रें शास्त्र अभ्यासावें ।
 तीर्थें तीर्थास जावें । कोण्या प्रकारें ॥ ३३ ॥
 अमृतें सेवावें अमृत । अनंतें पाहावा अनंत ।
 भगवंतें लक्षावा भगवंत । कोणा प्रकारें ॥ ३४ ॥
 संत असंत त्यागावे । निर्गुणें निर्गुणासी भंगावें ।
 स्वरूपें स्वरूपीं रंगावें । कोण्या प्रकारें ॥ ३५ ॥
 अंजनें ल्यावें अंजन । धनें साधावें धन ।
 निरंजनें निरंजन । कैसें अनुभवावें ॥ ३६ ॥
 साध्य करावें साधनासी । ध्येयें धरावें ध्यानासी ।
 उन्ननें आवरावें मनासी । कोण्या प्रकारें ॥ ३७ ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
 स्थितिनिरूपणनाम समास दहावा ॥ १० ॥ १.१०
 ॥ दशक नववा समाप्त ॥

10 दशक दहावा : जगज्ज्योतीनाम

10.1 समास पहिला : अंतःकरणैकनिरूपण

॥ श्रीराम ॥

सकळांचे अंतःकरण एक । किंवा एक नव्हे अनेक ।
ऐसें हे निश्चयात्मक । मज निरोपावे ॥ १ ॥
ऐसें श्रोतयानें पुसिलें । अंतःकरण एक किं वेगळालें ।
याचे उत्तर ऐकिलें पाहिजे श्रोतीं ॥ २ ॥
समस्तांचे अंतःकर्ण एक निश्चयो जाणावा नेमक ।
हा प्रत्ययाचा विवेक । तुज निरोपिला ॥ ३ ॥
श्रोता म्हणे वक्तयासी । अंतःकरण एक समस्तांसी ।
तरी मिळेना येकायेकासी । काये निमित्त्य ॥ ४ ॥
येक जेवितां अवघे धाले । येक निवतां अवघे निवाले ।
येक मरतां अवघे मेले । पाहिजेत कीं ॥ ५ ॥
येक सुखी येक दुःखी । ऐसें वर्ततें लोकिकीं ।
येका अंतःकरणाची वोळखी । कैसी जाणावी ॥ ६ ॥
जनीं वेगळाली भावना । कोणास कोणीच मिळेना ।
म्हणौन हें अनुमाना । येत नाही ॥ ७ ॥
अंतःकरण एक असतें । तरी येकाचें येकास कळों येतें ।
कांहीं चोरितांच न येतें । गौप्य गुह्य ॥ ८ ॥
याकरणे अनुमानेना । अंतःकरण एक हें घडेना ।
विरोध लागला जना । काये निमित्त्य ॥ ९ ॥
सर्प डसाया येतो । प्राणी भेऊन पळतो ।
येक अंतःकरण तेरी तो । विरोध नसावा ॥ १० ॥
ऐसी श्रोतयांची आशंका । वक्ता म्हणे चळों नका ।
सावध होऊन ऐका । निरूपण ॥ ११ ॥
अंतःकर्ण म्हणिजे जाणीव । जाणिव जाणता स्वभाव ।
देहरक्षणाचा उपाव । जाणती कळा ॥ १२ ॥
सर्प जाणोन डंखूं आला । प्राणी जाणोन पळाला ।
दोहीकडे जाणीवला । बरें पाहा ॥ १३ ॥
दोहीकडे जाणीवेली पाहिलें । तरी अंतःकर्ण एकचि जालें ।
विचारितां प्रत्यया आलें । जाणीवरूपें ॥ १४ ॥
जाणीवरूपें अंतःकर्ण । सकळांचे एक हें प्रमाण ।
जीवमात्रास जाणपण । एकचि असे ॥ १५ ॥
येके दृष्टीचें देखणें । येके जिद्धेचें चाखणें ।
ऐकणें स्पर्शणें वास घेणें । सर्वत्रास एक ॥ १६ ॥
पशु पक्षी किडा मुंगी । जीवमात्र निर्माण जगीं ।
जाणीवकळा सर्वांलागीं । एकचि आहे ॥ १७ ॥
सर्वास जळ तें सीतळ । सर्वास अग्नि तेजाळ ।
सर्वास अंतःकर्ण केवळ । जाणीव कळा ॥ १८ ॥
आवडे नावडे ऐसें जालें । तरी हें देहस्वभावावरी गेलें ।
परंतु हें कळों आलें । अंतःकर्णयोगें ॥ १९ ॥

सर्वांचे अंतःकर्ण एक । ऐसा निश्चयो निश्चयात्मक ।
जाणती याअचें कौतुक । चहुंकडे ॥ २० ॥
इतुकेन फिटली आशंका । आतां अनुमान करूं नका ।
जाणणें तितुकें येका । अंतःकर्णाचें ॥ २१ ॥
जाणोन जीव चारा घेती । जाणोन भिती लपती ।
जाणोनियां पळोन जाती । प्राणीमात्र ॥ २२ ॥
किडामुंगीपासून ब्रह्मादिक । समस्तां अंतःकर्ण एक ।
ये गोष्टीचें कौतुक । प्रत्ये जाणावे ॥ २३ ॥
थोर लहान तरी अग्नी । थोडें बहु तरी पाणी ।
न्यून पूर्ण तरी प्राणी । अंतःकर्ण जाणती ॥ २४ ॥
कोठें उणें कोठें अधीक । परंतु जिनसमासला येक ।
जंगम प्राणी कोणीयेक । जाटिल्याविण नाही ॥ २५ ॥
जाणीव म्हणिजे अंतःकर्ण । अंतःकर्ण विष्णूचा अंश जाण ।
विष्णु करितो पाळण । येणें प्रकारें ॥ २६ ॥
नेणतां प्राणी संव्हारितो । नेणीव तमोगुण बोलिजेतो ।
तमोगुणें रुद्र संव्हारितो । येणें प्रकारें ॥ २७ ॥
कांही जाणीव कांही नेणीव । हा रजोगुणाचा स्वभाव ।
जाणतां नेणतां जीव । जन्मास येती ॥ २८ ॥
जाणीवेनें होतें सुख । नेणीवेनें होतें दुःख ।
सुखदुःख अवश्यक । उत्पत्तिगुणें ॥ २९ ॥
जाणण्यानेणण्याची बुद्धि । तोंचि देही जाणावा विधी ।
स्थोओळ देही ब्रह्मा त्रिशुद्धि । उत्पत्तिकर्ता ॥ ३० ॥
ऐसा उत्पत्ति स्थिति संहार । प्रसंगें बोलिला विचार ।
परंतु याचा निर्धार । प्रत्ये पाहावा ॥ ३१ ॥
इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
अंतःकर्णयेकनाम समास पहिला ॥ १ ॥ १०.१

10.2 समास दुसरा : देहआशंकानिरूपण

॥ श्रीराम ॥

स्वामीनें विचार दखविला । येथें विष्णूचा अभाव दिसोन आला ।
ब्रह्मा विष्णु महेशाला । उरी नाही ॥ १ ॥
उत्पत्ति स्थिति संव्हार । ब्रह्मा विष्णु महेश्वर ।
याचा पाहातां विचार । प्रत्ययो नाही ॥ २ ॥
ब्रह्मा उत्पत्तिकर्ता चौमुखांचा । येथें प्रत्ययो नाही त्याचा ।
पाळणकर्ता विष्णु चौभुजांचा । तो हि एकोन जाणों ॥ ३ ॥
महेश संव्हार करितो । हाहि प्रत्यय कैसा येतो ।
लिंगमहिमा पुराणीं तो । विपरीत बोलिला ॥ ४ ॥
मूळमायेस कोणें केलें । हें तों पाहिजे कळलें ।
तिहीं देवांचें रूप जालें । ऐलिकडे ॥ ५ ॥
मूळमाया लोकजननी । तयेपासून गुणक्षोभिणी ।
गुणक्षोभिणीपासून त्रिगुणी । जन्म देवा ॥ ६ ॥

ऐसं बोलती शास्त्रकारक। आणि प्रवृत्तीचेहि लोक ।
 प्रत्यये पुसतां कित्येक। अकांत करिती ॥ ७ ॥
 म्हणोन त्यास पुसावेना। त्यांचेन प्रत्ययो आणवेना ।
 प्रत्ययेविण प्रेतन नाना। ठकाठकी ॥ ८ ॥
 प्रचितवीण वैद्य म्हणवी। उगीच करी उठाटेवी ।
 तया मुखाला गोवी। प्राणीमात्र ॥ ९ ॥
 तैसाच हाहि विचार। प्रत्यये करावा निर्धार ।
 प्रत्यये नस्तां अंधकार। गुरुशिष्यांसी ॥ १० ॥
 बरें लोकास काये म्हणावें। लोक म्हणती तेंचि बरवें ।
 परंतु स्वामीनें सांगावें। विशद करुनी ॥ ११ ॥
 म्हणों देवीं माया केली। तरी देवांचीं रूपें मायेंत आलीं ।
 जरी म्हणों मायेनें माया केली। तरी दुसरी नाही ॥ १२ ॥
 जरी म्हणो भूतीं केली। तरी ते भूतांचीच वळली ।
 म्हणावें जरी परब्रह्मं केली। तरी ब्रह्मीं कर्तुत्व नाही ॥ १३ ॥
 आणी माया खरी असावी। तरी ब्रह्मीं कर्तुत्वाची गोवी ।
 माया मिथ्या ऐसी जाणावी। तरी कर्तुत्व कैचें ॥ १४ ॥
 आतां हें अवघेंचि उगवें। आणी मनास प्रत्यये फावे ।
 ऐसं केलें पाहिजे देवें। कृपाळूपणें ॥ १५ ॥
 वेद मातृकावीण नाही। मातृका देहावीण नाही ।
 देह निर्माण होत नाही। देहावेगळा ॥ १६ ॥
 तया देहामधें नरदेहो। त्या नरदेहांत ब्राह्मणदेहो ।
 तया ब्राह्मणदेहास पाहो। अधिकार वेदी ॥ १७ ॥
 असो वेद कोटून जाले। देह कासयाचे केले ।
 देव कैसे प्रगटले। कोण्या प्रकारें ॥ १८ ॥
 ऐसा बळावया अनुमान। केलें पाहिजे समाधान ।
 वक्ता म्हणे सावधान। होई आता ॥ १९ ॥
 प्रत्यये पाहातां सांकडी। अवघी होते विघडाविघडी ।
 अनुमानितां घडीनें घडी। काळ जातो ॥ २० ॥
 लोकधाटी शास्त्रनिर्णये। येथें बहुधा निश्चये ।
 म्हणोनियां येक प्रत्यये। येणार नाही ॥ २१ ॥
 आतां शास्त्राची भीड धरावी। तरी सुटेना हे गथागोवी ।
 गथागोवी हे उगवावी। तरी शास्त्रभेद दिसे ॥ २२ ॥
 शास्त्र रक्षून प्रत्यये आणिला। पूर्वपक्ष त्यागून सिद्धांत पाहिला ।
 शहाणा मुख समजाविला। येका वचनें ॥ २३ ॥
 शास्त्रीच पूर्वपक्ष बोलिला। पूर्वपक्ष म्हणावें लटक्याला ।
 विचार पाहातां आम्हांला। शब्द नाही ॥ २४ ॥
 तथापि बोलों कांहींयेक। शास्त्र रक्षून कौतुक ।
 श्रोतीं सादर विवेक। केला पाहिजे ॥ २५ ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
 देहआशंकांनाम समास दुसरा ॥ २ ॥ १०.२

10.3 समास तिसरा : देहआशंकाशोधन

॥ श्रीराम ॥

उपाधिविण जें आकाश। तेंचि ब्रह्म निराभास ।
 तें निराभासीं मूळमायेस। जन्म जाला ॥ १ ॥
 तें मूळमायेचे लक्षण। वायोस्वरूपचि जाण ।
 पंचभूतें आणी त्रिगुण। वायोआंगी ॥ २ ॥
 आकाशापासून वायो जाला। तो वायोदेव बोलिला ।
 वायोपासून अग्नि जाला। तो अग्निदेव ॥ ३ ॥
 अग्निपासून जालें आप। तें नारायणाचें स्वरूप ।
 आपापासून पृथ्वीचें रूप। तें बीजाकारें ॥ ४ ॥
 ते पृथ्वीचे पोटीं पाषाण। बहु देवांचें लक्षण ।
 नाना प्रचित प्रमाण। पाषाणदेवी ॥ ५ ॥
 नाना वृक्ष मृत्तिका। प्रचित रोकडी विश्वलोकां ।
 समस्त देवांचा थारा येका। वायोमध्ये ॥ ६ ॥
 देव यक्षिणी कात्यायेणी। चामुंडा जखिणी मानविणी ।
 नाना शक्ति नाना स्थानीं। देशपरत्वे ॥ ७ ॥
 पुरुषनामें कित्येक। देव असती अनेक ।
 भूतें देवतें नपुषक। नामें बोलिजेती ॥ ८ ॥
 देव देवतादेवतेंभूतें। पृथ्वीमध्ये असंख्यातें ।
 परंतु यां समस्तातें। वायोस्वरूप बोलिजे ॥ ९ ॥
 वायोस्वरूप सदा असणें। प्रसंगें नाना देह धरणें ।
 गुप्त प्रगट होणें जाणें। समस्तांसी ॥ १० ॥
 वायोस्वरूपें विचरती। वायोमध्ये जगज्जोती ।
 जाणीवकळा वासना वृत्ति। नाना भेदें ॥ ११ ॥
 आकाशापासून वायो जाला। तो दो प्रकारें विभागला ।
 सावधपणें विचार केला। पाहिजे श्रोतीं ॥ १२ ॥
 येक वारा सकळ जणती। येक वायोमधील जगज्जोती ।
 जगज्जोतीच्या अनंत मूर्तीं। देवदेवतांच्या ॥ १३ ॥
 वायो बहुत विकारला। परंतु दो प्रकारें विभागला ।
 आतां विचार ऐकिला। पाहिजे तेजाचा ॥ १४ ॥
 वायोपाऊन तेज जालें। उष्ण सीतळ प्रकाशलें ।
 द्विविध रूप ऐकिलें। पाहिजे तेजाचें ॥ १५ ॥
 उष्णापासून जाला भानु। प्रकाशरूप दैदीप्यमानु ।
 सर्वभक्षक हुताशनु। आणी विद्युत्प्रयता ॥ १६ ॥
 सीतळापासून आप अमृत। चंद्र तारा आणी सीत ।
 आतां परिसा सावचित्त। होऊन श्रोते ॥ १७ ॥
 तेज बहुत विकारलें। परंतु द्विविधाच बोलिलें ।
 आपहि द्विविधाच निरोपिलें। आप आणि अमृत ॥ १८ ॥
 ऐकें पृथ्वीचा विचार। पाषाण मृत्तिका निरंतर ।
 आणीक दुसरा प्रकार। सुवर्ण परीस नाना रत्ने ॥ १९ ॥

बहुरत्ना वसुंधरा । कोण खोटा कोण खरा ।
 अवघें कळे विचारास । रूढ होतां ॥ २० ॥
 मनुष्यें कोटून जालीं । हे मुख्य आशंका राहिली ।
 पुढें वृत्ति सावध केली । पाहिजे श्रोतीं ॥ २१ ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
 देहआशंकाशोधननाम समास तिसरा ॥ ३ ॥ १०.३

10.4 समास चौथा : बीजलक्षण

॥ श्रीराम ॥

आतां पाहों जातां उत्पत्ति । मनुष्यापासून मनुष्यें होती ।
 पशुपासून पशु निपजती । प्रत्यक्ष आतां ॥ १ ॥
 खेंचरें आणि भूचरें । वनचरें आणि जळचरें ।
 नाना प्रकारीचीं शरीरें । शरीरांपासून होती ॥ २ ॥
 प्रत्ययास आणि प्रमाण । निश्चयास आणि अनुमान ।
 मार्ग देखोन आडरान । घेऊंच नये ॥ ३ ॥
 विपरीतपासून विपरीतें होती । परी शरीरेंच बोलिजेती ।
 शरीरावांचून उत्पत्ती । होणार नाही ॥ ४ ॥
 तरी हे उत्पत्ति कैसी जाली । कासयाची कोणें केली ।
 जेणें केली त्याची निर्मिली । काया कोणें ॥ ५ ॥
 ऐसें पाहातां उदंड लांबलें । परी मुळीं शरीर जैसें जालें ।
 कासयाचें उभारिलें । कोणें कैसें ॥ ६ ॥
 ऐसी हे मागील आशंका । राहात गेली ते ऐका ।
 कदापी जाजु घेऊं नका । प्रत्ययो आलियानें ॥ ७ ॥
 प्रत्ययोचि आहे प्रमाण । मूर्खास वाटे अप्रमाण ।
 पिडें प्रचितशब्दें जाण । विश्वासासी ॥ ८ ॥
 ब्रह्मीं मूळमाया जाली । तेचि अष्टधा प्रकृती बोलिली ।
 भूतीं त्रिगुणीं कालवली । मूळमाया ॥ ९ ॥
 तें मूळमाया वायोस्वरूप । वायोमध्ये जाणीवेचें रूप ।
 तेचि इच्छा परी आरोप । ब्रह्मीं न घडे ॥ १० ॥
 तथापि ब्रह्मीं कल्पिला । तरी तो शब्द वायां गेला ।
 आत्मा निर्गुण संचला । शब्दातीत ॥ ११ ॥
 आत्मा निर्गुण वस्तु ब्रह्म । नाममात्र तितुका भ्रम ।
 कल्पून लाविला संभ्रम । तरी तो लागणार नाही ॥ १२ ॥
 तथापि आप्रहें लाविला । जरी धोंडा मारिला आकाशाला ।
 आकाशावरी थुकिला । तरी तें तुटेना ॥ १३ ॥
 तैसें ब्रह्म निर्विकार । निर्विकारीं लाविती विकार ।
 विकार नासे निर्विकार । जैसें तैसें ॥ १४ ॥
 आतां ऐका प्रत्ययो । जाणोनि धरावा निश्चयो ।
 तरीच पाविजे जयो । अनुभवाचा ॥ १५ ॥
 मायाब्रह्मीं जो समीर । त्यांत जाणता तो ईश्वर ।
 ईश्वर आणि सर्वेश्वर । तयासीच बोलिजे ॥ १६ ॥

तोचि ईश्वर गुणासी आला । त्याचा त्रिगुणभेद जाला ।
 ब्रह्मा विष्णु महेश उपजला । तये ठाई ॥ १७ ॥
 सत्व रज आणि तम । हे त्रिगुण उत्तमोत्तम ।
 यांच्या स्वरूपाचा अनुक्रम । मागां निरोपिला ॥ १८ ॥
 जाणता विष्णु भगवान । जाणता नेणता चतुरानन ।
 नेणता महेश पंचानन । अत्यंत भोळा ॥ १९ ॥
 त्रिगुण त्रिगुणीं कालवले । कैसे होती वेगळाले ।
 परी विशेष न्यून भासले । ते बोलावे लागती ॥ २० ॥
 वायोमध्ये विष्णु होता । तो वायोस्वरूपचि तत्वता ।
 पुढें जाला देहधर्ता । चतुर्भुज ॥ २१ ॥
 तैसाच ब्रह्मा आणि महेश । देह धरिती सावकास ।
 गुप्त प्रगट होतां तयास । वेळ नाही ॥ २२ ॥
 आतां रोकडी प्रचिती । मनुष्यें गुप्त प्रगटती ।
 मां त्या देवांच्याच मूर्ती । सामर्थ्यवंत ॥ २३ ॥
 देव देवता भूतें देवतें । चढतें सामर्थ्य तेंथें ।
 येणेंचि न्यायें राक्षसांतें । सामर्थ्यकळा ॥ २४ ॥
 झोटींग वायोस्वरूप असती । सवेंच खुळखुळां चालती ।
 खोबरीं खारिका टाकून देती । अकस्मात ॥ २५ ॥
 अवघेंचि न्याल अभावे । तरी तें बहुतेकांस ठावे ।
 आपुल्याला अनुभवे । विश्वलोक जाणती ॥ २६ ॥
 मनुष्यें धरती शरीरवेष । नाना परकाया प्रवेश ।
 मां तो परमात्मा जगदीश । कैसा न धरी ॥ २७ ॥
 म्हणोनि वायोस्वरूपें देह धरिलें । ब्रह्मा विष्णु महेश जालें ।
 पुढें तेचि विस्तारलें । पुत्रपौत्रीं ॥ २८ ॥
 अंतरीच स्त्रिया कल्पिल्या । तों त्या कल्पितांच निर्माण जाल्या ।
 परी तयापासून प्रजा निर्मिल्या । नाहीत कदा ॥ २९ ॥
 इच्छून पुत्र कल्पिले । ते ते प्रसंगीं निर्माण जाले ।
 येणें प्रकारें वर्तले । हरिहरादिक ॥ ३० ॥
 पुढें ब्रह्मयानें सृष्टी कल्पिली । इच्छेसरिसे सृष्टी जाली ।
 जीवसृष्टि निर्माण केली । ब्रह्मदेवें ॥ ३१ ॥
 नाना प्रकारीचे प्राणी कल्पिले । इच्छेसरिसे निर्माण जाले ।
 अवघे जोडेचि उदले । अंडजजारजादिक ॥ ३२ ॥
 येक जळस्वेदापासून जाले । ते प्राणी स्वेदज बोलिले ।
 येक वायोकरितां जाले । अकस्मात उडिज ॥ ३३ ॥
 मनुष्याची गौडविद्या । राक्षसांची वोडंबरी विद्या ।
 ब्रह्मयाची सृष्टिविद्या । येणें प्रकारें ॥ ३४ ॥
 कांहीयेक मनुष्यांची । त्याहून विशेष राक्षसांची ।
 त्याहून विशेष ब्रह्मयाची । सृष्टिविद्या ॥ ३५ ॥
 जाणते नेणते प्राणी निर्मिले । वेद वदोन मार्ग लाविले ।
 ब्रह्मयानें निर्माण केले । येणें प्रकारें ॥ ३६ ॥
 मग शरीपासून शरीरें । सृष्टी वाढली विकारें ।
 सकळ शरीरें येणें प्रकारें । निर्माण जाली ॥ ३७ ॥
 येथें आशंका फिटली । सकळ सृष्टी विस्तारली ।
 विचार पाहात प्रत्यया आली । येथान्वयें ॥ ३८ ॥
 ऐसी सृष्टी निर्माण केली । पुढें विष्णुनें कैसी प्रतिपाळिली ।
 हेहि विवंचना पाहिली । पाहिजे श्रोतीं ॥ ३९ ॥

सकळ प्राणी निर्माण जाले । ते मूळरूपें जाणोन पाळिले ।
शरीरें दैत्य निर्दाळिले । नाना प्रकारींचे ॥ ४० ॥
नाना अवतार धरणें । दुष्टांचा संहार करणें ।
धर्म स्थापायाकारणें । विष्णुस जन्म ॥ ४१ ॥
म्हणोन धर्मस्थापनेचे नर । तेंहि विष्णुचे अवतार ।
अभक्त दुर्जन रजनीचर । सहजचि जाले ॥ ४२ ॥
आतां प्राणी जे जन्मले । ते नेणोन संव्हारिले ।
मूळरूपें संव्हारिलें । येणें प्रकारें ॥ ४३ ॥
शरीरें रुद्र खवळेल । तें जीवसृष्टि संव्हारेल ।
अवघें ब्रह्मांडचि जळेल । संव्हारकाळीं ॥ ४४ ॥
एवं उत्पत्ति स्थिती संव्हार । याचा ऐसा आहे विचार ।
श्रोतीं होऊन तत्पर । अवधान द्यावें ॥ ४५ ॥
कल्पांती संव्हार घडेल । तोचि पुढें सांगिलेल ।
पंचप्रलय वोळखेल । तोचि ज्ञानी ॥ ४६ ॥
इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
बीजलक्षणनाम समास चौथा ॥ ४ ॥ १०.४

10.5 समास पांचवा : पंचप्रलयनिरूपण

॥ श्रीराम ॥

एका प्रळयाचें लक्षण । पिंडीं दोनी प्रळये जाण ।
येकनिद्रा येक मरण । देहांतकाळ ॥ १ ॥
देहाधारक तिनी मूर्ती । निद्रा जेव्हां संपादित ।
तो निद्राप्रलय श्रोतीं । ब्रह्मांडींचा जाणावा ॥ २ ॥
तिनी मूर्तीस होईल अंत । ब्रह्मांडास मांडेल कल्पांत ।
तेव्हां जाणावा नेमस्त । ब्रह्मप्रळये जाला ॥ ३ ॥
दोनी पिंडीं दोनी ब्रह्मांडीं । च्यारी प्रळय नवखंडीं ।
पांचवा प्रळय उदंडी । जाणजे विवेकाचा ॥ ४ ॥
ऐसे हे पांचहि प्रळये । सांगितले येथान्वयें ।
आतां हें अनुभवास ये । ऐसें करूं ॥ ५ ॥
निद्रा जेव्हां संचरे । तेव्हां जागृतीव्यापार सरे ।
सुषुप्ति अथवा स्वप्न भरे । अकस्मात आअंगीं ॥ ६ ॥
या नांव निद्राप्रळये । जागृतीचा होये क्षये ।
आतां एका देहांतसमये । म्हणजे मृत्युप्रळये ॥ ७ ॥
देही रोग बळावती । अथवा कठीण प्रसंग पडती ।
तेणें पंचप्राण जाती । व्यापार सांडुनी ॥ ८ ॥
तिकडे गेला मनपवनु । इकडे राहिली नुस्ती तनु ।
दुसरा प्रळयो अनुमानु । असेचिना ॥ ९ ॥
तिसरा ब्रह्मा निजेला । तों हा मृत्युलोक गोळा जाला ।
अवघा व्यापार खुंटला । प्राणीमात्रांचा ॥ १० ॥
तेव्हां प्राणीयांचे सुक्ष्मांश । वायोचक्रीं करिती वास ।
कित्येक काल जातां ब्रह्मयास । जागृती घडे ॥ ११ ॥
पुन्हा मागुती सृष्टि रची । विसंचिले जीव मागुतें संची ।

सीमा होतां आयुष्याची । ब्रह्मप्रलय मांडे ॥ १२ ॥
शत वरुषें मेघ जाती । तेणें प्राणी मृत्यु पावती ।
असंभाव्य तर्के क्षिती । मयदिवेगळी ॥ १३ ॥
सूर्य तपे बाराकळी । तेणें पृथ्वीची होय होळी ।
अग्नी पावतां पाताळीं । शेष विष वमी ॥ १४ ॥
आकाशीं सूर्याच्या ज्वाळा । पाताळीं शेष विष वमी गरळा ।
दोहिकडून जळतां भूगोळा । उरी केंची ॥ १५ ॥
सूर्यास खडतरता चढे । हलकालोळ चहुंकडे ।
कोंसळती मेरूचे कडे । घडघडायमान ॥ १६ ॥
अमरावती सत्यलोक । वैकुंठ कैळासादिक ।
याहिवेगळे नाना लोक । भस्मोन जाती ॥ १७ ॥
मेरु अवघाचि घसरे । तेथील महीमाच वोसरे ।
देवसमुदाव वावरे । वायोचक्रीं ॥ १८ ॥
भस्म जालिया धरत्री । प्रजन्य पडें शुंडाधारीं ।
मही विरे जळांतरीं । निमिष्यमात्रें ॥ १९ ॥
पुढें नुस्ते उरेल जळ । तयास शोषील अनळ ।
पुढें एकवटती ज्वाळ । मयदिवेगळे ॥ २० ॥
समुद्रींचा वडवानळ । शिवनेत्रींचा नेत्रानळ ।
सप्तकंचुकींचा आवर्णानळ । सूर्य आणी विद्युल्यता ॥ २१ ॥
ऐसे ज्वाळ एकवटती । तेणें देव देह सोडिती ।
पूर्वरूपें मिळोन जाती । प्रभंजनीं ॥ २२ ॥
तो वारा झडपी वैश्वानरा । वन्ही विझेल येकसरा ।
वायो धावें सैरावैरा । परब्रह्मीं ॥ २३ ॥
धूम्र वितुळे आकाशीं । तैसे होईल समीरासी ।
वहुतां मधें थोडियासी । नाश बोलिला ॥ २४ ॥
वायो वितुळतांच जाण । सूक्ष्म भूतें आणी त्रिगुण ।
ईश्वर सांडी अधिष्ठान । निर्विकल्पीं ॥ २५ ॥
तेथें जाणिव राहिली । आणी जगज्जोती निमाली ।
शुद्ध सारांश उरली । स्वरूपस्थिती ॥ २६ ॥
जितुकीं काही नामाभिधानें । तये प्रकृतीचेनि गुणें ।
प्रकृती नस्तां बोलणें । कैसें बोलावें ॥ २७ ॥
प्रकृती अस्तां विवेक कीजे । त्यास विवेकप्रळये बोलिजे ।
पांचहि प्रळय वोजें । तुज निरोपिलें ॥ २८ ॥
इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
पंचप्रलयनिरूपणनाम समास पांचवा ॥ ५ ॥ १०.५

10.6 समास सहावा : भ्रमनिरूपण

॥ श्रीराम ॥

उत्पत्ति स्थिति संव्हार । याचा निरोपिला वेव्हार ।
परमात्मा निर्गुण निराकार । जैसा तैसा ॥ १ ॥
होतें वर्ततें आणि जातें । याचा समंध नाही तेथें ।
आद्य मद्य अवसान तें । संचलेंचि आहे ॥ २ ॥

परब्रह्म असतचि असे। मध्येचि हा भ्रम भासे ।
भासे परंतु अवघा नासे। काळांतरी ॥ ३॥
उत्पत्तिस्थितीसंव्हारत। मध्येहि अखंड होत जात ।
पुढें सेवटीं कल्पांत। सकळांस आहे ॥ ४॥
यामधें ज्यास विवेक आहे। तो आधींच जाणताहे ।
सारासार विचारें पाहे। म्हणौनियां ॥ ५॥
बहुत भ्रमिष्ट मिळाले। त्यांत उमजल्याचें काय चाले ।
सृष्टिमधें उमजले। ऐसें थोडे ॥ ६॥
त्या उमजल्यांचे लक्षण। कांहीं करूं निरूपण ।
ब्रम्हाहून विलक्षण। महापुरुष ॥ ७॥
भ्रम हा नसेल जयासी। मनीं वोळखावे तयासी ।
ऐके आतां भ्रमासीं। निरोपिजेल ॥ ८॥
येक परब्रह्म संचलें। कदापी नाही विकारले ।
त्यावेगळें भासलें। तें भ्रमरूप ॥ ९॥
जयासी बोलिला कल्पांत। त्रिगुण आणि पंचभूत ।
हें अवघेचि समस्त। भ्रमरूप ॥ १०॥
मी तूं हा भ्रम। उपासनाहि भ्रम ।
ईश्वरभाव हाहि भ्रम। निश्चयेसीं ॥ ११॥

॥ श्लोक ॥

भ्रमेणाहं भ्रमेण त्वं। भ्रमेणोपासका जनाः ।
भ्रमेणेश्वर भावत्वं। भ्रममूलमिदं जगत ॥ १॥

याकारणें सृष्टि भासत। परंतु भ्रमचि हा समस्त ।
यामध्ये जे विचारवंत। तेचि धन्य ॥ १२॥
आतां भ्रमाचा विचारु। अत्यंतचि प्रांजळ करूं ।
दृष्टांतद्वारे विवरूं। श्रोतयासी ॥ १३॥
भ्रमण करीतां दुरीं देसीं। दिशाभूली आपणासी ।
कां वोळखी मोडे जीवलगांसी। या नांव भ्रम ॥ १४॥
कां उन्मत्त द्रव्य सेविलें। तेणें अनेक भासों लागलें ।
नाना वेथां कां झडपिलें। भुतें तो भ्रम ॥ १५॥
दशावतारी वाटती नारी। कां ते मांडली बाजीगरी ।
उगाच संदेह अंतरीं। या नांव भ्रम ॥ १६॥
ठेविला ठाव तो विसरला। कां मार्गीं जातां मार्ग चुकला ।
पट्टणामधें भांवावला। या नांव भ्रम ॥ १७॥
वस्तु आपणापासीं असतां। गेली म्हणोनि होये दुचिता ।
आपलें आपण विसरतां। या नांव भ्रम ॥ १८॥
कांही पदार्थ विसरोन गेला। कां जें सिकला तें विसरला ।
स्वप्नदुःखें घाबिरा जाला। या नांव भ्रम ॥ १९॥
दुश्चिन्हें अथवा अपशकुन। मिथ्या वार्तेनें भंगे मन ।
वचके पदार्थ देखोन। या नांव भ्रम ॥ २०॥
वृक्ष काष्ठ देखिलें। मनांत वाटें भूत आलें ।
कांहींच नस्तां हडबडिलें। या नांव भ्रम २१॥
काच देखोन उदकांत पडे। कां सभा देखोन दर्पणीं पवाडे ।
द्वार चुकोन भल्लीकडे जाणें या नांव भ्रम ॥ २२॥

येक अस्तां येक वाटे। येक सांगतां येक निवटे ।
येक दिसतां येक उठे। या नांव भ्रम ॥ २३॥
आतां जें जें देइजेतें। तें तें पुढें पाविजेतें ।
मेलें माणुस भोजना येतें। या नांव भ्रम ॥ २४॥
ये जन्मीचें पुढिले जन्मीं। कांहीं येक पावेन मी ।
प्रीतीगुंतली मनुष्याचे नामीं। या नांव भ्रम ॥ २५॥
मेलें मनुष्य स्वप्ना आलें। तेणें कांहीं मागितलें ।
मनीं अखंड बैसलें। यानांव भ्रम ॥ २६॥
अवघें मिथ्या म्हणोन बोले। आणि समर्थावरी मन चाले ।
ज्ञाते वैभवं दपटले। या नांव भ्रम ॥ २७॥
कर्मठपणें ज्ञान विटे। कां ज्ञातेपणें बळें भ्रष्टे ।
कोणीयेक सीमा फिटे। या नांव भ्रम ॥ २८॥
देहाभिमान। कर्माभिमान जात्याभिमान कुळाभिमान ।
ज्ञानाभिमान मोक्षाभिमान। या नांव भ्रम ॥ २९॥
कैसा न्याय तो न कळे। केला अन्याने तो नाडले ।
उगाच अभिमानें खवळे। या नांव भ्रम ॥ ३०॥
मागील कांही आठवेना। पुढील विचार सुचेना ।
अखंड आरूढ अनुमाना। या नांव भ्रम ॥ ३१॥
प्रचीतिविण औषध घेणे। प्रचित नस्ता पथ्य करणे ।
प्रचीतीविण ज्ञान सांगणें। या नांव भ्रम ॥ ३२॥
फळश्रुतीवीण प्रयोग। ज्ञानेवीण नुस्ता योग ।
उगाच शरीरें भोगिजे भोग। या नांव भ्रम ॥ ३३॥
ब्रह्मा लिहितो अदृष्टीं आणि वाचून जाते सटी ।
ऐशा प्रकारीच्या गोष्टी। या नांव भ्रम ॥ ३४॥
उदंड भ्रम विसरला। अज्ञानजनीं पैसावला ।
अल्प संकेतें बोलिला। कळावया कारणें ॥ ३५॥
भ्रमरूप विश्व स्वभावं। तेथें काये म्हणोन सांगावं ।
निर्गुण ब्रह्मावेगळें अघवें। भ्रमरूप ॥ ३६॥
ज्ञातास नाहीं संसार। ऐसें बोलती अपार ।
गत ज्ञात्याचे चमत्कार। या नांव भ्रम ॥ ३७॥
येथें आशंका उठिली। ज्ञात्याची समधी पूजिली ।
तेथें कांहीं प्रचीत आली। किंवा नाहीं ॥ ३८॥
तैसेचि अवतारी संपले। त्यांचेहि सामर्थ्य उदंड चाले ।
तरी ते काये गुंतले। वासना धरुनि ॥ ३९॥
ऐसी आशंका उडवली। समर्थ पाहिजे निरसिली ।
इतुकेन हे समाप्त जाली। कथा भ्रमाची ॥ ४०॥
इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
भ्रमनिरूपणनाम समास सहावा ॥ ६॥ १०.६

10.7 समास सातवा : सगुणभजन

॥ श्रीराम ॥

अवतारादिक ज्ञानी संत । सारासारविचारें मुक्त ।
त्यांचे सामर्थ्य चालत । कोण्या प्रकारें ॥ १ ॥
हें श्रोतयांची आशंका । पाहातां प्रश्न केला निका ।
सावध होऊन ऐका । म्हणे वक्ता ॥ २ ॥
ज्ञानी मुक्त होऊन गेले । मागें त्यांचे सामर्थ्य चाले ।
परंतु ते नाही आले । वासना धरूनी ॥ ३ ॥
लोकांस होतो चमत्कार । लोक मानिती साचार ।
परंतु याचा विचार । पाहिला पाहिजे ॥ ४ ॥
जीत अस्तां नेणों किती । जनामधें चमत्कार होती ।
ऐसियाची सद्य प्रचिती । रोकडी पाहावी ॥ ५ ॥
तो तरी आपण नाही गेला । लोकीं प्रत्यक्ष देखिला ।
ऐसा चमत्कार जाला । यास काये म्हणावें ॥ ६ ॥
तरी तो लोकांचा भावार्थ । भाविकां देव येथार्थ ।
अनेत्र कल्पना वेथें । कुतर्काची ॥ ७ ॥
आवडे तें स्वप्नीं देखिलें । तरीकाय तेथून आलें ।
म्हणाल तेणें आठविलें । तरी द्रव्य कां दिसे ॥ ८ ॥
एवं आपली कल्पना । स्वप्नीं येती पदार्थ नाना ।
परी ते पदार्थ चालतीना । अथवा आठऊ नाही ॥ ९ ॥
येथें तुटली आशंका । ज्ञात्यास जन्म कल्पूं नका ।
उमजेना तरी विवेका । बरें पाहा ॥ १० ॥
ज्ञानी मुक्त होऊन गेले । त्यांचें सामर्थ्य उगेचि चाले ।
कां जे पुण्यमार्गें चालिलें । म्हणोनियां ॥ ११ ॥
याकारणें पुण्यमार्गें चालावें । भजन देवाचें वाढवावें ।
न्याये सांडून न जावें । अन्यायमार्गें ॥ १२ ॥
नानापुरस्चरणें करावीं । नाना तीर्थाटणें फीरावीं ।
नाना सामर्थ्यें वाढवावीं । वैराग्यबळें ॥ १३ ॥
निश्चये बैसे वस्तूकडे । तरी ज्ञानमार्गेंहि सामर्थ्य चढे ।
कोणीयेक येकांत मोडे । ऐसें न करावें ॥ १४ ॥
येक गुरु येक देव । कोटें तरी असावा भाव ।
भावार्थ नस्तां वाव । सर्व कांहीं ॥ १५ ॥
निर्गुणी ज्ञान जालें । म्हणोन सगुण अलक्ष केलें ।
तरी तें ज्ञातें नागवलें । दोहिकडे ॥ १६ ॥
नाहीं भक्ती नाही ज्ञान । मधेंच पैसावला अभिमान ।
म्हणोनियां जपध्यान । सांडूंच नये ॥ १७ ॥
सांडील सगुणभजनासी । तरी तो ज्ञाता परी अपेसी ।
म्हणोनियां सगुणभजनासी । सांडूंच नये ॥ १८ ॥
निःकाम बुद्धीचिया भजना । त्रैलोकीं नाही तुळणा ।
समर्थेविण घडेना । निःकाम भजन ॥ १९ ॥

कामनेनें फळ घडे । निःकाम भजनें भगवंत जोडे ।
फळभगवंता कोणीकडे । महदांतर ॥ २० ॥
नाना फळे देवापासी । आणी फळ अंतरी भगवंतासी ।
याकारणें परमेश्वरासी । निःकाम भजावें ॥ २१ ॥
निःकामभजनाचें फळ आगळे । सामर्थ्य चढे मर्यादावेगळें ।
तेथें बापुडी फळें । कोणीकडे ॥ २२ ॥
भक्तें जें मनीं धरावें । तें देवें आपणचि करावें ।
तेथें वेगळें भावावें । नलगे कदा ॥ २३ ॥
दोनी सामर्थ्यें येक होतां । काळास नाटोपे सर्वथा ।
तेथें इतरांसी कोण कथा । कीटकन्यायें ॥ २४ ॥
म्हणोनि निःकाम भजन । वरी विशेष ब्रह्मज्ञान ।
तयास तुळितां त्रिभुवन । उणें वाटे ॥ २५ ॥
येथें बुद्धीचा प्रकाश । आणिक न चढे विशेष ।
प्रताप कीर्ती आणी येश । निरंतर ॥ २६ ॥
निरूपणाचा विचार । आणी हरिकथेचा गजर ।
तेथें होती तत्पर । प्राणीमात्र ॥ २७ ॥
जेथें भ्रष्टाकार घडेना । तो परमार्थहि दडेना ।
समाधान विघडेना । निश्चयाचें ॥ २८ ॥
सारासारव्दिचार करणें । न्याये अन्याये अखंड पाहाणें ।
बुद्धि भगवंताचें देणें । पालटेना ॥ २९ ॥
भक्त भगवंतीं अनन्य । त्यासी बुद्धी देतो आपण ।
येदर्थी भगवद्वचन । सावध ऐका ॥ ३० ॥
श्लोकार्थ ॥ ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयांति ते ॥
म्हणोन सगुण भजन । वरी विशेष ब्रह्मज्ञान ।
प्रत्ययाचें समाधान । दुर्लभ जर्गी ॥ ३१ ॥
इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
सगुणभजननिरूपणनाम समास सातवा ॥ ७ ॥ १०.७

10.8 समास आठवा : प्रचीतनिरूपण

॥ श्रीराम ॥

ऐका प्रचितीचीं लक्षणें । प्रचित पाहेल तें शाहाणें ।
येर वेडे दैन्यवाणे । प्रचितीविण ॥ १ ॥
नाना रत्नें नाना नाणीं । परीक्षून न घेतां हानी ।
प्रचित न येतां निरूपणीं । बैसोंच नये ॥ २ ॥
सुरंग शस्त्र दमून पाहिलें । बरें पाहातां प्रचितीस आले ।
तरी मग पाहिजे घेतलें । जाणते पुरुषीं ॥ ३ ॥
बीज उगवेलसें पाहावें । तरी मग द्रव्य घालून घ्यावें ।
प्रचित आलियां ऐकावें । निरूपण ॥ ४ ॥
देहीं आरोग्यता जाली । ऐसी जना प्रचित आली ।
तरी मग आगत्य घेतली । पाहिजे मात्रा ॥ ५ ॥
प्रचितीविण औषध घेणें । तरी मग धडचि विघडणें ।
अनुमानें जें कार्य करणें । तेंचि मुखपण ॥ ६ ॥

प्रचितीस नाहीं आलें । आणि सुवर्ण करविलें ।
 तरी मग जाणावें ठकिलें । देखतदेखतां ॥ ७ ॥
 शोधून पाहिल्याविण । कांहींतरी येक कारण ।
 होणार नाहीं निर्वाण । प्राणास घडे ॥ ८ ॥
 म्हणोनी अनुमानाचें कार्य । भल्यानीं कदापि करूं नये ।
 उपाय पाहतां अपाये । नेमस्त घडे ॥ ९ ॥
 पाण्यांतील म्हैसीची साटी । करणें हें बुद्धिच खोटी ।
 शोधिल्याविण हिंपुटी । होणें घडे ॥ १० ॥
 विश्वासें घर घेतलें । ऐसें किती नाहीं ऐकलें ।
 मैदें मैदावें केलें । परी तें शोधिलें पाहिजे ॥ ११ ॥
 शोधिल्याविण अन्नवस्त्र घेणें । तेंणें प्राणास मुकणें ।
 लटिक्याचा विश्वास धरणें । हेंचि मूर्खपण ॥ १२ ॥
 संगती चोराची धरितां । घात होईल तत्वता ।
 ठकु सिंतरु शोधितां । ठाई पडे ॥ १३ ॥
 गैरसाळ तामगिरी । कोणी नवी मुद्रा करी ।
 नाना कपट परोपरीं । शोधून पाहावें ॥ १४ ॥
 दिवाळखोराचा मांड । पाहातां वैभव दिसे उदंड ।
 परी तें अवघें थोतांड । भंड पुढें ॥ १५ ॥
 तैसें प्रचितीवीण ज्ञान । तेथें नाहीं समाधान ।
 करून बहुतांचा अनुमान । अन्हीत जालें ॥ १६ ॥
 मंत्र यंत्र उपदेसिले । नेणतें प्राणी तें गोविलें ।
 जैसें झांकून मारिलें । दुखणाईत ॥ १७ ॥
 वैद्य पाहिला परी कच्चा । तरी प्राण गेला पोराचा ।
 येथें उपाये दुसऱ्याचा । काये चाले ॥ १८ ॥
 दुःखें अंतरी झिजे । आणी वैद्य पुसतां लाजे ।
 तरीच मग त्यासी साजे । आत्महत्यारेपण ॥ १९ ॥
 जाणत्यावरी गर्व केला । तरी नेणत्याकरितां बुडाला ।
 येथें कोणाचा घात जाला । बरें पाहा ॥ २० ॥
 पापाची खंडणा जाली । जन्मयातना चुकली ।
 ऐसी स्वयें प्रचित आली । म्हणजे बरें ॥ २१ ॥
 परमेश्वरास वोळखिलें । आपण कोणसें कळलें ।
 आत्मनिवेदन जालें । म्हणजे बरें ॥ २२ ॥
 ब्रह्मांड कोणें केलें । कासयाचें उभारलें ।
 मुख्य कर्त्यास वोळखिलें । म्हणजे बरें ॥ २३ ॥
 येथें अनुमान राहिला । तरी परमार्थ केला तो वायां गेला ।
 प्राणी संशई बुडाला । प्रचितीविण ॥ २४ ॥
 हें परमार्थाचें वर्म । लटिकें बोले तो अधम ।
 लटिके मानी तो अधमोद्धम । येथार्थ जाणावा ॥ २५ ॥
 येथें बोलण्याची जाली सीमा । नेणतां न कळे परमात्मा ।
 असत्य नाहीं सर्वोत्तमा । तूं जाणसी ॥ २६ ॥
 माझे उपासनेचा बडिवार । ज्ञान सांगावें साचार ।
 मिथ्या बोलतां उत्तर । प्रभूस लगे ॥ २७ ॥
 म्हणोनि सत्यचि बोलिलें । कर्त्यास पाहिजे वोळखिलें ।
 मायोइवाचें शोधिलें । पाहिजे मूळ ॥ २८ ॥
 तेंचि पुढें नीरूपण । बोलिलेंचि बोलिलें प्रमाण ।
 श्रोतीं सावध अंतःकर्ण । घातलेंचि घालावें ॥ २९ ॥

सूक्ष्म निरूपण लागलें । तेथें बोलिलेंचि मागुतें बोलिलें ।
 श्रोत्यांस पाहिजे उमजलें म्हणोनियां ॥ ३० ॥
 प्रचित पाहातां निकट । उडोन जाती परिपाठ ।
 म्हणोनि हे खटपट । करणें लागे ॥ ३१ ॥
 परिपाठेंचि जरी बोलिलें । तरी प्रचितसमाधान बुडालें ।
 प्रचितसमाधान राखिलें । तरी परिपाठ उडे ॥ ३२ ॥
 ऐसी सांकडी दोहींकडे । म्हणोन बोलिलेंचि बोलणें घडे ।
 दोनी राखोनियां कोडें । उकलोओन दाऊं ३३ ॥
 परीपाठ आणी प्रचित प्रमाण । दोनी राखोन निरूपण ।
 श्रोते परम विचक्षण । विवरोत पुढें ॥ ३४ ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
 प्रचितनिरूपणनाम समास आठवा ॥ ८ ॥ १०.८

10.9 समास नववा : पुरुषप्रकृति

॥ श्रीराम ॥

आकाशीं वायो जाला निर्माण । तैसी ब्रह्मीं मूळमाया जाण ।
 त्या वायोमधें त्रिगुण । आणी पंचभूतें ॥ १ ॥
 वटबीजीं असे वाड । फोडून पाहातां न दिसे झाड ।
 नाना वृक्षांचे जुंबाड । बीजापासून होती ॥ २ ॥
 तैसी बीजरूप मुळमाया । विस्तार जाला तेथुनियां ।
 तिचें स्वरूप शोधुनियां । बरें पाहावें ॥ ३ ॥
 तेथें दोनी भेद दिसती । विवेकें पाहावी प्रचिती ।
 निश्चळीं जे चंचळ स्थिती । तोचि वायो ॥ ४ ॥
 तयामधें जाणीवकळा । जगज्जोतीचा जिव्हाळा ।
 वायो जाणीव मिळोन मेळा । मूळमाया बोलिजे ॥ ५ ॥
 सरिता म्हणतां बायको भासे । तेथें पाहातां पाणीच असे ।
 विवेकी हो समजा तैसें । मूळमायेसी ॥ ६ ॥
 वायो जाणीव जगज्जोती । तयास मूळमाया म्हणती ।
 पुरुष आणी प्रकृती । याचेंच नांव ॥ ७ ॥
 वायोस म्हणती प्रकृती । आणी पुरुष म्हणती जगज्जोती ।
 पुरुषप्रकृती शिवशक्ती । याचेंच नांव ॥ ८ ॥
 वायोमधें जाणीव विशेष । तेंचि प्रकृतुमधें पुरुष ।
 ये गोष्टीचा विश्वास । धरिला पाहिजे ॥ ९ ॥
 वायो शक्ति जाणीव ईश्वर । अर्धनारी नटेश्वर ।
 लोक म्हणती निरंतर । येणें प्रकारें ॥ १० ॥
 वायोमधें जाणीव गुण । तेंचि ईश्वराचें लक्षण ।
 तयापासून त्रिगुण । पुढें जाले ॥ ११ ॥
 तया गुणामधें सत्वगुण । निखळ जाणीवलक्षण ।
 त्याचा देहधारी आपण । विष्णु जाला ॥ १२ ॥
 त्याच्या अंशे जग चाले । ऐसे भगवद्गीता बोले ।
 गुंतले तेंचि उगवले । विचार पाहातां ॥ १३ ॥

येक जाणीव वांटली । प्राणीमात्रास विभागली ।
 जाणजाणों वांचविली । सर्वत्र काया ॥ १४ ॥
 तयेंचे नांव जगज्जोती । प्राणीमात्र तिचेन जिती ।
 याची रोकडी प्रचिती । प्रत्यक्ष पाहावी ॥ १५ ॥
 पक्षी श्वापद किडा मुंगी । कोणीयेक प्राणी जर्गी ।
 जाणीव खेळे त्याच्या आंगी । निरंतर ॥ १६ ॥
 जाणोनी काया पळविते । तेणें गुणें वांचते ।
 दडती आणि लपते । जाणजाणों ॥ १७ ॥
 आवध्या जगस वांचविते । म्हणोन नामें जगज्जोती ।
 ते गेलियां प्राणी मरते । जेथील तेथें ॥ १८ ॥
 मुळीचे जाणीवेचा विकार । पुढें जाला विस्तार ।
 जैसे उदकाचे तुषार । अनंत रेणु ॥ १९ ॥
 तैसे देव देवता भूतें । मिथ्या म्हणोनये त्यांतें ।
 आपलाल्या सामर्थ्ये ते । सृष्टीमधें फिरते ॥ २० ॥
 सदा विचरते वायोस्वरूपें । स्वइच्छा पालटिती रूपें ।
 अज्ञान प्राणी भ्रमं संकल्पें त्यास । बाधिते ॥ २१ ॥
 ज्ञात्यास संकल्पेचि असेना । म्हणोन त्यांचेन बाधवेना ।
 याकारणें आत्मज्ञाना । अभ्यासावें ॥ २२ ॥
 अभ्यासिलिया आत्मज्ञान । सर्वकर्मास होये खंडण ।
 हे रोकडी प्रचित प्रमाण । सदेह नाही ॥ २३ ॥
 ज्ञानेविण कर्म विघडे । हें तों कदापि न घडे ।
 सद्गुरुवीण ज्ञान जोडे । हेंहि अघटीत ॥ २४ ॥
 म्हणोन सद्गुरु करावा । सत्संग शोधून धरावा ।
 तत्वविचार विवरावा । अंतर्यामी ॥ २५ ॥
 तत्त्वं तत्व निरसोन जातां । आपला आपणचि तत्वता ।
 अनन्यभावं सार्थकता । सहजचि जाली ॥ २६ ॥
 विचार न करितां जें जें केले । तें तें वाउगें वेर्थ गेलें ।
 म्हणोनि विचारीं प्रवर्तलें । पाहिजे आधीं ॥ २७ ॥
 विचार पाहेल तो पुरुषु । विचार न पाहे तो पशु ।
 ऐसी वचनें सर्वेशु । ठाई ठाई बोलिला ॥ २८ ॥
 सिद्धांत साधायाकारणें । पूर्वपक्ष लागे उडवणें ।
 परंतु साधकां निरूपणें । साक्षात्कार ॥ २९ ॥
 श्रवण मनन निजध्यास । प्रचितीनें बाणतां विश्वास ।
 रोकड साक्षात्कार सायास । करणेंचि नलगे ॥ ३० ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिश्यसंवादे
 पुरुषप्रकृतीनाम समास नववा ॥ १ ॥ १०.९

10.10 समास दहावा : चळाचळनिरूपण

॥ श्रीराम ॥

गगनासारिखें ब्रह्म पोकळ । उदंड उंच अंतराळ ।
 निर्गुण निर्मळ निश्चळ । सदोदित ॥ १ ॥

त्यास परमात्मा म्हणती । आणिक नामें नेणों किती ।
 परी तें जाणजे आदिअंती । जैसें तैसें ॥ २ ॥
 विस्तीर्ण पसरला पैस । भोवता दाटला अवकाश ।
 भासचि नाही निराभास । जैसें तैसें ॥ ३ ॥
 चहुंकडे पाताळतळी । अंतचि नाही अंतराळीं ।
 कल्पांतकाळीं सर्वकाळीं । संचलेचि असे ॥ ४ ॥
 ऐसें कांहीयेक अचंचळ । ते अचंचळीं भासे चंचळ ।
 त्यास नामेंहि पुष्कळ । त्रिविधा प्रकारें ॥ ५ ॥
 न दिसतां नांव ठेवणें । न देखतां खूण सांगणें ।
 असो हें जाणयाकारणें । नामाभिधानें ॥ ६ ॥
 मूळमाया मूळप्रकृति । मूळपुरुष ऐसें म्हणती ।
 शिवशक्ति नामें किती । नाना प्रकारें ॥ ७ ॥
 परी जें नाम ठेविलें जया । आधीं वोळखावें तया ।
 प्रचितीवीण कासया । वलगना करावी ॥ ८ ॥
 रूपाची न धरितां सोये । नामासरिसें भ्रंगळों नये ।
 प्रत्ययाविण गळंगा होये । अनुमानज्ञानें ॥ ९ ॥
 निश्चळ गगनी चंचळ वारा । वाजों लागला भरारां ।
 परी त्या गगना आणि समीरा । भेद आहे ॥ १० ॥
 तैसें निश्चळ परब्रह्म । चंचळ माया भासला भ्रम ।
 त्या भ्रमाचा संभ्रम । करून दाऊं ॥ ११ ॥
 जैसा गगनी चालिला पवन । तैसें निश्चळीं जालें चळण ।
 इच्छा स्फूर्तिलक्षण । स्फूर्णरूप ॥ १२ ॥
 अहंपणें जाणीव जाली । तेचि मूळप्रकृति बोलिली ।
 माहाकारणकाया रचली । ब्रह्मांडीची ॥ १३ ॥
 माहामाया मूळप्रकृती । कारण ते अव्याकृती ।
 सूक्ष्म हिरण्यगर्भ म्हणती । विराट ते स्थूळ ॥ १४ ॥
 ऐसें पंचीकर्ण शास्त्रप्रमये । ईश्वरतनुचतुष्टये ।
 म्हणोन हें बोलणें होये । जाणीव मूळमाया ॥ १५ ॥
 परमात्मा परमेश्वरु । परेश ज्ञानघन ईश्वरु ।
 जगदीश जगदात्मा जगदेश्वरु । पुरुषनामें ॥ १६ ॥
 सत्तारूप ज्ञानस्वरूप । प्रकशरूप जोतिरूप ।
 कारणरूप चिद्रूप । शुद्ध सूक्ष्म अलिप्त ॥ १७ ॥
 आत्मा अंतरात्मा विश्वात्मा । द्रष्टा साक्षी सर्वात्मा ।
 क्षेत्रज्ञ शिवात्मा जीवात्मा । देही कूटस्त बोलिजे ॥ १८ ॥
 इंद्रात्मा ब्रह्मात्मा हरिहरात्मा । येमात्मा धर्मात्मा नैरुत्यात्मा ।
 वरुणवायोकुबेरात्मा । ऋषीदेवमुनिधर्ता ॥ १९ ॥
 गण गंधर्व विद्याधर । येक्ष किन्नर नारद तुंबर ।
 सर्व लोकांचें अंतर । तो सर्वांतरात्मा बोलिजे ॥ २० ॥
 चंद्र सूर्य तारामंडळें । भूमंडळें मेघमंडळें ।
 येकवीस स्वर्गें सप्त पाताळें । अंतरात्माच वर्तवी ॥ २१ ॥
 गुप्त वल्ली पाल्हाळली । तिचीं पुरुषनामें घेतलीं ।
 आतां स्त्रीनामें ऐकिलीं । पाहिजे श्रोतीं ॥ २२ ॥
 मूळमाया जगदेश्वरी । परमविद्या परमेश्वरी ।
 विश्ववंद्या विश्वेश्वरी । त्रैलोक्यजननी ॥ २३ ॥
 अंतर्हेतु अंतर्कळा । मौन्यगर्भ जाणीवकळा ।
 चपळ जगज्जोती जीवनकळा । परा पश्यंती मध्यमा ॥ २४ ॥

युक्ति बुद्धि मति धारणा । सावधानता नाना चाळणा ।
भूत भविष्य वर्तमाना । उकलून दावी ॥ २५ ॥
जागृति स्वप्न सुषुप्ती जाणे । तुर्या ताटस्ता अवस्ता जाणे ।
सुख दुःख सकळ जाणे । मानापमान ॥ २६ ॥
ते परम कठीण कृपाळु । ते परम कोमळ स्नेहाळु ।
ते परम क्रोधी लोभाळु । मयादिवेगळी ॥ २७ ॥
शांती क्षमा विरक्ती भक्ती । अध्यात्मविद्या सायोज्यमुक्ति ।
विचारणा सहजस्थिति । जयेचेनी ॥ २८ ॥
पूर्वी पुरुषनामं बोलिलीं । उपरी स्त्रीनामं निरोपिलीं ।
आतां नपुषकनामं ऐकिलीं । पाहिजे चंचळाचीं ॥ २९ ॥
जाणणें अंतःकर्ण चित्त । श्रवण मनन चैतन्य जीवित ।
येतें जातें सुचीत । होऊन पाहा ॥ ३० ॥
मीपण तूपण जाणपण । ज्ञातेपण सर्वज्ञपण ।
जीवपण शिवपण ईश्वरपण । अलिप्तपण बोलिजे ॥ ३१ ॥
ऐसीं नामें उदंड असती । परी ते येकचि जगज्जोती ।
विचारवंत ते जाणती । सर्वांतरात्मा ॥ ३२ ॥
आत्मा जगज्जोती सर्वज्ञपण । तीनी मिळोन येकचि जाण ।
अंतःकर्णचि प्रमाण । ज्ञेप्तीमात्र ॥ ३३ ॥
ढीग जाले पदार्थांचे । पुरुष स्त्री नपुंसक नामांचे ।
परंतु सृष्टीरचनेचें । किती म्हणोन संगारवें ॥ ३४ ॥
सकळ चाळिता येक । अंतरात्मा वर्तती अनेक ।
मुंगीपासून ब्रह्मादिक । तेणेंचि चालती ॥ ३५ ॥
तो अंतरात्मा आहे कैसा । प्रतुत वोळखाना आमासा ।
नाना प्रकारींचा तमासा । येथेंचि आहे ॥ ३६ ॥
तो कळतो परी दिसेना । प्रचित येते परी भासेना ।
शरीरीं असे परी वसेना । येके ठाई ॥ ३७ ॥
तीक्षणपणें गगनीं भरे । सरोवर देखतां च पसरे ।
पदार्थ लक्षून उरे । चहूंकडे ॥ ३८ ॥
जैसा पदार्थ दृष्टीस दिसतो । तो त्यासारिखाच होतो ।
वायोहूनि विशेष तो । चंचळविषई ॥ ३९ ॥
कित्येक दृष्टीनें देखे । कितीयेक रसनेनें चाखे ।
कितीयेक ते वोळखे । मनैकरूनि ॥ ४० ॥
श्रोतीं बैसोन शब्द ऐकतो । घ्राणेंद्रियें वास घेतो ।
त्वचेइंद्रियें जाणतो । सीतोष्णादिक ॥ ४१ ॥
ऐशा जाणे अंतर्कळा । सकळामधें परी निराळा ।
पाहातां त्याची अगाध लीळा । तोचि जाणे ॥ ४२ ॥
तो पुरुष ना सुंदरी । बाळ तारुण्य ना कुमारी ।
नपुंसकाचा देहधारी । परी नपुंसक नव्हे ॥ ४३ ॥
तो चालवी सकळ देहासी । करून अकर्ता म्हणती त्यासी ।
तो क्षेत्रज्ञ क्षेत्रवासी । देही कूटस्त बोलिजे ॥ ४४ ॥

॥ श्लोक ॥

द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ।
क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोक्षर उच्यते ॥

दोनी पुरुष लोकीं असती । क्षराक्षर बोलिजती ।
सर्व भूतें क्षर म्हणती । अक्षर कूटस्त बोलिजे ॥ ४५ ॥
उत्तम पुरुष तो आणीक । निःप्रपंच निःकळक ।
निरंजन परमात्मा येक । निर्विकारी ॥ ४६ ॥
च्यारी देह निरसावे । साधकें देहातीत व्हावें ।
देहातीत होतां जाणावें । अनन्य भक्त ॥ ४७ ॥
देहमात्र निरसुनी गेला । तेथें अंतरात्मा कैसा उरला ।
निर्विकारीं विकाराला । ठाव नाही ॥ ४८ ॥
निश्चळ परब्रह्म येक । चंचळ जाणावें माईक ।
ऐसा प्रत्यय निश्चयात्मक । विवेकें पाहावा । ४९ ॥
येथें बहुत नलगे खळखळ । येक चंचळ येक निश्चळ ।
शाश्वत कोणतें केवळ । ज्ञानें वोळखावें ॥ ५० ॥
असार त्यागून घेईजे सार । म्हणोन सारासार विचार ।
नित्यानित्य निरंतर । पाहाती ज्ञानी ॥ ५१ ॥
जेथे ज्ञानचि होते विज्ञान । जेथें मनांचे होतें उन्मन ।
तेथें कैचें चंचळपण । आत्मयासी ॥ ५२ ॥
सांगणोवांगणीचें काम नव्हे । आपुल्या अनुभवे जाणावें ।
प्रत्ययाविण सिणावें । तेंचि पाप ॥ ५३ ॥
सत्यायेवढें सुकृत नाही । असत्यायेवढें पाप नाही ।
प्रचितीविण कोठेंचि नाही । समाधान ॥ ५४ ॥
सत्य म्हणिजे स्वरूप जाण । असत्य माया हें प्रमाण ।
येथें निरोपिलें पापपुण्य । रूपेंसहित ॥ ५५ ॥
दृश पाप वोसरलें । पुण्य परब्रह्म उरलें ।
अनन्य होतांच जालें । नामातीत ॥ ५६ ॥
आपण वस्तु स्वतसिद्ध । तेथें नाही देहसमंध ।
पापरासी होती दग्ध । येणें प्रकारें ॥ ५७ ॥
येरवी ब्रह्मज्ञानेवीण । जें जें साधन तो तो सीण ।
नाना दोषांचे क्षाळण । होईल कैसें ॥ ५८ ॥
पापाचें वळलें शरीर । पापचि घडे तदनंतर ।
अंतरी तोग वरीवरी उपचार । काय करी ॥ ५९ ॥
नाना क्षेत्रीं हें मुंडिलें । नाना तीर्थीं हें दंडिलें ।
नाना निग्रहीं खंडिलें । ठाई ठाई ॥ ६० ॥
नाना मृत्तिकेनें घासिलें । अथवा तप्तमुद्देनें लासिलें ।
जरी हें वरीवरी तासिलें । तरी शुद्ध नव्हे ॥ ६१ ॥
सेणाचे गोळे गिळिले । गोमुत्राचे मोचे घेतले ।
माळा रुद्राक्ष घातले । काष्ठमणी ॥ ६२ ॥
वेष वरीवरी केला । परी अंतरी दोष भरला ।
त्या दोषाच्या दहनाला । आत्मज्ञान पाहिजे ॥ ६३ ॥
नाना व्रतें नाना दानें । नाना योग तीर्थाटणें ।
सर्वाहुनी कोटीगुणें । महिमा आत्मज्ञानाचा ॥ ६४ ॥
आत्मज्ञान पाहे सदा । त्याच्या पुण्यास नाही मर्यादा ।
दुष्ट पातकाची बाधा । निरसोन गेली ॥ ६५ ॥
वेदशास्त्रीं सत्यस्वरूप । तेंचि ज्ञानियांचें रूप ।
पुण्य जालें अमूप । सुकृतें सीमा सांडिली ॥ ६६ ॥
या प्रचितीच्या गोष्टी । प्रचित पाहावी आत्मदृष्टीं ।
प्रचितीवेगळे कष्टी । होऊंच नये ॥ ६७ ॥

आगा ये प्रचितीचे लोक हो। प्रचित नस्तां अवघा शोक हो ।
रघुनाथकृपेनें राहो। प्रत्यय निश्चयाचा ॥ ६८ ॥
इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
चळाचळनिरूपणनाम समास दहावा ॥ १० ॥ १०.१०
॥ दशक दहावा समाप्त ॥

11 दशक अकरावा : भीमदशक

11.1 समास पहिला : सिद्धांतनिरूपण

॥ श्रीराम ॥

आकाशापासून वायो होतो। हा तो प्रत्यये येतो ।
वायोपासून अग्नी जो तो। सावध ऐका ॥ १ ॥
वायोची कठीण घिसणी। तेथे निर्माण जाला वन्ही ।
मंद वायो सीतळ पाणी। तेथुनि जालें ॥ २ ॥
आपापासून जाली पृथ्वी। ते नाना बीजरूप जाणावी ।
बीजापासून उत्पत्ति व्हावी। हा स्वभावचि आहे ॥ ३ ॥
मुळी सृष्टी कल्पनेची। कल्पना आहे मुळीची ।
जयेपासून देवत्रयाची। काया जाली ॥ ४ ॥
निश्चळामधे चंचळ। ते चि कल्पना केवळ ।
अष्टधा प्रकृतीचें मूळ। कल्पनारूप ॥ ५ ॥
कल्पना तेचि अष्टधा प्रकृति। अष्टधा तेचि कल्पनामुर्ती ।
मुळाग्रापासून उत्पत्ति। अष्टधा जाणावी ॥ ६ ॥
पांच भूतें तीन गुण। आठ जालीं दोनी मिळोन ।
म्हणौनि अष्टधा प्रकृति जाण। बोलिजेते ॥ ७ ॥
मुळी कल्पनारूप जाली। पुढें तेचि फापावली ।
केवळ जडत्वास आली। सृष्टिरूपें ॥ ८ ॥
मुळी जाली ते मूळमाया। त्रिगुण जाले ते गुणमाया ।
जडत्व पावली ते अविद्या माया। सृष्टिरूपें ॥ ९ ॥
पुढें च्यारी खाणी जाल्या। च्यारी वाणी विस्तारल्या ।
नाना योनी प्रगटल्या। नाना वेक्ती ॥ १० ॥
ऐसी जाली उभारणी। आतां ऐका संव्हारणी ।
मागील दशकीं विशद करुनि। बोलिलें असे ॥ ११ ॥
परंतु आतां संकळित। बोलिजेल संव्हारसंकेत ।
श्रोते वक्ते येथें चित्त। देऊन ऐका ॥ १२ ॥
शत वरुषें अनावृष्टि। तेथें आटेल जीवसृष्टि ।
ऐशा कल्पांताच्या गोष्टी। शास्त्रीं निरोपिल्या ॥ १३ ॥
बाराकळीं तपे सूर्य। तेणें पृथ्वीची रक्षा होये ।
मग ते रक्षा विरोन जाये। जळांतरी ॥ १४ ॥
तें जळ शोषी वैश्वानरु। वन्ही झडपी समीरु ।
समीर वितुळे निराकारु। जैसें तैसें ॥ १५ ॥
ऐसी सृष्टिसंहारणी जाली। मागां विस्तारें बोलिली ।
मायानिरासें उरली। स्वरूपस्थिति ॥ १६ ॥
तेथें जीवशिव पिंडब्रह्मांड। अटोन गेलें थोतांड ।
मायेअविद्येचें बंड। वितळोन गेलें ॥ १७ ॥
विवेकेचि बोलिला क्षये। म्हणौनि विवेकप्रळये ।
विवेकी जाणती काये। मूर्खांस कळे ॥ १८ ॥
सृष्टि शोधितां सकळ। येक चंचळ येक निश्चळ ।
चंचळास कर्ता चंचळ। चंचळरूपी १९ ॥

जो सकळ शरीरीं वर्ते। सकल कर्तुत्वास प्रवर्ते ।
करून अकर्ता हा वर्ते। शब्द जया ॥ २० ॥
राव रंक ब्रह्मादिक। सकळांमधें वर्ते येक ।
नाना शरीरें चाळक। इंद्रियेद्वारें ॥ २१ ॥
त्यास परमात्मा बोलती। सकळ कर्ता ऐसें जाणती ।
परि तो नासेल प्रचिती। विवेकें पाहावी ॥ २२ ॥
जो स्वानामधें गुरुगुरितो। जो सूकरांमधें कुरुकुरितो ।
गाढवीं भरोन भुंकतो। आटाहास्यें ॥ २३ ॥
लोक नाना देह देखती। विवेकी देहांत पाहाती ।
पंडित समदर्शनं घेती। येणें प्रकारें ॥ २४ ॥

॥ श्लोक ॥

विद्याविनयसंपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ।
शुनि चैव श्वपाके च पंडिताः समदर्शिनः ॥

देह पाहातां वेगळाले। परंतु अंतर येकचि जालें ।
प्राणीमात्र देखिलें। येकांतरे ॥ २५ ॥
अनेक प्राणी निर्माण होती। परी येकचि कळा वर्तती ।
तये नांव जगज्जोती। जाणतीकळा ॥ २६ ॥
श्रोत्रीं नाना शब्द जाणे। त्वचेमधें सीतोष्ण जाणे ।
चक्षुमधें पाहों जाणे। नाना पदार्थ ॥ २७ ॥
रसनेमधें रस जाणे। घ्राणामधें वास तो जाणे ।
कर्मइंद्रियामधें जाणे। नाना विषयस्वाद ॥ २८ ॥
सूक्ष्म रूपें स्थूळ रक्षी। नाना सुखदुःखें परीक्षी ।
त्यास म्हणती अंतरसाक्षी। अंतरात्मा ॥ २९ ॥
आत्मा अंतरात्मा विश्वात्मा। चैतन्य सर्वात्मा सूक्ष्मात्मा ।
जीवात्मा शिवात्मा परमात्मा। द्रष्टा साक्षी सत्तारूप ॥ ३० ॥
विकारामधील विकारी। अखंड नाना विकार करी ।
तयास वस्तु म्हणती भिकारी। परम हीन ॥ ३१ ॥
सर्व येकचि दिसती। अवघा येकंकार करिती ।
ते अवघी माईक स्थिती। चंचळामधें ॥ ३२ ॥
चंचळ माया ते माईक। निश्चळ परब्रह्म येक ।
नित्यानित्यविवेक। याकारणे ॥ ३३ ॥
जातो जीव तो प्राण। नेणे जीव तो अज्ञान ।
जन्मतो जीव तो जाण। वासनात्मक ॥ ३४ ॥
ऐक्य जीव तो ब्रह्मांश। जेथें पिंडब्रह्मांडनिरास ।
येथें सांगितले विशेष। चत्वार जीव ॥ ३५ ॥
असो हें अवघें चंचळ। चंचळ जाईल सकळ ।
निश्चळ तें निश्चळ। आदिअंतीं ॥ ३६ ॥
आद्य मध्य अवसान। जे वस्तु समसमान ।
निर्विकारी निर्गुण निरंजन। निःसंग निःप्रपंच ॥ ३७ ॥
उपाधीनिरासें तत्वता। जीवशिवास ऐक्यता ।
विवंचून पाहों जातां। उपाधि कैची ॥ ३८ ॥
असो जाणणें तितुकें ज्ञान। परंतु होतें विज्ञान ।
मनें वोळखावें उन्नमन। कोण्या प्रकारें ॥ ३९ ॥

वृत्तिस न कळे निवृत्ति। गुणास कैची निर्गुणप्राप्ती ।
गुणातीत साधक संतीं। विवेकें केलें ॥ ४० ॥
श्रवणापरीस मनन सार। मननें कळे सारासार ।
निजध्यासें साक्षात्कार। निःसंग वस्तु ॥ ४१ ॥
निर्गुणीं जे अनन्यता। तेचि मुक्ति सायोज्यता ।
लक्ष्यांश वाच्यांश आतां। पुरे जाला ॥ ४२ ॥
अलक्षीं राहिलें लक्ष। सिद्धांतीं कैचा पूर्वपक्ष ।
अप्रत्यक्षास कैचें प्रत्यक्ष। असोन नाहीं ॥ ४३ ॥
असोन माईक उपाधी। तेचि सहजसमाधी ।
श्रवणें बळावी बुद्धी। निश्चयाची ॥ ४४ ॥
इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
सिद्धांतरूपणनाम समास पहिला ॥ १ ॥ ११.१

11.2 समास दुसरा : चत्वारदेवनिरूपण

॥ श्रीराम ॥

येक निश्चळ येक चंचळ। चंचळीं गुंतलें सकळ ।
निश्चळ तें निश्चळ। जैसें तैसें ॥ १ ॥
पाहे निश्चळाचा विवेक। ऐसा लक्षांमधें येक ।
निश्चळाऐसा निश्चयात्मक। निश्चळचि तो ॥ २ ॥
या निश्चळाच्या गोष्टी सांगती। पुन्हां चंचळाकडे धांवती ।
चंचळचक्री निघोन जाती। ऐसे थोडे ॥ ३ ॥
चंचळीं चंचळ जन्मलें। चंचळाचि मधें वाढलें ।
अवघें चंचळचि बिंबलें। जन्मवरी ॥ ४ ॥
पृथ्वी अवघी चंचळाकडे। करणें तितुकें चंचळीं घडे ।
चंचळ सांडून निश्चळीं पवाडे। ऐसा कैचा ॥ ५ ॥
चंचळ कांही निश्चळेना। निश्चळ कदापी चळेना ।
नित्यानित्यविवेकें जना। उमजे कांहीं ॥ ६ ॥
कांहीं उमजलें तरी नुमजे। कांहीं समजलें तरी न समजे ।
कांहीं बुझे तरी निर्बुजे। किंचित मात्र ॥ ७ ॥
संदेह अनुमान आणी भ्रम। अवघा चंचळामधें श्रम ।
निश्चळीं कदा नाहीं वर्म। समजलें पाहिजे ॥ ८ ॥
चंचळाकरी तितुकी माया। माईक जाले विलया ।
लहान थोर म्हणावया। कार्य नाहीं ॥ ९ ॥
सगट माया विस्तारली। अष्टधा प्रकृति फांपावली ।
चित्रविचित्र विकारली। नाना रूपें ॥ १० ॥
नाना उत्पत्ती नाना विकार। नाना प्राणी लाहान थोर ।
नाना पदार्थ मकार। नाना रूपें ॥ ११ ॥
विकारवंत विकारलें। सूक्ष्म जडत्वा आलें ।
अमर्याद दिसों लागलें। कांहींचाबाहीं ॥ १२ ॥
मग नाना शरीरें निर्माण जालीं। नाना नामाभिधानें ठेविलीं ।
भाषा परत्वे कळों आलीं। कांहीं कांहीं ॥ १३ ॥

मग नाना रीति नाना दंडक। आचार येकाहून येक ।
 वर्तो लागले सकळ लोक। लोकाचारें ॥ १४ ॥
 अष्टधा प्रकृतीचीं शरीरें। निर्माण जालीं लाहानथोरें ।
 पुढें आपुलाल्या प्रकारें। वर्तो लागती ॥ १५ ॥
 नाना मत्तें निर्माण जालीं। नाना पाषांडें वाढलीं ।
 नाना प्रकारीचीं उठिलीं ॥ नाना बंडें ॥ १६ ॥
 जैसा प्रवाह पडिला। तैसाच लोक चालिला ।
 कोण वारील कोणाला। येक नाही ॥ १७ ॥
 पृथ्वीचा जाला गळांटा। येकाहून येक मोटा ।
 कोण खरा कोण खोटा। कोण जाणे ॥ १८ ॥
 आचार बहुकाचेंत पडिला। कित्येक पोटासाठीं बुडाला ।
 अवघा वरपंगचि जाला। साभिमानें ॥ १९ ॥
 देव जाले उदंड। देवांचें मांडलें भंड ।
 भूतादेवतांचें थोतांड। येकचि जालें ॥ २० ॥
 मुख्य देव तो कळेना। काशास कांहीच मिळेना ।
 येकास येक वळेना। अनावर ॥ २१ ॥
 ऐसा नासला विचार। कोण पाहातो सारासार ।
 कैचा लहान कैचा थोर। कळेचिना ॥ २२ ॥
 शास्त्रांचा बाजार भरला। देवांचा गल्बला जाला ।
 लोक कामनेच्या व्रताला। झोबोन पडती ॥ २३ ॥
 ऐसें अवघें नासलें। सत्यासत्य हारपलें ।
 अवघें अनायेक जालें। चहूंकडे ॥ २४ ॥
 मतामतांचा गल्बला। कोणी पुसेना कोणाला ।
 जो जे मतीं सांपडला। तयास तेंचि थोर ॥ २५ ॥
 असत्याचा अभिमान। तेणें पाविजे पतन ।
 म्हणोनियां ज्ञाते जन। सत्य शोधिते ॥ २६ ॥
 लोक वर्तते सकळ। तें ज्ञात्यास करतळामळ ।
 आतां एडका केवळ। विवेकी हो ॥ २७ ॥
 लोक कोण्या पंथें जाती। आणि कोण्या देवास भजती ।
 ऐसी हे रोकडी प्रचिती। सावध ऐका ॥ २८ ॥
 मृत्तिका धातु पाषाणादिक। ऐसिया प्रतिमा अनेक ।
 बहुतेक लोकांचा दंडक। प्रतिमादेवी ॥ २९ ॥
 नाना देवांचे अवतार। चरित्रें ऐकती येक नर ।
 जप ध्यान निरंतर। करिती पूजा ॥ ३० ॥
 येक सकळांचा अंतरात्मा। विश्वीं वर्ते जो विश्वात्मा ।
 द्रष्टा साक्षी ज्ञानात्मा। मानिती येक ॥ ३१ ॥
 येक ते निर्मळ निश्चळ। कदापी नव्हेति चंचळ ।
 अनन्यभावं केवळ। वस्तुच ते ॥ ३२ ॥
 येक नाना प्रतिमा। दुसरा अवतारमहिमा ।
 तिसरा तो अंतरात्मा। चौथा तो निर्विकारी ॥ ३३ ॥
 ऐसे हे चत्वार देव। सृष्टीमधील स्वभाव ।
 यावेगळा अंतर्भाव। कोठेंचि नाही ॥ ३४ ॥
 अवघें येकचि मानिती। ते साक्ष देव जाणती ।
 परंतु अष्टधा प्रकृति। वोळखिली पाहिजे ॥ ३५ ॥
 प्रकृतीमधील देव। तो प्रकृतीचा स्वभाव ।
 भावातीत माहानभाव। विवेकें जाणावा ॥ ३६ ॥

जो निर्मळास ध्याईल। तो निर्मळचि होईल ।
 जो जयास भजेल। तो तद्रूप जाणावा ॥ ३७ ॥
 क्षीर नीर निवडिती। ते राजहंस बोलिजेती ।
 सारासार जाणती। ते माहानभाव ॥ ३८ ॥
 अरे जो चंचळास ध्याईल। तो सहजचि चळेल ।
 जो निश्चळास भजेल। तो निश्चळचि ॥ ३९ ॥
 प्रकृतीसारिखें चालावें। परी अंतरीं शाश्वत वोळखावें ।
 सत्य होऊन वर्तावें। लोकांऐसें ॥ ४० ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
 चत्वारदेवनिरूपणनाम समास दुसरा ॥ २ ॥ ११.२

11.3 समास तिसरा : शिकवण निरूपण

॥ श्रीराम ॥

बहुतां जन्मांचा सेवट। नरदेह सांपडे अवचट ।
 येथें वर्तावें चोखट। नितिन्यायें ॥ १ ॥
 प्रपंच करावा नेमक। पाहावा परमार्थविवेक ।
 जेणेंकरितां उभय लोक। संतुष्ट होती ॥ २ ॥
 शत वरुषें वय नेमिलें। त्यांत बाळपण नेणतां गेलें ।
 तारुण्य अवघें वेचलें। विषयांकडे ॥ ३ ॥
 वृद्धपणीं नाना रोग। भोगणें लागे कर्मभोग ।
 आतां भगवंताचा योग। कोणे वेळे ॥ ४ ॥
 राजिक देविक उदेग चिंता। अन्न वस्त्र देहममता ।
 नाना प्रसंगें अवचिता। जन्म गेला ॥ ५ ॥
 लोक मरमरों जाती। वडिलें गेलीं हे प्रचिती ।
 जाणत जाणत निश्चिती। काये मानिलें ॥ ६ ॥
 अग्न गृहासी लागला। आणि सावकास निजेली ।
 तो कैसा म्हणावा भला। आत्महत्यारा ॥ ७ ॥
 पुण्यमार्ग अवघा बुडाला। पापसंग्रह उदंड जाला ।
 येमयातनेचा झोला। कठीण आहे ॥ ८ ॥
 तरी आतां ऐसें न करावें। बहुत विवेकें वर्तावें ॥
 इक लोक परत्र साधावें। दोहीकडे ॥ ९ ॥
 आळसाचें फळ रोकडें। जांभया देऊन निद्रा पडे ।
 सुख म्हणौन आवडे। आळसी लोकां ॥ १० ॥
 साक्षेप करितां कष्टती। परंतु पुढें सुरवाडती ।
 खाती जेविती सुखी होती। येत्नेंकरुनी ॥ ११ ॥
 आळस उदास नागवणा। आळस प्रेतनबुडवणा ।
 आळसें करंटपणाच्या खुणा। प्रगट करिती ॥ १२ ॥
 म्हणौन आळस नसावा। तरीच पाविजे वैभवा ।
 अरत्रीं परत्रीं जीवा। समाधान ॥ १३ ॥
 प्रेतन करावा तो कोण। हेंचि ऐका निरूपण ।
 सावध करुन अंतःकरण। निमिष्य येक ॥ १४ ॥

प्रातःकाळी उठावें। कांहीं पाठांतर करावे ।
 येथानशक्ती आठवावें सर्वोत्तमासी ॥ १५ ॥
 मग दिशेकडे जावें। जे कोणासिच नव्हे ठावें ।
 शौच्य आचमन करावें। निर्मळ जळें ॥ १६ ॥
 मुखमार्जन प्रातःस्नान। संध्या तर्पण देवतार्चन ।
 पुढें वैश्यदेवउपासन। येथासांग ॥ १७ ॥
 कांहीं फळाहार घ्याव। मग संसारधांदा करावा ।
 सुशब्दें राजी राखावा। सकळ लोक ॥ १८ ॥
 ज्या ज्याचा जो व्यापार। तेथें असावे खबर्दार ।
 दुश्चितपणें तरी पोर। वेढा लावी ॥ १९ ॥
 चुके ठके विसरे सांडी। आठवण जालियां चर्फडी ।
 दुश्चित आळसाची रकडी। प्रचित पाहा ॥ २० ॥
 याकारणें सावधान। येकाग्र असावें मन ।
 तरी मग जेवितां भोजन। गोड वाटे ॥ २१ ॥
 पुढें भोजन जालियांवरी। कांहीं वाची चर्चा करी ।
 येकांतीं जाऊन विवरी। नाना ग्रंथ ॥ २२ ॥
 तरीच प्राणी शाहाणा होतो। नाहीतरी मूर्खचि राहातो ।
 लोक खाती आपण पाहातो। दैन्यवाणा ॥ २३ ॥
 ऐक सदेवपणाचें लक्षण। रिकाम्या जाऊं नेदी येक क्षण ।
 प्रपंचवेवसायाचें ज्ञान। बरें पाहे ॥ २४ ॥
 कांहीं मेळवी मग जेवी। गुंतल्या लोकांस उगवी ।
 शरीर कारणीं लावी। कांहीं तरी ॥ २५ ॥
 कांहीं धर्मचर्चा पुराण। हरीकथा निरूपण ।
 वायां जऊं नेदी क्षण। दोहीकडे ॥ २६ ॥
 ऐसा जो सर्वसावध। त्यास कैंचा असेल खेद ।
 विवेकें तुटला समंध। देहबुद्धीचा ॥ २७ ॥
 आहे तितुकें देवाचें। ऐसें वर्तणें निश्चयाचें ।
 मूळ तुटें उद्देगाचें। येणें रीती ॥ २८ ॥
 प्रपंचीं पाहिजे सुवर्ण। परमार्थीं पंचिकर्ण ।
 माहावाक्याचें विवरण। करितां सुटे ॥ २९ ॥
 कर्म उपासना आणि ज्ञान। येणें राहे समाधान ।
 परमार्थाचें जें साधन। तेंचि ऐकत जावें ॥ ३० ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
 सिकवणनिरूपणनाम समास तिसरा ॥ ३ ॥ ११.३

11.4 समास चौथा : सारविवेकनिरूपण

॥ श्रीराम ॥

ब्रह्म म्हणिजे निराकार। गगनासारिखा विचार ।
 विकार नाहीं निर्विकार। तेंचि ब्रह्म ॥ १ ॥
 ब्रह्म म्हणिजे निश्चळ। अंतरात्मा तो चंचळ ।
 द्रष्टा साक्षी केवळ। बोलिजे तया ॥ २ ॥

तो अंतरात्मा म्हणिजे देव। त्याचा चंचळ स्वभाव ।
 पाळिताहे सकळ जीव। अंतरी वसोनी ॥ ३ ॥
 त्यावेगळे जड पदार्थ। तेणेंवीण देह वेर्थ ।
 तेणेंचि कळे परमार्थ। सकळ कांही ॥ ४ ॥
 कर्ममार्ग उपासना मार्ग। ज्ञानमार्ग सिद्धांतमार्ग ।
 प्रवृत्तिमार्ग निवृत्तिमार्ग। देवची चालवी ॥ ५ ॥
 चंचळेविण निश्चळ कळेना। चंचळ तरी स्थिरावेना ।
 ऐसें हे विचार नाना। बरे पाहा ॥ ६ ॥
 चंचळनिश्चळाची संधी। तेथें भांवावते बुद्धि ।
 कर्ममार्गाचे जे विधी। ते मग ऐलिकडे ॥ ७ ॥
 देव या सकळांचे मूळ। देवास मूळ ना डाळ ।
 परब्रह्म तें निश्चळ। निर्विकारी ॥ ८ ॥
 निर्विकारी आणि विकारी। येक म्हणेल तो भिकारी ।
 विचाराची होते वारी। देखतदेखतां ॥ ९ ॥
 सकळ परमार्थांस मूळ। पंचीकर्ण माहावाक्य केवळ ।
 तेंचि करावें प्रांजळ। पुनःपुन्हां ॥ १० ॥
 पहिला देह स्थूळकाया। आठवा देह मूळमाया ।
 अष्ट देह निर्शालियां। विकार कैंचा ॥ ११ ॥
 याकारणें विकारी। साचाऐसी बाजीगरी ।
 येक समजे येक खरी। मानिताहे ॥ १२ ॥
 उत्पत्ति स्थिती संव्हार। यावेगळा निर्विकार ।
 कळायासाठीं सारासार। विचार केला ॥ १३ ॥
 सार असार दोनी येक। तेथें कैंचा उरला विवेक ।
 परिक्षा नेणती तंक। पापी करटे ॥ १४ ॥
 जो येकचि विस्तारला। तो अंतरात्मा बोलिला ।
 नाना विकारी विकारला। निर्विकारी नव्हे ॥ १५ ॥
 ऐसें प्रगटचि आहे। आपुल्या प्रत्ययें पाहे ।
 काय राहे काय न राहे। हें कळेना ॥ १६ ॥
 जें अखंड होत जातें। जें सर्वदा संव्हारतें ।
 रोकडें प्रचितीस येतें। जनामधें ॥ १७ ॥
 येक रडे येक चर्फडी। येकांची धरी नरडी ।
 येकमेकां झोंबती बराडी। दुकळले जैसे ॥ १८ ॥
 नाहीं न्यावे नाहिं नीति। ऐसे हे लोक वर्तती ।
 आणि अवघेंच सार म्हणती। विवेकहीन ॥ १९ ॥
 धोंडे सांडून सोनें घ्यावें। माती सांडून अन्न खावें ।
 आणि आवघेंचि सार म्हणावें। बाष्कळपणें ॥ २० ॥
 म्हणौनि हा विचार करावा। सत्यमार्ग तोचि धरावा ।
 लाभ जाणोन घ्यावा। विवेकाचा ॥ २१ ॥
 सारगार येकचि सरी। तेथें परीक्षेस कैंची उरी ।
 याकारणें चतुरीं। परीक्षा करावी ॥ २२ ॥
 जेथें परीक्षेचा अभाव। तेथें दे घाव घे घाव ।
 सगट सारिखा स्वभाव। लौंदपणाचा ॥ २३ ॥
 घेव ये तेंचि घ्यावें। घेव न ये तें सोंडावें ।
 उंच नीच वोळखावें। त्या नाव ज्ञान ॥ २४ ॥
 संसारसांतेस आले। येक लाभें अमर जाले ।
 येक ते करटे ठकले। मुदल गेलें ॥ २५ ॥

जाणत्यानें ऐसें न करावें। सार तेंचि शोधून घ्यावें ।
असार तें जाणोन त्यागावें। वमक जैसें ॥ २६ ॥
तें वमक करी प्राशन। तरी तें स्वानाचें लक्षण ।
तेथें सुचिस्मंत ब्राह्मण। काय करी ॥ २७ ॥
जेहिं जैसें संचित केलें। तयास तैसेंचि घडलें ।
जें अभ्यासी पडोन जडलें। तें तों सुटेना ॥ २८ ॥
येक दिव्यान्नं भक्षिती। येक विष्टा सावडिती ।
आपुल्या वडिलांचा घेती। साभिमान ॥ २९ ॥
असो विवेकेविण। बोलणें तितुका सीण ।
कोणीयेकें श्रवण मनन। केलेंचि करावें ॥ ३० ॥
इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
सारविवेकरूपणनाम समास चौथा ॥ ४ ॥ ११.४

11.5 समास पांचवा : राजकारण निरूपण

॥ श्रीराम ॥

कर्म केलेंचि करावें। ध्यान धरिलेंचि धरावें ।
विवरलेंचि विवरावें। पुन्हा निरूपण ॥ १ ॥
तैसें आम्हांस घडलें। बोलिलेंचि बोलणें पडिलें ।
कां जें विघडलेंचि घडलें। पाहिजे समाधान ॥ २ ॥
अनन्य राहे समुदाव। इतर जनास उपजे भाव ।
ऐसा आहे अभिप्राव। उपायाचा ॥ ३ ॥
मुख्य हरिकथा निरूपण। दुसरें तें राजकरण ।
तिसरें तें सावधपण। सर्वविषई ॥ ४ ॥
चौथा अत्यंत साक्षप। फेडावे नाना आक्षप ।
अन्याये थोर अथवा अल्प। क्षमा करीत जावे ॥ ५ ॥
जाणावें पराचें अंतर। उदासीनता निरंतर ।
नीतिन्यायासि अंतर। पडोंच नेदावें ॥ ६ ॥
संकेतें लोक वेधावा। येकूनयेक बोधावा ।
प्रपंचहि सावरावा। येथानशक्त्या ॥ ७ ॥
प्रपंचसमयो वोळखावा। धीर बहुत असावा ।
संमंध पडों नेदावा। अति परी तयाचा ॥ ८ ॥
उपाधीसी विस्तारावें। उपाधीत न संपडावें ।
नीचत्व पहिलेंच घ्यावें। आणि मूर्खपण ॥ ९ ॥
दोष देखोन झांकावे। अवगुण अखंड न बोलावे ।
दुर्जन सांपडोन सोडावे। परोपकार करूनी ॥ १० ॥
तन्हे भरोच नये। सुचावे नाना उपाये ।
नव्हे तेंचि करावें कायें। दीर्घ प्रेत्नें ॥ ११ ॥
फड नासोंचि नेदावा। पडिला प्रसंग सांवरवा ।
अतिवाद न करावा। कोणीयेकासी ॥ १२ ॥
दुसऱ्याचें अभिष्ट जाणावें। बहुतांचें बहुत सोसावें ।
न सोसे तरी जावें। दिगांतराप्रती ॥ १३ ॥
दुखः दुसऱ्याचें जाणावें। ऐकोन तरी वांटून घ्यावें ।

बरें वाईट सोसावें। समुदायाचें ॥ १४ ॥
अपार असावें पाठांतर। सन्निधचि असावा विचार ।
सदा सर्वदा तत्पर। परोपकारासी ॥ १५ ॥
शांती करून करवावी। तन्हे सांडून सांडवावी ।
क्रिया करून करवावी। बहुतांकरवी ॥ १६ ॥
करणे असेल अपाये। तरी बोलोन दाखऊं नये ।
परस्परेचि प्रत्यये। प्रचितीस आणावा ॥ १७ ॥
जो बहुतांचे सोसीन। त्यास बहुतेक लोक मिळना ।
बहुत सोसितां उरेना। महत्व आपुलें ॥ १८ ॥
राजकारण बहुत करावें। परंतु कळोंच नेदावें ।
परपीडेवरी नसावें। अंतःकरण ॥ १९ ॥
लोक पारखून सांडावे। राजकारणें अभिमान झाडावे ।
पुन्हा मेळऊन घ्यावें। दुरील दोरे ॥ २० ॥
हिरवटासी दुरी धरावें। कचरटासी न बोलावें ।
समंध पडता सोडून जावें। येकीकडे ॥ २१ ॥
ऐसें असो राजकारण। सांगतां तें असाधारण ।
सुचित अस्तां अंतःकरण। राजकारण जाणे ॥ २२ ॥
वृक्षीं रूढासी उचलावें। युद्धकर्त्यास ढकलून द्यावें ।
कारबाराचें सांगावें। आंग कैसें ॥ २३ ॥
पाहातां तरी सांपडेना। कीर्ति करूं तरी राहेना ।
आलें वैभव अभिळासीना। कांहीं केल्यां ॥ २४ ॥
येकांची पाठी राखणें। येकांस देखो न सकणें ।
ऐसीं नव्हेत की लक्षणें। चातुर्याचीं ॥ २५ ॥
न्याय बोलतांही मानेना। हित तेंचि न ये मना ।
येथे कांहींच चालेना। त्यागेवीण ॥ २६ ॥
श्रोतीं कळोन आक्षेपिलें। म्हणौन बोलिलेंचि बोलिलें ।
न्यूनपूर्ण क्षमा केलें। पाहिजे श्रोतीं ॥ २७ ॥
इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
राजकारणनिरूपणनाम समास पांचवा ॥ ५ ॥ ११.५

11.6 समास सहावा : महंत लक्षण

॥ श्रीराम ॥

शुद्ध नेटके ल्याहावें। लेहोन शुद्ध शोधावें ।
शोधून शुद्ध वाचावें। चुको नये ॥ १ ॥
विशकळित मात्रुका नेमस्त कराव्या। धाव्या जाणोन सदृढ धराव्या ।
रंग राखोन भराव्या। नाना कथा ॥ २ ॥
जाणायाचें सांगतां न ये। सांगायाचें नेमस्त न ये ।
समजल्याविण कांहींच न ये। कोणीयेक ॥ ३ ॥
हरिकथा निरूपण। नेमस्तपणें राजकारण ।
वर्तायाचें लक्षण। तेंहि असावें ॥ ४ ॥
पुसों जाणे सांगों जाणे। अर्थांतर करूं जाणे ।
सकळिकांचें राखों जाणे। समाधान ॥ ५ ॥

दीर्घ सूचना आधी कळे। सावधपणें तर्क प्रबळे ।
जाणजाणोनि निवळे। येथायोग्य ॥ ६ ॥
ऐसा जाणे जो समस्त। तोचि महंत बुद्धिमंत ।
यावेगळें अंतवंत। सकळ कांहीं ॥ ७ ॥
ताळवेळ तानमानें। प्रबंद कविता जाड वचनें ।
मज्यालसी नाना चिन्हें। सुचती तया ॥ ८ ॥
जो येकांतास तत्पर। आधीं करी पाठांतर ।
अथवा शोधी अर्थांतर। ग्रंथगर्भीचें ॥ ९ ॥
आधींच सिकोन जो सिकवी। तोचि पावे श्रेष्ठ पदवी ।
गुंतल्या लोकांस उगवी। विवेकवळें ॥ १० ॥
अक्षर सुंदर वाचणें सुंदर। बोलणें सुंदर चालणें सुंदर ।
भक्ति ज्ञान वैराग्य सुंदर। करून दावी ॥ ११ ॥
जयास येत्नचि आवडे। नाना प्रसंगीं पवाडे ।
धीटपणें प्रगटे दडे। ऐसा नव्हे ॥ १२ ॥
सांकडीमधें वर्तो जाणे। उपाधीमधें मिळों जाणे ।
अलिप्तपणें राखों जाणे। आपणासी ॥ १३ ॥
आहे तरी सर्वां ठाईं। पाहों जातां कोठेंचि नाहीं ।
जैसा अंतरात्मा ठाईचा ठाईं। गुप्त जाला ॥ १४ ॥
त्यावेगळें कांहींच नसे। पाहों जातां तो न दिसे ।
न दिसोन वर्तवीतसे। प्राणीमात्रांसी ॥ १५ ॥
तैसाच हाहि नानापरी। बहुत जनास शाहाणे करी ।
नाना विद्या त्या विवरी। स्थूळ सूक्ष्मा ॥ १६ ॥
आपणाकरितां शाहाणे होती। ते सहजचि सोये धरिती ।
जाणतेपणाची महंती। ऐसी असे ॥ १७ ॥
राखों जाणें नीतिन्याय। न करी न करवी अन्याये ।
कठीण प्रसंगीं उपाये। करूं जाणे ॥ १८ ॥
ऐसा पुरुष धारणेचा। तोचि आधार बहुतांचा ।
दास म्हणे रघुनाथाचा। गुण घ्यावा ॥ १९ ॥
इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
महंतलक्षणनिरूपणनाम समास सहावा ॥ ६ ॥ ११.६

11.7 समास सातवा : चंचळ नदी

॥ श्रीराम ॥

चंचळ नदी गुप्त गंगा। स्मरणें पावन करी जगा ।
प्रचित रोकडी पाहा गा। अन्यथा नव्हे ॥ १ ॥
केवळ अचंचळीं निर्माण जाली। अधोमुखें बळें चालिली ।
अखंड वाहे परी देखिली। नाहीच कोणी ॥ २ ॥
वळणें वांकाणें भोवरे। उकळ्या तरंग झरे ।
लादा लाटा कातरे। ठाई ठाई ॥ ३ ॥
शुष्क जळाचे चळाळ। धारा धबावे खळाळ ।
चिपळ्या चळक्या भळाळ। चपळ पाणी ॥ ४ ॥
फेण फुगे हेलावे। सैरावैरा उदक धावे ।

थेंव फुई मोजावे। अणुरेणु किती ॥ ५ ॥
वोसाणे वाहती उदंड। झोतावे दकुटे दगड ।
खडकें बेटें आड। वळसा उठे ॥ ६ ॥
मृद भूमी तुटोन गेल्या। कठीण तैश्याचि राहिल्या ।
ठाई ठाई उदंड पाहिल्या। सृष्टीमधें ॥ ७ ॥
येक ते वाहतचि गेले। येक वळशामधें पडिले ।
येक सांकडींत आडकले। अधोमुख ॥ ८ ॥
येक आपटआपटोंच गेली। येक चिरडचिर्दोंच मेलीं ।
कितीयेक ते फुगलीं। पाणी भरलें ॥ ९ ॥
येक बळाचे निवडले। ते पोहतचि उगमास गेले ।
उगमदर्शनें पवित्र जाले। तीर्थरूप ॥ १० ॥
तेथें ब्रह्मादिकांचीं भुवनें। ब्रह्मांडदेवतांचीं स्थानें ।
उफराटी गंगा पाहातां मिळणें। सकळांस तेथें ॥ ११ ॥
त्या जळाऐसें नाही निर्मळ। त्या जळाऐसें नाही चंचळ ।
आपोनारायण केवळ। बोलिजे त्यासी ॥ १२ ॥
माहानदी परी अंतराळीं। प्रत्यक्ष वाहे सर्वकाळीं ।
स्वर्गमृत्युपाताळी। पसरली पाहा ॥ १३ ॥
अधोर्ध अष्टहि दिशा। तिचें उदक करी वळसा ।
जाणते जाणती जगदीशा। सारिखीच ते ॥ १४ ॥
अनंत पात्री उदक भरलें। कोठें पाझपाझरोंच गेलें ।
कितीयेक तें वेचलें। संसारासी ॥ १५ ॥
येक्यासंगे तें कडवट। येक्यासंगे तें गुळचट ।
येक्यासंगे ते तिखट। तुरट क्षार ॥ १६ ॥
ज्या ज्या पदार्थास मिळे। तेथें तद्रूपचि मिसळे ।
सखोले भूमीस तुंबळे। सखोलपणें ॥ १७ ॥
विषामधें विषचि होतें। अमृतामधें मिळोन जाते ।
सुगंधी सुगंध तें। दुर्गंधी दुर्गंध ॥ १८ ॥
गुणी अवगुणी मिळे। ज्याचें त्यापरी निवळे ।
त्या उदकाचा महिमा न कळे। उदकेविण ॥ १९ ॥
उदक वाहे अपरंपार। न कळे नदी कीं सरोवर ।
जळवास करून नर। राहिले कितीयेक ॥ २० ॥
उगमापैलिकडे गेले। तेथें परतोन पाहिलें ।
तंव तें पाणीच आटलें। कांहीं नाही ॥ २१ ॥
वृत्तिसुन्य योगेश्वर। याचा पाहावा विचार ।
दास म्हणे वारंवार। किती सांगों ॥ २२ ॥
इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
चंचळ नदीईनिरूपणनाम समास सातवा ॥ ७ ॥ ११.७

11.8 समास आठवा : अंतरात्माविवरण

॥ श्रीराम ॥

आतां वंदू सकळकर्ता। समस्त देवांचा जो भर्ता ।
त्याचे भजनीं प्रवर्ता। कोणीतरी ॥ १ ॥

तेणेंविण कार्य न चले। पडिलें पर्ण तेंहि न हाले ।
 अवघें त्रैलोक्येचि चाले। जयाचेनी ॥ २ ॥
 तो अंतरात्मा सकळांचा। देवदानवमानवांचा ।
 चत्वारखाणीचत्वारवाणीचा। प्रवर्तकु ॥ ३ ॥
 तो येकलाचि सकळां घटीं। करी भिन्नभिन्ना राहाटी ।
 सकळ सृष्टीची गोष्टी। किती म्हणोन सांगावी ॥ ४ ॥
 ऐसा जो गुप्तेश्वर। त्यास म्हणावें ईश्वर ।
 सकळ ऐश्वर्य थोर थोर। जयाचेनि भोगिती ॥ ५ ॥
 ऐसा जेणें वोळखिला। तो विश्वंभरचि जाला ।
 समाधी सहजस्थितीला। कोण पुसे ॥ ६ ॥
 अवघें त्रैलोक्य विवरावें। तेव्हां वर्म पडेल ठावें ।
 आवचटें घबाड सिणावें। नलगेचि कांहीं ॥ ७ ॥
 पाहातां ऐसा कोण आहे। जो अंतरात्मा विवरोन पाहे ।
 अल्प स्वल्प कळोन राहे। समाधानें ॥ ८ ॥
 आरे हें पाहिलेंच पाहावें। विवरलेंचि मागुतें विवरावें ।
 वाचिलेंचि वाचावें। पुन्हापुन्हा ॥ ९ ॥
 अंतरात्मा केवढा कैसा। पाहाणाराची कोण दशा ।
 देखिल्या ऐकिल्या ऐसा। विवेक सांगे ॥ १० ॥
 उदंड ऐकिलें देखिलें। अंतरात्म्यास नवचे पुरविलें ।
 प्राणी देहधारी बाउलें। काय जाणे ॥ ११ ॥
 पूर्णास अपूर्ण पुरेना। कां जें अखंड विवरेना ।
 विवरतां विवरतां उरेना। देवावेगळा ॥ १२ ॥
 विभक्तपणें नसावें। तरीच भक्त म्हणवावें ।
 नाहीतरी वेर्थचि सिणावें। खटाटोपें ॥ १३ ॥
 उगाच घर पाहोन गेला। घरधनी नाही वोळखिला ।
 राज्यामधूनचि आला। परी राजा नेणे ॥ १४ ॥
 देहसगें विषये भोगिले। देहसगें प्राणी मिरवलें ।
 देहधर्त्यास चुकलें। नवल मोठें ॥ १५ ॥
 ऐसे लोक अविवेकी। आणि म्हणती आम्ही विवेकी ।
 बरें ज्याची जैसी टाकी। तैसें करावें ॥ १६ ॥
 मूर्ख अंतर राखों नेणे। म्हणौन असावें शाहाणे ।
 ते शाहाणेहि दैन्यवाणे। होऊन गेले ॥ १७ ॥
 अंतरी ठेवणें चुकलें। दारोदारीं धुडूं लागलें ।
 तैसें अज्ञानास जालें। देव न कळे ॥ १८ ॥
 या देवाचें ध्यान करी। ऐसा कोण सृष्टीवरी ।
 वृत्ती येकदेंसी तर्तरी। पवाडेल कोटें ॥ १९ ॥
 ब्रह्मांडी दाटले प्राणी। बहुरूपें बहुवाणी ।
 भूगर्भी आणि पाषाणी। कितीयेक ॥ २० ॥
 इतुके टाई पुरवला। अनेकीं येकचि वर्तला ।
 गुप्त आणि प्रगटला। कितीयेक ॥ २१ ॥
 चंचळें न होईजे निश्चळ। प्रचित जाणावी केवळ ।
 चंचळ तें नव्हे निश्चळ। परब्रह्म तें ॥ २२ ॥
 तत्त्वं तत्व जेव्हां उडे। तेव्हां देहबुद्धि झडे ।
 निर्मळ निश्चळ चहुंकडे। निरंजन ॥ २३ ॥
 आपण कोण कोटें कैचा। ऐसा मार्ग विवेकचा ।
 प्राणी जो स्वयें काचा। त्यास हें कळेना ॥ २४ ॥

भल्यानें विवेक धरावा। दुस्तर संसार तरावा ।
 अवघा वंशचि उधरावा। हरिभक्ती करूनी ॥ २५ ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
 अंतरात्माविवरणनिरूपणनाम
 समास आठवा ॥ ८ ॥ ११.८

11.9 समास नववा : उपदेश निरूपण

॥ श्रीराम ॥

आधीं कर्माचा प्रसंग। कर्म केलें पाहिजे सांग ।
 कदाचित पडिले व्यंग। तरी प्रत्यवाय घडे ॥ १ ॥
 म्हणौन कर्म आरभिले। कांहीयेक सांग घडलें ।
 जेथजेथें अंतर पडिलें। तेथें हरिस्मरण करावें ॥ २ ॥
 तरी तो हरी आहे कैसा। विचार पाहावा ऐसा ।
 संधेपूर्वीं जगदीशा। चोविसां नामीं स्मरवें ॥ ३ ॥
 चोवीसनामी सहस्रनामी। अनंतनामी तो अनामी ।
 तो कैसा आहे अंतर्यामी। विवेकें वोळखावा ॥ ४ ॥
 ब्राह्मण स्नानसंध्या करून आला। मग तो देवार्चनास बैसला ।
 येथासांग तो पूजिला। प्रतिमादेवो ॥ ५ ॥
 नाना देवांच्या नाना प्रतिमा। लोक पूजिती धरून प्रेमा ।
 ज्याच्या प्रतिमा तो परमात्मा। कैसा आहे ॥ ६ ॥
 ऐसें वोळखिलें पाहिजे। वोळखोन भजन कीजे ।
 जैसा साहेब नमस्कारिजे। वोळखिल्याउपरी ॥ ७ ॥
 तैसा परमात्मा परमेश्वर। बरा वोळखावा पाहोन विचार ।
 तरीच पाविजे पार। भ्रमसागरचा ॥ ८ ॥
 पूजा घेताती प्रतिमा। आंगा येतो अंतरात्मा ।
 अवतारी तरी निजधामा। येऊन गेले ॥ ९ ॥
 परी ते निजरूपें असती। तें निजरूप ते जगज्जोती ।
 सत्वगुण तयेस म्हणती। जाणती कळा ॥ १० ॥
 तये कळेचे पोटीं। देव असती कोट्यानस्कोटी ।
 या अनुभवाच्या गोष्टी। प्रत्ययें पाहाव्या ॥ ११ ॥
 देहपुरामधें ईश। म्हणोन तया नांव पुरुष ।
 जगामधें जगदीश। तैसा वोळखावा ॥ १२ ॥
 जाणीवरूपें जगदांतरीं। प्रस्तुत वर्तती शरीरें ।
 अंतःकरणविष्णु येणें प्रकारें। वोळखावा ॥ १३ ॥
 तो विष्णु आहे जगदांतरीं। तोचि आपुले अंतरीं ।
 कर्ता भोक्ता चतुरीं। अंतरात्मा वोळखावा ॥ १४ ॥
 ऐके देखे हुंगे चाखे। जाणोन विचारें ओळखे ।
 कित्येक आपुले पारिखे। जाणताहे ॥ १५ ॥
 येकची जगाचा जिव्हाळा। परी देहलोभाचा आडताळा ।
 देहसमधें वेगळा। अभिमान धरी ॥ १६ ॥
 उपजे वाढे मरे मारी। जैसा उचलती लहरीवरी लहरी ।
 चंचळ सागरी भरोवरी। त्रैलोक्य होत जातें ॥ १७ ॥

त्रैलोका वर्तवितो येक । म्हणोन त्रिलोक्यनायेक ।
 ऐसा प्रत्ययाचा विवेक । पाहाना कैसा ॥ १८ ॥
 ऐसा अंतरात्मा बोलिला । परी तोहि तत्वांमधें आला ।
 पुढें विचार पाहिजे केला । माहावाक्याचा ॥ १९ ॥
 आधीं देखिला देहधारी । मग पाहावें जगदांतरीं ।
 तयाचेनियां उपरी । परब्रह्म पावे ॥ २० ॥
 परब्रह्माचा विचार । होतां निवडे सारासार ।
 चंचळ जाईल हा निर्धार । चुकेना कीं ॥ २१ ॥
 उत्पत्ति स्थिति संव्हार जाण । त्याहून वेगळा निरंजन ।
 येथें ज्ञानाचें विज्ञान । होत आहे ॥ २२ ॥
 अष्टदेह थानमान । जाणोन जालियां निर्शन ।
 पुढें उरे निरंजन । विमळ ब्रह्म ॥ २३ ॥
 विचारेचि अनन्य जाला । पाहाणाराविण प्रत्यय आला ।
 तेहि वृत्ति निवृत्तीला । बरें पाहा ॥ २४ ॥
 येथें राहिला वाच्यांश । पाहोन सांडिला लक्ष्यांश ।
 लक्ष्यांशासारिसा वृत्तिलेश । तोहि गेला ॥ २५ ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
 उपदेश निरूपणनाम समास नववा ॥ ९ ॥ ११.९

11.10 समास दहावा : निस्पृह वर्तणूक

॥ श्रीराम ॥

मूर्ख येकदेसी होतो । चतुर सर्वत्र पाहातो ।
 जैसा बहुधा होऊन भोगितो । नाना सुखें ॥ १ ॥
 तोचि अंतरात्मा महंत । तो कां होईल संकोचित ।
 प्रशस्त जाणता समस्त । विख्यात योगी ॥ २ ॥
 कर्ता भोक्ता तत्वता । भूमंडळीं सर्व सत्ता ।
 त्यावेगळा त्यास ज्ञाता । पाहेसा कवणु ॥ ३ ॥
 ऐसें महंते असावें । सर्व सार शोधून घ्यावें ।
 पाहों जातां न सांपडावें । येकायेकी ॥ ४ ॥
 कीर्तिरूपें उदंड ख्यात । जाणती लहान थोर समस्त ।
 वेश पाहातां शाश्वत । येकचि नाही ॥ ५ ॥
 प्रगट कीर्ति ते ढळेना । बहुत जनास कळेना ।
 पाहों जातां आडळेना । काये कैसें ॥ ६ ॥
 वेषभूषण ते दूषण । कीर्तिभूषण तें भूषण ।
 चाळणेविण येक क्षण । जाऊंच नेदी ॥ ७ ॥
 त्यागी वोळखीचे जन । सर्वकाळ नित्य नूतन ।
 लोक शोधून पाहाती मन । परी इच्छा दिसेना ॥ ८ ॥
 पुतें कोणाकडे पाहेना । पुतें कोणासीं बोलेना ।
 पुतें येके स्थळीं राहेना । उठोन जातो ॥ ९ ॥
 जातें स्थळ तें सांगेना । सांगितलें तेथें तरी जायेना ।
 आपुली स्थिति अनुमाना । येवोंच जेदी ॥ १० ॥
 लोकीं केलें तें चुकावी । लोकीं म भाविलें तें उलथवी ।

लोकीं तर्किलें तें दावी । निर्फल करूनी ॥ ११ ॥
 लोकांस पाह्याचा आदर । तेथें याचा अनादर ।
 लोक सर्वकाळ तत्पर । तेथें याची अनिच्छा ॥ १२ ॥
 एवं कल्पितां कल्पेना । न तर्कितांहि तर्केना ।
 कदपी भावितां भावेना । योगेश्वर ॥ १३ ॥
 ऐसें अंतर सांपडेना । शरीर ठाई पडेना ।
 क्षणयेक विशंभेना । कथाकीर्तन ॥ १४ ॥
 लोक संकल्प विकल्प करिती । ते अवघेचि निर्फळ होती ।
 जनाची जना लाजवी वृत्ति । तेव्हां योगेश्वर ॥ १५ ॥
 बहुतीं शोधून पाहिलें । बहुतांच्या मनास आलें ।
 तरी मग जाणावें साधिलें । महत्कृत्य ॥ १६ ॥
 अखंड येकां सेवावा । अभ्यासचि करीत जावा ।
 काळ सार्थकचि करावा । जनासहित ॥ १७ ॥
 उत्तम गुण तितुले घ्यावे । घेऊन जनास सिकवावे ।
 उदंड समुदाये करावे । परी गुप्तरूपें ॥ १८ ॥
 अखंड कामाची लगबग । उपासनेस लावावें जग ।
 लोक समजोन मग । आज्ञा इच्छिती ॥ १९ ॥
 आधीं कष्ट मग फळ । कष्टचि नाहीं तें निर्फळ ।
 साक्षेपेविण केवळ । वृथापुष्ट ॥ २० ॥
 लोक बहुत शोधावे । त्यांचे अधिकार जाणावे ।
 जाणजाणोन धरावे । जवळी दुरी ॥ २१ ॥
 अधिकारपरत्वे कार्य होतें । अधिकार नस्तां वेर्थ जातें ।
 जाणोनि शोधावीं चित्तें । नाना प्रकारें ॥ २२ ॥
 अधिकार पाहोन कार्य सांगणें । साक्षेप पाहोन विश्वास धरणें ।
 आपला मगज राखणें । कांहीतरी ॥ २३ ॥
 हें प्रचितीचें बोलिलें । आधीं केलें मग सांगितलें ।
 मानेल तरी पाहिजे घेतलें । कोणीयेकें ॥ २४ ॥
 महंतें महंत करावे । युक्तिबुद्धीनें भरावे ।
 जाणते करून विखरावे । नाना देसीं ॥ २५ ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
 निस्पृह
 वर्तणूक निरूपणनाम समास दहावा ॥ १० ॥ ११.१०
 ॥ दशक अकरावा समाप्त ॥

12 दशक बारावा : विवेकवैराग्य

12.1 समास पहिला : विमळ लक्षण

॥ श्रीराम ॥

आधी प्रपंच करावा नेटका। मग घ्यावें परमार्थविवेका ।
येथें आळस करूं नका। विवेकी हो ॥ १ ॥
प्रपंच सांडून परमार्थ कराल। तेणें तुम्ही कष्टी व्हाल ।
प्रपंच परमार्थ चालवाल। तरी तुम्ही विवेकी ॥ २ ॥
प्रपंच सांडून परमार्थ केला। तरी अन्न मिळेना खायाला ।
मग तया करंद्याला। परमार्थ कैचा ॥ ३ ॥
परमार्थ सांडून प्रपंच करिसी। तरी तूं येमयातना भोगिसी ।
अंती परम कष्टी होसि। येमयातना भोगितां ॥ ४ ॥
साहेबकामास नाही गेला। गृहीच सुरवडोन बैसला ।
तरी साहेब कुटील तयाला। पाहाती लोक ॥ ५ ॥
तेव्हां महत्वचि गेलें। दुर्जनाचें हासें जालें ।
दुःख उदंड भोगिलें। आपुल्या जीवें ॥ ६ ॥
तैसेचि होणार अंती। म्हणोन भजावें भगवंती ।
परमार्थाची प्रचिती। रोकडी घ्यावी ॥ ७ ॥
संसारिं असतां मुक्त। तोचि जाणावा संयुक्त ।
अखंड पाहे युक्तायुक्त। विचारणा हे ॥ ८ ॥
प्रपंची तो सावधान। तो परमार्थ करील जाण ।
प्रपंची जो अप्रमाण। तो परमार्थी खोटा ॥ ९ ॥
म्हणौन सावधपणें। प्रपंच परमार्थ चालवणें ।
ऐसें न करिता भोगणें। नाना दुःखें ॥ १० ॥
पर्णाळि पाहोन उचले। जीवसृष्टि विवेकें चाले ।
आणि पुरुष होऊन भ्रमले। यासी काय म्हणावें ॥ ११ ॥
म्हणौन असावी दीर्घ सूचना। अखंड करावी चाळणा ।
पुढील होणार अनुमाना। आणून सोडावें ॥ १२ ॥
सुखी असतो खबर्दार। दुःखी होतो बेखबर ।
ऐसा हा लोकिक विचार। दिसतचि आहे ॥ १३ ॥
म्हणौन सर्वसावधान। धन्य तयाचें महिमान ।
जनीं राखे समाधान। तोचि येक ॥ १४ ॥
चाळणेचा आळस केला। तरी अवचिता पडेल घाला ।
ते वेळे सावरायाला। अवकाश कैचा ॥ १५ ॥
म्हणौन दीर्घसूचनेचे लोक। त्यांचा पाहावा विवेक ।
लोकांकरिता लोक। शाहाणे होती ॥ १६ ॥
परी ते शाहाणे वोळखावे। गुणवंताचे गुण घ्यावे ।
अवगुण देखोन सांडावें। जनामधें ॥ १७ ॥
मनुष्य पारखूं राहना। आणि कोणाचें मन तोडीना ।
मनुष्यमात्र अनुमाना। आणून पाहे ॥ १८ ॥
दिसे सकळांस सारिखा। पाहातां विवेकी नेटका ।
कामी निकामी लोकां। बरें पाहे ॥ १९ ॥

जाणोन पाहिजेत सर्व। हेंचि तयाचें अपूर्व ।
ज्याचे त्यापरी गौरव। राखों जाणे ॥ २० ॥
इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
विमळलक्षणनाम समास पहिला ॥ १ ॥ १२ ॥

12.2 समास दुसरा : प्रत्ययनिरूपण

॥ श्रीराम ॥

ऐका संसारासी आले हो। स्त्री पुरुष निस्पृह हो ।
सुचितपणें पाहो। अर्थांतर ॥ १ ॥
काये म्हणते वासना। काये कल्पिते कल्पना ।
अंतरीचे तरंग नाना। प्रकारें उठती ॥ २ ॥
बरें खावें बरें जेवावें। बरें ल्यावें बरें नेसावें ।
मनासारिखें असावें। सकळ कांहीं ॥ ३ ॥
ऐसें आहे मनोगत। तरी तें कांहींच न होत ।
बरें करितां अकस्मात। वाईट होतें ॥ ४ ॥
येक सुखी येक दुःखी। प्रत्यक्ष वर्ततें लोकीं ।
कष्टी होऊनियां सेखीं। प्रारब्धावरी घालिती ॥ ५ ॥
अचुक येत्न करवेना। म्हणौन केलें तें सजेना ।
आपला अवगुण जाणवेना। कांहीं केल्यां ॥ ६ ॥
जो आपला आपण नेणे। तो दुसऱ्याचें काये जाणे ।
न्याये सांडितां दैन्यवाणे। होती लोक ॥ ७ ॥
लोकांचे मनोगत कळेना। लोकांसारिखें वर्तवेना ।
मूर्खपणें लोकीं नाना। कळह उठती ॥ ८ ॥
मग ते कळो वाढती। परस्परें कष्टी होती ।
प्रेत्न राहातां अंती। श्रमचि होयें ॥ ९ ॥
ऐसी नव्हे वर्तणुक। परिक्षावे नाना लोक ।
समजलें पाहिजे नेमक। ज्याचें त्यापरी ॥ १० ॥
शब्द परीक्षा अंतरपरीक्षा। कांहीं येक कळे दक्षा ।
मनोगत नतद्रक्षा। काय कळे ॥ ११ ॥
दुसऱ्यास शब्द टेवणें। आपला कैपक्ष घेणें ।
पाहों जातां लोकिक लक्षणें। बहुतेक ऐसीं ॥ १२ ॥
लोकीं बरें म्हणायाकारणें। भल्यास लागतें सोसणें ।
न सोसितां भंडवाणें। सहजचि होये ॥ १३ ॥
आपणास जें मानेना। तेथें कदापि राहावेना ।
उरी तोडून जावेना। कोणीयेकें ॥ १४ ॥
बोलतो खरें चालतो खरें। त्यास मानिती लहानथोरें ।
न्याये अन्याये परस्परें। सहजचि कळे ॥ १५ ॥
लोकांस कळेना तंवरी। विवेकें क्षमा जो न करी ।
तेणेंकरितां बराबरी। होत जाते ॥ १६ ॥
जंवरी चंदन झिजेना। तंव तो सुगंध कळेना ।
चंदन आणि वृक्ष नाना। सगट होती ॥ १७ ॥

जंव उत्तम गुण न कळे । तों या जनास काये कळे ।
 उत्तम गुण देखतां निवळे । जगदांतर ॥ १८ ॥
 जगदांतर निवळत गेलें । जगदांतरी सख्य जालें ।
 मग जाणावें वोळले । विश्वजन ॥ १९ ॥
 जनीजनार्दन वोळला । तरी काये उणें तयाला ।
 राजी राखावें सकळांला । कठीण आहे ॥ २० ॥
 पेरिलें तें उगवतें । उसिणें द्यावें घ्यावें लागतें ।
 वर्म काढितां भंगतें । परांतर ॥ २१ ॥
 लोकीकीं बरेपण केलें । तेणें सौख्य वाढलें ।
 उत्तरासारिखें आलें । प्रत्योत्तर ॥ २२ ॥
 हें आवचें आपणांपासीं । येथें बोल नाही जनासी ।
 सिकवावें आपल्या मनासी । क्षणक्षणा ॥ २३ ॥
 खळ दुर्जन भेटला । क्षमेचा धीर बुडाला ।
 तरी मोनेचि स्थळत्याग केला । पाहिजे साधकें ॥ २४ ॥
 लोक नाना परीक्षा जाणती । अंतरपरीक्षा नेणती ।
 तेणें प्राणी करटे होती । संदेह नाही ॥ २५ ॥
 आपणास आहे मरण । म्हणौन राखावें बरेंपण ।
 कठिण आहे लक्षण । विवेकाचें ॥ २६ ॥
 थोर लाहान समान । आपले पारिखे सकळ जन ।
 चढतें वाढतें सनेधान । करितां बरें ॥ २७ ॥
 बरें करितां बरें होतें । हें तों प्रत्ययास येतें ।
 आतां पुढें सांगावें तें । कोणास काये ॥ २८ ॥
 हरिकथानिरूपण । बरेपणें राजकारण ।
 प्रसंग पाहिल्याविण । सकळ खोटें ॥ २९ ॥
 विद्या उदंडचि सिकला । प्रसंगमान चुकतचि गेला ।
 तरी मग तये विद्येला । कोण पुसे ॥ ३० ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
 प्रत्ययनिरूपणनाम समास दुसरा ॥ २ ॥ १२.२

12.3 समास तिसरा : भक्तनिरूपण

॥ श्रीराम ॥

पृथ्वीमधें बहुत लोक । तेंहि पाहावा विवेक ।
 इहलोक आणि परलोक । बरा पाहावा ॥ १ ॥
 इहलोक साधायकारणें । जाणत्याची संगती धरणें ।
 परलोक साधायकारणें । सद्गुरु पाहिजे ॥ २ ॥
 सद्गुरुसी पाय पुसावें । हेंहि कळेना स्वभावे ।
 अनन्यभावे येकभावे । दोनी गोष्टी पुसाव्या ॥ ३ ॥
 दोनी गोष्टी त्या कोण । देव कोण आपण कोण ।
 या गोष्टींचे विवरण । केलेंचि करावें ॥ ४ ॥
 आधीं मुख्य देव तो कोण । मग आपण भक्त तो कोण ।
 पंचीकर्ण माहावाक्यविवरण । केलेंचि करावें ॥ ५ ॥

सकळ केलियाचें फळ । शाश्वत वोळखावें निश्चळ ।
 आपण कोण का केवळ । शोध घ्यावा ॥ ६ ॥
 सारासार विचार घेतां । पदास नाही शाश्वतता ।
 आधी कारण भगवंता । वोळखिलें पाहिजे ॥ ७ ॥
 निश्चळ चंचळ आणि जड । अवघा मायेचा पवाड ।
 यामधें वस्तु जाड । जाणार नाही ॥ ८ ॥
 तें परब्रह्म धुंडावें । विवेकें त्रैलोक्य हिंडावें ।
 माईक विचार खंडावें । परीक्षवंती ॥ ९ ॥
 खोटें सांडून खरें घ्यावें । परीक्षवंती परीक्षावें ।
 मायेचें अवघेचि जाणावें । रूप माईक ॥ १० ॥
 पंचभूतिक हे माया । माईक जाये विलया ।
 पिंडब्रह्मांड अष्टकाया । नसिवंत ॥ ११ ॥
 दिसेल तितुकें नासेल । उपजेल तितुकें मरेल ।
 रचेल तितुकें खचेल । रूप मायेचें ॥ १२ ॥
 वाढेल तितुकें मोडेल । येईल तितुलें जाईल ।
 भूतांस भूत खाईल । कल्पांतकाळीं ॥ १३ ॥
 देहधारक तितुके नासती । हे तों रोकडी प्रचिती ।
 मनुष्येविण उत्पत्ति । रेत कैचें ॥ १४ ॥
 अन्न नस्तां रेत कैचें । वोषधी नस्तां अन्न कैचें ।
 वोषधीस जिणें कैचें । पृथ्वी नस्तां ॥ १५ ॥
 आप नस्तां पृथ्वी नाही । तेज नस्तां आप नाही ।
 वायो नस्तां तेज नाही । ऐसें जाणावें ॥ १६ ॥
 अंतरात्मा नस्तां वायो कैचा । विकार नस्तां अंतरात्मा कैचा ।
 निर्विकारी विकार कैचा । बरें पाहा ॥ १७ ॥
 पृथ्वी नाही आप नाही । तेज नाही वायो नाही ।
 अंतरात्मा विकार नाही । निर्विकारी ॥ १८ ॥
 निर्विकार जें निर्गुण । तेचि शाश्वताची खूण ।
 अष्टधा प्रकृति संपूर्ण । नासिवंत ॥ १९ ॥
 नासिवंत समजोन पाहिलें । तों तें अस्तांचि नस्तें जालें ।
 सारासारें कळों आलें । समाधान ॥ २० ॥
 विवेकें पाहिला विचार । मनास आलें सारासार ।
 येणेंकरितां विचार । सदृढ जाला ॥ २१ ॥
 शाश्वत देव तो निर्गुण । ऐसीं अंतरीं बाणली खूण ।
 देव कळला मी कोण । कळलें पाहिजे ॥ २२ ॥
 मी कोण पाहिजे कळलें । देहतत्व तितुकें शोधिलें ।
 मनोवृत्तीचा टाई आलें । मीतूपण ॥ २३ ॥
 सकळ देहाचा शोध घेतां । मीपण दिसेना पाहातां ।
 मीतूपण हें तत्वता । तत्वीं मावळलें ॥ २४ ॥
 दृश्य पदार्थचि वोसरे । तत्वं तत्व तेव्हां सरे ।
 मीतूपण हें कैचें उरे । तत्वता वस्तु ॥ २५ ॥
 पंचीकर्ण तत्वविवर्ण । माहावाक्यें वस्तु आपण ।
 निसंगपणें निवेदन । केले पाहिजे ॥ २६ ॥
 देवाभक्तांचे मूळ । शोधून पाहातां सकळ ।
 उपाधिवेगला केवळ । निरोपाधी आत्मा ॥ २७ ॥
 मीपण तें बुडालें । विवेकें वेगळेपण गेलें ।
 निवृत्तिपदास प्राप्त जालें । उन्मनीपद ॥ २८ ॥

विज्ञानीं राहिलें ज्ञान । ध्येये राहिलें ध्यान ।
 सकळ कांहीं कार्याकारण । पाहोन सांडिलें ॥ २९ ॥
 जन्ममरणाचें चुकलें । पाप अवघेचि बुडालें ।
 येमयातनेचें जालें । निसंतान ॥ ३० ॥
 निबंद अवघाचि तुटला । विचारें मोक्ष प्राप्त जाला ।
 जन्म सार्थकचि वाटला । सकळ कांहीं ॥ ३१ ॥
 नाना किंत निवारले । धोके अवघेचि तुटले ।
 ज्ञानविवेकें पावन जालें । बहुत लोक ॥ ३२ ॥
 पतितपावनाचे दास । तेहि पावन करिती जगास ।
 ऐसी हे प्रचित मनास । बहुतांच्या आली ॥ ३३ ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
 भक्तनिरूपणनाम समास तिसरा ॥ ३ ॥ १२.३

12.4 समास चौथा : विवेकवैराग्यनिरूपण

॥ श्रीराम ॥

महद्भाग्य हातासी आलें । परी भोगूं नाही जाणितलें ।
 तैसें वैराग्य उत्पन्न जालें । परी विवेक नाही ॥ १ ॥
 आदळतें आफळतें । कष्टी होतें दुःखी होतें ।
 ऐकतें देखते येतें । वैराग्य तेणें ॥ २ ॥
 नाना प्रपंचाच्या वोढी ॥ नाना संकटें सांकडी ।
 संसार सांडुनी देशधडी । होये तेणें ॥ ३ ॥
 तो चितेपासून सुटला । पराधेनतेपासुनि पळाला ।
 दुःखत्यागें मोकळा जाला । रोगी जैसा ॥ ४ ॥
 परी तो होऊं नये मोकटाट । नष्ट भ्रष्ट आणि चाट ।
 सीमाच नाही सैराट । गुरूं जैसें ॥ ५ ॥
 विवेकेंविण वैराग्ये केलें । तरी अविवेकें अनर्थी घातलें ।
 अवघें वेर्थचि गेलें । दोहिकडे ॥ ६ ॥
 ना प्रपंच ना परमार्थ । अवघें जिणेंचि जालें वेर्थ ।
 अविवेकें अनर्थ । ऐसा केला ॥ ७ ॥
 कां वेर्थचि ज्ञान बडबडिला । परी वैराग्ययोग नाही घडला ।
 जैसा कारागृही अडकला । पुरुषार्थ सांगे ॥ ८ ॥
 वैराग्येविण ज्ञान । तो वेर्थचि साभिमान ।
 लोभदंभें घोळसून । कासाविस केला ॥ ९ ॥
 स्वान बांधलें तरी भुके । तैसा स्वार्थमुळें थिकें
 पराधीक देखों न सके । साभिमानें ॥ १० ॥
 हें येकेंविण येक । तेणें उगाच वाढे शोक ।
 आतां वैराग्य आणि विवेक । योग ऐका ॥ ११ ॥
 विवेकें अंतरीं सुटला । वैराग्यें प्रपंच तुटला ।
 अंतर्बाह्य मोकळा जाला । निःसंग योगी ॥ १२ ॥
 जैसें मुखें ज्ञान बोले । तैसीच सवें क्रिया चाले ।
 दीक्षा देखोनी चक्कित जाले । सुचिस्मंत ॥ १३ ॥
 आस्था नाही त्रिलोक्याची । स्थिती बाणली वैराग्याची ।

येत्नविवेकधारणेची । सीमा नाही ॥ १४ ॥
 संगीत रसाळ हरिकीर्तन । तालबद्ध तानमान ।
 प्रेमळ आवडीचें भजन । अंतरापासुनी ॥ १५ ॥
 तत्काळचि सन्मार्ग लागे । ऐसा अंतरीं विवेक जागे ।
 वगवृत्त करितां न भंगे । साहित्य प्रत्ययाचें ॥ १६ ॥
 सन्मार्गें जगास मिळाला । म्हणिजे जगदीश वोळला ।
 प्रसंग पाहिजे कळला । कोणीयेक ॥ १७ ॥
 प्रखर वैराग्य उदासीन । प्रत्ययाचें ब्रह्मज्ञान ।
 स्नानसंध्या भगवद्भजन । पुण्यमार्ग ॥ १८ ॥
 विवेकवैराग्य तें ऐसें । नुस्तें वैराग्य हेंकाडपिसें ।
 शब्दज्ञान येळिलसें । आपणचि वाटे ॥ १९ ॥
 म्हणौन विवेक आणि वैराग्य । तेंचि जाणिजे महद्भाग्य ।
 रामदास म्हणे योग्य । साधु जाणती ॥ २० ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
 विवेकवैराग्यनिरूपणनाम समास चौथा ॥ ४ ॥ १२.४

12.5 समास पांचवा : आत्मनिवेदन

॥ श्रीराम ॥

रेखेचें गुंडाळें केलें । मात्रुकाक्षरीं शब्द जाले ।
 शब्द मेळऊन चाले । श्लोक गद्य प्रबंद ॥ १ ॥
 वेदशास्त्रें पुराणें । नाना काव्यें निरूपणें ।
 ग्रंथभेद अनुवादणें । किती म्हणोनि ॥ २ ॥
 नाना ऋषी नाना मतें । पाहों जातां असंख्यातें ।
 भाषा लिपी जेथ तेथें । काये उणें ॥ ३ ॥
 वर्ग ऋचा श्रुति स्मृति । अथे स्वर्ग स्तवक जाती ।
 प्रसंग मानें समास पोथी । बहुधा नामें ॥ ४ ॥
 नाना पदें नाना श्लोक । नाना बीर नाना कडक ।
 नाना साख्या दोहडे अनेक । नामाभिधानें ॥ ५ ॥
 डफगाणें माचिगाणें । दंडिगाणें कथागाणें ।
 नाना मानें नाना जसनें । नाना खेळ ॥ ६ ॥
 ध्वनि घोष नाद रेखा । चहुं वाचामध्यें देखा ।
 वाचारूपेंहि ऐका । नाना भेद ॥ ७ ॥
 उन्मेष परा ध्वनि पश्यति । नाद मध्यमा शब्द चौथी ।
 वैखरीपासून उमटती । नाना शब्दरत्नें ॥ ८ ॥
 अकार उकार मकार । अर्धमात्राचें अंतर ।
 औटमात्रा तदनंतर । बावन मात्रुका ॥ ९ ॥
 नाना भेद रागज्ञान । नृत्यभेद तानमान ।
 अर्थभेद तत्वज्ञान । विवंचना ॥ १० ॥
 तत्वांमध्ये मुख्य तत्व । तें जाणावें शुद्धसत्व ।
 अर्धमात्रा महत्तत्व । मूळमाया ॥ ११ ॥
 नाना तत्वे लाहानथोरे । मिळोन अष्टहि शरीरें ।
 अष्टधा प्रकृतीचें वारें । निघोन जातें ॥ १२ ॥

वारें नस्तां जें गगन । तैसैं परब्रह्म सघन ।
 अष्ट देहाचें निर्शन । करून पाहावें ॥ १३ ॥
 ब्रह्मांडपिंडउभार । पिंडब्रह्मांडसंहार ।
 दोहिवेगळें सारासार । विमळब्रह्म ॥ १४ ॥
 पदार्थ जड आत्मा चंचळ । विमळब्रह्म तें निश्चळ ।
 विवरोन विरे तत्काळ । तद्रूप होये ॥ १५ ॥
 पदार्थ मनें काया वाचा । मी हा अवघाचि देवाचा ।
 जड आत्मनिवेदनाचा । विचार ऐसा ॥ १६ ॥
 चंचळकर्ता तो जगदीश । प्राणीमात्र तो त्याचा अंश ।
 त्याचा तोचि आपणास । ठाव नाही ॥ १७ ॥
 चंचळ आत्मनिवेदन । याचें सांगितलें लक्षण ।
 कर्ता देव तो आपण । कोठेंचि नाही ॥ १८ ॥
 चंचळ चळे स्वप्नाकार । निश्चळ देव तो निराकार ।
 आत्मनिवेदनाचा प्रकार । जाणजे ऐसा ॥ १९ ॥
 ठावचि नाई चंचळाचा । तेथें आधीं आपण कैचा ।
 निश्चळ आत्मनिवेदनाचा । विवेक ऐसा ॥ २० ॥
 तिहिं प्रकारें आपण । नाहीं नाहीं दुजेपण ।
 आपण नस्तां मीपण । नाहींच कोठें ॥ २१ ॥
 पाहातां पाहातां अनुमानलें । कळतां कळतां कळों आलें ।
 पाहातां अवघेंचि निवांत जालें । बोलणें आतां ॥ २२ ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
 आत्मनिवेदनास समास पांचवा ॥ ५ ॥ १२.५

12.6 समास सहावा : सृष्टिक्रमनिरूपण

॥ श्रीराम ॥

ब्रह्म निर्मळ निश्चळ । शाश्वत सार अमळ विमळ ।
 अवकाश घन पोकळ । गगनाऐसैं ॥ १ ॥
 तयास करणें ना धरणें । तयास जन्म ना मरणें ।
 तेथें जाणणें ना नेणणें । सुन्यातीत ॥ २ ॥
 तें रचेना ना खचेना । तें होयेना ना जायेना ।
 मायातीत निरंजना पारचि नाही ॥ ३ ॥
 पुढें संकल्प उठिला । षडगुणेश्वर बोलिजे त्याला ।
 अर्धरारीनटेश्वराला । बोलिजेतें ॥ ४ ॥
 सर्वेश्वर सर्वज्ञ । साक्षी द्रष्टा ज्ञानघन ।
 परेश परमात्मा जगजीवन । मूळपुरुष ॥ ५ ॥
 ते मूळमाया बहुगुणी । अधोमुखें गुणक्षोभिणी ।
 गुणत्रये तिजपासूनि । निर्माण जाले ॥ ६ ॥
 पुढें विष्णु जाला निर्माण । जाणतीकळा सत्वगुण ।
 जो करिताहे पाळण । त्रैलोक्याचें ॥ ७ ॥
 पुढें जाणीवनेणीवमिश्रित । ब्रह्मा जाणावा नेमस्त ।
 त्याच्या गुणें उत्पत्ति होत । भुवनत्रै ॥ ८ ॥

पुढें रुद्र तमोगुण । सकळ संहाराचें कारण ।
 सकळ कांहीं कर्तेपण । तेथेंचि आलें ॥ ९ ॥
 तेथून पुढें पंचभूतें । पावलीं पृष्ठ दशेतें ।
 अष्टधा प्रकृतीचें स्वरूप तें । मुळींच आहे ॥ १० ॥
 निश्चळीं जालें चळण । तेंचि वायोचें लक्षण ।
 पंचभूतें आणि त्रिगुण । सूक्ष्म अष्टधा ॥ ११ ॥
 आकाश म्हणिजे अंतरात्मा । प्रत्ययें पाहवा महिमा ।
 त्या आकाशापासून जन्मा । वायो आला ॥ १२ ॥
 तया वायोच्या दोनी झुळुका । उष्ण सीतळ ऐका ।
 सीतळापासून तारा मयंका । जन्म जाला ॥ १३ ॥
 उष्णापासून रवि वन्ही । विद्युल्यता आदिकरूनि ।
 सीतळ उष्ण मिळोनि । तेज जाणावें ॥ १४ ॥
 तया तेजापासून जालें आप । आप आळोन पृथ्वीचें रूप ।
 पुढें औषधी अमूप । निर्माण जाल्यां ॥ १५ ॥
 औषधीपासून नाना रस । नाना बीज अन्नरस ।
 चौन्यासि लक्ष योनीच वास । भूमंडळीं ॥ १६ ॥
 ऐसी जाली सृष्टीरचना । विचार आणिला पाहिजे मना ।
 प्रत्ययेंविण अनुमाना । पात्र होईजे ॥ १७ ॥
 ऐसा जाला आकार । येणेंचि न्यायें संहार ।
 सारासारविचार । यास बोलिजे ॥ १८ ॥
 जें जें जेथून निर्माण जालें । तें तें तेथेंचि निमालें ।
 येणेंचि न्यायें संहारलें । माहाप्रळई ॥ १९ ॥
 आद्य मध्य अवसान । जें शाश्वत निरंजन ।
 तेथें लावावें अनुसंधान । जाणते पुरुषीं ॥ २० ॥
 होत जाते नाना रचना । परी ते कांहींच तगेना ।
 सारासार विचारणा । याकारणें ॥ २१ ॥
 द्रष्टा साक्षी अंतरात्मा । सर्वत्र बोलती महिमा ।
 परी हे सर्वसाक्षिणी अवस्ता मां । प्रत्ययें पाहवी ॥ २२ ॥
 मुळापासून सेवटवरी । अवधी मायेची भरोवरी ।
 नाना विद्या कळाकुसरी । तयेमधें ॥ २३ ॥
 जो उपाधीचा सेवट पावेल । त्यास भ्रम ऐसैं वाटेल ।
 जो उपाधीमध्ये आडकेल । त्यास काढिता कवण ॥ २४ ॥
 विवेक प्रत्ययाचीं कामें । कैसीं घडतील अनुमानभ्रमें ।
 सारासारविचाराचेन संभ्रमें । पाविजे ब्रह्म ॥ २५ ॥
 ब्रह्मांडीचे माहाकारण । ते मुळमाया जाण ।
 अपूर्णास म्हणती ब्रह्म पूर्ण । विवेकहीन ॥ २६ ॥
 सृष्टीमधें बहुजन । येक भोगिती नृपासन ।
 येक विष्टा टाकिती जाण । प्रत्येक्ष आतां ॥ २७ ॥
 ऐसे उदंड लोक असती । आपणास थोर म्हणती ।
 परी ते विवेकी जाणती । सकळ कांहीं ॥ २८ ॥
 ऐसा आहे समाचार । कारण पाहिजे विचार ।
 बहुतांच्या बोलें हा संसर । नासूं नये ॥ २९ ॥
 पुस्तकज्ञानें निश्चये धरणें । तरी गुरु कासया करणें ।
 याकारणें विवरणें । आपुल्या प्रत्ययें ॥ ३० ॥
 जो बहुतांच्या बोलें लागला । तो नेमस्त जाणावा बुडाला ।
 येक साहेब नस्तां कोणाला । मुश्यारा मागावा ॥ ३१ ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
सृष्टिक्रमनिरूपणनाम समास सहावा ॥ ६ ॥ १२.६

12.7 समास सातवा : विषयत्याग

॥ श्रीराम ॥

न्यायें निष्ठुर बोलणें । बहुतांस वाटे कंटाळवाणें ।
मळमळ करितां जेवणें । विहित नव्हे ॥ १ ॥
बहुतीं विषय निंदिले । आणि तेचि सेवित गेले ।
विषयत्यागें देह चाले । हें तों घडेना ॥ २ ॥
बोलणें येक चालणें येक । त्याचें नांव हीन विवेक ।
येणें करितां सकळ लोक । हांसों लागती ॥ ३ ॥
विषयत्यागेंविण तों कांहीं । परलोक तो प्राप्त नाही ।
ऐसें बोलणें ठाई ठाई । बरें पाहा ॥ ४ ॥
प्रपंची खाती जेविति । परमार्थी काये उपवास करिति ।
उभयता सारिखे दिसती । विषयाविषई ॥ ५ ॥
देह चालतां विषय त्यागी । ऐसा कोण आहे जर्गी ।
याचा निर्वाह मजलागीं । देवें निरोपावा ॥ ६ ॥
विषय अवघा त्यागावा । तरीच परमार्थ करावा ।
ऐसें पाहातां गोवा । दिसतो किं ॥ ७ ॥
ऐसा श्रोता अनुवादला । वक्ता उत्तर देता जाला ।
सावध होऊन मन घाला । येतद्विषई ॥ ८ ॥
वैराग्यें करावा त्याग । तरीच परमार्थयोग ।
प्रपंचत्यागें सर्व सांग । परमार्थ घडे ॥ ९ ॥
मागें ज्ञानी होऊन गेले । तेंहिं बहुत कष्ट केले ।
तरी मग विख्यात जाले । भूमंडळीं ॥ १० ॥
येर मत्सर करितांच गेलीं । अन्न अन्न म्हणतां मेलीं ।
कित्येक भ्रष्टलीं । पोटासाठीं ॥ ११ ॥
वैराग्य मुळींहून नाही । ज्ञान प्रत्ययाचें नाही ।
सुचि आचार तोहि नाही । भजन कैचें ॥ १२ ॥
ऐसे प्रकारीचे जन । आपणास म्हणती सज्जन ।
पाहों जातां अनुमान । अवघाच दिसे ॥ १३ ॥
जयास नाही अनुताप । हेंचि येक पूर्वपाप ।
क्षणक्षणा विक्षेप । पराधीकपणें ॥ १४ ॥
मज नाही तुज साजेना । हें तों अवघें ठाउकें आहे जना ।
खात्यास नखातें देखों सकेना । ऐसें आहे ॥ १५ ॥
भाग्यपुरुष थोर थोर । त्यास निदिती डीवाळखोर ।
सावास देखतां चोर । चर्फडी जैसा ॥ १६ ॥
वैराग्यपरतें नाही भग्य । वैराग्य नाही तें अभाग्य ।
वैराग्य नस्तां योग्य । परमार्थ नव्हे ॥ १७ ॥
प्रत्ययेज्ञानी वीतरागी । विवेकबळें सकळ त्यागी ।
तो जाणीजे माहायोगी । ईश्वरी पुरुष ॥ १८ ॥
अष्टमा सिद्धीची उपेक्षा । करून घेतली योगदीक्षा ।

घरोघरी मागे भिक्षा । माहादेव ॥ १९ ॥
ईश्वराची बराबरी । कैसा करील वेषधारी ।
म्हणोनियां सगट सरी । होत नाही ॥ २० ॥
उदास आणि विवेक । त्यास शोधिती सकळ लोक ।
जैसें लालची मूर्ख रंक । तें दैन्यवाणें ॥ २१ ॥
जे विचारापासून चेंवले । जे आचारापासून भ्रष्टले ।
विवेक करूं विसरले । विषयलोभीं ॥ २२ ॥
भजन तरी आवडेना । पुरस्चर्ण कदापि घडेना ।
भल्यांस त्यांस पडेना । येतन्निमित्त ॥ २३ ॥
वैराग्यें करून भ्रष्टेना । ज्ञान भजन सांडिना ।
वित्पन्न आणि वाद घेना । ऐसा थोडा ॥ २४ ॥
कष्ट करितां सेत पिके । उंच वस्त तत्काळ विके ।
जाणत्या लोकांच्या कौतुकें । उड्या पडती ॥ २५ ॥
येर ते अवघेचि मंदले । दुराशेनें खोटे जाले ।
कानकोडें ज्ञान केलें । भ्रष्टाकारें ॥ २६ ॥
सबळ विषय त्यागणें । शुद्ध कार्याकारण घेणें ।
विषयत्यागाचीं लक्षणें । वोळखा ऐसीं ॥ २७ ॥
सकळ कांहीं कर्ता देव । नाहीं प्रकृतीचा ठाव ।
विवेकाचा अभिप्राव । विवेकी जाणती ॥ २८ ॥
शूरत्वविषई खडतर । त्यास मानिती लाहानथोर ।
कामगार आणि आंगचोर । येक कैसा ॥ २९ ॥
त्यागात्याग तार्किक जाणे । बोलाऐसें चालों जाणे ।
पिंडब्रह्मांड सकळ जाणे । येथायोग्य ॥ ३० ॥
ऐसा जो सर्वजाणता । उत्तमलक्षणी पुरुता ।
तयाचेनि सार्थकता । सहजचि होये ॥ ३१ ॥
इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
विषयत्यागनिरूपणनाम समास सातवा ॥ ७ ॥ १२.७

12.8 समास आठवा : काळरूपनिरूपण

॥ श्रीराम ॥

मूळमाया जगदेश्वर । पुढें अष्टधेचा विस्तार ।
सृष्टिक्रमें आकार । आकारला ॥ १ ॥
हें अवघेच नस्तां निर्मळ । जैसें गगन अंतराळ ।
निराकारी काळवेळ । कांहींच नाही ॥ २ ॥
उपाधीचा विस्तार जाला । तेथें काळ दिसोन आला ।
येरवीं पाहातां काळाला । ठावचि नाही ॥ ३ ॥
येक चंचळ येक निश्चल । यावेगळा कोठें काळ ।
चंचळ आहे तावत्काळ । काळ म्हणावें ॥ ४ ॥
आकाश म्हणिजे अवकाश । अवकाश बोलिजे विलंबास ।
त्या विलंबरूप काळास । जाणोनि घ्यावें ॥ ५ ॥
सूर्याकरितां विलंब कळे । गणना सकळांची आकळे ।
पळापासून निवळे । युगपरियंत ॥ ६ ॥

पळ घटिका प्रहर दिवस। अहोरात्र पक्ष मास ।
 शङ्खास वरि युगास। ठाव जाला ॥ ७ ॥
 क्रेत त्रेत द्वापार कळी। संख्या चालिली भूमंडळी ।
 देवांची आयुष्ये आगळीं। शास्त्रीं निरोपिलीं ॥ ८ ॥
 ते देवत्रयाची खटपट। सूक्ष्मरूपें विलगट ।
 दंडक सांडितां चटपट। लोकांस होते ॥ ९ ॥
 मिश्रित त्रिगुण निवडेना। तेणें आद्यंत सृष्टिरचना ।
 कोण थोर कोण साना। कैसा म्हणावा ॥ १० ॥
 असो हीं जाणत्याचीं कामें। नेणता उगाच गुंते भ्रमैं ।
 प्रत्यये जाणजाणों वरमें। ठाई पाडावीं ॥ ११ ॥
 उत्पन्नकाळ सृष्टिकाळ। स्थितिकाळ संव्हारकाळ ।
 आद्यंत अवघा काळ। विलंबरूपी ॥ १२ ॥
 जें जें जये प्रसंगीं जालें। तेथें काळाचें नांव पडिलें ।
 बरें नसेल अनुमानलें। तरी पुढें ऐका ॥ १३ ॥
 प्रजन्यकाळ शीतकाळ। उष्णकाळ संतोषकाळ ।
 सुखदुःखआनंदकाळ। प्रत्यये येतो ॥ १४ ॥
 प्रातःकाळ माध्यानकाळ। सायंकाळ वसंतकाळ ।
 पर्वकाळ कठिणकाळ। जाणिजे लोकीं ॥ १५ ॥
 जन्मकाळ बाळत्वकाळ। तारुण्यकाळ वृधाप्यकाळ ।
 अंतकाळ विषमकाळ। वेळरूपें ॥ १६ ॥
 सुकाळ आणि दुष्काळ। प्रदोषकाळ पुण्यकाळ ।
 सकळ वेळा मिळोन काळ। त्यास म्हणावें ॥ १७ ॥
 असतें येक वाटतें येक। त्याचें नांव हीन विवेक ।
 नाना प्रवृत्तीचे लोक। प्रवृत्ति जाणती ॥ १८ ॥
 प्रवृत्ति चाले अधोमुखें। निवृत्ति धावे ऊर्ध्वमुखें ।
 ऊर्ध्वमुखें नाना सुखें। विवेकी जाणती ॥ १९ ॥
 ब्रह्मांडरचना जेथून जाली। तेथें विवेकी दृष्टि घाली ।
 विवरतां विवरतां लाधली। पूर्वापर स्थिति ॥ २० ॥
 प्रपंची असोन परमार्थ पाहे। तोहि ये स्थितीतें लाहे ।
 प्रारब्धयोगें करून राहे। लोकांमधें ॥ २१ ॥
 सकळांचे येकचि मूळ। येक जाणते येक बाष्कळ ।
 विवेकें करून तत्काळ। परलोक साधावा ॥ २२ ॥
 तरीच जन्माचें सार्थक। भले पाहाती उभये लोक ।
 कारण मुळींचा विवेक। पाहिला पाहिजे ॥ २३ ॥
 विवेकहीन जे जन। ते जाणावे पशुसमान ।
 त्यांचे ऐकतां भाषण। परलोक कैंचा ॥ २४ ॥
 बरें आमचें काये गेलें। जें केलें तें फळास आलें ।
 पेरिलें तें उगवलें। भोगिती आतां ॥ २५ ॥
 पुढेंहि करी तो पावे। भक्तियोगें भगवंत फावे ।
 देव भक्त मिळतां दुणावें। समाधान ॥ २६ ॥
 कीर्ति करून नाहीं मेले। उगेच आले आणि गेले ।
 शाहाणे होऊन भुलले। काये सांगवें ॥ २७ ॥
 येथील येथें अवघेचि राहातें। ऐसें प्रत्ययास हेतें ।
 कोण काये घेऊन जातें। सांगाना कां ॥ २८ ॥
 पदार्थीं असावें उदास। विवेक पाहावा सावकास ।
 येणेंकरितां जगदीश। अलभ्य लाभे ॥ २९ ॥

जगदीशापरता लाभ नाहीं। कार्याकारण सर्व कांहीं ।
 संसार करित असतांहि। समाधान ॥ ३० ॥
 मागां होते जनकादिक। राज्य करितांहि अनेक ।
 तैसेचि आतां पुण्यश्लोक। कित्येक असती ॥ ३१ ॥
 राजा असतां मृत्यु आला। लक्ष कोटी कबुल जाला ।
 तरि सोडिना त्याला। मृत्यु कांहीं ॥ ३२ ॥
 ऐसें हें पराधेन जिणें। यामधें दुखणें बाहाणें ।
 नाना उद्वेग चिंता करणें। किती म्हणोनि ॥ ३३ ॥
 हाट भरला संसाराचा। नफा पाहावा देवाचा ।
 तरीच या कष्टाचा। परियाये होतो ॥ ३४ ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
 काळरूपनिरूपणनाम समास आठवा ॥ ८ ॥ १२.८

12.9 समास नववा : यत्नशिकवण

॥ श्रीराम ॥

दुर्बल नाचारी वोडगस्त। आळसी खादाड रिणगस्त ।
 मूर्खपणें अवघें वेस्त। कांहींच नाहीं ॥ १ ॥
 खाया नाहीं जेवाया नाही। लेया नाहीं नेसाया नाही ।
 अंधराया नाहीं पांघराया नाही। कोंपट नाहीं अभागी ॥ २ ॥
 सोएयेरे नाहीं धायेरे नाहीं। इष्ट नाहीं मित्र नाहीं ।
 पाहातां कोटें वोळखी नाहीं। आश्रयेंविण परदेसी ॥ ३ ॥
 तेणें कैसें करावें। काये जीवेंसी धरावें ।
 वाचावें किं मरावें। कोण्या प्रकारें ॥ ४ ॥
 ऐसें कोणीयेकें पुसिलें। कोणीयेकें उत्तर दिधलें ।
 श्रोतीं सावध ऐकिलें। पाहिजे आतां। ५ ॥
 लाहान थोर काम कांहीं। केल्यावेगळें होत नाहीं ।
 करंत्या सावध पाहीं। सदेव होसी ॥ ६ ॥
 अंतरी नाहीं सावधानता। येत्न ठाकेना पुरता ।
 सुखसंतोषाची वार्ता। तेथें कैंची ॥ ७ ॥
 म्हणोन आळस सोडावा। येत्न साक्षेपें जोडावा ।
 दुश्चितपणाचा मोडावा। थारा बळें ॥ ८ ॥
 प्रातःकाळीं उठत जावें। प्रातःस्मरामि करावें ।
 नित्य नेमें स्मरावें। पाठांतर ॥ ९ ॥
 मागील उजळणी पुढें पाठ। नेम धरावा निकट ।
 बाष्कळपणाची वटवट। करूंच नये ॥ १० ॥
 दिशेकडे दुरी जावें। सुचिस्मंत होऊन यावें ।
 येतां कांहीं तरी आणावें। रितें खोटें ॥ ११ ॥
 धूतवस्त्रें घालावीं पिळून। करावें चरणक्षाळण ।
 देवदर्शन देवार्चन। येथासांग ॥ १२ ॥
 कांहीं फळाहार घ्यावा। पुढें वेवसाये करावा ।
 लोक आपला परावा। म्हणत जावा ॥ १३ ॥

सुंदर अक्षर ल्याहावें । पष्ट नेमस्त वाचावें ।
 विवरविवरो जाणावें । अर्थांतर ॥ १४ ॥
 नेमस्त नेटके पुसावें । विशद करून सांगावें ।
 प्रत्ययेविण बोलावें । तेंचि पाप ॥ १५ ॥
 सावधानता असावी । नीतिमर्यादा राखावी ।
 जनास माने ऐसी करावी । क्रियासिद्धि ॥ १६ ॥
 आलियाचें समाधान । हरिकथा निरूपण ।
 सर्वदा प्रसंग पाहोन । वर्तत जावें ॥ १७ ॥
 ताळ धाटी मुद्रा शुद्ध । अर्थ प्रमये अन्वये शुद्ध ।
 गद्यपद्ये दृष्टांत शुद्ध । अन्वयाचे ॥ १८ ॥
 गाणें वाजवणें नाचणें । हस्तन्यास दाखवणें ।
 सभारंजके वचने । आडकथा छंदबंद ॥ १९ ॥
 बहुतांचें समाधान राखावें । बहुतांस मानेल तें बोलावें ।
 विलग पडों नेदावें । कथेमधें ॥ २० ॥
 लोकांस उदंड वाजी आणू नये । लोकांचे उकलावें हृदये ।
 तरी मग स्वभावे होये । नामघोष ॥ २१ ॥
 भक्ति ज्ञान वैराग्य योग । नाना साधनाचे प्रयोग ।
 जेणें तुटे भवरोग । मननमात्रें ॥ २२ ॥
 जैसे बोलणें बोलावें । तैसेचि चालणें चालावें ।
 मग महंतलीळा स्वभावे । आंगी बाणे ॥ २३ ॥
 युक्तिवीण साजिरा योग । तो दुराशेचा रोग ।
 संगतीच्या लोकांचा भोग । उभा ठेला ॥ २४ ॥
 ऐसे न करावें सर्वथा । जनास पावऊं नये वेथा ।
 हृदई चिंतावें समर्थ । रघुनाथजीसी ॥ २५ ॥
 उदासवृत्तिस मानवे जन । विशेष कथानिरूपण ।
 रामकथा ब्रह्मांड भेदून । पैलाड न्यावी ॥ २६ ॥
 सांग महंती संगीत गाणें । तेथें वैभवास काय उणें ।
 नभामाजी तारांगणें । तैसे लोक ॥ २७ ॥
 आकलबंद नाही जेथें । अवघेंचि विशकळित तेथें ।
 येकें आकलेविण तें । काये आहे ॥ २८ ॥
 घालून अकलेचा पवाड । व्हावें ब्रह्मांडाहून जाड ।
 तेथें कैचें आणिले द्वाड । करंटपण ॥ २९ ॥
 येथें आशंका फिटली । बुद्धि येत्नी प्रवेशली ।
 कांहीयेक आशा वाढली । अंतःकर्णी ॥ ३० ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
 यत्नशिकवणनाम समास नववा ॥ १ ॥ १२.९

12.10 समास दहावा : उत्तमपुरुषहिरूपण

॥ श्रीराम ॥

आपण येथेष्ट जेवणें । उरलें तें अन्न वाटणें ।
 परंतु वाया दवडणें । हा धर्म नव्हे ॥ १ ॥

तैसें ज्ञानें तृप्त व्हावें । तेंचि ज्ञान जनास सांगावें ।
 तरतेन बुडों नेदावें । बुडतयासी ॥ २ ॥
 उत्तम गुण स्वयें घ्यावे । ते बहुतांस सांगावे ।
 वर्तल्याविण बोलावे । ते शब्द मिथ्या ॥ ३ ॥
 स्नान संध्या देवार्चन । येकाग्र करावें जपध्यान ।
 हरिकथा निरूपण । केलें पाहिजे ॥ ४ ॥
 शरीर परोपकारी लावावें । बहुतांच्या कार्यास यावें ।
 उणें पडों नेदावें । कोणियेकाचे ॥ ५ ॥
 आडले जाकसलें जाणावें । यथानशक्ति कामास यावें ।
 मृदवचने बोलत जावें । कोणियेकासी ॥ ६ ॥
 दुसऱ्याच्या दुःखें दुःखवावें । परसंतोषें सुखी व्हावें ।
 प्राणीमात्रास मेळऊन घ्यावें । बऱ्या शब्दें ॥ ७ ॥
 बहुतांचे अन्याये क्षमावे । बहुतांचे कार्यभाग करावे ।
 आपल्यापरीस व्हावे । पारखे जन ॥ ८ ॥
 दुसऱ्याचें अंतरजाणावें । तदनुसारचि वर्तावें ।
 लोकांस परीक्षित जावें । नाना प्रकारें ॥ ९ ॥
 नेमकचि बोलावें । तत्काळचि प्रतिवचन द्यावें ।
 कदापी रागास न यावें । क्षमारूपें ॥ १० ॥
 आलस्य अवघाच दवडावा । येत्न उदंडचि करावा ।
 शब्दमत्सर न करावा । कोणियेकाचा ॥ ११ ॥
 उत्तम पदार्थ दुसऱ्यास द्यावा । शब्द निवडून बोलावा ।
 सावधपणें करीत जावा । संसार आपला ॥ १२ ॥
 मरणाचें स्मरण असावें । हरिभक्तीस सादर व्हावें ।
 मरोन कीर्तीस उरवावें । येणें प्रकारें ॥ १३ ॥
 नेमकपणें वर्तो लागला । तो बहुतांस कळों आला ।
 सर्व आर्जवी तयाला । काये उणें ॥ १४ ॥
 ऐसा उत्तम गुणी विशेष । तयास म्हणावें पुरुष ।
 ज्याच्या भजनें जगदीश । तृप्त होये ॥ १५ ॥
 उदंड धिःकारून बोलती । तरी चळों नेदावी शांति ।
 दुर्जनास मिळोन जाती । धन्य ते साधु ॥ १६ ॥
 उत्तम गुणी श्रृंगारला । ज्ञानवैराग्यें शोभला ।
 तोची येक जाणावा भला । भूमंडळीं ॥ १७ ॥
 स्वयें आपण कष्टावें । बहुतांचे सोसित जावें ।
 झिजोन कीर्तीस उरवावें । नाना प्रकारें ॥ १८ ॥
 कीर्ती पाहों जातां सुख नाही । सुख पाहातां कीर्ती नाही ।
 विचारेविण कोठेंचि नाही । सामाधान ॥ १९ ॥
 परांतरास न लावावा ढका । कदापि पडों नेदावा चुका ।
 स्मासीळ तयाच्या तुका । हानी नाही ॥ २० ॥
 आपलें अथवा परावे । कार्य अवघेंच करावें ।
 प्रसंगी कामास चुकवावें । हें विहित नव्हे ॥ २१ ॥
 बरें बोलतां सुख वाटतें । हें तों प्रत्यक्ष कळतें ।
 आत्मवत् परावें तें । मानीत जावें ॥ २२ ॥
 कठिण शब्दें वाईट वाटतें । तें तों प्रत्ययास येतें ।
 तरी मग वाईट बोलावें तें । काये निमित्त्य ॥ २३ ॥
 आपणास चिमोट घेतला । तेणें कासाविस जाला ।
 आपणावरून दुसऱ्याला । राखत जावें ॥ २४ ॥

जे दुसऱ्यास दुःख करी। ते अपवित्र वैखरी ।
 आपणास घात करी। कोणियेके प्रसंगी ॥ २५ ॥
 पेरिलें ते उगवतें। बोलण्यासारिखें उत्तर येतें ।
 तरी मग कर्कश बोलावें तें। काये निमित्त्य ॥ २६ ॥
 आपल्या पुरुषार्थवैभवं। बहुतांस सुखी करावें ।
 परंतु कष्टी करावें। हे राक्षेसी क्रिया ॥ २७ ॥
 दंभ दर्प अभिमान। क्रोध आणी कठिण वचन ।
 हें अज्ञानाचें लक्षण। भगवद्गीतेंत बोलिलें ॥ २८ ॥
 जो उत्तम गुणें शोभला। तोचि पुरुष माहा भला ।
 कित्येक लोक तयाला। शोधीत फिरती ॥ २९ ॥
 क्रियेविण शब्दज्ञान। तेंचि स्वानाचें वमन ।
 भले तेथें अवलोकन। कदापी न करिती ॥ ३० ॥
 मनापासून भक्ति करणें। उत्तम गुण अगत्य धरणें ।
 तया माहांपुरुषाकारणें। धुंडीत येती ॥ ३१ ॥
 ऐसा जो माहानुभाव। तेणें करावा समुदाव ।
 भक्तियोगें देवाधिदेव। आपुला करावा ॥ ३२ ॥
 आपण आवचितें मरोन जावें। मग भजन कोणें करावें ।
 याकारणें भजनास लावावे। बहुत लोक ॥ ३३ ॥
 आमची प्रतिज्ञा ऐसी। कांहीं न मागावें शिष्यासी ।
 आपणामागें जगदीशासी। भजत जावें ॥ ३४ ॥
 याकारणें समुदाव। जाला पाहिजे मोहोच्छ्राव ।
 हातोहातीं देवाधिदेव। वोळेसा करावा ॥ ३५ ॥
 आता समुदायाकारणें। पाहिजेती दोनी लक्षणें ।
 श्रोतीं येथें सावधपणें। मन घालावें ॥ ३६ ॥
 जेणें बहुतांस घडे भक्ति। ते हे रोकडी प्रबोधशक्ति ।
 बहुतांचें मनोगत हातीं। घेतलें पाहिजे ॥ ३७ ॥
 मागा बोलिले उत्तम गुण। तयास मानिती प्रमाण ।
 प्रबोधशक्तीचें लक्षण। पुढें चाले ॥ ३८ ॥
 बोलण्यासारिखें चालणें। स्वयें करून बोलणें ।
 तयाचीं वचनें प्रमाणें। मानिती जनीं ॥ ३९ ॥
 जें जें जनास मानेना। तें तें जनहि मानीना ।
 आपण येकला जन नाना। सृष्टिमधें ॥ ४० ॥
 म्हणोन सांगाती असावे। मानत मानत शिकवावे ।
 हळु हळु सेवटा न्यावे। विवेकानें ॥ ४१ ॥
 परंतु हे विवेकाचीं कामें। विवेकी करील नेमें ।
 इतर ते बापुडे भ्रमें। भांडोंच लागले ॥ ४२ ॥
 बहुतांसीं भांडतां येकला। शैल्यावांचून पुरवला ।
 याकारणें बहुतांला। राजी राखावें ॥ ४३ ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
 उत्तमपुरुषनिरूपणनाम समास दहावा ॥ १० ॥ १२.१०
 ॥ दशक बारावा समाप्त ॥

13 दशक तेरावा : नामरूप

13.1 समास पहिला : आत्मानात्मविवेक

॥ श्रीराम ॥

आत्मानात्मविवेक करावा। करून बरा विवरावा ।
 ववरोन सदृढ धरावा। जीवामधें ॥ १ ॥
 आत्मा कोण अनात्मा कोण। त्याचें करावें विवरण ।
 तेंचि आतां निरूपण। सावध ऐका ॥ २ ॥
 च्यारि खाणी च्यारि वाणी। चौऱ्यासि लक्ष जीवप्राणी ।
 संख्या बोलिली पुराणीं। वर्तती आतां ॥ ३ ॥
 नाना प्रकारीचीं शरीरें। सृष्टींत दिसती अपारें ।
 तयामधें निर्धारें। आत्मा कवणु ॥ ४ ॥
 दृष्टीमधें पाहातो। श्रवणामध्यें ऐकतो ।
 रसनेमध्ये स्वाद घेतो। प्रत्यक्ष आतां ॥ ५ ॥
 घ्राणामधें वास घेतो। सर्वांगी तो स्पर्शतो ।
 वाचेमधें बोलवितो। जाणोनि शब्द ॥ ६ ॥
 सावधान आणि चंचळ। चहुंकडे चळवळ ।
 येकलाचि चालवी सकळ। इंद्रियेंद्वारा ॥ ७ ॥
 पाये चालवी हात हालवी। भूकुटी पालवी डोळा घालवी ।
 संकेतखुणा बोलवी। तोचि आत्मा ॥ ८ ॥
 धिटाई लाजवी खाजवी। खोकवी वोकवी थुंकवी ।
 अन्न जेऊन उदक सेवी। तोचि आत्मा ॥ ९ ॥
 मळमूत्रत्याग करी। शरीरमात्र सावरी ।
 प्रवृत्ति निवृत्ति विवरी। तोचि आत्मा ॥ १० ॥
 ऐके देखे हुंगे चाखे। नाना प्रकारें वोळखे ।
 संतोष पावे आणी धाके। तोचि आत्मा ॥ ११ ॥
 आनंद विनोद उदेग चिंता। काया छाया माया ममता ।
 जीवित्वें पावे नाना वेथा। तोचि आत्मा ॥ १२ ॥
 पदार्थाची आस्था धरी। जनीं वाईट बरें करी ।
 आपल्यां राखे पराव्यां मारी। तोचि आत्मा ॥ १३ ॥
 युध्ये होतां दोहीकडे। नाना शरीरीं वावडे ।
 परस्परें पाडी पडे। तोचि आत्मा ॥ १४ ॥
 तो येतो जातो देहीं वर्ततो। हासतो रडतो प्रस्तावतो ।
 समर्थ करंटा होतो। व्यापासारिखा ॥ १५ ॥
 होतो लंडी होतो बळकट। होतो विद्यावंत होतो धट ।
 न्यायेवंत होतो उत्थट। तोचि आत्मा ॥ १६ ॥
 धीर उदार आणि कृपेण। वेडा आणि विचक्षण ।
 उच्छक आणि सहिष्णु। तोचि आत्मा ॥ १७ ॥
 विद्या कुविद्या दोहिकडे। आनंदरूप वावडे ।
 जेथें तेथें सर्वांकडे। तोचि आत्मा ॥ १८ ॥
 निजे उठे बैसे चाले। धावे धावडी डोले तोले ।
 सोडरे धायेरे केले। तोचि आत्मा ॥ १९ ॥

पोथी वाची अर्थ सांगे । ताळ धरी गाऊं लागे ।
 वाद वेवाद वाउगे । तोचि आत्मा ॥ २० ॥
 आत्मा नस्तां देहांतरीं । मग तें प्रेत सचराचरीं ।
 देहसंगें आत्मा करीं । सर्व कांहीं ॥ २१ ॥
 येकेविण येक काये । कामा नये वायां जाये ।
 म्हणोनि हा उपाये । देहयोगें ॥ २२ ॥
 देह अनित्य आत्मा नित्य । हाचि विवेक नित्यानित्य ।
 अवघें सूक्ष्माचें कृत्य । जाणती ज्ञानी ॥ २३ ॥
 पिंडी देहधर्ता जीव । ब्रह्मांडीं देहधर्ता शिव ।
 ईश्वरतनुचतुष्टये सर्व । ईश्वर धर्ता ॥ २४ ॥
 त्रिगुणापतां जो ईश्वर । अर्धनारीनटेश्वर ।
 सकळ सृष्टीचा विस्तार । तेथून जाला ॥ २५ ॥
 बरवें विचारून पाहीं । स्त्री पुरुष तेथें नाही ।
 चंचळरूप येतें कांहीं । प्रत्ययासी ॥ २६ ॥
 मुळीहून सेवटवरी । ब्रह्मादि पिप्लीका देहधारी ।
 नित्यानित्य विवेक चतुरीं । जाणजे ऐसा ॥ २७ ॥
 जड तितुकें अनित्य । आणि सूक्ष्म तितुकें नित्य ।
 याहिमध्ये नित्यानित्य । पुढें निरोपिलें ॥ २८ ॥
 स्थूल सूक्ष्म वोलांडिलें । कारण माहाकारण सांडिलें ।
 विराट हिरण्यगर्भ खंडिलें । विवेकानें ॥ २९ ॥
 अव्याकृत मूळप्रकृती । तेथें जाऊन वैसली वृत्ती ।
 तें वृत्ति व्हावया निवृत्ति । निरूपण ऐका ॥ ३० ॥
 आत्मानात्माविवेक बोलिला । चंचळात्मा प्रत्यया आला ।
 पुढिले समासीं निरोपिला । सारासार विचार ॥ ३१ ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
 आत्मानात्माविवेकनाम समास पहिला ॥ १ ॥ १३ ॥

13.2 समास दुसरा : सारासारनिरूपण

॥ श्रीरामसमर्थ ॥
 ऐका सारासार विचार । उभारलें जगडंबर ।
 त्यांत कोण सार कोण असार । विवेकें वोळखावा ॥ १ ॥
 दिसेल तें नासेल । आणि येईल तें जाईल ।
 जें असतचि असेल । तेंचि सार ॥ २ ॥
 मागां आत्मानात्माविवेक बोलिला । अनात्मा वोळखोन सांडिला ।
 आत्मा जाणतां लागला । मुळींचा मूळतंतु ॥ ३ ॥
 मुळीं जे राहिली वृत्ति । जाली पाहिले निवृत्ति ।
 सारासार विचार श्रोतीं । बरा पाहावा ॥ ४ ॥
 नित्यानित्य विवेक केला । आत्मा नित्यसा निवडिला ।
 निवृत्तीरूपें हेत उरला । निराकारीं ॥ ५ ॥
 हेत म्हणजे तो चंचळ । निर्गुण म्हणजे निश्चळ ।
 सारासारविचारें चंचळ । होऊन जातें ॥ ६ ॥

चळे म्हणोनि तें चंचळ । न चळे म्हणोनि निश्चळ ।
 निश्चळीं उडे चंचळ । निश्चयेसीं ॥ ७ ॥
 ज्ञान आणि उपासना । दोनी येकचि पाहाना ।
 उपासनेकरितां जना । जगोद्धार ॥ ८ ॥
 द्रष्टा साक्षी जाणता । ज्ञानधन चैतन्यसत्ता ।
 ज्ञान देवचि तत्वता । बरें पाहा ॥ ९ ॥
 त्या ज्ञानाचें विज्ञान होतें । शोधून पाहा बहुत मते ।
 चंचळ अवघें नासतें । येणें प्रकारें ॥ १० ॥
 नासिवंत नासेल किं नासेना । ऐसा अनुमानचि आहे मना ।
 तरी तो पुरुष सहसा ज्ञाना । अधिकार नव्हे ॥ ११ ॥
 नित्य निश्चये केला । संदेह उरतचि गेला ।
 तरी तो जाणावा वाहावला । माहा मृगजळीं ॥ १२ ॥
 क्षयेचि नाही जो अक्षई । व्यापकपणें सर्वां ठाई ।
 तेथे हेत संदेह नाही । निर्विकारीं ॥ १३ ॥
 जें उदंड घनदाट । आद्य मध्य सेवट ।
 अचळ अढळ अतुट । जैसें तैसें ॥ १४ ॥
 पाहातां जैसें गगन । गगनाहून तें सघन ।
 जनचि नाही निरंजन । सदोदित ॥ १५ ॥
 चर्मचक्षु ज्ञानचक्षु । हा तों अवघाच पूर्वपक्षु ।
 निर्गुण ठाईचा अलक्षु । लक्षवेना ॥ १६ ॥
 संगत्यागेविण कांहीं । परब्रह्म होणार नाही ।
 संगत्याग करून पाहीं । मौन्यगर्भा ॥ १७ ॥
 निर्शतां अवघेचि निर्शलें । चंचळ तितुकें निघोन गेलें ।
 निश्चळ परब्रह्म उरलें । तेंचि सार ॥ १८ ॥
 आठवा देह मूळ माया । निर्शान गेल्या अष्टकाया ।
 साधु सांगती उपाया । कृपाळुपणें ॥ १९ ॥
 सोहं हंसा तत्वमसी । तें ब्रह्म तूं आहेसी ।
 विचार पाहातां स्थिति ऐसी । सहजचि होते ॥ २० ॥
 साधक असोन ब्रह्म उरलें । तेथें वृत्तिसुन्य जालें ।
 सारासार विचारिलें । येणें प्रकारें ॥ २१ ॥
 तें तापेना ना निवेना । उजळेना ना काळवंडेना ।
 डहुळेना ना निवळेना । परब्रह्म तें ॥ २२ ॥
 दिसेना ना भासेना । उपजेना ना नासेना ।
 तें येना ना जाईना । परब्रह्म तें ॥ २३ ॥
 तें भिजेना ना वाळेना । तें विझेना ना जळेना ।
 जयास कोणीच नेईना । परब्रह्म तें ॥ २४ ॥
 जें सन्मुखचि चहुंकडे । जेथें दृश्य भास उडे ।
 धन्य साधु तो पवाडे । निर्विकारीं ॥ २५ ॥
 निर्विकल्पी कल्पनातीत । तोचि वोळखावा संत ।
 येर अवघेचि असंत । भ्रमरूप ॥ २६ ॥
 खोटें सांडून खरें घ्यावें । तरीच परीक्षवंत म्हणावें
 असार सांडून सार घ्यावें । परब्रह्म तें ॥ २७ ॥
 जाणतां जाणतां जाणीव जाते । आपली वृत्ति तद्रूप होते ।
 आत्मनिवेदन भक्ति ते । ऐसी आहे ॥ २८ ॥
 वाच्यांशें भक्ति मुक्ति बोलावी । लक्ष्यांशें तद्रूपता विवरावी ।
 विवरतां हेतु नुरावी । ते तद्रूपता ॥ २९ ॥

सद्रूप चिद्रूप आणि तद्रूप। सस्वरूप म्हणजे आपलें रूप ।
 आपलें रूप म्हणजे अरूप। तत्त्वनिर्णनाउपरी ॥ ३० ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
 सारासारनिरूपणनाम समास दुसरा ॥ २ ॥ १३.२

13.3 समास तिसरा : उभारणीनिरूपण

॥ श्रीरामसमर्थ ॥
 ब्रह्म घन आणि पोकळ। आकाशाहून विशाल ।
 निर्मळ आणि निश्चळ। निर्विकारी ॥ १ ॥
 ऐसेंचि असतां कित्येक काळ। तेथें आरंभला भूगोळ ।
 तया भूगोळांचे मूळ। सावध ऐका ॥ २ ॥
 परब्रह्म असतां निश्चळ। तेथें संकल्प उठिला चंचळ ।
 तयास बोलिजे केवळ। आदिनारायेण ॥ ३ ॥
 मूळमाया जगदेश्वर। त्यासीच म्हणजे शङ्गुणैश्वर ।
 अष्टधा प्रकृतीचा विचार। तेथें पाहा ॥ ४ ॥
 ऐलिकडे गुणक्षोभिणी। तेथें जन्म घेतला त्रिगुणी ।
 मूळ वोंकाराची मांडणी। तेथून जाणावी ॥ ५ ॥
 अकर उकार मकार। तिनी मिळोन वोंकार ।
 पुढें पंचभूतांचा विस्तार। विस्तारला ॥ ६ ॥
 आकाश म्हणिजेतें अंतरात्म्यासी। तयापासून जन्म वायोसी ।
 वायोपासून तेजासी। जन्म जाला ॥ ७ ॥
 वायोचा कातरा घसवटे। तेणें उष्णें वन्हि पेटे ।
 सूर्यबिंब तें प्रगटे। तये ठाई ॥ ८ ॥
 वारा वाजतो सीतळ। तेथें निर्माण जालें जळ ।
 तें जळ आळोन भूगोळ। निर्माण जाला ॥ ९ ॥
 त्याअ भूगोळाचे पोटी। अनंत बीजांचिया कोटी ।
 पृथ्वी पाण्या होता भेटी। अंकुर निघती ॥ १० ॥
 पृथ्वी वल्ली नाना रंग। पत्रें पुष्पांचे तरंग ।
 नाना स्वाद ते मग। फळें जाली ॥ ११ ॥
 पत्रें पुष्पें फळें मुळें। नाना वर्ण नाना रसाळें ।
 नाना धान्यें अन्न केवळें। तेथून जाली ॥ १२ ॥
 अन्नापासून जालें रेत। रेटापासून प्राणी निपजत ।
 ऐसी हे रोकडी प्रचित। उत्पत्तीची ॥ १३ ॥
 अंडज जारज श्वेतज उद्वीज। पृथ्वी पाणी सकळांचे बीज ।
 ऐसें हें नवल चोज। सृष्टिरचनेचें ॥ १४ ॥
 च्यारि खाणी च्यारि वाणी। चौन्यासि लक्ष जीवयोनी ।
 निर्माण झाले लोक तिनी। पिंडब्रह्मांड ॥ १५ ॥
 मुळी अष्टधा प्रकृती। अवघे पाण्यापासून जन्मती ।
 पाणी नस्तां मरती। सकळ प्राणी ॥ १६ ॥
 नव्हे अनुमानाचें बोलणें। याचा बरा प्रत्ययें घेणें ।
 वेदशास्त्रें पुराणें। प्रत्ययें घ्यावीं ॥ १७ ॥
 जें आपल्या प्रत्यया येना। तें अनुमानिक घ्यावेना ।

प्रत्ययाविण सकळ जना। वेवसाये नाही ॥ १८ ॥
 वेवसाये प्रवृत्ती निवृत्ती। दोहिकडे पाहिजे प्रचिती ।
 प्रचितीविण अनुमानें असती। ते विवेकहीन ॥ १९ ॥
 ऐसा सृष्टिरचनेचा विचार। संकळित बोलिला प्रकार ।
 आतां विस्ताराचा संहार। तोहि ऐका ॥ २० ॥
 मुळापासून सेवटवरी। अवघा आत्मारामचि करी ।
 करी आणि विवरी। येथायोग्य ॥ २१ ॥
 पुढेंसंहार निरोपिला। श्रोतीं पाहिजे ऐकिला ।
 इतुक्याउपरी जाला। समास पूर्ण ॥ २२ ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
 उभारणिनिरूपणनाम समास तिसरा ॥ ३ ॥ १३.३

13.4 समास चौथा : प्रलयनिरूपण

॥ श्रीरामसमर्थ ॥
 पृथ्वीस होईल अंत। भूतांस मांडेल कल्पांत ।
 ऐसा समाचार साध्यंत। शास्त्रीं निरोपिला ॥ १ ॥
 शत वरुषें अनावृष्टि। तेणें जळेल हे सृष्टि ।
 पर्वत माती ऐसी पृष्टी। भूमीची तरके ॥ २ ॥
 बारा कळी सूर्यमंडळा। किर्णांपासून निघती ज्वाळा ।
 शत वरुषें भूगोळा। दहन होये ॥ ३ ॥
 सिंधुरवर्ण वसुंधरा। ज्वाळा लागती फणिवरा ।
 तो आहाळोन सरारां। विष वमी ॥ ४ ॥
 त्या विषाच्या ज्वाळा निघती। तेणें पाताळें जळती ।
 माहापावकें भस्म होती। पाताळ लोक ॥ ५ ॥
 तेथें माहाभूतें खवळती। प्रळयेवात सुटती ।
 प्रळयेपावक वाढती। चहुंकडे ॥ ६ ॥
 तेथें अक्रा रुद्र खवळले। बारा सूर्य कडकडिले ।
 पावकमात्र येकवटले। प्रळयेकाळी ॥ ७ ॥
 वायो विजांचे तडाखे। तेणें पृथ्वी अवघी तरखे ।
 कठिणत्व अवघेंचि फाके। चहुंकडे ॥ ८ ॥
 तेथें मेरूची कोण गणना। कोण सांभाळिल कोणा ।
 चंद्र सूर्य तारांगणा। मूस जाली ॥ ९ ॥
 पृथ्वीनें विरी सांडिली। अवघी धगधगायेमान जाली ।
 ब्रह्मांडभेटी जळोन गेली। येकसरां ॥ १० ॥
 जळोनि विरी सांडिली। विशेष माहावृष्टी जाली ॥
 तेणें पृथ्वी विराली। जळामधें ॥ ११ ॥
 भाजला चुना जळीं विरे। तैसा पृथ्वीस धीर न धरे ।
 विरी सांडुनिया त्वरें। जळीं मिळाली ॥ १२ ॥
 शेष कूर्म वाऱ्हाव गेला। पृथ्वीचा आधार तुटला ।
 सत्व सांडून जळाला। मिळोन गेली ॥ १३ ॥
 तेथें प्रळयेमेघ उचलले। कठिण घोषें गर्जिनले ।
 अखंड विजा कडकडिले। ध्वनि घोष ॥ १४ ॥

पर्वतप्राये पडती गारा। पर्वत उडती ऐसा वारा ।
निबिड तया अंधकारा। उपमाचि नाही ॥ १५ ॥
सिंधु नद्या एकवटल्या। नेणो नभीहून रिचवल्या ।
संधिच नाही धारा मिळाल्या। अखंड पाणी ॥ १६ ॥
तेथें मछ्म मूर्म सर्प पडती। पर्वतासारिखे दिसती ।
गर्जना होतां मिसळती । जळांत जळें ॥ १७ ॥
सप्त सिंधु आवर्णी गेले। आवर्णवेडे मोकळे जाले ।
जळरूप जालियां खवळले। प्रळयेपावक ॥ १८ ॥
ब्रह्मांडाऐसा तप्त लोहो। शोषी जळाचा समूहो ।
तैसे जळास जालें पाहो। अपूर्व मोठें ॥ १९ ॥
तेणें आटोन गेलें पाणी। असंभाव्य माजला वन्ही ।
तया वन्हीस केली झडपणी। प्रळयवातें ॥ २० ॥
दीपास पालव घातला। तैसा प्रळयेपावक विझाला ।
पुढें वायो प्रबळला। असंभाव्य ॥ २१ ॥
उदंड पोकळी थोडा वारा। तेणें वितळोन गेला सारा ।
पंचभूतांचा पसारा। आटोपला ॥ २२ ॥
महद्भूत मूळमाया। विस्मरणें वितुळे काया ।
पदार्थमात्र राहावया। ठाव नाही ॥ २३ ॥
दृश्य हलकालोळें नेलें। जड चंचळ वितुळलें ।
याउपरी शाश्वत उरलें। परब्रह्म तें ॥ २४ ॥
इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
प्रळयेनाम समास चौथा ॥ ४ ॥ १३.४

13.5 समास पांचवा : कहाणीनिरूपण

॥ श्रीरामसमर्थ ॥
कोणी येक दोघे जण। पृथ्वी फिरती उदासीन ।
काळक्रमणें लागून। कथा आरंभिली ॥ १ ॥
श्रोता पुसे वक्तयासी। काहाणी सांगा जी बरवीसी ।
वक्ता म्हणे श्रोतयासी। सावध ऐकें ॥ २ ॥
येकें स्त्रीपुरुषें होती। उभयेतांमधें बहु प्रीति ।
येकरूपेंचि वर्तती। भिन्न नाही ॥ ३ ॥
ऐसा कांहीं येक काळ लोटला। तयांस येक पुत्र जाला ।
कार्यकर्ता आणि भला। सर्वविषीं ॥ ४ ॥
पुढें त्यासहि जाला कुमर। तो पित्याहून आतुर ।
कांहीं तदर्ध चतुर। व्यापकपणें ॥ ५ ॥
तेणें व्याप उदंड केला। बहुत कन्यापुत्र व्याला ।
उदंड लोक संचिला। नाना प्रकारें ॥ ६ ॥
त्याचा पुत्र जेष्ठ। तो अज्ञान आणि रागिट ।
अथवा चुकता नीट। संव्हार करी ॥ ७ ॥
पिता उगाच बैसला। लेकें बहुत व्याप केला ।
सर्वज्ञ जाणता भला। जेष्ठ पुत्र ॥ ८ ॥
नातु त्याचें अर्ध जाणें। पणतु तो कांहींच नेणे ।

चुकतां संव्हारणें। माहा क्रोधी ॥ ९ ॥
लेक सकळांचे पाळण करी। नातु मेळवी वरिचावरी ।
पणतु चुकल्यां संव्हार करी। अकस्मात ॥ १० ॥
नेमस्तपणें वंश वाढला। विस्तार उदंडचि जाला ।
ऐसा बहुत काळ गेला। आनंदरूप ॥ ११ ॥
विस्तार वाढला गणवेना। वडिलांस कोणीच मानिना ।
परस्परें किंत मना। बहुत पडिला ॥ १२ ॥
उदंड घरकळ्हो लागला। तेणें कित्येक संव्हार जाला ।
विपट पडिलें थोर थोरांला। बेबंद जालें ॥ १३ ॥
नेणपणें भरी भरले। मग ते अवघेच संव्हारले ।
जैसे यादव निमाले। उन्मत्तपणें ॥ १४ ॥
बाप लेक नातु पणतु। सकळांचा जाला निपातु ।
कन्या पुत्र हेतु मातु। अणुमात्र नाही ॥ १५ ॥
ऐसी काहाणी जो विवरला। तो जन्मापासून सुटला ।
श्रोता वक्ता धन्य जाला। प्रचितीनें ॥ १६ ॥
ऐसी काहाणी अपूर्व जे ते। उदंड वेळ होत जाते ।
इतकें बोलोन गोसावी ते। निवांत जाले ॥ १७ ॥
आमची काहाणी सरो। तुमचे अंतरीं भरो ।
ऐसें बोलणें विवरो। कोणीतरी ॥ १८ ॥
चुकत वांकत आठवलें। एतुकें संकळित बोलिलें ।
न्यूनपूर्ण क्षमा केलें। पाहिजे श्रोतीं ॥ १९ ॥
ऐसी काहाणी निरंतर। विवेकें ऐकती जे नर ।
दास म्हणे जगगोधर। तेचि आरिती ॥ २० ॥
त्या जगोद्धाराचें लक्षण। केले पाहिजे विवरण ।
सार निवडावें निरूपण। यास बोलिजे ॥ २१ ॥
निरूपणीं प्रत्यये विवरावें। नाना तत्वकोडें उकलावें ।
समजतां समजतां व्हावें। निःसंदेह ॥ २२ ॥
विवरोन पाहातां अष्ट देह। पुढें सहजचि निःसंदेह ।
अखंड निरूपणें राहे। समाधान ॥ २३ ॥
तत्वांचा गल्बला जेथें। निवांत कैचें असेल तेथें ।
याकारणें गुल्लिपरतें। कोणीयेकें असावें ॥ २४ ॥
ऐसा सूक्ष्म संवाद। केलाचि करावा विशद ।
पुढिले समासीं लघुबोध। सावध ऐका ॥ २५ ॥
इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
कहाणीनिरूपणनाम समास पांचवा ॥ ५ ॥ १३.५

13.6 समास सहावा : लघुबोध

॥ श्रीराम ॥
जें बोलिजेती पंचतत्त्वं। त्यांची अभ्यासाया नावें ।
तदुपरी स्वानुभवें। रूपें जाणावीं ॥ १ ॥
यामधें शाश्वत कोण। आणी अशाश्वत कोण ।
ऐसें करावें विवरण। प्रत्ययाचें ॥ २ ॥

पंचभूतांचा विचार। नांवरूप सारासार ।
 तोचि बोलिला निर्धार। सावध अईका ॥ ३ ॥
 पृथ्वी आप तेज वायो आकाश। नावें बोलिलीं सावकास ।
 आतां रूपाचा विश्वास। श्रवणें धरावा ॥ ४ ॥
 पृथ्वी म्हणजे ते धरणी। आप म्हणजे तें पाणी ।
 तेज म्हणजे अग्नि तरणी। सतेजादिक ॥ ५ ॥
 वायो म्हणजे तो वारा। आकाश म्हणजे पैस सारा ।
 आतां शाश्वत तें विचारा। आपले मनीं ॥ ६ ॥
 येक शीत चांचपावें। म्हणजे वर्म पडे ठावें ।
 तैसें थोड्या अनुभवं। बहुत जाणावे ॥ ७ ॥
 पृथ्वी रचतें आणि खचतें। हें तों प्रत्ययास येतें ।
 नाना रचना होत जाते। सृष्टिमधें ॥ ८ ॥
 म्हणौन रचतें तें खचतें। आप तें हि आटोन जाते ।
 तेज हि प्रगटोन विझतें। वारें हि राहे ॥ ९ ॥
 अवकाश नाममात्र आहे। तें हि विचारिता न राहे ।
 एवं पंचभूतिक राहे। हें तों घडेना ॥ १० ॥
 ऐसा पांचा भूतांचा हा विस्तार। नासिवंत हा निर्धार ।
 शाश्वत आत्मा निराकार। सत्य जाणावा ॥ ११ ॥
 तो आत्मा कोणास कळेना। ज्ञानेविण आकळेना ।
 म्हणोनियां संतजना। विचारावें ॥ १२ ॥
 विचारितां सज्जनांसी। ते म्हणती कीं अविनासी ।
 जन्म मृत्यु आत्मयासी। बोलोंच नये ॥ १३ ॥
 निराकारीं भासे आकर। आणी आकारीं भासे निराकार ।
 निराकार आणी आकार। विवेकें वोळखावा ॥ १४ ॥
 निराकार जाणावा नित्य। आकार जाणावा अनित्य ।
 यास बोलिजे नित्यानित्य। विचारणा ॥ १५ ॥
 सारीं भासे असार। आणि असारीं भासे सार ।
 सारासार विचार। शोधून पाहावा ॥ १६ ॥
 पंचभूतिक तें माइक। परंतु भासे अनेक ।
 आणि आत्मा येक। व्यापून असे ॥ १७ ॥
 चहुं भूतांमधें गगन। तैसें गगनीं असे सघन ।
 नेहटून पाहतां अभिन्न। गगन आणि वस्तु ॥ १८ ॥
 उपाधीयोगेचि आकाश। उपाधी नस्तां निराभास ।
 निराभास तें अविनाश। तैसें गगन ॥ १९ ॥
 आतां असो हे विवंचना। परंतु जें पाहातां नासेना ।
 तें गे तेंचि अनुमाना। विवेकें आणावें ॥ २० ॥
 परमात्मा तो निराकार। जाणजे हा विचार सार ।
 आणी आपण कोण हा विचार। पाहिला पाहिजे ॥ २१ ॥
 देहास अंत येतां। वायो जातो तत्वता ।
 हें लटिकें म्हणाल तरी आतां। स्वासोस्वास धारावा ॥ २२ ॥
 स्वास कोंडतां देह पडे। देह पडतां म्हणती मडें ।
 मड्यास कर्तुत्व न घडे। कदाकाळीं ॥ २३ ॥
 देहावेगळा वायो न करी। वायोवेगळा देह न करी ।
 विचार पाहातां कांहींच न करी। येकावेगळें येक ॥ २४ ॥
 उगेंच पाहातं मनुष्य दिसे। विचार घेतां कांहीं नसे ।
 अभेदभक्तीचें लक्षण ऐसें। वोळखावें ॥ २५ ॥

कर्ता आपण ऐसे म्हणावें। तरी आपलें इच्छेसारिखें व्हावें ।
 इच्छेसारिखें न होतां मानावें। अवघेच वाव ॥ २६ ॥
 म्हणोन कर्ता नव्हे किं आपण। तेथें भोक्ता कैचा कोण ।
 हें विचाराचें लक्षण। अविचारें न घडे ॥ २७ ॥
 अविचार आणि विचार। जैसा प्रकाश अंधकार ।
 विकार आणि निर्विकार। येक नव्हे कीं ॥ २८ ॥
 जेथें नाही विवंचना। तेथें कांहींच चालेना ।
 खरें तेंचि अनुमाना। कदा न ये ॥ २९ ॥
 प्रत्ययास बोलिजे न्याये। अप्रत्यये तो अन्याये ।
 जात्यांभास परीक्षा काये। नाना रत्नाची ॥ ३० ॥
 म्हणोन ज्ञाता धन्य धन्य। जो निर्गुणेंसी अनन्य ।
 आत्मनिवेदनं मान्य। परम पुरुष ॥ ३१ ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
 लघुबोधनाम समास सहावा ॥ ६ ॥ १३.६

13.7 समास सातवा : प्रत्यय विवरण

॥ श्रीराम ॥

निर्मळ आभास निराभास। तयास दृष्टांत आकाश ।
 आकाश म्हणजे अवकाश। पसरला पैस ॥ १ ॥
 आधीं पैस मग पदार्थ। प्रत्यये पाहातां यथार्थ ।
 प्रत्ययेविण पाहातां वेर्थ। सकळ कांहीं ॥ २ ॥
 ब्रह्म म्हणजे तें निश्चळ। आत्मा म्हणजे तो चंचळ ।
 तयास दृष्टांत केवळ। वायो जाणावा ॥ ३ ॥
 घटाकाश दृष्टांत ब्रह्माचा। घटबिंब दृष्टांत आत्म्याचा ।
 विवरतां अर्थ दोहींचा। भिन्न आहे ॥ ४ ॥
 भूत म्हणजे जितुकें जालें। जालें तितुके निमालें ।
 चंचळ आलें आणी गेलें। ऐसें जाणावें ॥ ५ ॥
 अविद्या जड आत्मा चंचळ। जड कर्पूर आत्मा अनळ ।
 दोनी जळोन तत्काळ। विझोन जाती ॥ ६ ॥
 ब्रह्म आकाश निश्चळ जाती। आत्मा वायो चंचळ जाती ।
 परीक्षवंत परीक्षिती। खरें किं खोटें ॥ ७ ॥
 जड अनेक आत्मा येक। ऐसा आतानात्माविवेक ।
 जगा वर्तविता जगन्नायेक। तयास म्हणावें ॥ ८ ॥
 जड अनात्मा चेतवी आत्मा। सर्वीं वर्ते सर्वात्मा ।
 अवघा मिळोन चंचळात्मा। निश्चळ नव्हे ॥ ९ ॥
 निश्चळ तें परब्रह्म। जेथें नाही दृश्यभ्रम ।
 विमळ ब्रह्म तें निभ्रम। जैसें तैसें ॥ १० ॥
 आधी आत्मानात्माविवेक थोर। मग सारासारविचार ।
 सारासारविचारें संव्हार। प्रकृतीचा ॥ ११ ॥
 विचारें प्रकृती संव्हारे। दृश्य अस्तांच वोसरे ।
 अंतरात्मा निर्गुणी संचरे। अध्यात्मश्रवणें ॥ १२ ॥

चढता अर्थ लागला । तरी अंतरात्मा चढतचि गेला ।
उतरल्या अर्थ उतरला । भूमंडळीं ॥ १३ ॥
अर्थासारखा आत्मा होतो । जिकडे नेला तिकडे जातो ।
अनुमाने सदेही पडतो । कांहीयेक ॥ १४ ॥
निसंदेह अर्थ चालिला । तरी आत्मा निसंदेहचि जाला ।
अनुमानस्अर्थे जाला । अनुमानरूपी ॥ १५ ॥
नवरसिक अर्थ चाले । श्रोते तद्रूपचि जाले ।
चाटपणें होऊन गेले । चाटचि अवघे ॥ १६ ॥
जैसा जैसा घडे संग । तैसे गुह्यराचे रंग ।
याकारणें उत्तम मार्ग । पाहोन धरावा ॥ १७ ॥
उत्तम अत्रें बोलत गेले । तरी मन अन्नाकारचि जालें ।
लावण्य वनितेचें वर्णिलें । तरी मन तेथेंचि बैसे ॥ १८ ॥
पदार्थवर्णन अवघें । किती म्हणोन सांगावें ।
परंतु अंतरीं समजावें । होये किं नव्हे ॥ १९ ॥
जें जें देखिलें आणी ऐकिलें । तें अंतरीं दृढ बैसलें ।
हित अन्हित परीक्षिलें । परीक्षवंतीं ॥ २० ॥
याकारणें सर्व सांडावें । येक देवास धुंडावें ।
तरीचवर्म पडे ठावें । कांहीयेक ॥ २१ ॥
नाना सुखें देवें केलीं । लोके तयास चुकलीं ।
ऐसीं चुकतां च गेलीं । जन्मवरी ॥ २२ ॥
सर्व सांडून शोधा मजला । ऐसें देवचि बोलिला ।
लोकीं शब्द अमान्य केला । भगवंताचा ॥ २३ ॥
म्हणोन नाना दुःखें भोगिती । सर्वकाळ कष्टी होती ।
मनीं सुखचि इच्छिती । परी तें कैचें ॥ २४ ॥
उदंड सुख जया लागलें । वेडें तयास चुकलें ।
सुख सुख म्हणताच मेले । दुःख भोगितां ॥ २५ ॥
शाहाण्यानें ऐसें न करावें । सुख होये तेंचि करावें ।
देवासी धुडित जावें । ब्रह्मांडापरतें ॥ २६ ॥
मुख्य देवचि ठाई पडिला । मग काये उणें तयाला ।
लोक वेडे विवेकाला । सांडून जाती ॥ २७ ॥
विवेकाचें फळ तें सुख । अविवेकाचें फळ तें दुःख ।
यांत मानेल तें अवश्यक । केलें पाहिजे ॥ २८ ॥
कर्तयासी वोळखावें । यास विवेक म्हणावें
विवेक सांडितां व्हावें । परम दुःखी ॥ २९ ॥
आतां असो हें बोलणें । कर्त्यास वोळखणें ।
आपलें हित विचक्षणें । चुको नये ॥ ३० ॥
इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
प्रत्यय विवरणनाम समास सातवा ॥ ७ ॥ १३.७

13.8 समास आठवा : कर्ता निरूपण

॥ श्रीराम ॥

श्रोता म्हणे वक्तयासी । कोण कर्ता निश्चयेसीं ।
सलळ सृष्टि ब्रह्मांडासी । कोणें केलें ॥ १ ॥
तव बोलिला सभानायेक । जे बोलिके येकाहून येक ।
या बोलण्याचे कौतुक । श्रोतीं सादर ऐकावें ॥ २ ॥
येक म्हणती कर्ता देव । येक म्हणती कोण देव ।
आपुलाला अभिप्राव । बोलते जाले ॥ ३ ॥
उत्तम मध्यम कनिष्ठ । भावर्थें बोलती पष्ट ।
आपुलाली उपासना श्रेष्ठ । मानिती जनीं ॥ ४ ॥
कोणीयेक ऐसें म्हणती । कर्ता देव मंगळमूर्ती ।
येक म्हणती सरस्वती । सर्व करी ॥ ५ ॥
येक म्हणती कर्ता भैरव । येक म्हणती खंडेराव ।
येक म्हणती बीरेदेव । येक म्हणती भगवती ॥ ६ ॥
येक म्हणती नरहरी । येक म्हणती बनशंकरी ।
येक म्हणती सर्व करी । नारायेणु ॥ ७ ॥
येक म्हणती श्रीराम कर्ता । येक म्हणती श्रीकृष्ण कर्ता ।
येक म्हणती भगवंत कर्ता । केशवराज ॥ ८ ॥
येक म्हणती पांडुरंग । येक म्हणती श्रीरंग ।
येक म्हणती झोटींग । सर्व करी ॥ ९ ॥
येक म्हणती मुंज्या कर्ता । येक म्हणती सूर्य कर्ता ।
येक म्हणती अग्न कर्ता । सकळ कांहीं ॥ १० ॥
येक म्हणती लक्ष्मी करी । येक म्हणती मारुती करी ।
येक म्हणती धरत्री करी । सर्व कांहीं ॥ ११ ॥
येक म्हणती तुकाई । येक म्हणती येमाई ।
येक म्हणती सटवाई । सर्वकरी । १२ ॥
येक म्हणती भार्गव कर्ता । येक म्हणती वामन कर्ता ।
येक म्हणती परमात्मा कर्ता । येकचि आहे ॥ १३ ॥
येक म्हणती विरणा कर्ता । येक म्हणती बस्वणा कर्ता ।
येक म्हणती रेवणा कर्ता । सर्व कांहीं ॥ १४ ॥
येक म्हणती रवळया कर्ता । येक म्हणती स्वामी कार्तिक कर्ता ।
येक म्हणती वेंकटेश कर्ता । सर्व कांहीं ॥ १५ ॥
येक म्हणती गुरु कर्ता । येक म्हणती दत्त कर्ता ।
येक म्हणती मुख्य कर्ता । वोढ्या जगन्नथ ॥ १६ ॥
येक म्हणती ब्रह्मा कर्ता । येक म्हणती विष्णु कर्ता ।
येक म्हणती महेश कर्ता । निश्चयेसीं ॥ १७ ॥
येक म्हणती प्रजन्य कर्ता । येक म्हणती वायो कर्ता ।
येक म्हणती करून अकर्ता । निर्गुण देव ॥ १८ ॥
येक म्हणती माया करी । येक म्हणती जीव करी ।
येक म्हणती सर्व करी । प्रारब्धयोग ॥ १९ ॥

येक म्हणती प्रेत्य करी। येक म्हणती स्वभाव करी ।
 येक म्हणती कोण करी। कोण जाणे ॥ २० ॥
 ऐसा कर्त्याचा विचार। पुसतां भरला बजार ।
 आतां कोणाचें उत्तर। खरें मानावें ॥ २१ ॥
 जेहिं जो देव मानिला। कर्ता म्हणती तयाला ।
 ऐसा लोकांचा गल्बला। वसरेना ॥ २२ ॥
 आपुलाल्या साभिमानें निश्चयेचि केला मनें ।
 याचा विचार पाहाणें। घडेचिना ॥ २३ ॥
 बहु लोकांचा बहु विचार। अवघा राहों द्या बाजार ।
 परंतु याचा विचार। ऐसा आहे ॥ २४ ॥
 श्रोतीं व्हावें सावधान। निश्चयें तोडावा अनुमान ।
 प्रत्यये मानावा प्रमाण। जाणते पुरुषीं ॥ २५ ॥
 जें जें कर्त्यानें केलें। तें तें त्याउपरीं जालें ।
 कर्त्यापूर्वीं आडळलें। न पाहिजे कीं ॥ २६ ॥
 केलें तें पंचभूतिक। आणि पंचभूतिक ब्रह्मादिक ।
 तरी भूतांशें पंचभूतिक। केलें तें घडेना ॥ २७ ॥
 पंचभूतांस वेगळें करावें। मग कर्त्यास वोळखावें ।
 पंचभूतिक तें स्वभावं। कर्त्यास आलें ॥ २८ ॥
 पंचभूतांवेगळें निर्गुण। तेथें नाही कर्तेपण ।
 निर्विकारास विकार कोण। ल३ शके ॥ २९ ॥
 निर्गुणास कर्तव्य न घडे। सगुण जाल्यांत सांपडे ।
 आतां कर्तव्यता कोणेकडे। बरें पाहा ॥ ३० ॥
 लटिक्याचा कर्ता कोण। हें पुसणेंचि अप्रमाण ।
 म्हणोनि हेंचि प्रमाण। जें स्वभावेचि जालें ॥ ३१ ॥
 येक सगुण येक निर्गुण। कोठें लाऊं कर्तेपण ।
 या अर्थाचें विवरण। बरें पाहा ॥ ३२ ॥
 सगुणें सगुण केलें। तरी तें पूर्वींच आहे जालें ।
 निर्गुणास कर्तव्य लाविलें। नवचे कीं कदा ॥ ३३ ॥
 येथें कर्ताचि दिसेना। प्रत्यये आणावा अनुमाना ।
 दृश्य सत्यत्वे असेना। म्हणोनियां ॥ ३४ ॥
 केलें तें अवघेंच लटिकें। तरी कर्ता हें बोलणेंचि फिकें ।
 वक्ता म्हणे रे विवेकें। बरें पाहा ॥ ३५ ॥
 बरें पाहाता प्रत्यये आला। तरी कां करावा गल्बला ।
 प्रचित आलियां आपणाला। अंत्यामीं ॥ ३६ ॥
 आतां असो हें बोलणें। विवेकी तोचि हें जाणे ।
 पूर्वपक्ष लागे उडवणें। येरवीं अनुवाच ॥ ३७ ॥
 तंव श्रोता करी प्रस्न। देहीं सुखदुःखभोक्ता कोण ।
 पुढें हेंचि निरूपण। बोलिलें असे ॥ ३८ ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
 कर्तानिरूपणनाम समास आठवा ॥ ८ ॥ १३.८

13.9 समास नववा : आत्माविवरण

॥ श्रीराम ॥

आत्मयास शरीरयोगें। उद्वेग चिंता करणें लागे ।
 शरीरयोगें आत्मा जगे। हें तों पगटचि आहे ॥ १ ॥
 देह अन्नचि खायेना। तरी आत्मा कदापि जगेना ।
 अत्म्याविण चेतना। देहास कैची ॥ २ ॥
 हें येकावेगळें येक। करूं जातां निरार्थक ।
 उभयेयोगें कोणीयेक। कार्य चाले ॥ ३ ॥
 देहाला नाही चेतना। अत्म्यास पदार्थ उचलेना ।
 स्वप्नभोजनें भरेना। पोट कांहीं ॥ ४ ॥
 आत्मा स्वप्नअवस्थेंत जातो। परंतु देहामध्यें हि असतो ।
 निदसुरेपणें खाजवितो। चमत्कार पाहा ॥ ५ ॥
 अन्नरसें वाढे शरीर। शरीरप्रमाणें विचार ।
 वृद्धपर्णी तदनंतर। दोनी लाहानाळती ॥ ६ ॥
 उत्तम द्रव्य देह खातो। देहयोगें आत्मा भुलतो ।
 विस्मरणें शुद्धि सांडितो। सकळ कांहीं ॥ ७ ॥
 देहानें घेतलें वीष। आत्मा जाये सावकास ।
 वाढणें मोडणें आत्मयास। नेमस्त आहे ॥ ८ ॥
 वाढणें मोडणें जाणें येणें। सुख दुःख देहाचेनि गुणें ।
 नान प्रकारें भोगणें। आत्मयास घडे ॥ ९ ॥
 वारुळ म्हणिजे पोकळ। मुंग्यांचे मार्गचि सकळ ।
 तैसेचि हें केवळ। शरीर जाणावें ॥ १० ॥
 शरीरीं नाडीच खेटा। नाडीमध्यें पोकळ वाटा ।
 लाहान थोर सगटा। दाटल्या नाडी ॥ ११ ॥
 प्राणी अन्नोदक घेतो। त्याचा अन्नरस होतो ।
 त्यास वायो प्रवर्ततो। स्वासोस्वासें ॥ १२ ॥
 नाडीद्वारां धावे जीवन। जीवनामधें खेळे पवन ।
 त्या पवनासरिसा जाण। आत्माहि विवरे ॥ १३ ॥
 तृषेनें शोकलें शरीर। आत्म्यास कळे हा विचार ।
 मग उठवून शरीर। चालवी उदकाकडे ॥ १४ ॥
 उदक मागे शब्द बोलवी। मार्ग पाहोन शरीर चालवी ।
 शरीर अवघें च हालवी। प्रसंगानुसार ॥ १५ ॥
 क्षुधा लागते ऐसें जाणतो। मग देहाला उठवितो ।
 आच्यावाच्या बोलवितो। ज्यासी त्यासी ॥ १६ ॥
 बायेकांत म्हणे जालें जालें। देह सोवळें करून आणिलें ।
 पायांत भरून चालविलें। तांतडीं तांतडीं ॥ १७ ॥
 त्यासी पात्रावरी बैसविलें। नेत्रीं भरोन पात्र पाहिलें ।
 हाताकरवीं आरंभिलें। आपोशन ॥ १८ ॥
 हाताकरवीं ग्रास उचलवी। मुखी जाऊन मुख पसरवी ।
 दातांकरवीं चाववी। नेटें नेटें ॥ १९ ॥

आपण जिव्हेमधें खेळे। पाहातो परिमळसोहळे ।
 केंस काडी खडा कळे। तत्काळ थुंकी ॥ २० ॥
 आळणी कळतां मीठ मागे। बायलेसि म्हणे आगे कांगे ।
 डोळे ताऊन पाहों लगे। रागें रागें ॥ २१ ॥
 नाना अन्नचि गोडी। नाना रसें स्वाद निवडी ।
 तिखट लागतां मस्तक झाडी। आणी खोंकी ॥ २३ ॥
 मिरपुडी घातली फार। कायसें करितें खापर ।
 जिव्हेकरवीं कठिणोत्तर। बोलवी रागें ॥ २४ ॥
 आज्य उदंड जेविला। सवेंच तांब्या उचलिला ।
 घळघळां घेऊं लागला। सावकास ॥ २५ ॥
 देहीं सुखदुःखभोक्ता। तो येक आत्माचि पाहातां ।
 आत्म्याविण देह वृथा। मडें होये ॥ २६ ॥
 मनाच्या अनंत वृत्ति। जाणणें तेचि आत्मस्थिति ।
 त्रैलोकीं जितुक्या वेक्ती। तदांतरीं आत्मा ॥ २७ ॥
 जगामध्यें जगदात्मा। विश्चामधें विश्चात्मा ।
 सर्व चालवी सर्वात्मा। नाना रूपें ॥ २८ ॥
 हुंगे चाखे ऐके देखें। मृद कठिण वोळखे ।
 शीत उष्ण ठाउकें। तत्काळ होये ॥ २९ ॥
 सावधपणें लाघवी। बहुत करी उठाटेवी ।
 या धूर्ताच्या उगवी। धूर्तचि करी ॥ ३० ॥
 वायोसरिसा परिमळ येतो। परि तो परिमळ वितळोन जातो ।
 वायो धुळी घेउनी येतो। परी ते हि जाये ॥ ३१ ॥
 शीत उष्ण वायोसरिसें। सुवासें अथवा कुवासें ।
 असिजे परी सावकासें। तगणें न घडे ॥ ३२ ॥
 वायोसरिसे रोग येती। वायोसरिसी भूतें धांवती ।
 धूर आणी धुकटें येती। वायोसवें ॥ ३३ ॥
 वायोसवें कांहींच जगेना। आत्म्यासवें वायो तगेना ।
 आत्म्याची चपळता जाणा। अधिक आहे ॥ ३४ ॥
 वायो कठिणास आडतो। आत्मा कठिण भेदून जातो ।
 कठिण पाहों तरी तो। छेदेहिना ॥ ३५ ॥
 वायो झडझडां वाजे। आत्मा कांहींच न वाजे ।
 मोनेंचि अंतरीं समजे। विवरोन पाहातां ॥ ३६ ॥
 शरीरास बरें केलें। तें आत्मयास पावलें ।
 शरीरयोगें जालें। समाधान ॥ ३७ ॥
 देहावेगळे उपाये नाना। करितां आत्मयास पावेना ।
 समाधान पावे वासना। देहाचेनि ॥ ३८ ॥
 देहआत्मयाचें कौतुक। पाहों जातां हें अनेक ।
 देहावेगळी आडणुक। आत्मयास होये ॥ ३९ ॥
 येक असतां उदंड घडे। वेगळें पाहातां कांहींच न घडे ।
 विवेकें त्रिलोकीं पवाडे। देहात्मयोगें ॥ ४० ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
 आत्मविवरणनाम समास नववा ॥ १ ॥ १३.९

13.10 समास दहावा : शिकवणनिरूपण

॥ श्रीराम ॥

पालेमाळा सुमनमाळा। फळमाळा बीजमाळा ।
 पाषाणमाळा कवडेमाळा। सुत्रें चालती ॥ १ ॥
 स्फटिकमाळा मोहरेमाळा। काष्ठमाळा गंधमाळा ।
 धातुमाळा रत्नमाळा। जाळ्या वोलि चांदोवे ॥ २ ॥
 परी हें तंतूनें चालतें। तंतू नस्तां विष्कळीत होतें ।
 तैसें म्हणों आत्मयातें। तरी साहित्य न पडे ॥ ३ ॥
 तंतूस मणी वोविला। तंतूमध्येंचि राहिला ।
 आत्मा सर्वांगीं व्यापला। पाहाना कां ॥ ४ ॥
 आत्मा चपळ सहजगुणें। दोरी काये चळों जाणे ।
 म्हणोन दृष्टांत देणें। साहित्य न घडे ॥ ५ ॥
 नाना वल्लींत जळांश। उसामध्यें दाटला रस ।
 परी तो रस आणी बाकस। येक नव्हे ॥ ६ ॥
 देही आत्मा देह अनात्मा। त्याहून पर तो परमात्मा ।
 निरंजनास उपमा। असेचिना ॥ ७ ॥
 रायापासून रंकवरी। अवघ्या मनुष्यांचियां हारी ।
 सगट समान सरी। कैसी करावी ॥ ८ ॥
 देव दानव मानव। नीच योनी हीन जीव ।
 पापी सुकृति अभिप्राव। उदंड आहे ॥ ९ ॥
 येकांशें जग चाले। परी सामर्थ्य वेगळालें ।
 येकासंगे मुक्त केलें। येकासंगें रवरव ॥ १० ॥
 साकर माती पृथ्वी होये। परी ते माती खातां न ये ।
 गरळ आप नव्हे काये। परी तें खोटें ॥ ११ ॥
 पुण्यात्मा आणी पापात्मा। दोहिंकडे अंतरात्मा ।
 साधु भोंदु सीमा। सांडूच नये ॥ १२ ॥
 अंतर येक तों खरें। परी सांगातें घेऊं न येती माहारे ।
 पंडित आणि चाटें पोरें। येक कैसी ॥ १३ ॥
 मनुष्य आणि गधडे। राजहंस आणि कोंबडें ।
 राजे आणि माकडें। एक कैसी ॥ १४ ॥
 भागीरथीचें जळ आप। मोरी संवदणी तेंहि आप ।
 कुश्चिळ उदक अल्प। सेववेना ॥ १५ ॥
 याकारणें आचारशुद्ध। त्याउपरी विचारशुद्ध ।
 वीतरागी आणि सुबुद्ध। ऐसा पाहिजे ॥ १६ ॥
 शूरांहून मानिलें लंडी। तरी युद्धप्रसंगीं नरकाडी ।
 श्रीमंत सांडून बराडी। सेविता कैसें ॥ १७ ॥
 येका उदकें सकळ जालें। परी पाहोन पाहिजे सेविलें ।
 सगट अवघेंच घेतलें। तरी तें मूर्खपण ॥ १८ ॥
 जीवनाचेंच जालें अन्न। अन्नाचें जालें वमन ।
 परी वमनाचें भोजन। करितां न ये ॥ १९ ॥

तैसैं निन्द्य सोडूनद्यावें। वंद्य तें हृदई धरावें ।
 सत्कीर्तीनें भरावें। भूमंडळ ॥ २० ॥
 उत्तमांसि उत्तम माने। कनिष्ठांस तें न माने ।
 म्हणौन करंटे देवानें। करून ठेवले ॥ २१ ॥
 सांडा अवघें करंटपण। धरावें उत्तम लक्षण ।
 हरिकथा पुराण श्रवण। नीति न्याये ॥ २२ ॥
 वर्तयाचाविवेक। राजी राखणें सकळ लोक ।
 हळुहळु पुण्यलोक। करीत जावे ॥ २३ ॥
 मुलाचे चालीनें चालावें। मुलाच्या मनोगतें बोलावें ।
 तैसैं जनास सिकवावें। हळुहळु ॥ २४ ॥
 मुख्य मनोगत राखणें। हेंचि चातुर्याचीं लक्षणें ।
 चतुर तो चतुरांग जाणें। इतर तीं वेडीं ॥ २५ ॥
 वेड्यास वेडें म्हणों नये। वर्म कदापि बोलों नये ।
 तरीच घडे दिग्विजये। निस्पृहासी ॥ २६ ॥
 उदंड स्थळीं उदंड प्रसंग। जाणोनि करणें येथासांग ।
 प्राणिमात्राचा अंतरंग। होऊन जावें ॥ २७ ॥
 मनोगत राखोन जातां। परस्परें होये अवस्ता ।
 मनोगत तोडितां वेवस्तां। बरी नाहीं ॥ २८ ॥
 याकारणें मनोगत। राखेल तो मोठा महंत ।
 मनोगत राखतां समस्त। वोढोन येती ॥ २९ ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
 शिकवणनिरूपणनाम समास दहावा ॥ १० ॥ १३.१०
 ॥ दशक तेरावा समाप्त ॥

14 दशक चौदावा : अखंडध्यान

14.1 समास पहिला : निस्पृह लक्षणनाम

॥ श्रीराम ॥

ऐका स्पृहाची सिकवण। युक्ति बुद्धि शाहाणपण ।
 जेणें राहे समाधान। निरंतर ॥ १ ॥
 सोपा मंत्र परी नेमस्त। साधें वोषध गुणवंत ।
 साधें बोलणें सप्रचित। तैसैं माझें ॥ २ ॥
 तत्काळचि अवगुण जाती। उत्तम गुणाची होये प्राप्ती ।
 शब्दवोषध तीव्र श्रोतीं। साक्षणें सेवावें ॥ ३ ॥
 निस्पृहता धरूं नये। धरिली तरी सोडूं नये ।
 सोडिली तरी हिंडों नये। वोळखीमधें ॥ ४ ॥
 कांता दृष्टी राखों नये। मनास गोडी चाखऊं नये ।
 धारिष्ट चळतां दाखऊं नये। मुख आपुलें ॥ ५ ॥
 येकेस्थळीं राहों नये। कानकोंडें साहों नये ।
 द्रव्य दारा पाहों नये। आळकेपणें ॥ ६ ॥
 आचारभ्रष्ट होऊं नये। दिल्यां द्रव्य घेऊं नये ।
 उणा शब्द येऊं नये। आपणावरी ॥ ७ ॥
 भिक्षेविषीं लाजों नये। बहुत भिक्षा घेऊं नये ।
 पुसतां हि देऊं नये। वोळखी आपली ॥ ८ ॥
 धड मळिन नेसों नये। गोड अन्न खाऊं नये ।
 दुराग्रह करूं नये। प्रसंगें वर्तावें ॥ ९ ॥
 भोगीं मन असों नये। देहदुःखें त्रासों नये ।
 पुढें आशा धरूं नये। जीवित्वाची ॥ १० ॥
 विरक्ती गळों देऊं नये। धारिष्ट चळों देऊं नये ।
 ज्ञान मळिण होऊं नये। विवेकबळें ॥ ११ ॥
 करुणाकीर्तन सोडूं नये। अंतर्ध्यान मोडूं नये ॥
 प्रेमतंतु तोडूं नये। सगुणमूर्तीचा ॥ १२ ॥
 पोटी चिंता धरूं नये। कष्टें खेद मानूं नये ।
 समई धीर सांडूं नये। कांहीं केल्या ॥ १३ ॥
 अपमानितां सिणों नये। निखंदितां कष्टों नये ।
 धिःकारितां झुरों नये। कांहीं केल्या ॥ १४ ॥
 लोकलाज धरूं नये। लाजवितां लाजों नये ।
 खिजवितां खिजों नये। विरक्त पुरुषें ॥ १५ ॥
 शुद्ध मार्ग सोडूं नये। दुर्जनासीं तंडों नये ।
 समंध पडों देऊं नये। चांडाळासी ॥ १६ ॥
 तपीळपण धरूं नये। भांडवितां भांडों नये ।
 उडवितां उडऊं नये। निजस्थिती आपुली ॥ १७ ॥
 हांसवितां हासों नये। बोलवितां बोलों नये ।
 चालवितां चालों नये। क्षणक्षणा ॥ १८ ॥
 येक वेष धरूं नये। येक साज करूं नये ।
 येकदेसी होऊं नये। भ्रमण करावें ॥ १९ ॥

सलगी पडों देऊं नये। प्रतिग्रह घेऊं नये ।
 सभेमध्ये बैसों नये। सर्वकाळ ॥ २० ॥
 नेम आंगीं लाऊं नये। भरवसा कोणास देऊं नये ।
 अंगीकार करूं नये। नेमस्तपणाचा ॥ २१ ॥
 नित्यनेम सांडूं नये। अभ्यास बुडों देऊं नये ।
 परतंत्र होऊं नये। कांहीं केल्यां ॥ २२ ॥
 स्वतंत्रता मोडूं नये। निरापेक्षा तोडूं नये ।
 परापेक्षा होऊं नये। क्षणक्षणा ॥ २३ ॥
 वैभव दृष्टीं पाहों नये। उपाधीसुखें राहों नये ।
 येकांत मोडूं देऊं नये। स्वरूपस्थितीचा ॥ २४ ॥
 अनर्गळता करूं नये। लोकलाज धरूं नये ।
 कोठेंतरी होऊं नये। आसक्त कदां ॥ २५ ॥
 परंपरा तोडूं नये। उपाधी मोडूं देऊं नये ।
 ज्ञानमार्गे सोडूं नये। कदाकाळीं ॥ २६ ॥
 कर्ममार्ग सांडूं नये। वैराग्य मोडूं देऊं नये ।
 साधन भजन खंडूं नये। कदाकाळीं ॥ २७ ॥
 अतिवाद करूं नये। अनित्य पोटीं धरूं नये ।
 रागें भरीं भरों नये। भलतीकडे ॥ २८ ॥
 न मनी त्यास सांगों नये। कंटाळवाणें बोलों नये ।
 बहुसाल असो नये। येकें स्थळीं ॥ २९ ॥
 कांहीं उपाधी करूं नये। केली तरी धरूं नये ।
 धरिली तरी सांपडों नये। उपाधीमध्ये ॥ ३० ॥
 थोरपणें असो नये। महत्त्व धरून बैसों नये ।
 कांहीं मान इच्छूं नये। कोठेंतरी ॥ ३१ ॥
 साधेपण सोडूं नये। सानेपण मोडूं नये ।
 बळात्कारें जोडूं नये। अभिमान आंगीं ॥ ३२ ॥
 अधिकारेवीण सांगों नये। दाटून उपदेश देऊं नये ।
 कानकोडा करूं नये। परमार्थ कदा ॥ ३३ ॥
 कठीण वैराग्य सोडूं नये। कठीण अभ्यास सांडूं नये ।
 कठिणता धरूं नये। कोणेकेविशइं ॥ ३४ ॥
 कठीण शब्द बोलों नये। कठीण आज्ञा करूं नये ।
 कठीण धीरत्व सोडूं नये। कांहीं केल्यां ॥ ३५ ॥
 आपण आसक्त होऊं नये। केल्यावीण सांगों नये ।
 बहुसाल मार्गों नये। शिष्यवर्गांसी ॥ ३६ ॥
 उत्थट शब्द बोलों नये। इन्द्रियेस्मरण करूं नये ।
 शाक्तमार्गें भरों नये। मुक्तपणें भरीं ॥ ३७ ॥
 नीच कृतीं लाजों नये। वैभव होतां माजों नये ।
 क्रोधें भरीं भरों नये। जाणपणें ॥ ३८ ॥
 थोरपणें चुकों नये। न्याये नीति सांडूं नये ।
 अप्रमाण वर्तो नये। कांहीं केल्या ॥ ३९ ॥
 कळल्यावीण बोलों नये। अनुमानें निश्चये करूं नये ।
 सांगतां दुःख धरूं नये। मूर्खपणें ॥ ४० ॥
 सावधपण सोडूं नये। व्यापकपण सांडूं नये ।
 कदा सुख मानूं नये। निसुगपणाचें ॥ ४१ ॥
 विकल्प पोटीं धरूं नये। स्वार्थआज्ञा करूं नये ।
 केली तरी टाकूं नये। आपणास पुढें ॥ ४२ ॥

प्रसंगेवीण बोलों नये। अन्वयेवीण गाऊं नये ।
 विचारेवीण जाऊं नये। अविचारपधें ॥ ४३ ॥
 परोपकार सांडूं नये। परपीडा करूं नये ।
 विकल्प पडों देऊं नये। कोणीयेकासी ॥ ४४ ॥
 नेणपण सोडूं नये। महंतपण सांडूं नये ।
 द्रव्यासाठीं हिंडों नये। कीर्तन करीत ॥ ४५ ॥
 संशयात्मक बोलों नये। बहुत निश्चये करूं नये ।
 निर्वाहेवीण धरूं नये। ग्रंथ हातीं ॥ ४६ ॥
 जाणपणें पुसों नये। अहंभाव दिसों नये ।
 सांगेन ऐसें म्हणों नये। कोणीयेकासी ॥ ४७ ॥
 ज्ञानगर्व धरूं नये। सहसा छळणा करूं नये ।
 कोठें वाद घालूं नये। कोणीयेकासी ॥ ४८ ॥
 स्वार्थबुद्धी जडों नये। कारबारीं पडों नये ।
 कार्यकर्ते होऊं नये। राजद्वारीं ॥ ४९ ॥
 कोणास भर्वसा देऊं नये। जड भिक्षा मार्गों नये ।
 भिक्षेसार्थीं सांगों नये। परंपरा आपुली ॥ ५० ॥
 सोडिरिकीत पडों नये। मध्यावर्ति घडों नये ।
 प्रपंचाची जडों नये। उपाधी आंगीं ॥ ५१ ॥
 प्रपंचप्रस्तीं जाऊं नये। बाष्कळ अन्न खाऊं नये ।
 पाहुण्यासरिसें घेऊं नये। आमंत्रणें कदां ॥ ५२ ॥
 श्राध पक्ष सटी सामासें। शांती फळशोबन वारसें ।
 भोग राहात बहुवसें। नवस व्रतें उद्यापनें ॥ ५३ ॥
 तेथें निस्पृहे जाऊं नये। त्याचें अन्न खाऊं नये ।
 येळिलवाणें करूं नये। आपणासी ॥ ५४ ॥
 लग्नमुहुर्ती जाऊं नये। पोटासाठीं गाऊं नये ।
 मोलें कीर्तन करूं नये। कोठेंतरी ॥ ५५ ॥
 आपली भिक्षा सोडूं नये। वारें अन्न खाऊं नये ।
 निस्पृहासि घडों नये। मोलयात्रा ॥ ५६ ॥
 मोलें सुकृत करूं नये। मोलपुजारी होऊं नये ।
 दिल्ला तरी घेऊं नये। इनाम निस्पृहे ॥ ५७ ॥
 कोठें मठ करूं नये। केला तरी तो धरूं नये ।
 मठपती होऊन बैसों नये। निस्पृह पुरुषें ॥ ५८ ॥
 निस्पृहे अवघेंचि करावें। परी आपण तेथें न सांपडावें ।
 परस्परें उभारावें। भक्तिमार्गासी ॥ ५९ ॥
 प्रेत्नेविण राहों नये। आळस दृष्टी आणूं नये ।
 देह अस्तां पाहों नये। वियोग उपासनेचा ॥ ६० ॥
 उपाधीमध्ये पडों नये। उपाधी आंगीं जडों नये ।
 भजनमार्ग मोडूं नये। निसंगळपणें ॥ ६१ ॥
 बहु उपाधी करूं नये। उपाधीविण कामा नये ।
 सगुणभक्ति सोडूं नये। विभक्ति खोटी ॥ ६२ ॥
 बहुसाल धावों नये। बहुसाल साहों नये ।
 बहुत कष्ट करूं नये। असुदें खोटे ॥ ६३ ॥
 बहुसाल बोलों नये। अबोलणें कामा नये ।
 बहुत अन्न खाऊं नये। उपवास खोटा ॥ ६४ ॥
 बहुसाल निजों नये। बहुत निद्रा मोडूं नये ।
 बहुत नेम धरूं नये। वाश्कळ खोटे ॥ ६५ ॥

बहु जनीं असों नये । बहु आरण्य सेऊं नये ।
 बहु देह पाळूं नये । आत्महत्या खोटी ॥ ६६ ॥
 बहु संग धरूं नये । संतसंग सांडुं नये ।
 कर्मठपण कामा नये । अनाचार खोटा ॥ ६७ ॥
 बहु लोकिक सांडुं नये । लोकाधेन होऊं नये ।
 बहु प्रीती कामा नये । निष्ठुरता खोटी ॥ ६८ ॥
 बहु संशये धरूं नये । मुक्तमार्ग कामा नये ।
 बहु साधनीं पडों नये । साधनेंवीण खोटें ॥ ६९ ॥
 बहु विषये भोगूं नये । विषयत्याग करितां नये ।
 देहलोभ धरूं नये । बहु त्रास खोटा ॥ ७० ॥
 वेगळा अनुभव घेऊं नये । अनुभवेवीण कामा नये ।
 आत्मस्थिती बोलों नये । स्तब्धता खोटी ॥ ७१ ॥
 मन उरों देऊं नये । मनेंवीण कामा नये ।
 अलक्ष वस्तु लक्षा नये । लक्षेवीण खोटें ॥ ७२ ॥
 मनबुद्धिअगोचर । बुद्धीवीण अंधकार ।
 जाणीवेचा पडो विसर । नेणीव खोटी ॥ ७३ ॥
 ज्ञातेपण धरूं नये । ज्ञानेवीण कामा नये ।
 अतर्क्य वस्तु तर्का नये । तर्केवीण खोटें ॥ ७४ ॥
 दृश्यस्मरण काम नये । विस्मरण पडों नये ।
 कांहीं चर्चा करूं नये । केलियावीण न चले ॥ ७५ ॥
 जर्गी भेद कामा नये । वर्णसंकर करूं नये ।
 आपला धर्म उडऊं नये । अभिमान खोटा ॥ ७६ ॥
 आशाबद्धत बोलों नये । विवेकेवीण चालों नये ।
 समाधान हालों नये । कांहीं केल्यां ॥ ७७ ॥
 अबद्ध पोथी लेहों नये । पोथीवीण कामा नये ।
 अबद्ध वाचूं नये । वाचिल्यावीण खोटें ॥ ७८ ॥
 निस्पृहे वगत्रुत्व सांडूं नये । आशंका घेतां भांडों नये ।
 श्रोतयांचा मानूं नये । वीट कदा ॥ ७९ ॥
 हें सिकवण धरितां चित्तीं । सकळ सुखें वोळगती ।
 आंगीं बाणें महंती । अकस्मात ॥ ८० ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
 निस्पृहलक्षणनाम समास पहिला ॥ १ ॥ १४.१

14.2 समास दुसरा : भिक्षानिरूपण

॥ श्रीराम ॥

ब्रह्माणाची मुख्य दीक्षा । मागितली पाहिजे भिक्षा ।
 वों भवति या पक्षा । रक्षिलें पाहिजे ॥ १ ॥
 भिक्षा मागोन जो जेविला । तो निराहारी बोलिला ।
 प्रतिग्रहावेगळा जाला । भिक्षा मागतां ॥ २ ॥
 संतासंत जे जन । तेथें कोरान्न मागोन करी भोजन ।
 तेनें केलें अमृतप्राशन । प्रतिदिनीं ॥ ३ ॥

॥ श्लोक ॥

भिक्षाहारी निराहारी । भिक्षा नैव प्रतिग्रहः ।
 असंतो वापि संतो वा । सोमपानं दिने दिने ॥

ऐसा भिक्षेचा महिमा । भिक्षा माने सर्वोत्तमा ।
 ईश्वराचा अगाध महिमा । तोहि भिक्षा मागे ॥ ४ ॥
 दत्त गोरक्ष आदिकरुनी । सिद्ध भिक्षा मागती जनीं ।
 निस्पृहता भिक्षेपासुनी । प्रगट होये ॥ ५ ॥
 वार लाऊन बैसला । तरी तो पराधेन जाला ।
 तैसीच नित्यावळीला । स्वतंत्रता कैची ॥ ६ ॥
 आठां दिवसां धान्य मेळविलें । तरी तें कंटाळवाणें जालें ।
 प्राणी येकायेकीं चवले । नित्यनूतनतेपासुनी ॥ ७ ॥
 नित्य नूतन हिंडावें । उदंड देशाटण करावें ।
 तरीच भिक्षा मागतां बरवें । श्लाघ्यवाणें ॥ ८ ॥
 अखंड भिक्षेच अभ्यास । तयास वाटेना परदेश ।
 जिकडे तिकडे स्वदेश । भुवनत्रै ॥ ९ ॥
 भिक्षां मागतां किरकों नये । भिक्षा मागतां लाजो नये ।
 भिक्षा मागतां भागों नये । परिभ्रमण करावें ॥ १० ॥
 भिक्षा आणि चमत्कार । च्चाकाटती लहानथोर ।
 कीर्ति वर्णी निरंतर । भगवंताची ॥ ११ ॥
 भिक्षा म्हणिजे कामधेनु । सदा फळ नव्हे सामान्यु ।
 भिक्षेस करी जो अमान्यु । तो करंटा जोगी ॥ १२ ॥
 भिक्षेनें वोळखी होती । भिक्षेनें भरम चुकती ।
 सामान्य भिक्षा मान्य करिती । सकळ प्राणी ॥ १३ ॥
 भिक्षा म्हणिजे निर्भये स्थिति । भिक्षेनें प्रगटे महंती ।
 स्वतंत्रता ईश्वरप्राप्ती । भिक्षागुणें ॥ १४ ॥
 भिक्षेस नाही आडथळा । भिक्षाहारी तो मोकळा ।
 भिक्षेकरितां सार्थक वेअळा । काळ जातो ॥ १५ ॥
 भिक्षा म्हणिजे अमरवल्ली । जिकडे तिकडे लगवली ।
 अवकाळीं फळदायेनी जाली । निर्लज्जासी ॥ १६ ॥
 पृथ्वीमधें देश नाना । फिरतां उपवासी मरेना ।
 कोणे येके ठाई जना । जड नव्हे ॥ १७ ॥
 गोरज्य वाणिज्य कृषी । त्याहून प्रतिष्ठा भिक्षेसी ।
 विसंभों नये झोळीसी । कदाकाळीं ॥ १८ ॥
 भिक्षेऐसें नाही वैराग्य । वैराग्यापरतें नाही भाग्य ।
 वैराग्य नस्तां अभाग्य । येकदेसी ॥ १९ ॥
 कांहीं भिक्षा आहे म्हणावें । अल्पसंतोषी असावें ।
 बहुत आणितां घ्यावें । मुष्टी येक ॥ २० ॥
 सुखरूप भिक्षा मागणें । ऐसी निस्पृहतेचीं लक्षणें ।
 मृद वागविळास करणें । परम सौख्यकारी ॥ २१ ॥
 ऐसी भिक्षेची स्थिती । अल्प बोलिलें येथामती ।
 भिक्षा वांचवी विपत्ती । होणार काळीं ॥ २२ ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
 भिक्षानिरूपणनाम समास दुसरा ॥ २ ॥ १४.२

14.3 समास तिसरा : कवित्वकला निरूपण

॥ श्रीराम ॥

कवित्व शब्दसुमनमाळा। अर्थ परिमळ आगळा ।
तेणें संतषट्पदकुळा। आनंद होये ॥ १ ॥
ऐसी माळा अंतःकरणी। गुंफुन पूजा रामचरणी ।
वांकारतंत अखंडपणी। खंडू च नये ॥ २ ॥
परोपकाराकारणें। कवित्व अगत्य करणें ।
तया कवित्वाचीं लक्षणें। बोलिजेती ॥ ३ ॥
जेणें घडे भगवद्भक्ती। जेणें घडे विरक्ती ।
ऐसिया कत्वाची युक्ती। आधीं वाढवावी ॥ ४ ॥
क्रियेवीण शब्दज्ञान। तया न मानिती सज्जन ।
म्हणौनी देव प्रसन्न। अनुतापें करावा ॥ ५ ॥
देवाचेन प्रसन्नपणें। जें जें घडे बोलणें ।
तें तें अत्यंत श्लाघ्यवाणें। या नाव प्रासादिक ॥ ६ ॥
धीट पाठ प्रसादिक। ऐसें बोलती अनेक ।
तरी हा त्रिविध विवेक। बोलिजेल ॥ ७ ॥
धीट म्हणिजे धीटपणें केलें। जें जें आपुल्या मनास आलें ।
बळेंचि कवित्व रचिलें। या नाव धीट बोलिजे ॥ ८ ॥
पाठ म्हणिजे पाठांतर। बहुत पाहिलें ग्रंथांतर ।
तयासरिखा उतार। आपणचि केला ॥ ९ ॥
सीघ्रचि कवित्व जोडिलें। दृष्टि पडिलें तें चि वर्णिलें ।
भक्तिवांचून जें केलें। त्या नाव धीटपाठ ॥ १० ॥
कामिक रसिक श्रृंगारिक। वीर हास्य प्रस्ताविक ।
कौतुक विनोद अनेक। या नाव धीटपाठ ॥ ११ ॥
मन जालें कामाकार। तैसेचि निघती उद्गार ।
धीटपाठें परपार। पाविजेत नाही ॥ १२ ॥
व्हावया उदरशांती। करणें लागे नरस्तुती ।
तेथें केली जे वित्पत्ति। त्या नाव धीटपाठ ॥ १३ ॥
कवित्व नसावें धीटपाठ। कवित्व नसावें खटपट ।
कवित्व नसावें उद्धट। पाषांडमत ॥ १४ ॥
कवित्व नसावें वादांग। कवित्व नसावें रसभंग ।
कवित्व नसावें रंगभंग। दृष्टांतहीन ॥ १५ ॥
कवित्व नसावें पाल्हाळ। कवित्व नसावें बाष्कळ ।
कवित्व नसावें कुटीळ। लक्षुनियां ॥ १६ ॥
हीन कवित्व नसावें। बोलिलेंचि न बोलावें ।
छंदभंग न करावें। मुद्राहीन ॥ १७ ॥
वित्पत्तिहीन तर्कहीन। कळाहीन शब्दहीन ।
भक्तिज्ञानवैराग्यहीन। कवित्व नसावें ॥ १८ ॥
भक्तिहीन जें कवित्व। तेंचि जाणावें ठोबें मत ।
आवडीहीन जें वगत्रत्व। कंटाळवाणें ॥ १९ ॥
भक्तिविण जो अनुवाद। तोचि जाणावा विनोद ।
प्रीतीविण संवाद। घडे केवी ॥ २० ॥

असो धीट पाठ तें ऐसें। नाथिलें अहंतेचें पिसें ।
आतां प्रसादिक तें कैसें। सांगिजेल ॥ २१ ॥
वैभव कांता कांचन। जयास वाटे हें वमन ।
अंतरी लागलें ध्यान। सर्वोत्तमाचें ॥ २२ ॥
जयास घडीनें घडी। लागे भगवंती आवडी ।
चढती वाढती गोडी। भगद्भजनाची ॥ २३ ॥
जो भगवद्भजनेवीण। जाऊं नेदी येक क्षण ।
सर्वकाळ अंतःकरण। भक्तिरंगें रंगलें ॥ २४ ॥
जया अंतरी भगवंत। अचळ राहिला निवांत ।
तो स्वभावं जें बोलत। तें ब्रह्मनिरूपण ॥ २५ ॥
अंतरी बैसला गोविंद। तेणें लागला भक्तिछंद ।
भक्तीविण अनुवाद। आणीक नाही ॥ २६ ॥
आवडी लागली अंतरीं। तैसीच वंदे वैखरी ।
भावं करुणाकीर्तन करी। प्रेमभरें नाचतु ॥ २७ ॥
भगवंतीं लागलें मन। तेणें नाठवे देहभान ।
शंका लज्या पळोन। दुरी ठेली ॥ २८ ॥
तो प्रेमरंगें रंगला। तो भक्तिमदें मातला ।
तेणें अहंभाव घातला। पायांतळीं ॥ २९ ॥
गात नाचत निशंक। तयास कैचे दिसती लोक ।
दृष्टीं त्रैलोक्यनायेक। वसोन ठेला ॥ ३० ॥
ऐसा भगवंतीं रंगला। आणीक कांहीं नलगे त्याला ।
स्वइच्छा वर्णू लागला। ध्यान कीर्ती प्रताप ॥ ३१ ॥
नाना ध्यानें नाना मूर्ती। नाना प्रताप नाना कीर्ती ।
तयापुढें नरस्तुती। त्रुणतुल्य वाटे ॥ ३२ ॥
असो ऐसा भगवद्भक्त। जो ये संसारीं विरक्त ।
तयास मानिती मुक्त। साधुजन ॥ ३३ ॥
त्याचे भक्तीचें कौतुक। तयानव प्रसादिक ।
सहज बोलतां विवेक। प्रगट होय ॥ ३४ ॥
ऐका कवित्वलक्षण। केलेंच करूं निरूपण ।
जेणे निवे अंतःकर्ण। श्रोतयांचें ॥ ३५ ॥
कवित्व असावें निर्मळ। कवित्व असावें सरळ ।
कवित्व असावें प्रांजळ। अन्वयाचें ॥ ३६ ॥
कवित्व असावें भक्तिबळें। कवित्व असावें अर्थागळें ।
कवित्व असावें वेगळें। अहंतेसी ॥ ३७ ॥
कवित्व असावें कीर्तिवाड। कवित्व असावें रम्य गोड ।
कवित्व असावें जाड। प्रतापविषीं ॥ ३८ ॥
कवित्व असावें सोपें। कवित्व असावें अल्परूपें ।
कवित्व असावें सुल्लपें। चरणबंद ॥ ३९ ॥
मृदु मंजुळ कोमळ। भव्य अद्भुत विशाल ।
गौल्य माधुर्य रसाळ। भक्तिरसें ॥ ४० ॥
अक्षरबंद पदबंद। नाना चातुर्य प्रबंद ।
नाना कौशल्यता छंदबंद। धाटी मुद्रा अनेक ॥ ४१ ॥
नाना युक्ती नाना बुद्धी। नाना कळा नाना सिद्धी ।
नाना अन्वये साधी। नाना कवित्व ॥ ४२ ॥
नाना साहित्य दृष्टांत। नाना तर्क धात मात ।
नाना संमती सिद्धांत। पूर्वपक्षेंसीं ॥ ४३ ॥

नाना गती नाना वित्पत्ती । नाना मती नाना स्फुर्ति ।
 नाना धारणा नाना धृती । या नाव कवित्व ॥ ४४ ॥
 शंका आशंका प्रत्योत्तरें । नाना काव्यें शास्त्राधारें ।
 तुटे संशये निर्धारें । दिर्धारितां ॥ ४५ ॥
 नाना प्रसंग नाना विचार । नाना योग नाना विवर ।
 नाना तत्वचर्चासार । या नाव कवित्व ॥ ४६ ॥
 नाना साधनें पुरस्चरणें । नाना तपें तीर्थाटणें ।
 नाना सदेह फेडणें । या नाव कवित्व ॥ ४७ ॥
 जेणें अनुताप उपजें । जेणें लोकिक लाजे ।
 जेणें ज्ञान उमजे । या नाव कवित्व ॥ ४८ ॥
 जेणें ज्ञान हें प्रबळे । जेणें वृत्ती हे मावळें ।
 जेणें भक्तिमार्ग कळे । या नाव कवित्व ॥ ४९ ॥
 जेणें सद्बुद्धि तुटे । जेणें भवसिंधु आटे ।
 जेणें भगवंत प्रगटे । या नाव कवित्व ॥ ५० ॥
 जेणें सद्बुद्धि लागे । जेणें पाषांड भंगे ।
 जेणें विवेक जागे । या नाव कवित्व ॥ ५१ ॥
 जेणें सद्बुद्धि भासे । जेणें भास हा निरसे ।
 जेणें भिन्नत्व नासे । या नाव कवित्व ॥ ५२ ॥
 जेणें होये समाधान । जेणें तुटे संसारबंधन ।
 जया मानिती सज्जन । तया नाव कवित्व ॥ ५३ ॥
 ऐसें कवित्वलक्षण । सांगतां तें असाधारण ।
 परंतु कांहीयेक निरूपण । बुझावया केलें ॥ ५४ ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
 कवित्वकला निरूपण समास तिसरा ॥ ३ ॥ १४.३

14.4 समास चौथा : कीर्तन लक्षण

॥ श्रीराम ॥

कलयुगीं कीर्तन करावें । केवळ कोमळ कुशळ गावें ।
 कठीण कर्कश कुटें सांडावें । येकीकडे ॥ १ ॥
 खटखट खुटून टाकावी । खळखळ खळांसीं न करावी ।
 खरें खोटें खवळों नेदावी । वृत्ति आपुली ॥ २ ॥
 गर्वगाणें गाऊं नये । गातां गातां गळों नये ।
 गोप्य गुज गर्जो नये । गुण गावे ॥ ३ ॥
 घष्टणी घिसणी घस्मरपणें । घसर घसरूं घसा खाणें ।
 घुमघुमों चि घुमणें । योग्य नव्हे ॥ ४ ॥
 नाना नामे भगवंताचीं । नाना ध्यानं सगुणाचीं ।
 नाना कीर्तनें कीर्तीचीं । अद्भुत करावीं ॥ ५ ॥
 चकचक चुकावेना । चाट चावट चळावेना ।
 चरचर चुरचुर लागेना । ऐसें करावें ॥ ६ ॥
 छळछळ छळणा करूं नये । छळितां छळितां छळों नये ।
 छळणें छळणा करूं नये । कोणीयेकाची ॥ ७ ॥

जि जि जि जि म्हणावेना । जो जो जागे तो तो पावना ।
 जपजपों जनीजनार्दना । संतुष्ट करावें ॥ ८ ॥
 झिरपे झरे पझरे जळ । झळके दुरुनी झळाळ ।
 झडझडां झळकती सकळ । प्राणी तेथें ॥ ९ ॥
 या या या या म्हणावें नलगे । या या या या उपाव नलगे ।
 या या या या कांहीं च नलगे । सुबुद्धासी ॥ १० ॥
 टक टक टक करूं नये । टाळाटाळी टिकों नये ।
 टम टम टम टम लाऊं नये । कंटाळवाणी ॥ ११ ॥
 ठस ठोंबस ठाकावेना । ठक ठक ठक करावेना ।
 ठाकें ठमकें ठसावेना । मूर्तिध्यान ॥ १२ ॥
 डळमळ डळमळ डकों नये । डगमग डगमग कामा नये ।
 डंडळ डंडळ चुकों नये । हेंकाडपणें ॥ १३ ॥
 ढिसाळ ढाला ढळती कुंचे । ढोबळा ढसकण डुले नाचे ।
 ढळेचिना ढिगढिगांचे । कंटाळवाणे ॥ १४ ॥
 नाना नेटक नागर । नाना नम्र गुणागर ।
 नाना नेमक मधुर । नेमस्त गाणें ॥ १५ ॥
 ताळ तुंबरे तानमानें । ताळबद्ध तंतगाणें ।
 तूर्त तार्किक तनें मनें । तल्लिन होती ॥ १६ ॥
 थर्थरां थरकती रोमांच । थै थै थै स्वरें उंच ।
 थिरथिर थिरावे नाच । प्रेमळ भक्तांचा ॥ १७ ॥
 दक्षदाक्षण्य दाटलें । बंदे प्रबंदे कोंदाटलें ।
 दमदम दुमदुमों लागलें । जगदंतर ॥ १८ ॥
 धूर्त तूर्त धावोन आला । धिंगबुद्धीनें धिंग जाला ।
 धाकें धाकें धोकला । रंग अवघा ॥ १९ ॥
 नाना नाटक नेटके । नाना मानें तुके कौतुके ।
 नाना नेमक अनेकें । विद्यापात्रें ॥ २० ॥
 पाप पळोन गेलें दुरी । पुण्य पुष्कळ प्रगटे वरी ।
 परतरतो परे अंतरीं । चटक लागे ॥ २१ ॥
 फुकट फाकट फटवणें नाहीं । फटकळ फुगडी पिंगा नाहीं ।
 फिकें फसकट फोल नाहीं । भकाध्या निंदा ॥ २२ ॥
 बरें बरें बरें म्हणती । बाबा बाबा उदंड करिती ।
 बळें बळेंचि बळाविती । कथेलागीं ॥ २३ ॥
 भला भला भला लोकीं । भक्तिभावें भव्य अनेकीं ।
 भूषण भाविक लोकीं । परोपकारें ॥ २४ ॥
 मानेल तरी मानावें मनें । मत्त न व्हावें ममतेनें ।
 मी मी मी मी बहुत जनें । म्हणिजेत आहे ॥ २५ ॥
 येकें टोकत येकांपासीं । येऊं येऊं येती झडेसीं ।
 या या या या असे तयासीं । म्हणावें नलगे ॥ २६ ॥
 राग रंग रसाळ सुरगें । अंतर संगित रागें ।
 रत्नपरीक्षा रत्नामागें । धांवती लोक ॥ २७ ॥
 लवलवां लवती लोचन । लकलकां लकलें मन ।
 लपलपों लपती जन । आवडीनें ॥ २८ ॥
 वचनें वाउगीं वदेना । वावरेविवरे वसेना ।
 वगवृत्तें निववी जना । विनित होउनी ॥ २९ ॥
 सारासार समस्ताला । सिकऊं सिकऊं जनाला ।
 साहित संगित सज्जनाला । बरें वाटे ॥ ३० ॥

खरेंखोटें खरें वाटलें । खर्खर खूर्खुर खुंटलें ।
 खोटें खोटेपणें गेलें । खोटें म्हणोनियां ॥ ३१ ॥
 शाहाणे शोधितां शोधेना । शास्त्रार्थ श्रुती बोधेना ।
 शुक शारिकाशमेना । शब्द तयाचा ॥ ३२ ॥
 हरुषें हरुषें हासिला । हाहाहोहोनें भुलला ।
 हित होईना तयाला । परत्रीचें ॥ ३३ ॥
 लक्षावें लक्षितां अलक्षी । लक्षिलें लोचनातें लक्षी ।
 लंगलें लयेतें अलक्षी । विहिंगममार्गें ॥ ३४ ॥
 क्षेत्र क्षेत्रज्ञ क्षोभतो । क्षमा क्षमून क्षमवितो ।
 क्षमणें क्षोभणें क्षेत्रज्ञ तो । सर्वां टाई ॥ ३५ ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
 कीर्तन लक्षण निरूपण समास चौथा ॥ ४ ॥ १४.४

14.5 समास पांचवा : हरिकथा लक्षण

॥ श्रीराम ॥

मागां हरिकथेचें लक्षण । श्रोतीं केला होता प्रस्न ।
 सावध होऊन विचक्षण । परिसोन आतां ॥ १ ॥
 हरिकथा कैसी करावी । रंगें कैसी भरावी ।
 जेणें पाविजे पदवी । रघुनाथकूपेची ॥ २ ॥
 सोनें आणि परिमळे । युक्षदंडा लागती फळें ।
 गौल्य माधुर्य रसाळें । तरी ते अपूर्वता ॥ ३ ॥
 तैसा हरिदास आणि विरक्त । ज्ञाता आणि प्रेमळ भक्त ।
 वित्पन्न आणि वादरहित । तरी हेहि अपूर्वता ॥ ४ ॥
 रागज्ञानी ताळज्ञानी । सकळकळा ब्रह्मज्ञानी ।
 निराभिमानें वर्ते जनीं । तरी हेहि अपूर्वता ॥ ५ ॥
 मछर नाही जयासी । जो अत्यंत प्रिये सज्जनासी ।
 चतुरांग जाणें मानसीं । अंतरनिष्ठ ॥ ६ ॥
 जयंत्यादिकें नाना पर्वें । तीर्थें क्षेत्रें जें अपूर्वें ।
 जेथें वसिजे देवाधिदेवें । सामर्थ्यरूपें ॥ ७ ॥
 तया तीर्थातें जे न मानिती । शब्दज्ञानें मिथ्या म्हणती ।
 तया पामरां श्रीपती । जोडेल कैचा ॥ ८ ॥
 निर्गुण नेलें संदेहानें । सगुण नेलें ब्रह्मज्ञानें ।
 दोहिकडे अभिमानें । वोस केलें ॥ ९ ॥
 पुढें असतां सगुणमूर्ती । निर्गुणकथा जे करिती ।
 प्रतिपादून उच्छेदिती । तेचि पढतमूर्ख ॥ १० ॥
 ऐसी न कीजे हरिकथा । अंतर पडे उभये पंथा ।
 परिस लक्षणें आतां । हरिकथेचीं ॥ ११ ॥
 सगुणमूर्तीपुढें भावें । करुणाकीर्तन करावें ।
 नानाध्यानें वर्णावें । प्रतापकीर्तितें ॥ १२ ॥
 ऐसें गातां स्वभावें । रसाळ कथा वोढवे ।
 सर्वांतरीं हेलावे । प्रेमसुख ॥ १३ ॥

कथा रचायाची खूण । सगुणीं नाणावें निर्गुण ।
 न बोलावे दोष गुण । पुढिलांचे कदा ॥ १४ ॥
 देवाचें वर्णावें वैभाव । नाना प्रकारें महत्त्व ।
 सगुणीं ठेउनियां भाव । हरिकथा करावी ॥ १५ ॥
 लाज सांडून जनाची । आस्था सांडून धनाची ।
 नीच नवी कीर्तनाची । आवडी धरावी ॥ १६ ॥
 नम्र होऊन राजांगणी । निःशंक जावें लोटांगणी ।
 करताळिका नृत्य वाणीं । नामघोषें गर्जावें ॥ १७ ॥
 येकांची कीर्ति येकापुढें । वर्णितां साहित्य न पडे ।
 म्हणोनियां निवाडे । जेथील तेथें ॥ १८ ॥
 मूर्ती नस्तां सगुण । श्रवणीं बैसले साधुजन ।
 तरी अद्वैतनिरूपण । अवश्य करावें ॥ १९ ॥
 नाही मूर्ती नाही सज्जन । श्रवणीं बैसले भाविक जन ।
 तरी करावें कीर्तन । प्रस्ताविक वैराग्य ॥ २० ॥
 श्रुंघारिक नवरसिक । यामधें सांडावें येक ।
 स्त्रियादिकांचें कौतुक । वर्णुं नये कीं ॥ २१ ॥
 लावण्य स्त्रियांचें वर्णितां । विकार बाधिजे तत्वता ।
 धारिष्टापासून श्रोता । चळे तत्काळ ॥ २२ ॥
 म्हणऊन तें तजावें । जें बाधक साधकां स्वभावें ।
 घेतां अंतरीं ठसावें । ध्यान स्त्रियांचें ॥ २३ ॥
 लावण्य स्त्रियांचें ध्यान । कामाकार जालें मन ।
 कैचें आठवेल ध्यान । ईश्वराचें ॥ २४ ॥
 स्त्री वर्णितां सुखावला । लावण्याचे भरी भरला ।
 तो स्वयें जाणावा चवला । ईश्वरापासुनी ॥ २५ ॥
 हरिकथेसी भावबळें । गेला रंग तो तुंबळें ।
 निमिष्य येक जरी आकळे । ध्यानीं परमात्मा ॥ २६ ॥
 ध्यानीं गुंतलें मन । कैचें आठवेल जन ।
 निशंक निर्लज्ज कीर्तन । करितां रंग माजे ॥ २७ ॥
 रागज्ञान ताळज्ञान । स्वरज्ञानेंसी वित्पन्न ।
 अर्थान्वयाचें कीर्तन । करूं जाणे ॥ २८ ॥
 छपन्न भाषा नाना कळा । कंठमाधुर्य कोकिळा ।
 परी तो भक्तिमार्ग वेगळा । भक्त जाणती ॥ २९ ॥
 भक्तांस देवाचें ध्यान । देवावांचून नेणें अन्न ।
 कळावंतांचें जें मन । तें कळाकार जालें ॥ ३० ॥
 श्रीहरिवीण जे कळा । तेचि जाणावी अवकळा ।
 देवास सांडून वेगळा । प्रत्यक्ष पडिला ॥ ३१ ॥
 सर्पी वेढिले चंदनासी । निधानाआड विवसी ।
 नाना कळा देवासी । आड तैस्या ॥ ३२ ॥
 सांडून देव सर्वज्ञ । नादामध्यें व्हावें मग्न ।
 तें प्रत्यक्ष विघ्न । आडवें आलें ॥ ३३ ॥
 येक मन गुंतलें स्वरीं । कोणें चिंतावा श्रीहरी ।
 बळेंचि धरुनियां चोरीं । शुश्रूषा घेतली ॥ ३४ ॥
 करितां देवाचें दर्शन । आडवें आलें रागज्ञान ।
 तेणें धरुनियां मन । स्वरागागें नेलें ॥ ३५ ॥
 भेटों जातां राजद्वारीं । बळेंचि धरिला बेगारी ।
 कळावंतां तैसी परी । कळेंनें केली ॥ ३६ ॥

मन ठेऊन ईश्वरी। जो कोणी हरिकथा करी ।
तोचि ये संसारी। धन्य जाणा ॥ ३७ ॥
जयास हरिकथेची गोडी। उठे नीच नवी आवडी ।
तयास जोडली जोडी। सर्वोत्तमाची ॥ ३८ ॥
हरिकथा मांडली जेथें। सर्व सांडून धावे तेथें ।
आलस्य निद्रा दवडून स्वार्थें। हरिकथेसि सादर ॥ ३९ ॥
हरिभक्तांचिये घरीं। नीच कृत्य अंगिकारी ।
साहेभूत सर्वांपरीं। साक्षपें होये ॥ ४० ॥
या नावाचा हरिदास। जयासि नामीं विश्वास ।
येथून हा समास। संपूर्ण जाला ॥ ४१ ॥
इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
हरिकथालक्षणनिरूपण समास पांचवा ॥ ५ ॥ १४.५

14.6 समास सहावा : चातुर्य लक्षण

॥ श्रीराम ॥

रूप लावण्य अभ्यासितां न ये। सहजगुणास न चले उपाये ।
कांहीं तरी धरावी सोये। अगांतुक गुणाची ॥ १ ॥
काळें माणुस गोरें होयेना। वनाळास येत्न चालेना ।
मुक्यास वाचा फुटेना। हा सहजगुण ॥ २ ॥
आंधळें डोळस होयेना। बधिर तें ऐकेना ।
पांगुळ पाये घेइना। हा सहजगुण ॥ ३ ॥
कुरूपतेचीं लक्षणें। किती म्हणोनि सांगणें ।
रूप लावण्य याकारणें। पालटेना ॥ ४ ॥
अवगुण सोडितां जाती। उत्तम गुण अभासितां येती ।
कुविद्या सांडून सिकती। शाहाणे विद्या ॥ ५ ॥
मूर्खपण सांडितां जातें। शाहाणपण सिकतां येतें ।
कारबार करितां उमजतें। सकळ कांहीं ॥ ६ ॥
मान्यता आवडे जीवीं। तरी कां उपेक्षा करावी ।
चातुर्येविण उंच पदवी। कदापी नाही ॥ ७ ॥
ऐसी प्रचीत येते मना। तरी कां स्वहित कराना ।
सन्मार्गें चालतां जनां। सज्जना माने ॥ ८ ॥
देहे नेटके श्रृंगारिलें। परी चातुर्येविण नासलें ।
गुणेविण साजिरें केलें। बष्कळ जैसें ॥ ९ ॥
अंतर्कळा श्रृंगारावी। नानापरी उमजवावी ।
संपदा मेळऊन भोगावी। सावकास ॥ १० ॥
प्रेत्न करीना सिकेना। शरीर तेंहि कष्टविना ।
उत्तम गुण घेईना। सदाकोपी ॥ ११ ॥
आपण दुसऱ्यास करावें। तें उसिणें सर्वेचि घ्यावें ।
जना कष्टवितां कष्टावें। लागेल बहु ॥ १२ ॥
न्यायें वर्तेल तो शहाणा। अन्याइ तो दैन्यवाणा ।
नाना चातुर्याच्या खुणा। चतुर जाणे ॥ १३ ॥

जें बहुतांस मानलें। तें बहुती मान्य केलें ।
येर तें वेर्थचि गेलें। जगनिंद्य ॥ १४ ॥
लोक आपणासि वोळावे। किंवा आवचेच कोसळावे ।
आपणास समाधान फावे। ऐसें करावें ॥ १५ ॥
समाधानें समाधान वाढे। मित्रिनें मित्रि जोडे ।
मोडितां क्षणमात्रें मोडे। बरेपण ॥ १६ ॥
अहो कांहो अरे काअरे। जनीं ऐकिजेतें किं ते ।
कळत असतांच कां रे। निकामीपन ॥ १७ ॥
चातुर्यें श्रृंगारे अंतर। वस्त्रें श्रृंगारे शरीर ।
दोहिमधें कोण थोर। बरें पाहा ॥ १८ ॥
बाह्याकार श्रृंगारिलें। तेणें लोकांच्या हातासि काये आलें ।
चातुर्यें बहुतांसी रक्षिलें। नाना प्रकारें ॥ १९ ॥
बरें खावें बरें जेवावें। बरें ल्यावें बरें नेसावें ।
समस्तीं बरें म्हणावें। ऐसी वासना ॥ २० ॥
तनें मनें झिजावें। तेणें भले म्हणोन घ्यावें ।
उगें चि कल्पितां सिणावें। लागेल पुढें ॥ २१ ॥
लोकीं कार्यभाग आडे। तो कार्यभाग जेथें घडे ।
लोक सहजचि वोढे। कामासाठीं ॥ २२ ॥
म्हणोन दुरऱ्यास सुखी करावें। तेणें आपण सुखी व्हावें ।
दुसऱ्यास कष्टवितां कष्टावें। लागेल स्वयें ॥ २३ ॥
हें तों प्रगटचि आहे। पाहिल्याविण कामा नये ।
समजणें हा उपाये। प्राणीमात्रासी ॥ २४ ॥
समजले आणि वर्तले। तेचि भाग्यपुरुष जाले ।
यावेगळे उरले। तें करटे पुरुष ॥ २५ ॥
जितुका व्याप तितुकें वैभव। वैभवासारिखा हावभाव ।
समजले पाहिजे उपाव। प्रगटचि आहे ॥ २६ ॥
आळसें कार्यभाग नासतो। साक्षेप होत होत होतो ।
दिसते गोष्टी कळेना तो। शाहाणा कैसा ॥ २७ ॥
मित्रि करितां होतें कृत्य। वैर करितां होतो मृत्यु ।
बोलिलें हें सत्य किं असत्य। वोळखावें ॥ २८ ॥
आपणास शाहाणें करूं नेणें। आपलें हित आपण नेणें ।
जनीं मैत्रि राखों नेणे। वैर करी ॥ २९ ॥
ऐसे प्रकारचे जन। त्यास म्हणावें अज्ञान ।
तयापासीं समाधान। कोण पावे ॥ ३० ॥
आपण येकायेकी येकला। सृष्टींत भांडत चालिला ।
बहुतांमध्ये येकल्याला। येश कैचें ॥ ३१ ॥
बहुतांचे मुखी उरावें। बहुतांचे अंतरीं भरावें ।
उत्तम गुणीं विवरावें। प्राणीमात्रासी ॥ ३२ ॥
शाहाणे करावे जन। पतित करावे पावन ।
सृष्टिमधें भगवद्भजन। वाढवावें ॥ ३३ ॥
इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
चातुर्येवलक्षणनिरूपण समास सहावा ॥ ६ ॥ १४.६

14.7 समास सातवा : युगधर्म निरूपण

॥ श्रीराम ॥

नाना वेश नाना आश्रम । सर्वांचें मूळ गृहस्थाश्रम ।
जेथें पावती विश्राम । त्रैलोक्यवासी ॥ १ ॥
देव ऋषी मुनी योगी । नाना तापसी वीतरागी ।
पितृआदिकरून विभागी । अतीत अभ्यागत ॥ २ ॥
गृहस्थाश्रमीं निर्माण जाले । आपला आश्रम टाकून गेले ।
परंतु गृहस्थागृहीं हिंडों लागले । कीर्तिरूपें ॥ ३ ॥
याकारणें गृहस्थाश्रम । सकळामधें उत्तमोत्तम ।
परंतु पाहिजे स्वधर्म । आणि भूतदया ॥ ४ ॥
जेथें शडकमें चालती । विध्योक्त क्रिया आचरती ।
वाग्माधुर्यें बोलती । प्राणीमात्रासी ॥ ५ ॥
सर्वप्रकारें नेमक । शास्त्रोक्त करणें कांहीयेक ।
त्याहिमध्ये अलोलिक । तो हा भक्तिमार्ग ॥ ६ ॥
पुरश्चरणी कायाक्लेसी । दृढव्रती परम सायासी ।
जगदीशावेगळें जयासी । थोर नाही ॥ ७ ॥
काया वाचा जीवें प्राणें । कष्टे भगवंताकारणें ।
मने घेतलें धरणें । भजनमार्गी ॥ ८ ॥
ऐसा भगवंताचा भक्त । विशेष अंतरीं विरक्त ।
संसार सांडून झाला मुक्त । देवाकारणें ॥ ९ ॥
अंतरापासून वैराग्य । तेंचि जाणावें महद्भाग्य ।
लोलंगतेयेवढें अभाग्य । आणीक नाही ॥ १० ॥
राजे राज्य सांडून गेले । भगवंताकारणें हिंडलें ।
कीर्तिरूपें पावन जाले । भूमंडळीं ॥ ११ ॥
ऐसा जो कां योगेश्वर । अंतरीं प्रत्ययाचा विचार ।
उकलूं जाणे अंतर । प्राणीमात्रांचें ॥ १२ ॥
ऐसी वृत्ति उदासीन । त्याहिवरी विशेष आत्मज्ञान ।
दर्शनमात्रें समाधान । पावती लोक ॥ १३ ॥
बहुतांसी करी उपाये । तो जनाच्या वाट्या न ये ।
अखंड जयाचे हृदये । भगवद्रूप ॥ १४ ॥
जनास दिसे हा दुश्चित । परी तो आहे सावचित ।
अखंड जयाचें चित्त । परमेश्वरीं ॥ १५ ॥
उपासनामूर्तिध्यानीं । अथवा आत्मानुसंधानीं ।
नाहिं तरी श्रवणमननीं । निरंतर ॥ १६ ॥
पूर्वजांच्या पुण्यकोटी । संग्रह असिल्या गांठीं ।
तरीच ऐसीयाची भेटी । होये जनासी ॥ १७ ॥
प्रचीतिविण जें ज्ञान । तो आवघाचि अनुमान ।
तेथें कैचें परत्रसाधन । प्राणीयासी ॥ १८ ॥
याकारणें मुख्य प्रत्यये । प्रचीतिविण काम नये ।
उपायासारिखा अपाये । शाहाणे जाणती ॥ १९ ॥
वेडें संसार सांडून गेलें । तरी तें कष्टकष्टोंचि मेलें ।

दोहिकडे अंतरलें । इहलोक परत्र ॥ २० ॥
रागें रागें निघोन गेला । तरी तो भांडभांडोंचि मेला ।
बहुत लोक कष्टी केला । आपणहि कष्टी ॥ २१ ॥
निघोन गेला परी अज्ञान । त्याचे संगती लागले जन ।
गुरु शिष्य दोघे समान । अज्ञानरूपें ॥ २२ ॥
आशावादी अनाचारी । निघोनि गेला देशांतरीं ।
तरी तो अनाचारचि करी । जनामध्ये ॥ २३ ॥
गृहीं पोटेविण कष्टती । कष्टी होऊन निघोन जाती ।
त्यास ठाई ठाई मारिती । चोरी भरतां ॥ २४ ॥
संसार मिथ्या ऐसा कळला । ज्ञान समजोन निघोन गेला ।
तेणें जन पावन केला । आपणाऐसा ॥ २५ ॥
येके संगतीनें तरती । येके संगतीनें बुडती ।
याकारणें सत्संगती । बरी पाहावी ॥ २६ ॥
जेथें नाहीं विवेकपरीक्षा । तेथें कैची असेल दीक्षा ।
घरोघरीं मागतां भिक्षा । कोटेंहि मिळेना ॥ २७ ॥
जो दुसऱ्याचें अंतर जाणे । देश काळ प्रसंग जाणे ।
तया पुरुषा काय उणें । भूमंडळीं ॥ २८ ॥
नीच प्राणी गुरुत्व पावला । तेथें आचारचि बुडाला ।
वेदशास्त्रब्राह्मणाला । कोण पुसे ॥ २९ ॥
ब्रह्मज्ञानाचा विचारू । त्याचा ब्राह्मणासीच अधिकारू ।
वर्णानां ब्रह्मणो गुरुः । ऐसें वचन ॥ ३० ॥
ब्राह्मण बुद्धिपासून चवले । आचारापासून भ्रष्टले ।
गुरुत्व सांडून जाले । शिष्य शिष्यांचे ॥ ३१ ॥
कित्येक दावलमलकास जाती । कित्येक पीरास भजती ।
कित्येक तुरुक होती । आपले इच्छेनें ॥ ३२ ॥
ऐसा कलयुगींचा आचार । कोटें राहिला विचार ।
पुढें पुढें वर्णसंकर । होणार आहे ॥ ३३ ॥
गुरुत्व आले नीचयाती । कांहीयेक वाढली महंती ।
शुद्र आचार बुडविती । ब्रह्मणाचा ॥ ३४ ॥
हें ब्रह्मणास कळेना । त्याची वृत्तिच वळेना ।
मिथ्या अभिमान गळेना । मूर्खपणाचा ॥ ३५ ॥
राज्य नेलें म्लेंचिं क्षेत्री । गुरुत्व नेलें कुपात्रीं ।
आपण अरत्रीं ना परत्रीं । कांहीच नाही ॥ ३६ ॥
ब्रह्मणास ग्रामणीनें बुडविलें । विष्णूनें श्रीवत्स मिरविलें ।
त्याच विष्णूनें श्रापिलें । फरशरामे ॥ ३७ ॥
आम्हीहि तेचि ब्रह्मण । दुःखें बोलिलें हें वचन ।
वडिल गेले ग्रामणी करून । आम्हां भोवतें ॥ ३८ ॥
अतांचे ब्रह्मणीं काये केलें । अन्न मिळेना ऐसें जालें ।
तुम्हा बहुतांचे प्रचीतीस आलें । किंवा नाही ॥ ३९ ॥
बरें वडिलांस काये म्हणावें । ब्रह्मणाचें अदृष्ट जाणावें ।
प्रसंगें बोलिलें स्वभावं । क्षमा केलें पाहिजे ॥ ४० ॥
इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
युगधर्म निरूपण समास सातवा ॥ ७ ॥ १४.७

॥ श्रीराम ॥

बरें ऐसा प्रसंग जाला । जाला तो होऊन गेला ।
 आतां तरी ब्राह्मणी आपणाला । शाहाणे करावें ॥ १ ॥
 देव पुजावा विमळहस्ती । तेणें भाग्य पाविजे समस्ती ।
 मूर्ख अभक्त वेस्ती । दरिद्र भोगिजे ॥ २ ॥
 आधीं देवासवोळखावें । मग अनन्यभावं भजावें ।
 अखंड ध्यानचि धरावें । सर्वोत्तमाचें ॥ ३ ॥
 सर्वांमधें जो उत्तम । तया नाव सर्वोत्तम ।
 आत्मानात्मविवेकवर्म । ठाई पाडावें ॥ ४ ॥
 जाणजाणों देह रक्षी । आत्मा द्रष्टा अंतरसाक्षी ।
 पदार्थमात्रास परीक्षी । जाणपणें ॥ ५ ॥
 तो सकळ देहामधें वर्ततो । इंद्रियेंग्राम चेटवितो ।
 प्रचितीनें प्रत्यये येतो । प्राणीमात्री ॥ ६ ॥
 प्राणीमात्री जगदांतरे । म्हणोनि राखावी अंतरे ।
 दाता भोक्ता परस्परें । सकळ कांहीं ॥ ७ ॥
 देव वर्ततो जगदांतरी । तोचि आपुलें अंतरी ।
 त्रैलोकींचे प्राणीमात्री । बरें पाहा ॥ ८ ॥
 मुळीं पाहाणार तो येकला । सकळां ठाई विभागला ।
 देहप्रकृतीनें जाला । भिन्न भिन्न ॥ ९ ॥
 भिन्न भासें देहाकारें । प्रस्तुता येकचि अंतरे ।
 बोलणें चालणें निर्धारें । त्यासीच घडे ॥ १० ॥
 आपुले पारिखे सकळ लोक । पक्षी स्वापद पञ्चादिक ।
 किडा मुंगी देहधारक । सकळ प्राणी ॥ ११ ॥
 खेचर भूचर वनचर । नाना प्रकारें जळचर ।
 चत्वार खाणी विस्तार । किती म्हणोन सांगावा ॥ १२ ॥
 समस्त जाणीवेनें वर्तती । रोकडी पाहवी प्रचिती ।
 त्याची आपुली संगती । अखंड आहे ॥ १३ ॥
 जगदांतरे वोळला धणी । किती येकवटील प्राणी ।
 परी ते वोळयाची करणी । आपणापासीं ॥ १४ ॥
 हें आपणाकडेच येतें । राजी राखिजे समस्ते ।
 देहासि बरें करावें तें । आत्मयास पावे ॥ १५ ॥
 दुर्जन प्राणी त्यांतील देव । त्याचा लाताड स्वभाव ।
 रागास आला जरी राव । तरी तंडों नये कीं ॥ १६ ॥
 प्रसंगीं सांडीच करणें । पुढें विवेकें विवरणें ।
 विवेक सज्जनचि होणें । सकळ लोकीं ॥ १७ ॥
 आत्मत्वीं दिसतो भेद । हा अवघाचि देहसमंध ।
 येका जीवनें नाना स्वाद । औषधीभेदे ॥ १८ ॥
 गरळ आणि अमृत जालें । परी आपपण नाही गेलें ।
 साक्षत्वे आत्मयास पाहिलें । पाहिजे तैसें ॥ १९ ॥
 अंतरनिष्ठ जो पुरुष । तो अंतरनिष्ठेनें विशेष ।
 जगामधें जो जगदीश । तो तयास वोळखे ॥ २० ॥

नयनेचि पाहावा नयेन । मनें शोधावें मन ।
 तैसाचि हा भगवान । सकळां घटीं ॥ २१ ॥
 तेणेंविण कार्यभाग आडे । सकळ कांहीं तेणेंचि घडे ।
 प्राणी विवेकें पडावे । तेणेंचि योगें ॥ २२ ॥
 जागृतीस व्यापार घडतो । समंध तयासीच पडतो ।
 स्वप्नामधें घडे जो तो । येणेंचि न्यायें ॥ २३ ॥
 अखंड ध्यानाचें लक्षण । अखंड देवाचें स्मरण ।
 याचें कळतां विवरण । सहजचि घडे ॥ २४ ॥
 सहज सांडून सायास । हाचि कोणीयेक दोष ।
 आत्मा सांडून अनात्म्यास । ध्यानीं धरिती ॥ २५ ॥
 परी तें धरितांहि धरेना । ध्यानीं येती वेक्ति ना ।
 उगेचि कष्टती मना । कासाविस करूनी ॥ २६ ॥
 मूर्तिध्यान करिता सायासें । तेथें येकाचें येकचि दिसे ।
 भासों नये तेंचि भासे । विलक्षण ॥ २७ ॥
 ध्यान देवाचें करावें । किंवा देवाल्याचें करावें ।
 हेंचि बरें विवरावें । आपले ठाई ॥ २८ ॥
 देह देउळ आत्मा देव । कोठें धरूं पाहातां भाव ।
 देव वोळखोन जीव । तेथेंचि लावावा ॥ २९ ॥
 अंतरनिष्ठा ध्यान ऐसें । दंडकध्यान अनारिसें ।
 प्रत्ययेविण सकळ पिसें । अनुमानध्यान ॥ ३० ॥
 अनुमानें अनुमान वाढे । ध्यान धरितां सर्वेचि मोडे ।
 उगेचि कष्टती बापुडे । स्थूलध्यानें ॥ ३१ ॥
 देवास देहधारी कल्पिती । तेथें नाना विकल्प उठती ।
 भोगणें त्यागणें विपत्ति । देहयोगें ॥ ३२ ॥
 ऐसें मनी आठवतें । विचारितां भलतेचि होतें ।
 दिसों नये तें दिसतें । नाना स्वप्नीं ॥ ३३ ॥
 दिसतें तें सांगतां न ये । बळें भावर्थ धरितां नये ।
 साधक कासाविस होये । अंतर्यामी ॥ ३४ ॥
 सांगोपांग घडे ध्यान । त्यास साक्ष आपुलें मन ।
 मनामध्ये विकल्पदर्शन । होऊंच नये ॥ ३५ ॥
 फुटक मन येकवटिलें । तेणें तुटक ध्यान केलें ।
 तेथें कोण सार्थक जालें । पाहाना कां ॥ ३६ ॥
 अखंड ध्यानें न घडे हित । तरी तो जाणावा पतित ।
 हाचि अर्थ सावचित । बरा पाहावा ॥ ३७ ॥
 ध्यान धरितें तें कोण । ध्यानीं आठवतें तें कोण ।
 दोनीमधें अनन्य लक्षण । असिलें पाहिजे ॥ ३८ ॥
 अनन्य सहजचि आहे । साधक शोधून न पाहे ।
 ज्ञानी तो विवरोन राहे । समाधानें ॥ ३९ ॥
 ऐसी हे प्रत्ययाची कामें । प्रत्ययेविण बाधिजे भ्रम ।
 लोकदंडकसंभ्रम । चालती प्राणी ॥ ४० ॥
 दंडकध्यानाचें लक्षण । धरून बैसलें अवलक्षण ।
 प्रमाण आअणि अप्रमाण । बाजारी नेणती ॥ ४१ ॥
 मिथ्या समाचार उठविती । बाउग्याच बोंबा घालिती ।
 मनांस आणितां अंती । आवघेंचि मिथ्या ॥ ४२ ॥
 कोणीयेक ध्यानस्त बैसला । कोणीयेक सिकवी त्याला ।
 मुकुट काढूनि माळ घाला । म्हणिजे बरें ॥ ४३ ॥

मनाचेथें काये दुष्काळ । जे आखुड कल्पती माळ ।
सांगते ऐकते केवळ । मूर्ख जाणावे ॥ ४४ ॥
प्रत्यक्ष कष्ट करावे न लगती । दोरे फुलें गुंफावी न लगती ।
कल्पनेची माळ धिटी करिती । काये निमित्त्य ॥ ४५ ॥
बुधीविण प्राणी सकळ । ते ते अवघेचि बाष्कळ ।
तया मुखार्सी खळखळ । कोणें करावी ॥ ४६ ॥
जेणें जैसा परमार्थ केला । तैसाच पृथ्वीवरी दंडक चालिला ।
साता पांचाचा बळावला । साभिमान ॥ ४७ ॥
प्रत्ययेंविण साभिमान । रोगी मारिले झांकून ।
तेथें अवघाची अनुमान । ज्ञान कैचें ॥ ४८ ॥
सर्व साभिमान सांडावा । प्रत्ययें विवेक मांडावा ।
माया पूर्वपक्ष खंडावा । विवेकबळें ॥ ४९ ॥
इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
अखंडध्याननिरूपणनाम समास आठवा ॥ ८ ॥ १४.८

14.9 समास नववा : शाश्वत निरूपण

॥ श्रीराम ॥

पिंडाचें पाहिलें कौतुक । शोधिला आत्मानात्मा विवेक ।
पिंड अनात्मा आत्मा येक । सकळ कर्ता ॥ १ ॥
आत्म्यास अनन्यता बोलिली । ते विवेकें प्रत्यया आली ।
आतां पाहिजे समजली । ब्रह्मांडरचना ॥ २ ॥
आत्मानात्माविवेक पिंडी । सारासारविचार ब्रह्मांडी ।
विवरविवरों हे गोडी । घेतली पाहिजे ॥ ३ ॥
पिंड कार्य ब्रह्मांड कारण । याचें करावें विवरण ।
हेंचि पुढें निरूपण । बोलिलें असे ॥ ४ ॥
असार म्हणजे नासिवंत । सार म्हणजे तें शाश्वत ।
जयास होईल कल्पांत । तें सार नव्हे ॥ ५ ॥
पृथ्वी जळापासून जाली । पुढें ते जळीं मिळाली ।
जळाची उत्पत्ति वाढली । तेजापासुनी ॥ ६ ॥
ते जळ तेजें शोषिलें । महत्तेजें आटोन गेलें ।
पुढें तेजचि उरलें । सावकाश ॥ ७ ॥
तेज जालें वायोपासुनी । वायो झडपी तयालागुनी ।
तेज जाउनी दाटणी । वायोचीच जाली ॥ ८ ॥
वायो गगनापासुनी जाला । मागुतां तेथेंचि विराला ।
ऐसा हा कल्पांत बोलिला । वेदांतशास्त्री ॥ ९ ॥
गुणमाया मूळमाया । परब्रह्मी पावती लया ।
तें परब्रह्म विवराया । विवेक पाहिजे ॥ १० ॥
सर्व उपाधींचा सेवट । तेथें नाही दृश्य खटपट ।
निर्गुण ब्रह्म घनदाट । सकळां ठाई ॥ ११ ॥
उदंड कल्पांत जाला । तरी नाश नाही तयाला ।
मायात्यागें शाश्वताला । वोळखावें ॥ १२ ॥

देव अंतरात्मा सगुण । सगुणें पाविजे निर्गुण ।
निर्गुणज्ञानें विज्ञान । होत असे ॥ १३ ॥
कल्पनेतीत जें निर्मळ । तेथें नाही मायामळ ।
मिथ्यत्वे दृश्य सकळ । होत जातें ॥ १४ ॥
जें होते आणि सर्वेचि जातें । तें तें प्रत्ययास येतें ।
जेथें होणें जाणें नाही तें । विवेकें वोळखावे ॥ १५ ॥
येक ज्ञान येक अज्ञान । येक जाणावें विपरीत ज्ञान ।
हे त्रिपुटी होये क्षीण । तेंचि विज्ञान ॥ १६ ॥
वेदांत सिधांत धादांत । याची पाहावी प्रचित ।
निर्विकार सदोदित । जेथें तेथें ॥ १७ ॥
तें ज्ञानदृष्टीनें पाहावें । पाहोन अनन्य राहावें
मुख्य आत्मनिवेदन जाणावें । याचें नांव ॥ १८ ॥
दृश्यास दिसते दृश्य । मनास भासतो भास ।
दृश्यभासातीत अविनाश । परब्रह्म तें ॥ १९ ॥
पाहों जातां दुरीच्या दुरी । परब्रह्म सबाहेअंतरी ।
अंतचि नाही अनंत सरी । कोणास द्यावी ॥ २० ॥
चंचळ तें स्थिरावेना । निश्चळ तें कदापी चळेना ।
आभाळ येतें जातें गगना । चळण नाही ॥ २१ ॥
जें विकारें वाढें मोडे । तेथें शाश्वतता कैची घडे ।
कल्पांत होताच विघडे । सकळ कांहीं ॥ २२ ॥
जे अंतरीच भ्रमलें । मायासंभ्रमें संभ्रमलें ।
तयास हें कैसें उकले । आव्हाट चक्र ॥ २३ ॥
भिडेनें वेव्हार निवडेना । भिडेनें सिधांत कळेना ।
भिडेनें देव आकळेना । आंतर्यामी ॥ २४ ॥
वैद्याची प्रचित येईना । आणी भीडहि उलंघेना ।
तरी मग रोगी वांचेना । ऐसें जाणावें ॥ २५ ॥
जेणें राजा वोळखिला । तो राव म्हणेना भलत्याला ।
जेणें देव वोळखिला । तो देवरूपी ॥ २६ ॥
जयास माईकाची भीड । तें काये बोलेल द्वाड ।
विचार पाहातां उघड । सकळ कांहीं ॥ २७ ॥
भीड मायेऐलिकडे । परब्रह्म तें पैलीकडे ।
पैलीकडे ऐलीकडे । सदोदित ॥ २८ ॥
लटिक्याची भीड धरणें । भ्रमें भलतेचि करणें ।
ऐसी नव्हेतीलक्षणें । विवेकाचीं ॥ २९ ॥
खोटें आवघेचि सांडावें । खरें प्रत्ययें वोळखावें ।
मायात्यागें समजावें । परब्रह्म ॥ ३० ॥
तें मायेचें जें लक्षण । तेंचि पुढें निरूपण ।
सुचितपणें विवरण । केलें पाहिजे ॥ ३१ ॥
इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
शाश्वतनिरूपणनाम समास नववा ॥ ९ ॥ १४.९

14.10 समास दहावा : मायानिरूपण

॥ श्रीराम ॥

माया दिसे परी नासे । वस्तु न दिसे परी न नासे ।
माया सत्य वाटे परी मिथ्या असे । निरंतर ॥ १ ॥
करंटा पडोनि उताणा । करी नानापरी कल्पना ।
परी तें कांहींच घडेना । तैसी माया ॥ २ ॥
द्रव्यदारेचें स्वप्नवैभव । नाना विळासें हावभाव ।
क्षणीक वाटे परी भाव । तैसी माया ॥ ३ ॥
गगनीं गंधर्वनगरें । दिसताती नाना प्रकारें ।
नाना रूपें नाना विकारें । तैसी माया ॥ ४ ॥
लक्ष्मी रायेविनोदाची । बोलतां वाटे साची ।
मिथ्या प्रचित तेथीची । तैसी माया ॥ ५ ॥
दसऱ्याचे सुवर्णाचे लाटे । लोक म्हणती परी ते कांटे ।
परी सर्वत्र राहाटे । तैसी माया ॥ ६ ॥
मेल्याचा मोहोच्छ्राव करणें । सतीचें वैभव वाढविणें ।
मसणीं जाउनी रुदन करणें । तैसी माया ॥ ७ ॥
राखेसी म्हणती लक्ष्मी । दुसरी भरदोरी लक्ष्मी ।
तिसरी नाममात्र लक्ष्मी । तैसी माया ॥ ८ ॥
मुळीं बाळविधवा नारी । तिचें नांव जन्मसावित्री ।
कुबेर हिंडे घरोघरी । तैसी माया ॥ ९ ॥
दशअवतारांतील कृष्णा । उपजे जीर्ण वस्त्रांची तृष्णा ।
नदी नामें पीयूष्णा । तैसी माया ॥ १० ॥
बहुरूपांतील रामदेवराव । ग्रामस्तांपुढे दाखवी हावभाव ।
कां माहाराज म्हणोनि लाघव । तैसी माया ॥ ११ ॥
देव्हारां असे अन्नपूर्णा । आणी गृहीं अन्नचि मिळेना ।
नामें सरस्वती सिकेना । शुभावळु ॥ १२ ॥
सुण्यास व्याघ्र नाम ठेविलें । पुत्रास इंद्रनामें पाचारिलें ।
कुरूप परी आळविलें । सुंदरा ऐसें ॥ १३ ॥
मूर्ख नामें सकळकळा । राशभी नामें कोकिला ।
नातरी डोळसेचा डोळा । फुटला जैसा ॥ १४ ॥
मातांगीचें नाम तुळसी । चर्मिकीचें नाम कासी ।
बोलती अतिशूद्रिणीसी । भागीरथी ऐसें ॥ १५ ॥
साउली आणी अंधकार । येक होतां तेथीचा विचार ।
उगाचि दिसे भासमात्र । तैसी माया ॥ १६ ॥
श्रवण बोटें संधी करतळ । रविरश्में दिसती इंगळ ।
रम्य आरक्तकल्होळ । तैसी माया ॥ १७ ॥
भगवें वस्त्र देखतां मनाला । वाटे अग्नचि लागला ।
विवंचितां प्रत्ये आला । तैसी माया ॥ १८ ॥
जळीं चरणकरांगुळें । आखुड लांबें जिरकोळें ।
विपरीत काणें दिसती जळें । तैसी माया ॥ १९ ॥
भोवंडीनें पृथ्वी कलथली । कामिणीनें पिवळी जाली ।

सन्यपातस्थां अनुभवली । तैसी माया ॥ २० ॥
कोणीयेक पदार्थविकार । उगाचि दिसे भासमात्र ।
अनन्याचा अन्य प्रकार । तैसी माया ॥ २१ ॥
इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
मायानिरूपणनाम समास दहावा ॥ १० ॥ १४ ॥ १०
॥ दशक चौदाव समाप्त ॥

15 दशक पंधरावा : आत्मदशक

15.1 समास पहिला : चातुर्य लक्षण

॥ श्रीराम ॥

अस्तिमांशांची शरीरें । त्यांत राहिजे जीवेश्वरें ।
नाना विकारीं विकारे । प्रविण होइजे ॥ १ ॥
घनवट पोंचट स्वभावे । विवरोन जाणजे जीवें ।
व्हावें न व्हावें आघवें । जीव जाणे ॥ २ ॥
येकीं मागमागों घेणें । येकां न मागतांच देणें ।
प्रचीतीनें सुलक्षणें । ओळखावीं ॥ ३ ॥
जीव जीवांत घालावा । आत्मा आत्म्यांत मिसळावा ।
राहराहों शोध घ्यावा । परांतरांचा ॥ ४ ॥
जानवें हेंवडकारें जालें । दिलेपणें हेवड आलें ।
नेमस्तपणें शोभलें । दृष्टीपुढें ॥ ५ ॥
तैसेंचि हे मनास मन । विवेकें जावें मिळोन ।
दिलेपणें अनुमान । होत आहे ॥ ६ ॥
अनुमानें अनुमान वाढतो । भिडेनें कार्यभाग नासतो ।
याकारणें प्रत्यये तो । आधीं पाहावा ॥ ७ ॥
दुसऱ्याचें जीवीचें कळेना । परांतर तें जाणवेना ।
वश्य होती लोक नाना । कोण्या प्रकारें ॥ ८ ॥
आकल सांडून परती । लोक वश्यकर्ण करिती ।
अपूर्णपणें हळु पडती । ठाई ठाई ॥ ९ ॥
जगदीश आहे जगदांतरीं । चेटके करावीं कोणावरी ।
जो कोणी विवेकें विवरी । तोचि श्रेष्ठ ॥ १० ॥
श्रेष्ठ कार्ये करी श्रेष्ठ । कृत्रिम करी तो कनिष्ठ ।
कर्मानुसार प्राणी नष्ट । अथवा भले ॥ ११ ॥
राजे जाती राजपंथें । चोर जाती चोरपंथें ।
वेडें ठके अल्पस्वार्थें । मूर्खपणें ॥ १२ ॥
मूर्खांस वाटे मी शहाणा । परी तो वेडा दैन्यवाणा ।
नाना चातुर्याच्या खुणा । चतुर जाणे ॥ १३ ॥
जो जगदांतरे मिळाला । तो जगदांतरचि जाला ।
अरत्रीं परत्रीं तयाला । काय उणें ॥ १४ ॥
बुद्धि देणें भगवंताचें । बुद्धिविण माणुस काचें ।
राज्य सांडून फुकाचे । भीक मागे ॥ १५ ॥
जें जें जेंथें निर्माण जालं । तें तें तयास मानलें ।
अभिमान देऊन गोविलें । ठाई ठाई ॥ १६ ॥
अवघेच म्हणती आम्ही थोर । अवघेचि म्हणती आम्ही सुंदर ।
अवघेचि म्हणती आम्ही चतुर । भूमंडळीं ॥ १७ ॥
ऐसा विचार आणितां मना । कोणीच लाहान म्हणविना ।
जाणते आणिते अनुमाना । सकळ कांहीं ॥ १८ ॥
आपुलाल्या साभिमानें । लोक चालिले अनुमानें ।
परंतु हें विवेकानें । पाहिलें पाहिजे ॥ १९ ॥

लटिक्याचा साभिमान घेणें । सत्य अवघेच सोडणें ।
मूर्खपणाचीं लक्षणें । ते हे ऐसीं ॥ २० ॥
सत्याचा जो साभिमान । तो जाणावा निराभिमान ।
न्याये अन्याये समान । कदापि नव्हे ॥ २१ ॥
न्याये म्हणजे तो शाश्वत । अन्याये म्हणजे तो अशाश्वत ।
बाष्कळ आणि नेमस्त । येक कैसा ॥ २२ ॥
येक उघड भाग्य भोगिती । येक तश्कर पळोन जाती ।
येकांची प्रगट म्हंती । येकांची कानकोंडी ॥ २३ ॥
आचारविचारेंविण । जें जें करणें तो तो सीण ।
धूर्त आणि विचक्षण । तेचि शोधावे ॥ २४ ॥
उदंड बाजारी मिळाले । परी ते धूर्तेचि आळिले ।
धूर्तांपासीं कांहीं न चले । बाजान्यांचें ॥ २५ ॥
याकारणें मुख्य मुख्य । तयांसी करावे सख्य ।
येणेंकरितां असख्य । बाजारी मिळती ॥ २६ ॥
धूर्तांसि धूर्तचि आवडे । धूर्त धूर्तीच पवाडे ।
उणेंचि हिंडती वेडे । कार्येविण ॥ २७ ॥
धूर्तांसि धूर्तपण कळलें । तेणें मनास मनपण मिळालें ।
परी हें गुप्तरूपें केलें । पाहिजे सर्वे ॥ २८ ॥
समर्थाचें राखतां मन । तेथे येती उदंड जन ।
जन आणि सज्जन । आर्जव करिती ॥ २९ ॥
वोळखीनें वोळखी साधावी । बुद्धीनें बुद्धि बोधावी ।
नीतिन्यायें वाट रोधावी । पाषांडाची ॥ ३० ॥
वेष धरावा बावळा । अंतरी असाव्या नाना कळा ।
सगट लोकांचा जिव्हाळा । मोडूं नये ॥ ३१ ॥
निस्पृह आणि नित्य नूतन । प्रत्ययाचें ब्रह्मज्ञान ।
प्रगट जाणतां सज्जन । दुल्लभ जर्गी ॥ ३२ ॥
नाना जिनसपाटांतरे निवती सकळांचीं अंतरे ।
चंचळपणें तदनंतरे । सकळां ठाई ॥ ३३ ॥
येके ठाई बैसोन राहिला । तरी मग व्यापचि बुडाला ।
सावधपणें ज्याला त्याला । भेटि द्यावी ॥ ३४ ॥
भेटभेटों जरी राखणें । हे चातुर्याचीं लक्षणें ।
मनुष्यमात्र उत्तम गुणें । समाधान पावे ॥ ३५ ॥
इति श्रीदासबोचे गुरुशिष्यसंवादे
चातुर्यलक्षणनाम समास पहिला ॥ १ ॥ १५ ॥

15.2 समास दुसरा : निःस्पृह व्याप

॥ श्रीराम ॥

पृथ्वीमधें मानवी शरीरें । उदंड दाटलीं लाहान थोरें ।
पालटती मनोविकारें । क्षणाक्षणा ॥ १ ॥
जितुक्या मूर्ती तितुक्याच प्रकृती । सारिख्या नस्ती आदिअंती ॥
नेमचि नाही पाहावें किती । काये म्हणोनी ॥ २ ॥

कित्येक म्लेंच होऊन गेले। कित्येक फिरंगणांत आटले ।
 देशभाषानें रुधिले। कीतीयेक ॥ ३ ॥
 मन्हाष्टदेश थोडा उरला। राजकारनें लोक रुधिला ।
 अवकाश नाही जेवायाला। उदंड कामें ॥ ४ ॥
 कित्येक युद्धप्रसंगी गुंतले। तेणें गुणें उन्मत्त जाले ।
 रात्रंदिवस करूं लागले। युद्धचर्चा ॥ ५ ॥
 उदिम्यास व्यासंग लागला। अवकाश नाहीसा जाला ।
 अवघा पोटधंदाच लागला। निरंतर ॥ ६ ॥
 शडदर्शनें नाना मते। पाषांडें वाढली बहुते ।
 पृथिवीमधें जेथ तेथें। उपदेसिती ॥ ७ ॥
 स्मार्थी आणि वैष्णवी। उरलीं सुरलीं नेलीं आघवी ।
 ऐसी पाहातां गथागोवी। उदंड जाली ॥ ८ ॥
 कित्येक कामनेचे भक्त। ठाईं ठाईं जालें आसक्त ।
 युक्त अथवा अयुक्त। पाहातो कोण ॥ ९ ॥
 या गल्बल्यामधें गल्बला। कोणीं कोणीं वाढविला ।
 त्यास देखों सकेनासा जाला। वैदिक लोक ॥ १० ॥
 त्याहिमधें हरिकीर्तन। तेथें वोढले कित्येक जन ।
 प्रत्ययाचें ब्रह्मज्ञान। कोण पाहे ॥ ११ ॥
 या कारणें ज्ञान दुल्लभ। पुण्यें घडे अलभ्य लाभ ।
 विचारवंतां सुल्लभ। सकळ कांहीं ॥ १२ ॥
 विचार कळला सांगतां नये। उदंड येती अंतराये ।
 उपाय योजितां अपाये। आडवे येती ॥ १३ ॥
 त्याहिमधें तो तिक्षण। रिकामा जाऊं नेदी क्षण ।
 धूर्त तार्किक विचक्षण। सकळां माने ॥ १४ ॥
 नाना जिनस उदंड पाठ। वदों लागला घडघडाट ।
 अक्हाटचि केली वाट। सामर्थ्यबळें ॥ १५ ॥
 प्रबोधशक्तीचीं अनंत द्वारे। जाणें सकळांची अंतरे ।
 निरूपणें तदनंतरे। चटक लागे ॥ १६ ॥
 मते मतांतरे सगट। प्रत्यये बोलोन करी सपाट ।
 दंडक सांडून नीट। वेधी जना ॥ १७ ॥
 नेमके भेदके वचनें। अखंड पाहे प्रसंगमानें ।
 उदास वृत्तिच्या गुमानें। उठोन जातो ॥ १८ ॥
 प्रत्यये बोलोन उठोन गेला। चटक लागली लोकांला ।
 नाना मार्ग सांडून त्याला। शरण येती ॥ १९ ॥
 परी तो कोठें आडळेना। कोणे स्थळीं सांपडेना ।
 वेष पाहातां हीन दीना। सारिखा दिसे ॥ २० ॥
 उदंड करी गुप्तरूपें। भिकान्यासारिखा स्वरूपें ।
 तेथें येशकीर्तिप्रतापें। सीमा सांडिली ॥ २१ ॥
 ठाईं ठाईं भजन लावी। आपण तेथून चुकावी ।
 मछरमतांची गोवी। लागोंच नेदी ॥ २२ ॥
 खनाळामधें जाऊन राहे। तेथें कोणीच न पाहे ।
 सर्वत्रांची चिंता वाहे। सर्वकाळ ॥ २३ ॥
 अवघड स्थळीं कठीण लोक। तेथें राहणें नेमक ।
 सृष्टीमधें सकळ लोक। धुंडीत येती ॥ २४ ॥
 तेथें कोणाचें चालेना। अनुमात्र अनुमानेना ।
 कट्ट घालीन राजकारणा। लोक लावी ॥ २५ ॥

लोकीं लोक वाढविले। तेणें अमर्याद जाले ।
 भूमंडळीं सत्त चाले। गुप्तरूपें ॥ २६ ॥
 ठाईं ठाईं उदंड तावे। मनुष्यमात्र तितुके झोंबे ।
 चहुंकडे उदंड लांबे। परमार्थबुद्धी ॥ २७ ॥
 उपासनेचा गजर। स्थळोस्थळोओं थोर थोर ।
 प्रत्ययानें प्राणीमात्र। सोडविले ॥ २८ ॥
 ऐसे कैवाडे उदंड जाणे। तेणें लोक होती शाहाणे ।
 जेथें जेथें प्रत्यये बाणे। प्राणीमात्रासी ॥ २९ ॥
 ऐसी कीर्ति करून जावें। तरीच संसारास यावें ।
 दास म्हणे हें स्वभावं। सकेतें बोलिलें ॥ ३० ॥
 इति श्रीदासबोधे गुफुशिष्यसंवादे
 निस्पृहव्यापनाम समास दुसरा ॥ २ ॥ १५.२

15.3 समास तिसरा : श्रेष्ठ अंतरात्मा

॥ श्रीराम ॥

मुळापासून सैरावैरा। अवघा पंचीकर्ण पसारा ।
 त्यांत साक्षत्वाचा दौरा। तोहि तत्त्वरूप ॥ १ ॥
 दुरस्त्या दाटल्या फौजा। उंच सिंहासनीं राजा ।
 याचा विचार समजा। अंतर्यामी ॥ २ ॥
 देहमात्र अस्तिमांशांचें। तैसेंचि जाणावें नृपतीचें ।
 मूळापासून सृष्टीचें। तत्त्वरूप ॥ ३ ॥
 रायाचे सत्तेनें चालतें। परन्तु अवधी पंचभूते ।
 मुळीं आधिक जाणिवेचे तें। अधिष्ठान आहे ॥ ४ ॥
 विवेके बहुत पैसावले। म्हणौन अवतारी बोलिले ।
 मनु चक्रवती जाले। येणेंचि न्यायें ॥ ५ ॥
 जेथें उदंड जाणीव। तेचि तितुके सदेव ।
 थोडे जाणिवेने नदेंव। होती लोक ॥ ६ ॥
 व्याप आटोप करिती। धके चपेटे सोसिती ।
 तेणें प्राणी सदेव होती। देखतदेखतां ॥ ७ ॥
 ऐसें हें आतां वर्ततें। मुख लोकांस कळेना तें ।
 विवेकीं मनुष्य समजतें। सकळ कांहीं ॥ ८ ॥
 थोर लाहान बुद्धीपासी। सगट कळेना लोकांसी ।
 आधीं उपजले तयासी। थोर म्हणती ॥ ९ ॥
 वयें धाकुटा नृपती। वृद्ध तयास नमस्कार करिती ।
 विचित्र विवेकाची गती। कळली पाहिजे ॥ १० ॥
 सामान्य लोकांचे ज्ञान। तो अवघाच अनुमान ।
 दीक्षादंडकाचें लक्षण। येणेंचि पाडें ॥ ११ ॥
 नव्हे कोणास म्हणावें। सामान्यास काये ठावें ।
 कोणकोणास म्हणावें। किती म्हणोनी ॥ १२ ॥
 धाकुटा भाग्यास चढला। तरी तुच्छ करिती तयाला ।
 याकारणें सलगीच्या लोकांला। दूरी धरावें ॥ १३ ॥

नेमस्त कळेना वचन । नेमस्त नये राजकारण ।
 उगेचि धरिती थोरपण । मूर्खपणें ॥ १४ ॥
 नेमस्त कांहींच कळेना । नेमस्त कोणीच मानिना ।
 आधी उपजलें त्या थोरपणा । कोण पुसे ॥ १५ ॥
 वडिलां वडिलपण नाही । धाकुट्यां धाकुटपण नाही ।
 ऐसे बोलती त्यांस नाही । शाहाणपण ॥ १६ ॥
 गुणेषु वडिलपण । हें तों आवघेंच अप्रमाण ।
 त्याची प्रतीत प्रमाण । थोरपणीं ॥ १७ ॥
 तथापि वडिलांस मानावें । वडिलें वडिलपण जाणावें ।
 नेणतां पुढें कष्टावें । थोरपणीं ॥ १८ ॥
 तस्मात् वडिल अंतरात्मा । जेथें चेतला तेथें महिमा ।
 हें तों प्रगटचि आहे आम्हा । शब्द नाही ॥ १९ ॥
 याकारणें कोणी येकें । शाहाणपण सिकावें विवेकें ।
 विवेक न सिकतां तुकें । तुटोन जाती ॥ २० ॥
 तुक तुटलें म्हणजे गेलें । जन्मा येऊन काये केलें ।
 वळेंचि सांदीस घातलें । आपणासी ॥ २१ ॥
 सगट बायेका सिव्या देती । सांदीस पडिला ऐसें म्हणती ।
 मूर्खपणाची प्राप्ती । ठाकून आली ॥ २२ ॥
 ऐसें कोणीयेकें न करावें । सर्व सार्थकचि करावें ।
 कळेना तरी विवरावें । ग्रंथांतरीं ॥ २३ ॥
 शाहाण्यास कोणीतरी बाहाती । मुखांस लोक दवडून देती ।
 जीवास आवडे संपत्ति । तरी शाहाणें व्हावें ॥ २४ ॥
 आहो या शाहाणपणाकारणें । बहुतांचे कष्ट करणें ।
 परंतु शाहाणपण शिकणें । हें उत्तमोत्तम ॥ २५ ॥
 जो बहुतांस मानला । तो जाणावा शाहाणा जाला ।
 जनीं शाहाण्या मनुष्याला । काये उणें ॥ २६ ॥
 आपलें हित न करी लोकिकीं । तो जाणावा आत्मघातकी ।
 या मुख्यायेवढा पातकी । आणिक नाही ॥ २७ ॥
 आपण संसारीं कष्टतो । लोकांकरवी रागेजोन घेतो ।
 जनामध्ये शाहाणा तो । ऐसें न करी ॥ २८ ॥
 साधकां सिकविलें स्वभावं । मानेल तरी सुखें घ्यावें ।
 मानेना तरी सांडावें । येकिकडे ॥ २९ ॥
 तुम्ही श्रोते परम दक्ष । अलक्षास लावितां लक्ष ।
 हें तों सामान्य प्रत्यक्ष । जाणतसा ॥ ३० ॥
 इति श्रीदासबोधे गुफुशिष्यसंवादे
 श्रेष्ठ अंतरात्मानिरूपणनाम समास तिसरा ॥ ३ ॥ १५.३

15.4 समास चौथा : शाश्वतब्रह्मनिरूपण

॥ श्रीराम ॥

पृथ्वीपासून जालीं झाडें । झाडापासून होती लांकडें ।
 लांकडें भस्मोन पुढें । पृथ्वीच होये ॥ १ ॥

पृथ्वीपासून वेल होती । नाना जिनस फापावती ।
 वाळोन कुजोन मागुती । पृथ्वीच होये ॥ २ ॥
 नाना धान्यांचीं नाना अन्नें । मनुष्यें करिती भोजनें ।
 नाना विष्टा नाना वमनें । पृथ्वीच होये ॥ ३ ॥
 नाना पक्षादिकीं भक्षिलें । तरी पुढें तैसेंचि जालें ।
 वाळोन भस्म होऊन गेलें । पुन्हा पृथ्वी ॥ ४ ॥
 मनुष्यें मरतांच ऐका । क्रिमि भस्म कां मृत्तिका ।
 ऐशा काया पडती अनेका । पुढें पृथ्वी ॥ ५ ॥
 नाना तृण पदार्थ कुजती । पुढें त्याची होये माती ।
 नाना किडे मरोन जाती । पुढें पृथ्वी ॥ ६ ॥
 पदार्थ दाटले अपार । किति सांगावा विस्तार ।
 पृथ्वीवांचून थार । कोणास आहे ॥ ७ ॥
 झाड पाले आणि तृण । पशु भक्षितां होतें सेण ।
 खात मृत भस्म मिळोन । पुन्हा पृथ्वी ॥ ८ ॥
 उत्पत्तिस्थितिसंहारतें । तें तें पृथ्वीस मिळोन जातें ।
 जितुकें होतें आणि जातें । पुन्हा पृथ्वी ॥ ९ ॥
 नाना बीजांचिया रासी । विरढोने लागती गगनासी ।
 पुढें सेवटीं पृथ्वीसी । मिळोन जाती ॥ १० ॥
 लोक नाना धातु पुरिती । बहुतां दिवसां होये माती ।
 सुवर्णपाषाणाची गती । तैसीच आहे ॥ ११ ॥
 मातीचें होते सुवर्ण । आणी मृत्तिकेचे होती पाषाण ।
 माहा अग्निसंगें भस्मोन । पृथ्वीच होये ॥ १२ ॥
 सुवर्णाचें जर होतें । जर सेवटीं कुजोन जातें ।
 रस होऊन वितुळतें । पुन्हा पृथ्वी ॥ १३ ॥
 पृथ्वीपासून धातु निपजती । अग्निसंगें रस होती ।
 तया रसाची होये जगती । कठीणरूपें ॥ १४ ॥
 नाना जळासी गंधी सुटे । तेथें पृथ्वीचें रूप प्रगटे ।
 देवसेंदिवस जळ आटे । पुढें पृथ्वी ॥ १५ ॥
 पत्रें पुष्पें फळें येती । नाना जीव खाऊन जाती ।
 ते जीव मरतां जगती । नेमस्त होये ॥ १६ ॥
 जितुका कांहीं जाला आकार । तितुक्यास पृथ्वीचा आधार ।
 होती जाती प्राणीमात्र । सेवट पृथ्वी ॥ १७ ॥
 हें किति म्हणोन सांगावें । विवेकें अवघेचि जाणावें ।
 खांजणीभाजणीचें समजावें । मूळ तैसे ॥ १८ ॥
 आप आळोन पृथ्वी जालोओ । पुन्हां आपीच विराली ।
 अग्नियोगें भस्म जाली । म्हणोनियां ॥ १९ ॥
 आप जालें तेजापासुनी । पुढें तेजें घेतलें सोखुनी ।
 तें तेज जालें वायोचेनी । पुढें वायो झडपी ॥ २० ॥
 वायो गगनीं निर्माण जाला । पुढें गगनींच विराला ।
 ऐसें खांजणीभाजणीला । बरें पाहा ॥ २१ ॥
 जें जें जेथें निर्माण होतें । तें तें तेथें लया जातें ।
 येणें रितीं पंचभूतें । नाश पावती ॥ २२ ॥
 भूत म्हणजे निर्माण जालें । पुन्हां मागुतें निमालें ।
 पुढें शाश्वत उरलें । परब्रह्म तें ॥ २३ ॥
 तें परब्रह्म जो कळेना । तो जन्ममृत्यु चुकेना ।
 चत्वार खाणी जीव ना । होणें घडे ॥ २४ ॥

जडाचें मूळ तें चंचळ। चंचळाचें मूळ तें निश्चळ ।
 निश्चळासी नाही मूळ। बरें पाहा ॥ २५ ॥
 पूर्वपक्ष म्हणजे जालें। सिद्धांत म्हणजे निमालें ।
 पक्षातीत जें संचलें। परब्रह्म तें ॥ २६ ॥
 हें प्रचितीनें जाणावें। विचारें खुणेंसी बाणावें ।
 विचारेंविण सिणावें। तेंचि मूर्खपणें ॥ २७ ॥
 ज्ञानी भिडेने दडपला। निश्चळ परब्रह्म कैचें त्याला ।
 उगाच करितो गल्बला। मायेंमधें ॥ २८ ॥
 माया निशेष नासली। पुढें स्थिति कैसी उरली ।
 विचक्षणें विवरिली। पाहिजे स्वयें ॥ २९ ॥
 निशेष मायेचें निश्चलं। होतां आत्मनिवेदन ।
 वाच्यांश नाही विज्ञान। कैसें जाणावें ॥ ३० ॥
 लोकांचे बोली जो लागला। तो अनुमानेंच बुडाला ।
 याकारणें प्रत्ययाला। पाहिलेंच पाहावें ॥ ३१ ॥
 इति श्रीदासबोधे गुफुशिष्यसंवादे
 शाश्वतब्रह्मनिरूपणनाम समास चौथा ॥ ४ ॥ १५.४

15.5 समास पांचवा : चंचळ लक्षण

॥ श्रीराम ॥

दोघां ऐसीं तीन चालती। अगुणी अष्टधा प्रकृती ।
 अधोर्ध सांडून वर्तती। इंद्रफणी ऐसी ॥ १ ॥
 पणतोडें भक्षितो पणजा। मूल बापास मारी वोजा ।
 चुकाच्या गेला राजा। चौघां जणांचा ॥ २ ॥
 देव देवाळयामधें लपाला। देऊळ पूजितां पावे त्याला ।
 सृष्टिमधें ज्याला त्याला। ऐसेंचि आहे ॥ ३ ॥
 दोनी नामें येकास पडिली। लोकीं नेमस्त कल्पिलीं ।
 विवेकें प्रत्ययें पाहिलीं। तों येकचि नाम ॥ ४ ॥
 नाही पुरुष ना वनिता। लोकीं कल्पिलें तत्त्वता ।
 त्याचा बरा शोध घेतां। कांहींच नाही ॥ ५ ॥
 स्त्री नदी पुरुष खळाळ। ऐसें बोलती सकळ ।
 विचार पाहातां निवळ। देह नाही ॥ ६ ॥
 आपण आपणास कळेना। पाहों जातां आकळेना ।
 काशास कांहींच मिळेना। उदंडपणें ॥ ७ ॥
 येकलाचि उदंड जाला। उदंडचि येकला पडिला ।
 आपणासी आपला। गल्बला सोसवेना ॥ ८ ॥
 येक असोन फुटी पडिली। फुटी असोन स्थिति येकली ।
 विचित्र कळा पैसावली। प्राणीमात्रीं ॥ ९ ॥
 वल्लिमधें जल संचरे। कोरडेपणें हें वावरे ।
 वोलेवांचून न थिरे। कांहीं केल्यां ॥ १० ॥
 झाडांमधें केलीं आळीं। झाडें धांवती निराळीं ।
 कित्येक झाडें अंतराळीं। उडोन जाती ॥ ११ ॥
 भूमीपासून वेगळीं जालीं। परी तें नाहीत वाळलीं ।

निराळीच बळावली। जेथतेथें ॥ १२ ॥
 देवाकरितां चालती झाडें। देव नस्तां होती लाकडें ।
 नीटचि आहे कुवाडें। सर्वथा नव्हे ॥ १३ ॥
 झाडापासून झाडें होती। तेहि अंतरीक्ष जाती ।
 मुळानें भेदिली जगती। कदापि नाही ॥ १४ ॥
 झाडास झाडें खातपाणी। घालून पाळिलीं प्रतिदिनीं ।
 बोलकीं झाडें शब्दमथनीं। विचार घेती ॥ १५ ॥
 होणार तितुकें आधींच जालें। मग कल्पकल्पून बोलिलें ।
 जाणतयासी समजलें। सकळ कांहीं ॥ १६ ॥
 समजलें तरी उमजेना। उमजलें तरी समजेना ।
 प्रत्ययेंविण अनुमानेना। सकळ कांहीं ॥ १७ ॥
 सर्वत्रांचा वडिल कोण। हेचि पाहावी वोळखण ।
 भेटे आपणास आपण। जगदांतरे ॥ १८ ॥
 अंतरनिष्ठांची उंच कोटी। बाहेरमुद्रयाची संगती खोटी ।
 मूर्ख काये समजेल गोष्टी। शाहाणे जाणती ॥ १९ ॥
 अंतरे राखतां राजी। भलत्यास भलताच नवाजी ।
 अंतरे न राखतां भाजी। मिळणार नाही ॥ २० ॥
 ऐसें वर्ततें प्रत्यक्ष। अलक्षीं लावावें लक्ष ।
 दक्षास भेटतां दक्ष। समाधान होतें ॥ २१ ॥
 मनास मिळतां मन। पाहोन येती निरंजन ।
 चंचळचक्र उलंघून। पैलाड जाती ॥ २२ ॥
 येकदा जाऊन पाहोन आले। मग तें सन्निध देखिलें ।
 चर्मचक्षी लक्षिलें। न वचे कदा ॥ २३ ॥
 नाना शरीरीं चंचळ। अखंड करी चळवळ ।
 परब्रह्म तें निश्चळ। सर्वां ठाई ॥ २४ ॥
 चंचळ धावे येकीकडे। वोस पडे दुसरेकडे ।
 चंचळ पुरे सर्वांकडे। हें तो घडेना ॥ २५ ॥
 चंचळ चंचळास पुरेना। आवधें चंचळ विवरेना ।
 निश्चळ अपार अनुमाना। कैसें येतें ॥ २६ ॥
 गगनीं चालिली हवावी। कैसी पावेल पार पदवी ।
 जातां मधेंचि विझावी। हा स्वभावचि तिचा ॥ २७ ॥
 मनोधर्म येकदेशी। कैसा आकळिल वस्तुसी ।
 निर्गुण सांडून अपेसी। सर्व ब्रह्म म्हणे ॥ २८ ॥
 नाही सारासार विचार। तेथें अवघा अंधकार ।
 खरें सांडून खोटें पोर। नेणतें घेतें ॥ २९ ॥
 ब्रह्मांडाचें माहाकारण। तेथून हें पंचीकर्ण ।
 माहावाक्याचें विवर्ण। वेगळें असे ॥ ३० ॥
 महत्तत्त्व महद्भूत। तोचि जाणावा भगवंत ।
 उपासना हे समाप्त। येथून जाली ॥ ३१ ॥
 कर्म उपासना आणि ज्ञान। त्रिकांड वेद हें प्रमाण ।
 ज्ञानाचें होतें विज्ञान। परब्रह्मी ॥ ३२ ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
 चंचळलक्षणनिरूपणनाम समास पांचवा ॥ ५ ॥ १५.५

15.6 समास सहावा : चातुर्य विवरण

॥ श्रीराम ॥

पीतापासून कृष्ण जालें। भूमंडळीं विस्तारलें ।
तेणेंविण उअमजलें। हें तों घडेना ॥ १ ॥
आहे तरी स्वल्प लक्षण। सर्वत्रांची सांठवण ।
अद्धम आणी उत्तम गुण। तेथेंचि असती ॥ २ ॥
महीसुत सरसाविला। सरसाऊन द्विधा केला ।
उभयेता मिळोन चालिला। कार्येभाग ॥ ३ ॥
स्वेतास्वेतास गांठीं पडतां। मधें कृष्ण मिश्रित होतां ।
इहलिकसार्थकता। होत आहे ॥ ४ ॥
विवरतां याचा विचार। मूर्ख तोचि होये चतुर ।
सद्यप्रचित साक्षात्कार। परलोकींचा ॥ ५ ॥
सकळांस जे मान्य। तेंचि होतसे सामान्य ।
सामान्यास अनन्य। होईजेत नाही ॥ ६ ॥
उत्तम मध्यम कनिष्ठ रेखा। अदृष्टीची गुप्त रेखा ।
चत्वार अनुभव रारिखा। होत नाही ॥ ७ ॥
चौदा पिड्यांचे पवाडे। सांगती ते शाहाणे कीं वेडे ।
ऐकत्यानें घडे कीं न घडे। ऐसें पाहावे ॥ ८ ॥
रेखा तितुकी पुसोन जाते। प्रत्यक्ष प्रत्यया येते ।
डोळेझांकणी करावी तें। कायेनिमित्य ॥ ९ ॥
बहुतांचे बोली लागलें। तें प्राणी अनुमानी बुडालें ।
मुख्य निश्चये चुकलें। प्रत्ययाचा ॥ १० ॥
उदंडाचें उदंड ऐकावें। परी तें प्रत्यये पाहावे ।
खरेंखोटें निवडावें। अंतर्यामी ॥ ११ ॥
कोणासी नव्हे म्हणों नये। समजावे अपाये उपाये ।
प्रत्यये घ्यावा बहुत काये। बोलोनियां ॥ १२ ॥
माणुस हेंकाड आणी कच्चें। मान्य करावें तयाचें ।
येणेंप्रकारें बहुतांचें। अंतर राखावें ॥ १३ ॥
अंतरी पीळ पेच वळसा। तोचि वाढवी बहुवसा ।
तरी मग शाहाणा कैसा। निवऊं नेणें ॥ १४ ॥
वेडें करावें शाहाणें। तरीच जिणें श्लाघ्यवाणें ।
उगेंच वादांग वाढविणें। हें मूर्खपण ॥ १५ ॥
मिळोन जाऊन मेळवावें। पडी घेऊन उलथावें ।
कांहींच कळों नेदावें। विवेकबळें ॥ १६ ॥
दुसऱ्याचे चालणें चालावें। दुसऱ्याचे बोलणीं बोलावें ।
दुसऱ्याचे मनोगतें जावें। मिळोनियां ॥ १७ ॥
जो दुसऱ्याच्या हितावरी। तो विपट कहिंच न करी ।
मानत मानत विवरी। अंतर तयाचें ॥ १८ ॥
आधीं अंतर हातीं घ्यावें। मग हळुहळु उकलावें ।
नाना उपायें न्यावें। परलोकासी ॥ १९ ॥
हेंकाडास हेंकाड मिळाला। तेथें गल्बलाचि जाला ।
कळहो उठतां च्यातुर्याला। ठाव कैचा ॥ २० ॥
उगीच करिती बडबड। परी करून दाखविणें हें अवघड ।

परस्थळ साधणें जड। कठिण आहे ॥ २१ ॥
धके चपेटे सोसावे। नीच शब्द साहात जावे ।
प्रस्तावोन परावे। आपले होती ॥ २२ ॥
प्रसंग जाणोनि बोलावें। जाणपण कांहींच न घावें ।
लीनता धरून जावें। जेथतेथें ॥ २३ ॥
कुग्रामें अथवा नगरें। पाहावीं घरांचीं घरें ।
भिक्षामिसें लाहानथोरें। परीक्षून सोडावीं ॥ २४ ॥
बहुतीं कांहींतरी सांपडे। विचक्षण लोकीं मित्री घडे ।
उगेच वैसतां कांहींच न घडे। फिणें विवरणें ॥ २५ ॥
सावधपणें सर्व जाणावें। वर्तमान आधींच घ्यावें ।
जाऊं ये तिकडे जावें। विवेकें सहित ॥ २६ ॥
नाना जिनसपाठांतरें। निवती सकळांचीं अंतरें ।
लेहोन देतां परोपकारें। सीमा सांडावी ॥ २७ ॥
जैसें जयास पाहिजे। तैसें तयास दीजे ।
तरी मग श्रेष्ठचि होइजे। सकळां मान्ये ॥ २८ ॥
भूमंडळीं सकळांस मान्य। तो म्हणों नये सामान्य ।
कित्येक लोक अनन्य। तया पुरुषासी ॥ २९ ॥
ऐसीं चातुर्याचीं लक्षणें। चातुर्यें दिग्विजये करणें ।
मग तयास काये उणें। जेथतेथें ॥ ३० ॥
इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
चातुर्यविवरणनाम समास सहावा ॥ ६ ॥ १५.६

15.7 समास सातवा : अधोर्धनिरूपण

॥ श्रीराम ॥

नाना विकाराचें मूळ। ते हे मूळमायाच केवळ ।
अचंचळीं जे चंचळ। सूक्ष्मरूपें ॥ १ ॥
मूळमाया जाणीवेची। मुळींच्या मुळ संकल्पाची ।
वोळखी शडगुणैश्वराची। येणेंचि न्यावें ॥ २ ॥
प्रकृतिपुरुष शिवशक्ति। आर्धनारीनटेश्वर म्हणती ।
परी ते आवधी जगज्जोती। मूळ त्यासी ॥ ३ ॥
संकल्पाचें जें चळण। तेंचि वायोचें लक्षण ।
वायो आणी त्रिगुण। आणी पंचभूतें ॥ ४ ॥
पाहातां कोणीयेक वेल। त्याच्या मुळ्या असती खोल ।
पत्रें पुष्पें फळें केवळ। मुळाचपासी ॥ ५ ॥
याहिवेगळे नाना रंग। आकार विकार तरंग ।
नाना स्वाद अंतरंग। मुळामध्यें ॥ ६ ॥
तेंचि मूळ फोडून पाहातां। कांहींच नाही वाटे आतां ।
पुढें वाढतां वाढतां। दिसों लागे ॥ ७ ॥
कड्यावरी वेल निघाला। अधोमुखें बळें चालिला ।
फांपावोन पुढें आला। भूमंडळीं ॥ ८ ॥
तैसीं मुळमाया जाण। पंचभूतें आणी त्रिगुण ।
मुळीं आहेत हें प्रमाण। प्रत्यये जाणावें ॥ ९ ॥

अखंड वेल पुढें वाढला । नाना विकारीं शोभला ।
 विकारांचा विकार जाला । असंभाव्य ॥ १० ॥
 नाना फडगरें फुटलीं । नाना जुंबाडें वाढली ।
 अनंत अग्नें चालिलीं । सृष्टीमधे ॥ ११ ॥
 कित्येक फळें तीं पडती । सर्वेचि आणीक निघती ॥
 ऐसीं होती आणि जाती । सर्वकाळ ॥ १२ ॥
 येक वेलचि वाळले । पुन्हां तेथेंचि फुटले ।
 ऐसे आले आणि गेले । कित्येक ॥ १३ ॥
 पानें झडती आणि फुटती । पुष्पें फळें तेणेंचि रितीं ।
 मध्यें जीव हे जगती । असंभाव्य ॥ १४ ॥
 अवघा वेलचि कर्पतो । मुळापासून पुन्हा होतो ।
 ऐसा अवघा विचार जो तो । प्रत्यक्ष जाणावा ॥ १५ ॥
 मूळ खाणोन काढिलें । प्रत्ययेज्ञानें निर्मूळ केलें ।
 तरी मग वाढणेंचि राहिलें । सकळ कांहीं ॥ १६ ॥
 मुळी बीज सेवटीं बीज । मध्यें जळरूप बीज ।
 ऐसा हा स्वभाव सहज । विस्तारला ॥ १७ ॥
 मुळामधील ज्या गोष्टी । सांगताहे बीजसृष्टी ।
 जेथील अंश तेथें कष्टी । न होतां जातो ॥ १८ ॥
 जातो येतो पुन्हा जातो । ऐसा प्रत्यावृत्ति करितो ।
 परंतु आत्मज्ञानी जो तो । अन्यथा न घडे ॥ १९ ॥
 न घडे ऐसें जरी म्हणावें । तरी कांहींतरी लागे जाणावें ।
 अंतरीच परी ठावें । सकळांस कैचें ॥ २० ॥
 तेणेंसींच कार्यभाग करिती । परंतु तयास नेणती ।
 दिसेना ते काये करिती । बापुडे लोक ॥ २१ ॥
 विषयेभोग तेणेंचि घडे । तेणेंविण कांहींच न घडे ।
 स्थूल सांडून सूक्ष्मीं पवाडे । ऐसा पाहिजे ॥ २२ ॥
 जें आपलेंचि अंतर । तद्रूपचि जगदांतर ।
 शरीरभेदाचे विकार । वेगळाले ॥ २३ ॥
 आंगोळीची आंगोळीस वेधना । येकीची येकीस कळेना ।
 हात पाये अवेव नाना । येणेंचि न्यायें ॥ २४ ॥
 अवेवाचें अवेव नेणे । मा तो परांचें काये जाणे ।
 परांतर याकारणें । जाणवेना ॥ २५ ॥
 येकाचि उदकें सकळ वनस्पती । नाना अग्नेभेद दिसती ।
 खुडिलीं तितुकीच सुकती । येर ते टवटवीत ॥ २६ ॥
 येणेंचि न्यायें भेद जाला । कळेना येकाचें येकाला ।
 जाणपणें आत्मयाला । भेद नाही ॥ २७ ॥
 आत्मत्वी भेद दिसे । देहप्रकृतिकरितां भासे ।
 तरी जाणतचि असे । बहुतेक ॥ २८ ॥
 देखोन ऐकोन जाणती । शाहाणे अंतर परीक्षिती ।
 धूर्त ते अवघेंच समजती । गुप्तरूपें ॥ २९ ॥
 जो बहुतांचें पाळण करी । तो बहुतांचें अंतर विवरी ।
 धूर्तपणें ठाउकें करी । सकळ कांहीं ॥ ३० ॥
 आधी मनोगत पाहतीं । मग विश्वास धरिती ।
 प्राणीमात्र येणें रितीं । वर्तताहे ॥ ३१ ॥
 स्मरणामगें विस्मरण । रोकडी प्रचित प्रमाण ।
 आपलें ठेवणें आपण । दुकताहे ॥ ३२ ॥

आपलेंच आपणा स्मरेना । बोलिलें तें आठवेना ।
 उठती अनंत कल्पना । ठाउक्या कैच्या ॥ ३३ ॥
 ऐसें हें चंचळ चक्र । कांहीं नीट कांहीं वक्र ।
 जाला रंक अथवा शक्र । तरी स्मरणास्मरणें ॥ ३४ ॥
 स्मरण म्हणिजे देव । विस्मरण म्हणिजे दानव ।
 स्मरणविस्मरणें मानव । वर्तती आतां ॥ ३५ ॥
 म्हणोनि चेवी आणि दानवी । संपत्ति द्विधा जाणावी ।
 प्रचित मानसीं आणावी । विवेकेंसहित ॥ ३६ ॥
 विवेकें विवेक जाणावा । आत्म्यानें आत्मा वोळखावा ।
 नेत्रें नेत्रचि पाहावा । दर्पणींचा ॥ ३७ ॥
 स्थूलें स्थूल खाजवावें । सूक्ष्में सूक्ष्म समजावें ।
 खुणेनें खुणेसी बाणावें । अंतर्यामीं ॥ ३८ ॥
 विचारें जाणाव विचार । अंतरें जाणावे अंतर ।
 अंतरें जाणावे परांतर । । होउनियां ॥ ३९ ॥
 स्मरणामाजीं विस्मरण । हेंचि भेदाचें लक्षण ।
 येकदेसी । परिपूर्ण । होत नाही ॥ ४० ॥
 पुढें सिंके मागें विसरे । पुढें उजेडे मागें अंधारें ।
 पुढें स्मरे मागें विस्मरे । सकळ कांहीं ॥ ४१ ॥
 तुर्या जाणावी स्मरण । सुषुप्ती जाणावी विस्मरण ।
 उभयेता शरीरी जाण । वर्तती आतां ॥ ४२ ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
 अधोर्धनिरूपणनाम समास सातवा ॥ ७ ॥ १५.७

15.8 समास आठवा : सूक्ष्मजीवनिरूपण

॥ श्रीराम ॥

रेणूहून सूक्ष्म किडे । त्यांचें आयुष्य निपटचि थोडें ।
 युक्ति बुद्धि तेणेंचि पाडें । तयामधे ॥ १ ॥
 ऐसे नाना जीव असती । पाहों जातां न दिसती ।
 अंतःकर्णपंचकाची स्थिती । तेथेंचि आहे ॥ २ ॥
 त्यांपुरतें त्यांचें ज्ञान । विषये इंद्रियें समान ।
 सूक्ष्म शरीरें विवरोन । पाहातो कोण ॥ ३ ॥
 त्यास मुंगी माहा थोर । नेणोंचालिला कुंजर ।
 मुंगीस मुताचा पूर । ऐसें बोलती ॥ ४ ॥
 तें मुंगीसमान शरीरें । उदंड असती लाहानथोरें ।
 समस्तांमध्ये जीवेश्वरें । वस्ति कीजे ॥ ५ ॥
 ऐसिया किड्यांचा संभार । उदंड दाटला विस्तार ।
 अत्यंत साक्षपी जो नर । तो विवरोन पाहे ॥ ६ ॥
 नाना नक्षत्रीं नाना किडे । त्यांस भासती पर्वतायेवढे ।
 आयुष्यहि तेणेंचि पाडें । उदंड वाटे ॥ ७ ॥
 पक्षायेवढें लाहान नाहीं । पक्षायेवढें थोर नाहीं ।
 सर्प आणि मच्छ पाहीं । येणेंचि पाडे ॥ ८ ॥

मुंगीपासून थोरथोरें । चढतीं वाढतीं शरीरें ।
 त्यांची निर्धारितां अंतरें । कळों येती ॥ १ ॥
 नाना वर्ण नाना रंग । नाना जीवनाचे तरंग ।
 येक सुरंग येक विरंग । किती म्हणौनि सांगावे ॥ १० ॥
 येकें सुकुमारें येकें कठोरें । निर्माण केली जगदेश्वरें ।
 सुवर्णासारिखीं शरीरें । दैदिप्यमानें ॥ ११ ॥
 शरीरभेदें आहारभेदें । वाचाभेदें गुणभेदें ।
 अंतरी वसिजे अभेदें । येकरूपें ॥ १२ ॥
 येक त्रासकें येकमारकें । पाहो जातां नाना कौतुकें ।
 कितीयेक आमोलिकें । सृष्टीमध्ये ॥ १३ ॥
 ऐसीं अवधीं विवरोन पाहे । ऐसा प्राणी कोण आहे ।
 आपल्यापरतें जाणोन राहे । किंचितमात्र ॥ १४ ॥
 नवखंड हे वसुंधरा । सप्तसागरांचा फेरा ।
 ब्रह्मांडाबाहेरील नीरा । कोण पाहे ॥ १५ ॥
 त्या नीरामध्ये जीव असती । पाहों जातां असंख्याती ।
 त्या विशाल जीवांची स्थिती । कोणजाणे ॥ १६ ॥
 जेथें जीवन तेथें जीव । हा उत्पत्तीचा स्वभाव ।
 पाहातां याचा अभिप्राव । उदंड असे ॥ १७ ॥
 पृथ्वीगर्भी नाना नीरें । त्या नीरामधें शरीरें ।
 नाना जिनस लाहानथोरें । कोण जाणें ॥ १८ ॥
 येक प्राणी अंतरिक्ष असती । तेही नाही देखिली क्षिती ।
 वरीच्यावरी उडोन जाती । पक्ष फुटल्यानंतरें ॥ १९ ॥
 नाना खेचरें आणि भूचरें । नाना वनचरें आणि जळचरें ।
 चौन्यासि योनीप्रकारें । कोण जाणे ॥ २० ॥
 उष्ण तेज वेगळे करुनी । जेथें तेथें जीवयोनी ।
 कल्पनेपासुनी होती प्राणी । कोण जाणे ॥ २१ ॥
 येक नाना सामर्थ्ये केले । येक इच्छेपासून जाले ।
 येक शब्दासरिसे पावले । श्रापदेह ॥ २२ ॥
 येक देह बाजीगिरीचे । येक देह वोडंबरीचे ।
 येक देह देवतांचे । नानाप्रकारें ॥ २३ ॥
 येक क्रोधापासून जाले । येक तपा पासून जन्मले ।
 येक उश्रापें पावले । पूर्वदेह ॥ २४ ॥
 ऐसें भगवंताचें करणें । किती म्हणौनि सांगणें ।
 विचित्र मायेच्या गुणें । होत जातें ॥ २५ ॥
 नाना अवघड करणी केली । कोणी देखिली ना ऐकिली ।
 विचित्र कळा समजली । पाहिजे सर्वें ॥ २६ ॥
 थोडें बहुत समजलें । पोटापुरती विद्या सिकलें ।
 प्राणी उगेंच गर्वें गेलें । मी ज्ञाता म्हणोनी ॥ २७ ॥
 ज्ञानी येक अंतरात्मा । सर्वांमधें सर्वात्मा ।
 त्याचा कळावया महिमा । बुद्धि कैची ॥ २८ ॥
 सप्तकंचुक ब्रह्मांड । त्यांत सप्तकंचुक पिंड ।
 त्या पिंडामधें उदंड । प्राणी असती ॥ २९ ॥
 आपल्य देहांतील न कळे । मा तें अवघें कैचें कळे ।
 लोक होती उतावळे । अल्पज्ञानें ॥ ३० ॥
 अनुरेणाऐसें जिनस । त्यांचे आम्ही विराट पुरुष ।
 आमचें उदंडचि आयुष्य । त्यांच्या हिसेवें ॥ ३१ ॥

त्यांच्या रिती त्यांचे दंडक । वर्तायाचे असती अनेक ।
 जाणे सर्वहि कौतुक । ऐसा कैचा ॥ ३२ ॥
 धन्य परमेश्वराची करणी । अनुमानेना अंतःकरणी ।
 उगीच अहंता पापिणी । वेढा लावी ॥ ३३ ॥
 अहंता सांडून विवरणें । कित्येक देवांचे करणें ।
 पाहातां मनुष्याचें जिणें । थोडें आहे ॥ ३४ ॥
 थोडें जिणें अर्धपुडी काया । गर्व करिती रडाया ।
 शरीर आवघें पडाया । वेळ नाही ॥ ३५ ॥
 कुस्त्रीळ टाई जन्मलें । आणि कुस्त्रीळ रसेचि वाढलें ।
 यास म्हणती थोरलें । कोण्या हिसेवें ॥ ३६ ॥
 कुस्त्रीळ आणि क्षणभंगुर । अखंड वेथा चिंतातुर ।
 लोक उगेच म्हणती थोर । वेडपणें ॥ ३७ ॥
 कायामाया दो दिसांची । आदिअंतीं अवधी ची ची ।
 झांकातापा करून उगीचि । धोरीव दाविती ॥ ३८ ॥
 झांकिलें तरी उपंढर पडे । दुर्गंधी सुटे जिकडे तिकडे ।
 जो कोणी विवेकें पवाडे । तोचि धन्य ॥ ३९ ॥
 उगेचि कायसा तंडावें । मोडा अहंतेचें पुंडावें ।
 विवेकें देवास धुंडावें । हें उत्तमोत्तम ॥ ४० ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
 सूक्ष्मजीवनिरूपणनाम समास आठवा ॥ ८ ॥ १५.८

15.9 समास नववा : पिंडोत्पत्तिनिरूपण

॥ श्रीराम ॥

चौखाणीचे प्राणी असती । अवघे उदकेंचि वाढती ।
 ऐसे होतीआणी जाती । असंख्यात ॥ १ ॥
 तत्वांचें शरीर जालें । अंतरात्म्यासगट वळलें ।
 त्यांचें मूळ जों शोधिलें । तों उदकरूप ॥ २ ॥
 शरत्काळींचीं शरीरें । पीळपीळों झिरपती नीरें ।
 उभये रेतें येकत्रें । मिसळती रक्ती ॥ ३ ॥
 अन्नरस देहरस । रक्तेरतें बांधे मूस ।
 रसद्वयें सावकास । वाढों लागे ॥ ४ ॥
 वाढतां वाढतां वाढलें । कोमळाचें कठीण जालें ।
 पुढें उदक पैसावलें । नाना अवेवीं ॥ ५ ॥
 संपूर्ण होतां बाहेरी पडे । भूमीस पडतां मग तें रडे ।
 अवघ्याचें अवघेंच घडे । ऐसें आहे ॥ ६ ॥
 कुडी वाढे कुबुद्धि वाढे । मूळापासून अवघें घडे ।
 अवघेंचि मोडे आणि वाढे । देखतदेखतां ॥ ७ ॥
 पुढें अवघियांचें शरीर । दिवसेंदिवस जालें थोर ।
 सुचों लागला विचार । कांहीं कांहीं ॥ ८ ॥
 फळामधें बीज आलें । तेणें न्यायें तेथें जालें ।
 ऐकतां देखतां उमजलें । सकळ कांहीं ॥ ९ ॥

बीजें उदकें अंकुरती । उदक नस्तां उडोन जाती ।
 येके ठाई उदक माती । होतां बरें ॥ १० ॥
 दोहिंमधें असतां बीज । भिजोन अंकुर सहज ।
 वाढतां वाढतां पुढें रीझ । उदंड आहे ॥ ११ ॥
 इकडे मुळ्या धावा घेती । तिकडे अग्रे हेल्लावती ।
 मुळें अग्र द्विधा होती । बीजापासून ॥ १२ ॥
 मुळ्या चालिल्या पाताळीं । अग्रे धावतीं अंतराळीं ।
 नाना पत्रीं पुष्पीं फळीं । लगडलीं झाडें ॥ १३ ॥
 फळावडिल सुमनें । सुमनांवडिल पानें ।
 पानांवडिल अनुसंधानें । काष्ठें आघवीं ॥ १४ ॥
 काष्ठांवडिल मुळ्या बारिक । मुळ्यां वडिल तें उदक ।
 उदक आळोन कौतुक । भूमंडळाचें ॥ १५ ॥
 याची ऐसी आहे प्रचिती । तेव्हां सकळां वडिल जगती ।
 जगतीवडिल मूर्ती । आपोनारायायेणाची ॥ १६ ॥
 तयावडिल अग्निदेव । अग्निवडिल वायेदेव ।
 वायेदेवावडिल स्वभाव । अंतरात्म्यांचा ॥ १७ ॥
 सकळांवडिल अंतरात्मा । त्यासि नेणे तो दुरात्मा ।
 दुरात्मा म्हणिजे दुरी आत्मा । अंतरला तया ॥ १८ ॥
 जवळी असोन चुकलें । प्रत्ययास नाहीं सोकलें ।
 उगेंचि आलें आणी गेलें । देवाचकरितां ॥ १९ ॥
 म्हणौन सकळांवडिल देव । त्यासी होतां अनन्यभाव ।
 मग हे प्रकृतीचा स्वभाव । पालटों लागे ॥ २० ॥
 करी आपुला व्यासंग । कदापि नव्हे ध्यानभंग ।
 बोलणें चालणें वेंग । पडोंच नेदी ॥ २१ ॥
 जें वडिलीं निर्माण केलें । तें पाहिजे पाहिलें ।
 काये काये वडिलीं केलें । कीती पाहावें ॥ २२ ॥
 तो वडिल जेथें चेतला । तोचि भाग्यपुरुष जाल ।
 अल्प चेतनें तयाला । अल्पभाग्य ॥ २३ ॥
 तया नारायेणाला मनीं । अखंड आठवावें ध्यानीं ।
 मग ते लक्ष्मी तयापासूनी । जाईल कोठें ॥ २४ ॥
 नारायेण असे विश्वीं । त्याची पूजा करीत जावी ।
 याकारणें तोषवावी । कोणीतरी काया ॥ २५ ॥
 उपासना शोधून पाहिली । तों ते विश्वपाळिती जाली ।
 न कळे लीळा परीक्षिली । न वचे कोणा ॥ २६ ॥
 देवाची लीळा देवेंविण । आणीक दुसरा पाहे कोण ।
 पाहणें तितुकें आपण । देवचि असे ॥ २७ ॥
 उपासना सकळां ठाई । आत्मराम कोठें नाहीं ।
 याकारणें ठाई ठाई । रामे आटोपिलें ॥ २८ ॥
 ऐसी माझी उपासना । आणितां नये अनुमाना ।
 नेऊन घाली निरंजना । पैलिकडे ॥ २९ ॥
 देवाकरितां कर्म चालती । देवाकरितां उपासक होती ।
 देवाकरितां ज्ञानी असती । कित्तियेक ॥ ३० ॥
 नाना शास्त्रें नाना मतें । देवचि बोलिल्ला समस्तें ।
 नेमकांनेमक वेस्तावेस्तें । कर्मानुसार ॥ ३१ ॥
 देवास अवघें लागे करावें । त्यांत घेऊं ये तितुकें घ्यावें ।
 अधिकारासारिखें चालावें । म्हणिजे बरें ॥ ३२ ॥

आवाहन विसर्जन । ऐसेंचि बोलिलें विधान ।
 पूर्वपक्ष जाला येथून । सिद्धांत पुढें ॥ ३३ ॥
 वेदांत सिद्धांत धादांत । प्रचित प्रमाण नेमस्त ।
 पंचिकर्ण सांडून हित । वाक्यार्थपाहावा ॥ ३४ ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
 पिंडोत्पत्तिनिरूपणनाम समास नववा ॥ ९ ॥ १५.९

15.10 समास दहावा : सिद्धांतनिरूपण

॥ श्रीराम ॥

गगनीं अवघेंचि होत जातें । गगनाऐसें तगेना तें ।
 निश्चळीं चंचळ नाना तें । येणेंचि न्यायें ॥ १ ॥
 अंधार दाटला बळें । वाटे गगन जालें काळें ।
 रविकिर्णें तें पिवळें । सर्वेंचि वाटे ॥ २ ॥
 उदंड हिंव जेव्हां पडिले । गमे गगन थंड जालें ।
 उष्ण झळनें वाळलें । ऐसें वाटे ॥ ३ ॥
 ऐसें जें कांहीं वाटलें । तें तें जालें आणि गेलें ।
 आकाशासारिखें तगलें । हें तों घडेना ॥ ४ ॥
 उत्तम जाणिवेचा जिनस । समजोन पाहे सावकास ।
 निराभास तें आकाश । भास मिथ्या ॥ ५ ॥
 उदक पसरे वायो पसरे । आत्मा अत्यंतचि पसरे ।
 तत्त्वं तत्व अवघेंचि पसरे । अंतर्यामी ॥ ६ ॥
 चळतें आणि चळेना तें । अंतरीं अवघेंच कळतें ।
 विवरणेंचि निवळतें । प्राणिमात्रासी ॥ ७ ॥
 विवरतां विवरतां शेवटीं । निवृत्तिपदीं अखंड भेटी ।
 जालियानें तुटी । होणार नाहीं ॥ ८ ॥
 जेथें ज्ञानाचें होतें विज्ञान । आणि मनाचें होतें उन्मन ।
 तत्वनिर्शनीं अनन्य । विवेकें होतें ॥ ९ ॥
 वडिलांस शोधून पाहिलें । तों चंचळाचें निश्चळ जालें ।
 देवभक्तपण गेलें । तये ठाई ॥ १० ॥
 ठाव म्हणतां पदार्थ नाहीं । पदार्थमात्र मुळीं नाहीं ।
 जैसें तैसें बोलों कांहीं । कळावया ॥ ११ ॥
 अज्ञानशक्ति निरसली । ज्ञानशक्ति मावळली ।
 वृत्तिशून्यें कैसी जाली । स्थिती पाहा ॥ १२ ॥
 मुख्य शक्तिपात तो ऐसा । नाहीं चंचळाचा वळसा ।
 निवांतीं निवांत कैसा । निर्विकारी ॥ १३ ॥
 चंचळाचीं विकार बालटें । तें चंचळचि जेथें आटे ।
 चंचळ निश्चळ घनवटे । हें तों घडेना ॥ १४ ॥
 माहावाक्याचा विचारु । तेथें संन्याशास अधिकारु ।
 दैवीकृपेची जो नरु । तोहि विवरोन पाहे ॥ १५ ॥
 संन्यासी म्हणिजे शडन्यासी । विचारवंत सर्व संन्यासी ।
 आपली करणी आपणासी । निश्चयेंसी ॥ १६ ॥

जगदीश वोळल्यावरी। तेथें कोण अनुमान करी ।
आतां असो हें विचारी। विचर जाणती ॥ १७ ॥
जे जे विचारी समजले। ते ते निःसंग होऊन गेले ।
देहाभिमानी जे उरले। ते देहाभिमान रक्षिती ॥ १८ ॥
लक्ष्मी बैसले अलक्ष। उडोन गेला पूर्वपक्ष ।
हेतुरूपें अंतरसाक्ष। तोहि मावळला ॥ १९ ॥
आकाश आणि पाताळ। दोनी नामें अंतराळ ।
काढितां दृश्याचें चडळ। अखंड जालें ॥ २० ॥
तें तों अखंडचि आहे। मन उपाधी लक्षून पाहे ।
उपाधिनिरासें साहे। शब्द कैसा ॥ २१ ॥
शब्दपर कल्पनेपर। मन बुद्धि अगोचर ।
विचारें पाहावा विचार। अंतर्यामी ॥ २२ ॥
पाहातां पाहातां कळों येतें। कळलें तितुकें वेर्थ जातें ।
अवघड कैसें बोलावें तें। कोण्या प्रकारें ॥ २३ ॥
वाक्यार्थवाच्यांश शोधिला। अलक्ष्मी लक्ष्यांश बुडाला ।
पुढें समजोन बोला। कोणीतरी ॥ २४ ॥
शाश्वतास शोधीत गेला। तेणें ज्ञानी साच जाला ।
विकार सांडून मिळाला। निर्विकारी ॥ २५ ॥
दुःस्वप्न उदंड देखिलें। जागें होतां लटिकें जालें ।
पुन्हां जरी आठवलें। तरी तें मिथ्या ॥ २६ ॥
प्रारब्धयोगें देह असे। असे अथवा नासे ।
विचार अंतरीं बैसे। चळेना ऐसा ॥ २७ ॥
बीज अग्नीनें भाजलें। त्याचें वाढणें खुंटलें ।
ज्ञात्यास तैसे जालें। वासनाबीज ॥ २८ ॥
विचारें निश्चळ जाली बुद्धि। बुद्धिपासीं कार्यसिद्धि ।
पाहातां वडिलांची बुद्धि। निश्चळीं गेलीं ॥ २९ ॥
निश्चळास ध्यातो तो निश्चळ। चंचळास ध्यातो तो चंचळ ।
भूतास ध्यातो तो केवळ। भूत होये ॥ ३० ॥
जो पावला सेवटवरी। त्यास हें कांहींच न करी ।
अंतरनिष्ठा बाजीगरी। तैसी माया ॥ ३१ ॥
मिथ्या ऐसें कळों आलें। विचारानें सदृढ जालें ।
अवघें भयेंचि उडालें। अकस्मात ॥ ३२ ॥
उपासनेचें उत्तिर्ण व्हावें। भक्तजनें वाढवावें ।
अंतरीं विवेकें उमजावें। सकळ कांहीं ॥ ३३ ॥
इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
सिद्धांतनिरूपणनाम समास दहावा ॥ १० ॥ १५.१०
॥ दशक पंधरावा समाप्त ॥

16 दशक सोळावा : सप्ततिन्वय

16.1 समास पहिला : वाल्मीकि स्तवननिरूपण

॥ श्रीराम ॥

धन्य धन्य तो वाल्मीक। ऋषीमाजी पुण्यश्लोक ।
जयाचेन हा त्रिलोक्य। पावनजाला ॥ १ ॥
भविष्य आणि शतकोटी। हें तों नाही देखिलें दृष्टी ।
धांडोळितां सकळ सृष्टि। श्रुत नव्हे ॥ २ ॥
भविष्याचें येक वचन। कदाचित जालें प्रमाण ।
तरी आश्चर्य मानिती जन। भूमंडळीचे ॥ ३ ॥
नसतां रघुनाथअवतार। नाही पाहिला शास्त्राधार ।
रामकथेचा विस्तार। विस्तारिला जेणें ॥ ४ ॥
ऐसा जयाचा वाग्विळास। ऐकोनी संतोषला महेश ।
मग विभागिलें त्रयलोक्यास। शतकोटी रामायेण ॥ ५ ॥
ज्याचें कवित्व शंकरें पाहिलें। इतरां न वचे अनुमानलें ।
रामउपासकांसी जालें। परम समाधान ॥ ६ ॥
ऋषी होते थोर थोर। बहुतीं केला कवित्वविचार ।
परी वाल्मीकासारिखा कवेश्वर। न भूतो न भविष्यति ॥ ७ ॥
पूर्वीं केली दृष्ट कर्में। परी पावन जाला रामनामें ।
नाम जपतां दृढ नेमें। पुण्यें सीमा सांडिली ॥ ८ ॥
उफराटे नाम म्हणतां वाचें। पर्वत फुटले पापाचे ।
ध्वज उभारले पुण्याचे। ब्रह्मांडावरुते ॥ ९ ॥
वाल्मीकें जेथें तप केलें। तें वन पुण्यपावन जालें ।
शुष्क काष्ठीं अंकुर फुटले। तपोबळें जयाच्या ॥ १० ॥
पूर्वीं होता वाल्हाकोळी। जीवघातकी भूमंडळीं ।
तोचि वंदिजे सकळीं। विबुधीं आणि ऋषेश्वरी ॥ ११ ॥
उपरती आणि अनुताप। तेथें कैचें उरेल पाप ।
देह्यांततपें पुण्यरूप। दुसरा जन्म जाला ॥ १२ ॥
अनुतापें आसन घातलें। देह्यांचें वारुळ जालें ।
तेंचि नाम पुढें पडिलें। वाल्मीक ऐसें ॥ १३ ॥
वारुळास वाल्मीक बोलिजे। म्हणोनि वाल्मीक नाम साजे ।
जयाच्या तीव्र तपें झिजे। हृदय तापसाचें ॥ १४ ॥
जो तापसांमाजीं श्रेष्ठ। जो कवेश्वरामधें वरिष्ठ ।
जयाचें बोलणें पष्ट। निश्चयाचें ॥ १५ ॥
जो निष्ठावंतांचें मंडण। रघुनाथभक्तांचें भूषण ।
ज्याची धारणा असाधारण। साधकां सदृढ करी ॥ १६ ॥
धन्य वाल्मीक ऋषेश्वर। समर्थाचा कवेश्वर ।
तयासी माझा नमस्कार। साष्टांगभावे ॥ १७ ॥
वाल्मीक ऋषी बोलिला नसता। तरी आम्हांसी कैची रामकथा ।
म्हणोनियां समर्था। काय म्हणोनी वर्णावें ॥ १८ ॥
रघुनाथकीर्ति प्रगट केली। तेणें तयची महिमा वाढली ।
भक्त मंडळी सुखी जाली। श्रवणमात्रें ॥ १९ ॥

आपुला काळ सार्थक केला। रघुनाथकीर्तिमधें बुडाला ।
भूमंडळीं उधरिला। बहुत लोक ॥ २० ॥
रघुनाथ भक्त थोर थोर। महिमा जयांचा अपार ।
त्या समस्तांचा किंकर। रामदास म्हणे ॥ २१ ॥
इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
वाल्मीकस्तवननिरूपणनाम समास पहिला ॥ १ ॥ १६.१

16.2 समास दुसरा : सूर्यस्तवननिरूपण

॥ श्रीरामसमर्थ ॥
धन्य धन्य हा सूर्यवौश। सकळ वौशामधें विशेष ।
मार्तंडमंडळाचा प्रकाश। फांकला भूमंडळीं ॥ १ ॥
सोमाआंगीं आहे लांछन। पक्षा येका होय क्षीण ।
रविकिर्ण फांकता आपण। कळाहीन होये ॥ २ ॥
याकारणें सूर्यापुढें। दुसरी साम्यता न घडे ।
जयाच्या प्रकाशें उजेडे। प्राणीमात्रासी ॥ ३ ॥
नाना धर्म नाना कर्में। उत्तमं मध्यमं अधमं ।
सुगमं दुर्गमं नित्य नेमं। सृष्टीमधें चालती ॥ ४ ॥
वेदशास्त्रें आणि पुराणें। मंत्र यंत्र नाना साधनें ।
संध्या स्नान पूजाविधानें। सूर्येविण बापुडी ॥ ५ ॥
नाना योग ना मते। पाहों जातां असंख्यातें ।
जाती आपुलाल्या पंथें। सूर्यउदय जालियां ॥ ६ ॥
प्रपंचिक अथवा परमार्थिक। कार्य करणें कोणीयेक ।
दिवसेंविण निरार्थक। सार्थक नव्हे ॥ ७ ॥
सूर्याचें अधिष्ठान डोळे। डोळे नसतां सर्व आंधळे ।
याकारणें कांहींच न चले। सूर्येविण ॥ ८ ॥
म्हणाल अंध कवित्वें करिती। तरी हेहि सूर्याचीच गती ।
थंड जालियां आपुली मती। मग मतिप्रकाश कैचा ॥ ९ ॥
उष्ण प्रकाश तो सूर्याचा। शीत प्रकाश तो चंद्राचा ।
उष्णत्व नस्तां देह्याचा। घात होये ॥ १० ॥
याकारणें सूर्येविण। सहसा न चले कारण ।
श्रोते तुम्ही विचक्षण। शोधून पाहा ॥ ११ ॥
हरिहरांच्या अवतरमूर्ती। शिवशक्तीच्या अनंत वेक्ती ।
यापूर्वी होता गभस्ती। आतां हि आहे ॥ १२ ॥
जितुके संसारासि आले। तितुके सूर्याखालें वर्तले ।
अंती देहे त्यागून गेले। प्रभाकरादेखतां ॥ १३ ॥
चंद्र ऐलीकडे जाला। क्षीरसागरीं मधून काढिला ।
चौदा रत्नांमधें आला। बंधु लक्ष्मीचा ॥ १४ ॥
विश्वचक्षु हा भास्कर। ऐसैं जाणती लाहानथोर ।
याकारणें दिवाकर। श्रेष्ठांहून श्रेष्ठ ॥ १५ ॥
अपार नभमार्ग क्रमणें। ऐसैंचि प्रत्यही येणें जाणें ।
या लोकोपकाराकारणें। आज्ञा समर्थाची ॥ १६ ॥
दिवस नस्तां अंधकार। सर्वांसी नकळे सारासार ।

दिवसेंविण तश्कर। कां दिवाभीत पक्षी ॥ १७ ॥
सूर्यापुढें आणिक दुसरें। कोण आणावें सामोरें ।
तेजोरासी निधरें। उपमेरहित ॥ १८ ॥
ऐसा हा सविता सकळांचा। पूर्वज होय रघुनाथाचा ।
अगाध महिमा मानवी वाचा। काये म्हणोनि वर्णावी ॥ १९ ॥
रघुनाथवौश पूर्वापर। येकाहून येक थोर ।
मज मतिमंदास हा विचार। काये कळे ॥ २० ॥
रघुनाथाचा समुदाव। तेथें गुंतला अंतर्भाव ।
म्हणोनी वर्णितां महत्व। वाग्दुर्बळ मी ॥ २१ ॥
सकळ दोषाचा परिहार। करितां सूर्यास नमस्कार ।
स्फूर्ति वाढे निरंतर। सूर्यदर्शन घेतां ॥ २२ ॥
इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
सूर्यस्तवननिरूपणनाम समास दुसरा ॥ २ ॥ १६.२

16.3 समास तिसरा : पृथ्वीस्तवननिरूपण

॥ श्रीरामसमर्थ ॥
धन्य धन्य हे वसुमती। इचा महिमा सांगों किती ।
प्राणीमात्र तितुके राहाती। तिच्या आधारे ॥ १ ॥
अंतरिक्ष राहाती जीव। तोहि पृथ्वीचा स्वभाव ।
देहे जड नस्तां जीव। कैसे तगती ॥ २ ॥
जाळिती पोळिती कुदळिती। नांगरिती उकरिती खाणती ।
मळ मूत्र तिजवरी करिती। आणि वमन ॥ ३ ॥
नासकें कुजकें जर्जर। पृथ्वीविण कैची थार ।
देह्यांतकाळीं शरीर। तिजवरी पडे ॥ ४ ॥
बरें वाईट सकळ कांहीं। पृथ्वीविण थार नाही ।
नाना धातु द्रव्य तें हि। भूमीचे पोटी ॥ ५ ॥
येकास येक संव्हारिती। प्राणी भूमीवरी असती ।
भूमी सांडून जाती। कोणीकडे ॥ ६ ॥
गड कोठ पुरें पट्टणें। नाना देश कळती अटणें ।
देव दानव मानव राहाणें। पृथ्वीवरी ॥ ७ ॥
नाना रत्नें हिरे परीस। नाना धातु द्रव्यांश ।
गुप्त प्रगट कराव्यास। पृथ्वीविण नाही ॥ ८ ॥
मेरुमांदार हिमाचळ। नाना अष्टकुळाचळ ।
नाना पक्षी मच्छ व्याळ। भूमंडळीं ॥ ९ ॥
नाना समुद्रापैलीकडे। भोंवतें आवर्णोदका कडे ।
असंभाव्य तुटले कडे। भूमंडळाचे ॥ १० ॥
त्यामधें गुप्त विवरें। लाहानथोरें अपारें ।
तेथें निविड अंधकारें। वस्ती कीजे ॥ ११ ॥
आवर्णोदक तें अपार। त्याचा कोण जाणे पार ।
उदंड दाटले जळचर। असंभाव्य मोठे ॥ १२ ॥
त्या जीवनास आधार पवन। निविड दाट आणि घन ।
फुटों शकेना जीवन। कोणेकडे ॥ १३ ॥

त्या प्रभंजनासी आधार। कठिणपणें अहंकार ।
 ऐसा त्या भूगोळाचा पार। कोण जाणे ॥ १४ ॥
 नाना पदार्थांच्या खाणी। धातुरत्नांच्या दाटणी ।
 कल्पतरु चिंतामणी। अमृतकुंडें ॥ १५ ॥
 नाना दीपें नाना खंडें। वसती उद्वसें उदंडें ।
 तेथें नाना जीवनाचीं बंडें। वेगळालीं ॥ १६ ॥
 मेरुभोंवते कडे कापले। असंभाव्य कडोसें पडिलें ।
 निबिड तरु लागले। नाना जिनसी ॥ १७ ॥
 त्यासन्निध लोकालोक। जेथें सूर्याचें फिरे चाक ।
 चंद्रादि द्रोणाद्रि मैनाक। माहां गिरी ॥ १८ ॥
 नाना देशीं पाषाणभेद। नाना जिनसी मृत्तिकाभेद ।
 नाना विभूति छंद बंद। नाना खाणी ॥ १९ ॥
 बहुरत्न हे वसुंदरा। ऐसा पदार्थ कैचा दुसरा ।
 अफट पडिलें सैरावैरा। जिकडे तिकडे ॥ २० ॥
 अवधी पृथ्वी फिरोन पाहे। ऐसा प्राणी कोण आहे ।
 दुजी तुळणा न साहे। धरणीविशीं ॥ २१ ॥
 नाना वल्ली नाना पिकें। देसोदेसी अनेकें ।
 पाहों जातां सारिख्या सारिखें। येक हि नाहीं ॥ २२ ॥
 स्वर्ग मृत्यु आणिपाताळें। अपूर्व रचिलीं तीन ताळें ।
 पाताळलोकीं माहां व्याळें। वस्ती कीजे ॥ २३ ॥
 नान वल्ली बीजांची खाणी। ते हे विशाळ धरणी ।
 अभिनव कर्त्याची करणी। होऊन गेली ॥ २४ ॥
 गड कोठ नाना नगरें। पुरें पट्टणें मनोहरें ।
 सकळां ठाई जगदेश्वरें। वस्ती कीजे ॥ २५ ॥
 माहां बळी होऊन गेले। पृथ्वीवरी चौताळले ।
 सामर्थ्ये निराळे राहिले। हें तों घडेना ॥ २६ ॥
 असंभाव्य हे जगती। जीव कितीयेक जाती ।
 नाना अवतारपंगती। भूमंडळावरी ॥ २७ ॥
 सध्यां रोकडे प्रमाण। कांहीं करावा नलगे अनुमान ।
 नाना प्रकारीचें जीवन। पृथ्वीचेनि आधारें ॥ २८ ॥
 कित्तेक भूमी माझी म्हणती। सेवटीं आपणचि मरोन जाती ।
 कित्तेक काळ होतां जगती। जैसी तैसी ॥ २९ ॥
 ऐसा पृथ्वीचा महिमा। दुसरी काये द्यावी उपमा ।
 ब्रह्मादिकापासुनी आम्हां। आश्रयोचि आहे ॥ ३० ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
 पृथ्वीस्तवननिरूपणनाम समास तिसरा ॥ ३ ॥ १६.३

16.4 समास चौथा : आपनिरूपण

॥ श्रीरामसमर्थ ॥

आतां सकळांचे जन्मस्थान। सकळ जीवांचे जीवन ।
 जयास आपोनारायेण। ऐसें बोलिजे ॥ १ ॥

पृथ्वीस आधार आवर्णोदक। सप्तसिंधूचें सिंधोदक ।
 नाना मेघीचें मेघोदक। भूमंडळीं चालिलें ॥ २ ॥
 नाना नद्या नाना देसीं। वाहात मिळाल्या सागरासी ।
 लाहानथोर पुण्यरासी। अगाध महिमे ॥ ३ ॥
 नद्या पर्वतींहून कोंसळल्या। नाना सांकडीमधें रिचविल्या ।
 धवाबां खळाळां चालिल्या। असंभाव्य ॥ ४ ॥
 कूप बावी सरोवरें। उदंड तळीं थोरथोरें ।
 निर्मळें उचबळती नीरें। नाना देसीं ॥ ५ ॥
 गायेमुखें पाट जाती। नाना कालवे वाहती ।
 नाना झऱ्या झिरपती। झरती नीरें ॥ ६ ॥
 डुरें विहीरें पाझर। पर्वत फुटोन वाहे नीर ।
 ऐसे उदकाचे प्रकर। भूमंडळीं ॥ ७ ॥
 जितुके गिरी तितुक्या धारा। कोंसळती भयंकरा ।
 पाभळ वाहाळा अपारा। उकळ्या सांडिती ॥ ८ ॥
 भूमंडळीचें जळ आघवें। किती म्हणोनी सांगावें ।
 नाना कारंजीं आणावें। बांधोनी पाणी ॥ ९ ॥
 डोहो डवके खबाडीं टांकीं। नाना गिरिकंदरीं अनेकीं ।
 नाना जळें नाना लोकीं। वेगळालीं ॥ १० ॥
 तीर्थे येकाहून येक। माहां पवित्र पुण्यदायक ।
 अगाध महिमा शास्त्रकारक। बोलोनि गेले ॥ ११ ॥
 नाना तीर्थांची पुण्योदके। नाना स्थळोस्थळीं सीतळोदके ।
 तैसींच नाना उष्णोदके। ठाई ठाई ॥ १२ ॥
 नाना वल्लीमधें जीवन। नाना फळीं फुलीं जीवन ।
 नाना कंदीं मुळीं जीवन। गुणकारकें ॥ १३ ॥
 क्षीरोदके सिंधोदके। विषोदके पीयूषोदके ।
 नाना स्थळांतरीं उदके। नाना गुणाचीं ॥ १४ ॥
 नाना युक्षदंडाचे रस। नाना फळांचे नाना रस ।
 नाना प्रकारीचे गोरस। मद पारा गुळत्र ॥ १५ ॥
 नाना मुक्तफळांचें पाणी। नाना रत्नी तळपें पाणी ।
 नाना शस्त्रामधें पाणी। नाना गुणाचें ॥ १६ ॥
 शुक्लीत श्रोणीत लाळ मूत्र स्वेद। नाना उदकाचे नाना भेद ।
 विवरोन पाहातां विशद। होत जातें ॥ १७ ॥
 उदकाचे देह केवळ। उदकाचेंचि भूमंडळ ।
 चंद्रमंडळ सूर्यमंडळ। उदकाकरितां ॥ १८ ॥
 क्षारसिंधु क्षीरसिंधु। सुरासिंधु आज्यसिंधु ।
 दधिसिंधु युक्षरसिंधु। शुद्ध सिंधु उदकाचा ॥ १९ ॥
 ऐसे उदक विस्तारलें। मुळापासून सेवटा आलें ।
 मधेहि ठाई ठाई उमटलें। ठाई ठाई गुप्त ॥ २० ॥
 जे जे बीजीं मिश्रीत जालें। तो तो स्वाद घेऊन उठिलें ।
 उसामधें गोडीस आलें। परम सुंदर ॥ २१ ॥
 उदकाचें बांधा हें शरीर। उदक चि पाहिजे तदनंतर ।
 उदकचि उत्पत्तिविस्तार। किती म्हणोनी सांगावा ॥ २२ ॥
 उदक तारक उदक मारक। उदक नाना सौख्यदायक ।
 पाहातं उदकाचा विवेक। अलोलिक आहे ॥ २३ ॥
 भूमंडळीं धावे नीर। नाना ध्वनी त्या सुंदर ।
 धवाबां धवाबां थोर। रिचवती धारा ॥ २४ ॥

ठाई ठाई डोहो तुंबती । विशाळ तळीं डबाबिती ।
 चबाबिती थबाबिती । कालवे पाट ॥ २५ ॥
 येकी पालथ्या गंगा वाहाती । उदकें सन्निधचि असती ।
 खळाळां झरे वाहाती । भूमीचे पोटीं ॥ २६ ॥
 भूगर्भी डोहो भरलें । कोणही देखिले ना ऐकिले ।
 ठाई ठाई झोवीरे जाले । विदुल्यतांचे ॥ २७ ॥
 पृथ्वीतळीं पाणी भरलें । पृथ्वीमधें पाणी खेळे ।
 पृथ्वी प्रगटलें । उदंड पाणी ॥ २८ ॥
 स्वर्गमृत्यपाताळीं । येक नदी तीन ताळीं ।
 मेघोदक अंतराळीं । वृष्टी करी ॥ २९ ॥
 पृथ्वीचें मूळ जीवन । जीवनाचें मूळ दहन ।
 दहनाचें मूळ पवन । थोराहून थोर ॥ ३० ॥
 त्याहून थोर परमेश्वर । महद्भूतांचा विचार ।
 त्याहून थोर परात्पर । परब्रह्म जाणावें ॥ ३१ ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
 आपनिरूपणनाम समास चौथा ॥ ४ ॥ १६.४

16.5 समास पांचवा : अग्निनिरूपण

॥ श्रीरामसमर्थ ॥
 धन्य धन्य हा वैश्वानर । होये रघुनाथाचा श्वशुर ।
 विश्वव्यापक विश्वभर । पिता जानकीचा ॥ १ ॥
 ज्याच्या मुखें भगवंत भोक्ता । जो ऋषीचा फळदाता ।
 तमहिमरोगहर्ता । भर्ता विश्वजनाचा ॥ २ ॥
 नाना वर्ण नाना भेद । जीवमात्रास अभेद ।
 अभेद आणी परम शुध । ब्रम्हादिकासी ॥ ३ ॥
 अग्नीकरितां सृष्टी चाले । अग्नीकरितां लोक धाले ।
 अग्नीकरितां सकळ ज्याले । लाहानथोर ॥ ४ ॥
 अग्नीनें आळलें भूमंडळ । लोकांस राहव्या जालें स्थळ ।
 दीप दीपिका नाना ज्वाळ । जेथें तेथें ॥ ५ ॥
 पोटामधें जठराग्नी । तेणें क्षुधा लागे जनीं ।
 अग्नीकरितां भोजनीं । रुची येते ॥ ६ ॥
 अग्नी सर्वांगी व्यापक । उष्णें राहे कोओणी येक ।
 उष्ण नस्तां सकळ लोक । मरोन जाती ॥ ७ ॥
 आधीं अग्नी मंद होतो । पुढें प्राणी तो नासतो ।
 ऐसा हा अनुभव येतो । प्राणीमात्रासी ॥ ८ ॥
 असतां अग्नीचें बळ । शत्रु जिजे तात्काळ ।
 अग्नी आहे तावत्काळ । जिणें आहे ॥ ९ ॥
 नाना रस निर्माण जाले । अग्नीकरितां निपजले ।
 माहांरोगी आरोग्य जाले । निमिषमात्रें ॥ १० ॥
 सूर्य सकळांहून विशेष । सूर्याउपरी अग्नीप्रवेश ।
 रात्रभागीं लोक अग्नीस । साहें करिती ॥ ११ ॥
 अंत्यजगृहीचा अग्नी आणिला । त्यास दोष नाही बोलिला ।

सकळां गृहीं पवित्र जाला । वैश्वानर ॥ १२ ॥
 अग्नीहोत्र नाना याग । अग्नीकरितां होती सांग ।
 अग्नी त्रुप्त होतां मग । सुप्रसन्न होतो ॥ १३ ॥
 देव दानव मानव । अग्नीकरितां चाले सर्व ।
 सकळ जनासी उपाव । अग्नी आहे ॥ १४ ॥
 लग्नें करिती थोर थोर । नाना दारूचा प्रकार ।
 भूमंडळीं यात्रा थोर । दारूनें शोभती ॥ १५ ॥
 नाना लोक रोगी होती । उष्ण औशधें सेविती ।
 तेणे लोक आरोग्य होती । वन्हीकरितां ॥ १६ ॥
 ब्रह्मणास तनुमनु । सूर्यदेव हुताशनु ।
 येतद्विषई अनुमानु । कांहींच नाही ॥ १७ ॥
 लोकामध्यें जठरानळु । सागरीं आहे वडवनाळु ।
 भूगोळाबाहेर आवर्णानळु । शिवनेत्री विदुल्यता ॥ १८ ॥
 कुपीपासून अग्नी होतो । उंचदर्पणीं अग्नी निघतो ।
 काष्ठमंथनी प्रगटतो । चक्रमकेनें ॥ १९ ॥
 अग्नी सकळां ठाई आहे । कठीण घिसणीं प्रगट होये ।
 आग्यासपें दग्ध होये । गिरिकंदरें ॥ २० ॥
 अग्नीकरितां नाना उपाये । अग्नीकरितां नाना अपाय ।
 विवेकेंविण सकल होये । निरार्थक ॥ २१ ॥
 भूमंडळीं लाहानथोर । सकळांस वन्हीचा आधार ।
 अग्निमुखें परमेश्वर । संतुष्ट होये ॥ २२ ॥
 ऐसा अग्नीचा महिमा । बोलिजे तितुकी उणी उपमा ।
 उत्तरोत्तर अगाध महिमा । अग्नीपुरुषाचा ॥ २३ ॥
 जीत असतां सुखी करी । मेल्यां प्रेत भस्म करी ।
 सर्वभक्षकु त्याची थोरी । काये म्हणोनी सांगावी ॥ २४ ॥
 सकळ सृष्टीचा संव्हार । प्रळय करी वैश्वानर ।
 वैश्वानरें पदार्थमात्र । कांहींच उरेना ॥ २५ ॥
 नाना होम उदंड करिती । घरोघरीं वैशदेव चालती ।
 नाना क्षेत्रीं दीप जळती । देवापासीं ॥ २६ ॥
 दीपाराधनें निलांजनें । देव वोवाळिजे जनें ।
 खरें खोटें निवडणें । दिव्य होतां ॥ २७ ॥
 अष्टधा प्रकुर्ती लोक तिन्ही । सकळ व्यापून राहिला वन्ही ।
 अगाध महिमा वदनीं । किती म्हणोनी बोलावा ॥ २८ ॥
 च्यारी श्रृंगें त्रिपदीं जात । दोनी शिरें सप्त हात ।
 ऐसा बोलिला शास्त्रार्थ । प्रचितीविण ॥ २९ ॥
 ऐसा वन्ही उष्णमूर्ती । तो मी बोलिलों येथामती ।
 न्यून्यपूर्ण क्षमा श्रोतीं । केलें पाहिजे ॥ ३० ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
 अग्निनिरूपणनाम समास पांचवा ॥ ५ ॥ १६.५

16.6 समास सहावा : वायुस्तवन

॥ श्रीरामसमर्थ ॥
 धन्य धन्य हा वायुदेव । याचा विचित्र स्वभाव ।
 वायोकरितां सकळ जीव । वर्तती जनीं ॥ १ ॥
 वायोकरितां श्वासोश्वास । नाना विद्यांचा अभ्यास ।
 वायोकरितां शरीरास । चळण घडे ॥ २ ॥
 चळण वळण प्रासारण । निरोधन आणी आकोचन ।
 प्राण अपान व्यान उदान । समान वायु ॥ ३ ॥
 नाग कूर्म कर्कश वायो । देवदत्त धनंजयो ।
 ऐसे हे वायोचे स्वभावो । उदंड असती ॥ ४ ॥
 वायो ब्रह्मांडी प्रगटला । ब्रह्मांडदेवतांस पुरवला ।
 तेथुनी पिंडी प्रगटला । नाना गुणें ॥ ५ ॥
 स्वर्गलोकीं सकळ देव । तैसेचि पुरुषार्थी दानव ।
 मृत्यलोकींचे मानव । विख्यात राजे ॥ ६ ॥
 नरदेहीं नाना भेदे । अनंत भेदाचीं श्वापदें ।
 वनचरें जळचरें आनदें । क्रीडा करिती ॥ ७ ॥
 त्या समस्तांमधें वायु खेळे । खेचरकुळ अवघे चळे ।
 उठती वन्हीचे उवाळे । वायोकरितां ॥ ८ ॥
 वायो मेघाचें भरण भरी । सवेंच पिटून परतें सारी ।
 वायो ऐसा कारबरी । दुसरा नाही ॥ ९ ॥
 परी ते आत्मयाची सत्ता । वर्ते शरीरीं तत्वता ।
 परी व्यापकपणें या समर्था । तुळणा नाही ॥ १० ॥
 गिरीहून दाट फौजा । मेघ उठिले लोककाजा ।
 गर्जगर्जो तडक विजा । वायोबळें ॥ ११ ॥
 चंद्रसूर्य नक्षत्रमाळा । ग्रहमंडळें मेघमाळा ।
 ये ब्रह्मांडीं नाना कळा । वायोकरितां ॥ १२ ॥
 येकवटलें तें निवडेना । कालवलें तें वेगळें होयेना ।
 तैसें हे बेंचाड नाना । केवी कळे ॥ १३ ॥
 वायो सुटे सरारां । असंभाव्य पडतीगारा ।
 तैसे जीव हे नीरास । सरिसे पडती ॥ १४ ॥
 वायुरूपें कमळकळा । तोचि आधार जळा ।
 तया जळाच्या आधारें भूगोळा । शेषें धरिलें ॥ १५ ॥
 शेषास पवनाचा आहार । आहारें फुगे शरीर ।
 तरी मग घेतला भार । भूमंडळाचा ॥ १६ ॥
 माहांकूर्माचें शरीर भलें । नेणों ब्रह्मांड पालथें घातलें ।
 येवढें शरीर तें राहिलें । वायोचेनी ॥ १७ ॥
 वाराहें आपुलें दंतीं । पृथ्वी धरिली होती ।
 तयाची येवढी शक्ती । वायुबळें ॥ १८ ॥
 ब्रह्म विष्णु महेश्वर । चौथा आपण जगदेश्वर ।
 वायोस्वरूप विचार । विवेकी जाणती ॥ १९ ॥
 तेतिस कोटी सुरवर । अद्यासी सहस्र ऋषेश्वर ।

सिध योगी भारेंभार । वायोकरितां ॥ २० ॥
 नव कोटी कात्यायणी । छेपन कोटी च्यामुंडिणी ।
 औट कोटी भूतखाणी । वायोरूपें ॥ २१ ॥
 भूतें देवतें नाना शक्ती । वायोरूप त्यांच्या वेक्ती ।
 नाना जीव नेणो किती । भूमंडळीं ॥ २२ ॥
 पिंडीं ब्रह्मांडीं पुरवला । बाहेर कंचुकास गेला ।
 सकळां ठाई पुरवला । समर्थ वायु ॥ २३ ॥
 ऐसा हा समर्थ पवन । हनुमंत जयाचा नंदन ।
 रघुनाथस्मरणीं तनमन । हनुमंताचें ॥ २४ ॥
 हनुमंत वायोचा प्रसीध । पित्यापुत्रांस नाही भेद ।
 म्हणोनि दोघेहि अभेद । पुरुषार्थविषीं ॥ २५ ॥
 हनुमंतास बोलिजे प्राणनाथ । येणें गुणें हा समर्थ ।
 प्राणेंविण सकळ वेर्थ । होत जातें ॥ २६ ॥
 मागें मृत्य आला हनुमंता । तेव्हां वायो रोधला होता ।
 सकळ देवांस आवस्ता । प्राणांत मांडलें ॥ २७ ॥
 देव सकळ मिळोन । केलें वायुचें स्तवन ।
 वायो प्रसन्न होऊन । मोकळें केलें ॥ २८ ॥
 म्हणोनि प्रतपी थोर । हनुमंत ईश्वरी अवतार ।
 यचा पुरुषार्थ सुरवर । पाहातचि राहिले ॥ २९ ॥
 देव कारागृही होते । हनुमंतें देखिलें अवचितें ।
 संहार करुनी लकेभोवतें । विटंबून पाडिलें ॥ ३० ॥
 उसिणें घेतलें देवांचें । मूळ शोधिलें राक्षसांचें ।
 मोठें कौतुक पुढ्यकेताचें । आश्चर्य वाटे ॥ ३१ ॥
 रावण होता सिंहासनावरी । तेथें जाऊन ठोंसरे मारी ।
 लकेमधें निरोध करी । उदक कैचें ॥ ३२ ॥
 देवास आधार वाटला । मोठा पुरुषार्थ देखिला ।
 मनामधें रघुनाथाला । करुणा करिती ॥ ३३ ॥
 दैत्य आवघे संहारिले । देव तत्काळ सोडिले ।
 प्राणीमात्र सुखी जाले । त्रयलोक्यवासी ॥ ३४ ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
 वायोस्तवननिरूपणनाम समास सहावा ॥ ६ ॥ १६.६

16.7 समास सातवा : महद्भूतनिरूपण

॥ श्रीरामसमर्थ ॥
 पृथ्वीचें मूळ जीवन । जीवनाचें मूळ अग्न ।
 अग्नीचें मूळ पवन । मागां निरोपिलें ॥ १ ॥
 आतां एका पवनाचें मूळ । तो हा अंतरात्माचि केवळ ।
 अत्यंतचि चंचळ । सकळांमधें ॥ २ ॥
 तो येतो जातो दिसेना । स्थिर होऊन बैसेना ।
 ज्याचें रूप अनुमानेना । वेदश्रुतीसी ॥ ३ ॥
 मुळीं मुळींचें स्फुर्ण । तेंचि अंतरात्म्याचें लक्षण ।
 जगदेश्वरापासून त्रिगुण । पुढें जालें ॥ ४ ॥

त्रिगुणापासून जालीं भूतें। पावलीं पष्ट दशेतें ।
 त्या भूतांचें स्वरूप तें। विवेकें वोळखावें ॥ ५ ॥
 त्यामधें मुख्य आकाश। चौ भूतांमधें विशेष ।
 याच्या प्रकाशें प्रकाश। सकळ कांहीं ॥ ६ ॥
 येक विष्णु महद्भूत। ऐसा भूतांचा सकेत ।
 परंतु याची प्रचीत। पाहिली पाहिजे ॥ ७ ॥
 विस्तारें बोलिलीं भूतें। त्या भूतांमधें व्यापक तें ।
 विवरोन पाहातां येतें। प्रत्ययासी ॥ ८ ॥
 आत्मयाच्या चपळपणापुढें। वायो तें किती वापुडें ।
 आत्म्याचें चपळपण रोकडें। समजोन पाहावें ॥ ९ ॥
 आत्म्यावेगळें काम चालेना। आत्मा दिसेना ना आडळेना ।
 गुप्तरूपें विचार नाना। पाहोन सोडी ॥ १० ॥
 पिंड ब्रह्मांड व्यापून धरिलें। नाना शरीरीं विळासलें ।
 विवेकी जनासी भासलें। जगदांतरी ॥ ११ ॥
 आत्म्याविण देहे चालती। हें तों न घडे कल्पांतीं ।
 अष्टधा प्रकृतींच्या वेक्ती। रूपासी आल्या ॥ १२ ॥
 मूळापासून सेवटवरी। सकळ कांहीं आत्माच करी ।
 आत्म्यापैलीकडे निर्विकारी। परब्रह्म तें ॥ १३ ॥
 आत्मा शरीरीं वर्ततो। इंद्रियेंग्राम चेष्टवितो ।
 नाना सुखदुःखें भोगितो। देह्यात्मयोगें ॥ १४ ॥
 सप्तकंचुक हें ब्रह्मांड। त्यामधें सप्तकंचुक पिंड ।
 त्या पिंडामधें आत्मा जाड। विवेकें वोळखा ॥ १५ ॥
 शब्द ऐकोन समजतो। समजोन प्रत्योत्तर देतो ।
 कठीण मृद सीतोष्ण जाणतो। त्वचेमधें ॥ १६ ॥
 नेत्रीं भरोनी पदार्थ पाहाणें। नाना पदार्थ परीक्षणें ।
 उंच नीच समजणें। मनामधें ॥ १७ ॥
 कूरदृष्टी सौम्यदृष्टी। कपटदृष्टी कृपादृष्टी ।
 नाना प्रकारींच्या दृष्टी। भेद जाणे ॥ १८ ॥
 जिद्धेमधें नाना स्वाद। निवडून जाणे भेदाभेद ।
 जें जें जाणें तें तें विशद। करुनी बोले ॥ १९ ॥
 उत्तम अन्नाचे परिमळ। नाना सुगंध परिमळ ।
 नाना फळांचे परिमळ। घ्राणइंद्रियें जाणे ॥ २० ॥
 जिद्धेनें स्वाद घेणें बोलणें। पाणीइंद्रियें घेणें देणें ।
 पादइंद्रियें येणें जाणें। सर्वकाळ ॥ २१ ॥
 शिस्नइंद्रियें सुरतभोग। गुदइंद्रियें मळोत्सर्ग ।
 मनेंकरुनी सकळ सांग। कल्पून पाहे ॥ २२ ॥
 ऐसें व्यापार परोपरी। त्रिभुवनीं येकलाचि करी ।
 त्याची वर्णावया थोरी। दुसरा नाही ॥ २३ ॥
 त्याविण दुसरा कैचा। जे महिमा सांगावा त्याचा ।
 व्याप आटोप आत्मयाचा। न भूतो न भविष्यति ॥ २४ ॥
 चौदा विद्या चौसष्टी कळा। धूर्तपणाच्या नाना कळा ।
 वेद शास्त्र पुराण जिद्धाळा। तेणेंविण कैचा ॥ २५ ॥
 येहलोकींचा आचार। परलोकीं सारासारविचार ।
 उभय लोकींचा निर्धार। आत्माच करी ॥ २६ ॥
 नाना मतें नाना भेद। नाना संवाद वेवाद ।
 नाना निश्चय भेदाभेद। आत्माच करी ॥ २७ ॥

मुख्यतत्व विस्तारलें। तेणें तयास रूप आणिलें ।
 येणेंकरितां सार्थक जालें। सकळ कांहीं ॥ २८ ॥
 लिहिणें वाचणें पाठांतर करणें। पुसणें सांगणें अर्थ करणें ।
 गाणें बाजवणें नाचणें। आत्म्याचकरितां ॥ २९ ॥
 नाना सुखें आनंदतो। नाना दुःखें कष्टी होतो ।
 देहे धरितो आणी सोडितो। नानाप्रकारें ॥ ३० ॥
 येकलाचि नाना देहे धरी। येकलाचि नटे परोपरी ।
 नट नाट्यकळा कुसरी। त्याविण नाही ॥ ३१ ॥
 येकलाचि जाला बहुरूपी। बहुरूपी बहुसाक्षपी ।
 बहुरूपें बहुप्रतापी। आणी लंडी ॥ ३२ ॥
 येकलाचि विस्तारला कैसा। पाहे बहुविध तमासा ।
 दंपत्येंविण कैसा। विस्तारला ॥ ३३ ॥
 स्त्रियांस पाहिजे पुरुष। पुरुषासी पाहिजे स्त्रीवेष ।
 ऐसा आवडीचा संतोष। परस्परें ॥ ३४ ॥
 स्थूळाचें मूळ तें लिंग। लिंगामधें हें प्रसंग ।
 येणें प्रकारें जग। प्रत्यक्ष चाले ॥ ३५ ॥
 पुरुषांचा जीव स्त्रियांची जीवी। ऐसी होते उठाटेवी ।
 परी या सूक्ष्माची गोवी। समजली पाहिजे ॥ ३६ ॥
 स्थूळांकरितां वाटे भेद। सूक्ष्मीं आवघेचि अभेद ।
 ऐसें बोलणें निरुध। प्रत्यया आलें ॥ ३७ ॥
 बायकोनें बायकोस भोगिलें। ऐसें नाही कीं घडलें ।
 बायकोस अंतरी लागलें। ध्यान पुरुषाचें ॥ ३८ ॥
 स्त्रीसी पुरुष पुरुषास वधु। ऐसा आहे हा समंधु ।
 याकारणें सूक्ष्म संवादु। सुक्ष्मीं च आहे ॥ ३९ ॥
 पुरुषइच्छेमध्ये प्रकृती। प्रकृतीमध्ये पुरुषवेक्ती ।
 प्रकृतीपुरुष बोलती। येणें न्यायें ॥ ४० ॥
 पिंडावरून ब्रह्मांड पाहावें। प्रचीतीनें प्रचीतीस घ्यावें ।
 उमजेना तरी उमजावें। विवराविवरो ॥ ४१ ॥
 द्वैतइच्छा होते मुळीं। तरी ते आली भूमंडळीं ।
 भूमंडळीं आणी मुळीं। रुजु पाहावें ॥ ४२ ॥
 येथें मोठा जाला साक्षेप। फिटला श्रोतयांचा आक्षेप ।
 जे प्रकृतीपुरुषाचें रूप। निवडोन गेलें ॥ ४३ ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
 महद्भूतनिरूपणनाम समास सातवा ॥ ७ ॥ १६.७

16.8 समास आठवा : आत्मारामनिरूपण

॥ श्रीरामसमर्थ ॥

नमूं गणपती मंगळमूर्ती। जयाचेनि मतिस्फूर्ती ।
 लोक भजनी स्तवन करिती। आत्मयाचें ॥ १ ॥
 नमूं वैखरी वागेश्वरी। अभ्यांतरीं प्रकाश करी ।
 नाना भरोवरी विवरी। नाना विद्या ॥ २ ॥

सकळ जनांमधें नाम । रामनाम उत्तमोत्तम ।
 श्रम जाउनी विश्राम । चंद्रमौळी पावला ॥ ३ ॥
 नामाचा महिमा थोर । रूप कैसें उत्तरोत्तर ।
 परात्पर परमेश्वर । त्रयलोक्यधर्ता ॥ ४ ॥
 आत्माराम चहुंकडे । लोक वावडे जिकडे तिकडे ।
 देहे पडे मृत्य घडे । आत्मयाविण ॥ ५ ॥
 जीवात्मा शिवात्मा परमात्मा । जगदात्मा विश्वात्मा गुप्तात्मा ।
 आत्मा अंतरत्मा सूक्ष्मात्मा । देवदानवमानवी ॥ ६ ॥
 सकळ मार्ग चालती बोलती । अवतारपंगतीची गती ।
 आत्म्याकरितां होत जाती । ब्रह्मादिक ॥ ७ ॥
 नादरूप जोतीरूप । साक्षरूप सत्तारूप ।
 चैतन्यरूप सस्वरूप । द्रष्टारूप जाणिजे ॥ ८ ॥
 नरोत्तमु विरोत्तमु । पुरुषोत्तमु रघोत्तमु ।
 सर्वोत्तमु उत्तमोत्तमु । त्रयलोक्यवासी ॥ ९ ॥
 नाना खतपट आणी चटपट । नाना लटपट आणी झटपट ।
 आत्मा नसतां सर्व सपाट । चहुंकडे ॥ १० ॥
 आत्म्याविण वेडें कुडें । अत्म्याविण मडें बापुडें ।
 आत्म्याविण थडें रोकडें । शरीराचें ॥ ११ ॥
 आत्मज्ञानी समजे मनीं । पाहे जनी आत्मयालागुनी ।
 भुवनी अथवा त्रिभुवनी । अत्म्याविणें वोस ॥ १२ ॥
 परम सुंदर आणी चतुर । जाणे सकळ सारासार ।
 आत्म्याविण अंधकार । उभय लोकीं ॥ १३ ॥
 सर्वांगीं सिध सावध । नाना भेद नाना वेध ।
 नाना खेद आणी आनंद । तेषेंचिकरितां ॥ १४ ॥
 रंक अथवा ब्रह्मादिक । येकचि चालवी अनेक ।
 पाहावा नित्यानित्यविवेक । कोण्हियेकें ॥ १५ ॥
 ज्याचे घरी पद्मिणी नारी । आत्मा तंवरी आवडी धरी ।
 आत्मा गेलियां शरीरी । तेज कैचें ॥ १६ ॥
 आत्मा दिसेना ना भासेना । बाह्याकारें अनुमानेना ।
 नाना मनाच्या कल्पना । आत्मयाचेनी ॥ १७ ॥
 आत्मा शरीरीं वास्तव्य करी । अवघें ब्रह्मांड विवरी भरी ।
 वासना भावना परोपरीं । किती म्हणोनी सांगाव्या ॥ १८ ॥
 मनाच्या अनंत वृत्ती । अनंत कल्पना धरिती ।
 अनंत प्राणी सांगो किती । अंतर त्यांचें ॥ १९ ॥
 अनंत राजकारणें धरणें । कुबुधी सुबुधी विवरणें ।
 कळों नेदणें चुकावणें । प्राणीमात्रासी ॥ २० ॥
 येकास येक जपती टपती । येकास येक खपती लपती ।
 शत्रुपणाची स्थिती गती । चहुंकडे ॥ २१ ॥
 पृथ्वीमधें परोपरीं । येकास येक संतरी ।
 कित्तेक भक्त परोपरीं । परोपकार करिती ॥ २२ ॥
 येक आत्मा अनंत भेद । देहेपरत्वे घेती स्वाद ।
 आत्मा ठाईचा अभेद । भेद हि धरी ॥ २३ ॥
 पुरुषास स्त्री पाहिजे । स्त्रीस पुरुष पाहिजे ।
 नवरीस नवरी पाहिजे । हें तों घडेना ॥ २४ ॥
 पुरुषाचा जीव स्त्रीयांची जीवी । ऐसी नाही उठाठेवी ।
 विषयसुखाची गोवी । तेथें भेद आहे ॥ २५ ॥

ज्या प्राण्यास जो आहार । तेथेंचि होती तत्पर ।
 पशूचे आहारीं नर । अनादरें वर्तती ॥ २६ ॥
 आहारभेद देहेभेद । गुप्त प्रगट उदंड भेद ।
 तैसाचि जाणावा आनंद । वेगळाला ॥ २७ ॥
 सिंधु भूगर्भीचीं नीरें । त्या नीरामधील शरीरें ।
 आवर्णोदकाचीं जळचरें । अत्यंत मोठी ॥ २८ ॥
 सूक्ष्म दृष्टीं आणितां मना । शरीराचा अंत लागेना ।
 मा तो अंतरात्मा अनुमाना । कैसा येतो ॥ २९ ॥
 देह्यात्मयोग शोधून पाहिला । तेषें कांहीं अनुमानला ।
 स्थूलसूक्ष्माचा गलबला । गथागोवी ॥ ३० ॥
 गथागोवी उगवाव्याकारणें । केलीं नाना निरूपणें ।
 अंतरात्मा कृपाळुपणें । बहुतां मुखें बोलिला ॥ ३१ ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
 आत्मारामनिरूपणनाम समास आठवा ॥ ८ ॥ १६.८

16.9 समास नववा : नाना उपासनानिरूपण

॥ श्रीरामसमर्थ ॥
 पृथ्वीमधें लोक नाना । त्यास नाना उपासना ।
 भावार्थें प्रवर्तले भजना । ठाईं ठाईं ॥ १ ॥
 अपुल्या देवास भजती । नाना स्तुती स्तवणें करिती ।
 जे जे निर्गुण म्हणिती । उपासनेसी ॥ २ ॥
 याचा कैसा आहे भाव । मज सांगिजे अभिप्राव ।
 अरे हा स्तुतीचा स्वभाव । ऐसा आहे ॥ ३ ॥
 निर्गुण म्हणिजे बहुगुण । बहुगुणी अंतरात्मा जाण ।
 सकळ त्याचे अंश हें प्रमाण । प्रचित पाहा ॥ ४ ॥
 सकळ जनासी मानावें तें । येका अंतरात्मास पावतें ।
 अधिकारपरत्वे तें । मान्य कीजे ॥ ५ ॥
 श्रोता म्हणे हा अनुमान । मुळीं घालावें जीवन ।
 तें पावे पानोपान । हे सध्या प्रचिती ॥ ६ ॥
 वक्ता म्हणे तुळसीवरी । उदक घालावें पात्रभरी ।
 परी न थिरे निमिषभरी । भूमीस भेदे ॥ ७ ॥
 थोरा वृक्षास कैसे करावें । सेंड्या पात्र कैसे न्यावें ।
 याचा अभिप्राव देवें । मज निरोपावा ॥ ८ ॥
 प्रजन्याचें उदक पडतें । तें तों मुळाकडे येतें ।
 हात चि पावेना तेथें । काये करिती ॥ ९ ॥
 सकळास मूळ सांपडे । ऐसें पुण्य कैचें घडे ।
 साधुजनाचे पवाडे । विवेकीं मन ॥ १० ॥
 तथापी वृक्षांचेनि पडिपाडें । जीवन घालितां कोटें पडे ।
 ये गोष्टीचें सांकडें । कांहींच नाही ॥ ११ ॥
 मागील आशकेचें निर्शन । होतां जालें समाधान ।
 आतां गुणास निर्गुण । कैसे म्हणती ॥ १२ ॥

चंचळपणें विकारलें। सगुण ऐसें बोलिलें ।
 येर तें निर्गुण उरलें। गुणातीत ॥ १३ ॥
 वक्ता म्हणे हा विचार। शोधून पाहावें सारासार ।
 अंतरी राहातां निर्धार। नांव नाही ॥ १४ ॥
 विवेकेंचि तो मुख्य राजा। आणि सेवकाचें नांव राजा ।
 याचा विचार समजा। वेवाद खोटा ॥ १५ ॥
 कल्पांतप्रळई जें उरलें। तें निर्गुण ऐसें बोलिलें ।
 येर तें अवघेंचि जालें। मायेमधें ॥ १६ ॥
 सेना शाहार बाजार। नाना यात्रा लाहानथोर ।
 शब्द उठती अपार। कैसे निवडावे ॥ १७ ॥
 काळामधें प्रज्यन्यकाळ। मध्यरात्रीं होतां निवळ ।
 नाना जीव बोलती सकळ। कैसे निवडावे ॥ १८ ॥
 नाना देश भाषा मते। भूमंडळीं असंख्याते ।
 बहु ऋषी बहु मते। कैसीं निवडावीं ॥ १९ ॥
 वृष्टी होतां च अंकुर। सृष्टीवरी निघती अपार ।
 नाना तरु लाहानथोर। कैसे निवडावे ॥ २० ॥
 खेचरें भूचरें जळचरें। नाना प्रकारींचीं शरीरें ।
 नाना रंग चित्रविचित्रें। कैसी निवडावीं ॥ २१ ॥
 कैसें दृश्य आकारलें। नानापरीं विकारलें ।
 उदंडचि पैसावलें। कैसें निवडावें ॥ २२ ॥
 पोळीमधें गंधर्वनगरें। नाना रंग लाहनथोरें ।
 बहु वेक्ति बहु प्रकारें। कैसीं निवडावीं ॥ २३ ॥
 दिवसरजनीचे प्रकार। चांदिणें आणी अंधकार ।
 विचार आणी अविचार। कैसा निवडावा ॥ २४ ॥
 विसर आणी आठवण। नेमस्त आणी बाष्कळपण ।
 प्रचित आणी अनुमान। येणें रितीं ॥ २५ ॥
 न्याय आणी अन्याय। होय आणी न होये ।
 विवेकेंविण काये। उमजों जाणे ॥ २६ ॥
 कार्यकर्ता आणी निकामी। शूर आणी कुकर्मी ।
 धर्मी आणी अधर्मी। कळला पाहिजे ॥ २७ ॥
 धनाढ्य आणी दिवाळखोर। साव आणी तश्कर ।
 खरें खोटें हा विचार। कळला पाहिजे ॥ २८ ॥
 वरिष्ठ आणी कनिष्ठ। भ्रष्ट आणी अंतरनिष्ठ ।
 सारासार विचार पष्ट। कळला पाहिजे ॥ २९ ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
 नाना उपासनानिरूपणनाम समास नववा ॥ १ ॥ १६.९

16.10 समास दहावा : गुणभूतनिरूपण

॥ श्रीरामसमर्थ ॥

पंचभूतें चाले जग। पंचभूतांची लगबग ।
 पंचभूतें गेलियां मग। काये आहे ॥ १ ॥

श्रोता वक्त्यास बोले। भूतांचे महिमे वाढविले ।
 आणि त्रिगुण कोठें गेले। सांगा स्वामी ॥ २ ॥
 अंतरात्मा पांचवे भूत। त्रिगुण त्याचें अंगभूत ।
 सावध करूनियां चित्त। बरें पाहें ॥ ३ ॥
 भूत म्हणिजे जितुकें जालें। त्रिगुण जाल्यांत आले ।
 इतुकेन मूळ खंडलें। आशकेंचें ॥ ४ ॥
 भूतांवेगळें कांहीं नाहीं। भूतजात हें सर्व हि ।
 येकावेगळें येक कांहीं। घडेचिना ॥ ५ ॥
 आत्म्याचेनी जाला पवन। पवनाचेन प्रगटे अग्न ।
 अग्नीपासून जीवन। ऐसें बोलती ॥ ६ ॥
 जीवन आवघें डबाविलें। तें रविमंडळें आळलें ।
 वन्हीवायोचेन जालें। भूमंडळ ॥ ७ ॥
 वन्ही वायो रवी नस्तां। तरी होते उदंड सीतळता ।
 ते सीतळतेमधें उष्णता। येणें न्यायें ॥ ८ ॥
 आवघें वर्मासी वर्म केलें। तरीच येवढें फांपावलें ।
 देहेमात्र तितुकें जालें। वर्माकरितां ॥ ९ ॥
 आवघें सीतळचि असतें। तरी प्राणीमात्र मरोनी जातें ।
 आवघ्या उष्णेंचि करपते। सकळ कांहीं ॥ १० ॥
 भूमंडळ आळोन गोठलें। तें रविकिर्णें वाळोन गेलें ।
 मग सहज चि देवें रचिलें। उपायासी ॥ ११ ॥
 म्हणोनी केला प्रज्यन्यकाळ। थंड जालें भूमंडळ ।
 पुढेंउष्ण कांहीं सीतळ। सीतकाळ जाणावा ॥ १२ ॥
 सीतकाळें कष्टले लोक। कर्पौन गेलें वृक्षादिक ।
 म्हणोन पुढें कौतुक। उष्णकाळाचें ॥ १३ ॥
 त्याहिमधें प्रातःकाळ। माध्यानकाळ सायंकाळ ।
 सीतकाळ उष्णकाळ। निर्माण केले ॥ १४ ॥
 ऐसें येकामागें येक केलें। विलेनें नेमस्त लाविलें ।
 येणेंकरितां जगले। प्राणीमात्र ॥ १५ ॥
 नाना रसें रोग कठिण। म्हणोनी औषधी केल्या निर्माण ।
 परंतु सृष्टीचें विवरण। कळलें पाहिजे ॥ १६ ॥
 देहेमूळ रक्त रेत। त्या आपाचे होती दात ।
 ऐसीच भूमंडळीं प्रचित। नाना रत्नांची ॥ १७ ॥
 सकळांसी मूळ जीवन बांधा। जीवनें चाले सकळ धंदा ।
 जीवनेंविण हरिगोविंदा। प्राणी कैचे ॥ १८ ॥
 जीवनाचें मुक्ताफळ। शुक्रासारखें सुढाळ ।
 हिरे माणिके इंद्रनीळ। ते जळें जाले ॥ १९ ॥
 महिमा कोणाचा सांगावा। जाला कर्दमुचि आघवा ।
 वेगळवेगळु निवडावा। कोण्या प्रकारें ॥ २० ॥
 परंतु बोलिलें कांहींयेक। मनास कळावया विवेक ।
 जनामधें तार्किक लोक। समजती आघवें ॥ २१ ॥
 आवघें समजलें हें घडेना। शास्त्रांशास्त्रांसीं पडेना ।
 अनुमानें निश्चय होयेना। कांहींयेक ॥ २२ ॥
 अगाध गुण भगवंताचे। शेष वर्णू न शके वाचें ।
 वेदविधी तेहि काचे। देवेंविण ॥ २३ ॥
 आत्माराम सकळां पाळी। आवघें त्रयलोक्य सांभाळी ।
 तया येकेंविण धुळी। होये सर्वत्रांची ॥ २४ ॥

जेथें आत्माराम नाही। तेथें उरों न शके कांहीं ।
 त्रयलोकीचे प्राणी सर्व हि। प्रेतरूपी ॥ २५ ॥
 आत्मा नस्तां येती मरणें। आत्म्याविण कैचें जिणें ।
 बरा विवेक समजणें। अंतर्यामीं ॥ २६ ॥
 समजणें जें विवेकाचें। तेंहि आत्म्याविण कैचें ।
 कोणीयेकें जगदीशाचें। भजन करावें ॥ २७ ॥
 उपासना प्रगट जाली। तरी हे विचारणा कळली ।
 याकारणें पाहिजे केली। विचारणा देवाची ॥ २८ ॥
 उपासनेचा मोठा आश्रयो। उपासनेविण निराश्रयो ।
 उदंड केलें तरी तो जयो। प्राप्त नाही ॥ २९ ॥
 समर्थाची नाही पाठी। तयास भलताच कुटी ।
 याकारणें उठाउठी। भजन करावें ॥ ३० ॥
 भजन साधन अभ्यास। येणें पाविजे परलोकास ।
 दास म्हणे हा विश्वास। धरिला पाहिजे ॥ ३१ ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
 गुणभूतनिरूपणनाम समास दहावा ॥ १० ॥ १६.१०
 ॥ दशक सोळावा स्माप्त ॥

17 दशक सतरावा : प्रकृति पुरुष

17.1 समास पहिला : प्रकृतिपुरुषनाम

॥ श्रीराम ॥

निश्चळ ब्रह्मी चंचळ आत्मा। सकळां पर जो परमात्मा ।
 चैतन्य साक्षी ज्ञानात्मा। शङ्गुणैश्वरु ॥ १ ॥
 सकळ जगाचा ईश्वरु। म्हणौन नामें जगदेश्वरु ।
 तयापासून विस्तारु। विस्तारला ॥ २ ॥
 शिवशक्ती जगदेश्वरी। प्रकृतिपुरुष परमेश्वरी ।
 मूळमाया गुणेश्वरी। गुणक्षोभिणी ॥ ३ ॥
 क्षेत्रज्ञ द्रष्टा कूटस्त साक्षी। अंतरात्मा सर्वसाक्षी ।
 सुद्धसत्त्व महत्तत्त्व परीक्षी। जाणता साधु ॥ ४ ॥
 ब्रह्मा विष्णु महेश्वरु। नाना पिंडी जीवेश्वरु ।
 त्यास भासती प्राणीमात्रु। लहानथोर ॥ ५ ॥
 देहदेउळामधें बैसला। न भजतां मारितो देहाला ।
 म्हणौनि त्याच्या भेणें तयाला। भजती लोक ॥ ६ ॥
 जे वेळेसी भजन चुकले। तें तें तेव्हां पछ्याडिलें ।
 आवडीनें भजों लागले। सकळ लोक ॥ ७ ॥
 जें जें जेव्हां आक्षेपिले। तें तें तत्काळचि दिधलें ।
 त्रैलोक्य भजों लागलें। येणें प्रकारें ॥ ८ ॥
 पांचा विषयांचा नैव्यद्य। जेव्हां पाहिजे तेव्हां सिद्ध ।
 ऐसें न करितां सद्य। रोग होती ॥ ९ ॥
 जेणें काळें नैव्यद्य पावेना। तेणें काळें देव राहेना ।
 भाग्य वैभव पदार्थ नाना। सांडून जातो ॥ १० ॥
 जातो तों कळो देईना। कोणास ठाउकें होयेना ।
 देवेंविण अनुमानेना। कोणास देव ॥ ११ ॥
 देव पाहावयकारणें। देउळें लागती पाहाणें ।
 कोठेंतरी देउळाच्या गुणें। देव प्रगटे ॥ १२ ॥
 देउळें म्हणजे नाना शरीरें। तेथें राहजें जीवेश्वरे ।
 नान शरीरें नाना प्रकारें। अनंत भेदें ॥ १३ ॥
 चालती बोलती देउळें। त्यामधें राहजें राउळें ।
 जितुकीं देउळें तितुकीं सकळें। कळली पाहिजे ॥ १४ ॥
 मच्छ कूर्म वाराह देउळें। भूगोळ धरिला सर्वकाळें ।
 कराळें विक्राळें निर्मळें। कित्तियेक ॥ १५ ॥
 कित्येक देऊळीं सौख्य पाहे। भरतां आवघें सिंध आहे ।
 परी तें सर्वकाळ न राहे। अशाश्वत ॥ १६ ॥
 अशाश्वताचा मस्तकमणीं। जयाची येवढी करणी ।
 दिसेना तरी काय जालें धनी। तयासीच म्हणावें ॥ १७ ॥
 उद्भवोन्मुख होतां अभेद। विमुख होतां उदंड खेद ।
 ऐसा अधोर्ध संवाद। होत जातो ॥ १८ ॥
 सकळांचे मूळ दिसेना। भव्य भारी आणी भासेना ।
 निमिष्य येक वसेना। येके ठाई ॥ १९ ॥

ऐसा अगाध परमात्मा । कोण जाणे त्याचा महिमा ।
तुझी लीळा सर्वोत्तमा । तूंच जाणसी ॥ २० ॥
संसारा आलियाचें सार्थक । जेथें नित्यानित्यविवेक ।
येहलोक आणी परलोक । दोनीं साधिले ॥ २१ ॥
मननसीळ लोकांपासीं । अखंड देव आहिर्निशीं ।
पाहातां त्यांच्या पूर्वसंचितासी । जोडा नाहीं ॥ २२ ॥
अखंड योग म्हणोनि योगी । योग नाही तो वियोगी ।
वियोगी तोहि योगी । योगबळें ॥ २३ ॥
भल्यांची महिमा ऐसी । जे सन्मार्ग लावी लोकांसी ।
पोहणार असतां बुडतयासी । बुडों नेदावें ॥ २४ ॥
स्थूलसूक्ष्मतत्वज्ञाडा । पिंडब्रह्मांडाचा निवाडा ।
प्रचित पाहे ऐसा थोडा । भूमंडळीं ॥ २५ ॥
वेदांतीचें पंचिकर्ण । अखंड तयाचें विवर्ण ।
महावाक्यें अंतःकरण । रहस्य पाहे ॥ २६ ॥
ये पृथ्वीमधें विवेकी असती । धन्य तयांची संगती ।
श्रवणमात्रें पावती गती । प्राणीमात्र ॥ २७ ॥
सत्संग आणी सत्शास्त्रश्रवण । अखंड होतसे विवर्ण ।
नाना सत्संग आणी उत्तम गुण । परोपकाराचे ॥ २८ ॥
जे सद्कीर्तीचे पुरुष । ते परमेश्वराचे अंश ।
धर्मस्थापनेचा हव्यास । तेथेंचि वसे ॥ २९ ॥
विशेष सारासार विचार । तेणें होय जगगोद्वार ।
संगत्यागें निरंतर । होऊन गेले ॥ ३० ॥
इति श्रीदासभोधे गुरुशिष्यसंवादे
देवबळात्कारनाम समास पहिला ॥ १ ॥ १७ ॥ १

17.2 समास दुसरा : शिवशक्तिनिरूपण

॥ श्रीराम ॥

ब्रह्म निर्मळ निश्चळ । जैसें गगन अंतराळ ।
निराकार केवळ । निर्विकारी ॥ १ ॥
अंतचि नाही तें अनंत । शाश्वत आणी सदोदित ।
असंत नव्हे तें संत । सर्वकाळ ॥ २ ॥
परब्रह्म तें अविनाश । जैसें आकाश अवकाश ।
न तुटे न फुटे सावकास । जैसें तैसें ॥ ३ ॥
तेथें ज्ञान ना अज्ञान । तेथें स्मरण ना विस्मरण ।
तेथें अखंड निर्गुण । निरावलंबी ॥ ४ ॥
तेथें चंद्र सूर्य ना पावक । नव्हे काळोखें ना प्रकाशक ।
उपाधीवेगळें येक । निरोपाधी ब्रह्म ॥ ५ ॥
निश्चळीं स्मरण चेतलें । त्यास चैतन्य ऐसें कल्पिलें ।
गुणासमत्वं जालें । गुणसाम्य ऐसें ॥ ६ ॥
गगनीं आली अभ्रच्छाया । तैसी जाणिजे मूळमाया ।
उद्भव आणी विलया । वेळ नाही ॥ ७ ॥

निर्गुणीं गुणविकारु । तोचि शङ्खेश्वरु ।
अर्धनारीनटेश्वरु । तयास म्हणिजे ॥ ८ ॥
आदिशक्ति शिवशक्ति । मुळीं आहे सर्वशक्ति ।
तेथेऊन पुढें नाना वेक्ती । निर्माण जाल्या ॥ ९ ॥
तेथून पुढें शुद्धसत्व । रजतमाचें गूढत्व ।
तयासि म्हणिजे महत्तत्त्व । गुणक्षोभिणी ॥ १० ॥
मुळीं असेचिना वेक्ती । तेथें कैची शिवशक्ती ।
ऐसें म्हणाल तरी चितीं । सावधान असावें ॥ ११ ॥
ब्रह्मांडावरून पिंड । अथवा पिंडावरून ब्रह्मांड ।
अधोर्ध पाहातां निवाड । कळों येतो ॥ १२ ॥
बीज फोडून आणिलें मना । तेथें फळ तों दिसेना ।
वाढत वाढत पुढें नाना । फळें येती ॥ १३ ॥
फळ फोडितां बीज दिसे । बीज फोडितां फळ नसे ।
तैसा विचार असे । पिंडब्रह्मांडीं ॥ १४ ॥
नर नारी दोनी भेद । पिंडीं दिसती प्रसिद्ध ।
मुळीं नस्तां विशद । होतील कैसीं ॥ १५ ॥
नाना बीजरूप कल्पना । तींत काये येक असेना ।
सूक्ष्म म्हणोनि भासेना । येकायेकीं ॥ १६ ॥
स्थूळाचें मूळ ते वासना । ते वासना आधीं दिसेना ।
स्थूळावेगळें अनुमानेना । सकळ कांहीं ॥ १७ ॥
कल्पनेची सृष्टी केली । ऐसीं वेदशास्त्रें बोलिलीं ।
दिसेना म्हणोन मिथ्या केली । न पाहिजेत कीं ॥ १८ ॥
पडदा येका येका जन्माचा । तेथें विचार कळे कैचा ।
परंतु गूढत्व हा नेमाचा । ठाव आहे ॥ १९ ॥
नाना पुरुषांचे जीव । नाना स्त्रियांचे जीव ।
येकचि परी देहस्वभाव । वेगळाले ॥ २० ॥
नवरीस नवरी नलगे । ऐसा भेद दिसो लागे ।
पिंडावरून उमगे । ब्रह्मांडबीज ॥ २१ ॥
नवरीचें मन नवन्यावरी । नवन्याचें मन नवरीवरी ।
ऐसी वासनेची परी । मुळींहून पाहावी ॥ २२ ॥
वासना मुळींची अभेद । देहसमधें जाला भेद ।
तुटतां देहाच समंध । भेद जेला ॥ २३ ॥
नरनारीचें बीजकारण । शिवशक्तीमधें जाण ।
देह धरितां प्रमाण । कळों आलें ॥ २४ ॥
नाना प्रीतीच्या वासना । येकाचें येकास कळेना ।
तिक्षण दृष्टीनें अनुमाना । कांहींसं येतें ॥ २५ ॥
बाळकास वाढवी जननी । हें तों नव्हे पुरुषाचेनी ।
उपाधी वाढे जयेचेनी । ते हे वनिता ॥ २६ ॥
वीट नाही कंटाळानाहीं । आलस्य नाही त्रास नाही ।
इतुकी माया कोटेंचि ना हीं । मातेगेगळी ॥ २७ ॥
नाना उपाधी वाढऊं जाणे । नाना मायेनें गोऊं जाणे ।
नाना प्रीती लाऊं जाणे । नाना प्रपंचाची ॥ २८ ॥
पुरुषास स्त्रीचा विश्वास । स्त्रीस पुरुषाचा संतोष ।
परस्परें वासनेस । बांधोन टकिलें ॥ २९ ॥
ईश्वरें मोठें सूत्र केलें । मनुष्यमात्र गुंतोन राहिलें ।
लोभाचें गुंडाळें केलें । उगवेना ऐसें ॥ ३० ॥

ऐसी परस्परें आवडी । स्त्रीपुरुषांची माहां गोडी ।
हे मुळीहून चालिली रोकडी । विवेकें पाहावी ॥ ३१ ॥
मुळी सूक्ष्म निर्माण जालें । पुढें पष्ट दिसोन आलें ।
उत्पतीचें कार्य चाले । उभयतांकरितां ॥ ३२ ॥
मुळी शिवशक्ती खरें । पुढें जालीं वधुवरें ।
चौन्यासि लक्ष विस्तारें । विस्तारली जे ॥ ३३ ॥
येथें शिवशक्तीचें रूप केलें । श्रोतीं मनास पाहिजे आणिलें ।
विवरलियाविण बोलिलें । तें वेर्थ जाणावें ॥ ३४ ॥
इति श्रीदासभोधे गुरुशिष्यसंवादे
शिवशक्तिनिरूपणनाम समास दुसरा ॥ २ ॥ १७.२

17.3 समास तिसरा : श्रवणनिरूपण

॥ श्रीराम ॥

धांवाधांबा ऐका ऐका । आधींच ग्रंथ सोडूं नका ।
सांगितलें तें ऐका । सावधपणें ॥ १ ॥
श्रवणनामध्दये सार श्रवण । तें हें अध्यात्मनिरूपण ।
सुचित करून अंतःकर्ण । ग्रन्थामधे विवरावें ॥ २ ॥
श्रवणमननाचा विचार । निजध्यासें साक्षात्कार ।
रोकडा मोक्षाचा उधार । बोलोंचि नये ॥ ३ ॥
नाना रत्नें परीक्षितां । अथवा वजनं करितां ।
उत्तम सोनें पुटीं घालतां । सावधान असावें ॥ ४ ॥
नाना नाणीं मोजून घेणें । नाना परीक्षा करणें ।
विवेकी मनुष्यासी बोलणें । सावधपणें ॥ ५ ॥
जैसें लाखोलीचें धान्य । निवडून वेंचितां होते मान्य ।
सगट मानितां अमान्य । देव क्षोभे ॥ ६ ॥
येकांतीं नाजुक कारवार । तेथें असावें अति तत्पर ।
त्याच्या कोटिगुणें विचार । अध्यात्मग्रन्थीं ॥ ७ ॥
काहिण्या कथा गोष्टी पवाड । नाना अवतारचरित्रें वाड ।
त्या समस्तांमध्दये जाड । अध्यात्मविद्या ॥ ८ ॥
गत गोष्टीस ऐकिलें । तेणें काये हातास आलें ।
म्हणती पुण्य प्राप्त जालें । परी तें दिसेना कीं ॥ ९ ॥
तैसें नव्हे अध्यात्मसार । हा प्रचितीचा विचार ।
कळतां अनुमानाचा संव्हार । होत जातो ॥ १० ॥
मोठे मोठे येऊन गेले । आत्म्याकरितांच वर्तले ।
त्या आत्म्याचा महिमा बोले । ऐसा कवणु ॥ ११ ॥
युगानयुगें येकटा येक । चालवितो तिनी लोक ।
त्या आत्म्याचा विवेक । पाहिलाच पाहावा ॥ १२ ॥
प्राणी आले येऊन गेले । ते जैसे जैसे वर्तले ।
ते वर्तणुकेचें कथन केलें । इच्छेसारिखें ॥ १३ ॥
जेथें आत्मा नाहीं दाट । तेथें अवघें सरसपाट ।
अत्म्याविण बापुडें काष्ठ । काये जाणे ॥ १४ ॥
ऐसें वरिष्ठ आत्मज्ञान । दुसरें नाहीं यासमान ।

सृष्टीमधें विवेकी सज्जन । तेचि हें जाणती ॥ १५ ॥
पृथ्वी आणी आप तेज । याचा पृथिवीमध्ये समज ।
अंतरात्मा तत्वबीज । तें वेगळेंचि राहिलें ॥ १६ ॥
वायोपासून पैलिकडे । जो कोणी विवेकें पवाडे ।
जवळीच आत्मा सांपडे । त्या पुरुषासी ॥ १७ ॥
वायो आकाश गुणमाया । प्रकृतिपुरुष मूळमाया ।
सूक्ष्मरूपें प्रचित येया । कठीण आहे ॥ १८ ॥
मायादेवीच्या धांदली । सूक्ष्मीं कोण मन घाली ।
समजला त्यची तुटली । सदेहवृत्ती ॥ १९ ॥
मूळमाया चौथा देह । जाला पाहिजे विदेह ।
देहातीत होऊन राहे । धन्य तो साधु ॥ २० ॥
विचारें ऊर्ध चढती । तयासी च ऊर्धगती ।
येरां सकळां अधोगती । पदार्थज्ञानें ॥ २१ ॥
पदार्थ चांगले दिसती । परी ते सर्वेचि नासती ।
अतो भ्रष्ट ततो भ्रष्ट होती । लोक तेणें ॥ २२ ॥
याकारळें पदार्थज्ञान । नाना जिनसीचा अनुमान ।
सर्व सांडून निरंजन । धुंडीत जावें ॥ २३ ॥
अष्टांग योग पिंडदज्ञान । त्याहून थोर तत्वज्ञान ।
त्याहून थोर आत्मज्ञान । तें पाहिलें पाहिजे ॥ २४ ॥
मूळमायेचे सेवटीं । हरिसंकल्प मुळीं उठी ।
उपासनायोगें इठी । तेथें घातली पाहिजे ॥ २५ ॥
मन त्यापलिकडे जाण । निखळ ब्रह्म निर्गुण ।
निर्मळ निखळ त्याची खूण । गगनासारिखी ॥ २६ ॥
येथून तेथवरी दाटलें । प्राणीमात्रास भेटलें ।
पदार्थमात्रीं लिगटलें । व्यापून आहे ॥ २७ ॥
त्याऐसें नाहीं थोर । सूक्ष्माहून सूक्ष्म विचार ।
पिंडब्रह्माचा संव्हार । होतां कळे ॥ २८ ॥
अथवा पिंड ब्रह्मांड असतां । विवेकप्रळये पाहों जातां ।
शाश्वत कोण हें तत्वता । उमजों लागे ॥ २९ ॥
करून अवघा तत्वझाडा । सारासाराचा निवाडा ।
सावधपणें ग्रन्थ सोडा । सुखिनावें ॥ ३० ॥
इति श्रीदासभोधे गुरुशिष्यसंवादे
श्रवणनिरूपणनाम समास तिसरा ॥ ३ ॥ १७.३

17.4 समास चौथा : अनुमाननिरसन

॥ श्रीराम ॥

बहुत जनासी उपाये । वक्तयास पुसतां त्रासों नये ।
बोलतां बोलतां अन्वयें । सांडूं नये ॥ १ ॥
श्रोत्यानें आशंका घेतली । तै तत्काळ पाहिजे फेडिली ।
स्वगोष्टीनें सगोष्टी पेंचली । ऐसें न व्हावें ॥ २ ॥
पुढें धरितां मागें पेंचला । मागें धरितां पुढें उडाला ।
ऐसा सांपडतचि गेला । ठाईं ठाईं ॥ ३ ॥

पोहणारचि गुचक्या खातो । जनास कैसा काढूं पाहातो ।
 आशय लोकांच राहातो । ठाईं ठाईं ॥ ३ ॥
 आपणचि बोलिला संव्हार । आपणचि बोलिजे सर्वसार ।
 दुस्तर मायेचा पार । टाकिला पाहिजे ॥ ५ ॥
 जें जें सूक्ष्म नाम घ्यावें । त्याचें रूप बिंबऊन द्यावें ।
 तरीच वक्ता म्हणवावें । विचारवंत ॥ ६ ॥
 ब्रह्म कैसें मूळमाया कैसी । अष्टधाप्रकृती शिवशक्ती कैसी ।
 शङ्खुणेश्वराची स्थिति कैसी । गुणसाम्याची ॥ ७ ॥
 अर्धनारीनटेश्वर । प्रकृतिपुरुषाचा विचार ।
 गुणक्षोभिणी तदनंतर । त्रिगुण कैसे ॥ ८ ॥
 पूर्वकक्ष कोटून कोठवरी । वाच्यांशलक्ष्यांशाची परी ।
 सूक्ष्म नाना विचार करी । धन्य तो साधु ॥ ९ ॥
 नाना पाल्हाळीं पडेना । बोलिलेचि बोलावेना ।
 मौन्यगर्भ अनुमाना । आणून सोडी ॥ १० ॥
 घडी येक विमळ ब्रह्म । घडी येक सर्व ब्रह्म ।
 द्रष्टा साक्षी सत्ता ब्रह्म । क्षण येक ॥ ११ ॥
 निश्चळ तेंचि जालें चंचळ । चंचळ तेंचि ब्रह्म केवळ ।
 नाना प्रसंगीं खळखळ । निवाडा नाही ॥ १२ ॥
 चळतें आणी निश्चळ । अवघें चैतन्यचि केवळ ।
 रूपें वेगळालीं प्रांजळ । कदापी बोलवेना ॥ १३ ॥
 उगीच करी गथागोवी । तो लोकांस कैसें उगवी ।
 नाना निश्चयें नाना गोवी । पडत जाते ॥ १४ ॥
 भ्रमास म्हणे परब्रह्म । परब्रह्मास ह्याणे भ्रम ।
 ज्ञातेपणाचा संभ्रम । बोलोन दावी ॥ १५ ॥
 घाली शास्त्रांची दडपण । प्रचितिविण निरूपण ।
 पुसों जातां उगाच सीण । अत्यंत मानी ॥ १६ ॥
 ज्ञात्यास आणि पदार्थभिडा । तो काय बोलेल बापुडा ।
 सारासाराचा निवाडा । जाला पाहिजे ॥ १७ ॥
 वैद्य मात्रेची स्तुती करी । मात्रा गुण कांहींच न करी ।
 प्रचितिविण तैसी परी । ज्ञानाची जाली ॥ १८ ॥
 तेथें नाही सारासार । तेथें अवघा अंधकार ।
 नाना परीक्षेचा विचार । राहिला तेथें ॥ १९ ॥
 पाप पुण्य स्वर्ग नर्क । विवेक आणि अविवेक ।
 सर्वब्रह्मीं काये येक । सांपडलें नाही ॥ २० ॥
 पावन आणि तें पतन । दोनीं मानिलीं तत्समान ।
 निश्चये आणि अनुमान । ब्रह्मरूप ॥ २१ ॥
 ब्रह्मरूप जालें आघवें । तेथें काये निवडावें ।
 आवघी साकरचि टाकावें । काये कोटें ॥ २२ ॥
 तैसें सार आणि असार । अवघा जाला येकंकार ।
 तेथें बळावळा अविचार । विचार कैचा ॥ २३ ॥
 वंद्य निंद्य येक जालें । तेथें काये हाता आलें ।
 उन्मत्त द्रव्यें जें भुललें । तें भलतेंच बोले ॥ २४ ॥
 तैसा अज्ञान भ्रमं भुलला । सर्व ब्रह्म म्हणोन बैसला ।
 माहांपापी आणि भला । येकचि मानी ॥ २५ ॥
 सर्वसंगपरित्याग । अक्हासवा विषयेभोग ।
 दोघे येकचि मानितां मग । काये उरलें ॥ २६ ॥

भेद ईश्वर करून गेला । त्याच्या वाचेन न वचे मोडिला ।
 मुखामधें घांस घातला । तो अपानीं घालावा ॥ २७ ॥
 ज्या इंद्रियास जो भोग । तो तो करी येथासांग ।
 ईश्वराचें केलें जग । मोडितां उरेना ॥ २८ ॥
 अवघी भ्रांतीची भुटाटकी । प्रचितिविण गोष्टी लटकी ।
 वेड लागलें जे बटकी । ते भलतेंचि बोले ॥ २९ ॥
 प्रत्ययज्ञाता सावधान । त्याचें ऐकावें निरूपण ।
 आत्मसाक्षात्काराची खूण । तत्काळ बाणें ॥ ३० ॥
 वेडें वांकडे जाणावें । आंधळें पाउलीं वोळखावें ।
 बाश्कळ बोलणें सांडावें । वमक जैसें ॥ ३१ ॥
 इति श्रीदासभोधे गुरुशिष्यसंवादे
 अनुमाननिर्शननाम समास चौथा ॥ ४ ॥ १७.४

17.5 समास पांचवा : अजपानिरूपण

॥ श्रीराम ॥

येकवीस सहश्र सासें जपा । नेमून गेली ते अजपा ।
 विचार पाहातां सोपा । सकळ कांहीं ॥ १ ॥
 मुखीं नासिकीं असिजे प्राणें । तयास अखंड येणें जाणें ।
 याचा विचार पाहाणें । सूक्ष्मदृष्टी ॥ २ ॥
 मुळीं पाहातां येक स्वर । त्याचा तार मंद्र घोर ।
 त्या घोराहून सूक्ष्म विचार । अजपाचा ॥ ३ ॥
 सरिगमपदनिस । सरिं मात्रुका सायास ।
 प्रथम स्वरें मात्रुकांस । म्हणोन पाहवें ॥ ४ ॥
 परेवाचेहून आर्ते । आणि पश्यंती खालतें ।
 स्वराचे जन्मस्थान तें । तेथून उठे ॥ ५ ॥
 येकांती उगेंच बैसावें । तेथें हें समजोन पाहावें ।
 अखंड घ्यावें सांडावें । प्रभंजनासी ॥ ६ ॥
 येकांती मौन्य धरून बैसे । सावध पाहातां कैसें भासे ।
 सोहं सोहं ऐसे । शब्द होती ॥ ७ ॥
 उच्चरेंविण जे शब्द । ते जाणावे सहजशब्द ।
 प्रत्ययायेती परंतु नाद । कांहींच नाही ॥ ८ ॥
 ते शब्द सांडून बैसला । तो मौनी म्हणावा भला ।
 योगाभ्यासाचा गल्बला । याकारणें ॥ ९ ॥
 येकांती मौन्य धरून बैसला । तेणें कोण शब्द जाला ।
 सोहं ऐसा भासला । अंतर्यामी ॥ १० ॥
 धरितां सो सांडितां हं । अखंड चाले सोहं सोहं ।
 याचा विचार पाहातां बहु । विस्तारला ॥ ११ ॥
 देहधारक तितुका प्राणी । श्वेतजउद्विजादिक खाणी ।
 स्वासोस्वास नस्तां प्राणी । कैसे जिती ॥ १२ ॥
 ऐसी हे अजपा सकळासी । परंतु कळे जाणत्यासी ।
 सहज सांडून सायासी । पडोंच नये ॥ १३ ॥

सहज देव असतचि असे। सायासें देव फुटे नासे ।
नासिवंत देवास विश्वासे। ऐसा कवणु ॥ १४ ॥
जगदांतराचें दर्शन। सहज घडे अखंड ध्यान ।
आत्मइच्छेनें जन। सकळ वर्तती ॥ १५ ॥
आत्मयाचें समाधान। घडे तैसेंचि आशन ।
सांडिलें फिटले समर्पण। तयासीच होये ॥ १६ ॥
अग्नपुरुष पोटीं वसती। तयास अवदानें सकळ देती ।
लोक आज्ञेमधें असती। आत्मयांचे ॥ १७ ॥
सहज देवजपध्यानें। सहज चालणें स्तुती स्तवनें ।
सहज घडे तें भगवान्नें। मान्य कीजे ॥ १८ ॥
सहज समजायाकारणें। नाना हटयोग करणें ।
परंतु येकायेकीं समजणें। घडत नाहीं ॥ १९ ॥
द्रव्य चुकतें दरिद्र येतें। तळीं लक्ष्मी वरी वर्तते ।
प्राणी काये करील तें। ठाउकें नाहीं ॥ २० ॥
तळघरामधें उदंड द्रव्य। भिंतीमधें घातलें द्रव्य ।
स्तंभीं तुळवटीं द्रव्य। आपण मधें ॥ २१ ॥
लक्ष्मीमध्ये करंटा नांदे। त्याचें दरिद्र अधिक सांदे ।
नवल केलें परमानंदें। परमपुरुष ॥ २२ ॥
येक पाहाती येक खाती। ऐसी विवेकाची गती ।
प्रवृत्ति अथवा निवृत्ति। येणेंचि ज्ञायें ॥ २३ ॥
अंतरी वसतां नारायेणें। लक्ष्मीस काये उणें ।
ज्याची लक्ष्मी तो आपणें। बळकट धरावा ॥ २४ ॥
इति श्रीदासभोधे गुरुशिष्यसंवादे
अजपानिरूपणनाम समास पांचवा ॥ ५ ॥ १७.५

17.6 समास सहावा : देहात्मनिरूपण

॥ श्रीराम ॥

आत्मा देहाअध्ये असतो। नाना सुखदुखें भोगितो ।
सेवटीं शरीर सांडून जातो। येकायेकीं ॥ १ ॥
शरीरीं शक्ति तारुण्यपणीं। नाना सुखें भोगी प्राणी ।
अशक्त होतां वृद्धपणीं। दुःखें भोगी ॥ २ ॥
मरावेना ऐसी आवडी। हातपाये खोडून प्राण सोडी ।
नाना दुःखें अवघडी। वृद्धपणीं ॥ ३ ॥
देहआत्मयांची संगती। कांहीयेक सुख भोगिती ।
चर्फडचर्फडून जाती। देहांतकाळीं ॥ ४ ॥
ऐसा आत्मा दुःखदायेक। येकांचे प्राण घेती येक ।
आणी सेवटीं निरार्थक। कांहींच नाहीं ॥ ५ ॥
ऐसा दों दिसांचा भ्रम। त्यास म्हणती परब्रह्म ।
नाना दुःखाचा संभ्रम। मानून घेतला ॥ ६ ॥
दुःखी होऊन चर्फडून गेले। तेथें कोण समाधान जालें ।
कांहीयेकसुख भोगिलें। तों सवेंचि दुःख ॥ ७ ॥

जन्म दारभ्य आठवावें। म्हणजे अवघें पडेल ठावें ।
नाना दुःख मोजावें। काये म्हणोनी ॥ ८ ॥
ऐसी आत्मयाची संगती। नाना दुःखें प्राप्त होती ।
दैन्यवाणे होऊन जाती। प्राणीमात्र ॥ ९ ॥
कांहीं आनंद कांहीं खेद। जन्मवरी पडिला समंध ।
नाना प्रकारीं विरुद्ध। तडातोडी ॥ १० ॥
निद्राकाळीं डेकुण पिसा। नाना प्रकारीं वळसा ।
नाना उपायें वळसा। त्यांस होये ॥ ११ ॥
भोजनकाळीं माश्या येती। नाना पदार्थ उंदीर नेती ।
पुढें त्यांची हि फजिती। माजरीं करिती ॥ १२ ॥
वा चामवा गोंचिड। गांधेलें कानटें उदंड ।
येकास येक चर्फड। दोहिकडे ॥ १३ ॥
विंचु सर्प वाग रिसें। सुसरी लांडिगे माणसास माणसें ।
परस्परें सुखसंतोषें। येकहि नाहीं ॥ १४ ॥
चौऱ्यासि लक्ष उत्पत्ती। येकास येक भक्षिती ।
नाना पीडा दुःखणी किती। म्हणौन सांगावें ॥ १५ ॥
ऐसी अंतरात्म्याची करणी। नाना जीव दाटले धरणीं ।
परस्परें संव्हारणी। येकयेकांची ॥ १६ ॥
अखंड रडती। चर्फडिती। विवळविवळों प्राण देती ।
मूर्ख प्राणी त्यास म्हणती। परब्रह्म ॥ १७ ॥
परब्रह्म जाणार नाहीं। कोणास दुःख देणार नाहीं ।
स्तुती निंदा दोनी नाहीं। परब्रह्मीं ॥ १८ ॥
उदंड शिव्या दिधल्या। तितुक्या अंतरात्म्यास लागल्या ।
विचार पाहतां प्रत्यया आल्या। येथातथ्य ॥ १९ ॥
धगडीचा बटकीचा लवंडीचा। गधडीचा कुतरीचा वोंगळीचा ।
ऐसा हिशेब सिव्यांचा। किती म्हणोनि सांगावा ॥ २० ॥
इतुकें परब्रह्मीं लागेना। तेथें कल्पनाचि चालेना ।
तडातोडीचें ज्ञान मानेना। कोणीयेकासी ॥ २१ ॥
सृष्टीमधें सकळ जीव। सकळांस कैचें वैभव ।
याकारणें ठायाठाव। निर्मिला देवें ॥ २२ ॥
उदंड लोक बाजारीचे। जें जें आलें तें तें वेंचे ।
उत्तम तितुके भाग्याचें। लोक घेती ॥ २३ ॥
येणें न्यायें अन्न वसन। येणेंचि न्यायें देवतार्चन ।
येणेंचि न्यायें ब्रह्मज्ञान। प्राप्तव्यासारिखें ॥ २४ ॥
अवघेच लोक सुखी असती। संसार गोड करून नेती ।
माहाराजे वैभव भोगती। तें करंढ्यास कैचें ॥ २५ ॥
परंतु अंतीं नाना दुःखें। तेथें होतें सगट सारिखें ।
पूर्वीं भोगिलीं नाना सुखें। अंतीं दुःख सोसवेना ॥ २६ ॥
कठिण दुःख सोसवेना। प्राण शरीर सोडिना ।
मृत्युदुःख सगट जना। कासाविस करी ॥ २७ ॥
नाना अवेवहीन जालें। तैसेंचि पाहिजे वर्तलें ।
प्राणी अंतकाळीं गेलें। कासाविस होउनी ॥ २८ ॥
रूप लावण्य अवघें जातें। शरीरसामर्थ्य अवघें राहातें ।
कोणी नस्तां मरतें। आपदआपदों ॥ २९ ॥
अंतकाळ दैन्य दीन। सकळिकांस तत्समान ।
ऐसें चंचळ अवलक्षण। दुःखकारी ॥ ३० ॥

भोगून अभोक्ता म्हणती । हे तों अवधीच फजिती ।
लोक उगेच बोलती । पाहिल्याविण ॥ ३१ ॥
अंतकाळ आहे कठिण । शेरिर सोडिना प्राण ।
बराड्यासारखें लक्षण । अंतकाळीं ॥ ३२ ॥
इति श्रीदासभोधे गुरुशिष्यसंवादे
देहात्मनिरूपणनाम समास सहावा ॥ ६ ॥ १७.६

17.7 समास सातवा : जगजीवननिरूपण

॥ श्रीराम ॥

मुळीं उदक निवळ असतें । नाना वल्लिमधें जातें ।
संगदोषें तैसें होतें । आंबल तिक्षण कडवट ॥ १ ॥
आत्मा आत्मपणें असतो । देहसंगें विकारतो ।
साभिमानें भरीं भरतो । भलतिकडे ॥ २ ॥
बरी संगती सांपडली । जैसी उंसास गोडी आली ।
विषवल्ली फांपावली । घातकी प्राणी ॥ ३ ॥
अठराभार वनस्पती । गुण सांगावे ते किती ।
नाना देहाचे संगती । आत्मयास होये ॥ ४ ॥
त्यामधें कोणी भले । ते संतसंगें निघाले ।
देहाभिमान सांडून गेले । विवेकबळें ॥ ५ ॥
उदकाचा नाशचि होतो । आत्मा विवेकें निघतो ।
ऐसा आहे प्रत्यय तो । विवेकें पाहा ॥ ६ ॥
ज्यास स्वहितचि करणें । त्यास किती म्हणौन सांगणें ।
हें ज्याचें त्यानें समजणें । सकळ कांहीं ॥ ७ ॥
आपला आपण करी कुडावा । तो आपला मित्र जाणावा ।
आपला नाश करी तो समजावा । वैरी ऐसा ॥ ८ ॥
आपलें आपण अन्हित करावें । त्यास आडवें कोणें निघावें ।
येकांती जाऊन जीवें । मारी आपणासी ॥ ९ ॥
जो आपला आपण घातकी । तो आत्महत्यारा पातकी ।
याकारणें विवेकी । धन्य साधु ॥ १० ॥
पुण्यवंतां सत्संगती । पापिष्टां असत्संगती ।
गति आणि अवगती । संगतीयोगें ॥ ११ ॥
उत्तम संगती धरावी । आपली आपण चिंता करावी ।
अंतरी बरी विवरावी । बुद्धि जाणत्याची ॥ १२ ॥
इहलोक आणि परलोक । जाणता तो सुखदायेक ।
नेणत्याकरितां अविवेक । प्राप्त होतो ॥ १३ ॥
जाणता देवाचा अंश । नेणता म्हणिजे तो राक्षस ।
यामधें जें विशेष । तें जाणोन घ्यावें ॥ १४ ॥
जाणतां तो सकळां मान्य । नेणता होतो अमान्य ।
जेणेंकरितां होईजे धन्य । तेंचि घ्यावें ॥ १५ ॥
साक्षपी शाहाण्याची संगती । तेणें साक्षपी शाहाणे होती ।
आळसी मूर्खाची संगती । आळसी मूर्ख ॥ १६ ॥
उत्तम संगतीचें फळ सुख । अद्धम संगतीचें फळ दुःख ।

आनंद सांडुनियां शोक । कैसा घावा ॥ १७ ॥
ऐसें हें प्रगट दिसे । जनामधें उदंड भासे ।
प्राणीमात्र वर्ततसे । उभयेयोगें ॥ १८ ॥
येका योगें सकळ योग । येका योगें सकळ वियोग ।
विवेकयोगें सकळ प्रयोग । करीत जवे ॥ १९ ॥
अवचितें सांकडीत पडिलें । तरी तेथून पाहिजे निघालें ।
निघोन जातां जालें । परम समाधान ॥ २० ॥
नाना दुर्जनांचा संग । क्षणक्षणा मनभंग ।
याकारणें कांहीं रंग । राखोन जावें ॥ २१ ॥
शाहाणा येत्न त्याच्या गुणें । पाहों जातां काये उणें ।
सुख संतोष भोगणें । नाना श्लाघ्यता ॥ २२ ॥
अतां लोकीं ऐसें आहे । सृष्टीमधें वर्तताहे ।
जो कोणी समजोन पाहे । त्यास घडे ॥ २३ ॥
बहुरत्न वसुंधरा । जाणजाणों विचार करा ।
समजल्यां प्रत्ययो अंतरास । मार्जी येतो ॥ २४ ॥
दुर्बळ अणि संपन्न । वेडें आणि वित्पन्न ।
हें अखंड दंडायमान । असतचि असे ॥ २५ ॥
येक भाग्यपुरुष मोडती । येक नवे भाग्यवंत होती ।
तैसीच विद्या वित्पती । होत जाते ॥ २६ ॥
येक भरे येक रितें । रितें मागुतें भरतें ।
भरतेंहि रितें होतें । काळांतरीं ॥ २७ ॥
ऐसी हे सृष्टीची चाली । संपत्ति दुपारची साउली ।
वयेसा तरी निघोन गेली । हळुहळु ॥ २८ ॥
बाळ तारुण्य आपुलें । वृधाप्य प्रचितीस आलें ।
ऐसें जाणोन सार्थक केलें । पाहिजे कोणियेकें ॥ २९ ॥
देह जैसें केलें तैसें होतें । येत्न केल्यां कार्ये साधतें ।
तरी मग कष्टावें तें । काय निमित्त्य ॥ ३० ॥
इति श्रीदासभोधे गुरुशिष्यसंवादे
जगजीवननिरूपणनाम समास सातवा ॥ ७ ॥ १७.७

17.8 समास आठवा : तत्त्वनिरसन

॥ श्रीराम ॥

नाभीपासून उन्मेषवृत्ती । तेचि परा जाणिजे श्रोतीं ।
ध्वनिरूप पश्यंती । हृदई वसे ॥ १ ॥
कंठापासून नाद जाला । मध्यमा वाचा बोलिजे त्याला ।
उच्चर होतां अक्षराला । वैखरी बोलिजे ॥ २ ॥
नाभिस्थानीं परा वाचा । तोचि ठाव अंतःकर्णाचा ।
अंतःकर्णपंचकाचा । निवाडा ऐसा ॥ ३ ॥
निर्विकल्प जें स्फुरण । उगेच असतां आठवण ।
तें जाणावें अंतःकर्ण । जाणतीकळा ॥ ४ ॥
अंतःकर्ण आठवलें । पुढें होये नव्हेसें गमलें ।
करूं न करूं ऐसें वाटलें । तेंचि मन ॥ ५ ॥

संकल्प विकल्प तेंचि मन। जेणें करितां अनुमान ।
पुढें निश्चयो तो जाण। रूप बुद्धीचें ॥ ६ ॥
करीनचि अथवा न करी। ऐसा निश्चयोचि करी ।
तेचि बुद्धि हे अंतरी। विवेके जाणावी ॥ ७ ॥
जे वस्तुचा निश्चये केला। पुढें तेचि चिंतू लागला ।
तें चित्त बोलिल्या बोला। येथार्थ मानावें ॥ ८ ॥
पुढें कार्याचा अभिमान धरणें। हें कार्ये तों अगत्य करणें ।
ऐस्या कार्यास प्रवर्तणें। तोचि अहंकारु ॥ ९ ॥
ऐसें अंतःकर्णपंचक। पंच वृत्ती मिळोन येक ।
कार्येभागे प्रकारपंचक। वेगळाले ॥ १० ॥
जैक्षे पांचहि प्राण। कार्येभागे वेगळाले जाण ।
नाहीं तरी वायोचें लक्षण। येकचि असे ॥ ११ ॥
सर्वांगी व्यान नाभी समान। कंठी उदान गुदी अपान ।
मुखी नासिकी प्राण। नेमस्त जाणावा ॥ १२ ॥
बोलिलें हें प्राणपंचक। आतां ज्ञानइंद्रियेपंचक ।
श्रोत्र त्वचा चक्षु जिह्वा नासिक। ऐसीं हें ज्ञानेंद्रिये ॥ १३ ॥
वाचा पाणी पाद शिस्न गुद। हे कर्मइंद्रिये प्रसिद्ध ।
शब्द स्पर्श रूप रस गंध। ऐसें हें विषयपंचक ॥ १४ ॥
अंतःकर्ण प्राणपंचक। ज्ञानेंद्रिये कर्मेन्द्रिये पंचक ।
पांचवें विषयपंचक। ऐसी हे पांच पंचके ॥ १५ ॥
ऐसें हे पंचविस गुण। मिळोन सूक्ष्म देह जाण ।
याच कर्दम बोलिला श्रवण। केले पाहिजे ॥ १६ ॥
अंतःकर्ण व्यान श्रवण वाचा। शब्द विषये आकाशाचा ।
पुढें विस्तार वायोचा। बोलिला असे ॥ १७ ॥
मन समान त्वचा पाणी। स्पर्श रूप हा पवनी ।
ऐसे हे अडाखे साधुनी। कोठा करावा ॥ १८ ॥
बुद्धि उदान नयेन चरण। रूपविषयाचें दर्शन ।
सकेतें बोलिलें मन। घालून पाहिजे ॥ १९ ॥
चित्त अपान जिह्वा शिस्न। रसविषये आप जाण ।
पुढें एका सावधान। पृथ्वीचें रूप ॥ २० ॥
अहंकार प्राण घ्राण। गुद गंधविषये जाण ।
ऐसे केले निरूपण। शास्त्रमतें ॥ २१ ॥
ऐसा हा सूक्ष्म देहे। पाहातां होईजे निसंदेहे ।
येथें मन घालून पाहे। त्यासीच हें उमजे ॥ २२ ॥
ऐसें सूक्ष्म देहे बोलिलें। पुढें स्थूल निरोपिलें ।
आकाश पंचगुणें वर्तलें। कैसें स्थुळी ॥ २३ ॥
काम क्रोध शोक मोहो भये। हा पंचविध आकाशाचा अन्वये ।
पुढें पंचविध वायो। निरोपिला ॥ २४ ॥
चळण वळण प्रासारण। निरोध आणि आकोचन ।
हें पंचविध लक्षण। प्रभंजनाचें ॥ २५ ॥
क्षुधा तृषा आलस्य निद्रा मैथुन। हे तेजाचे पंचविध गुण ।
आतां पुढें आपलक्षण। निरोपिलें पाहिजे ॥ २६ ॥
शुक्लीत श्रोणीत लाळ मूत्र स्वेद। हा पंचविध आपाचा भेद ।
पुढें पृथ्वी विशद। केली पाहिजे ॥ २७ ॥
अस्ति मांष त्वचा नाडी रोम। हे पृथ्वीचे पंचविध धर्म ।
ऐसे स्थूल देहाचें वर्म। बोलिलें असे ॥ २८ ॥

पृथ्वी आप तेज वायो आकाश। हे पांचाचे पंचविस ।
ऐसें मिळोन स्थूल देहास। बोलिजेतें ॥ २९ ॥
तिसरा देह कारण अज्ञान। चौथा माहाकारण ज्ञान ।
हे च्यारी देह निर्शितां विज्ञान। परब्रह्म तें ॥ ३० ॥
विचारें चौदेहावेगळें केलें। मीपण तत्वासरिसें गेलें ।
अनन्य आत्मनिवेदन जालें। परब्रह्मी ॥ ३१ ॥
विवेके चुकला जन्म मृत्यु। नरदेहीं साधिलें महत्कृत्य ।
भक्तियोगें कृत्यकृत्य। सार्थक जालें ॥ ३२ ॥
इति श्री पंचीकर्ण। केलेचि करावें विवर्ण ।
लोहाचें जालें सुवर्ण। परिसाचेनयोगें ॥ ३३ ॥
हाहि दृष्टांत घडेना। परिसाचेन परीस करवेना ।
शरण जातां साधुजना। साधुच होइजे ॥ ३४ ॥
इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवाअदे तत्त्वनिरूपणनाम समास आठवा

17.9 समास नवना : तनुचतुष्टयनिरूपण

॥ श्रीराम ॥

स्थूल सूक्ष्म कारण माहाकारण। ऐसे हे चत्वार देह जाण ।
जागृति स्वप्न सुषुप्ति पूर्ण। तुर्या जाणावी ॥ १ ॥
विश्व तैजस प्राज्ञ। प्रत्यगात्मा हे अभिमान ।
नेत्रस्थान कंठस्थान हृदयस्थान। मूर्धनी ते ॥ २ ॥
स्थूलभोग प्रविक्तभोग। आनंदभोग आनंदावभासभोग ।
ऐसे हे चत्वार भोग। चौदेहाचे ॥ ३ ॥
अकार उकार मकार। अर्धमात्रा तो ईश्वर ।
ऐस्या मात्रा चत्वार। चौदेहाच्या । ४ ॥
तमोगुण रजोगुण। सत्वगुण शुद्धसत्वगुण ।
ऐसे हे चत्वार गुण। चौदेहाचे ॥ ५ ॥
क्रियाशक्ति द्रव्याशक्ती। इच्छाशक्ति ज्ञानशक्ती ।
ऐशा चत्वार शक्ती। चौदेहाच्या ॥ ६ ॥
ऐसी हे बतिस तत्वे। दोहीचीं पन्नास तत्वे ।
अवधी मिळोन व्यासि तत्वे। अज्ञान आणी ज्ञान ॥ ७ ॥
ऐसी हे तत्वे जाणावीं। जाणोन माइक वोळखावीं ।
आपण साक्षी निरसावीं। येणें रिती ॥ ८ ॥
साक्षी म्हणिजे ज्ञान। ज्ञानें वोळखावें अज्ञान ।
ज्ञानाज्ञानाचें निर्शन। देहासरिसें ॥ ९ ॥
ब्रह्मांडी देह कल्पिले। विराट हिरण्यगर्भ बोलिले ।
ते हे विवेके निर्शले। आत्मज्ञानें ॥ १० ॥
आत्मानात्माविवेक करितां। सारासारविचार पाहतां ।
पंचभूतांची माइक वार्ता। प्रचित आली ॥ ११ ॥
अस्ति मांष त्वचा नाडी रोम। हे पांचहि पृथ्वीचे गुणधर्म ।
प्रत्यक्ष शरीरी हें वर्म। शोधून पाहावें ॥ १२ ॥
शुक्लीत श्रोणीत लाळ मूत्र स्वेद। हे आपाचे पंचकभेद ।
तत्वे समजोन विशद। करून घावीं ॥ १३ ॥

क्षुधा तृषा आलस्य निद्रा मैथुन । हे पांचहि तेजाचे गुण ।
या तत्वांचे निरूपण । केलेंचि करावें ॥ १४ ॥
चळण वळण प्रासारण । निरोध आणि आकोचन ।
हें पांचहि वायोचे गुण । श्रोतीं जाणावे ॥ १५ ॥
काम क्रोध शोक मोहो भये । हा आकाशाचा परिपाये ।
हें विवरल्याविण काये । समजों जाणें ॥ १६ ॥
असो ऐसें हें स्थूल शरीर । पांचविस तत्वांचा विस्तार ।
आतां सूक्ष्मदेहाचा विचार । बोलिजेल ॥ १७ ॥
अंतःकर्ण मन बुद्धि चित्त अहंकार । आकाशपांचकाचा विचार ।
पुढें वायो निरोत्तर । होऊन ऐका ॥ १८ ॥
व्यान समान उदान । प्राण आणि अपान ।
ऐसे हे पांचहि गुण । वायोतत्वाचे ॥ १९ ॥
श्रोत्र त्वचा चक्षु जिह्वा घ्राण । हें पांचहि तेजाचे गुण ।
आतां आप सावधान । होऊन ऐका ॥ २० ॥
वाचा पाणी पाद शिस्न गुद । हे आपाचे गुण विशद ।
आतां पृथ्वी विशद । निरोपिली ॥ २१ ॥
शब्द स्पर्श रूप रस गंध । हे पृथ्वीचे गुण विशद ।
ऐसे हे पांचवीस तत्वभेद । सूक्ष्म देहाचे ॥ २२ ॥
इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे तनुचतुष्टयेनाम समास नववा

17.10 समास दहावा : टोणपसिद्धलक्षण

॥ श्रीराम ॥

आवर्णोदकीं हटकेश्वर । त्यास घडे नमस्कार ।
महिमा अत्यंतचि थोर । तथा पाताळलिंगाचा ॥ १ ॥
परंतु तेथें जाववेना । शरीरें दर्शन घडेना ।
विवेकें आणावें अनुमाना । तथा ईश्वरासी ॥ २ ॥
सातां समुद्राचे वेडे । उदंड भूमि पैलिकडे ।
सेवटीं तुटले कडे । भूमंडळाचे ॥ ३ ॥
सात समुद्र वोलांडावे । तेथें जाणें कैसें फावे ।
म्हणोन विवेकी असावे । साधुजन ॥ ४ ॥
जें आपणास नव्हे ठावें । तें जाणतयास पुसावें ।
मनोवेगें तनें फिरावें । हें तों घडेना ॥ ५ ॥
जें चर्मदृष्टीस नव्हे ठावें । तें ज्ञानदृष्टीनें पाहावें ।
ब्रह्मांड विवरोन राहावें । समाधानें ॥ ६ ॥
मध्ये आहे भूमीचें चडळ । म्हणौन आकाश आणि पाताळ ।
तें चडळ नस्तां अंतराळ । चहुंकडे ॥ ७ ॥
तयास परब्रह्म म्हणावें । जें उपाधीवेगळें स्वभावें ।
जेथें दृश्यमायेच्या नांवें । सुन्याकार ॥ ८ ॥
दृष्टीचें देखणें दृश्य । मनाचें देखणें भास ।
मनातीत निराभास । विवेकें जाणावें ॥ ९ ॥
दृश्य भास अवघा विघडे । विवेक तेथें पवाडे ।
भूमंडळीं ज्ञाते थोडे । सूक्ष्मदृष्टीचे ॥ १० ॥

वाच्यांश वाचेनें बोलावा । न बोलतां लक्ष्यांश जाणावा ।
निर्गुण अनुभवास आणावा । गुणाचेनयोगें ॥ ११ ॥
नाना गुणास आहे नाश । निर्गुण तें अविनाश ।
ढोबळ्याहून विशेष । सूक्ष्म देखणें ॥ १२ ॥
जें दृष्टीस न पडे ठावें । तें ऐकोन जाणावें ।
श्रवणमननें पडे ठावें । सकळ कांहीं ॥ १३ ॥
अष्टधेचे जिनस नाना । उदंड पाहातां कळेना ।
अवघें सगट पिटावेना । कोणियेकें ॥ १४ ॥
सगट सारिखी स्थिती जाली । तेथें परीक्षाच बुडाली ।
चविनटानें कालविलीं । नाना अन्न ॥ १५ ॥
टोणपा नव्हे गुणग्राहिक । मुखीस कळेना विवेक ।
विवेक आणि अविवेक । येकचि म्हणती ॥ १६ ॥
उंच नीच कळेना ज्याला । तेथें अभासचि बुडाला ।
नाना अभ्यासें प्राणियाला । सुटिका कैची ॥ १७ ॥
वेड लागोन जालें वोंगळ । त्यास सारिखेंच वाटे सकळ ।
तें जाणावें बाश्कळ । विवेकी नव्हेती ॥ १८ ॥
ज्यास अखंड होतो नाश । त्यासीच म्हणती अविनाश ।
बहुचकीच्या लोकांस । काये म्हणावें ॥ १९ ॥
११३३३३. शाना भेद केले । भेदें सकळ सृष्टी चाले ।
आंधळे परीक्षवंत मिळाले । तेथें परीक्षा कैची ॥ २० ॥
जेथें परीक्षेचा अभाव । तो टोणपा समुदाव ।
गुणचि नाही गौरव । येईल कैचें ॥ २१ ॥
खरें खोटें येकचि जालें । विवेकानें काय केलें ।
असार सांडून सार घेतलें । साधुजनीं ॥ २२ ॥
उत्तम वस्तूचि परीक्षा । कैसी घडे नतद्रक्षा ।
दीक्षाहीनापासीं दीक्षा । येईल कैची ॥ २३ ॥
आपलेन वोंगळपणें । दिशाकरून शौच्य नेणे ।
वेद शास्त्रें पुराणें । त्यास काये करिती ॥ २४ ॥
आधीं राखावा आचार । मग पाहावा विचार ।
आचारविचारें पैलपार । पाविजेतो ॥ २५ ॥
जे नेमकास न कळे । तें बश्कळास केवी कळे ।
डोळस ठकती आंधळे । कोण्या कामाचे ॥ २६ ॥
पापपुण्य स्वर्ग नर्क । अवघेंच मानिलें येक ।
विवेक आणि अविवेक । काये मानावें ॥ २७ ॥
अमृत विष येक म्हणती । परी विष घेतां प्राण जाती ।
कुकर्म होते फजिती । सत्कर्म कीर्ति वाढे ॥ २८ ॥
इहलोक आणि परलोक । जेथें नाही साकल्प विवेक ।
तेथें अवघेच निरार्थक । सकळ कांहीं ॥ २९ ॥
म्हणौन संतसंगेचि जावें । सत्शास्त्रचि श्रवण करावें ।
उत्तम गुणास अभासावें । नाना प्रयेत्नें ॥ ३० ॥
इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
टोणपसिद्धलक्षणनाम समास दहावा ॥ १० ॥ १७.१०
॥ दशक सतरावा समाप्त ॥

18 दशक अठरावा : बहुजिनसी

18.1 समास पहिला : बहुदेवस्थाननाम

॥ श्रीराम ॥

तुज नमूं गजवदना । तुझा महिमा कळेना ।
विद्या बुद्धि देसी जना । लाहानथोरांसी ॥ १ ॥
तुज नमूं सरस्वती । च्यारी वाचा तुझेन स्फूर्ती ।
तुझे निजरूप जाणती । ऐसे थोडे ॥ २ ॥
धन्य धन्य चतुरानना । तां केली सृष्टीरचना ।
वेद शास्त्रें भेद नाना । प्रगट केले ॥ ३ ॥
धन्य विष्णु पाळण करिसी । येकांशें सकळ जीवांसी ।
वाढविसी वर्तविसी । जाणजाणों ॥ ४ ॥
धन्य धन्य भोओळाशंकर । जयाच्या देण्यास नाही पार ।
रामनाम निरंतर । जपत आहे ॥ ५ ॥
धन्य धन्य इंद्रदेव । सकळ देवांचाहि देव ।
इंद्रलोकींचें वैभव । काये म्हणौनि सांगावें ॥ ६ ॥
धन्य धन्य येमधर्म । सकळ जाणती धर्माधर्म ।
प्राणीमात्राचें वर्म । ठाई पाडिती ॥ ७ ॥
वेंकटेशी महिमा किती । भले उभ्यां अन्न खाती ।
वडे धिरडी स्वाद घेती । आतळस आपालांचा ॥ ८ ॥
धन्य तूं वो बनशंकरी । उदंड शाखांचिया हारी ।
विवरविवरों भोजन करी । ऐसा कैंचा ॥ ९ ॥
धन्य भीम गोलांगुळा । कोरवड्यांच्या उदंड माळा ।
दहि वडे खातां सकळां । समाधान होये ॥ १० ॥
धन्य तूं खंडेराया । भंडारें होये पिवळी काया ।
कादेभरीत रोटगे खाया । सिद्ध होती ॥ ११ ॥
धन्य तुळजाभवानी । भक्तां प्रसन्न होते जनीं ।
गुणवैभवास गणी । ऐसा कैंचा ॥ १२ ॥
धन्य धन्य पांडुरंग । अखंड कथेचा होतो धिंग ।
तानमानें रागरंग । नाना प्रकारी ॥ १३ ॥
धन्य तूं गा क्षत्रपाळा । उदंड जना लाविला चाळा ।
भावें भक्ति करितां फळा । वेळ नाही ॥ १४ ॥
रामकृष्णादिक अवतार । त्यांचा महिमा अपार ।
उपासनेस बहुत नर । तत्पर जाले ॥ १५ ॥
सकळ देवांचे मूळ । तो हा अंतरात्माचि केवळ ।
भूमंडळीं भोग सकळ । त्यासीच घडे ॥ १६ ॥
नाना देव होऊन बैसला । नाना शक्तिरूपें जाला ।
भोक्ता सकळ वैभवाला । तोचि येक ॥ १७ ॥
याचा पाहावा विचार । उदंड लांबला जोजार ।
होती जाती देव नर । किती म्हणौनि ॥ १८ ॥
कीर्ति आणि अपकीर्ति । उदंड निंदा उदंड स्तुती ।
सर्वत्रांची भोगप्राप्ती । अंतरात्म्यासीच घडे ॥ १९ ॥

कोण देही काये करितो । कोण देही काये भोगितो ।
भोगी त्यागी वीतरागी तो । येकचि आत्मा ॥ २० ॥
प्राणी साभिमानें भुलले । देह्याकडे पाहात गेले ।
मुख्य अंतरात्म्यास चुकलें । अंतरीं असोनी ॥ २१ ॥
आरे या आत्म्याची चळवळ पाहे । ऐसा भूमंडळीं कोण आहे ।
अगाध पुण्यें अनुसंधान राहे । कांहींयेक ॥ २२ ॥
त्या अनुसंधानासरिसें । जळोनी जाईजे किल्मिषें ।
अंतरनिष्ठ ज्ञानी ऐसे । विवरोन पाहाती ॥ २३ ॥
अंतरनिष्ठ तितुके तरले । अंतरभ्रष्ट तितुके बुडाले ।
बाह्यात्कारें भरंगळले । लोकाचारें ॥ २४ ॥
इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
बहुदेवस्थाननिरूपणनाम समास पहिला ॥ १ ॥ १८ ॥

18.2 समास दुसरा : सर्वज्ञसंगनिरूपण

॥ श्रीरामसमर्थ ॥

नेणपणें जालें तें जालें । जालें तें होऊन गेलें ।
जाणतेपणें वर्तलें । पाहिजे नेमस्त ॥ १ ॥
जाणत्याची संगती धरावी । जाणत्याची सेवा करावी ।
जाणत्याची सद्बुद्धि घ्यावी । हळुहळु ॥ २ ॥
जाणत्यापासीं लेहों सिकावें । जाणत्यापासीं वाचूं सिकावें ।
जाणत्यापासीं पुसावें । सकळ कांहीं ॥ ३ ॥
जाणत्यास करावा उपकार । जाणत्यास झिजवावें शरीर ।
जाणत्याचा पाहावा विचार । कैसा आहे ॥ ४ ॥
जाणत्याचे संगतीनें भजावें । जाणत्याचे संगतीनें झिजावें ।
जाणत्याचे संगतीनें रिझावें । विवरविवरों ॥ ५ ॥
जाणत्याचे गावें गाणें । जाणत्यापासीं वाजवणें ।
नाना आळाप सिकणें । जाणत्यापासीं ॥ ६ ॥
जाणत्याचे कासेसी लागावें । जाणत्याचें औषध घ्यावें ।
जाणतां सांगेल तें करावें । पथ्य आधीं ॥ ७ ॥
जाणत्यापासीं परीक्षा सिकणें । जाणत्यापासीं तालिम करणें ।
जाणत्यापासीं पोहणें । अभ्यासावें ॥ ८ ॥
जाणता बोलेले तैसें बोलावें । जाणता सांगेल तैसें चालावें ।
जाणत्याचें ध्यान घ्यावें । नाना प्रकारीं ॥ ९ ॥
जाणत्याच्या कथा सिकाव्या । जाणत्याच्या युक्ति समजाव्या ।
जाणत्याच्या गोष्टी विवराव्या । सकळ कांहीं ॥ १० ॥
जाणत्याचे पेंच जाणावे । जाणत्याचे पीळ उकलावे ।
जाणता राखेल तैसे राखावे । लोक राजी ॥ ११ ॥
जाणत्याचे जाणावे प्रसंग । जाणत्याचे घ्यावे रंग ।
जाणत्याचे स्फूर्तीचे तरंग । अभ्यासावे ॥ १२ ॥
जाणत्याचा साक्षेप घ्यावा । जाणत्याचा तर्क जाणावा ।
जाणत्याचा उल्लेख समजावा । न बोलतांचि ॥ १३ ॥

जाणत्याचें धूर्तपण । जाणत्याचें राजकारण ।
 जाणत्याचें निरूपण । ऐकत जावें ॥ १४ ॥
 जाणत्याची कवित्वें सिकावी । गद्यें पद्यें वोळखावी ।
 माधुर्यवचनें समजावी । अंतर्यामी ॥ १५ ॥
 जाणत्याचें पाहावे प्रबंद । जाणत्याचे वचनभेद ।
 जाणत्याचे नाना संवाद । बरे शोधावे ॥ १६ ॥
 जाणत्याची तीक्ष्णता । जाणत्याची सहिष्णता ।
 जाणत्याची उदारता । समजोन घ्यावी ॥ १७ ॥
 जाणत्याची नाना कल्पना । जाणत्याची दीर्घ सूचना ।
 जाणत्याची विवंचना । समजोन घ्यावी ॥ १८ ॥
 जाणत्याचा काळ सार्थक । जाणत्याचा अध्यात्मविवेक ।
 जाणत्याचे गुण अनेक । आवघेच घ्यावे ॥ १९ ॥
 जाणत्याचा भक्तिमार्ग । जाणत्याचा वैराग्ययोग ।
 जाणत्याचा अवघा प्रसंग । समजोन घ्यावा ॥ २० ॥
 जाणत्याचें पाहावें ज्ञान । जाणत्याचें सिकावें ध्यान ।
 जाणत्याचें सूक्ष्म चिन्ह । समजोन घावें ॥ २१ ॥
 जाणत्याचें अलिप्तपण । जाणत्याचें विदेहलक्षण ।
 जाणत्याचें ब्रह्मविवरण । समजोन घ्यावें ॥ २२ ॥
 जाणत येक अंतरात्मा । त्याचा काये सांगावा महिमा ।
 विद्याकळागुणसीमा । कोणें करावी ॥ २३ ॥
 परमेश्वरांचे गुणानुवाद । अखंड करावा संवाद ।
 तेणेंकरितां आनंद । उदंड होतो ॥ २४ ॥
 परमेश्वरें निर्मितें तें । अखंड दृष्टीस पडतें ।
 विवरविवरों समजावें तें । विवेकी जनीं ॥ २५ ॥
 जितुकें कांहीं निर्माण जालें । तितुकें जगदेश्वरें निर्मितें ।
 निर्माण वेगळें केलें । पाहिजे आधीं ॥ २६ ॥
 तो निर्माण करतो जना । परी पाहों जातां दिसेना ।
 विवेकबळें अनुमाना । आणीत जावा ॥ २७ ॥
 त्याचें अखंड लागतां ध्यान । कृपाळुपणें देतो आशन ।
 सर्वकाळ संभाषण । तदांशेंच करावें ॥ २८ ॥
 ध्यान धरीना तो अभक्त । ध्यान धरील तो भक्त ।
 संसारापासुनी मुक्त । भक्तांस करी ॥ २९ ॥
 उपासनेचे सेवटीं । देवां भक्तां अखंड भेटी ।
 अवुभवी जाणेल गोष्टी । प्रत्ययाची ॥ ३० ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
 सर्वज्ञसंगनिरूपणनाम समास दुसरा ॥ २ ॥ १८.२

18.3 समास तिसरा : निस्पृहशिकवण

॥ श्रीराम ॥

दुल्लभ शरीरीं दुल्लभ आयुष्य । याचा करूं नये नास ।
 दास म्हणे सावकास । विवेक करावा ॥ १ ॥

न पाहातां उत्तम विवेक । अवघा होतो अविवेक ।
 अविवेकें प्राणी रंक । ऐसा दिसे ॥ २ ॥
 हें आपलें आपण केलें । आळसें उदास नागविलें ।
 वाईट संगतीनें बुडविलें । देखत देखतां ॥ ३ ॥
 मूर्खपणाचा अभ्यास जाला । बाष्कळपणें घातला घाला ।
 काम चांडाळा उठिला । तरुणपणीं ॥ ४ ॥
 मूर्ख आळसी आणि तरुणा । सर्वांविषीं दैन्यवाणा ।
 कांहीं मिळेना कोणा । काये म्हणावें ॥ ५ ॥
 जें जें पाहिजे तें तें नाही । अन्नवस्त्र तेंहि नाही ।
 उत्तम गुण कांहींच नाही । अंतर्यामी ॥ ६ ॥
 बोलतां येना बैसतां येना । प्रसंग कांहींच कळेना ।
 शरीर मन हें वळेना । अभ्यासाकडे ॥ ७ ॥
 लिहिणें नाही वाचणें नाही । पुसणें नाही सांगणें नाही ।
 नेमस्तपणाचा अभ्यास नाही । बाष्कळपणें ॥ ८ ॥
 आपणांस कांहींच येना । आणी सिकविलेंहि मानेना ।
 आपण वेडा आणि सज्जना । बोल ठेवी ॥ ९ ॥
 अंतरी येक बाहेरी येक । ऐसा जयाचा विवेक ।
 परलोकाचें सार्थक । कैसें घडे ॥ १० ॥
 आपला संसार नासला । मनामधें प्रस्तावला ।
 तरी मग अभ्यास केला । पाहिजे विवेकाचा ॥ ११ ॥
 येकाग्र करूनिया मन । बळेंचि धरावें साधन ।
 येत्नीं आळसाचें दर्शन । होऊंच नये ॥ १२ ॥
 अवगुण अवघेचि सांडावे । उत्तम गुण अभ्यासावे ।
 प्रबंद पाठ करीत जावें । जाड अर्थ ॥ १३ ॥
 पदप्रबंद श्लोकप्रबंद । नाना धाटी मुद्रा छंद ।
 प्रसंगज्ञानेंचि आनंद । होत आहे ॥ १४ ॥
 कोणे प्रसंगीं काये म्हणावें । ऐसें समजोन जाणावें ।
 उगेंचि वाउगें सिणावें । कासयासी ॥ १५ ॥
 दुसऱ्याचें अंतर जाणावें । आदर देखोन म्हणावें ।
 जें आठवेल तें गावें । हें मूर्खपण ॥ १६ ॥
 जयाची जैसी उपासना । तेंचि गावें चुकावेना ।
 रागज्ञाना ताळज्ञाना । अभ्यासावें ॥ १७ ॥
 साहित संगीत प्रसंग मानें । करावीं कथेंचीं घमशानें ।
 अर्थांतर श्रवणमननें । काढीत जावें ॥ १८ ॥
 पाठ उदंडचि असावें । सर्वकाळ उजळीत जावें ।
 सांगितलें गोष्टीचें असावें । स्मरण अंतरीं ॥ १९ ॥
 अखंड येकांत सेवावा । ग्रन्थमात्र धांडोळावा ।
 प्रचित येईल तो घ्यावा । अर्थ मनीं ॥ २० ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
 निस्पृहशिकवणनिरूपणनाम समास तिसरा ॥ ३ ॥ १८.३

18.4 समास चौथा : देहदुर्लभनिरूपण

॥ श्रीराम ॥

देह्याकरितां गणेशपूजन । देह्याकरितां शारदावन्दन ।
 देह्याकरितां गुरु सज्जन । संत श्रोते ॥ १ ॥
 देह्याकरितां कवित्वे चालती । देह्याकरितां अर्धेन करिती ।
 देह्याकरितां अभ्यासिती । नाना विद्या ॥ २ ॥
 देह्याकरितां ग्रंथलेखन । नाना लिपीवोळखण ।
 नाना पदार्थशोधन । देह्याकरितां ॥ ३ ॥
 देह्याकरितां माहाज्ञानी । सिद्ध सधु ऋषी मुनी ।
 देह्याकरितां तीर्थाटणी । फिरती प्राणी ॥ ४ ॥
 देह्याकरितां श्रवण घडे । देह्याकरितां मननी पवाडे ।
 देह्याकरितां देही आतुडे । मुख्य परमात्मा ॥ ५ ॥
 देह्याकरितां कर्ममार्ग । देह्याकरितां उपासनामार्ग ।
 देह्याकरितां ज्ञानमार्ग । भूमंडळी ॥ ६ ॥
 योगी वीतरागी तापसी । देह्याकरितां नाना सायासी ॥
 देह्याकरितां आत्मयासी । प्रगटणे घडे ॥ ७ ॥
 येहलोक आणि परलोक । देह्याकरितां सकळ सार्थक ।
 देहेविण निरार्थक । सकळ कांहीं ॥ ८ ॥
 पुरश्चरणे अनुष्ठाने । गोरांजने धूम्रपाने ।
 सीतोष्ण पंचाग्नी साधणे । देह्याकरितां ॥ ९ ॥
 देह्याकरितां पुण्यसीळ । देह्याकरितां पापी केवळ ।
 देह्याकरितां अनर्गळ । सुचिस्मंत ॥ १० ॥
 देह्याकरितां अवतारी । देह्याकरितां वेषधारी ।
 नाना बंडे पाषांडे करी । देह्याकरितां ॥ ११ ॥
 देह्याकरितां विषयभोग । देह्याकरितां सकळ त्याग ।
 होती जाती नाना रोग । देह्याकरितां ॥ १२ ॥
 देह्याकरितां नवविधा भक्ती । देह्याकरितां चतुर्विधा मुक्ती ।
 देह्याकरितां नाना युक्ती । नाना मते ॥ १३ ॥
 देह्याकरितां दानधर्म । देह्याकरितां नाना वर्म ।
 देह्याकरितां पूर्वकर्म । म्हणती जनीं ॥ १४ ॥
 देह्याकरितां नाना स्वार्थ । देह्याकरितां नाना अर्थ ।
 देह्याकरितां होईजे वेर्थ । आणी धन्य ॥ १५ ॥
 देह्याकरितां नाना कळा । देह्याकरितां उणा आगळा ।
 देह्याकरितां जिह्वाळा । भक्तिमार्गाचा ॥ १६ ॥
 नाना सन्मार्गसाधने । देह्याकरितां तुटती बंधने ।
 देह्याकरितां निवेदने । मोक्ष लाभे ॥ १७ ॥
 देहे सकळामधे उत्तमु । देही राहिला आत्मारामु ।
 सकळां घटीं पुरुषोत्तमु । विवेकी जाणती ॥ १८ ॥
 देह्याकरितां नाना कीर्ती । अथवा नाना अपकीर्ती ।
 देह्याकरितां होती जाती । अवतारमाळिका ॥ १९ ॥
 देह्याकरितां नाना भ्रम । देह्याकरितां नाना संभ्रम ।

देह्याचेन उत्तमोत्तम । भोगिती पदे ॥ २० ॥
 देह्याकरितां सकळ कांहीं । देह्याविण कांहीं नाही ।
 आत्मा विरे ठाई ठाई । नव्ताच जैसा ॥ २१ ॥
 देहे परलोकीचे तारूं । नाना गुणांचा गुणागरु ।
 नाना रत्नांचा विचारु । देह्याचेनी ॥ २२ ॥
 देह्याचेन गायनकळा । देह्याचेन संगीतकळा ।
 देह्याचेन अंतर्कळा । ठाई पडे ॥ २३ ॥
 देहे ब्रह्मांडाचे फळ । देहे दुल्लभचि केवळ ।
 परी या देह्यास निवळ । उमजवावे ॥ २४ ॥
 देह्याकरितां लहनथोर । करिती आपुलाले व्यापार ।
 त्याहिमधे लाहानथोर । कितीयेक ॥ २५ ॥
 जे जे देहे धरुनी आले । ते ते कांहीं करून गेले ।
 हरिभजने पावन जाले । कितीयेक ॥ २६ ॥
 अष्टधा प्रकृतीचे मूळ । संकल्परूपचि केवळ ।
 नाना संकल्पे देहेफळ । घेऊन आले ॥ २७ ॥
 हरिसंकल्प मुळी होता । तोचि फळीं पाहावा आतां ।
 नाना देह्यांतरीं तत्वता । शोधितां कळे ॥ २८ ॥
 वेलाचे मुळीं बीज । उदकरूप वेली समज ।
 पुढे फळामधे बीज । मुळींच्या अंशे ॥ २९ ॥
 मुळाकरितां फळ येते । फळाकरितां मूळ होते ।
 येणेकरितां होत जाते । भूमंडळ ॥ ३० ॥
 असो कांहीं येक करणे । कैसें घडे देह्याविणे ।
 देहे सर्थकी लावणे । म्हणिजे बरे ॥ ३१ ॥
 आत्म्याकरितां देहे जाला । देह्याकरितां आत्मा तगला ।
 उभययोगे उदंड चालिला । कार्यभाग ॥ ३२ ॥
 चोरून गुप्तरूपे करावे । ते आत्मयासी पडे ठावे ।
 कर्तुत्व याचेन स्वभावे । सकळ कांहीं ॥ ३३ ॥
 देह्यामधे आत्मा असतो । देहे पूजितां आत्मा तोषतो ।
 देहे पीडितां आत्मा क्षोभतो । प्रत्यक्ष आतां ॥ ३४ ॥
 देह्यावेगळी पूजा पावेना । देह्याविण पूजा फावेना ।
 जनीं जनार्दन म्हणोनी जना । संतुष्ट करावे ॥ ३५ ॥
 उदंड प्रगटला विचार । धर्मस्थापना तदनंतर ।
 तेथेच पूजेस अधिकार । पुण्यशरीरीं ॥ ३६ ॥
 सगट भजन करूं येते । तरी मूर्खपण आंगीं लागते ।
 गाढवासी पूजितां कळते । काये त्याला ॥ ३७ ॥
 पूज्य पूजेसी अधिकार । उगेचि तोषवावे इतर ।
 दुखऊं नये कोणाचे अंतर । म्हणिजे बरे ॥ ३८ ॥
 सकळ जगदांतरींचा देव । क्षोभता राहाव्या कोठे ठाव ।
 जनावेगळा जनास उपाव । आणीक नाही ॥ ३९ ॥
 परमेश्वराचे अनंत गुण । मनुष्ये काये सांगावी खूण ।
 परंतु अध्यात्मग्रंथश्रवण । होतां उमजे ॥ ४० ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
 देहदुर्लभनिरूपणनाम समास चौथा ॥ ४ ॥ १८.४

18.5 समास पांचवा : करंटपरीक्षानिरूपण

॥ श्रीराम ॥

धान्य उदंड मोजिलें। परी त्या मापें नाही भक्षिलें ।
 विवरल्यविण तैसें जालें। प्राणीमात्रासी ॥ १ ॥
 पाठ म्हणतां आवरेना। पुसतां कांहीच कळेना ।
 अनुभव पाहातां अनुमानास। मधें पडें ॥ २ ॥
 शब्दरत्नें परीक्षावीं। प्रत्ययाचीं पाहोन घ्यावीं ।
 येर ते अवघीं सांडावीं। येकीकडे ॥ ३ ॥
 नावरूप आवघें सांडावें। मग अनुभवास मांडावें ।
 सार असार येकचि करावें। हें मूर्खपण ॥ ४ ॥
 लेखकें कुळ समजवावें। किंवा उगेंच वाचावें ।
 येणें दृष्टातें समजावें। कोणीतरी ॥ ५ ॥
 जेथें नाही समजावीस। तेथें आवघी कुसमुस ।
 पुसो जातां वसवस। वक्ता करी ॥ ६ ॥
 नान शब्द येकवटिले। प्रचीतीवीण उपाव केले ।
 परी ते अवघेचि वेर्थे गेले। फडप्रसंगीं ॥ ७ ॥
 पसेवरी वैरण घातलें। तांतडीनें जातें वोडिलें ।
 तेणें पीठ बारीक आलें। हें तो घडेना ॥ ८ ॥
 घांसामागें घांस घातला। आवकाश नाही चावायाला ।
 अवघा बोकणा भरिला। पुढें कैसें ॥ ९ ॥
 ऐका फडनिशीचें लक्षण। विरंग जाऊं नेदी क्षण ।
 समस्तांचें अंतःकर्ण। सांभाळीत जावें ॥ १० ॥
 सूक्ष्म नामें सुखें घ्यावीं। तितुकीं रूपें वोळखावीं ।
 वोळखोन समजवावीं। श्रोतयांसी ॥ ११ ॥
 समशा पुरतां सुखी होती। श्रोते अवघे आनंदती ।
 अवघे क्षणक्षणा वंदिती। गोसावियांसी ॥ १२ ॥
 समशा पुरतां वंदिती। समशा न पुरतां निंदिती ।
 गोसांवी चिणचिण करिती। कोण्या हिशेवें ॥ १३ ॥
 शुध सोनें पाहोन घ्यावें। कसीं लाउनी तावावें ।
 श्रवणमननें जाणावें। प्रत्ययासी ॥ १४ ॥
 वैद्याची प्रचित येना। वेधा परती होयेना ।
 आणी रागेजावें जना। कोण्या हिशेवें ॥ १५ ॥
 खोटें कोठेंचि चालेना। खोटें कोणास मानेना ।
 याकारणें अनुमाना। खरें आणावें ॥ १६ ॥
 लिहिणें न येतां व्यापार केला। कांहीं येक दिवस चालिला ।
 पुसता सुरनीस भेटला। तेव्हां खोटें ॥ १७ ॥
 सर्व आवघें हिशेबीं ठावें। प्रत्यय साक्षीनें बोलावें ।
 मग सुरनीसें काये करावें। सांगाना ना ॥ १८ ॥
 स्वये आपणचि गुंते। समजावीस कैसे होते ।
 नेणतां कोणीयेक ते। आपदों लागती ॥ १९ ॥
 बळेंविण युद्धास गेला। तो सर्वस्वें नागवला ।
 शब्द ठेवावा कोणाला। कोण कैसा ॥ २० ॥
 जे प्रचीतीस आलें खरें। तेंचि घ्यावें अत्यादरें ।

अनुभवेविण जें उत्तरें। तें फलकटें जाणावीं ॥ २१ ॥
 सिकऊं जातां राग चढे। परंतु पुढें आदळ घडे ।
 खोटा निश्चय तात्काळ उडे। लोकामधें ॥ २२ ॥
 खरें सांडुनी खोटें घेणें। भकाधेस काये उणें ।
 त्रिभुवनीं नारायणे। न्याय केला ॥ २३ ॥
 तो न्याय सांडितां सेवटीं। अवघें जगचि लागे पाठीं ।
 जनीं भंडभांडों हिंपुटीं। किती व्हावें ॥ २४ ॥
 अन्यायें बहुतांस पुरवलें। हें देखिलें ना ऐकिलें ।
 वेडें उगेंचि भरीं भरलें। असत्याचे ॥ २५ ॥
 असत्य म्हणजे तेंचि पाप। सत्य जाणावें स्वरूप ।
 दोहीमधें साक्षप। कोणाचा करावा ॥ २६ ॥
 मायेमधें बोलणें चालणें साचें। माया नस्तां बोलणें कैचें ।
 याकारणें निशब्दाचें। मूळ शोधावें ॥ २७ ॥
 वच्यांश जाणोनि सांडावा। लक्ष्यांश विवरोन घ्यावा ।
 याकारणें निशब्द मुळाचा गोवा। आढळेना ॥ २८ ॥
 अष्टधा प्रकृती पूर्वपक्ष। सांडून अलक्षीं लावावें लक्ष ।
 मननसीळ परम दक्ष। तोचि जाणे ॥ २९ ॥
 नाना भूस आणि कण। येकचि म्हणणें अप्रमाण ।
 रस चोवडिया कोण। शाहाणा सेवी ॥ ३० ॥
 पिंडी नित्यानित्य विवेक। ब्रह्मांडीं सारासार अनेक ।
 सकळ शोधूनियां येक। सार घ्यावें ॥ ३१ ॥
 मायेकरितां कोणीयेक। अन्वय आणि वीतरेक ।
 ते माया नस्तां विवेक। कैसा करावा ॥ ३२ ॥
 तत्त्वं तत्व शोधावें। माहांवाकी प्रवेशावें ।
 आत्मनिवेदनं पावावें। समाधान ॥ ३३ ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
 करंटपरीक्षानिरूपणनाम समास पांचवा ॥ ५ ॥ १८.५

18.6 समास सहावा : उत्तमपुरुषनिरूपण

॥ श्रीराम ॥

नाना वस्त्रें नाना भूषणें। येणें शरीर श्रृंगारणें ।
 विवेकें विचारें राजकरणें। अंतर श्रृंगारिजे ॥ १ ॥
 शरीर सुंदर सतेज। वस्त्रें भूषणें केले सज्ज ।
 अंतरी नस्तां च्यातुर्यबीज। कदापि शोभा न पवे ॥ २ ॥
 तुंड हेंकाड कठोर वचनी। अखंड तोले साभिमानी ।
 न्याय नीति अंतःकर्णीं। घेणार नाही ॥ ३ ॥
 तच्चे सीघ्रकोपी सदा। कदापि न धरी मर्यादा ।
 राजकारण संवादा। मिळोंचि नेणें ॥ ४ ॥
 ऐसें लौद बेडमानी। कदापि सत्य नाही वचनीं ।
 पापी अपस्मार जनीं। राक्षेस जाणावें ॥ ५ ॥
 समयासारिखा समयो येना। नेम सहसा चलेना ।
 नेम धरितां राजकारणा। अंतर पडे ॥ ६ ॥

अति सर्वत्र वर्जावें। प्रसंग पाहोन चालावें ।
हटनिग्रही न पडावें। विवेकी पुरुषें ॥ ७ ॥
बहुतचि करितां हट। तेथें येऊन पडेल तट ।
कोणीयेकाचा सेवट। जाला पाहिजे ॥ ८ ॥
बरें ईश्वर आहे साभिमानी। विशेष तुळजाभवानी ।
परंतु विचार पाहोनी। कार्ये करणें ॥ ९ ॥
अखंडचि सावधाना। बहुत काये करावी सूचना ।
परंतु कांहीं येक अनुमाना। आणिलें पाहिजे ॥ १० ॥
समर्थापासीं बहुत जन। राहिला पाहिजे साभिमान ।
निश्चळ करूनियां मन। लोक असती ॥ ११ ॥
म्लेच दुर्जन उदंड। बहुतां दिसाचें माजलें बंड ।
याकारणें अखंड। सावधान असावें ॥ १२ ॥
सकळकर्ता तो ईश्वरु। तेणें केला अंगिकारुं ।
तया पुरुषाचा विचारु। विरुअळा जाणे ॥ १३ ॥
न्याय नीति विवेक विचार। नाना प्रसंगप्रकार ।
परीक्षिणें परांतर। देणें ईश्वराचें ॥ १४ ॥
माहायेत्न सावधपणें। समई धारिष्ट धरणें ।
अद्भूतचि कार्ये करणें। देणें ईश्वराचें ॥ १५ ॥
येश कीर्ति प्रताप महिमा। उत्तम गुणासी नाही सीमा ।
नाही दुसती उपमा। देणें ईश्वराचें ॥ १६ ॥
देव ब्रह्मण आचार विचार। कितेक जनासी आधार ।
सदा घडे परोपकार। देणें ईश्वराचें ॥ १७ ॥
येहलोक परलोक पाहाणें। अखंड सावधपणें राहाणें ।
बहुत जनाचें साहाणें। देणें ईश्वराचें ॥ १८ ॥
देवाचा कैपक्ष घेणें। ब्रह्माणाची चिंता वाहाणें ।
बहु जनासी पाळणें। देणें ईश्वराचें ॥ १९ ॥
धर्मस्थापनेचे नर। ते ईश्वराचे अवतार ।
जाले आहेत पुढें होणार। देणें ईश्वराचें ॥ २० ॥
उत्तम गुणाचा ग्राहिक। तर्क तीक्षण विवेक ।
धर्मवासना पुण्यश्लोक। देणें ईश्वराचें ॥ २१ ॥
सकळ गुणांमधें सार। तजविजा विवेक विचार ।
जेणें पाविजे पैलपार। अरत्रपरत्रीचा ॥ २२ ॥
इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
उत्तमपुरुषनिरूपणनाम समास सहावा ॥ ६ ॥ १८.६

18.7 समास सातवा : जनस्वभावनिरूपण

॥ श्रीराम ॥

जनाचा लालची स्वभाव। आरंभीं म्हणती देव ।
म्हनिजे मला कांहीं देव। ऐसी वासना ॥ १ ॥
कांहींच भक्ती केली नस्तां। आणी इच्छिती प्रसन्नता ।
जैसें कांहींच सेवा न करिता। स्वामीस मागती ॥ २ ॥
कष्टेविण फळ नाही। कष्टेविण राज्य नाही ।

केल्याविण होत नाही। साध्य जनीं ॥ ३ ॥
आळसें काम नसतें। हें तों प्रत्ययास येतें ।
कष्टाकडे चुकावितें। हीन जन ॥ ४ ॥
आधीं कष्टाचें दुःख सोसिति। ते पुढें सुखाचें फळ भोगिती ।
आधीं आळसें सुखावती। त्यासी पुढें दुःख ॥ ५ ॥
येहलोक अथवा परलोक। दोहिकडे सारिखाच विवेक ।
दीर्घ सूचनेचें कौतुक। कळलें पाहिजे ॥ ६ ॥
मेळविती तितुके भक्षिती। ते कठीण काळीं मरोन जाती ।
दीर्घ सूचनेनें वर्तती। तेचि भले ॥ ७ ॥
येहलोकीचा संचितार्थ। परलोकीचा परमार्थ ।
संचितेविण वेर्थे। जीत मेलें ॥ ८ ॥
येकदां मेल्यानें सुटेना। पुन्हा जन्मोजन्मीं यातना ।
आपणास मारी वांचविना। तो आत्महत्यारा ॥ ९ ॥
प्रतिजन्मीं आत्मघात। कोणें करावें गणीत ।
याकारणें जन्ममृत्यु। केवी चुके ॥ १० ॥
देव सकळ कांहीं करितो। ऐसें प्राणीमात्र बोलतो ।
त्याचे भेटीचा लाभ तो। अकस्मात जाला ॥ ११ ॥
विवेकाच लाभ घडे। जेणें परमात्मा ठाई पडे ।
विवेक पाहातां सांपडे। विवेकी जनीं ॥ १२ ॥
देव पाहातां आहे येक। परंतु करितो अनेक ।
त्या अनेकास येक। म्हणों नये कीं ॥ १३ ॥
देवाचें कर्तुत्व आणि देव। कळला पाहिजे अभिप्राव ।
कळल्याविण कितेक जीव। उगेच बोलती ॥ १४ ॥
उगेच बोलती मूर्खपणें। शाहाणपण वाढायाकारणें ।
वृत्तिलागीं उपाव करणें। ऐसें जालें ॥ १५ ॥
जेहीं उदंड कष्ट केले। ते भाग्य भोगून ठेले ।
येर ते बोलतचि राहिले। करटे जन ॥ १६ ॥
करंट्याचें करंट लक्षण। समजोन जाती विचक्षण ।
भरल्याचें उत्तम लक्षण। करंट्यास कळेना ॥ १७ ॥
त्याची पैसावली कुबुद्धी। तेथें कैची असेल शुद्धी ।
कुबुद्धी तेचि सुबुद्धी। ऐसी वाटे ॥ १८ ॥
मनुष्य शुद्धीस सांडावें। त्याचें काये खरें मानावें ।
जेथें विचाराच्या नावें। सुन्याकार ॥ १९ ॥
विचारें येहलोक परलोक। विचारें होतसे सार्थक ।
विचारें नित्यानित्य विवेक। पाहिला पाहिजे ॥ २० ॥
इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
जनस्वभावनिरूपणनाम समास सातवा ॥ ७ ॥ १८.७

18.8 समास आठवा : अंतर्देवनिरूपण

॥ श्रीराम ॥

ब्रह्म निराकार निश्चळ। आत्म्यास विकार चंचळ ।
तयास म्हणती सकळ। देव ऐसें ॥ १ ॥

देवाचा ठावचि लागेना । येक देव नेमस्त कळेना ।
 बहुत देवीं अनुमानेना । येक देव ॥ २ ॥
 म्हणोनी विचार असावा । विचारें देव शोधावा ।
 बहुत देवांचा गोवा । पडोंचि नये ॥ ३ ॥
 देव क्षत्रीं पाहिला । त्यासारिखा धातूचा केला ।
 पृथ्वीमधें दंडक चालिला । येणें रीतीं ॥ ४ ॥
 नाना प्रतिमादेवांचें मूळ । तो हा क्षत्रदेवचि केवळ ।
 नाना क्षत्रें भूमंडळ । शोधून पाहावें ॥ ५ ॥
 क्षत्रदेव पाषाणाचा । विचार पाहातां तयाचा ।
 तंत लागला मुळाचा । अवताराकडे ॥ ६ ॥
 अवतारी देव संपले । देहे धरुनी वर्तोन गेले ।
 त्याहून थोर अनुमानले । ब्रह्मा विष्णु महेश ॥ ७ ॥
 त्या तिही देवांस ज्याची सत्ता । तो अंतरात्माचि पाहातां ।
 कर्ता भोक्ता तत्वता । प्रतक्ष आहे ॥ ८ ॥
 युगानयुगें तिन्ही लोक । येकचि चालवी अनेक ।
 हा निश्चयाचा विवेक । वेदशास्त्रीं पाहावा ॥ ९ ॥
 आत्मा वर्तवितो शरीर । तोचि देव उत्तरोत्तर ।
 जाणीवरूपें कळिवर । विवेकें वर्तवी ॥ १० ॥
 तो अंतर्देव चुकती । धांवा घेऊन तीर्था जाती ।
 प्राणी बापुडे कष्टती । देवास नेणतां ॥ ११ ॥
 मग विचारिती अंतःकर्णी । जेथें तेथें धोंडा पाणी ।
 उगेंचि वणवण हिंडोनि । काये होतें ॥ १२ ॥
 ऐसा ज्यासी विचार कळला । तेणें सत्संग धरिला ।
 सत्संगें देव सांपडला । बहुत जनासी ॥ १३ ॥
 ऐसीं हे विवेकाचीं कामें । विवेकी जाणतील नेमें ।
 अविवेकी भुलले भ्रमें । त्यांस हें कळेना ॥ १४ ॥
 अंतरवेधी अंतर जाणे । बाहेरमुद्रा कांहींच नेणें ।
 म्हणोन विवेकी शाहणे । अंतर शोधिती ॥ १५ ॥
 विवेकेंविण जो भाव । तो भावचि अभाव ।
 मुखस्य प्रतिमा देव । ऐसें वचन ॥ १६ ॥
 पाहात समजत सेवटा गेला । तोचि विवेकी भला ।
 तत्वे सांडुनी पावला । निरंजनीं ॥ १७ ॥
 आरे जें आकारासी येतें । तें अवघेंच नासोन जतें ।
 मग गल्बल्यावेगळें तें । परब्रह्म जाणावें ॥ १८ ॥
 चंचळ देव निश्चळ ब्रह्म । परब्रह्मीं नाहीं भ्रम ।
 प्रत्ययज्ञानें निभ्रम । होईजेतें ॥ १९ ॥
 प्रचीतीविण जें केलें । तें तें अवघें वेर्थ गेलें ।
 प्राणी कष्टकष्टोंचि मेलें । कर्मकचाटें ॥ २० ॥
 कर्मावेगळें न व्हावें । तरी देवास कासया भजावें ।
 विवेकी जाणती स्वभावे । मुख नेणे ॥ २१ ॥
 कांहीं अनुमानलें विचारें । देव आहे जगदांतरे ।
 सगुणाकरितां निर्धारें । निर्गुण पाविजे ॥ २२ ॥
 सगुण पाहातां मुळास गेला । सहजचि निर्गुण पावला ।
 संगत्यागें मोकळा जाला । वस्तुरूप ॥ २३ ॥
 परमेश्वरीं अनुसंधान । लावितां होईजे पावन ।
 मुख्य ज्ञानेंचि विज्ञान । पाविजेतें ॥ २४ ॥

ऐसीं हे विवेकाचीं विवणें । पाहावीं सुचित अंतःकर्णे ।
 नित्यानित्य विवेकश्रवणें । जगदोधार ॥ २५ ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
 अंतर्देवनिरूपणनाम समास आठवा ॥ ८ ॥ १८.८

18.9 समास नववा : निद्रानिरूपण

॥ श्रीराम ॥

वंदूनियां आदिपुरुष । बोलों निद्रेचा विळास ।
 निद्रा आलियां सावकास । जाणार नाहीं ॥ १ ॥
 निद्रें व्यापिली काया । आळस आंग मोडे जांभया ।
 तेणेंकरितां बैसावया । धीर नाहीं ॥ २ ॥
 कडकडां जांभया येती । चटचटां चटक्या वाजती ।
 डकडकां डुकल्या देती । सावकास ॥ ३ ॥
 येकाचे डोळे झांकती । येकाचे डोळे लागती ।
 येक ते वचकोन पाहाती । चहुंकडे ॥ ४ ॥
 येक उलथोन पडिले । तिहीं ब्रह्मविणे फोडिले ।
 हुडकाचे टुकडे जाले । सुधी नाहीं ॥ ५ ॥
 येक टेंकोन बैसले । तेथेंचि घोरों लागले ।
 येक उताणे पसरले । सावकास ॥ ६ ॥
 कोणी मुकुंडी घालिती । कोणी कानवडें निजती ।
 कोणी चर्कीं फिरती । चहुंकडे ॥ ७ ॥
 येक हात हालविती । येक पाये हालविती ।
 येक दांत खाती । कर्कराटें ॥ ८ ॥
 येकांचीं वस्त्रें निघोनि गेलीं । ते नागवींच लोळों लागलीं ।
 येकांचीं मुंडासीं गडबडलीं । चहुंकडे ॥ ९ ॥
 येक निजेलीं अव्यावेस्तें । येक दिसती जैसीं प्रेते ।
 दांत पसरुनी जैसीं भूतें । वाईट दिसती ॥ १० ॥
 येक वोसणतचि उठिले । येक अंधारीं फिरों लागले ।
 येक जाऊन निजले । उकरड्यावरी ॥ ११ ॥
 येक मडकीं उतरिती । येक भोई चांचपती ।
 येक उठोन वाटा लागती । भलतीकडे ॥ १२ ॥
 येक प्राणी वोसणाती । येक फुंदफुंदों रडती ।
 येक खदखदां हासती । सावकास ॥ १३ ॥
 येक हाका मारूं लागले । येक बोंबलित उठिले ।
 येक वचकोन राहिले । आपुले ठाई ॥ १४ ॥
 येक क्षणक्षणा खुरडती । येक डोई खाजविती ।
 येक कढों लागती । सावकास ॥ १५ ॥
 येकाच्या लाळा गळाल्या । येकाच्या पिका सांडल्या ।
 येकीं लघुशंका केल्या । सावकास ॥ १६ ॥
 येक राउत सोडिती । येक कर्पट ढेंकर देती ।
 येक खांकरुनी धुंकिती । भलतीकडे ॥ १७ ॥

येक हागती येक वोकिती । येक खोंकिती येक सिंकिती ।
 येक ते पाणी मागती । निदसुन्या स्वरें ॥ १८ ॥
 येक दुस्वप्नें निर्बुजले । येक सुस्वप्नें संतोषले ।
 येक ते गाढमुढी पडिले । सुषुप्तिमधें ॥ १९ ॥
 इकडे उजेडाया जालें । कोण्हीं पढणें आरंभिलें ।
 कोणीं प्रातस्मरामि मांडिलें । हरिकिर्तन ॥ २० ॥
 कोणीं आठविल्या ध्यानमूर्ति । कोणी येकांतीं जप करिती ।
 कोणी पाठांतर उजळिती । नाना प्रकारें ॥ २१ ॥
 नाना विद्या नाना कळा । आपलाल्या सिकती सकळा ।
 तानमानें गायेनकळा । येक गाती ॥ २२ ॥
 मागें निद्रा संपली । पुढें जागृती प्राप्त जाली ।
 वेवसाई बुद्धी आपुली । प्रेरिते जाले ॥ २३ ॥
 ज्ञाता तत्वे सांडून पळाला । तुर्यैपैलिकडे गेला ।
 आत्मनिवेदनें जाला । ब्रह्मरूप ॥ २४ ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
 निद्रानिरूपणनाम समास नववा ॥ ९ ॥ १८-९

18.10 समास दहावा : श्रोताअवलक्षणनिरूपण

॥ श्रीराम ॥

कोणीयेका कार्याचा साक्षप । कांहीं तऱ्ही घडे विक्षेप ।
 काळ साहे तें आपेंआप । होत जातें ॥ १ ॥
 कार्यभाग होत चालिला । तेणें प्राणी शोक जाला ।
 विचारहि सुचों लागला । दिवसेंदेवस ॥ २ ॥
 कोणीयेक प्राणी जन्मासी येतो । कांहीं तऱ्ही काळ साहे होतो ।
 दुःखाउपरी सुख देतो । देव कृपाळुपणें ॥ ३ ॥
 अवघाचि काळ जरी सजे । तरी अवघेचि होती राजे ।
 कांहीं सजे कांहीं न सजे । ऐसें आहे ॥ ४ ॥
 येकलोक अथवा परलोक । साधतां कोणीयेक विवेक ।
 अद्भूत होये स्वाभाविक । देणें ईश्वराचें ॥ ५ ॥
 ऐकल्याविण कळलें । शिकल्याविण शहाणपण आलें ।
 देखिलें ना ऐकिलें । भूमंडळीं ॥ ६ ॥
 सकळ कांहीं ऐकतां कळे । कळतां कळतां वृत्ति निवळे ।
 नेमस्त मनामधें आकळे । सारासार ॥ ७ ॥
 श्रवण म्हणजे ऐकावें । मनन म्हणजे मनीं धरावें ।
 येणें उपायें स्वभावे । त्रयलोक्य चाले ॥ ८ ॥
 श्रवणाआड विक्षेप येती । नाना जिनस सांगो किती ।
 सावध असतां प्रत्यय येती । सकळ कांहीं ॥ ९ ॥
 श्रवणीं लोक बैसले । बोलतां बोलतां येकाग्र जाले ।
 त्याउपरी जे नूतन आले । ते येकाग्र नव्हेती ॥ १० ॥
 मनुष्य बाहेर हिंडोनी आलें । नाना प्रकारीचें ऐकिलें ।
 उदंड गलबलूं लागलें । उगें असेना ॥ ११ ॥

प्रसंग पाहोन चालती । ऐसे लोक थोडे असती ।
 श्रवणीं नाना विक्षेप होती । ते हे ऐका ॥ १२ ॥
 श्रवणीं बैसले ऐकाया । अडों लागलीसें काया ।
 येती कडकडां जांभया । निद्राभरें ॥ १३ ॥
 बैसले सुचित करुनि मना । परी तें मनचि ऐकेना ।
 मागें होतें ऐकिलें नाना । तेंचि धरुनी बैसलें ॥ १४ ॥
 तत्पर केलें शरीर । परी मनामधें आणीक विचार ।
 कल्पना कल्पी तो विस्तार । किती म्हणौनि सांगावा ॥ १५ ॥
 जें जें कांहीं श्रवणीं पडिलें । तितुकें समजोन विवरलें ।
 तरीच कांहीं सार्थक जालें । निरूपणीं ॥ १६ ॥
 मन दिसतें मां धरावें । ज्याचें त्यानें आवारावें ।
 आवरून विवेकें धरवें । अर्थांतरीं ॥ १७ ॥
 निरूपणीं येऊन बैसला । परी तो उदंड जेऊन आला ।
 बैसतांच कासाविस जाला । त्रुषाकांत ॥ १८ ॥
 आधीं उदक आणविलें । घळघळां उदंड घेतलें ।
 तेणें मळमळूं लागलें । उठोनी गेला ॥ १९ ॥
 कर्पट ढेंकर उचक्या देती । वारा सरतां मोठी फजिती ।
 क्षणक्षणा उठोनी जाती । लघुशकेसी ॥ २० ॥
 दिशेनें कासाविस केला । आवघेंचि सांडून धांविला ।
 निरूपणप्रसंगीं निघोन गेला । अखंड ऐसा ॥ २१ ॥
 दृष्टांती कांहीं अपूर्व आलें । अंतःकर्ण तेथेंचि राहिलें ।
 कोठवरी काये वाचिलें । कांहीं कळेना ॥ २२ ॥
 निरूपणीं येऊन बैसला । तो विंचुवें फणकाविला ।
 कैचें निरूपण जाला । कासाविस ॥ २३ ॥
 पोटांमधें तिडिक उठिली । पाठींमधें करक भरली ।
 चालक चिखल्या पुळी जाली । बैसवेना ॥ २४ ॥
 पिसोळा चाऊन पळाला । तेणें प्राणी दुश्चीत जाला ।
 कोणें नेटें गलबला केला । तेथेंचि धावें ॥ २५ ॥
 विषइ लोक श्रवणीं येती । ते बायेकांकडेच पाहाती ।
 चोरटे लोक चोरून जाती । पादरक्षा ॥ २६ ॥
 होये नव्हे वादवेवाद । तेणें उदंड जाला खेद ।
 सिव्या गाळी अप्रमाद । होतां चुकला ॥ २७ ॥
 कोणी निरूपणीं बैसती । सावकस गोष्टी लाविती ।
 हरिदास ते रें रें करिती । पोटासाठीं ॥ २८ ॥
 बहुत जाणते मिळाले । येकापुढें येक बोले ।
 लोकांचे आशये राहिले । कोण जाणे ॥ २९ ॥
 माझें होये तुझें नव्हे । ऐसी अखंड जयास सवे ।
 न्याये नीति सांडून धावे । अन्यायाकडे ॥ ३० ॥
 आपल्य थोरपणासाठीं । अच्यावाच्या तोंड पिटी ।
 न्याये नाहीं ते सेवटीं । परम अन्याई ॥ ३१ ॥
 येकेकडे अभिमान उठे । दूसरेकडे उदंड पेटे ।
 ऐसे श्रोते खरे खोटे । कोण जाणे ॥ ३२ ॥
 म्हणोन जाणते विचक्षण । तें आधींच धरिती नेणेपण ।
 मूर्ख टोणपा आपण । कांहींच नाहीं ॥ ३३ ॥
 आपणाहून देव थोर । ऐसा जयास कळला विचार ।
 सकळ कांहीं जगदांतर । तेहिं राखावें ॥ ३४ ॥

सभेमधें कळहो जाला । शब्द येतो जाणत्याला ।
 अंतरें राखों नाही सिकला । कैसा योगी । ३५ ॥
 वैर करितां वैरचि वाढे । आपणास दुःख भोग्णें घडे ।
 म्हणोनि शाहाण्याचे कुकडे । कळों आलें ॥ ३६ ॥
 अखंड आपणा सांभळिती । क्षुल्लकपण येऊं नेदिती ।
 थोर लोकांस क्षमा शांति । अगत्य करणें ॥ ३७ ॥
 अवगुणापासीं बैसला गुणी । आवगुण कळतो ततक्षणीं ।
 विवेकी पुरुषाची करणी । विवेकें होते ॥ ३८ ॥
 उपाये परियाये दीर्घ प्रेत्न । विवेकवळें नाना येत्न ।
 करील तयाचें महिमान । तोचि जाणे ॥ ३९ ॥
 दुर्जनीं वेवदरून घेतला । बाश्कळ लोकीं घसरिला ।
 विवेकापासून चवला । विवेकी कैसा ॥ ४० ॥
 न्याये परियाये उपाये । मूर्खांस हें कळे काये ।
 मूर्खाकरितां चिवडा होये । मज्यालसीचा ॥ ४१ ॥
 मग ते शाहाणे नीट करिती । स्वयें साहोन साहविती ।
 स्वयें करून करविती । लोकांकरवीं ॥ ४२ ॥
 पृथ्वीमधें उदंड जन । जनामधें असती सज्जन ।
 ज्यांकरितां समाधान । प्राणीमात्रासी ॥ ४३ ॥
 तो मनोगतांचीं आंगें जाणे । मान प्रसंग समये जाणे ।
 संतप्तालागीं निवऊ जाणे । नाना प्रकारें ॥ ४४ ॥
 ऐसा तो जाणता लोक । समर्थ तयाचा विवेक ।
 त्यचें करणें कांहिं येक । जनास कळेना ॥ ४५ ॥
 बहुत जनस चलवी । नाना मंडळें हालवी ।
 ऐसी हे समर्थपदवी । विवेकें होते ॥ ४६ ॥
 विवेक एकांती करावा । जगदीश धारणें धरावा ।
 लोक आपला आणी परावा । म्हणोचि नये ॥ ४७ ॥
 येकांती विवेक ठाई पडे । येकांती येत्न सांपडे ।
 येकांती तर्क वावडे । ब्रह्मांडगोळीं ॥ ४८ ॥
 येकांती स्मरण करावें । चुकलें निधान पडे ठावें ।
 अंतरात्म्यासरिसें फिरावें । कांहीं तरी ॥ ४९ ॥
 ज्यास येकांत मानला । अवघ्या आधीं कळे त्याला ।
 त्यावेगळें वडिलपणाला । ठवचि नाही ॥ ५० ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
 श्रोताअवलक्षणनिरूपणनाम समास दहावा ॥ १० ॥ १८.१०
 ॥ दशक अठरावा समाप्त ॥

19 दशक एकोणिसावा : शिकवण

19.1 समास पहिला : लेखनक्रियानिरूपण

॥ श्रीराम ॥

ब्राह्मणें बाळबोध अक्षर । घडसुनी करावें सुंदर ।
 जें देखतांचि चतुर । समाधान पावती ॥ १ ॥
 वाटोळें सरळें मोकळें । वोतलें मसीचें काळें ।
 कुळकुळीत वळी चालिल्या ढाळें । मुक्तमाळा जैशा ॥ २ ॥
 अक्षरमात्र तितुकें नीट । नेमस्त पैस काने नीट ।
 आडव्या मात्रा त्या हि नीट । आर्कुलीं वेलांड्या ॥ ३ ॥
 पहिलें अक्षर जें काढिलें । ग्रंथ संपेतों पाहात गेलें ।
 येका टाकेंचि लिहिलें । ऐसें वाटे ॥ ४ ॥
 अक्षराचें काळेपण । टांकाचें ठोसरपण ।
 तैसेंचि वळण वांकाण । सारिखेंचि ॥ ५ ॥
 वोळीस वोळी लागेना । आर्कुली मात्रा भेदीना ।
 खालिले वोळीस स्पर्शेना । अथवा लंबाकार ॥ ६ ॥
 पान शिषानें रेखाटावें । त्यावरी नेमकचि ल्याहावें ।
 दुरी जवळी न व्हावें । अंतर वोळीचे ॥ ७ ॥
 कोठें शोधासी आडेना । चुकी पाहातां सांपडेना ।
 गरज केली हें घडेना । लेखकापसुनी ॥ ८ ॥
 ज्याचें वय आहे नूतन । त्यानें ल्याहावें जपोन ।
 जनासी पडे मोहन । ऐसें करावें ॥ ९ ॥
 बहु बारिक तरुणपणीं । कामा नये म्हातारपणीं ।
 मध्यस्त लिहिण्याची करणी । केली पाहिजे ॥ १० ॥
 भोंवतें स्थळ सोडून द्यावें । मधेंचि चमचमित ल्याहावें ।
 कागद झडतां हि झडावें । नलगेचि अक्षर ॥ ११ ॥
 ऐसा ग्रंथ जपोनी ल्याहावा । प्राणी मात्रास उपजे हेवा ।
 ऐसा पुरुष तो पाहावा । म्हणती लोक ॥ १२ ॥
 काया बहुत कष्टवावी । उत्कट कीर्ति उरवावी ।
 चटक लाउनी सोडावी । कांहीं येक ॥ १३ ॥
 घट्य कागद आणावे । जपोन नेमस्त खळावे ।
 लिहिण्याचे सामे असावे । नानापरी ॥ १४ ॥
 सुन्या कातऱ्या जागाईत । खळी घोंटाळें तागाईत ।
 नाना सुरंग मिश्रित । जाणोनि घ्यावें ॥ १५ ॥
 नाना देसीचे बरु आणावे । घटी बारिक सरळे घ्यावे ।
 नाना रंगाचे आणावे । नाना जिनसी ॥ १६ ॥
 नाना जिनसी टांकतोडणी । नाना प्रकारें रेखाटणी ।
 चित्रविचित्र करणी । सिसेंलोळ्या ॥ १७ ॥
 हिंगुळ संग्रहीं असावे । वळले आळिते पाहोन घ्यावे ।
 सोपें भिजउनी वाळवावे । संग्रह मसीचे ॥ १८ ॥
 तगटी इतिश्रया कराव्या । बंदरी फळ्या घोटाव्या ।
 नाना चित्रीं चिताराव्या । उंच चित्रें ॥ १९ ॥

नाना गोप नाना बासनें । मेणकापडें सिंदुरवणें ।
पेट्या कुलुपें जपणें । पुस्तकाकारणें ॥ २० ॥
इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
लेखनक्रियानिरूपणनाम समास पहिला ॥ १ ॥ १९.१

19.2 समास दुसरा : विवरणनिरूपण

॥ श्रीरामसमर्थ ॥
मागां बोलिले लेखनभेद । आतां एका अर्थभेद ।
नाना प्रकारीचे संवाद । समजोन घ्यावे ॥ १ ॥
शब्दभेद अर्थभेद । मुद्राभेद प्रबंधभेद ।
नाना शब्दाचे शब्दभेद । जाणोनी पाहावे ॥ २ ॥
नाना आशंका प्रत्योत्तरें । नाना प्रचित साक्षात्कारें ।
जेणें करितां जगदांतरे । चमत्कारती ॥ ३ ॥
नाना पूर्वपक्ष सिद्धांत । प्रत्ययो पाहावा नेमस्त ।
अनुमानाचे स्वस्त्वेस्त । बोलोचि नये ॥ ४ ॥
प्रवृत्ति अथवा निवृत्ति । प्रचितीविण अवघी भ्रांती ।
गलंग्यांमधील जगज्जोति । चेतल कोटें ॥ ५ ॥
हेत समजोन उत्तर देणें । दुसऱ्याचे जीवीचें समजणें ।
मुख्य चातुर्याचीं लक्षणें । तें हें ऐसी ॥ ६ ॥
चातुर्येविण खटपट । ते विद्यादि फलकट ।
सभेमधें आटघाट । समाधान कैचें ॥ ७ ॥
बहुत बोलणें एकावें । तेथें मोन्यचि धरावें ।
अल्पचिन्हें समजावें । जगदांतर ॥ ८ ॥
बाष्कळामधें बैसो नये । उद्धटासिं तंडों नये ।
आपणाकरितां खंडों नये । समाधान जनाचें ॥ ९ ॥
नेणतपण सोडूं नये । जाणपणें फुगो नये ।
नाना जनाचें हृदये । मृद शब्दें उकलावें ॥ १० ॥
प्रसंग जाणावा नेटका । बहुतांसी जाडु नका ।
खरें असतांचि नासका । फड होतो ॥ ११ ॥
शोध घेतां आळसों नये । भ्रष्ट लोकीं बैसों नये ।
बैसलें तरी टाकूं नये । मिथ्या दोष ॥ १२ ॥
अंतर आर्ताचें शोधावें । प्रसंगीं थोडें चि वाचावें ।
चटक लाउनी सोडावें । भल्या मनुष्यासी ॥ १३ ॥
मज्यालसींत बैसों नये । समाराधनेसी जाऊं नये ।
जातां येळीलवाणें होये । जिणें आपुलें ॥ १४ ॥
उत्तम गुण प्रगटवावे । मग भलत्यासी बोलतां फावे ।
भले पाहोन करावे । शोधून मित्र ॥ १५ ॥
उपासनेसारिखें बोलावें । सर्व जनासि तोषवावें ।
सगट बरेंपण राखावें । कोण्हीयेकासी ॥ १६ ॥
ठाईं ठाईं शोध घ्यावा । मग ग्रामीं प्रवेश करावा ।
प्राणीमात्र बोलवावा । आप्तपणें ॥ १७ ॥
उंच नीच म्हणों नये । सकळांचें निववावें हृदये ।

अस्तमानीं जाऊं नये । कोटें तऱ्ही ॥ १८ ॥
जगामधें जगमित्र । जिव्हेपासीं आहे सूत्र ।
कोटें तऱ्ही सत्पात्र । शोधून काढावें ॥ १९ ॥
कथा होती तेथें जावें । दुरी दीनासारिखें बैसावें ।
तेथील सकळ हरद्र घ्यावें । अंतर्यामी ॥ २० ॥
तेथें भले आडळती । व्यापा ते हि कळां येती ।
हळुहळु मंदगती । रीग करावा ॥ २१ ॥
सकळामधें विशेष श्रवण । श्रवणाहुनी थोर मनन ।
मननें होये समाधान । बहुत जनाचें ॥ २२ ॥
धूर्तपणें सकळ जाणावें अंतरां अंतर बाणावें ।
समजल्याविण सिणावें । कासयासी ॥ २३ ॥
इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
विवरणनिरूपणनाम समास दुसरा ॥ २ ॥ १९.२

19.3 समास तिसरा : करंटलक्षणनिरूपण

॥ श्रीरामसमर्थ ॥
सुचित करूनी अंतःकर्ण । एका करंटलक्षण ।
हें त्यागितां सदेवलक्षण । आंगीं बाणें ॥ १ ॥
पापाकरितां दरिद्र प्राप्त । दरिद्रे होये पापसंचित ।
ऐसेचि होत जात । क्षणक्षणा ॥ २ ॥
याकारणें करंटलक्षणें । ऐकोनी त्यागचि करणें ।
म्हणिजे कांहीं येक बाणें । सदेवलक्षण ॥ ३ ॥
करंट्यास आळस आवडे । यत्न कदापि नावडे ।
त्याची वासना वावडे । अधर्मी सदा ॥ ४ ॥
सदा भ्रमिष्ट निदसुरा । उगेंचि बोले सैरावैरा ।
कोणीयेकाच्या अंतरा । मानेचिना ॥ ५ ॥
लेहों नेणे वाचूं नेणे । सवदासुत घेऊं नेणे ।
हिशेब कितेव राखों नेणे । धारणा नाही ॥ ६ ॥
हारवी सांडी पाडी फोडी । विसरे चुके नाना खोडी ।
भल्याचे संगतीची आवडी । कदापी नाही ॥ ७ ॥
चाट गडी मेळविले । कुकर्मी मित्र केले ।
खट नट येकवटिले । चोरटे पापी ॥ ८ ॥
ज्यासीं त्यासीं कळकटा । स्वयें सदाचा चोरटा ।
परघातकी धाटामोटा । वाटा पाडी ॥ ९ ॥
दीर्घ सूचना सुचेचिना । न्याय नीति हे रुचेना ।
परअभिळासीं वासना । निरंतर ॥ १० ॥
आळसें शरीर पाळिलें । परंतु पोटेविण गेलें ।
सुडकें मिळेनासें जालें । पांघराया ॥ ११ ॥
आळसे शरीर पाळी । अखंड कुंसी कांडोळी ।
निद्रेचे पाडी सुकाळीं । आपणासी ॥ १२ ॥
जनासीं मीत्री करीना । कठिण शब्द बोले नाना ।
मूर्खपणें आवरेना । कोणीयेकासी ॥ १३ ॥

पवित्र लोकांमधे भिडावे । वोंगळामधे निशंक धावे ।
सदा मनापासून भावे । जननिंद्य क्रिया ॥ १४ ॥
तेथें कैचा परोपकार । केला बहुतांचा संव्हार ।
पापी अनर्था अपस्मार । सर्वअबद्धी ॥ १५ ॥
शब्द सांभळून बोलेना । आवरितां आवरेना ।
कोणीयेकासी मानेना । बोलणें त्याचें ॥ १६ ॥
कोणीयेकास विश्वास नाही । कोणीयेकासी सख्य नाही ।
विद्या वैभव कांहींच नाही । उगाचि ताठा ॥ १७ ॥
राखावीं बहुतांची अंतरे । भाग्य येतें तदनंतरे ।
ऐसीं हें विवेकाचीं उत्तरे । ऐकणार नाही ॥ १८ ॥
स्वयें आपणास कळेना । शिकविलें तें ऐकेना ।
तयासी उपाय नाना । काये करिती ॥ १९ ॥
कल्पना करी उदंड कांहीं । प्राप्तव्य तों कांहींच नाही ।
अखंड पडिला सदेहीं । अनुमानाचे ॥ २० ॥
पुण्य मार्ग संडिला मने । पाप झडावें काशानें ।
निश्चय नाही अनुमानें । नास केला ॥ २१ ॥
कांहींयेक पुतें कळेना । सभेमधें बोलों राहेना ।
बाष्कळ लाबाड ऐसें जना । कळों आलें ॥ २२ ॥
कांहीं नेमकपण आपुलें । बहुत जनासी कळों आलें ।
तेंचि मनुष्य मान्य जालें । भूमंडळीं ॥ २३ ॥
झिजल्यावांचून कीर्ति कैची । मान्यता नव्हे की फुकाची ।
जिकडे तिकडे होते ची ची । अवलक्षणें ॥ २४ ॥
भल्याची संगती धरीना । आपणासी शाहाणे करीना ।
तो आपला आपण वैरी जाणा । स्वहित नेणे ॥ २५ ॥
लोकांसी बरे करवें । तें उसिणें सवेचि घ्यावें ।
ऐसें जयाच्या जीवें । जाणिजेना ॥ २६ ॥
जेथें नाही उत्तम गुण । तें करंत्याचें लक्षण ।
बहुतांसीं न मने तें अवलक्षण । सहजचि जालें ॥ २७ ॥
कार्याकारण सकळ कांहीं । कार्येविण तो कांहींच नाही ।
निकामी तो दुःखप्रवाहीं । वाहातचि गेला ॥ २८ ॥
बहुतांसीं मान्य थोडा । त्याच्या पापासी नाही जोडा ।
निराश्रई पडे उघडा । जेथें तेथें ॥ २९ ॥
याकारणें अवगुण त्यागावे । उत्तम गुण समजोन घ्यावें ।
तेणें मनासारिखें फावे । सकळ कांहीं ॥ ३० ॥
इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
करंटलक्षणनिरूपणनाम समास तिसरा ॥ ३ ॥ १९.३

19.4 समास चौथा : सदेवलक्षणनिरूपण

॥ श्रीरामसमर्थ ॥

मागां बोलिले करंटलक्षण । तें विवेकें सांडावें संपूर्ण ।
आतां ऐका सदेवलक्षण । परम सौख्यदायेक ॥ १ ॥

उपजतगुण शरीरीं । परोपकारी नानापरी ।
आवडे सर्वांचे अंतरीं । सर्वकाळ ॥ २ ॥
सुंदर अक्षर लेहो जाणे । चपळ शुद्ध वाचूं जाणे ।
अर्थांतर सांगों जाणे । सकळ कांहीं ॥ ३ ॥
कोणाचें मनोगत तोडिना । भल्यांची संगती सोडिना ।
सदेवलक्षण अनुमाना । आपून ठेवी ॥ ४ ॥
तो सकळ जनासी व्हावा । जेथें तेथें नित्य नवा ।
मूर्खपणें अनुमानगोवा । कांहींच नाही ॥ ५ ॥
नाना उत्तम गुण सत्पात्र । तेचि मनुष्य जगमित्र ।
प्रगट कीर्ती स्वतंत्र । पराधेन नाही ॥ ६ ॥
राखे सकळांचें अंतर । उदंड करी पाठांतर ।
नेमस्तपणाचा विसर । पडणार नाही ॥ ७ ॥
नम्रपणें पुसों जाणे । नेमस्त अर्थ सांगों जाणे ।
बोलाऐसें वर्तों जाणे । उत्तम क्रिया ॥ ८ ॥
तो मानला बहुतांसी । कोणी बोलों न शके त्यासी ।
धगधगीत पुण्यरासी । माहांपुरुष ॥ ९ ॥
तो परोपकार करितांचि गेला । पाहिजे तो ज्याला त्याला ।
मग काय उणें तयाला । भूमंडळीं ॥ १० ॥
बहुत जन वास पाहे । वेळेसी तत्काळ उभा राहे ।
उणें कोणाचें न साहे । तया पुरुषासी ॥ ११ ॥
चौदा विद्या चौसष्टी कळा । जाणे संगीत गायेनकळा ।
आत्मविद्येचा जिझाळा । उदंड तेथें ॥ १२ ॥
सकळांसी नम्र बोलणें । मनोगत राखोन चालणें ।
अखंड कोणीयेकाचे उणें । पडोंचि नेदी ॥ १३ ॥
न्याय नीति भजन मर्याद । काळ सार्थक करी सदा ।
दरिद्रपणाची आपदा । तेथें कैची ॥ १४ ॥
उत्तम गुणें श्रृंगारला । तो बहुतांमधें शोभला ।
प्रगट प्रतापें उगवला । मार्तंड जैसा ॥ १५ ॥
जाणता पुरुष असेल जेथें । कळहो कैचा उठेल तेथें ।
उत्तम गुणाविषीं रितें । तें प्राणी करटे ॥ १६ ॥
प्रपंची जाणे राजकारण । परमार्थी साकल्य विवरण ।
सर्वांमधें उत्तम गुण । त्याचा भोक्ता ॥ १७ ॥
मागें येक पुढें येक । ऐसा कदापी नाही दंडक ।
सर्वत्रांसीं अलोलिक । तया पुरुषाची ॥ १८ ॥
अंतरासी लागेल ढका । ऐसी वर्तणूक करूं नका ।
जेथें तेथें विवेका । प्रगट करी ॥ १९ ॥
कर्मविधी उपासनाविधी । ज्ञानविधी वैराग्यविधी ।
विशाळ ज्ञानुत्वाची बुद्धी । चळेल कैसी ॥ २० ॥
पाहातां अवघे उत्तम गुण । तयास वाईट म्हणेल कोण ।
जैसा आत्मा संपूर्ण । सर्वां घटीं ॥ २१ ॥
आपल्या कार्यास तत्पर । लोक असती लाहानथोर ।
तैसाचि करी परोपकार । मनापासुनी ॥ २२ ॥
दुसऱ्याच्या दुःखें दुखवे । दुसऱ्याच्या सुखें सुखावे ।
आवघेचि सुखी असावे । ऐसी वासना ॥ २३ ॥
उदंड मुलें नानापरी । वडिलांचें मन अवघ्यांवरी ।
तैसी अवघ्यांची चिंता करी । माहांपुरुष ॥ २४ ॥

जयास कोणाचें सोसेना । तयाची निःकांचन वासना ।
धीकारिल्या धीकारेना । तोचि महापुरुष ॥ २५ ॥
मिथ्या शरीर निंदलें । तरी याचें काये गेलें ।
ज्ञात्यासी आणि जितिलें । देहेबुद्धीनें ॥ २६ ॥
हें अवघें अवलक्षण । ज्ञाता देहीं विलक्षण ।
काहीं तन्ही उत्तम गुण । जनीं दाखवावे ॥ २७ ॥
उत्तम गुणास मनुष्य वेधे । वाईट गुणासी प्राणी खेदे ।
तीक्षण बुद्धि लोक साधें । काये जाणती ॥ २८ ॥
लोकीं अत्यंत क्षमा करिती । आलियां लोकांचे प्रचिती ।
मग ते लोक पाठी राखती । नाना प्रकारीं ॥ २९ ॥
बहुतांसी वाटे मी थोर । सर्वमान्य पाहिजे विचार ।
धीर उदार गंभीर । माहांपुरुष ॥ ३० ॥
जितुके काहीं उत्तम गुण । तें समर्थांचें लक्षण ।
अवगुण तें करंटलक्षण । सहजचि जालें ॥ ३१ ॥
इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
सदेवलक्षणनिरूपणनाम समास चौथा ॥ ४ ॥ १९.४

19.5 समास पांचवा : देहमान्यणनिरूपण

॥ श्रीरामसमर्थ ॥
मातीचे देव धोंड्याचे देव । सोन्याचे देव रुप्याचे देव ।
काशाचे देव पितळेचे देव । तांब्याचे देव चित्रलेपे ॥ १ ॥
रुचिया लांकडाचे देव पोवळ्यांचे देव । बाण तांदळे नर्मदे देव ।
शालिग्राम काश्मिरी देव । सूर्यकांत सोमकांत ॥ २ ॥
तांब्रनाणीं हेमनाणी । कोणी पूजिती देवार्चनीं ।
चक्रांगीत चक्रतीर्थाहुनी । घेऊन येती ॥ ३ ॥
उदंड उपासनेचे भेद । किती करावे विशद ।
आपलाले आवडीचा वेध । लागला जनीं ॥ ४ ॥
परी त्या सकळांचें हि कारण । मुळीं पाहावें स्मरण ।
तया स्मरणाचे अंश जाण । नाना देवतें ॥ ५ ॥
मुळीं द्रष्टा देव तो येक । त्याचे जाहाले अनेक ।
समजोन पाहातां विवेक । उमजों लागे ॥ ६ ॥
देह्यावेगळी भक्ति फावेना । देह्यावेगळा देव पावेना ।
याकारणें मूळ भजना । देहेचि आहे ॥ ७ ॥
देहे मुळींच केला वाव । तरी भजनासी कैचा ठाव ।
म्हणोनी भजनाचा उपाव । देह्यात्मयोगें ॥ ८ ॥
देहेंविण देव कैसा भजावा । देहेंविण देव कैसा पुजावा ।
देह्याविण मोहछाव कैसा करावा । कोण्या प्रकारें ॥ ९ ॥
अत्र गंध पत्र पुष्प । फल तांबोल धूप दीप ।
नाना भजनाचा साक्षेप । कोठें करावा ॥ १० ॥
देवाचें तीर्थ कैसें घ्यावें । देवासी गंध कोठें लावावें ।
मंत्रपुष्प तरी वावें । कोणें ठाई ॥ ११ ॥

म्हणोनी देह्याविण आडतें । अवघें सांकडेंचि पडतें ।
देह्याकरितां घडतें । भजन काहीं ॥ १२ ॥
देव देवता भूतें देवतें । मुळींचे सामर्थ्य आहे तेथें ।
अधिकारें नाना देवतें । भजत जावीं ॥ १३ ॥
नाना देवीं भजन केलें । तें मूळ पुरुषासी पावलें ।
याकारणें सन्मानिलें । पाहिजे सकळ काहीं ॥ १४ ॥
मायावल्ली फांपावली । नाना देहेफळीं लगडली ।
मुळींची जाणीव कळों आली । फळांमधें ॥ १५ ॥
म्हणोनी येळील न करावें । पाहाणें तें येथेंचि पाहावें ।
ताळा पडतां राहावें । समाधानें ॥ १६ ॥
प्राणी संसार टाकिती । देवास धुंडीत फिरती ।
नाना अनुमानीं पडती । जेथ तेथें ॥ १७ ॥
लोकांची पाहातां रिती । लोक देवार्चनें करिती ।
अथवा क्षत्रदेव पाहाती । ठाई ठाई ॥ १८ ॥
अथवा नाना अवतार । ऐकोनी धरिती निर्धार ।
परी तें अवघें सविस्तर । होऊन गेलें ॥ १९ ॥
येक ब्रह्माविष्णुमहेश । ऐकोन म्हणतीं हे विशेष ।
गुणातीत जो जगदीश । तो पाहिला पाहिजे ॥ २० ॥
देवासी नाहीं थानमान । कोठें करावें भजन ।
हा विचार पाहातां अनुमान । होत जातो ॥ २१ ॥
नसतां देवाचें दर्शन । कैसेन होईजे पावन ।
धन्य धन्य ते साधुजन । सकळ जाणती ॥ २२ ॥
भूमंडळी देव नाना । त्यांची भीड उलंघेना ।
मुख्य देव तो कळेना । काहीं केल्यां ॥ २३ ॥
कर्तुत्व वेगळें करावें । मग त्या देवासी पाहावें ।
तरीच कांहीयेक पडे ठावें । गौप्यगुह्य ॥ २४ ॥
तें दिसेना ना भासेना । कल्पांतीं हि नासेना ।
सुकृतावेगळें विश्वासेना । तेथें मन ॥ २५ ॥
उदंड कल्पिते कल्पना । उदंड इच्छिते वासना ।
अभ्यांतरीं तरंग नाना । उदयातें पावती ॥ २६ ॥
म्हणोनी कल्पनारहित । तेचि वस्तु शाश्वत ।
अंत नाहीं म्हणोनी अनंत । बोलिजे तया ॥ २७ ॥
हें ज्ञानदृष्टीनें पाहावें । पाहोनी तेथेंचि राहावें ।
निजध्यासें तद्रूप व्हावें । संगत्यागें ॥ २८ ॥
नाना लीळा नाना लघवें । तें काये जाणिजे बापुड्या जीवें ।
संतसंगें स्वानुभवं । स्थिति बाणे ॥ २९ ॥
ऐसी सूक्ष्म स्थिति गती । कळतां चुके अधोगती ।
सद्गुरुचेनि सद्गती । तत्काळ होते ॥ ३० ॥
इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
देहमान्यणनिरूपणनाम समास पांचवा ॥ ५ ॥ १९.५

19.6 समास सहावा : बुद्धिवादनिरूपण

॥ श्रीरामसमर्थ ॥
परमार्थी आणि विवेकी । त्याचें करणें माने लोकीं ।
कां जे विवरविवरों चुकी । पडोंचि नेदी ॥ १ ॥
जो जो सदेह वाटे जना । तो तो कदापी करीना ।
आदिअंत अनुमाना । आणून सोडी ॥ २ ॥
स्वतां निस्पृह असेना । त्याचें बोलणेंचि मानेना ।
कठिण आहे जनार्दना । राजी राखणें ॥ ३ ॥
कोणी दटून उपदेश देती । कोणी मध्यावर्ती घालिती ।
ते सहजचि हळु पडती । लालचीनें ॥ ४ ॥
जयास सांगावा विवेक । तोचि जाणावा प्रतिकुंचक ।
पुढें पुढें नासक । कारबार होतो ॥ ५ ॥
भावास भाऊ उपदेश देती । पुढें पुढें होते फजिती ।
वोळकीच्या लोकांत महंती । मांडूंचि नये ॥ ६ ॥
पहिलें दिसे परी नासे । विवेकी मान्य करिती कैसे ।
अविवेकी ते जैसे तैसे । मिळती तेथें ॥ ७ ॥
भ्रतार शिष्य स्त्री गुरु । हाहि फटकाळ विचारु ।
नाना भ्रष्टाकारी प्रकारु । तैसाचि आहे ॥ ८ ॥
प्रगट विवेक बोलेना । झांकातापा करी जना ।
मुख्य निश्चय अनुमाना । आणूंच नेदी ॥ ९ ॥
हुकीसरिसा भरीं भरे । विवेक सांगतां न धरे ।
दुरीदृष्टीचे पुरे । साधु नव्हेती ॥ १० ॥
कोणहास कांहींच न मागावें । भगवद्भजन वाढवावें ।
विवेकबळे जन लावावे । भजनाकडे ॥ ११ ॥
परांतर रक्षायार्ची कामें । बहुत कठीण विवेकवर्में ।
स्वइच्छेनें स्वधर्में । लोकराहाटी ॥ १२ ॥
आपण तुरुक गुरु केला । शिष्य चांभार मेळविला ।
नीच यातीनें नासला । समुदाव ॥ १३ ॥
ब्रह्मणमंडळ्या मेळवाव्या । भक्तमंडळ्या मानाव्या ।
संतमंडळ्या शोधाव्या । भूमंडळीं ॥ १४ ॥
उत्कट भव्य तेंचि घ्यावें । मळमळीत अवघेंचि टाकावें ।
निस्पृहपणें विख्यात व्हावें । भूमंडळीं ॥ १५ ॥
अक्षर बरें वाचणें बरें । अर्थांतर सांगणें बरें ।
गाणें नाचणें अवघेंचि बरें । पाटांतर ॥ १६ ॥
दीक्षा बरी मित्री बरी । तीक्षण बुधी राजकारणी बरी ।
आपणास राखे नानापरी । अलिप्तपणें ॥ १७ ॥
अखंड हरिकथेचा छंदु । सकळांस लागे नामवेदु ।
प्रगट जयाचा प्रबोधु । सूर्य जैसा ॥ १८ ॥
दुर्जनासी राखों जाणे । सज्जनासी निवळुं जाणे ।
सकळांचे मनीचें जाणे । ज्याचें त्यापरीं ॥ १९ ॥
संगतीचें मनुष्य पालटे । उत्तम गुण तत्काळ उटे ।

अखंड अभ्यासीं लगटे । समुदाव ॥ २० ॥
जेथें तेथें नित्य नवा । जनासी वाटे हा असावा ।
परंतु लालचीचा गोवा । पडोंचि नेदी ॥ २१ ॥
उत्कट भक्ति उत्कट ज्ञान । उत्कट च्यातुर्य उत्कट भजन ।
उत्कट योग अनुष्ठान । ठाई ठाई ॥ २२ ॥
उत्कट निस्पृहता धरिली । त्याची कीर्ति दिगातीं फांकली ।
उत्कट भक्तीनें निवाली । जनमंडळी ॥ २३ ॥
कांहीं येक उत्कटेविण । कीर्ति कदापि नव्हे जाण ।
उगेंच वणवण हिंडोन । काये होतें ॥ २४ ॥
नाहीं देह्याचा भरंवसा । केव्हां सरेल वयसा ।
प्रसंग पडेल कैसा । कोण जाणे ॥ २५ ॥
याकारणें सावधान असावें । जितुकें होईल तितुकें करावें ।
भगवत्कीर्तीनें करावें । भूमंडळ ॥ २६ ॥
आपणास जें जें अनुकूल । तें तें करावें तत्काळ ।
होईना त्यास निवळ । विवेक उमजावा ॥ २७ ॥
विवेकामधें सापडेना । ऐसें तो कांहींच असेना ।
येकांतीं विवेक अनुमाना । आणून सोडी ॥ २८ ॥
अखंड तजवीजा चाळणा जेथें । पाहातं काय उणें तेथें ।
येकांतेविण प्राणीयांतें । बुद्धि कैसी ॥ २९ ॥
येकांती विवेक करावा । आत्माराम वोळखावा ।
येथून तेथवरी गोवा । कांहींच नाही ॥ ३० ॥
इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
बुद्धिवादनिरूपणनाम समास सहावा ॥ ६ ॥ १९.६

19.7 समास सातवा : यत्ननिरूपण

॥ श्रीरामसमर्थ ॥
कथेचें घमंड भरून द्यावें । आणी निरूपणीं विवरावें ।
उणें पडोंचि नेदावें । कोणीयेकविषीं ॥ १ ॥
भेजणार खालें पडिला । तो भेजणारी जाणितला ।
नेणता लोक उगाच राहिला । टकमकां पाहात ॥ २ ॥
उत्तर विलंबीं पडिलें । श्रोतयांस कळों आलें ।
म्हणिजे महत्व उडालें । वक्तयाचें ॥ ३ ॥
थोडें बोलोनि समाधान करणें । रागेजोन तरी मन धरणें ।
मनुष्य वेधींच लावणें । कोणीयेक ॥ ४ ॥
सोसवेना चिणचिण केली । तेथें तामसवृत्ती दिसोन आली ।
आवधी आवडी उडाली । श्रोतयाची ॥ ५ ॥
कोण कोण राजी राखिले । कोण कोण मनी भंगिले ।
क्षणक्षणा परीक्षिले । पाहिजे लोक ॥ ६ ॥
शिष्य विकल्पें रान घेत । गुरु मागें मागें धांवतो ।
विचार पाहों जातां तो । विकल्पचि अवघा ॥ ७ ॥
आशाबद्धी क्रिययाहीन । नाही च्यातुर्याचें लक्षण ।
ते महंतीची भणभण । बंद नाही ॥ ८ ॥

ऐसे गोसावी हळू पडती। ठाई ठाई कष्टी होती ।
 तेथें संगतीचे लोक पावती। सुख कैचें ॥ १ ॥
 जिकडे तिकडे कीर्ति माजे। सगट लोकांस हव्यास उपजे ।
 लोक राजी राखोन कीजे। सकळ कांहीं ॥ १० ॥
 परलोकीं वास करावा। समुदाव उगाच पाहावा ।
 मागण्याचा तगादा न लवावा। कांहीं येक ॥ ११ ॥
 जिकडे जग तिकडे जगन्नायेक। कळला पाहिजे विवेक ।
 रात्रीदिवस विवेकी लोक। सांभाळीत जाती ॥ १२ ॥
 जो जो लोक दृष्टीस पडिला। तो तो नष्ट ऐसा कळला ।
 अवघेच नष्ट येकला भला। काशावरुनी ॥ १३ ॥
 वोस मुलकीं काये पाहावें। लोकांवेगळें कोठें राहावें ।
 तच्चे खोटी सांडतें घ्यावें। कांहीं येक ॥ १४ ॥
 तस्मात लोकिकीं वर्ततां नये। त्यास महंती कामा नये ।
 परत्र साधनाचा उपाये। श्रवण करून असावें ॥ १५ ॥
 आपणासी बरें पोहतां नये। लोक बुडवावयाचें कोण कार्य ।
 गोडी आवडी वायां जाये। विकल्पचि अवघा ॥ १६ ॥
 अभ्यासें प्रगट व्हावें। नाही तरी झांकोन असावें ।
 प्रगट होऊन नासावें। हें बरें नव्हे ॥ १७ ॥
 मंद हळू हळू चालतो। चपळ कैसा अटोपतो ।
 अरबी फिरवणार तो। कैसा असावा ॥ १८ ॥
 हे धकाधकीचीं कामें। तिक्षण बुद्धीचीं वर्में ।
 भोळ्या भावार्थें संभ्रमें। कैसें घडे ॥ १९ ॥
 सेत केलें परी वाहेना। जवार केलें परी फिरेना ।
 जन मेळविलें परी धरेना। अंतर्यामीं ॥ २० ॥
 जरी चढती वाढती आवडी उठे। तरी परमार्थ प्रगटे ।
 घसघस करितां विटे। सगट लोकां ॥ २१ ॥
 आपलें लोकांस मानेना। लोकांचें आपणांस मानेना ।
 अवघा विकल्पचि मना। समाधान कैचें ॥ २२ ॥
 नासक दीक्षा संतरु लोक। तेथें कैचा असेल विवेक ।
 जेथें बळावला अविवेक। तेथें राहणें खोटें ॥ २३ ॥
 बहुत दिवस श्रम केला। सेवटीं अवघाचि वेर्थ गेला ।
 आपणास टाकेना गल्बला। कोणें करावा ॥ २४ ॥
 संगीत चालिला तरी तो व्याप। नाही तरी अवघाचि संताप ।
 क्षणक्षणा विक्षेप। किती म्हणौनि संगावा ॥ २५ ॥
 मूर्ख मूर्खपणें भरंगळती। ज्ञातेपणें कळ्हो करिती ।
 होते दोहींकडे फजिती। लोकांमधें ॥ २६ ॥
 कारबार आटोपेना करवेना। आणि उगोहि राहेना ।
 याकारणें सकळ जना। काये म्हणावें ॥ २७ ॥
 नासक उपाधीस सोडावें। वय सार्थकीं घालावें ।
 परिभ्रमणें कंठावें। कोठें तरी ॥ २८ ॥
 परिभ्रमण करीना। दुसऱ्याचें कांहींच सोसीना ।
 तरी मग उदंड यतना। विकल्पाची ॥ २९ ॥
 आतां हें आपणाचिपासीं। बरें विचारावें आपणासी ।
 अनुकुळ पडेल तैसी। वर्तणूक करावी ॥ ३० ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
 येत्ननिरूपणनाम समास सातवा ॥ ७ ॥ १९.७

19.8 समास आठवा : उपाधिलक्षणनिरूपण

॥ श्रीरामसमर्थ ॥
 सृष्टीमधें बहू लोक। परिभ्रमणें कळे कौतुक ।
 नाना प्रकारीचे विवेक। आडळों लागती ॥ १ ॥
 किती प्रपंची जन। अखंड वृत्ति उदासीन ।
 सुखदुःखें समाधान। दंडळेंना ॥ २ ॥
 स्वभावेचि नेमक बोलती। सहजचि नेमक चालती ।
 अपूर्व बोलण्याची स्थिती। सकळांसी माने ॥ ३ ॥
 सहजचि ताळज्ञान येतें। स्वभावेचि रागज्ञान उमटतें ।
 सहजचि कळत जातें। न्यायेनीतिलक्षण ॥ ४ ॥
 येखादा आडळे गाजी। सकळ लोक अखंड राजी ।
 सदा सर्वदा आवडी ताजी। प्राणीमात्राची ॥ ५ ॥
 चुकोन उदंड आडळतें। भारी मनुष्य दृष्टीस पडतें ।
 महंताचें लक्षणसें वाटतें। अकस्मात ॥ ६ ॥
 ऐसा आडळतां लोक। चमत्कारें गुणग्राहिक ।
 क्रिया बोलणें नेमक। प्रत्ययाचें ॥ ७ ॥
 सकळ अवगुणामधें अवगुण। आपले अवगुण वाटती गुण ।
 मोठें पाप करंटपण। चुकेना कीं ॥ ८ ॥
 ढाळेंचि काम होतें सदा। जें जपल्यानें नव्हे सर्वदा ।
 तेथें पीळपेंचाची आपदा। आडळेचिना ॥ ९ ॥
 येकासी अभ्यासितां न ये। येकासी स्वभावेचि ये ।
 ऐसा भगवंताचा महिमा काये। कैसा कळेना ॥ १० ॥
 मोठीं राजकारणें चुकती। राजकारणा वढा लागती ।
 नाना चुकीचीं फजिती। चहुंकडे ॥ ११ ॥
 याकारणें चुकों नये। म्हणिजे उदंड उपाये ।
 उपायाचा अपाये। चुकतां होये ॥ १२ ॥
 काये चुकलें तें कळेना। मनुष्याचें मनचि वळेना ।
 खवळला अभिमान गळेना। दोहिंकडे ॥ १३ ॥
 आवघे फडचि नासती। लोकांचीं मनें भंगती ।
 कोठें चुकते युक्ती। कांहीं कळेना ॥ १४ ॥
 व्यापेंविण आटोप केला। तो अवघा घसरतचि गेला ।
 अकलेचा बंद नाही घातला। दुरीदृष्टीनें ॥ १५ ॥
 येखादें मनुष्य तें सिळें। त्याचें करणेंचि बावळें
 नाना विकल्पाचें जाळें। करून टाकी ॥ १६ ॥
 तें आपणासी उकलेना। दुसऱ्यास कांहींच कळेना ।
 नाचे विकल्पें कल्पना। ठाई ठाई ॥ १७ ॥
 त्या गुप्त कल्पना कोणास कळाव्या। कोणें येऊन आटोपाव्या ।
 ज्याच्या त्यानें कराव्या। बळकट बुद्धि ॥ १८ ॥
 ज्यासी उपाधी आवरेना। तेणें उपाधी वाढवावीना ।
 सावचित करूनियां मना। समाधानें असावें ॥ १९ ॥

धांवधावों उपाधी वेष्टी । आपण कष्टी लोक हि कष्टी ।
हे कामा नये गोष्टी । कुसमुसेची ॥ २० ॥
लोक बहुत कष्टी जाला । आपणहि अत्यंत त्रासला ।
वेर्थचि केला गल्बला । काअसयासी ॥ २१ ॥
असो उपाधीचें काम ऐसें । कांहीं बरें कांहीं काणोंसैं ।
सकळ समजोन ऐसैं । वर्ततां बरें ॥ २२ ॥
लोकांपासीं भावार्थ कैचा । आपण जगवावा तयांचा ।
सेवट उपंदर कोणाचा । पडोंचि नये ॥ २३ ॥
अंतरात्म्याकडे सकळ लागे । निर्गुणीं हें कांहींच न लगे ।
नाना प्रकारीचे दगे । चंचळामधें ॥ २४ ॥
शुद्ध विश्रांतीचें स्थळ । तें एक निर्मळ निश्चळ ।
तेथें विकारचि सकळ । निर्विकार होती ॥ २५ ॥
उद्वेग अवघे तुटोनि जाती । मनासी वाटे विश्रांती ।
ऐसी दुल्लभ परब्रह्मस्थिती । विवेकें सांभाळावी ॥ २६ ॥
आपणास उपाधी मुळींच नाही । रुणानुबंधें मिळाले सर्वहि ।
आल्यागेल्याची क्षिती नाही । ऐसें जालें पाहिजे ॥ २७ ॥
जो उपाधीस कंटाळला । तो निवांत होऊन बैसला ।
आटोपेना तो गल्बला । कासयासी ॥ २८ ॥
कांहीं गल्बला कांहीं निवळ । ऐसा कंठीत जावा काळ ।
जेणेंकरितां विश्रांती वेळ । आपणासी फावे ॥ २९ ॥
उपाधी कांहीं राहात नाही । समाधानायेवढें थोर नाही ।
नरदेहे प्राप्त होत नाही । क्षणक्षणा ॥ ३० ॥
इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
उपाधिलक्षणनिरूपणनाम समास आठवा ॥ ८ ॥ १९.८

19.9 समास नववा : राजकारणनिरूपण

॥ श्रीरामसमर्थ ॥
ज्ञानी आणी उदास । समुदायाचा हव्यास ।
तेणें अखंड सावकाश । येकांत सेवावा ॥ १ ॥
जेथें तजवीजा कळती । अखंड चाळणा निघती ।
प्राणीमात्राची स्थिती गती । कळों येते ॥ २ ॥
जरी हा चाळणाचि करीना । तरी कांहींच उमजेना ।
हिसेबझाडाचि पाहीना । दिवाळखोर ॥ ३ ॥
येक मिरासी साधिती । येक सीध्या गवाविती ।
व्यापकपणाची स्थिती । ऐसी आहे ॥ ४ ॥
जेणें जें जें मनीं धरिलें । तें तें आधींच समजलें ।
कृत्रिम अवघेचि खुटलें । सहजचि येणें ॥ ५ ॥
अखंड राहतां सलगी होते । अतिपरिचयें अवज्ञा घडते ।
याकारणें विश्रांती ते । घेतां नये ॥ ६ ॥
आळसें आळस केला । तरी मग कारबारचि बुडाला ।
अंतरहेत चुकत गेला । समुदायाचा ॥ ७ ॥

उदंड उपासनेचीं कामें । लावीत जावीं नित्यनेमें ।
अवकाश कैचा कृत्रिमें । करावयासी ॥ ८ ॥
चोर भांडारी करावा । घसरतांच सांभाळावा ।
गोवा मूर्खपणाचा काढावा । हळु हळु ॥ ९ ॥
या अवघ्या पहिल्याच गोष्टी । प्राणी कोणी नव्हता कष्टी ।
राजकारणें मंडळ वेष्टी । चहुंकडे ॥ १० ॥
नष्टासी नष्ट योजावे । वाचळासी वाचळ आणावे ।
आपणावरी विकल्पाचे गोवे । पडोंच नेदी ॥ ११ ॥
कांटीनें कांटी झाडावी । झाडावी परी ते कळों नेदावी ।
कळकटेपणाची पदवी । असों द्यावी ॥ १२ ॥
न कळतां करी कार्य जें तें । तें काम तत्काळचि होतें ।
गचगचेंत पडतां तें । चमत्कारें नव्हे ॥ १३ ॥
ऐकोनी आवडी लागावी । देखोनी बळकटचि व्हावी ।
सलगीनें आपली पदवी । सेवकामधें ॥ १४ ॥
कोणीयेक काम करितां होतें । न करितां तें मागें पडतें ।
या कारणें दिलेपण तें । असोंचि नये ॥ १५ ॥
जो दुसऱ्यावरी विश्वासला । त्याचा कार्यभाग बुडाला ।
जो आपणचि कष्टत गेला । तोचि भला ॥ १६ ॥
अवघ्यास अवघें कळलें । तेव्हां तें रितें पडिलें ।
याकारणें ऐसें घडलें । न पाहिजे कीं ॥ १७ ॥
मुख्य सूत्र हातीं घ्यावें । करणें तें लोकांकरवीं करवावें ।
कित्तेक खलक उगवावे । राजकारणामधें ॥ १८ ॥
बोलके पहिलवान कळकटे । तयासीच घ्यावे झटे ।
दुर्जनें राजकारण दाटे । ऐसें न करावें ॥ १९ ॥
ग्रामण्य वर्मी सांपडावें । रगडून पीठचि करावें ।
करूनि मागुती सांवरारवें । बुडऊं नये ॥ २० ॥
खळदुर्जनासी भ्यालें । राजकारण नाहीं राखिलें ।
तेणें अवघें प्रगट जालें । बरें वाईट ॥ २१ ॥
समुदाव पाहिजे मोठा । तरी तनावा असाव्या बळकटा ।
मठ करुनी ताठा । धरूं नये ॥ २२ ॥
दुर्जन प्राणी समजावे । परी ते प्रगट न करावे ।
सज्जनापरीस आळवावे । महत्व देउनी ॥ २३ ॥
जनामधें दुर्जन प्रगट । तरी मग अखंड खटखट ।
याकारणें ते वाट । बुझूनि टाकावी ॥ २४ ॥
गनीमाच्या देखतां फौजा । रणशूरांच्या फुफुरिती भुजा ।
ऐसा पाहिजे किं राजा । कैपक्षी परमार्थी ॥ २५ ॥
तयास देखतां दुर्जन धाके । बैसवी प्रचितीचे तडाखे ।
बंडपाषांडाचे वाखे । सहजचि होती ॥ २६ ॥
हे धूर्तपणाचीं कामें । राजकारण करावें नेमें ।
दिलेपणाच्या संभ्रमें । जाऊं नये ॥ २७ ॥
कोटेंच पडेना दृष्टीं । ठाई ठाई त्याच्या गोष्टी ।
वाग्विळासें सकळ सृष्टी । वेधिली तेणें ॥ २८ ॥
हुंब्यासीं हुंबा लाऊन द्यावा । टोणप्यास टोणपा आणावा ।
लौंदास पुढें उभा करावा । दुसरा लौंद ॥ २९ ॥
धटासी आणावा धट । उत्थटासी पाहिजे उत्थट ।
खटनटासी खटनट । अगत्य करी ॥ ३० ॥

जैशास तैसा जेव्हां भेटे । तेव्हां मज्यालसी थाटे ।
इतुकें होतें परी धनी कोटें । दृष्टीस न पडे ॥ ३१ ॥
इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
राजकारणनिरूपणनाम समास नववा ॥ ९ ॥ १९.९

19.10 समास दहावा : विवेकलक्षणनिरूपण

॥ श्रीरामसमर्थ ॥
जेथें अखंड नाना चाळणा । जेथें अखंड नाना धारणा ।
जेथें अखंड राजकारणा । मनासी आणिती ॥ १ ॥
सृष्टीमधें उत्तम गुण । तितुकें चाले निरूपण ।
निरूपणाविण क्षण । रिकामा नाही ॥ २ ॥
चर्चा आशंका प्रत्योत्तरें । कोण खोटें कोण खरें ।
नाना वगत्रुत्वे शास्त्राधारें । नाना चर्चा ॥ ३ ॥
भक्तिमार्ग विशद कळे । उपासनामार्ग आकळे ।
ज्ञानविचार निवळे । अंत्यामी ॥ ४ ॥
वैराग्याची बहु आवडी । उदास वृत्तीची गोडी ।
उदंड उपाधी तरी सोडी । लागेंच नेदी ॥ ५ ॥
प्रबंदाची पाटांतरें । उत्तरासी संगीत उत्तरें ।
नेमक बोलतां अंतरें । निववी सकळांची ॥ ६ ॥
आवडी लागली बहु जना । तेथें कोणाचें कांहीं चालेना ।
दळवट पडिला अनुमाना । येईल कैसा ॥ ७ ॥
उपासना करूनियां पुढें । पुरवले पाहिजे चहुंकडे ।
भूमंडळीं जिकडे तिकडे । जाणती तया ॥ ८ ॥
जाणती परी आडलेना । काये करितो तें कळेना ।
नाना देसीचे लोक नाना । येऊन जाती ॥ ९ ॥
तितुक्यांची अंतरें धरावीं । विवेकें विचारें भरावी ।
कडोविकडीचीं विवरावीं । अंतःकर्णें ॥ १० ॥
किती लोक तें कळेना । किती समुदाव आकळेना ।
सकळ लोक श्रवणमनना । मध्ये घाली ॥ ११ ॥
फड समजाविसी करणें । गद्यपद्य सांगणें ।
परांतरासी राखणें । सर्वकाळ ॥ १२ ॥
ऐसा ज्याचा दंडक । अखंड पाहाणें विवेक ।
सावधापुढें अविवेक । येईल कैसा ॥ १३ ॥
जितुकें कांहीं आपणासी ठावें । तितुकें हळुहळु सिकवावें ।
शाहाणें करुनी सोडावे । बहुत जन ॥ १४ ॥
परोपरी सिकवणें । आडणुका सांगत जाणें ।
निवळ करुनी सोडणें । निस्पृहासी ॥ १५ ॥
होईल तें आपण करावें । न होतां जनाकरवीं करवावें ।
भगवद्भजन राहावें । हा धर्म नव्हे ॥ १६ ॥
आपण करावें करवावें । आपण विवरावें विवरवावें ।
आपण धरावें धरवावें । भजनमार्गासी ॥ १७ ॥
जुन्या लोकांचा कंटाळा आला । तरी नूतन प्रांत पाहिजे धरिला ।

जितुकें होईल तितुक्याला । आळस करूं नये ॥ १८ ॥
देह्याचा अभ्यास बुडाला । म्हणिजे महंत बुडाला ।
लागवेगें नूतन लोकांला । शाहाणे करावें ॥ १९ ॥
उपाधीत सांपडों नये । उपाधीस कंटाळों नये ।
निसुगपण कामा नये । कोणीयेकविषी ॥ २० ॥
काम नासणार नासतें । आपण वेडें उगें च पाहातें ।
आळसी हृदयसुन्य तें । काये करूं जाणें ॥ २१ ॥
धकाधकीचा मामला । कैसा घडे अशक्ताला ।
नाना बुद्धि शक्ताला । म्हणोनी शिकवाव्या ॥ २२ ॥
व्याप होईल तो राहावें । व्याप राहातां उठोन जावें ।
आनंदरूप फिरावें । कोटें तन्ही ॥ २३ ॥
उपाधीपासून सुटला । तो निस्पृहपणें बळावला ।
जिकडे सानुकूळ तिकडे चालिला । सावकास ॥ २४ ॥
कीर्ति पाहातं सुख नाहीं । सुख पाहातां कीर्ति नाहीं ।
केल्याविण कांहींच नाहीं । कोटें तन्ही ॥ २५ ॥
येरवीं काय राहातें । होणार तितुकें होऊन जातें ।
प्राणी मात्र अशक्त तें । पुढें आहे ॥ २६ ॥
अधीच तकवा सोडिला । मधेंचि धीवसा सांडिला ।
तरी संसार हा सेवटाला । कैसा पावे ॥ २७ ॥
संसार मुळीच नासका । विवेकें करावा नेटका ।
नेटका करितां फिका । होत जातो ॥ २८ ॥
ऐसा याचा जिनसाना । पाहातां कळों येतें मना ।
परंतु धीर सांडावाना । कोणीयेकें ॥ २९ ॥
धीर सांडितां कये होतें । अवघें सोसावें लागतें ।
नाना बुद्धि नाना मते । शाहाणा जाणे ॥ ३० ॥
इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
विवेकलक्षणनिरूपणनाम समास दहावा ॥ १० ॥ १९.१०
दशक एकोणविसावा समाप्त ॥

20 दशक विसावा : पूर्णनाम

20.1 समास पहिला : पूर्णापूर्णनिरूपण

॥ श्रीराम ॥

प्राणीव्यापक मन व्यापक। पृथ्वी व्यापक तेज व्यापक ।
वायो आकाश त्रिगुण व्यापक। अंतरात्मा मूळमाया ॥ १ ॥
निर्गुण ब्रह्म तें व्यापक। ऐसें अवघेंच व्यापक ।
तरी हें सगट किं काये येक। भेद आहे ॥ २ ॥
आत्मा आणि निरंजन। येणेंहि वाटतो अनुमान ।
आत्मा सगुण किं निर्गुण। आणि निरंजन ॥ ३ ॥
श्रोता संदेही पदिला। तेणें संदेह वाढला ।
अनुमान धरून बैसला। कोण तो कैसा ॥ ४ ॥
ऐका पहिली आशंका। अवघा गल्बला करूं नका ।
प्रगट करून विवेका। प्रत्यये पाहावा ॥ ५ ॥
शरीपाडें सामर्थ्यपाडें। प्राणी व्याप करी निवाडें ।
परी पाहतां मनायेवढें। चपळ नाही ॥ ६ ॥
चपळपण येकदेसी। पूर्ण व्यापकता नव्हे त्यासी ।
पाहातां पृथ्वीच्या व्यापासी। सीमा आहे ॥ ७ ॥
तैसेंचि आप आणि तेज। अपूर्ण दिसती सहज ।
वायो चपळ समज। येकदेसी ॥ ८ ॥
गगन आणि निरंजन। तें पूर्ण व्यापक सघन ।
कोणीयेक अनुमान। तेथें असेचिना ॥ ९ ॥
त्रिगुण गुणक्षोभिणी माया। माईक जाईल विलया ।
अपूर्ण येकदेसी तया। पूर्ण व्यापकता न घडे ॥ १० ॥
आत्मा आणि निरंजन। हें दोहिकडे नामाभिधान ।
अर्थान्वये समजोन। बोलणें करावें ॥ ११ ॥
आत्मा मन अत्यंत चपळ। तरी हें व्यापक नव्हेचि केवळ ।
सुचित अंतःकर्ण निवळ। करून पाहावें ॥ १२ ॥
अंतराळीं पाहातां पाताळी नाही। पाताळीं पाहातां अंतराळीं नाही
पूर्णपणें वसत नाही। चहुंकडे ॥ १३ ॥
पुढें पाहातां मागें नाही। मागें पाहातां पुढें नाही ।
वाम सव्य व्याप नाही। दशदिशा ॥ १४ ॥
चहुंकडे निशाणें मांडावीं। येकसरीं कैसीं सिवावीं ।
याकारणें समजोन उगवी। प्रत्ययें आपणासी ॥ १५ ॥
सूर्य आला प्रतिबिंबला। हाहि दृष्टांत न घडे वस्तुला ।
वस्तुरूप निर्गुणाला। म्हणिजेत आहे ॥ १६ ॥
घटाकाश मटकाश। हाहि दृष्टांत विशेष ।
तुळें जातां निर्गुणास। साम्यता येते ॥ १७ ॥
ब्रह्मींचा अंश आकाश। आणी आत्म्याचा अंश मानस ।
दोहींचा अनुभव प्रत्ययास। येथें घ्यावा ॥ १८ ॥
गगन आणि हें मन। कैसे होती समान ।
मननसीळ महाजन। सकळहि जाणती ॥ १९ ॥

मन हें पुढें वावडे। मागें आवघेंचि रितें पडे ।
पूर्ण गगनास साम्यता घडे। कोण्या प्रकारें ॥ २० ॥
परब्रह्मचि अचळ। आणि पर्वतासहि म्हणती अचळ ।
दिनीही येक केवळ। हें कैसें म्हणावें ॥ २१ ॥
ज्ञान विज्ञान विपरितज्ञान। तिनी कैसीं होती समान ।
याचा प्रत्ययो मनन। करून पाहावा ॥ २२ ॥
ज्ञान म्हणिजे जाणणें। अज्ञान म्हणिजे नेणणें ।
विपरितज्ञान म्हणिजे देखणें। येकाचें येक ॥ २३ ॥
जाणणें नेणणें वेगळें केलें। ढोबळें पंचभूतिक उरलें ।
विपरीतज्ञान समजलें। पाहिजे जीवीं ॥ २४ ॥
द्रष्टा साक्षी अंतरात्मा। जीवात्माची होये शिवात्मा ।
पुढें शिवात्मा तोचि जीवात्मा। जन्म घेतो ॥ २५ ॥
आत्मत्वीं जन्ममरण लागे। आत्मत्वीं जन्ममरण न भंगे ।
संभवामि युगे युगे। ऐसे हें वचन ॥ २६ ॥
जीव येकदेसी नर। विचारें जाला विश्वंभर ।
विश्वंभरास संसार। चुकेना कीं ॥ २७ ॥
ज्ञान आणि अज्ञान। वृत्तिरूपें हें समान ।
निवृत्तिरूपें विज्ञान। जालें पाहिजे ॥ २८ ॥
ज्ञानें येवढें ब्रह्मांड केलें। ज्ञानें येवढें वाढविलें ।
नाना विकाराचें वळलें। तें हें ज्ञान ॥ २९ ॥
आठवें देह ब्रह्मांडीचें। तें हें ज्ञान साचें ।
विज्ञानरूप विदेहाचें। पद पाविजे ॥ ३० ॥
इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
पूर्णापूर्णनिरूपणनाम समास पहिला ॥ १ ॥ २०.१

20.2 समास दुसरा : सृष्टीत्रिविधलक्षणनिरूपण

॥ श्रीराम ॥

मूळमाया नस्तां चंचळ। निर्गुण ब्रह्म तें निश्चळ ।
जैसें गगन अंतराळ। चहुंकडे ॥ १ ॥
दृश्य आलें आणि गेलें। परी तें ब्रह्म संचलें ।
जैसें गगन कोंदाटलें। चहुंकडे ॥ २ ॥
जिकडे पाहावें तिकडे अपार। कोणेकडे नाही पार ।
येकजिनसी स्वतंत्र। दुसरें नाही ॥ ३ ॥
ब्रह्मांडावरतें बैसावें। अवकाश भकास अवलोकावें ।
तेथें चंचळ व्यापकाच्या नावें। सुन्याकार ॥ ४ ॥
दृश्य विवेकें काढिलें। मग परब्रह्म कोंदाटलें ।
कोणासीच अनुमानलें। नाही कदा ॥ ५ ॥
अधोर्ध पाहातां चहुंकडे। निर्गुण ब्रह्म जिकडे तिकडे ।
मन धावेल कोणेकडे। अंत पाहावया ॥ ६ ॥
दृश्य चळे ब्रह्म चळेना। दृश्य कळे ब्रह्म कळेना ।
दृश्य आकळे ब्रह्म आकळेना। कल्पनेसी ॥ ७ ॥

कल्पना म्हणजे कांहींच नाही। ब्रह्म दाटले ठाईचा ठाई ।
वाक्यार्थ विवरत जाई। म्हणजे बरें ॥ ८ ॥
परब्रह्मायेवढें थोर नाही। श्रवणापरतें साधन नाही ।
कळल्याविण कांहींच नाही। समाधान ॥ ९ ॥
पिप्लीकामागें हळु हळु घडे। विहंगमें फळासी गांठी पडे ।
साधक मननी पवाडे। म्हणजे बरें ॥ १० ॥
परब्रह्मासारखें दुसरें। कांहींच नाही खरें ।
निंदा आणि स्तुतिउत्तरें। परब्रह्मीं नाही ॥ ११ ॥
ऐसे परब्रह्म येकजिनसी। कांहीं तुळेना तयासी ।
मानुभव पुण्यरासी। तेथें पवाडती ॥ १२ ॥
चंचळें होते दुःखप्राप्ती। निश्चळयेवडी नाही विश्रांती ।
निश्चळ प्रत्ययें पाहाती। माहानुभाव ॥ १३ ॥
मूळापासून शेवटवरी। विचारणा केलीच करी ।
प्रत्ययाचा निश्चयो अंतरीं। तयासीच फावे ॥ १४ ॥
कल्पनेचि सृष्टी जाली। त्रिविध प्रकारें भासली ।
तिक्षण बुद्धीनें आणिली। पाहिजे मना ॥ १५ ॥
मूळमायेपासून त्रिगुण। अवघें येकदेसी लक्षण ।
पांचा भूतांचा ढोबळा गुण। दिसत आहे ॥ १६ ॥
पृथ्वीपासून च्यारी खाणी। चत्वार वेगळाली करणी ।
सकळ सृष्टीचि चाली येथुनी। पुढें नाही ॥ १७ ॥
सृष्टीचें विविध लक्षण। विशद करूं निरूपण ।
श्रोतीं सुचित अंतःकर्ण। केलें पाहिजे ॥ १८ ॥
मूळमाया जाणीवेची। मुळीं सूक्ष्म कल्पनेची ।
जैसी स्थिती परे वाचेची। तद्रूपचि ते ॥ १९ ॥
अष्टधा प्रकृतीचें मूळ। ते हे मूळमायाच केवळ ।
सूक्ष्मरूप बीज सकळ। मुळींच आहे ॥ २० ॥
जड पदार्थ चेतवितें तें। म्हणौन चैतन्य बोलिजेतें ।
सूक्ष्म रूपें संकेतें। समजोन घ्यावीं ॥ २१ ॥
प्रकृती पुरुषाचा विचार। अर्धनारीनटेश्वर ।
अष्टधा प्रकृतीचा विचार। सकळ कांहीं ॥ २२ ॥
गुप्त त्रिगुणाचें गूढत्व। म्हणौन संकेत महत्तत्त्व ।
गुप्तरूपें शुद्धसत्त्व। तेथेंचि वसे ॥ २३ ॥
जेथून गुण प्रगटती। तीस गुणक्षोभिणी म्हणती ।
त्रिगुणाचीं रूपें समजती। धन्य ते साधु ॥ २४ ॥
गुप्तरूपें गुणसौम्य। म्हणौनि बोलिजे गुणसाम्य ।
सूक्ष्म संकेत अगम्य। बहुतांस कैंचा ॥ २५ ॥
मूळमायेपासून त्रिगुण। चंचळ येकदेसी लक्षण ।
प्रत्ययें पाहातां खूण। अंतरीं येते ॥ २६ ॥
पुढें पंचभूतांचीं बंडें। वाढलीं विशाळें उदंडें ।
सप्तद्वीपें नवखंडें। वसुंधरा हे ॥ २७ ॥
त्रिगुणापासून पृथ्वीवरी। दुसऱ्या जिनसान्याची परी ।
दोनी जिनस याउपरी। तिसरा ऐका ॥ २८ ॥
पृथ्वी नाना जिनसाचें बीज। अंडज जारज श्वेतज उडिज ।
च्यारी खाणी च्यारी वाणी सहज। निर्माण जाल्या ॥ २९ ॥
खाणी वाणी होती जाती। परंतु तैसीच आहे जगती ।
ऐसे होती आणी जाती। उदंड प्राणी ॥ ३० ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
सृष्टीत्रिविधलक्षणनिरूपणनाम समास दुसरा ॥ २ ॥ २०.२

20.3 समास तिसरा : सूक्ष्मनामाभिधाननिरूपण

॥ श्रीराम ॥

मुळींहून सेवटवरी। विस्तार बोलिला नानापरी ।
पुन्हा विवरत विरत माघारी। वृत्ति न्यावी ॥ १ ॥
च्यारी खाणी च्यारी वाणी। चौऱ्यासी लक्ष जीवयोनी ।
नाना प्रकारीचे प्राणी। जन्मास येती ॥ २ ॥
अवघे होती पृथ्वीपासुनी। पृथ्वीमधें जाती नासोनी ।
अनेक येती जाती परी अवनी। तैसीच आहे ॥ ३ ॥
ऐसें हें सेंद्र्याकडिल खांड। दुसरें भूतांचें बंड ।
तिसरें नामाभिधानें उदंड। सूक्ष्मरूपें ॥ ४ ॥
स्थूळ अवघें सांडून द्यावें। सूक्ष्मरूपें वोळखावें ।
गुणापासून पाहिलेच पाहावें। सूक्ष्मदृष्टी ॥ ५ ॥
गुणाचीं रूपें जाणिव नेणीव। पाहिलाच पाहावा अभिप्राव ।
सूक्ष्मदृष्टीचें लाघव। येथून पुढें ॥ ६ ॥
शुद्ध नेणीव तमोगुण। शुद्ध जाणीव सत्त्वगुण ।
जाणीवनेणीव रजोगुण। मिश्रित चालिला ॥ ७ ॥
त्रिगुणाचीं रूपें ऐसीं। कळों लागलीं अपैसीं ।
गुणापुढील कर्दमासी। गुणक्षोभिणी बोलिजे ॥ ८ ॥
रज तम आणि सत्त्व। तिहींचें जेथें गूढत्व ।
तें जाणिजे महत्तत्त्व। कर्दमरूप ॥ ९ ॥
प्रकृती पुरुष शिवशक्ति। अर्धनारीनटेश्वर म्हणती ।
परी याची स्वरूपस्थिती। कर्दमरूप ॥ १० ॥
सूक्ष्मरूपें गुणसौम्य। त्यास बोलिजे गुणसाम्य ।
तैसेंचि चैतन्य अगम्य। सूक्ष्मरूपी ॥ ११ ॥
बहुजिनसी मूळमाया। माहांकारण ब्रह्मांडीची काया ।
ऐसिया सूक्ष्म अन्वया। पाहिलेंचि पाहावें ॥ १२ ॥
च्यारी खाणी पांच भूतें। चौदा सूक्ष्म संकेतें ।
काये पाहणें तें येथें। शोधून पाहावें ॥ १३ ॥
आहाच पाहातां कळेना। गरज केल्यां समजेना ।
नाना प्रकारीं जनाच्या मना। संदेह पडती ॥ १४ ॥
चौदा पांच येकोणीस। येकोणीस च्यारी तेविस ।
यांमधें मूळ चतुर्दश। पाहिलेंचि पाहावें ॥ १५ ॥
जो विवरोन समजला। तेथें संदेह नाही उरला ।
समजल्याविण जो गल्बला। तो निरर्थक ॥ १६ ॥
सकळ सृष्टीचें बीज। मूळमायेत असे सहज ।
अवघें समजतां सज्ज। परमार्थ होतो ॥ १७ ॥
समजलें माणूस चावळेना। निश्चय अनुमान धरीना ।
सावळगोंदा करीना। परमार्थ कदा ॥ १८ ॥

शब्दातीत बोलतां आलें । त्यास वाच्यांश बोलिलें ।
 शुद्ध लक्ष्यांश लक्षिलें । पाहिजे विवेकें ॥ १९ ॥
 पूर्वपक्ष म्हणजे माया । सिद्धांतें जाये विलया ।
 माया नस्तां मग तया । काये म्हणावें ॥ २० ॥
 अन्वये आणी वीतरेक । हा पूर्वपक्षाचा विवेक ।
 सिद्धांत म्हणजे शुद्ध येक । दुसरें नाही ॥ २१ ॥
 अधोमुखें भेद वाढतो । ऊर्ध्वमुखें भेद तुटतो ।
 निःसंगपणें निर्गुणी तो । माहायोगी ॥ २२ ॥
 माया मिथ्या ऐसी कळली । तरी मग भीड कां लागली ।
 मायेचें भिडेनें घसरली । स्वरूपस्थिती ॥ २३ ॥
 लटके मायेनें दपटावें । सत्य परब्रह्म सांडावें ।
 मुख्य निश्चयें हिंडावें । कासयासी ॥ २४ ॥
 पृथ्वीमधें बहुत जन । त्यामधें असती सज्जन ।
 परी साधूस वोळखतो कोण । साधुवेगळा ॥ २५ ॥
 म्हणौन संसार सांडावा । मग साधूचा शोध घ्यावा ।
 फिरफिरों टाडूं पाडावा । साधुजन ॥ २६ ॥
 उदंड हुडकावे संत । सांपडे प्रचितीचा महंत ।
 प्रचितीविण स्वहित । होणार नाही ॥ २७ ॥
 प्रपंच अथवा परमार्थ । प्रचितीविण अवघें वेर्थ ।
 प्रत्ययेज्ञानी तो समर्थ । सकळांमध्ये ॥ २८ ॥
 रात्रंदिवस पाहावा अर्थ । अर्थ पाहेल तो समर्थ ।
 परलोकींच निजस्वार्थ । तेथेंचि घडे ॥ २९ ॥
 म्हणौन पाहिलेंचि पाहावें । आणि शोधिलेंचि शोधावें ।
 अवघें कळतां स्वभावं । संदेह तुटती ॥ ३० ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
 सूक्ष्मनामाभिधाननिरूपणनाम समास तिसरा ॥ ३ ॥ २०.३

20.4 समास चौथा : आत्मानिरूपण

॥ श्रीराम ॥

सकळ जनास प्रार्थना । उणेंच उदास करावेंना ।
 निरूपण आणावें मना । प्रत्ययाचें ॥ १ ॥
 प्रत्यये राहिला येकेकडे । आपण धांवतो भलतेकडे ।
 तरी सारासाराचे निवाडे । कैसे होती ॥ २ ॥
 उगिच पाहातां सृष्टी । गल्बला दिसतो दृष्टी ।
 परी ते राजसत्तेची गोष्टी । वेगळीच ॥ ३ ॥
 पृथ्वीमधें जितुकीं शरीरें । तितुकीं भगवंताचीं घरें ।
 नाना सुखें येणें द्वारें । प्राप्त होती ॥ ४ ॥
 त्याचा महिमा कळेल कोणाला । माता वांटून कृपाळु जाला ।
 प्रत्यक्ष जगदीश जगाला । रक्षितसे ॥ ५ ॥
 सत्त पृथ्वीमधें वांटली । जेथें तेथें विभागली ।
 कळें सृष्टि चालिली । भगवंताचे ॥ ६ ॥

मूळ जाणत्या पुरुषाची सत्ता । शरीरीं विभागली तत्वता ।
 सकळ कळा चातुर्यता । तेथें वसे ॥ ७ ॥
 सकळ पुराचा ईश । जगामध्ये तो जगदीश ।
 नाना शरीरीं सावकास । करूं लागे ॥ ८ ॥
 पाहातां सृष्टिची रचना । ते येकाचेन चालेना ।
 येकचि चालवी नाना । देह धरुनी ॥ ९ ॥
 नाही उंच नीच विचारिलें । नाही बरें वाईट पाहिलें ।
 कार्ये चालों ऐसें जालें । भगवंतासी ॥ १० ॥
 किंवा नेणणें आडवें केलें । किंवा अभ्यासीं घातलें ।
 हें कैसें कैसें केलें । त्याचा तोचि जाणे ॥ ११ ॥
 जगदांतरीं अनुसंधान । बरें पाहाणें हेंचि ध्यान ।
 ध्यान आणी तें ज्ञान । येकरूप ॥ १२ ॥
 प्राणी संसारास आला । कांहीं येक शाहाणा जाला ।
 मग तो विवरों लागला । भूमंडळीं ॥ १३ ॥
 प्रगट रामाचें निशाण । आत्माराम ज्ञानघन ।
 विश्वभर विद्यमान । भाग्यें कळे ॥ १४ ॥
 उपासना धुंडुन वासना धरिली । तरी ते लांबतचि गेली ।
 महिमा न कळे बोलिली । येथार्थ आहे ॥ १५ ॥
 द्रष्टा म्हणजे पाहाता । साक्षी म्हणजे जाणता ।
 अनंतरूपी अनंता । वोळखावें ॥ १६ ॥
 संगती असावी भल्यांची । धाटी कथा निरूपणाची ।
 कांहीं येक मनाची । विश्वांती आहे ॥ १७ ॥
 त्याहिमधें प्रत्ययेज्ञान । जाळून टाकिला अनुमान ।
 प्रचितीविण समाधान । पाविजेल कैचें ॥ १८ ॥
 मूळसंकल्प तो हरिसंकल्प । मूळमायेमधील साक्षेप ।
 जगदांतरीं तेंचि रूप । देखिजेतें ॥ १९ ॥
 उपासना ज्ञानस्वरूप । ज्ञानी चौथा देह आरोप ।
 याकारणें सर्व संकल्प । सोडून द्यावा ॥ २० ॥
 पुढें परब्रह्म विशाळ । गगनासारिखें पोकळ ।
 घन पातळ कोमळ । काये म्हणावें ॥ २१ ॥
 उपासना म्हणजे ज्ञान । ज्ञानें पाविजे निरंजन ।
 योगियांचें समाधान । येणें रितीं ॥ २२ ॥
 विचार नेहटूनसा पाहे । तरी उपासना आपणचि आहे ।
 येक जाये एक आहे । देह धरुनी ॥ २३ ॥
 अखंड ऐसी घालमेली । पूर्वापार होत गेली ।
 आतां हि तैसीच चालिली । उत्पत्ति स्थिती ॥ २४ ॥
 बनावरी बनचरांची सत्ता । जळावरी जळचरांची सत्ता ।
 भूमंडळीं भूपाळां समस्तां । येणेंचि न्यायें ॥ २५ ॥
 सामर्थ्य आहे चळवळेचें । जो जो करील तयाचें ।
 परंतु येथें भगवंताचें । अधिष्ठान पाहिजे ॥ २६ ॥
 कर्ता जगदीश हें तों खरें । परी विभाग आला पृथकाकारें ।
 तेथें अहंतेचें काविरें । बाधिजेना ॥ २७ ॥
 हरिर्दाता हरिर्भोक्ता । ऐसें चालतें तत्वता ।
 ये गोष्टीचा आतां । विचार पाहावा ॥ २८ ॥
 सकळ कर्ता परमेश्वर । आपला माइक विचार ।
 जैसें कळेल तैसें करूं । जगदांतरें ॥ २९ ॥

देवायेवदें चपळ नाही। ब्रह्मायेवदें निश्चळ नाही ।
पाइरी चढोन पाहीं। मूळपरियंत ॥ ३० ॥
इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
आत्मानिरूपणनाम समास चौथा ॥ ४ ॥ २०.४

20.5 समास पांचवा : चत्वारजिन्नसनिरूपण

॥ श्रीराम ॥

येथून पाहातां तेथवरी। चत्वार जिनस अवधारी ।
येक चौदा पांच च्यारी। ऐसें आहे ॥ १ ॥
परब्रह्म सकळांहून वेगळें। परब्रह्म सकळांहून आगळें ।
नाना कल्पनेनिराळें। परब्रह्म तें ॥ २ ॥
परब्रह्माचा विचार। नाना कल्पनेहून पर ।
निर्मळ निश्चळ निर्विकार। अखंड आहे ॥ ३ ॥
परब्रह्मास कांहींच तुळेना। हा एक मुख्य जिनसाना ।
दुसरा जिनस नाना कल्पना। मूळमाया ॥ ४ ॥
नाना सूक्ष्मरूप। सूक्ष्म आणि कर्दमरूप ।
मुळीच्या संकल्पाचा आरोप। मूळमाया ॥ ५ ॥
हरिसंकल्प मुळीचा। आत्माराम सकळांचा ।
संकेत नामाभिधानाचा। येणें प्रकारें ॥ ६ ॥
निश्चळी चंचळ चेतलें। म्हणौनि चैतन्य बोलिलें ।
गुणसामानत्वे जालें। गुणसाम्य ऐसें ॥ ७ ॥
अर्धनारीनटेश्वर। तोचि शङ्गुणेश्वर ।
प्रकृतिपुरुषाचा विचार। शिवशक्ती ॥ ८ ॥
सुद्धसत्त्वगुणाची मांडणी। अर्धमात्रा गुणक्षोभिणी ।
पुढें तिही गुणांची करणी। प्रगट जाली ॥ ९ ॥
मन माया अंतरात्मा। चौदा जिनसांची सीमा ।
विद्यमान ज्ञानात्मा। इतुके ठाई ॥ १० ॥
ऐसा दुसरा जिनस। अभिधानें चतुर्दश ।
आतां तिसरा जिनस। पंचमाहाभूतें ॥ ११ ॥
येथें पाहातां जाणीव थोडी। आदिअंत हे रोकडी ।
खाणी निरोपिल्या तांतडी। तो चौथा जिनस ॥ १२ ॥
च्यारी खाणी अनंत प्राणी। जाणीवेची जाली दाटणी ।
च्यारी जिनस येथूनी। संपूर्ण जाले ॥ १३ ॥
बीज थोडें पेरिजेतें। पुढें त्याचें उदंड होतें ।
तैसें जालें आत्मयातें। खाणी वाणी प्रगटतां ॥ १४ ॥
ऐसी सत्ता प्रबळली। थोडे सत्तेचि उदंड जाली ।
मनुष्यवेषें सृष्टी भोगिली। नान प्रकारें ॥ १५ ॥
प्राणी मारून स्वापद पळे। वरकड त्यास काये कळे ।
नाना भोग तो निवळे। मनुष्यदेहीं ॥ १६ ॥
नाना शब्द नाना स्पर्श। नाना रूप नाना रस ।
नाना गंध ते विशेष। नरदेह जाणे ॥ १७ ॥
अमोल्य रत्नें नाना वस्त्रें। नाना यानें नाना शस्त्रें ।

नाना विद्या कळा शास्त्रें। नरदेह जाणे ॥ १८ ॥
पृथ्वी सत्तेनें व्यापिली। स्थळोस्थळीं आटोपिली ।
नाना विद्या कळा केली। नाना धारणा ॥ १९ ॥
दृश्य अवघेचि पाहावें। स्थानमान सांभाळावें ।
सारासार विचारावें। नरदेहे जालियां ॥ २० ॥
येहलोक आणि परलोक। नाना प्रकारींचा विवेक ।
विवेक आणि अविवेक। मनुष्य जाणे ॥ २१ ॥
नाना पिंडीं ब्रह्मांडरचना। नाना मुळींची कल्पना ।
नाना प्रकारीं धारणा। मनुष्य जाणे ॥ २२ ॥
अष्टभोग नवरस। नाना प्रकारींचा विळास ।
वाच्यांश लक्ष्यांश सारांश। मनुष्य जाणे ॥ २३ ॥
मनुष्यें सकळांस आळिलें। त्या मनुष्यास देवें पाळिलें ।
ऐसें हें अवघें कळलें। नरदेहयोगें ॥ २४ ॥
नरदेह परम दुल्लभ। येणें घडे अलभ्य लाभ ।
दुल्लभ तें सुल्लभ। होत आहे ॥ २५ ॥
वरकड देहे हें काबाड। नरदेह मोठें घबाड ।
परंतु पाहिजे जाड। विवेकरचना ॥ २६ ॥
येथें जेणें आळस केला। तो सर्वस्वें बुडाला ।
देव नाही वोळखिला। विवेकबळें ॥ २७ ॥
नर तोचि नारायेण। जरी प्रत्ययें करी श्रवण ।
मननशीळ अंतःकर्ण। सर्वकाळ ॥ २८ ॥
जेणें स्वयेंचि पोहावें। त्यास कासेस नलगे लागावें ।
स्वतंत्रपणें शोधावें। सकळ कांहीं ॥ २९ ॥
सकळ शोधून राहिला। सदेह कैचा तयाला ।
पुढें विचार कैसा जाला। त्याचा तोचि जाणे ॥ ३० ॥
इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
चत्वारजिनसनाम समास पांचवा ॥ ५ ॥ २०.५

20.6 समास सहावा : आत्मागुणनिरूपण

॥ श्रीराम ॥

पाहों जातां भूमंडळ। ठाई ठाई आहे जळ ।
कित्तेक तें निर्मळ माळ। जळेंविण पृथ्वी ॥ १ ॥
तैसें दृश्य विस्तारलें। कांहीयेक जाणिवेनें शोभलें ।
जाणीवरहित उरलें। कीतीयेक दृश्य ॥ २ ॥
च्यारी खाणी च्यारी वाणी। चौथ्यासी लक्ष जीवयोनी ।
शास्त्रीं अवघें नेमुनी। बोलिलें असे ॥ ३ ॥

॥ श्लोक ॥

जलजा नवलक्षाश्च दशलक्षाश्च पक्षिणः ।
कृमयो रुद्रलक्षाश्च विंशल्लक्षा गवादयः ॥
स्थावरा स्त्रिशल्लक्षाश्च चतुर्लक्षाश्च मानवाः ।
पापपुण्यं समं कृत्वा नरयोनिषु जायते ॥

मनुष्ये च्यारी लक्ष । पशु वीस लक्ष ।
 क्रिम आक्रा लक्ष । बोलिलें शास्त्री ॥ ४ ॥
 दाहा लक्ष ते खेचर । नव लक्ष जळचर ।
 तीस लक्ष स्थावर । बोलिलें शास्त्री ॥ ५ ॥
 ऐसी चौन्यासी लक्ष योनी । जितुका तितुका जाणता प्राणी ।
 अनंत देह्याची मांडणी । मर्यादा केंची ॥ ६ ॥
 अनंत प्राणी होत जाती । त्यांचें अधिष्ठान जगती ।
 जगतीवेगळी स्थिती । त्यास केंची ॥ ७ ॥
 पुढें पाहातां पंचभूतें । पावलीं पष्टदशेतें ।
 कोणी विद्यमान कोणी तें । उगीच असती ॥ ८ ॥
 अंतरात्म्याची वोळखण । तेचि जेथें चपळपण ।
 जाणीवेचें अधिष्ठान । सावध ऐका ॥ ९ ॥
 सुखदुख जाणता जीव । तैसाचि जाणावा सद शिव ।
 अंतःकर्णपंचक अपूर्व । अंश आत्मयाचा ॥ १० ॥
 स्थुळीं आकाशाचे गुण । अंश आत्मयाचे जाण ।
 सत्व रज तमोगुण । गुण आत्मयाचे ॥ ११ ॥
 नाना चाळणा नाना धृती । नवविधा भक्ति चतुर्विधा मुक्ती ।
 अलिप्तपण सहजस्थिती । गुण आत्मयाचे ॥ १२ ॥
 द्रष्टा साक्षी ज्ञानघन । सत्ता चैतन्य पुरातन ।
 श्रवण मनन विवरण । गुण आत्मयाचे ॥ १३ ॥
 दृश्य द्रष्टा दर्शन । ध्येय ध्याता ध्यान ।
 ज्ञेय ज्ञाता ज्ञान । गुण आत्मयाचे ॥ १४ ॥
 वेदशास्त्रपुराणार्थ । गुप्त चालिला परमार्थ ।
 सर्वज्ञपणें समर्थ । गुण आत्मयाचे ॥ १५ ॥
 बद्ध मुमुक्षु साधक सिद्ध । विचार पाहाणें शुद्ध ।
 बोध आणी प्रबोध । गुण आत्मयाचे ॥ १६ ॥
 जागृति स्वप्न सुषुप्ति तुर्या । प्रकृतिपुरुष मूळमाया ।
 पिंड ब्रह्मांड अष्टकाया । गुण आत्मयाचे ॥ १७ ॥
 परमात्मा आणि परमेश्वरी । जगदात्मा आणीई जगदेश्वरी ।
 महेश आणी माहेश्वरी । गुण आत्मयाचे ॥ १८ ॥
 सूक्ष्म जितुकें नामरूप । तितुकें आत्मयाचें स्वरूप ।
 संकेतनामाभिधानें अमूप । सीमा नाही ॥ १९ ॥
 आदिशक्ती शिवशक्ती । मुख्य मूळमाया सर्वशक्ती ।
 नाना जीनस उत्पती स्थिती । तितुके गुण आत्मयाचे ॥ २० ॥
 पूर्वपक्ष आणी सिद्धांत । गाणें वाजवणें संगीत ।
 नाना विद्या अद्भुत । गुण आत्मयाचे ॥ २१ ॥
 ज्ञान अज्ञान विपरीतज्ञान । असद्वृत्ति सद्वृत्ति जाण ।
 ज्ञेप्तिमात्र अलिप्तपण । गुण आत्मयाचे ॥ २२ ॥
 पिंड ब्रह्मांड तत्वज्ञाडा । नाना तत्वांचा निवाडा ।
 विचार पाहाणें उघडा । गुण आत्मयाचे ॥ २३ ॥
 नाना ध्यान अनुसंधानें । नाना स्थिति नाना ज्ञानें ।
 अनन्य आत्मनिवेदनें । गुण आत्मयाचे ॥ २४ ॥
 तेतीस कोटी सुरवर । आद्यासी सहश्र ऋषेश्वर ।
 भूत खेचर अपार । गुण आत्मयाचे ॥ २५ ॥
 भूतावळी औट कोटी । च्यामुंडा छपन्न कोटी ।

कात्यायेणी नव कोटी । गुण आत्मयाचे ॥ २६ ॥
 चंद्र सूर्य तारामंडळें । नाना नक्षत्रे ग्रहमंडळें ।
 शेष कूर्म मेघमंडळें । गुण आत्मयाचे ॥ २७ ॥
 देव दानव मानव । नाना प्रकारीचे जीव ।
 पाहातां सकळ भावाभाव । गुण आत्मयाचे ॥ २८ ॥
 आत्मयाचे नाना गुण । ब्रह्म निर्विकार निर्गुण ।
 जाणणें येकदेसी पूर्ण । गुण आत्मयाचे ॥ २९ ॥
 आत्मरामउपासना । तेणें पावले निरंजना ।
 निसंदेहे अनुष्ठना । ठावचि नाही ॥ ३० ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
 आत्मागुणनिरूपणनाम समास सहावा ॥ ६ ॥ २०.६

20.7 समास सातवा : आत्मानिरूपण

॥ श्रीराम ॥

अनुर्वाच्य समाधान जालें । तें पाहिजे बोलिलें ।
 बोलिल्यासाठीं समाधान गेलें । हें तों घडेना ॥ १ ॥
 कांहीं सांडावें लागत नाही । कांहीं मांडावें लागत नाही ।
 येक विचार शोधून पाहीं । म्हणिजे कळे ॥ २ ॥
 मुख्य कासीविश्वेश्वर । श्वेतवंद रामेश्वर ।
 मलकार्जुन भीमाशंकर । गुण आत्मयाचे ॥ ३ ॥
 जैसी मुख्य बारा लिंगे । यावेगळीं अनंत लिंगे ।
 प्रचित जाणिजेत जगें । गुण आत्मयाचे ॥ ४ ॥
 भूमंडळीं अनंत शक्ति । नाना साक्षात्कार चमत्कार होती ।
 नाना देवांच्या सामर्थ्यमूर्ती । गुण आत्मयाचे ॥ ५ ॥
 नाना सिद्धांचीं सामर्थ्ये । नाना मंत्रांचीं सामर्थ्ये ।
 नानामोहरेवल्लींत सामर्थ्ये । गुण आत्मयाचे ॥ ६ ॥
 नाना तीर्थांचीं सामर्थ्ये । नाना क्षेत्रांचीं सामर्थ्ये ।
 नाना भूमंडळीं सामर्थ्ये । गुण आत्मयाचे ॥ ७ ॥
 जितुके कांहीं उत्तम गुण । तितुके आत्मयाचें लक्षण ।
 बरें वाईट तितुके जाण । आत्म्याचकरितां ॥ ८ ॥
 शुद्ध आत्मा उत्तम गुणी । सबळ आत्मा अवलक्षणी ।
 बरी वाईट आवधी करणी । आत्मयाची ॥ ९ ॥
 नाना साभिमान धरणें । नाना प्रतिसृष्टी करणें ।
 नाना श्रापउश्रापलक्षणें आत्मयाचेनी ॥ १० ॥
 पिंडाचा बरा शोध घ्यावा । तत्वांचा पिंड शोधावा ।
 तत्वे शोधितां पिंड आघवा । कळों येतो ॥ ११ ॥
 जड देह भूतांचा । चंचळ गुण आत्मयाचा ।
 निश्चळ ब्रह्मावेगळा ठाव कैचा । जेथें तेथें ॥ १२ ॥
 निश्चळ चंचळ आणी जड । पिंडीं करावा निवाड ।
 प्रत्ययवेगळें जाड । बोलणें नाही ॥ १३ ॥
 पिंडामधून आत्मा जातो । तेव्हां निवाडा कळों येतो ।
 देह जड हा पडतो । देखतदेखतां ॥ १४ ॥

जड तितुकें पडिलें। चंचळ तितुकें निघोनी गेलें ।
जडचंचळाचें रूप आलें। प्रत्ययासी ॥ १५ ॥
निश्चळ आहे सकळां टाई। हें तों पाहाणें नलगे कांहीं ।
गुणविकार तेथें नाही। निश्चळासी ॥ १६ ॥
जैसें पिंड तैसें ब्रह्मांड। विचार दिसतो उघड ।
जड चंचळ जातां जाड। परब्रह्मचि आहे ॥ १७ ॥
माहांभूतांचा खंबीर केला। आत्मा घालून पुतळा जाला ।
चालिला सृष्टीचा गल्बला। येणें रितीं ॥ १८ ॥
आत्मा माया विकार करी। आळ घालिती ब्रह्मावरी ।
प्रत्ययें सकळ कांहीं विवरी। तोचि भला ॥ १९ ॥
ब्रह्म व्यापक असंड। वरकड व्यापकता खंड ।
शोधून पाहातं जड। कांहींच नाही ॥ २० ॥
गगनासी खंडता नये। गगनाचें नासेल काये ।
जरी जाला माहांप्रळये। सृष्टीसंहार ॥ २१ ॥
जें संहारामध्ये सापडले। तें सहजचि नासिवंत जालें ।
जाणते लोकीं उगविलें। पाहिजे कोडें ॥ २२ ॥
न कळतां वाटे कोडें। कळतां आवघें दिसें उघडें ।
म्हणोनी येकांतीं निवाडे। विचार पाहावा ॥ २३ ॥
मिळता प्रत्ययाचे संत। येकांपरीस येकांत ।
केली पाहिजे सावचित। नाना चर्चा ॥ २४ ॥
पाहिल्यावेगळें कळत नाही। कळतां कळतां संदेह नाही ।
विवेक पाहातां कोठेंचि नाही। मायाजाळ ॥ २५ ॥
गगनीं आभाळ आलें। मागुती सर्वेचि उडालें ।
आत्म्याकरितां दृश्य जालें। उडेल तैसें ॥ २६ ॥
मुळापासून सेवटवरी। विवेकी विवेकें विवरी ।
तोचि निश्चय थावरी। चळेना ऐसा ॥ २७ ॥
वरकड निश्चय अनुमानाचे। अनुमानें बोलतां काये वेंचे ।
जाणते पुरुष प्रचितीचे। ते तों मानीतना ॥ २८ ॥
उगेंच बोलणें अनुमानाचें। अनुमानाचें कोण्या कामाचें ।
येथें सगट विचाराचें। काम नाही ॥ २९ ॥
सगट विचार तो अविचार। कित्येक म्हणती येककार ।
येककार भ्रष्टाकार। करूं नये ॥ ३० ॥
कृत्रिम अवघें सांडावें। कांहीं येक शुद्ध ध्यावें ।
जाणजाणों निवडावें। सारासार ॥ ३१ ॥
इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
आत्मानिरूपणनाम समास सतवा ॥ ७ ॥ २०.७

20.8 समास आठवा : देहेक्षेत्रनिरूपण

॥ श्रीराम ॥

विधीप्रपंचतरु वाढला। वाढतां वाढतां विस्तीर्ण जाला ।
फळें येतां विश्रांती पावला। बहुत गुणी ॥ १ ॥

नाना फळें रसाळें लागलीं। नाना जिनसी गोडीस आलीं ।
गोडी पाहावया निर्माण केलीं। नाना शरीरें ॥ २ ॥
निर्माण जाले उत्तम विषये। शरीरेंविण भोगितां नये ।
म्हणोनी निर्मिला उपाये। नाना शरीरें ॥ ३ ॥
ज्ञानइंद्रियें निर्माण केलीं। भिन्न भिन्न गुणांची निर्मिलीं ।
येका शरीरासी लागलीं। परी वेगळालीं ॥ ४ ॥
श्रोत्रइंद्रिई शब्द पडिला। त्याचा भेद पाहिजे कळला ।
ऐसा उपाये निर्माण केला। इंद्रियांमधें ॥ ५ ॥
त्वचेइंद्रियें सीतोष्ण भासे। चक्षुइंद्रियें सकळ दिसे ।
इंद्रियांमधें गुण ऐसे। वेगळाले ॥ ६ ॥
जिव्हेमधें रस चाखणें। घ्राणामधें परिमळ घेणें ।
इंद्रियांमधें वेगळाल्या गुणें। भेद केले ॥ ७ ॥
वायोपंचकीं अंतःकर्णपंचक। मिसळोनि फिरे निशंक ।
ज्ञानइंद्रियें कर्मइंद्रियें सकळिक। सावकास पाहे ॥ ८ ॥
कर्मइंद्रियें लागवेगीं। जीव भोगीं विषयांलागीं ।
ऐसा हा उपाये जगीं। ईश्वरें केला ॥ ९ ॥
निषय निर्माण जाले बरवे। शरीरेंविण कैसें भोगावे ।
नाना शरीराचे गोवे। याकारणें ॥ १० ॥
अस्तीमांशाचे शरीर। त्यामधें गुणप्रकार ।
शरीरासारिखें यंत्र। आणीक नाही ॥ ११ ॥
ऐसीं शरीरें निर्माण केलीं। विषयभोगें वाढविलीं ।
लाहानथोर निर्माण जालीं। येणें प्रकारें ॥ १२ ॥
अस्तीमांशांचीं शरीरें। निर्माण केली जगदेश्वरें ।
विवेकें गुणविचारें। करूनियां ॥ १३ ॥
अस्तिमौशाचा पुतळा। जेणें ज्ञानें सकळ कळा ।
शरीरभेद वेगळा। टाई टाई ॥ १४ ॥
तो भेद कार्याकारण। त्याचा उदड आहे गुण ।
सकळ तीक्ष्ण बुद्धीविण। काये कळे ॥ १५ ॥
सकळ करणें ईश्वराला। म्हणोनी भेद निर्माण जाला ।
ऊर्धमुख होतां भेदाला। ठाव कैंचा ॥ १६ ॥
सृष्टिकर्णी आगत्य भेद। संहारें सहजचि अभेद ।
भेद अभेद हा संवाद। मायागुणें ॥ १७ ॥
मायेमधें अंतरात्मा। नकळे त्याचा महिमा ।
जाला चतुर्मुख ब्रह्मा। तोहि संदेही पडे ॥ १८ ॥
पीळ पेंच कडोविकडी। तर्क तीक्ष्ण घडीनें घडी ।
मनासी होये तांतडी। विवरण करितां ॥ १९ ॥
आत्मत्वे लागतें सकळ कांहीं। निरंजनीं हे कांहींच नाही ।
येकांतकाळीं समजोन पाही। म्हणिजे बरें ॥ २० ॥
देहे सामर्थ्यानुसार। सकळ करी जगदेश्वर ।
थोर सामर्थ्ये अवतार। बोलिजेती ॥ २१ ॥
शेष कूर्म वन्हाव जाले। येवढे देहे विशाळ धरिले ।
तेणें करितां रचना चाले। सकळ सृष्टीची ॥ २२ ॥
ईश्वरें केवढें सूत्र केलें। सूर्यबिंब धावाया लाविलें ।
धुकटाकरवीं धरविलें। अगाध पाणी ॥ २३ ॥
पर्वताऐसे ढग उचलिती। सूर्यबिंबासी अच्छादिति ।
तेथें सर्वेचि वायोची गती। प्रगट होये ॥ २४ ॥

झिडकझिडकुं धांवे वारा। जैसा काळाचा म्हणियारा ।
 ढग मारुनी दिनकरा। मोकळे करी ॥ २५ ॥
 बैसती विजांचे तडाखे। प्राणीमात्र अवचिता धाके ।
 गगन कडकडून तडके। स्थळांवरी ॥ २६ ॥
 येहलोकासी येक वर्म केलें। महद्भूतें महद्भूत आळिलें ।
 सकळां समभागें चालिलें। सृष्टिरचनेसी ॥ २७ ॥
 ऐसे अनंत भेद आत्मयाचे। सकळ जाणती ऐसे कैचें ।
 विवरतां विवरतां मनाचे। फडके होती ॥ २८ ॥
 ऐसी माझी उपासना। उपासकीं आणावी मना ।
 अगाध महिमा चतुरानना। काये कळे ॥ २९ ॥
 आवाहन विसर्जन। हें चि भजनाचें लक्षण ।
 सकळ जाणती सज्जन। मी काय सांगों ॥ ३० ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
 देहेक्षेत्रनिरूपणनाम समास आठवा ॥ ८ ॥ २०.८

20.9 समास नववा : सूक्ष्मनिरूपण

॥ श्रीराम ॥

मृत्तिकापूजन करावें। आणी सवेंचि विसर्जावें ।
 हें मानेना स्वभावे। अंतःकर्णासी ॥ १ ॥
 देव पूजावा आणी टाकावा। हें प्रशस्त न वटे जीवा ।
 याचा विचार पाहावा। अंतर्यामी ॥ २ ॥
 देव करिजे ऐसा नाही। देव टाकिजे ऐसा नाही ।
 म्हणोनि याचा कांहीं। विचार पाहावा ॥ ३ ॥
 देव नाना शरीरें धरितो। धरुनी मागुती सोडितो ।
 तरी तो देव कैसा आहे तो। विवेकें वोळखावा ॥ ४ ॥
 नाना साधनें निरूपणें। देव शोधायाकारणें ।
 सकळ आपुले अंतःकर्णें। समजलें पाहिजे ॥ ५ ॥
 ब्रह्मज्ञाचा उपाये। समजल्याविण देतां नये ।
 पदार्थ आहे मा घे जाये। ऐसें म्हणावें ॥ ६ ॥
 सगट लोकांचे अंतरीचा भाव। मज प्रतक्ष भेटवावा देव ।
 परंतु विवेकाचा उपाव। वेगळाचि आहे ॥ ७ ॥
 विचार पाहातां तगेना। त्यास देव ऐसें म्हणावेना ।
 परंतु जन राहेना। काये करावें ॥ ८ ॥
 थोर लोक मरोनि जाती। त्यांच्या सुरता करुनी पाहाती ।
 तैसीच आहे हेहि गती। उपासनेची ॥ ९ ॥
 थोर व्यापार ठाकेना जनीं। म्हणोनि केली रखतवानी ।
 राजसंपदा तयाचेनी। प्राप्त कैची ॥ १० ॥
 म्हणोनि जितुका भोळा भाव। तितुका अज्ञानाचा स्वभाव ।
 अज्ञानें तरी देवाधिदेव। पाविजेल कैचा ॥ ११ ॥
 अज्ञासी ज्ञान न माने। ज्ञात्यास अनुमान न माने ।
 म्हणोनि सिद्धांचिये खुणें। पावलें पाहिजे ॥ १२ ॥
 माया सांडून मुळास जावें। तरीच समाधान पावावें ।

ऐसें न होतां भरंगळावें। भलतीकडे ॥ १३ ॥
 माया उलंघायाकारणें। देवासी नाना उपाय करणें ।
 अध्यात्मश्रवणपथेंचि जाणें। प्रत्ययानें ॥ १४ ॥
 ऐसें न करितां लोकिकीं। अवधीच होते चुकामुकी ।
 स्थिति खरी आणि लटकी। ऐसी वोळखावी ॥ १५ ॥
 खोट्याचे वाटे जाऊं नये। खोट्याची संगती धरूं नये ।
 खोटें संग्रहीं करूं नये। कांहींयेक ॥ १६ ॥
 खोटें तें खोटेंचि खोटें। खऱ्यासी तगेनात बालटें ।
 मन अधोमुख उफराटें। केलें पाहिजे ॥ १७ ॥
 अध्यात्मश्रवण करीत जावें। म्हणिजे सकळ कांहीं फावे ।
 नाना प्रकारीचे गोवे। तुटोनी जाती ॥ १८ ॥
 सूत गुंतलें तें उकलावें। तैसे मन उगवावें ।
 मानत मानत घालावें। मुळाकडे ॥ १९ ॥
 सकळ कांहीं कालवलें। त्या सकळाचें सकळ जालें ।
 शरीरीं विभागले। सकळ कांहीं ॥ २० ॥
 काये तें येथेंचि पाहावें। कैसें तें येथेंचि शोधावें ।
 सूक्ष्माचीं चौदा नावें। येथेंचि समजावी ॥ २१ ॥
 निर्गुण निर्विकारी येक। तें सर्वां टाई व्यापक ।
 देह्यामधें तें निष्कळक। आहे कीं नाही ॥ २२ ॥
 मूळमाया संकल्परूप। तें अंतःकर्णाचें स्वरूप ।
 जड चेतवी चैतन्यरूप। तें हि शरीरीं आहे ॥ २३ ॥
 समानगुण गुणसाम्य। सूक्ष्म विचार तो अगम्य ।
 सूक्ष्म साधु जाणते प्रणम्य। तया समस्तांसी ॥ २४ ॥
 द्विधा भासतें शरीर। वामांग दक्षिणांग विचार ।
 तोचि अर्धनारीनटेश्वर। पिंडी वोळखावा ॥ २५ ॥
 तोचि प्रकृतिपुरुष जाणिजे। शिवशक्ती वोळखिजे ।
 शडगुणईश्वर बोलिजे। तया कर्दमासी ॥ २६ ॥
 तयासीच म्हणिजे महत्त्व। जेथें त्रिगुणाचें गूढत्व ।
 अर्धमात्रा शुद्धसत्व। गुणक्षोभिणा ॥ २७ ॥
 त्रिगुणें चालतें शरीर। प्रतक्ष दिसतो विचार ।
 मुळींच्या कर्दमाचें शरीर। ऐसें जाणावें ॥ २८ ॥
 मन माया आणि जीव। हाहि दिसतो स्वभाव ।
 चौदा नामांचा अभिप्राव। पिंडी पाहावा ॥ २९ ॥
 पिंड पडतां अवघेंचि जातें। परंतु परब्रह्म राहातें ।
 शाश्वत समजोन मग तें। दृढ धरावें ॥ ३० ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
 सूक्ष्मनिरूपणनाम समास नववा ॥ ९ ॥ २०.९

20.10 समास दहावा : विमलब्रह्मनिरूपण

॥ श्रीराम ॥

धरूं जातां धरितां न ये। टाकूं जातां टाकितां न ये ।
 जेथें तेथें आहेच आहे। परब्रह्म तें ॥ १ ॥

जिकडे तिकडे जेथें तेथें । विन्मुख होतां सन्मुख होते ।
सन्मुखपण चुकेना तें । कांहीं केल्या ॥ २ ॥
बैसलें माणूस उठोन गेलें । तेथें आकाशचि राहिलें ।
आकाश चहुंकडे पाहिलें । तरी सन्मुखचि आहे ॥ ३ ॥
जिकडेतिकडे प्राणी पळोन जातें । तिकडे आकाशचि भोवतें ।
बळें आकाशाबाहेर । कैसें जावें ॥ ४ ॥
जिकडेतिकडे प्राणी पाहे । तिकडे तें सन्मुखचि आहे ।
समस्तांचें मस्तकीं राहे । माध्यानीं मार्तंड जैसा ॥ ५ ॥
परी तो आहे येकदेसी । दृष्टांत न घडे वस्तुसी ।
कांहीं येक चमत्कारासी । देउनी पाहिलें ॥ ६ ॥
नाना तीर्थें नाना देसीं । कष्टत जावें पाहाव्यासी ।
तैसें न लगे परब्रह्मासी । बैसलें ठाई ॥ ७ ॥
प्राणी बैसोनीच राहातां । अथवा बहुत पळोन जातां ।
परब्रह्म तें तत्वतां । समागमें ॥ ८ ॥
पक्षी अंतराळीं गेलां । भोवतें आकाशचि तयाला ।
तैसे ब्रह्म प्राणीयाला । व्यापून आहे ॥ ९ ॥
परब्रह्म पोकळ घनदाट । ब्रह्म सेवटाचा सेवट ।
ज्यासी त्यासी ब्रह्म नीट । सर्वकाळ ॥ १० ॥
दृश्या सबाहे अंतरी । ब्रह्म दाटलें ब्रह्मांडोदरी ।
आरे त्या विमळाची सरी । कोणास द्यावी ॥ ११ ॥
वैकुण्ठकैलासस्वर्गलोकीं । इंद्रलोकीं चौदा लोकीं ।
पन्नगादिकपाताळलोकीं । तेथेंचि आहे ॥ १२ ॥
कासीपासून रामेश्वर । आवघें दाटलें अपार ।
परता परता पारावार । त्यास नाही ॥ १३ ॥
परब्रह्म तें येकलें । येकदांचि सकळांसी व्यापिले ।
सकळांस स्पर्शोन राहिलें । सकळां ठाई ॥ १४ ॥
परब्रह्म पाउसें भिजेना । अथवा चिखलानें भरेना ।
पुरामधें परी वाहेना । पुरासमागमें ॥ १५ ॥
येकसरें सन्मुक विमुख । वाम सव्य दोहिकडे येक ।
आर्धऊर्ध प्राणी सकळीक । व्यापून आहे ॥ १६ ॥
आकाशाचा डोहो भरला । कदापी नाही उचंबळला ।
असंभाव्य पसरला । जिकडे तिकडे ॥ १७ ॥
येकजिनसि गगन उदास । जेथें नाही दृश्यभास ।
भासेंविण निराभास । परब्रह्म जाणावें ॥ १८ ॥
संतसाधुमहानुभावां । देवदानवमानवां ।
ब्रह्म सकळांसी विसांवा । विश्रांतिठाव ॥ १९ ॥
कोणेकडे सेवटा जावें । कोणेकडे काये पाहावें ।
असंभाव्य तें नेमावें । काये म्हणोनी ॥ २० ॥
स्थूळ नव्हे सूक्ष्म नव्हे । कांहीं येकासारिखें नव्हे ।
ज्ञानदृष्टीविण नव्हे समधान ॥ २१ ॥
पिंडब्रह्मांडनिरास । मग तें ब्रह्म निराभास ।
येथून तेथवरी अवकास । भकासरूप ॥ २२ ॥
ब्रह्म व्यापक हें तो खरें । दृश्य आहे तो हें उत्तरें ।
व्यापेंविण कोण्या प्रकारें । व्यापक म्हणावें ॥ २३ ॥
ब्रह्मासी शब्दचि लागेना । कल्पना कल्पू शकेना ।
कल्पनेतीत निरंजना । विवेकें वोळखावें ॥ २४ ॥

शुद्ध सार श्रवण । शुद्ध प्रत्ययाचें मनन ।
विज्ञानी पावतां उन्मन । सहजचि होतें ॥ २५ ॥
जालें साधनाचें फळ । संसार जाला सफळ ।
निर्गुण ब्रह्म तें निश्चळ । अंतरीं बिंबलें ॥ २६ ॥
हिसेव जाला मायेचा । जाला निवाडा तत्वांचा ।
साध्य होतां साधनाचा । ठाव नाही ॥ २७ ॥
स्वप्नी जें जें देखिलें । तें तें जागृतीस उडालें ।
सहजचि अनुर्वाच्य जालें । बोलतां न ये ॥ २८ ॥
ऐसें हें विवेकें जाणावें । प्रत्ययें खुणेंसी बाणावें ।
जन्ममृत्याच्या नावें । सुन्याकार ॥ २९ ॥
भक्तांचेनि साभिमानें । कृपा केली दाशरथीनें ।
समर्थकृपेचीं वचनें । तो हा दासबोध ॥ ३० ॥
वीस दशक दासबोध । श्रवणद्वारें घेतां शोध ।
मनकर्त्यास विशद । परमार्थ होतो ॥ ३१ ॥
वीस दशक दोनीसें समास । साधकें पाहावें सावकास ।
विवरतं विशेषाविशेष । कळों लागे ॥ ३२ ॥
ग्रंथाचें करावेंस्तवन । स्तवनाचें काये प्रयोजन ।
येथें प्रत्ययास कारण । प्रत्ययो पाहावा ॥ ३३ ॥
देहे तंव पांचा भूतांचा । कर्ता आत्मा तेथींचा ।
आणी कवित्वप्रकार मनुशाचा । काशावरुनी ॥ ३४ ॥
सकळ करणें जगदीशाचें । आणी कवित्वचि काय मानुशाचें ।
ऐशा अप्रमाण बोलण्याचें काये घावें ॥ ३५ ॥
सकळ देह्याचा झाडा केला । तत्वसमुदाव उडाला ।
तेथें कोण्या पदार्थाला । आपुलें म्हणावें ॥ ३६ ॥
ऐसीं हें विचाराचीं कामें । उगेंच भ्रमों नये भ्रमों ।
जगदेश्वरें अनुक्रमें । सकळ केलें ॥ ३७ ॥
इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
विमळब्रह्मनिरूपणनाम समास दहावा ॥ १० ॥ २०.१०
॥ दशक विसावा समाप्त ॥